

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

३७

(व्याकरणविभागे षष्ठं (६) प्रसूनम्)

श्रीमद्विद्वद्वरवामन-जयादित्यविरचिता

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

काशिका

सटिप्पण 'प्रकाश' हिन्दीव्याख्योपेता

व्याख्याकारः—

श्रीनारायण मिश्रः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकः

उपोद्घातलेखकः—

पं० ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः

(द्वितीयो भागः)

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

१९७२

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण : चतुर्थ, वि० संवत् २०२९
मूल्य : द्वितीय भाग ~~[illegible]~~
~~सम्पूर्ण [illegible]~~

गोपाल मन्दिर लेन
पो० बा० ८, वाराणसी-१ (भारतवर्ष)
फोन : ६३१४५

प्रधान शाखा
चौखम्बा विद्याभवन
चौक, पो० बा० ६९, वाराणसी-१
फोन : ६३०७६

THE

KASHI SANSKRIT SERIES

37

*****

PĀṆINĪYAVYĀKARAṆASŪTRAVṚTTI

KĀŚIKĀ

OF

Pt. VĀMANA AND JAYĀDITYA

Edited with

The 'Prakāśa' Hindī Commentary and Introduction

By

ŚRĪ NĀRĀYAṆA MIŚRA

Lecturer in Sanskrit, B. H. U., Varanasi.

PREFACE By

Pt. BRAHMADATTA JIJÑĀSU

(Part II)

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

VARANASI-1

1972

Gopal Mandir Lane,

P. O. Chowkhamba, Post Box 8,

Varanasi-1 (India)

1972

Phone : 63145

Fourth Edition

1972

Part II Rs. [illegible].00

Complete Rs. 20.[illegible]0

Also can be had of

THE CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

Publishers and Oriental Book-Sellers

Chowk, Post Box 69, Varanasi-1 (India)

Phone : 63076

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः

का शि का

(उत्तरार्द्धम्)

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

तेक्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामश्छ-प्रत्ययस्त्वधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति—तस्मै हितमिति। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक्करभीय उष्ट्रः। अकरभीयः। अवत्सीयः। अर्थोऽवधित्वेन गृहीतः, न प्रत्ययः। तेन प्राक् ठञश्छ इति नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव। उवर्णान्तात् प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो भवति प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु। छस्यापवादः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। कमण्डलव्या मृत्तिका(१)। गवादिभ्यः खल्वपि-गव्यम्, हविष्यम्। सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः, ततः परत्वाच्चर्मणोऽञित्येष विधिं प्राप्नोति। तथा चरुर्नाम हविः। सक्तुरन्नविकारः। अपूपादिभ्योऽन्नविकारेभ्यश्चेति पक्ष्यं। ततो विभाषा हविरपूपादिभ्यश्चेत्येष विधिः प्राप्नोति। तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत् प्रत्यय एवेष्यते-सनङ्गव्यं चर्म। चरव्यास्तण्डुलाः। सक्तव्या धाना इति। गवादिषु नाभि नभं चेति पठ्यते। तस्यायमर्थः-नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं चादेशमापद्यत इति। नाभये हितो नभ्योऽक्षः। नभ्यमञ्जनम्। यस्तु शरीरावयवो नाभिशब्दस्ततः शरीरावयवादिति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवितव्यम्। गवादिषु यता सन्नियुक्तो नभभावोऽत्र न भवति। गो। हविस्। वर्हिष्। खट। अष्टका। युग। मेधा। स्रक्। ॐनाभि नभं चॐ। ॐशुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्ॐ। शुन्यम्। शून्यम्। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् नस्तद्धिते इति लोपो न

प्राक्—'तेन क्रीतम्' सूत्र से पूर्व छ प्रत्यय का अधिकार समझना चाहिए।

उगवादिभ्यो—उवर्णान्त तथा गो आदि प्रातिपदिकों से प्राक्क्रीतीय अर्थों में यत् प्रत्यय होता है।

नाभि—नाभि शब्द से यत् प्रत्यय होता है और नाभि के स्थान में नभ आदेश भी हो जाता है।

शुनः—श्वन् शब्द से यत् प्रत्यय, सम्प्रसारण और विकल्प से दीर्घादेश एवम् अन्तोदात्तत्व का विधान समझना चाहिए।

---

(१) कमण्डलव्या मृत्तिकेति पुस्तकान्तरे नास्ति।

स्यात्। ॐऊधसोऽनङ् चॐ। ऊधन्यः कूपः। उदर। खर। खद। र। विष। गवादिः(१)॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये। छस्यापवादः। कम्बल्य-मूर्णापलशतम्। संज्ञायामिति किम्? कम्बलीया ऊर्णा॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति। आमिक्ष्यं दधि। आमिक्षीयं दधि। पुरोडाश्यास्तण्डुलाः। पुरोडाशीयाः। हविश्शब्दात्तु गवादिपाठान्नित्यमेव भवति। अपूपादिभ्यः-अपूप्यम्। अपूपीयम्। तण्डु-लयम्। तण्डुलीयम्। अपूप। तण्डुल। अभ्यूष। पृथुक। अभ्येष। अर्गल। मुसल। सूप। कटक। कर्णवेष्टक। किण्व। ॐअन्नविकारेभ्यश्चॐ। यूप। स्थूणा। पीप। अश्व। पत्र। अपूपादिः(२)॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मा इति चतुर्थीसमर्थाद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। वत्सेभ्यो हितो गोधुक् वत्सीयः। अवत्सीयः। पटव्यम्। गव्यम्। हविष्यम्। अपूप्यम्। अपूपीयम्॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः। शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति तस्मै हित-मित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। दन्त्यम्। कण्ठ्यम्। ओष्ठ्यम्। नाभ्यम्। नस्यम्॥

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। खलाय हितं खल्यम्। यव्यम्। माष्यम्। तिल्यम्। वृष्यम्। ब्रह्मण्यम्। वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति। छप्रत्ययोऽपि न भवति, अनभिधानात्। चकारोऽनुक्तसमु-च्चयार्थः-रथाय हिता रथ्या॥

ऊधसो—ऊधस् शब्द से यत् प्रत्यय तथा ऊधस् को अनङ् आदेश भी समझना चाहिए।

कम्बलाच्च—कम्बल शब्द से भी प्राक्क्रीतीय अर्थों में यत् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त से संज्ञा की प्रतिपत्ति होने पर।

विभाषा—हविर्विशेषबाचक शब्द तथा अपूप आदि शब्दों से विकल्प से प्राक्क्रीतीय अर्थ में यत् प्रत्यय होता है।

अन्न—अन्न-विकार-वाचक प्रातिपदिकों से भी यत् प्रत्यय समझना चाहिए।

तस्मै—चतुर्थीसमर्थ शब्दों से (तस्मै) 'हितम्' अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

शरीरावयवात्—शरीरावयववाचक चतुर्थीसमर्थ शब्दों से 'हितम्' अर्थ में यत् प्रत्यय होता है।

खलयव—'तस्मै हितम्' इस अर्थ में खल, यव, माष, तिल, वृष तथा ब्रह्मन् शब्दों से यत् प्रत्यय होता है।

---

(१) स्कन्द, अब्बा, एतौ अत्र गणे पुस्तकान्तरेऽधिकौ।

(२) कट। अयस्थूण। ओदन। अवोष। प्रदोष। एते शब्दा अत्र गणे अधिकाः।

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः।अज्थ्या यूथिः। अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। आत्मन्निति नलोपो न कृतः, प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थं, तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव संबध्यते, न तु प्रत्येकम्। आत्मने हितम् आत्मनीनम्। आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावः। विश्वजनेभ्यो हितं विश्वजनीनम्। ॐकर्मधारयादिष्यते॥। षष्ठीसमासाद् बहुव्रीहेश्च छ एव भवति-विश्वजनाय हितं विश्वजनीयम्। ॐपञ्चजनादुपसंख्यानम्॥। पञ्चजनाच्च खः। अत्रापि कर्मधारयादिष्यते-पञ्चजनीनम्। अन्यत्र पञ्चजनीयम्। ॐसर्वजनाट्ठञ् खश्च॥। (१)सार्वजनिकम्। सर्वजनीनम् अत्रापि कर्मधारयादेव। सर्वजनीयमन्यत्। ॐमहाजनान्नित्यं ठञ् वक्तव्यः॥। महाजनाय हितं माहाजनिकम्। तत्पुरुषादेव। बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति-महाजनीयम्। भोगोत्तरपदात् खल्वपि-मातृभोगीणः, पितृभोगीणः। भोगशब्दः शरीरवाची केवलेभ्यो मातृभ्यश्छ एव भवति। मात्रीयः, पित्रीयः। ॐराजाचार्याभ्यां तु नित्यम्॥। भोगोत्तराभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते, न केवलाभ्याम्। राजभोगीनः। ॐआचार्यादणत्वं च॥आचार्यभोगीनः। केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति-राज्ञे हितम्। आचार्याय हितमिति॥

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णढञौ प्रत्ययौ भवतः तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। सर्वस्मै हितं सार्वम्। पौरुषेयम्। ॐसर्वाण्णस्य वा वचनम्॥। सर्वीयम्। ॐपुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्॥। पौरुषेयो वधो विकारः, समूहो वा। तेन कृतः पौरुषेयो ग्रन्थः॥

अजाविभ्याम्—अज तथा अवि शब्दों से 'तस्मै हितम्' अर्थ में थ्यन् प्रत्यय होता है।

आत्मन्—आत्मन्, विश्वजन तथा भोग शब्द हो उत्तर पद के रूप में जिन शब्दों का उन शब्दों से 'तस्मै हितम्' अर्थ में ख प्रत्यय होता है।

कर्म—कर्मधारयसमस्त विश्वजन (विश्वे जनाः विश्वजनाः) शब्द से ही ख प्रत्यय का विधान अवगन्तव्य है।

पञ्च—पञ्चजन शब्द से भी ख प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।

सर्वजनात्—सर्वजन शब्द से विकल्प से ठञ् तथा ख प्रत्यय अवगन्तव्य हैं।

महाजनात्—तत्पुरुषसमासान्त महाजन शब्द से नित्य ठञ् प्रत्यय समझना चाहिए।

राजाचार्याभ्याम्—राजभोग तथा आचार्यभोग शब्दों से नित्य ख प्रत्यय समझना चाहिए।

आचार्यादणत्वम्—आचार्यभोग शब्द से विहित ख-प्रत्यय-स्थानीय नकार को णत्व का अभाव भी समझना चाहिए।

सर्व—सर्व तथा पुरुष शब्दों से क्रमशः ण तथा ठञ् प्रत्यय होते हैं 'तस्मै हितम्' अर्थ में।

सर्वात्—सर्व शब्द से विकल्प से ण प्रत्यय समझना चाहिए।

पुरुषात्—पुरुष शब्द से वध, विकार, समूह तथा 'तेन कृतः' (उसके द्वारा निर्मित) अर्थ में भी ठञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

---

(१) सर्वजनाच्छश्च चकारात् खश्चेति पाठान्तरम्।

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये छस्यापवादः। माणवाय हितं माणवीनम्। चारकीणम्।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरुपादानकारणम्, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः। विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति। तदर्थमिति प्रत्ययार्थविशेषणं तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते, विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः। तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्यार्थताख्यायते, न प्रकृतिविकारसंभवमात्रे प्रत्ययः, किन्तर्हि प्रकृतेरनन्यार्थत्वे स्थिते। प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याच्चतुर्थी समर्थविभक्तिः। केचित्तु तं हितमित्यनुवर्त्तयन्ति। अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि। प्राकारीया इष्टकाः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। तदर्थमिति किम्? यवानां धानाः। धानानां सक्तवः। प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता, न तादर्थ्यम्—धानानां सक्तवो न लाजानामिति। विकृतेरिति किम्? उदकार्थः कूपः। विकृतिग्रहणे अक्रियमाणे या काचित्प्रकृतिर्गृह्येत, नोपादानकारणमेव। भवति च कूप उदकस्य प्रकृतिः तत्रोत्पादात्। न तु उदकं तस्य विकृतिः, अत्यन्तभेदात्। प्रकृताविति किम्? असयर्था कोशी। सिरयसो विकृतिर्भवति, न तु कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति। द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणं विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥

छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। छादिषेयाणि तृणानि। औपधेयं दारु। बालेयास्तण्डुलाः। उपधिशब्दात् स्वार्थे प्रत्ययः। उपाधीयत इत्युपधिः, रथाङ्गम्। औपधेयमपि तदेव दारु॥

ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। आर्षभ्यो वत्सः। औपानह्यो मुञ्जः। चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्वविप्रतिषेधादयमेवेष्यते—औपानह्यं चर्म॥

चर्म्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी। चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये। छस्यापवादः। वारन्ध्रं चर्म। वारत्रं चर्म॥

माणव—माणव तथा चरक शब्दों से 'तस्मै हितम्' अर्थ में खञ् प्रत्यय होता है।

तदर्थम्—विकृत्यर्थ प्रकृति (उपादानकारण) के अभिधेय होने पर विकृतिवाचक (उपादेयार्थक) शब्दों से यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

छदिरुपधि—छदिर् , उपधि तथा बलि शब्दों से 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' अर्थ में ढञ् प्रत्यय होता है।

ऋषभोपानहोः—ऋषभ तथा उपानह शब्दों से 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' अर्थ में ञ्य प्रत्यय होता है।

चर्मणोऽञ्—चर्म-विकार-वाचक प्रातिपदिक से 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' अर्थ में अञ् प्रत्यय होता है।

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १९ ॥

त प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम्, इतिकरणंत्वार्थः। एवं द्वितीयेऽपि वाक्ये। सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान् विशेषः। प्रथमासमर्थषष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्भवति। इतिःस्ततश्चेद्विवक्षा। प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः। प्रासादीयं दारुसप्तम्यर्थे खल्वपि—प्राकारोऽस्मिन् देशे स्यात् प्राकारीयो देशः। प्रासादीया भूमिः। स्या। सम्भावनायां लिङ् सम्भावनेऽलमिति चेदित्यादिना। इष्टकानां बहुत्वेन तत सम्भ्ते—प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति। देशस्य च गुणेन सम्भाव्यते—प्रासादोऽस्मिंदेशे स्यादिति। प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितं किं तर्हि योग्यतामात्रेन पूर्वस्यायमविषयः। द्विस्तद्ग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम्—अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थे प्रत्येसमर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति। अथेह कस्मान्न भवति—प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्? गुणवानयं सम्भाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति। इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

रेखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन् स्यादित्येतस्मिन्नर्थे। छस्यापवाद पारिखेयो भूमिः। छयतोः पूर्णोवधिः, इतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥

न तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति। प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रयिामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति—पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयतिपारायणिकः, तौरायणिकः, चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥

तदर्हतीति वक्ष्यति। आ एतस्मादर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यो गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा। अभिविधावयमाकारः। तेनार्हत्यर्थेऽपि ठक् भवत्येव। ठञधिकारमध्ये तदपवादः ठग् विधीयते। वक्ष्यति—तेन क्रीतम्। नैष्किकम्। पाणिकम्। अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम्? गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम्। संख्या—षाष्टिकम्। परिमाण—प्रास्थिकम्, कौडविकम्। ठञ् प्रत्युदाह्रियते। संख्यापरिमाणयोः को विशेषः? भेदगणनं संख्या एकत्वादिः। गुरुत्वमानमुन्मानं पलादिः। आयाममानं प्रमाणं वितस्त्यादिः। आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रस्थादिः ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव। निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु।

तदस्य—प्रथमासमर्थ शब्द से षष्ठ्यर्थ तथा सप्तम्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रथमासमर्थ 'स्यात्' (सम्भावनाविषयीभूत) हो।

परिखायाः—परिखा शब्द से 'तदस्य तदस्मिन् स्यात्' अर्थ में ढञ् प्रत्यय होता है।

प्राग्वतेः—'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' सूत्र से पहले ठञ् प्रत्यय का अधिकार समझना चाहिए।

आर्हात्—'तदर्हति०' सूत्र-पर्यन्त अर्थों में (आर्हीयार्थ में) गोपुच्छ, संख्यावाचक तथा परिमाण-वाचक शब्दों से भिन्न शब्दों से ठक् प्रत्यय का अधिकार समझना चाहिए।

असमासे—निष्क आदि शब्दों से आर्हीय अर्थों में असमास में ठक् प्रत्यय होता है।

ठञोऽपवादः। नैष्किकम्। पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । असमास इति किम् ? परमनैष्किकम् , उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अथ किमर्थमसमास इत्युच्यते, यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ? निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य, उगवादिभ्यो यत्-गव्यम् , सुगव्यम् , अतिसुगव्यम् । विभाषा हविरपूपादिभ्यः-अपूप्यम् , अपूपीयम्; यवापूप्यम् , यवापूपीयम् । शरीरावयवाद्यत्-दन्त्यम् , राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं भवति । इत उत्तरं च संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते, पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति-द्वैपारायणिकः, त्रैपारायणिकः । लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यते-द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ् न भवति, सामान्यविहितष्ठञेव भवति-द्विशौर्पिकम् । (१)ठञो द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः । तथा चोक्तम्-प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति । निष्क । पण । पाद । माष । वाह । द्रोण । षष्टि । निष्कादिः ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

आर्हादित्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशतेऽभिधेये आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोऽपवादः । शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशत इति किम् ? शतं परिमाणमस्य शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोऽत्र संघः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । इह तु न भवति-शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति, शतिकं शाटकशतमिति । वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते, न श्रुत्या । तथा चोक्तम्-शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेध इति । चकारोऽसमास इत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतम् , द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् ? साप्ततिकः, चात्वारिंशत्कः । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद् इतेः पर्युदासो न भवति-कतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्य कपो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावतिकः, तावत्कः । यावतिकः, यावत्कः ॥

शताच्च—शतभिन्न पदार्थ के अभिधेय होने पर शत शब्द से आर्हीय अर्थों में ठन् तथा यत् प्रत्यय होते हैं ।

संख्यायाः—अत्यन्त एवम् अशदन्त संख्या वाचक शब्दों से आर्हीयार्थ में कन् प्रत्यय होता है ।

वतोः—वत्वन्त संख्यावाचक शब्दों से विहित कन् प्रत्यय को विकल्प से इट् का आगम होता है ।

---

(१) ठञो द्विगुम्प्रतीत्येष ग्रन्थः पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु। विंशकः। त्रिंशकः। ति विंशतेर्डिति इति तिलोपः। असंज्ञायामिति किम्? विंशतिकः, त्रिंशत्कः। कथं पुनरत्र कन्, यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदासेन भवितव्यम्? योगविभागः करिष्यते-विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् प्रत्ययो भवति। ततो ड्वुन्नसंज्ञायामिति॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु। ठञोऽपवादः। टकारो ङीबर्थः। इकार उच्चारणार्थः। नकारः स्वरार्थः। कंसिकः। कंसिकी। ॐअर्धाच्चेति वक्तव्यम्ॐ। अर्द्धिकः। अर्द्धिकी। ॐकार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यःॐ। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। ॐप्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यःॐ। प्रतिकः। प्रतिकी॥

शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु। ठञोऽपवादः, पक्षे सोऽपि भवति। शूर्पेण क्रीतं शौर्पम्। शौर्पिकम्॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु। ठक्ठञ्कनामपवादः। शतमानेन क्रीतं शातमानम्। वैंशतिकम्। साहस्रम्। वासनम्॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव। अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिंस्तस्मादध्यर्द्धपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति असंज्ञायां विषये। अध्यर्द्धकंसम्। द्विकंसम्। त्रिकंसम्। अध्यर्द्धशूर्पम्। द्विशूर्पम्। त्रिशूर्पम्। असंज्ञायामिति किम्? पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकलापिकम्। प्रत्ययान्तरस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणम्—न चेत् प्रत्ययान्तं संज्ञेति। अध्यर्द्धशब्दः संख्यैव, किमर्थं भेदेनोपादीयते? ज्ञापकार्थम्-क्वचिदस्य संख्याकार्यं न भवति, संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥

विंशति—विंशति तथा त्रिंशत शब्दों से आर्हीय अर्थों में असंज्ञाविषय में ड्वुन् प्रत्यय होता है।

कंसात्—कंस शब्द से आर्हीयार्थ में असंज्ञाविषय में टिठन् प्रत्यय होता है।

अर्धाच्चेति—अर्ध शब्द से भी टिठन् प्रत्यय समझना चाहिए।

कार्षापणात्—कार्षापण शब्द से भी टिठन् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

प्रतिशब्दश्च—कार्षापण शब्द को टिठन् प्रत्यय के साथ-साथ विकल्प से प्रति आदेश भी समझना चाहिए।

शतमान—शतमान आदि शब्दों से आर्हीयार्थ में अण् प्रत्यय होता है।

अध्यर्द्ध—अध्यर्द्धपूर्वक प्रातिपदिक तथा द्विगु से परवर्ती आर्हीयार्थक प्रत्ययों का लुक् हो जाता है असंज्ञा-विषय में।

विभाषा—अध्यर्द्धकार्षापण तथा अध्यर्द्धसहस्र शब्दों से और कार्षापणशब्दोत्तरपदक एवम् सहस्रशब्दोत्तरपदक द्विगु से विहित आर्हीयार्थक प्रत्यय का विकल्प से लुक् हो जाता है।

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्याहींयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति। पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते। अध्यर्द्धकार्षापणम्। अध्यर्द्धकार्षापणिकम्। द्विकार्षापणम्। द्विकार्षापणिकम्। औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक्। अलुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः—अध्यर्द्धप्रतिकम्। द्विप्रतिकम्। त्रिप्रतिकम्। सहस्रात्—अध्यर्द्धसहस्रम्। अध्यर्द्धसाहस्रम्। द्विसहस्रम्। द्विसाहस्रम्। अलुक्पक्षे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः। ॐसुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम्ॐ। अद्ध्यर्धसुवर्णम्। अध्यर्द्धसौवर्णिकम्। द्विसुवर्णम्। द्विसौवर्णिकम्। अध्यर्धशतमानम्। अद्ध्यर्धशातमानम्। द्विशतमानम्। द्विशातमानम्। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव। द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादाहींयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति। द्विनिष्कम्। द्विनैष्किकम्। त्रिनिष्कम्। त्रिनैष्किकम्। ॐबहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्ॐ। बहुनिष्कम्। बहुनैष्किकम्। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः॥

बिस्ताच्च ॥ ३१ ॥

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुकृष्यते। द्वित्रिपूर्वाद् बिस्तान्तात् द्विगोः परस्याहींयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति। द्विबिस्तम्। द्विबैस्तिकम्। त्रिबिस्तम्। त्रिबैस्तिकम्। बहुबिस्तम्। बहुबैस्तिकम्(१)॥

विंशतिकात् खः ॥ ३२ ॥

अध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादाहींयेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति। अद्ध्यर्धविंशतिकीनम्। द्विविंशतिकीनम्। त्रिविंशतिकीनम्। विधानसामर्थ्याल्लुङ् न भवति॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव। अध्यर्द्धपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादाहींयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति। अध्यर्द्धखारीकम्। द्विखारीकम्। ॐकेवलाच्चेति वक्त-

---

सुवर्ण—अध्यर्द्धसुवर्ण एवम् अध्यर्द्धशतमान शब्दों से और सुवर्णोत्तरपदक तथा शतमानोत्तरपदक द्विगु से विहित आहींयार्थक प्रत्यय का भी विकल्प से ही लुक् समझना चाहिए।

द्वित्रि—द्विपूर्वक तथा त्रिपूर्वक निष्कशब्दान्त द्विगु से विहित आहींयार्थक प्रत्यय का विकल्प से लुक् हो जाता है।

बहु—बहुपूर्वक निष्कान्त द्विगु से विहित आहींयार्थक प्रत्यय का भी विकल्प से लुक् समझना चाहिए।

बिस्ताच्च—द्विपूर्वक तथा त्रिपूर्वक बिस्तशब्दान्त द्विगु से विहित आहींयार्थक प्रत्यय का भी विकल्प से लुक् समझना चाहिए।

विंशतिकात्—अध्यर्द्धविंशतिक तथा विंशतिशब्दोत्तरपदक द्विगु से आहींयार्थक ख प्रत्यय होता है।

खार्याः—अध्यर्द्धखारी शब्द तथा खारीशब्दोत्तरपदक द्विगु से आहींयार्थक ईकन् प्रत्यय होता है।

केवलाच्चेति—केवल खारी शब्द से भी ईकन् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

---

(१) योगविभाग उत्तरार्थ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

ण्यम्॥ । खारीकम् । ॥काकिण्याश्चोपसंख्यानम्॥ । अध्यर्द्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् । ॥केवलायाश्च॥ । काकिणीकम्॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् । पाद–अध्यर्द्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्भावो न भवति, पद्यत्यतदर्थे इतिः प्राण्यङ्गस्य स इष्यते, इदं तु परिमाणम् । माष–अध्यर्द्धमाष्यम् । द्विमाष्यम् । त्रिमाष्यम् । शत–अध्यर्द्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरार्हीयेष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः, पक्षे सोऽपि भवति, तस्य च लुक् । अध्यर्द्धशाण्यम् । अध्यर्द्धशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रिशाणम् । ॥शताच्चेति वक्तव्यम्॥ । अध्यर्द्धशत्यम् । अध्यर्द्धशतम् । द्विशत्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव । द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रतिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति–द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । त्रैशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रिशाणम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यत्रानभिधानान्न भवति–देवदत्तेन क्रीतम् , पाणिना क्रीतमिति । द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति–प्रस्थाभ्यां क्रीतम्, प्रस्थैः क्रीतमिति अनभिधानादेव । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति–द्वाभ्यां

काकिण्याः—अध्यर्द्धकाकिणी शब्द तथा काकिणीशब्दान्त द्विगु से भी ईकन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

केवलायाश्च—केवल काकिणी शब्द से भी ईकन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पणपाद—अध्यर्द्धपूर्वक पण, पाद, माष तथा शत शब्दों से तथा पणशब्दान्त, पादशब्दान्त, माषशब्दान्त एवम् शतशब्दान्त द्विगु से आर्हीयार्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

शाणाद्वा—अध्यर्द्धशाण तथा शाणशब्दान्त द्विगु से आर्हीयार्थ में विकल्प से यत् प्रत्यय होता है ।

शताच्चेति—अध्यर्द्धशत तथा शतशब्दान्त द्विगु से भी आर्हीयार्थक यत् प्रत्यय समझना चाहिए ।

द्वित्रि—द्विपूर्वक तथा त्रिपूर्वक शाणशब्दान्त द्विगु से आर्हीयार्थ में अण् तथा विकल्प से यत् प्रत्यय होते हैं ।

तेन क्रीतम्—तृतीयासमर्थ प्रातिपदिक से 'क्रीतम्' (तेन क्रीतम्) अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

क्रीतं द्विकम् , त्रिकम् , पञ्चकम् । तथा-मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् , माषिकम् । न ह्येकेन मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत् स भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः, प्राणिनां शुभाशुभसूचकः महाभूतपरिणामः उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः खल्वपि-शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् शत्यम् । शतिकम् । साहस्रम् । ॐतस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्ॐ । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । ॐसन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्ॐ । सान्निपातिकम् ॥

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकात् संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविल्येतस्मिन्नर्थे । ठञादीनामपवादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्व्यचः खल्वपि-धन्यम् , स्वर्ग्यम् , यशस्यम् , आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाश्वादेरिति किम् ? पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण—प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादिः-आश्विकः । ॐब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम्ॐ । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः ब्रह्मवर्चस्यः । अश्व । अश्मन् । गण । ऊर्णा । उमा । वसु । वर्ष । भङ्ग । अश्वादिः ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च, तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविल्येतस्मिन् विषये । द्व्यच इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविल्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य निमित्तम्—षष्ठीसमर्थ प्रातिपदिक से सम्बन्धात्मक अथवा उत्पातात्मक निमित्त अर्थ (तस्य निमित्तम्) में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

तस्य—'तस्य निमित्तम्' सूत्र के प्रसङ्ग में यह समझना चाहिए कि षष्ठ्यन्त वात, पित्त तथा श्लेष्मन् शब्दों से शमनात्मक तथा कोपनात्मक निमित्त अर्थ में प्रत्यय का विधान होता है ।

सन्निपाताच्चेति—षष्ठीसमर्थ सन्निपात शब्द से भी शमनात्मक तथा कोपनात्मक निमित्त अर्थ में प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

गोद्व्यचो—संयोगात्मक अथवा उत्पातात्मक निमित्त अर्थ में षष्ठी-समर्थ गो शब्द तथा संख्यावाचकभिन्न, परिमाणवाचकभिन्न एवम् अश्वादिभिन्न द्व्यच् प्रातिपदिकों से यत् प्रत्यय होता है ।

ब्रह्म—ब्रह्मवर्चस् शब्द से भी यत् प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

पुत्रात्—संयोगात्मक अथवा उत्पातात्मक निमित्त अर्थ में षष्ठीसमर्थ पुत्र शब्द से विकल्प से छ प्रत्यय तथा यत् प्रत्यय होते हैं ।

सर्वभूमि—संयोगात्मक अथवा उत्पातात्मक निमित्त अर्थ में षष्ठीसमर्थ सर्वभूमि तथा पृथिवी शब्दों से क्रमशः अण् तथा अञ् प्रत्यय होते हैं ।

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन् विषये । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः । षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा संयोगोत्पाताविव ईश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभाव्येत ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतो विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उप्यतेऽस्मिन्निति वापः, क्षेत्रमुच्यते । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात् ष्ठन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् ष्ठन्प्रत्ययो भवति, तस्य वाप इत्येतस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि दीयते चेत्तद्भवति । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद्वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं लाभः । रक्षानिर्देशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । पञ्चास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । *चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम्* । पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । सममब्राह्मणे दानमिति यथा ॥

तस्येश्वरः—षष्ठीसमर्थ सर्वभूमि तथा पृथिवी शब्दों से ईश्वर अर्थ में भी क्रमशः अण् तथा अञ् प्रत्यय होते हैं।

तत्र—सप्तमीसमर्थ सर्वभूमि तथा पृथिवी शब्दों से विदित (प्रसिद्ध) अर्थ में क्रमशः अण् तथा अञ् प्रत्यय होते हैं।

लोक—सप्तमीसमर्थ लोक तथा सर्वलोक शब्दों से विदित अर्थ मे ठञ् प्रत्यय होता है।

तस्य—षष्ठीसमर्थ प्रातिपदिक से वाप (क्षेत्र) अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

पात्रात—षष्ठीसमर्थ पात्र शब्द से वाप अर्थ में ष्ठन् प्रत्यय होता है।

तदस्मिन्—वृद्धि, आय, लाभ, शुल्क एवम् उपदा (घूस) के रूप में दीयमान पदार्थ के वाचक प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से सप्तम्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

चतुर्थ्यर्थे—चतुर्थ्यर्थ में भी उक्त प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए।

पूरणार्द्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादर्द्धशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत इत्येतस्मिन्नर्थे। यथायथं ठक्ठिठनोरपवादः। द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः। तृतीयिकः। पञ्चमिकः। सप्तमिकः। अर्द्धिकः। अर्द्धशब्दो रूपकार्द्धस्य रूढिः॥

भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठँश्च, तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत इत्येतस्मिन्नर्थे। ठञोऽपवादः। भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते भाग्यम्, भागिकं शतम्। भाग्या, भागिका विंशतिः। भागशब्दोऽपि रूपकार्द्धस्य वाचकः॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रकृतिविशेषणं भाराद्वंशादिभ्य इति-वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति। वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः। कौटजभारिकः। बाल्वजभारिकः। भारादिति किम्? वंशं हरति। वंशादिभ्य इति किम्? व्रीहिभारं हरित। अपरा वृत्तिः-भाराद्वंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः। भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम्। भारभूतान् वंशान् हरति वांशिकः। कौटजिकः। बाल्वजिकः। भारादिति किम्? वंशं हरति। वंशादिभ्य इति किम्? भारभूतान् व्रीहीन् वहति। सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, तदुभयमपि ग्राह्यम्। हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा। वहत्युत्क्षिप्य धारयतीत्यर्थः। आवहति उत्पादयतीत्यर्थः। वंश। कुटज। बल्वज। मूल। अक्ष। स्थूणा। अश्मन्। अश्व। इक्षु। खट्वा। वंशादिः॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु। वस्नं हरति वहति वा वस्निकः। द्रव्यकः॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते। तदिति द्वितीयासमर्थात्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति। तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः। उपसंहरणमवहारः। विक्लेदनं पाकः। प्रस्थं संभवति अवहरति पचति वा प्रास्थिकः। कौडविकः। खारीकः। ननु च पाके च संभवोऽस्ति? नास्त्यत्र नियोगः-प्रस्थं पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकी।

पूरणार्धात्—वृद्धि, आय, लाभ, शुल्क एवम् उपदा के रूप में दीयमान पदार्थ के वाचक प्रथमासमर्थ पूरणप्रत्ययान्त शब्द तथा अर्द्ध शब्दों से सप्तम्यर्थ में ठन् प्रत्यय होता है।

भागात्—वृद्धि, आय, लाभ, शुल्क एवम् उपदा के रूप में दीयमान पदार्थ के वाचक प्रथमासमर्थ भाग शब्द से यत् तथा पाक्षिक ठन् प्रत्यय भी होते हैं।

तद्धरति—हरति, वहति एवम् आवहति अर्थों में द्वितीयासमर्थ भारशब्दोत्तरपदक वंश, कुटज आदि शब्दों से अथवा भारस्वरूप वंश आदि शब्दों से यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

वस्न—द्वितीयासमर्थ वस्न तथा द्रव्य शब्दों से यथाक्रम ठन् तथा कन् प्रत्यय होते हैं हरति, वहति तथा आवहति अर्थों में।

सम्भवत्यव—द्वितीयासमर्थ प्रातिपदिक से सम्भवति, अवहरति (उपसंहरण करता है) तथा पचति अर्थों में यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

तत्पचतीति द्रोणादण्च। द्रोणं पचति द्रौणी। द्रौणिकी ॥

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति। ठञोऽपवादः, पक्षे सोऽपि भवति। आढकं संभवत्यवहरति पचति वा आढकीना। आढकिकी। आचितीना। आचितिकी। पात्रीणा। पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥

आढकाचितपात्रादित्येव। आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम्। विधानसामर्थ्यादेवानयोर्लुङ्न भवति। ठञस्तु पक्षेऽनुज्ञातस्याध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुग् भवत्येव। नकारः स्वरार्थः। षकारो ङीषर्थः। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना। द्व्याढकी। द्व्याचितिकी। द्व्याचितीना। द्व्याचिता। अपरिमाणबिस्ताचितेति ङीषः प्रतिषेधः। द्विपात्रिकी। द्विपात्रीणा। द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव। कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः, चकारात्ष्ठंश्च। अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते, ठञः पक्षे श्रवणं भवति। तेन चातूरूप्यं संपद्यते–द्वे कुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा द्विकुलिजिकी, द्विकुलिजीना, द्विकुलिजा, द्वैकुलिजिकी। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते, तेहोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थमंशवस्नभृतयश्चेत्ता भवन्ति। अंशो भागः। वस्नं मूल्यम्। भृतिर्वेतनम्। पञ्च अंशो वस्नो वा भृतिर्वास्य पंचकः। सप्तकः। साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्भवति। प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः। खारीकः। शत्यः। शतिकः। साहस्रः। द्रौणिकः। कौडविकः। वर्षशतं परिमाणमस्य वार्षशतिकः। वार्षसाहस्रिकः। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति षाष्टिकः। साप्ततिकः। समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रा-

---

तत्पचतीति—द्वितीयासमर्थ द्रोण शब्द से पचति अर्थ में अण् प्रत्यय भी अवगन्तव्य है।

आढकाचित—सम्भवति आदि अर्थों में द्वितीयासमर्थ आढक, आचित तथा पात्र शब्दों से विकल्प से ख प्रत्यय होता है।

द्विगोः—आढकशब्दान्त, आचितशब्दान्त तथा पात्रशब्दान्त द्विगु से सम्भवति आदि अर्थों में ठन् प्रत्यय भी (और विकल्प से ख प्रत्यय भी) होता है।

कुलिजात्—कुलिजशब्दान्त द्विगु से सम्भवति आदि अर्थों में विकल्प से ठन्, ख तथा इनका लुक् भी हो जाता है।

सोऽस्यांश—अंशवाचक, मूल्यवाचक तथा वेतनवाचक प्रथमासमर्थ शब्दों से षष्ठ्यर्थ मे यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

तदस्य—परिमाणार्थक प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से षष्ठ्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

देवानुवर्त्तिष्यते, किमर्थं पुनरनयोरुपादानम्? पुनर्विधानार्थम्। द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः। द्विसाप्ततिकः। पुनर्विधानसामर्थ्यादद्ध्यर्द्ध पूर्वद्विगोर्लुङ् न भवति॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु॥ ५८॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते। संख्यावाचिनः प्रातिपादिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम्। तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः-पंचैव पञ्चकाः शकुनयः। त्रिकाः शालङ्कायनाः। संघ-पंच परिमाणमस्य पंचकः संघः। अष्टकः। सूत्र-अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य अष्टकं पाणिनीयम्। दशकं वैयाघ्रपदीयम्। त्रिकं काशकृत्स्नम्। ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ एव भवति? नैतदस्ति। प्राणिसमूहे संघशब्दो रूढः। अध्ययन-पंचकोऽधीतः। सप्तकोऽधीतः। अष्टकः। नवकः। अधीतिरध्ययनम्, तस्य संख्यापरिमाणं-पंचावृत्तयः पंचवाराः पंचरूपाण्यस्याध्ययनस्य पंचकमध्ययनम्। ॐस्तोमे डविधिः पंचदशाद्यर्थःॐ। पंचदश मन्त्राः परिमाणमस्य पंचदशः स्तोमः। सप्तदशः। एकविंशः। ॐशन्शतोर्डिनिश्छन्दसिॐ। पंचदशिनोऽर्द्धमासाः। त्रिंशिनो मासाः। ॐविंशतेश्चेति वक्तव्यम्ॐ। विंशिनोऽङ्गिरसः॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्॥ ५९॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते। पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते। यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम्। पंचानां टिलोपः तिः प्रत्ययश्च-पंच परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्दः। द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः-द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य विंशतिः। त्रयाणां दशतां त्रिन् भावः शच्च प्रत्ययः-त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत्। चतुर्णां दशतां चत्वारिन् भावः शच्च प्रत्ययः-चत्वारो दशतः परिमाणमस्य चत्वारिंशत्। पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः-पञ्च दशतः परिमाणमस्य पञ्चाशत्। षण्णां दशतां षड् भावस्तिः प्रत्ययोऽपदत्वं च-षड् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः। सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययश्च-सप्त दशतः परिमाणमस्य सप्ततिः। अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च-अष्टौ दशतः परिणामस्य अशीतिः। नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययश्च-नवदशतः परिमाणमस्य नवतिः। दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययश्चः-दश दशतः परिमाणमस्य संघस्य शतम्। विंशत्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः। नात्रावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम्, तथाहि पङ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते-ब्राह्मणपङ्क्तिः, पिपीलिकापङ्क्तिरिति। न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति। या चैषां विषय-

---

संख्यायाः—परिमाणोपाधिक संख्यावाचक प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से संज्ञास्वरूप, संघात्मक, सूत्रात्मक तथा अध्ययनात्मक षष्ठ्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

स्तोमे—परिमाणोपाधिक संख्यावाचक प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से स्तोम-स्वरूप षष्ठ्यर्थ में ड प्रत्यय समझना चाहिए जिससे स्तोमार्थक पञ्चदश आदि शब्दों की उपपत्ति हो सके।

शन्शतोः—शन्नन्त तथा शदन्त परिमाणोपाधिक संख्यावाचक प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से षष्ठ्यर्थ में डिनि प्रत्यय होता है छन्दोविषय में।

विंशतेः—विंशति शब्द से भी छन्दोविषय में डिनि प्रत्यय अवगन्तव्य है।

पंक्ति—प्रथमासमर्थ परिमाणोपाधिक संख्यावाचक पञ्चन् आदि शब्दों से षष्ठ्यर्थ में पंक्ति, विंशति, त्रिंशत, चत्वारिंशत, पञ्चाशत, षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति तथा शत शब्दों का निपातन होता है।

भेदेन गुणिनि च वृत्तिस्स्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव। सहस्रा-द्योऽप्येवं जातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः। उदाहरणमात्रमेतदिति॥

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा॥६०॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ वा निपात्येते तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषये वर्गेऽभिधेये। संख्याया इति कनि प्राप्ते डतिर्निपात्यते, वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति–पञ्च परिमाण-मस्य पञ्चद्वर्गः, दशद्वर्गः। पञ्चको वर्गः, दशको वर्गः॥

सप्तनोऽञ् छन्दसि॥६१॥

वर्ग इति वर्त्तते, तदस्य परिमाणमिति च। सप्तन् शब्दाच्छन्दसि विषयेऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेऽभिधेये। सप्त साप्तान्यसृजत्॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्॥६२॥

तदस्य परिमाणमित्येव। वर्ग इति निवृत्तम्। त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये डण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषये ब्राह्मणेऽभिधेये। अभि-धेये सप्तम्येषा न विषयसप्तमी, तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति। त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि ब्राह्मणानि। चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि। कानिचिदेव ब्राह्मणा-न्युच्यन्ते॥

तदर्हति॥६३॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हति इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। श्वेतच्छत्र-मर्हति श्वैतच्छत्रिकः। वास्रयुग्मिकः। शत्यः। शतिकः। साहस्रः॥

छेदादिभ्यो नित्यम्॥६४॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम्। छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्येत-स्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। छेदं नित्यमर्हति छैदिकः। भैदिकः। छेद। भेद। द्रोह। वर्त्त। कर्ष। संप्रयोग। विप्रयोग। प्रेषण। सम्प्रश्न। विप्रकर्ष। विराग। विरङ्ग। (वैरङ्गिकः)। छेदादिः।

शीर्षच्छेदाद्यच्च॥६५॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति, चका-

---

पञ्चद्दशतौ—वर्गात्मक षष्ठ्यर्थ में परिमाणोपाधिक संख्यावाचक प्रथमासमर्थ पञ्चन् तथा दशन् शब्दों से पञ्चत् तथा दशत् शब्दों का निपातन किया जाता है।

सप्तनः—वर्गात्मक षष्ठ्यर्थ में परिमाणोपाधिक संख्यावाचक सप्तन् शब्द से छन्दोविषय में अञ् प्रत्यय होता है।

त्रिंशत्—वेदभागात्मकब्राह्मणस्वरूपसंज्ञाऽभिन्न षष्ठ्यर्थ में प्रथमासमर्थ परिमाणोपाधिक त्रिंशत् तथा चत्वारिंशत् शब्दों से डण् प्रत्यय होता है।

तदर्हति—द्वितीयासमर्थ प्रातिपदिक से 'अर्हति' (योग्य है) अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

छेदादिभ्यः—द्वितीयासमर्थ छेद आदि शब्दों से 'नित्यमर्हति' (सर्वदा योग्य है) अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

शीर्ष—द्वितीयासमर्थ शीर्षच्छेद शब्द से 'नित्यमर्हति' अर्थ में यत् प्रत्यय भी होता है और यथाविहित प्रत्यय भी।

राद्यथाविहितश्च। शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः। शैर्षच्छेदिकः। प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते॥

(१)दण्डादिभ्यः॥ ६६॥

नित्यमिति निवृत्तम्। यदित्यनुवर्त्तते। दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति। ठकोऽपवादः। दण्डमर्हति दण्ड्यः। मुसल्यः। दण्ड। मुसल। मधुपर्क। कशा। अर्घ। मेधा। मेघ। युग। उदक। वध। गुहा। भाग। इभ। दण्डादिः॥

छन्दसि च॥ ६७॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति। ठञादीनामपवादः। उदक्या वृत्तयः। यूप्यः पलाशः। गर्त्यो देशः॥

पात्राद् घंश्च॥ ६८॥

पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे। ठक्ठञोरपवादः। पात्रं परिमाणमप्यस्ति। पात्रमर्हति पात्रियः। पात्र्यः॥

कडङ्गरदक्षिणाच्छ च॥ ६९॥

कडङ्गरदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च तदर्हतीत्यस्मिन् विषये। ठकोपवादः। कडङ्गरमर्हति कडङ्गरीयो गौः। कडङ्गर्यः। दक्षिणामर्हति दक्षिणीयो भिक्षुः। दक्षिण्यो ब्राह्मणः। दक्षिणाशब्दस्याल्पाच्तरस्य अपूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचारचिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति॥

स्थालीबिलात्॥ ७०॥

छयतावनुवर्त्तेते। स्थालीबिलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे। ठकोऽपवादः। स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः। स्थालीबिल्याः पाकयोग्या इत्यर्थः॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ॥ ७१॥

दण्डादिभ्यः—द्वितीयासमर्थ दण्ड आदि शब्दों से 'अर्हति' अर्थ में यत् प्रत्यय होता है।

छन्दसि—द्वितीयासमर्थ प्रातिपदिक मात्र से 'अर्हति' अर्थ में छन्दोविषय में यत् प्रत्यय होता है।

पात्रात्—द्वितीयासमर्थ पात्र शब्द से 'अर्हति' अर्थ में विकल्प से घन् तथा यत् प्रत्यय होते हैं।

कडङ्गर—द्वितीयासमर्थ कडङ्गर तथा दक्षिणा शब्दों से 'अर्हति' अर्थ में छ प्रत्यय तथा विकल्प से यत् प्रत्यय होते हैं।

स्थाली—द्वितीयासमर्थ स्थालीबिल शब्द से 'अर्हति' अर्थ में विकल्प से छ प्रत्यत तथा यत् प्रत्यय होते हैं।

यज्ञ—द्वितीयासमर्थ यज्ञ शब्द तथा ऋत्विक् शब्द से 'अर्हति' अर्थ में क्रमशः घ तथा खञ् प्रत्यय होते हैं।

---

(१) अत्र दण्डादिभ्यो यः इति पाठस्त्वपपाठः। तथाहि वधशब्दव्युत्पादनाय अचो यदिति सूत्रे भाष्ये उक्तम्—क्यब्विधौ हनो वा वधस्तद्धितो वेति। यदि चात्र तद्धितो यद्विधीयते तत एवैतदुपपद्यते। तथाहि क्यप्यस्याद्युदात्तत्वं यत्यपि यतोऽनावः इत्याद्युदात्तत्वम्। यदि त्वत्र यो विधीयेत ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यादिति।

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घखञौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः। यज्ञियो ब्राह्मणः। आर्त्विजीनो ब्राह्मणः। ॐयज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्ॐ। यज्ञकर्मार्हति यज्ञियो देशः। ऋत्विक्कर्मार्हति आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम्। आर्हीयठगादीनां पूर्णोऽवधिः, अतः परं प्राग्वतीयष्ठञेव भवति॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति॥ ७२॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते। अर्हतीति निवृत्तम्। पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। पारायणं वर्तयत्यधीते पारायणिकश्छात्रः। तौरायणिको यजमानः। चान्द्रायणिकस्तपस्वी॥

संशयमापन्नः॥ ७३॥

संशयशब्दात् द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। संशयमापन्नः प्राप्तः सांशयिकः स्थाणुः॥

योजनं गच्छति॥ ७४॥

योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। योजनं गच्छति यौजनिकः। ॐक्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्ॐ। क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः। यौजनशतिकः। ॐततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्ॐ। क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः। यौजनशतिक आचार्यः॥

पथः ष्कन्॥ ७५॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्कन् प्रत्ययो भवति। नकारः स्वरार्थः। षकारो ङीषर्थः। पन्थानं गच्छति पथिकः। पथिकी॥

पन्थो ण नित्यम्॥ ७६॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम्। पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन् विषये। पन्थानं नित्यं गच्छति इति पान्थो भिक्षां याचते। नित्यमिति किम्? पथिकः॥

यज्ञर्त्विग्भ्याम्—यज्ञ तथा ऋत्विक् शब्दों से 'यज्ञकर्म की योग्यता रखता है' तथा 'ऋत्विक्-कर्म की योग्यता रखता है' अर्थ में भी क्रमशः घ तथा खञ् प्रत्यय अवगन्तव्य हैं।

पारायण—द्वितीयासमर्थ पारायण, तुरायण तथा चान्द्रायण शब्दों से 'वर्त्तयति' (सम्पादन करता है) अर्थ में ठन् प्रत्यय होता है।

संशयम्—द्वितीयासमर्थ संशय शब्द से 'आपन्नः' (प्राप्त हुआ है) अर्थ में ठन् प्रत्यय होता है।

योजनम्—द्वितीयासमर्थ योजन शब्द से 'गच्छति' अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है।

क्रोश—द्वितीयासमर्थ क्रोशशत तथा योजनशत शब्दों से भी 'गच्छति' अर्थ में ठञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

ततोभिगमनम्—पञ्चमीसमर्थ क्रोशशत तथा योजनशत शब्दों से भी 'अभिगमन करने योग्य है' अर्थ में ठञ् प्रत्यय समझना चाहिए।

पथः—द्वितीयासमर्थ पथिन् शब्द से 'गच्छति' अर्थ में ष्कन् प्रत्यय होता है।

पन्थो—द्वितीयासमर्थ पथिन् शब्द से 'नित्यं गच्छति' अर्थ में ण प्रत्यय तथा पथिन् को पन्थ आदेश भी हो जाता है।

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहृतमित्येतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययो भवति। चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च। अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः। उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकम्। उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः। ꣸आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकांतारपूर्वपदादुपसंख्यानम्꣸। वारिपथेनाहृतं वारिपथिकम्। वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः। जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम्। जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः। स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकम्। स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः। कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकम्। कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः। ꣸अजपथशङ्कुपथां चोपसंख्यानम्꣸। अजपथेनाहृतं गच्छति वा आजपथिकः। शङ्कुपथेनाहृतं गच्छति वा शाङ्कुपथिकः। ꣸मधुकमरिचयोरण् स्थलात्꣸। स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम्। स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति-तेन निर्वृत्तम्। मासेन निर्वृत्तं मासिकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। कालादित्यधिकारो व्युष्टादिभ्योऽण् इति यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भृतो भूतो भावी वेत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अधीष्टः=सत्कृत्य व्यापारितः। भृतः=वेतनेन क्रीतः। भूतः=स्वसत्तया व्याप्तकालः। भावी=तादृश एवानागतः। कालाध्वनोः इति द्वितीया। मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः। मासं भृतो मासिकः कर्मकरः। मासं भूतो मासिको व्याधिः। मासं भावी मासिक उत्सवः। ननु चाध्येषणं भरणं च मुहूर्त्तं क्रियते, तेन कथं मासो व्याप्यते? अध्येषणभरणे क्रियार्थे, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

उत्तर—तृतीयासमर्थ उत्तरपथशब्द से 'आहृतम्' (लाया गया है) तथा 'गच्छति' अर्थों में ठञ् प्रत्यय होता है।

आहृत—तृतीयासमर्थ वारिपथ, जङ्गलपथ, स्थलपथ, एवम् कान्तारपथ शब्दों से भी 'आहृतम्' तथा 'गच्छति' अर्थों में ठञ् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।

अजपथ—तृतीयासमर्थ अजपथ तथा शङ्कुपथ शब्दों से भी 'आहृतम्' और 'गच्छति' अर्थों में ठञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

मधुक—तृतीयासमर्थ स्थलपथ शब्द से 'आहृतम्' अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य मधुक अथवा मरिच हो।

कालात्—यहां से आगे विधीयमान प्रत्यय कालवाचक शब्दों से विहित अवगन्तव्य है।

तेन—तृतीयासमर्थ कालवाचक शब्द से 'निर्वृत्तम्' (सम्पन्न हुआ) अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है।

तमधीष्टः—द्वितीयासमर्थ कालवाचक शब्दों से अधीष्ट (सत्कारपूर्वक नियुक्त), वेतनक्रीत, भूत तथा भावी अर्थों में यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खञौ प्रत्ययौ भवतः। ठञोऽपवादः। अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद् भूत इत्येवाभिसंबध्यते। मासं भूतो मास्यः, मासीनः। वयसीति किम् ? मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वर्तते। मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये। द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः। त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ८३ ॥

वयसीत्येव। षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च। औत्सर्गिकष्ठञपीष्यते, स चकारेण समुच्चेतव्यः। स्वरितत्वाच्चानन्तरोऽनुवर्त्तिष्यते। तेन त्रैरूप्यं भवति-षाण्मास्यः, षण्मास्यः, षाण्मासिकः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥

षण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति। चकारेणानन्तरस्य ण्यस्य समुच्चयः(१) क्रियते। षण्मासिको रोगः। षाण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अनुवर्त्तन्ते। समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति। ठञोऽपवादः। समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः। केचित्तु तेन निर्वृत्तमिति सर्वत्रानुवर्त्तयन्ति-समया निर्वृत्तः समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव। समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति। पूर्वेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति प्राप्तिरस्त्येव। खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति-द्विसमीनः, द्वैसमिकः ; त्रिसमीनः, त्रैसमिकः ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

मासात्—द्वितीयासमर्थ मास शब्द से वयस् अर्थ में विकल्प से यत् तथा खञ् प्रत्यय होते हैं।

द्विगोः—मासान्तद्विगु से भूत (=अतीत) वयस् अर्थ में यप् प्रत्यय होता है।

षण्मासात्—षण्मास शब्द से वयस् अर्थ में ण्यत् तथा यप् प्रत्यय विकल्प से होते हैं।

अवयसि—वयस्-भिन्न अर्थ में षण्मास शब्द से ठन् प्रत्यय तथा पाक्षिक ण्यत् प्रत्यय भी होते हैं।

समायाः—द्वितीयासमर्थ समा शब्द से अधीष्ट आदि पूर्वोक्त चार अर्थों में ख प्रत्यय होता है।

द्विगोः—समाशब्दान्त द्वितीयासमर्थ द्विगु से निर्वृत्त, अधीष्ट आदि पाँच अर्थों में विकल्प से ख प्रत्यय होता है।

रात्र्यहः—रात्रिशब्दान्त, अहन्शब्दान्त तथा संवत्सरशब्दान्त द्विगु से निर्वृत्त आदि पाँच अर्थों में विकल्प से ख प्रत्यय होता है।

---

(१) चकारोऽनन्तरस्य ण्यतः समुच्चयार्थ इति पाठान्तरम्।

(१)रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति। खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति। द्विरात्रीणः। द्वैरात्रिकः। त्रिरात्रीणः। त्रैरात्रिकः। द्व्यहीनः। द्वैयह्निकः। त्र्यहीणः। त्रयह्निकः। द्विसंवत्सरीणः। द्विसांवत्सरिकः। त्रिसंवत्सरीणः। त्रिसांवत्सरिकः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव। वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति, पक्षे ठञ्, तयोश्च वा लुग् भवति। एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति-द्विवर्षीणो व्याधिः, द्विवार्षिकः, द्विवर्षः। त्रिवर्षीणः, त्रिवार्षिकः, त्रिवर्षः। वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः। भाविनि तु—त्रैवर्षिकः॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूत्पन्नस्य (२)प्रत्ययस्य नित्यं लुग् भवति। पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम्। द्विवर्षो दारकः। चित्तवतीति किम्? द्विवर्षीणो व्याधिः॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिकशब्दो निपात्यते। बहुवचनमतन्त्रम्। षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात् कन् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्त इत्येतस्मिन्नर्थे रात्रशब्दस्य च लोपः। षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः। संज्ञैषा धान्यविशेषस्य, तेन मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति॥

वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति। ठञोऽपवादः। इद्वत्सरीयः। इदावत्सरीयः॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ९२ ॥

संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात् प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति चकाराच्छश्च। संवत्सरीणः। परिवत्सरीणः। संवत्सरीयः। परिवत्सरीयः॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकात् परिजय्य लभ्य कार्य्य सुकर

वर्षाल्लुक्—वर्षान्त द्विगु से निर्वृत्त आदि पाँच अर्थों में विकल्प से ख प्रत्यय तथा ठञ् प्रत्यय होते हैं और दोनों ही प्रत्ययों का विकल्प से लुक् भी हो जाता है।

चित्तवति—वर्षशब्दान्त द्विगु से निर्वृत्त आदि अर्थों में विहित प्रत्यय का नित्य लुक् हो जाता है यदि प्रत्ययान्त चित्तवत् (प्राणिमात्र) पदार्थ का प्रतिपादक हो।

षष्टिकाः—तृतीयासमर्थ षष्टिरात्र शब्द से 'पच्यन्ते' (पकाये जाते हैं) अर्थ में कन् प्रत्यय तथा रात्रशब्द का लोप निपातित होता है।

वत्सरान्तात—वत्सरशब्दान्त प्रातिपादिकों से निर्वृत्त आदि पाँच अर्थों में छ प्रत्यय होता है छन्दो-विषय में।

सम्परिपूर्वात्—सम्पूर्वक तथा परिपूर्वक वत्सरशब्दान्त प्रातिपदिकों से निर्वृत्त आदि अर्थों में विकल्प से ख प्रत्यय तथा छ प्रत्यय होते हैं छन्दो-विषय में।

तेन—तृतीयासमर्थ कालवाचक शब्दों से परिजय्य (जीतने योग्य), लभ्य, कार्य्य तथा सुकर अर्थों में ठञ् प्रत्यय होता है।

---

(१) द्विगोरित्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु।

(२) निर्वृत्तादिष्वर्थेषु उत्पन्नस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति। मासेन परिजय्यः—शक्यते जेतुं मासिको व्याधिः। सांवत्सरिकः। मासेन लभ्यो मासिकः पटः। मासेन कार्यं मासिकं चान्द्रायणम्। मासेन सुकरो मासिकः प्रासादः॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः, सा चात्यन्तसंयोगे। अस्येति प्रत्ययार्थः। ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि सम्बध्यते—कालस्य व्यापकं प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति। तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेत् गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी। आर्द्धमासिकः। सांवत्सरिकः। अपरा वृत्तिः—तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति। मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थः, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव। उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात्। ॐमहानाम्न्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम्ॐ। माहानामिकम्। गौदानिकम्। आदित्यव्रतिकम्। ॐतच्चरतीति च(१)ॐ। महानाम्न्य ऋचः, तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते। महानाम्नीश्चरति माहानामिकः। आदित्यव्रतिकः। गौदानिकः। ॐअवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यःॐ। अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी। तिलव्रती। ॐअष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यःॐ। अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति अष्टाचत्वारिंशकः। अष्टाचत्वारिंशी। ॐचातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यःॐ। चातुर्मास्यानि चरति चातुर्मासकः। चातुर्मासी। ॐचतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवेॐ। चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि। ॐसंज्ञायामण्वक्तव्यःॐ। चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी। पौर्णमासी। आषाढी। कार्तिकी। फाल्गुनी॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति।

तदस्य—द्वितीयासमर्थ कालवाचक शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ब्रह्मचर्य के गम्यमान होने पर (अथवा प्रथमासमर्थ कालवाचक शब्दों से ब्रह्मचर्यात्मक षष्ठ्यर्थ मे ठञ् प्रत्यय होता है)।

महा—षष्ठीसमर्थ महानाम्नी आदि शब्दों से भी ठञ् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।

तच्चरतीति—द्वितीयासमर्थ महानाम्नी आदि शब्दों से 'चरति' (आचरण करता है अथवा अनुष्ठान करता है) अर्थ में भी ठञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

अवान्तर—द्वितीयासमर्थ अवान्तरदीक्षा आदि शब्दों से 'चरति' अर्थ में डिनि प्रत्यय समझना चाहिए।

अष्टा—द्वितीयासमर्थ अष्टाचत्वारिंशत् शब्द से 'चरति' अर्थ में ड्वुन् तथा डिनि प्रत्यय अवगन्तव्य हैं।

चातुर्मास्यानाम्—द्वितीयासमर्थ चातुर्मास्य शब्द से 'चरति' अर्थ में विकल्प से ड्वुन् तथा डिनि प्रत्यय और प्रकृति के यकार का लोप भी अवगन्तव्य है।

चतुर्मासात्—'होनेवाले यज्ञ' के अर्थ मे सप्तमीसमर्थ चतुर्मास शब्द से ण्य प्रत्यय समझना चाहिए।

संज्ञायाम्—प्रत्ययान्त से संज्ञा की यदि प्रतीति हो तो सप्तमीसमर्थ चतुर्मास शब्द से भव अर्थ में अण् प्रत्यय का विधान होता है।

तस्य च—यज्ञवाचक षष्ठीसमर्थ शब्दों से दक्षिणा अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है।

---

(१) तच्चरतीति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानमिति पाठान्तरम्।

अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। राजसूयिकी। आख्याग्रहणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति। इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा गृह्येरन्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति कालाधिकारेऽपि द्वादशाहादिष्वस्ति प्राप्तिः॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत्॥ ९६॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति। यथा–मासे भवं मासिकम्। सांवत्सरिकम्। प्रावृषेण्यम्। वासन्तिकम्। वासन्तम्। हैमनम्। हैमन्तम्। हैमन्तिकम्। शारदम्। तथा मासे दीयते कार्यं वा मासिकम्। सांवत्सरिकम्। प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यमित्यादि। वतिः सर्वसादृश्यार्थः। योगविभागश्चात्र कर्त्तव्यः–तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्य इति। अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तम्। राजसूयिकम्। वाजपेयिकम्। कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः, अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम्॥

व्युष्टादिभ्योऽण्॥ ९७॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरण् प्रत्ययो भवति। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम्। नैत्यम्। *अणप्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्*(१)। अत्रैव ते पठितव्याः। व्युष्ट। नित्य। निष्क्रमण। प्रवेशन। तीर्थ। संभ्रम। आस्तरण। संग्राम। संघात। अग्निपद। पीलुमूल। प्रवास। उपसंक्रमण। व्युष्टादिः(२)॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ॥ ९८॥

दीयते कार्यमिति वर्त्तते। तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं णयतौ प्रत्ययौ भवतः। दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसंबन्धः, यथासंख्यं नेष्यते। यथाकथाचशब्दोऽव्ययसमुदायोऽनादरे वर्त्तते। तृतीयाऽर्थमात्रं चाऽत्र संभवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः। यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम्। हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम्॥

संपादिनि॥ ९९॥

तेनेत्येव। तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति। गुणोत्कर्षः संपत्तिः।

तत्र च—सप्तमीसमर्थ प्रातिपदिक से 'दीयते' (दिया जाता है) तथा 'कार्यम्' (करना है) अर्थों में भवार्थ के समान प्रत्यय होते हैं।

व्युष्टादिभ्यः—सप्तमीसमर्थ व्युष्ट आदि शब्दों से 'दीयते' तथा 'कार्यम्' अर्थों में अण् प्रत्यय होता है।

अण्-प्रकरणे—अग्निपद आदि शब्दों से भी उक्तार्थद्वय में अण् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।

तेन—तृतीयासमर्थ यथाकथाच तथा हस्त शब्दों से 'दीयते' और 'कार्यम्' अर्थों में क्रमशः ण एवम् यत् प्रत्यय होते हैं।

सम्पादिनि—तृतीयासमर्थ प्रातिपदिक से 'गुणोत्कर्ष' सम्पादक अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है।

---

(१) उपसंख्यानमित्यस्याग्रे-आग्निपदम्, पैलुमूलम्-किम्वक्तव्यम्, न वक्तव्यम् इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु।

(२) दीर्घ, उपवास इत्येतौ शब्दौ अत्र गणे अधिकौ कुत्रचित्।

आवश्यके णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं कार्णवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकम् शरीरम् । वस्त्रयुगेन विशेषतः शोभत इत्यर्थः ॥

कर्मवेषाद्यत ॥ १०० ॥

कर्मन्वेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः । कर्मणा संपद्यते कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण संपद्यते वेष्यो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मा इति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थे चतुर्थी । संतापाय प्रभवति सांतापिकः । सान्नाहिकः । संताप । संनाह । संग्राम । संयोग । संपराय । संपेष । निष्पेष । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग । उपवास । प्रवास । संघात्त । संमोदन । सक्तु । मांसौदनाद्विगृहीतादपि(१) । सन्तापादिः ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ् तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन् विषये । योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥

कर्मन् शब्दादुकञ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोऽपवादः । कर्मणे प्रभवति कार्मुकं धनुः ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थात् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तद्भवति । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः । समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थः ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमासमर्थात् अस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये(२) । ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवं पुष्पम् । *तदस्य

कर्म—तृतीयासमर्थ कर्मन् तथा वेष शब्दों से गुणोत्कर्ष-सम्पादक अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

तस्मै—चतुर्थीसमर्थ सन्ताप आदि शब्दों से 'तस्मै प्रभवति' (उसके लिए समर्थ है) अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

योगात्—चतुर्थीसमर्थ योग शब्द से 'तस्मै प्रभवति' अर्थ में यत् प्रत्यय और ठञ् प्रत्यय भी होते हैं ।

कर्मणः—चतुर्थीसमर्थ कर्मन् शब्द से 'तस्मै प्रभवति' अर्थ में उकञ् प्रत्यय होता है ।

समयः—सम्प्राप्तकालवाचक प्रथमासमर्थ समय शब्द से षष्ठ्यर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

ऋतोः—प्रथमासमर्थ सम्प्राप्तकालार्थक ऋतु शब्द से षष्ठ्यर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

तदस्य—'तदस्य प्राप्तम्' अर्थ में प्रत्यय विधान के प्रकरण में उपवस्त्र आदि शब्दों से भी अण् प्रत्यय का विधान अवगन्तव्य है ।

---

(१) निर्घोष, सर्ग, सम्पात, संवाद, संवेशन, इत्येते शब्दा अत्र गणे अधिकाः बहुषु पुस्तकेषु, तत्रैकस्मिन् पुस्तके संवेशनेत्यत्र संवेशेति पाठान्तरम् ।

(२) ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थात् प्राप्तोपाधिकादस्येतिषष्ठ्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति इति पाठान्तरम् ।

प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम्॥ । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अयं ते योनिर्ऋत्वियः ॥

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥

कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन् विषये । कालः प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम्(1) ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥

कालादिति वर्तते, तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य कालिकमृणम् । कालिकं वैरम् । ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्भवति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये यथासंख्यं मन्थदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः । ॐचूडादिभ्य उपसंख्यानम्ॐ । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । उत्थापनीयम् । ॐविशिपूरिपतिरुहि(२)प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम्ॐ । गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य

छन्दसि—परन्तु छन्दो-विषय में ऋतु शब्द से उक्तार्थ में घस् प्रत्यय हो जाता है ।

कालात्—सम्प्राप्तकालवाचक प्रथमासमर्थ काल शब्द से षष्ठ्यर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

प्रकृष्टे—प्रकर्षार्थ में वर्त्तमान प्रथमासमर्थ काल शब्द से षष्ठ्यर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

प्रयोजनम्—प्रयोजनस्थानीय प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से षष्ठ्यर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

विशाखा—प्रयोजनस्थानीय प्रथमासमर्थ विशाखा तथा आषाढ़ा शब्दों से अण् प्रत्यय होता है यदि क्रमशः प्रत्ययान्त के वाच्य मन्थ तथा दण्ड हों ।

चूडादिभ्यः—चूड़ा आदि शब्दों से भी अण् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अनु—प्रयोजनस्थानीय प्रथमासमर्थ अनुप्रवचन आदि शब्दों से षष्ठ्यर्थ में छ प्रत्यय होता है ।

विशि—विश, पूर, पत तथा रुह धातुओं से विहित (ल्युट्स्थानिक) अन्-प्रत्ययान्त शब्दों से भी षष्ठ्यर्थ में छ प्रत्यय समझना चाहिए यदि अन्-प्रत्ययान्त शब्द सपूर्वक हो ।

---

(१) गीतमिति पाठान्तरम् ।

(२) रुहीत्यस्याग्रे पदीत्यधिकं प्रपदनीयमित्युदाहरणं चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके । परन्तु पदमञ्जर्यसम्मतस्तस्य पाठः । भाष्यपुस्तकेषु तु विशिपूरिपदीत्येव पाठ उपलभ्यते ।

गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अश्वप्रपतनीयम् । प्रासादारोहणीयम् । *स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः* । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् । *पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः* । पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अनुप्रवचन । उत्थापन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । संवेशन । अनुवेशन । 'अनुवचन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । अन्वारोहण । प्ररोहण । अनुप्रवचनादिः ॥

समापनात् सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः । छन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य छन्दःसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् ॥

ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥

ऐकागारिकट् इति निपात्यते चौरेऽभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकः चौरः । ऐकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते, यावता प्रयोजनमित्येव सिद्धष्ठञ्? चौरे नियमार्थं वचनम्, इह माभूत्-एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति । टकारः कार्यावधारणार्थः-ङीबेव भवति, न ञित्स्वर इति । अपरे पुनरिकट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः, आद्यन्तयोश्चेत्तद्विशेषणम्, इकट् प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्तावस्य आकालिकः स्तनयित्नुः । आकालिकी विद्युत्, जन्मना तुल्यकालविनाशा, उत्पन्नानन्तरं विनाशिनीत्यर्थः । *आकालाट् ठंश्च* । चात् ठञ् च । आकालिका विद्युत् । ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवत् । राजवत् । क्रियाग्रहणं किम्? गुण(१)

स्वर्गादिभ्यः—प्रयोजनीभूत स्वर्गादि शब्दों से षष्ठयर्थ में यत् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पुण्याह—प्रयोजन-स्थानीय पुण्याहवाचन आदि शब्दों से विहित प्रत्यय का लुक् अवगन्तव्य है ।

समापनात्—पूर्वपदविशिष्ट प्रयोजनस्थानीय समापन शब्द से षष्ठ्यर्थ में छ प्रत्यय होता है ।

ऐकागारिकट्—चौर के वाच्य होने पर षष्ठ्यर्थ में प्रयोजनस्थानीय एकागार शब्द के स्थान में ऐकागारिकट् शब्द का निपातन है । (एकागार शब्द से इकट् प्रत्यय का निपातन है) ।

आकालिकट्—उत्पत्तिविनाशोभयप्रतिपादक समानकाल शब्द के स्थान में आकाल आदेश और उससे इकट् प्रत्यय का निपातन है ।

आकालात्—आदेशस्वरूप आकाल शब्द से ठन् तथा ठञ् प्रत्ययों का विधान भी समझना चाहिए ।

तेन तुल्यम्—तृतीयासमर्थ प्रातिपदिक से क्रियागत तुल्यता के प्रतिपादन में वति प्रत्यय होता है ।

---

(१) द्रव्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

द्रव्यतुल्ये मा भूत्—पुत्रेण सह स्थूलः, पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः, पुत्रेण तुल्यो गोमान्(१) ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति । मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः(२) । पाटलिपुत्रवत् साकेते परिखा । षष्ठीसमर्थात्—देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञदत्तस्येव देवदत्तस्य दन्ताः यज्ञदत्तवत्(३) ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति । राजानमर्हति राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यदुद्वतो निवतो यासि वप्सद्, उद्गतानि निगतानि च ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः । भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देनोच्यते । अश्वस्य भावः अश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति–पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति । प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । म्रदिमा । मार्दवम् । मृदुत्वम् । मृदुता । अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम्, कर्मणि च विधानार्थम्–गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंस्नम् ।

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवट(४)युधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

तत्र—सप्तमीसमर्थ तथा षष्ठीसमर्थ प्रातिपदिकों से 'इव' के अर्थ में वति प्रत्यय होता है ।

तदर्हम्—द्वितीयासमर्थ प्रातिपदिक से 'अर्हम्' (योग्य) अर्थ में वति प्रत्यय होता है ।

उपसर्गात्—धात्वर्थविशिष्ट साधनार्थक उपसर्ग (जहाँ क्रियापद का प्रयोग नहीं हुआ रहता है वहाँ उपसर्ग धात्वर्थविशिष्ट साधन का प्रतिपादन करता है) से स्वार्थ में वति प्रत्यय होता है वेद में ।

तस्य—षष्ठीसमर्थ प्रातिपदिक से भावार्थ में त्व तथा तल् प्रत्यय होते हैं ।

आ च—यहाँ से आगे 'ब्रह्मणस्त्वः' सूत्र तक त्व तथा तल् प्रत्ययों का अधिकार समझना चाहिए ।

न नञ्—अचतुर, असङ्गत, अलवण, अवट, अयुध, अकत, अरस तथा अलस शब्दों से भिन्न नञ्पूर्वक तत्पुरुषसमस्त षष्ठीसमर्थ प्रातिपदिकों से विधास्यमान भाव प्रत्यय नहीं होते हैं ।

---

(१) पुत्रेण तुल्यो गोमान् इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

(२) प्रासाद इति पाठान्तरम् ।

(३) देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्य दन्ता इति पाठान्तरम् ।

(४) बुध इति पण्डितपत्रे पाठान्तरम् ।

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न भवन्ति चतुरादीन् वर्जयित्वा। वक्ष्यति-पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति। अपतित्वम्। अपतिता। अपटुत्वम्। अपटुता। अरमणीयत्वम्। अरमणीयता। नञ्पूर्वादिति किम्? बार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम्। तत्पुरुषादिति किम्? नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम्, आलघवम्। अचतुरादिभ्य इति किम्? आचतुर्यम्, आसंगत्यम्, आलवण्यम्, आवव्यम्, आयुध्यम्(१), आकत्यम्, आरस्यम्, आलस्यम्॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा॥ १२२॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे। वावचनमणादेः समावेशार्थम्। पृथोर्भावः प्रथिमा। पार्थवम्। म्रदिमा। मार्दवम्। तुरिष्ठेमेयस्सु, टेः इति टिलोपः। र ऋतो हलादेर्लघोः इतिः रेफादेशः(२)। त्वतलौ सर्वत्र भवत एव। पृथुत्वम्। पृथुता। मृदुत्वम्। मृदुता। पृथु। मृदु। महत्। पटु। तनु। लघु। बहु। साधु। वेणु। आसु। बहुल। गुरु। दण्ड। ऊरु। खण्ड। बाल। अकिंचन। होड। पान(३)। वत्स। मन्द। स्वादु। ह्रस्व। दीर्घ। वृष। ऋजु। क्षिप्र। क्षुप्र। क्षुद्र। पृथ्वादिः॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च॥ १२३॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो भवति चकारादिमनिच्च तस्य भाव इत्येतस्मिन् विषये। शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम्। शुक्लिमा। शुक्लत्वम्। शुक्लता। कार्ष्ण्यम्। कृष्णिमा। कृष्णत्वम्। कृष्णता। दृढादिभ्यः-दार्ढ्यम्। द्रढिमा। दृढत्वम्। दृढता। षकारो ङीषर्थः-औचिती। याथाकामी। दृढ। परिवृढ। भृश। चक्र। आम्र। लवण। ताम्र। अम्ल। शीत। उष्ण। जड। बधिर। पण्डित। मधुर। मूर्ख। मूक। वेर्यातलाभमतिमनः शारदानाम्। समो मतिमनसोः (४) जवने (५)।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च॥ १२४॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः। गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ्प्रत्ययो भवति चकाराद् भावे च। कर्मन्शब्दः क्रियावचनः। जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम्। ब्राह्मणादिभ्यः खल्वपि-ब्राह्मण्यम्। माणव्यम्। आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः। ब्राह्मणादिराकृतिगणः। आदिशब्दः प्रकारवचनः। ॐचातुर्वर्ण्या-

---

पृथ्वादिभ्यः—षष्ठीसमर्थ पृथु आदि शब्दों से भावार्थ में विकल्प से इमनिच् प्रत्यय होता है।

वर्ण—षष्ठीसमर्थ रूप-विशेषवाचक शब्द तथा दृढ आदि शब्दों से भावार्थ में विकल्प से ष्यञ् तथा इमनिच् प्रत्यय होते हैं।

गुणवचन—षष्ठीसमर्थ गुणवाचक तथा ब्राह्मण आदि शब्दों से 'क्रिया' अर्थ में तथा भावार्थ में ष्यञ् प्रत्यय होता है।

चातुर्वर्ण्यादीनाम्—चतुर्वर्ण आदि शब्दों से स्वार्थ में ही ष्यञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

---

(१) आवुध्यम् इति पाठान्तरम् पण्डितपत्रे।

(२) अत्र तुरिष्ठेमेयस्स्वित्यारभ्य रेफादेश इत्यन्तो ग्रन्थो बहुत्र नोपलभ्यते।

(३) पाक इति पाठान्तरं पण्डितपत्रे।

(४) जवन इति बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्य।

(५) बाल। तरुण। मन्द। स्थिर। बहुल। दीर्घ। मूढ। आकृष्ट। इत्यष्टौ शब्दाः क्वचित् अधिका उपलभ्यन्ते।

दीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्॥ । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलोक्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । वाडव । माणव । चोर । मूक । आराधय । विराधय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव । समस्थ । विषमस्थ । परमस्थ । मध्यमस्थ । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल । अक्षेत्रज्ञ । निपुण । ॥अर्हतो नुम् च॥ । आर्हन्त्यम् । संवादिन् । संवेशिन् । बहुभाषिन् । बालिश । दुष्पुरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त्त । राजन् । संभाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गडुल । निव । निधान । विष । ॥सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे॥ । ॥चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च॥ । चातुर्वैद्यम् । (१) ब्राह्मणादिः ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत् प्रत्ययो भवति नशब्दस्य लोपश्च भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति केचिद् योगविभागं कुर्वन्ति-स्तेनात् ष्यञ् भवति-स्तैन्यम् । ततो यन्नलोपश्च—स्तेनादित्येव-स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । ॥दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम्॥ । दूत्यम् । वणिज्यम् । कथं वाणिज्यम् ? ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । कपेर्भावः कर्म वा कापेयम् । ज्ञातेयम् । ॥यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते॥ ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

अर्हतः—अर्हत् शब्द से स्वार्थ में ष्यञ् प्रत्यय भी होता है ओर प्रकृति को नुमागम भी ।

सर्ववेदादिभ्यः—सर्ववेद आदि शब्दों से स्वार्थ में ही ष्यञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

चतुर्वेदस्योभय—चतुर्वेद शब्द से स्वार्थ में ष्यञ् प्रत्यय तथा उभयपदवृद्धि अवगन्तव्य हैं ।

स्तेनात्—षष्ठीसमर्थ स्तेन शब्द से भाव तथा कर्म (क्रिया) अर्थों में यन् प्रत्यय तथा प्रकृति के नकार का लोप भी हो जाता है ।

सख्युर्यः—भाव तथा कर्म अर्थों में षष्ठीसमर्थ सखि शब्द से य प्रत्यय होता है ।

दूत—षष्ठीसमर्थ दूत तथा वणिज् शब्दों से भी भाव तथा कर्म अर्थों में य प्रत्यय समझना चाहिए ।

कपि—षष्ठीसमर्थ कपि तथा ज्ञाति शब्दों से भाव और कर्म अर्थों में ढक् प्रत्यय होता है ।

यथा—इस प्रकरण में कहीं भी अर्थों में यथासंख्य मान्य नहीं है ।

पत्यन्त—षष्ठीसमर्थ पतिशब्दान्त प्रातिपदिक से तथा पुरोहित आदि शब्दों से भाव और कर्म अर्थों में यक् प्रत्यय होता है ।

---

(३) अस्मिन् गणे बहवः शब्दा उपलभ्यन्तेऽन्यत्र । ते च यथा—स्वभाव । निघातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विशाय । विशात । विजात । नयात । सुहित । दीन । विदग्ध । उचित । समग्र । शील । तत्पर । इदम्पर । यथा । तथा । पुरस् । पुनः । पुनर् । अभीक्ष्ण । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाराज । युवराज । सम्राज । अविदुर । अपिशुन । अनृशंस । अयथातथ । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल । परिमण्डल । विश्वरूप । ऋत्विज् । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक । नास्तिक । युगपत् । पूर्वापर । उत्तराधर । इति ।

पत्यन्तात् प्रातिपदिकात् पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः। सेनापतेर्भावः कर्म वा सैनापत्यम्। गार्हपत्यम्। प्राजापत्यम्। पौरोहित्यम्। राज्यम्। पुरोहित। राजन्। संग्रामिक। एषिक। वर्मित। खण्डिक। दण्डिक। छत्रिक। मिलिक। पिण्डिक। बाल। मन्द। स्तनिक। चूडितिक। कृषिक। पूतिक। पत्त्रिक। प्रतिक। अजानिक। सलनिक। सूचिक। शाक्वर। सूचक। पत्तिक। सारथिक। जलिक। सूतिक। अञ्जलिक। सूचक। (१)पुरोहितादिः॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्॥ १२९॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः। अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम्। औष्ट्रम्। वयोवचनेभ्यः-कौमारम्। कैशोरम्। उद्गात्रादिभ्यः—औद्गात्रम्। औन्नेत्रम्। उद्गातृ। उन्नेतृ। प्रतिहर्तृ। रथगणक। पक्षिगणक(२)। सुष्टु। दुष्टु। अध्वर्यु। वधू। सुभगमन्त्रे(३)। उद्गात्रादिः॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण्॥ १३०॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः। द्विहायनस्य भावः कर्म वा द्वैहायनम्। त्रैहायनम्। युवादिभ्यः यौवनम्। स्थाविरम्। ॐश्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यःॐ। श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा श्रौत्रम्। युवन्। स्थविर। होतृ। यजमान। कमण्डलु। पुरुषासे। सुहृत्। यातृ। श्रवण। कुखी। सुखी। सुहृदय। सुभ्रातृ। वृषल। दुर्भ्रातृ। हृदयासे। क्षेत्रज्ञ। कृतक। परिव्राजक। कुशल। चपल। निपुण। पिशुन। सब्रह्मचारिन्। कुतूहल। अनृशंस। (४)युवादिः॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात्॥ १३१॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः। लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते, लघुः पूर्वोऽवयवोऽस्येति लघुपूर्वः। कुतः पुनरसौ लघुः पूर्वः? इक्संनिधानादिक इति विज्ञायते। लघुः पूर्वो यस्मादिकस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः। अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्णयन्ति—इक् चासावन्तश्चेतीगन्तः, लघुपूर्वग्रहणेन स

प्राण—षष्ठीसमर्थ प्राणिजातिवाचक वयोवाचक, तथा उद्गात्र आदि शब्दों से भाव और कर्म अर्थों में अञ् प्रत्यय होता है।

हायनान्त—षष्ठीसमर्थ हायनशब्दान्त तथा युवन् आदि शब्दों से भाव और कर्म अर्थों के अण् प्रत्यय होता है।

श्रोत्रियस्य—षष्ठीसमर्थ श्रोत्रिय शब्द से भाव-कर्म अर्थों में अण् प्रत्यय तथा प्रकृति के यकार का लोप भी अवगन्तव्य है।

इगन्ताच्च—लघु हो पूर्व में जिस इक् का तदन्त प्रातिपदिक से भाव-कर्म अर्थों में अण् प्रत्यय होता है।

---

(१) शमिक। चमिक। कमिक। शीलिक। मूलिक। तिलिका। तिथ्विक। अज्ञातका। ऋषिक। पुत्रक। पथिका। प्रचिक। प्रविक। परिक्षक। पूजनिक। राजासे। मूचिक। स्वरिक। चूडिक। एते शब्दा अन्यत्राधिका उपलभ्यन्ते।

(२) पत्रिगणक इति पाठान्तरम्।

(३) प्रशास्तृ। होतृ। पोतृ। कर्तृ। एतेऽत्र गणेऽधिकाः कुत्रचित्।

(४) भ्रातृ। कुचुक। कन्दुक। दुःखी। दुर्हृदय। दुर्हृत। मिथुन। कुलली। महस्। कतक। कितव। पीत। एतेऽधिका अन्यत्र पुस्तकान्तरे।

एव विशेष्यते, पश्चात्तेन प्रातिपादिकस्य तदन्तविधिरिति। अस्मिन् व्याख्यानेऽन्तग्रहणमतिरिच्यते, लघुपूर्वादिक इत्येतावदेव वाच्यं स्यात्। शुचेर्भावः कर्म वा शौचम्। मौनम्। नागरम्। हारीतकम्। पाटवम्। लाघवम्। इगन्तादिति किम्? घटत्वम्, पटत्वम्। लघुपूर्वादिति किम्? कण्डूत्वम्, पाण्डुत्वम्। कथं काव्यमिति? ब्राह्मणादिषु कविशब्दो द्रष्टव्यः॥

योपधाद् गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम्, गुरु उपोत्तमं यस्य तद् गुरूपोत्तमम्। यकारोपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः। रमणीयस्य भावः कर्म वा रामणीयकम्। वासनीयकम्। योपधादिति किम्? विमानत्वम्(१)। गुरूपोत्तमादिति किम्? क्षत्रियत्वम्। ॐसहायाद्वेति वक्तव्यम्ॐ। साहायकम्। साहाय्यम्॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः। गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा गौपालपाशुपालिका। शैष्योपाध्यायिका। कौत्सकुशिकिका। मनोज्ञादिभ्यः—मानोज्ञकम्। काल्याणकम्। मनोज्ञ। कल्याण। प्रियरूप। छान्दस। छात्र। मेधाविन्। अभिरूप। आढ्य। कुलपुत्र। श्रोत्रिय। चौर। धूर्त। वैश्वदेव। युवन्। ग्रामपुत्र। ग्रामखण्ड। ग्रामकुमार। अमुष्यपुत्र। अमुष्यकुल। शतपुत्र। कुशल। मनोज्ञादिः(२)॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु। तत्र श्लाघा विकत्थनम्। अत्याकारः पराधिक्षेपः। तदवेतस्तत्प्राप्तस्तज्ज्ञो वा। तदिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी निर्दिश्येते, तत्प्राप्तस्तदवगतवान् तदवेत इत्युच्यते। श्लाघायां तावत्—गार्गिकया श्लाघते। काठिकया श्लाघते। गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च विकत्थत इत्यर्थः। अत्याकारे—गार्गिकयात्याकुरुते। काठिकयात्याकुरुते। गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च परानधिक्षिपतीत्यर्थः। तदवेते—गार्गिकामवेतः। काठिकामवेतः। गार्ग्यत्वं च प्राप्त इत्यर्थः। तद्वाऽवगतवानित्यर्थः। श्लाघादिष्विति किम्? गार्ग्यत्वम्, कठत्वम्॥

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः। ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः। अच्छावाकस्य भावः कर्म वाऽच्छावाकीयम्। मित्रावरुणीयम्। ब्राह्मणाच्छं-

---

योपधात्—यकारोपध तथा गुरूपोत्तम (उपोत्तम = अन्तिम से पहला) प्रातिपदिकों से भाव-कर्म अर्थों में वुञ् प्रत्यय होता है।

सहायात्—सहाय शब्द से विकल्प से वुञ् का विधान समझना चाहिए।

द्वन्द्व—द्वन्द्वसंज्ञक तथा मनोज्ञ आदि प्रातिपदिकों से भाव-कर्म अर्थों में वुञ् प्रत्यय होता है।

गोत्र—गोत्रवाचक तथा चरणवाचक प्रातिपदिकों से भाव-कर्म अर्थों में वुञ् प्रत्यय होता है श्लाघा, अत्याकार (अधिक्षेप) तथा अवेत (प्राप्त) अर्थों में।

होत्राभ्यः—ऋत्विग्विशेषवाचक शब्दों से भाव-कर्म अर्थों में छ प्रत्यय होता है।

---

(१) कुलीनत्वमिति पाठान्तरम्।

(२) बहुल। अवश्य। अहोपुरुष। एते अन्यत्राधिकाः।

सीयम्। आग्नीध्रीयम्। प्रतिप्रस्थात्रीयम्। त्वष्ट्रीयम्। पोत्रीयम्। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम्॥

ब्रह्मणस्त्वः॥ १३६॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते। ब्रह्मन्शब्दाद्धोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः। छस्यापवादः। ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मत्वम्। नेति वक्तव्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम्। यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दस्ततस्त्वतलौ भवत एव-ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मता। भवनावधिकयोर्नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ५॥ १॥

ब्रह्मणस्त्वः—ऋत्विग्विशेषवाचक शब्दों से भाव-कर्म अर्थों में त्व प्रत्यय होता है।

पञ्चम अध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति तच्चेद्भवनं क्षेत्रं भवति। भवनमिति-भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनम्। मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम्। कौद्रवीणम्। कौलत्थीनम्। धान्यानामिति किम्? तृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति। क्षेत्रमिति किम्? मुद्गानां भवनं कुशूलम्। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये। खञोऽपवादः। व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रैहेयम्। शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये। खञोऽपवादः। यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम्। यवक्यम्। षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल माष उमा भङ्गा अणु(१) इत्येतेभ्यो विभाषा यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये। खञि प्राप्ते वचनम्। पक्षे सोऽपि भवति। उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेव। तिल माष उमा भङ्गा अणु एषां भवनं क्षेत्रं(२) तिल्यम्, तैलीनम्; माष्यम्, माषीणम्; उम्यम्, औमीनम्; भङ्ग्यम्, भाङ्गीनम्; आणव्यम्, आणवीनम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात् कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः। सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन सम्बध्यते, न चर्मणा। तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः। सर्वैश्चर्मणा कृत इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे वृत्तिः। सर्वचर्मीणः। सार्वचर्मीणः ॥

धान्यानाम्—षष्ठीसमर्थ धान्यविशेषवाचक शब्दों से क्षेत्रात्मक उत्पत्तिभूमि की अभिधेयता में खञ् प्रत्यय होता है।

व्रीहि—क्षेत्रात्मक उत्पत्तिस्थान के अर्थ में षष्ठीसमर्थ व्रीहि तथा शालि शब्दों से ढक् प्रत्यय होता है।

यव—क्षेत्रात्मक उत्पत्तिस्थान के अर्थ में षष्ठीसमर्थ यव, यवक तथा षष्टिक शब्द से यत् प्रत्यय होता है।

विभाषा—क्षेत्रात्मक उत्पत्तिस्थान के अर्थ में षष्ठीसमर्थ तिल, माष, उमा, भङ्गा तथा अणु शब्दों से विकल्प से यत् प्रत्यय होता है।

सर्वचर्मणः—तृतीयासमर्थ सर्वचर्मन् शब्द से 'कृतः' (निर्मित) अर्थ में विकल्प से ख तथा खञ् प्रत्यय होते हैं।

---

(१) तिलादिभ्यः शब्देभ्य इति पाठान्तरम्।
(२) तिलानां भवनं क्षेत्रम् इति पाठान्तरम्।

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात् सम्मुखशब्दाच्च षष्ठीसमर्थाद्दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः, आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते। निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः—मुखस्य सदृशम् यथामुखम्। यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः। सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः। व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः। परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम्। सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथिन् अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थाद् व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः। सर्वाङ्गीणस्तापः। सर्वकर्मीणः पुरुषः। सर्वपत्रीणः सारथिः। सर्वपात्रीण ओदनः॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यते, आङ् मर्यादायाम्, तयोरव्ययीभावः। आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनः पटः। शरीरेण सम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति। अनुरायामे सादृश्ये वा। अनुपदं बद्धाऽनुपदीना उपानत्। पदप्रमाणेत्यर्थः। सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः। अयः प्रदक्षिणम्(१), अनयः प्रसव्यम्। प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन् परशारैः पदानामसमावेशः सोऽयानयः। अयानयं नेयोऽयानयीनः शारः। फलकशिरःस्थित इत्यर्थः॥

परोवरपरम्परपुत्त्रपौत्त्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्त्रपौत्त्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते(२)। परांश्चवरांश्चानुभवति परोवरीणः। परपरतराणां च परम्परभावो निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः। पुत्त्रपौत्त्राननुभवति पुत्त्रपौत्त्रीणः। परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते—मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्तीति। तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम्॥

यथामुख—षष्ठीसमर्थ यथामुख तथा सम्मुख शब्दों से 'दर्शन' (प्रतिबिम्बदर्शनाधार) अर्थ में ख प्रत्यय होता है।

तत्सर्वादेः—द्वितीयासमर्थ पथिन्शब्दान्त, अङ्गशब्दान्त, कर्मन्शब्दान्त, पत्रशब्दान्त तथा पात्रशब्दान्त सर्व शब्द से 'व्याप्नोति' (व्याप्त करता है) अर्थ में ख प्रत्यय होता है।

आप्रपदम्—द्वितीयासमर्थ आप्रपद शब्द से 'प्राप्नोति' (प्राप्त करता है) अर्थ में ख प्रत्यय होता है।

अनुपद—द्वितीयासमर्थ अनुपद शब्द से बद्ध अर्थ में, सर्वान्त शब्द से 'भक्षयति' (खाता है) अर्थ में और अयानय शब्द से नेय अर्थ में ख प्रत्यय होता है।

परोवर—द्वितीयासमर्थ परोवर, परम्पर, पुत्रपौत्र शब्दों से अनुभव अर्थ में ख प्रत्यय होता है।

---

(१) प्रदक्षिणगमनमित्यपि कुत्रचित्पाठ उपलभ्यते। परन्तु स न युक्तः, अयः प्रदक्षिणमिति प्रतीकमुपादाय प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थ इति पदमञ्जर्यां विवृतत्वात्।

(२) परोवरेति परस्योत्वचनमिति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः प्रतीयते।

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। गमिष्यन्तीति गामी, भविष्यति गम्यादय इति। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधः-अवारपारं गामी अवारपारीणः। ॐविपरीताच्चॐ। पारावारीणः। विगृहीतादपीष्यते-अवारीणः। पारीणः। अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः। भृशं गन्तेत्यर्थः। अनुकामं गामी अनुकामीनः। यथेष्टं गन्तेत्यर्थः॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः। विजायते-गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः। गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यत इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। समांसमां विजायते समांसमीना गौः। समांसमीना वडवा। ॐपूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्यःॐ। केचित्तु समायां समायां विजायत इति विगृह्णन्ति। गर्भमोचने तु विजनिर्वर्त्तत इत्याहुः। तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते, परिशिष्टस्यालुग्वक्तव्यः। ॐअनुत्पत्तानुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यःॐ। समांसमां विजायते। समायां समायां विजायत इति वा॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

विजायत इति वर्त्तते। अद्यश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने-आसन्ने प्रसवे। आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते-अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरिति। अद्य वा श्वो वो विजायतेऽद्यश्वीना गौः। अद्यश्वीना वडवा। केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तते, अवष्टब्धमात्रे निपातनमित्याहुः। अद्यश्वीनं मरणम्। अद्यश्वीनो वियोग इति॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते। आङ्पूर्वाद् गोशब्दाद्, आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते। आगवीनः कर्मकरः, यो गवा भृतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात्॥

अनुग्वलंगामी ॥ १५ ॥

गोः पश्चाद् अनुगु। अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालकः॥

अवार—द्वितीयासमर्थ अवारपार, अत्यन्त तथा अनुकाम शब्दों से 'गामी' (जानेवाला है) अर्थ में ख प्रत्यय होता है।

विपरीताच्च—पारावार शब्द से भी उक्तार्थ में ख प्रत्यय अवगन्तव्य है।

समांसमाम्—द्वितीयान्त वीप्सादिरुक्त 'समांसमाम्' शब्द से गर्भधारण अर्थ में ख प्रत्यय होता है।

पूर्वपदे—'समांसमाम्' में प्रथम समाम् की द्वितीया विभक्ति का अलुक् भी समझना चाहिए।

अनुत्पत्तौ—जब ख प्रत्यय नहीं होता है तो 'समायां समायाम्' में विकल्प से यलोप अवगन्तव्य है।

अद्यश्वीनावष्टब्धे—आसन्नप्रसव अर्थ में 'अद्यश्वीन' शब्द का निपातन होता है।

आगवीनः—'कर्मकर' अर्थ में आङ्पूर्वक गो शब्द से ख प्रत्यय का निपातन होता है।

अनुग्वलम्—'अलंगामी' अर्थ में अनुपूर्वक गोशब्द से ख प्रत्यय का निपातन होता है।

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः । अध्वन्-शब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्खौ प्रत्ययौ भवतः । अध्वानमलंगामी अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः, आत्माध्वनौ ख इति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्त्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यत्खौ च । अभ्यमित्त्रमलंगामी अभ्यमित्त्रीयः । अभ्यमित्त्यः । अभ्यमित्त्रीणः । अमित्त्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम्, गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते, भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वोपाधिकात् स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः(१) । भूतपूर्वग्रहणं किम् ? गोष्ठो वर्त्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात् षष्ठीसमर्थादेकाहगम इत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा आश्वीनः । आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे अकार्ये चाऽभिधेये । अधृष्टोऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणार्हं विरुद्धम्(२) । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथाकथञ्चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेशनमर्हति कूपावतारमर्हति इत्यर्थयोः खञ् प्रत्यय उत्तरपद-लोपश्च निपात्यते—शालीनो जडः, कौपीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः । उत्सेधः शरीरम्, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां कर्म व्रातम्, तेन व्रातेन जीवति व्रातीनः, तेषामेव व्रातानामन्यतम उच्यते । यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

अध्वनः—द्वितीयासमर्थ अध्वन् शब्द से 'अलंगामी' अर्थ में विकल्प से यत् तथा ख प्रत्यय होते हैं ।

अभ्यमित्रात्—द्वितीयासमर्थ अभ्यमित्र शब्द से 'अलंगामी' अर्थ में विकल्प से छ प्रत्यय, यत् प्रत्यय तथा ख प्रत्यय होते हैं ।

गोष्ठात्—भूतपूर्वोपाधिक गोष्ठ शब्द से स्वार्थ में खञ् प्रत्यय होता है ।

अश्वस्य—षष्ठीसमर्थ अश्व शब्द से 'एकाहगम' (एक दिन में जाने योग्य मार्ग-दैर्घ्य) अर्थ में खञ् प्रत्यय होता है ।

शालीन—अधृष्ट (= नम्र) तथा अकार्य (नहीं करने योग्य) अर्थों में क्रमशः शालीन तथा कौपीन शब्द निपातित होते हैं ।

व्रातेन—तृतीयासमर्थ व्रात शब्द से 'जीवति' अर्थ में खञ् प्रत्यय होता है ।

---

(१) लिङ्गविशिष्टपरिभाषया गोष्ठीशब्दस्यापि ग्रहणमिति अधिकं कुत्रचित् ।

(२) विरूपमिति पाठान्तरम् ।

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्येऽभिधेये। सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम्। सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः। कथं साप्तपदीनः सखा, साप्तपदीनं मित्त्रमिति? यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभावे तत्कर्मणि च वर्त्तते तदा सख्यशब्देन समानाधिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वर्त्तते तदा पुरुषेण समानाधिकरणो भवति॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये। ह्योगोदोहस्य हियङ्ग्वादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम्। ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनम्। घृतस्य संज्ञा। तेनेह न भवति-ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित्॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणब् जाहज् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। पीलूनां पाकः पीलुकुणः। कर्कन्धुकुणः। कर्णादिभ्यः-कर्णस्य मूलं कर्णजाहम्। पीलु। कर्कन्धु। शमी। करीर। कवल। बदर। अश्वत्थ। खदिर। पील्वादिः॥ कर्ण। अक्षि। नख। मुख। मख। केश। पाद। गुल्फ। भ्रूभङ्ग। दन्त। ओष्ठ। पृष्ठ। अङ्गुष्ठ। कर्णादिः॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव। तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेऽभिधेये तिः प्रत्ययो भवति। मूलग्रहणमनुवर्त्तते न पाकग्रहणम्, एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशोऽनुवर्त्तत इति। पक्षस्य मूलं पक्षतिः प्रतिपत्॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः। विद्यया वित्तः विद्याचुञ्चुः। केशचणः॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नाञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। नसहेति प्रकृतिविशेषणम्। असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवतः। विना। नाना॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दाच् शालच् शङ्कटज् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे-

---

साप्तपदीनम्—मैत्री अर्थ में सप्तपद शब्द से खञ् प्रत्यय निपातित होता है।

हैयङ्गवीनम्—संज्ञा के प्रतिपादनार्थ ह्योगोदोह शब्द के स्थान में हियङ्गु आदेश तथा उससे खञ् प्रत्यय होता है।

तस्य—षष्ठीसमर्थ पीलु आदि तथा कर्ण आदि शब्दों से क्रमशः पाक तथा मूल अर्थ में कुणप् तथा जाहज् प्रत्यय होते हैं।

पक्षात्तिः—षष्ठीसमर्थ पक्ष शब्द से मूल अर्थ में ति प्रत्यय होता है।

तेन—तृतीयासमर्थ प्रातिपदिक से वित्त अर्थ में चुञ्चुप् तथा चणप् प्रत्यय होते हैं।

विनञ्भ्याम्—पृथग्भावार्थक वि तथा नञ् शब्दों से स्वार्थ में ना तथा नाञ् प्रत्यय होते हैं।

वेः—धात्वर्थविशिष्टसाधनार्थक वि शब्द से स्वार्थ में शालच् तथा शङ्कटच् प्रत्यय होते हैं।

प्रत्ययौ भवतः। विगते शृङ्गे विशाले, विशङ्कटे। तद्योगाद्गौरपि विशालो, विशङ्कट इत्युच्यते। परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते, नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः॥

संप्रोदश्च कटच्॥ २९॥

सम् प्र उत् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति चकाराद्वेश्च। संकटम्। उत्कटम्। विकटम्। ॐकटचप्रकरणेऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्ॐ। अलाबूनां रजोऽलाबूकटम्। तिलकटम्। उमाकटम्। भङ्गाकटम्। ॐगोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम्ॐ। गवां स्थानं गोगोष्ठम्। महिषीगोष्ठम्। ॐसंघाते कटच् वक्तव्यःॐ। अवीनां संघातः अविकटम्। ॐविस्तारे पटच् वक्तव्यःॐ। अविपटम्। ॐद्वित्वे गोयुगच्ॐ। उष्ट्रगोयुगम्। अश्वगोयुगम्। ॐप्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच्ॐ। हस्तिषड्गवम्। अश्वषड्गवम्। ॐविकारे स्नेहने तैलच्ॐ(१)। एरण्डतैलम्। इङ्गुदीतैलम्। तिलतैलम्। ॐभवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौॐ। इक्षुशाकटम्। मूलकशाकटम्। इक्षुशाकिनम्। मूलकशाकिनम्॥

अवात् कुटारच्च॥ ३०॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययो भवति चकारात् कटच् च। अवकुटारम्। अवकटम्॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः॥ ३१॥

अवादित्येव। नमनं नतम्। नासिकायाः संबन्धिनि नतेऽभिधेये टीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये। नासिकाया नतम् अवटीटम्। अवनाटम्। अवभ्रटम्। तद्योगान्नासिकापि, पुरुषोपि च तथोच्यते। अवटीटः। अवनाटः। अवभ्रट इति॥

नेर्बिडज्बिरीसचौ॥ ३२॥

संप्रोदश्च—धात्वर्थविशिष्टसाधनार्थक सम्, प्र, उत् तथा वि शब्दों से कटच् प्रत्यय होता है।

कटच्—रजस् अर्थ में अलाबू, तिल, उमा तथा भङ्गा शब्दों से भी कटच् प्रत्यय समझना चाहिए।

गोष्ठादयः—पशुवाचक शब्दों से स्थान अर्थ में गोष्ठ आदि प्रत्यय अवगन्तव्य हैं।

संघाते—संघात अर्थ में पशुवाचक शब्द से कटच् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

विस्तारे—विस्तार अर्थ में पशुवाचक शब्द से पटच् प्रत्यय समझना चाहिए।

द्वित्वे—द्वित्व अर्थ में पशुवाचक शब्द से गोयुगच् प्रत्यय समझना चाहिए।

प्रकृत्यर्थस्य—प्रकृत्यर्थ में षट्त्वसंख्याविशिष्टत्व के वाच्य होने पर षड्गवच् प्रत्यय होता है।

विकारे—स्नेहनात्मक विकार अर्थ में तैलच् प्रत्यय होता है।

भवने—क्षेत्रात्मक उत्पत्तिस्थान के वाच्य होने पर इक्षु आदि शब्दों से शाकट तथा शाकिन प्रत्यय होते हैं।

अवात्—अव शब्द से विकल्प से कुटारच् तथा कटच् प्रत्यय होते हैं।

नते—नासिका सम्बन्धी नमन के अर्थ में अव शब्द से टीटच्, नाटच् तथा भ्रटच् प्रत्यय होते हैं संज्ञाविषय में।

नेर्बिडच्—नासिकासम्बन्धी नमन के वाच्य होने पर निशब्द से बिडच् तथा बिरीसच् प्रत्यय होते हैं संज्ञाविषय में।

---

(१) स्नेहे तैलच् इति पाठः पदमञ्जरीसम्मतः।

नते नासिकाया इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति च। निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये बिडच् बिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। निबिडम्। निबिरीसम्। तद्योगान्नासिकापि, पुरुषोपि च निबिडो निबिरीसः। कथं निबिडाः केशाः, निबिडं वस्त्रम्? उपमानाद्भविष्यति(१)॥

इनच्पिटच्चिकचि च॥ ३३॥

नेरिति वर्त्तते, नते नासिकाया इति च। निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः। चिकिनः। चिपिटः। ॐककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिक्च प्रकृत्यादेशःॐ। चिक्कः। तथा चोक्तम्–इनच्पिटच्काश्चिकचिचिकादेशाश्च वक्तव्या इति। ॐक्लिन्नस्य चिल् पिल्लश्चास्य चक्षुषीॐ। क्लिन्नस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययोऽस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे। क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः। पिल्लः। ॐचुलादेशो वक्तव्यःॐ। चुल्लः। अस्येत्यनेन नार्थः। चक्षुषोरेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते। क्लिन्ने चक्षुषी चिल्ले। पिल्ले। चुल्ले। तद्योगात्तु पुरुषस्तथोच्यते॥

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः॥ ३४॥

उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यकन् प्रत्ययो भवति। संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्नारूढं गम्यते। पर्वतस्यासन्नमुपत्यका। तस्यैवारूढमधित्यका। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वमत्र न भवति, संज्ञाधिकारादेव(२)॥

कर्मणि घटोऽठच्॥ ३५॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। कर्मन्शब्दात् सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थेऽठच् प्रत्ययो भवति। घटत इति घटः(३)। कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्॥ ३६॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति। संजातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम्। तारकाः संजाता अस्य नभसस्तारकितं नभः। पुष्पितो वृक्षः। तारका। पुष्प। मुकुल। कण्टक। पिपासा। सुख। दुःख। ऋजीष।

इनच्—नासिकाऽवनमन अर्थ में निशब्द से क्रमशः इनच् तथा पिटच् प्रत्यय होते हैं और इन दोनों प्रत्ययों के सन्नियोग में नि के स्थान में क्रमशः चिक तथा चि आदेश भी हो जाते हैं।

ककारः—नासिकाऽवनमन अर्थ में निशब्द से क प्रत्यय तथा नि के स्थान में चिक् आदेश भी अवगन्तव्य हैं।

क्लिन्नस्य—द्वित्वविशिष्ट चक्षु के वाच्य होने पर क्लिन्न शब्द से ल प्रत्यय तथा विकल्प से क्लिन्न के स्थान में चिल् तथा पिल् आदेश अवगन्तव्य हैं।

चुलादेशः—क्लिन्न के स्थान में लप्रत्यय के सन्नियोग में चुल् आदेश भी समझना चाहिए।

उपाधिभ्याम्—आसन्न तथा आरूढ़ अर्थ में क्रमशः वर्त्तमान उप तथा अधि शब्दों से स्वार्थ में त्यकन् प्रत्यय होता है।

कर्मणि—सप्तमीसमर्थ कर्मन् शब्द से घट अर्थ में अठच् प्रत्यय होता है।

तदस्य—प्रथमासमर्थ तारका आदि शब्दों से 'अस्य सञ्जातम्' (इसमें उपस्थित हो गया है) अर्थ में इतच् प्रत्यय होता है।

---

(१) भविष्यतीत्यस्याग्रे घनत्वसाधर्म्यादित्यधिकं कुत्रचित्।

(२) नहि कृते इत्वे संज्ञा प्रतीयते इत्यधिकं कुत्रचित्।

(३) घट इत्यस्याग्रे पचाद्यजित्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु। परं त्वयमपपाठः, पदमञ्जर्यां दर्शनात्।

कुड्मल। सूचक। रोग। विचार। व्याधि। निष्क्रमण। मूत्र। पुरीष। किसलय। कुसुम। प्रचार। तन्द्रा। वेग। पुचा। श्रद्धा। उत्कण्ठ। भर। द्रोह। गर्भादप्राणिनि(१)। तारकादिराकृतिगणः॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥ ३७॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते। तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् दघ्नच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्भवति। ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्नम्। ऊरुमात्रम्। जानुद्वयसम्। जानुदघ्नम्। जानुमात्रम्।

"प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम"।

ऊरुद्वयसमुदकम्। ऊरुदघ्नमुदकम्। मात्रच् पुनरविशेषेण—प्रस्थमात्रमित्यपि भवति। ॐप्रमाणे लो वक्तव्यःॐ। प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति। शमः प्रमाणमस्य शमः। दिष्टिः। वितस्तिः। ॐद्विगोर्नित्यम्ॐ। द्वौ शमौ प्रमाणस्य द्विशमः। त्रिसमः। द्विवितस्तिः। नित्यग्रहणं किम्? संशये श्राविणं(२) वक्ष्यति। तत्रापि द्विगोर्लुगेव यथा स्यात्। द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा द्विदिष्टिः। ॐडट् स्तामे वक्तव्यःॐ। पञ्चदश स्तोमः। पञ्चदशी रात्रिः। टित्वान्ङीप्। ॐशन्शतोर्डिनिर्वक्तव्यःॐ। पञ्चदशिनोर्द्धमासाः। त्रिंशनो मासाः। ॐविंशतेश्चेति वक्तव्यम्ॐ। विंशिनोऽङ्गिरसः। ॐप्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यःॐ। सममात्रम्। दिष्टिमात्रम्। प्रस्थमात्रम्। कुडवमात्रम्। पञ्चमात्रम्। दशमात्रा गावः। ॐवत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसञ्मात्रचौ बहुलम्ॐ। तावदेव तावद्द्वयसम्। तावन्मात्रम्। एतावद्द्वयसम्। एतावन्मात्रम्। यावद्द्वयसम्। यावन्मात्रम्॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च॥ ३८॥

प्रमाणे—प्रथमासमर्थ प्रमाणवृत्ती शब्दों से षष्ठ्यर्थ में द्वयसच्, दघ्नच् तथा मात्रच् प्रत्यय होते हैं।

प्रमाणे लो—प्रमाणार्थक शब्दों के रूप में प्रसिद्ध शब्दों से उत्पन्न प्रत्ययों का 'ल' (लोप) हो जाता है।

द्विगोः—प्रमाणार्थक द्विगुसमस्त शब्द से विहित प्रत्यय का 'ल' नित्य होता है।

डट्—स्तोम अर्थ में संख्यावाचक शब्द से डट् प्रत्यय समझना चाहिए।

शन्—शन्शब्दान्त तथा शतशब्दान्त संख्यावाचक शब्दों से डिनि प्रत्यय समझना चाहिए।

विंशतेः—विंशति शब्द से भी डिनि प्रत्यय का विधान अवगन्तव्य है।

प्रमाण—प्रमाण, परिमाण तथा संख्या के संशय होने पर तत्तद्वाचक शब्दों से मात्रच् प्रत्यय समझना चाहिए।

वत्वन्तात्—वत्वन्त शब्दों से स्वार्थ में द्वयसच् तथा मात्रच् प्रत्यय बहुल करते होते हैं।

पुरुष—प्रमाणोपाधिक प्रथमासमर्थ पुरुष तथा हस्तिन् शब्दों से षष्ठ्यर्थ में अण् प्रत्यय भी और द्वयसच् आदि पूर्वोक्त प्रत्यय भी होते हैं।

(१) फल। उच्चार। स्तबक। पल्लव। खण्ड। धेनुष्या। अभ्र। अङ्गारक। अङ्गार। वर्णक। पुलक। कुवलय। शैवल। गर्व। तरङ्ग। कल्लोल। पण्डा। चन्द्र। स्रवक। मुद्रा। राग। कण्टक। हस्त। कर। सीमन्त। कर्दम। कज्जल। कलङ्क। कुतूहल। कन्दल। आन्दोल। अन्धकार। कोरक। अङ्कुर। रोमाञ्च। हर्ष। उत्कर्ष। क्षुधा। ज्वर। गोर। दोह। शास्त्र। मुकुर। तिलक। बुभुक्षा। निद्रा। एते क्वचिदुपलभ्यन्ते शब्दाः।

(२) श्रवणं श्रावः, कृत्यलुट इति घञ्, सोऽस्यास्तीति श्रावी, मात्रजित्यर्थः।

तदस्येति वर्त्तते, प्रमाण इति च। पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च। पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्। पुरुषद्वयसम्। पुरुषदघ्नम्। पुरुषमात्रम्। हास्तिनम्। हस्तिद्वयसम्। हस्तिदघ्नम्। हस्तिमात्रम्। द्विगोर्नित्यं लुक्—द्विपुरुषमुदकम्। त्रिपुरुषमुदकम्। द्विहस्ति। त्रिहस्ति। द्विपुरुषी। त्रिपुरुषी। द्विहस्तिनी। त्रिहस्तिनी॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्॥ ३९॥

तदस्येत्येव। यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति। 'यत्परिमाणमस्य यावान्। तावान्। एतावान्। प्रमाणग्रहणेऽनुवर्त्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्॥

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते।
मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्। न त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। त्वावतः पुरूवसो यज्ञं विप्रस्य मावतः। त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः॥

किमिदंभ्यां वो घः॥ ४०॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति। कियान्। इयान्। एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं-किमिदंभ्यां वतुप् प्रत्ययो भवतीति। अथ वा योगविभागेन वतुपं विधाय पश्चाद्घो घो विधीयते॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च॥ ४१॥

संख्यायाः परिमाणं संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः। संख्यापरिमाणे वर्तमानात् किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः प्रत्ययो भवति, चकाराद्वतुप् च तस्य च वकारस्य घादेशो भवति। पृच्छ्यमानत्वत्परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते—का संख्या परिमाणमेषां ब्राह्मणानां कति ब्राह्मणाः। कियन्तो ब्राह्मणाः। अथ वा संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते-का संख्या परिमाणमेषामिति। ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते? यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति-चेपे हि परिच्छेदो नास्ति:—केयमेषां संख्या दशानामिति॥

संख्याया अवयवे तयप्॥ ४२॥

तदस्येत्येव। संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो

यत्तदेतेभ्यः—परिमाणोपाधिक प्रथमासमर्थ यत्, तत् तथा एतत् शब्दों से षष्ठ्यर्थ में वतुप् प्रत्यय होता है।

वतुप्रकरणे—परन्तु छन्दोविषय में युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों से भी सादृश्य अर्थ मे वतुप् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

किमिदम्भ्याम्—किम् तथा इदम् से उत्तरवर्त्ती वतुप् के वकार के स्थान में घकारादेश हो जाता है।

किमः—संख्यानियम में वर्त्तमान प्रथमासमर्थ किम् शब्द से षष्ठ्यर्थ में डति प्रत्यय होता हैं और चकार के बल से वतुप् प्रत्यय एवं उसके वकार के स्थान में घकारादेश भी हो जाते हैं।

संख्यायाः—अवयवार्थ में वर्त्तमान प्रथमासमर्थ संख्यावाचक शब्दों से षष्ठ्यर्थ में तयप् प्रत्यय होता है।

भवति। अवयवा अवयविनः संबन्धिन इति सामर्थ्यादवयवो प्रत्ययार्थो विज्ञायते। पञ्च अवयवा अस्य पंचतयम्। दशतयम्। चतुष्टयम्। चतुष्टयी॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा॥ ४३॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वाऽयजादेशो भवति। द्वाववयवावस्य द्वयम्। द्वितयम्। त्रयम्। त्रितयम्। तयग्रहणं स्थानिर्देशार्थम्, अन्यथा प्रत्ययान्तरमयज्विज्ञायेत। तत्र को दोषः? त्रयी गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात्, प्रथमचरमतयेत्येष विधिश्च न स्यात्-द्वये, द्वयाः। चकारः स्वरार्थः॥

उभादुदात्तो नित्यम्॥ ४४॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः। वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते। उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या, ततः पूर्वेणैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम्। अथ न संख्या, ततो योगविभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते। उभयो मणिः। उभये देवमनुष्याः॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः॥ ४५॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात् प्रातिपदिकाद् डः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्भवति। इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा। एकादश अधिका अस्मिन् शते एकादशं शतम्। एकादशं सहस्रम्। द्वादशं शतम्। द्वादशं सहस्रम्। दशान्तादिति किम्? पञ्चाधिका अस्मिन् शते। अन्तग्रहणं किम्? दशाधिका अस्मिन् शते। प्रत्ययार्थेन च समानजातीये प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते-एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते एकादशं कार्षापणशतमिति। इह तु न भवति-एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशत इति। शतसहस्रयोश्चेष्यते। इह न भवति-एकादशाधिका अस्यां त्रिंशतीति। इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् तत इदं सर्वं लभ्यते। कथमेकादशं शतसहस्रमिति? शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शतमिति शतसहस्रमित्युच्यते, तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम्॥

अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः।
यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो मम॥

शदन्तविंशतेश्च॥ ४६॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ड इति च। शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च डः प्रत्ययो

द्वित्रिभ्याम्—द्वि तथा त्रि शब्दों से पूर्वसूत्रविहित तयप् के स्थान में विकल्प से अयच् आदेश हो जाता है।

उभात्—उभ शब्द से विहित तयप् के स्थान में नित्य अयच् आदेश होता है और आदेश उदात्त भी हो जाता है।

तदस्मिन्—प्रथमासमर्थ दशान्त प्रातिपदिक से सप्तम्यर्थ में ड प्रत्यय होता है यदि दशान्त संख्यावाचक शब्द सप्तमी-प्रकृति-संख्यावाचक-वाच्य संख्या में स्ववाच्य संख्या के आधिक्य (संयोजन) का प्रतिपादन करता हो।

शदन्त—प्रथमासमर्थ शदन्त तथा विंशति शब्दों से भी सप्तम्यर्थ में ड प्रत्यय होता है यदि उक्त शब्द सप्तमीप्रकृतिभूत संख्यावाचक शब्द से वाच्य संख्या में स्ववाच्य संख्या के आधिक्य का प्रतिपादन करता हो।

तदन्तादपीति—शदन्तान्त तथा विंशत्यन्त शब्दों से भी उक्त परिस्थिति में प्रत्यय समझना चाहिए।

भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन् विषये। त्रिंशदधिका अस्मिञ्छते त्रिंशं शतम्। शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेरधिकार्थम्–एकत्रिंशं शतम्। एकचत्वारिंशं शतम्। संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम, इह मा भूद–गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति। विंशतेश्च–विंशं शतम्। ॐतदन्तादपीति वक्तव्यम्ॐ। एकविंशं शतम्। संख्याग्रहणं च कर्तव्यम्, इह मा भूत्–गोविंशतिरधिकाऽस्मिन् गोशते इति॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट्॥ ४७॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संजातमित्यतः। तदिति प्रथमासमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य निमाने चेत्तद् वर्त्तते। गुणो भागः, निमानं मूल्यम्। गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम्। त्रिमयम्। चतुर्मयम्। भागेऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे, तेन सामानाधिकरण्यं भवति–द्विमयमुदश्विदिति। गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितम्, तेनेह न भवति–द्वौ भागौ यवानाम्, त्रय उदश्वित इति। ॐभूयस्त्ववाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यतेॐ। इह न भवति–एको भागो निमानमस्येति। भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितम्, बहुत्वमतन्त्रम्, तेन द्विशब्दादपि भवति। गुणशब्दः समानावयवचनः, तेनेह न भवति–द्वौ भागौ यवानामध्यर्द्ध (१)उदश्वित इति। ॐनिमेये चापि दृश्यतेॐ। निमेये वर्त्तमानायाः संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते। उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य द्विमया यवा उदश्वितः। त्रिमया यवा उदश्वितः। चतुर्मयाः। गुणस्येति किम्? द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः। निमान इति किम्? द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं पयः तैलं क्षीरेणेत्यत्र मा भूत्॥

तस्य पूरणे डट्॥ ४८॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् पूरण इत्यस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भवति। पूर्यतेऽनेनेति पूरणम्, येन संख्या संख्यानं पूर्यते संपद्यते स तस्याः पूरणः। एकादशानां पूरण एकादशः। त्रयोदशः। यस्मिन्नुपसंजातेऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः। इह न भवति–पंचानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति॥

नान्तादसंख्यादेर्मट्॥ ४९॥

डडिति वर्त्तते। नकारान्तात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डटो मडागमो भवति। नान्तादिति पंचमी डट आगमसंबन्धे षष्ठीं प्रकल्पयति। पंचानां पूरणः

संख्यायाः—भाग-मूल्यभूत भाग में वर्त्तमान संख्या के वाचक प्रथमासमर्थ शब्द से षष्ठ्यर्थ में मयट् प्रत्यय होता है।

भूयस्त्व—एकत्व से अधिक संख्या के वाचक शब्द से ही उक्तार्थ में मयट् प्रत्यय समझना चाहिए।

निमेये—मूल्यवान् में वृत्ती संख्या के वाचक शब्द से भी मूल्य अर्थ में प्रत्यय देखा जाता है।

तस्य—षष्ठीसमर्थ संख्यावाचक शब्द से पूरणार्थ में डट् प्रत्यय होता है।

नान्तात्—जिसके पूर्वपद के रूप में कोई संख्यावाचक शब्द न हो ऐसे नकारान्त संख्यावाचक शब्द से विहित डट् के स्थान में मट् का आगम हो जाता है।

---

(१) अध्यर्द्धमुदश्वित इति पाठान्तरम्।

पंचमः। सप्तमः। नान्तादिति किम्? विंशतेः पूरणो विंशः। असंख्यादेरिति किम्? एकादशानां पूरण एकादशः॥

थट् च च्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटश्छन्दसि विषये थडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडपि भवति। पर्णमयानि पंचथानि भवन्ति। पंचथः। सप्तथः। मट्-पंचममिन्द्रियमस्यापाक्रामत्॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्॥ ५१ ॥

डडित्यनुवर्त्तते, तत् सप्तम्या विपरिणस्यते। षट् कति कतिपय चतुर् इत्येतेषां डटि परतस्थुगागमो भवति। कतिपयशब्दो न संख्या, तस्यास्मादेव ज्ञापकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते। षण्णां पूरणः षष्ठः। कतिथः। कतिपयथः। चतुर्थः। ॐचतुरश्छयतावाद्याक्षरलोपश्चॐ। चतुर्णां पूरणः तुरीयः। तुर्यः॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्॥ ५२ ॥

डडित्येव। बहु पूग गण संघ इत्येतेषां डटि परतस्तिथुगागमो भवति। पूगसंघशब्दयोरसंख्यावाचित्वादिदमेव ज्ञापकं डटो भावस्य। बहूनां पूरणो बहुतिथः। पूगतिथः। गणतिथः। संघतिथः।

वतोरिथुक्॥ ५३ ॥

डडित्येव। वतोर्डटि परत इथुगागमो भवति। वत्वन्तस्य संख्यात्वात् पूर्वेण डड् विहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते। यावतां पूरणो यावतिथः। तावतिथः। एतावतिथः॥

द्वेस्तीयः॥ ५४ ॥

द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इत्यस्मिन् विषये। डटोऽपवादः। द्वयोः पूरणो द्वितीयः॥

त्रेः सम्प्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इत्येतद्विषये, तत्सन्नियोगेन त्रेः सम्प्रसारणं च भवति। डटोऽपवादः। त्रयाणां पूरणस्तृतीयः। हल इति सम्प्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति। अण इति तत्रानुवर्त्तते ढ्रलोप इत्यतः। पूर्वेण च णकारेणाणग्रहणम्॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्॥ ५६ ॥

थट्—असंख्यावाचकादि नान्त संख्यावाचक शब्द से विहित डट् के स्थान में वेद में थट् का भी आगम हो जाता है।

षट्कतिपय—डट् प्रत्यय के परे होने से षट्, कति, कतिपय तथा चतुर् शब्दों को थुक् का आगम हो जाता है।

चतुरः—चतुर् शब्द से पूरण अर्थ में छ तथा यत् प्रत्ययों का विधान तथा प्रकृति के प्रथमाक्षर का लोप अवगन्तव्य है।

बहु—डट् प्रत्यय के परे होने से बहु, पूग, गण, संघ शब्दों को थुक् का आगम होता है।

वतो—वत्वन्त शब्द को डट् प्रत्यय के परे इथुक् का आगम होता है।

द्वेस्तीयः—द्विशब्द से पूरण अर्थ में तीय प्रत्यय होता है।

त्रेः सम्प्रसारणम्—त्रि शब्द से पूरण अर्थ में तीय प्रत्यय और प्रकृति को सम्प्रसारण भी हो जाता है।

विंशत्यादिभ्यः—विंशति आदि शब्दों से विहित डट् को विकल्प से तमट् का आगम हो जाता है।

विंशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिकाराड् डट् प्रत्यय आगमी विज्ञायते । विंशतेः पूरणः विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः । एकविंशः । त्रिविंशतितमः । त्रिविंशः । त्रिंशत्तमः । त्रिंशः । एकत्रिंशत्तमः । एकत्रिंशः । विंशत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पङ्क्त्यादिसूत्रसन्निविष्टाः, तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि प्रतिषेधात्, एवं च सति "षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः" इति पर्युदासो युज्यत एव ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससम्वत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः संख्याशब्दा न भवन्ति, तेभ्योऽस्मादेव ज्ञापकाद् डट्प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संवत्सरतमः । "षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः" इति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याद्यर्थम्—एकशततमः, द्विशततमः ॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ट्यादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम् । षष्टितमः । सप्ततितमः(१) । असंख्यादेरिति किम् ? एकषष्टिः । एकषष्टितमः । एकसप्ततिः । एकसप्ततितमः ॥

मतौ च्छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थ इति सर्वमाक्षिप्यते । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्निति अच्छावाकीयं सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । वारवन्तीयम् । अनुकरणशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति, तेनानेकपदादपि सिद्धम्—अस्यवामीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थ उत्पन्नस्य छस्य लुग् भवति अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः ? इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ति गर्दभाण्डोऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवितीयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

नित्यम्—शत आदि तथा मास, अर्धमास और सम्वत्सर शब्दों से विहित डट् को तमट् का आगम नित्य होता है ।

षष्ट्यादेः—संख्यापूर्वक-भिन्न षष्टि आदि संख्यावाचक शब्दों से विहित डट् को तमट् का आगम नित्य होता है ।

मतौ—सूक्त तथा साम अर्थों के अभिधान के लिए प्रातिपदिक-मात्र से मत्वर्थ में छ प्रत्यय होता है ।

अध्यायानुवाकयोः—अध्याय तथा अनुवाक अर्थों के अभिधेय होने पर प्रातिपदिक से विहित मत्वर्थीय छ प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

विमुक्तादिभ्यः—अध्याय तथा अनुवाक अर्थों में विमुक्त आदि शब्दों से मत्वर्थीय अण् प्रत्यय होता है ।

---

(१) अशीतितमः नवतितमः इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

मताविति वर्त्तते, अध्यायानुवाकयोरिति च। विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः। विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा। दैवासुरः। विमुक्त। देवासुर। वसुमत्। सत्वत्। उपसद्। दशार्हपयस्। हविर्द्धान। मित्री। सोमापूषन्। अग्नाविष्णू। वृत्रहति। इडा। रक्षोसुर। सदसत्। परिषादक्। वसु। मरुत्वत्। पत्नीवत्। महीयल। दशार्ह। वयस्। पतत्रि। सोम। महित्री। हेतु(१)। विमुक्तादिः॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मताविति वर्त्तते, अध्यायानुवाकयोरिति च। गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा। इषेत्वकः। मातरिश्वकः। गोषद। इषेत्व। मातरिश्वन्। देवस्यत्वा। देवीरापः। कृष्णोस्याखरेष्ठः। दैवींधियम्। रक्षोहण। अञ्जन। प्रभूत। प्रतूर्त्त। कृशानु। गोषदादिः(२)॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

वुनित्येव। तत्रेति सप्तमीसमर्थात् पथिन्शब्दात् कुशल इत्यस्मिन्नर्थे वुन् प्रत्ययो भवति। पथि कुशलः पथकः॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेति वर्तते, कुशल इति च। आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति। आकर्षे कुशलः आकर्षकः। त्सरुकः। आकर्ष। त्सरु। पिपासा। पिचण्ड। अशनि। अश्मन्। विचय। चय। कय। आचय। अय। नय। निपाद। गद्गद। दीप। ह्रद। ह्राद। ह्लाद। शकुनि(३)। आकर्षादिः॥

धनहिरण्यात् कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेति वर्तते, कनिति च। धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां काम इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति। काम इच्छाऽभिलाषः। धने कामः धनको देवदत्तस्य। हिरण्यको देवत्तस्य॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेति वर्तते, कनिति च। स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति। प्रसितः प्रसक्तस्तत्पर इत्यर्थः। केशेतु प्रसितः

गोषदादिभ्यः—अध्याय तथा अनुवाक अर्थों में गोषद आदि शब्दों से मत्वर्थीय वुन् प्रत्यय होता है।

तत्र—सप्तमीसमर्थ पथिन् शब्द से कुशल (निपुण) अर्थ में वुन् प्रत्यय होता है।

आकर्षादिभ्यः—सप्तमीसमर्थ आकर्ष आदि प्रातिपदिकों से कुशल अर्थ में कन् प्रत्यय होता है।

धन—सप्तमीसमर्थ धन तथा हिरण्य शब्दों से काम अर्थ में कन् प्रत्यय होता है।

स्वाङ्गेभ्यः—सप्तमीसमर्थ स्वाङ्गवाचक शब्दों से तत्पर अर्थ में कन् प्रत्यय होता है।

---

(१) अस्यहत्य। दशार्ण। उर्वशी। सुपर्ण। एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरेऽधिकाः।

(२) युञ्जान। सहस्रशीर्षा। वातस्यते। कृशाश्व। स्वाहाप्राण। प्रसप्त। एते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

(३) पिशाच पिण्ड। एतौ शब्दौ अत्र गणे पुस्तकान्तरेऽधिकौ।

केशकः। केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते। बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात्-दन्तौष्ठकः, केशनखकः॥

उदराट्ठगाद्यूने ॥ ६७ ॥

तत्रेति वर्तते, प्रसित इति च। उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। आद्यून इति प्रत्ययार्थविशेषणम्, उदरेऽविजिगीषुर्भण्यते, यो बुभुक्षया ऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते। उदरे प्रसितः औदरिक आद्यूनः। आद्यून इति किम्? उदरकः॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन् प्रत्यय इत्येव स्वर्यते, न ठक्। निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः। सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति। सस्यशब्दोऽयं गुणवाची। परिः सर्वतो भावे वर्त्तते, यो गुणैः सम्बद्धो जायते यस्य किंचिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम्। सस्येन परिजातः सस्यकः शालिः। सस्यकः साधुः। सस्यको मणिः। आकरशुद्ध इत्यर्थः॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद्धारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति। अंशं हारी'अंशको दायादः। अंशकः पुत्रः। हारीत्यावश्यके णिनिः। तत्र षष्ठीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पंचमीसमर्थादचिरापहृत इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति। अचिरापहृतः स्तोककालापहृत इत्यर्थः। तन्त्रादचिरापहृतः तन्त्रकः पटः। तन्त्रकः प्रावारः। प्रत्यग्रो नव उच्यते॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये। ब्राह्मणको देशः। उष्णिका यवागूः। यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा। अल्पान्ना यवागूरुष्णिकेत्युच्यते॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन् प्रत्ययो भवति। क्रियाविशेषणाद् द्वितीयासमर्थादयं प्रत्ययः। शीतं करोति शीतकः, अलसो जड उच्यते। उष्णं करोति उष्णकः, शीघ्रकारी दक्ष उच्यते॥

उदरात्—अविजिगीषुकर्तृक प्रसित (ततपर) अर्थ में सप्तमीसमर्थ उदर शब्द से ठक् प्रत्यय होता है।

सस्येन—तृतीयासमर्थ सस्य शब्द से परिजात अर्थ में कन् प्रत्यय होता है।

अंशम्—द्वितीयासमर्थ अंश शब्द से 'हारी' अर्थ में कन् प्रत्यय होता है।

तन्त्रात्—पञ्चमीसमर्थ तन्त्र शब्द से अचिरापहृत अर्थ में कन् प्रत्यय होता है।

ब्राह्मणकोष्णिके—संज्ञाविषय में कन्प्रत्ययान्त ब्राह्मणक तथा उष्णिक शब्दों का निपातन होता है।

शीतोष्णाभ्याम्—द्वितीयासमर्थ शीत तथा उष्ण शब्दों से कारी (करनेवाला) अर्थ में कन् प्रत्यय होता है।

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यते। अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कँश्च प्रत्ययः। अधिको द्रोणः खार्याम्। अधिका खारी द्रोणेन। कर्त्तरि कर्मणि वा अध्यारूढशब्दः॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मिन्नर्थे। अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्यते। अनुकामयते अनुकः। अभिकः। अभीकः।

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति। अनृजुरुपायः पार्श्वम्। तेनार्थानन्विच्छति पार्श्वकः। मायावी कौसृथिको जालिक उच्यते॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव। अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः। तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमुच्यते, तेनान्विच्छति आयःशूलिकः। साहसिक इत्यर्थः। दम्भो दण्डाजिनम् तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः। दाम्भिक इत्यर्थः॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम्। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम्, प्रकृतिविशेषणं चैतत्। पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक्। द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं ग्रहणम्। द्वितीयकम्। त्रिकम्। तृतीयकम्। चतुष्कम्। चतुर्थकम्। ॐतावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक्ॐ। षष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति षट्को देवदत्तः। पञ्चकः। चतुष्कः। इतिकरणो विवक्षार्थः। तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते, नान्यविषयम्॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थादेषामिति षष्ठ्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत् स भवति। ग्रामणीः प्रधानो मुख्य इत्यर्थः। देवदत्तो ग्रामणीरेषां देवदत्तकाः। यज्ञदत्तकाः। ग्रामणीरिति किम्? देवदत्तः शत्रुरेषाम्॥

अधिकम्—अध्यारूढ़ शब्द से कन् प्रत्यय तथा उत्तरपद—आरूढ़—के लोप का निपातन होता है।

अनुकाभिकाभीकः—कमिता (इच्छा करनेवाला) अर्थ में क्रियाविशिष्टसाधन के प्रतिपादक अनु तथा अभि शब्द से कन् प्रत्यय तथा अभि के इकार को विकल्प से दीर्घादेश का निपातन होता है।

पार्श्वेन—तृतीयासमर्थ पार्श्व शब्द से 'अन्विच्छति' अर्थ में कन् प्रत्यय होता है।

अयःशूलः—तृतीयासमर्थ अयःशूल तथा दण्डाजिन शब्दों से 'अन्विच्छति' अर्थ में ठक् तथा ठञ् प्रत्यय होते हैं।

तावतिहन्—ग्रहणोपाधिक पूरणप्रत्ययान्त शब्दों से स्वार्थ में कन् प्रत्यय तथा पूरण-प्रत्यय का विकल्प से लुक् हो जाता है।

तावतिथेन—ग्रहणोपाधिक पूरणप्रत्ययान्त शब्दों से 'गृह्णाति' अर्थ में कन् प्रत्यय तथा पूरण-प्रत्यय का नित्य लुक् अवगन्तव्य है।

स एषाम्—प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से षष्ठ्यर्थ में कन् प्रत्यय होता है यदि प्रथमासमर्थ ग्राम-मुख्य हो।

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात् प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत् स भवति। शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य शृङ्खलकः। उष्ट्राणां बालकाः करभाः, तेषां काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिषज्यते, तदुच्यते शृंखलमिति। यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति, तथापि शृंखलमस्यास्वतन्त्रीकरणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत् स भवति। उद्गतं मनो यस्य स उन्मनाः। उच्छब्दात् संसाधनक्रियावचनात्तद्वति कन् प्रत्ययो निपात्यते। उत्को देवदत्तः। उत्कः प्रवासी। उत्सुक इत्यर्थः॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥

अर्थलभ्या समर्थविभक्तिः। कालात् प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगेऽभिधेये कन् प्रत्ययो भवति। कालो दिवसादिः। प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा। द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयको ज्वरः। चतुर्थकः। प्रयोजनात्–विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पको ज्वरः। काशपुष्पकः। उष्णं कार्यमस्य उष्णकः। शीतको ज्वरः। उत्तरसूत्रात् संज्ञाग्रहणमनुकृष्यते, तेनायं प्रकारनियमः सर्वो लभ्यते॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थमन्नं चेत् प्रायविषयं तद् भवति। प्रायो बाहुल्यम्। संज्ञाग्रहणं तदन्तोपाधिः। गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका तिलापूपिका पौर्णमासी(१)।*वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः*। वटकिनी पौर्णमासी॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे। ञकारो वृद्धिस्वरार्थः। कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी॥

श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥

शृङ्खलम्—प्रथमासमर्थ बन्धनात्मक शृङ्खल शब्द से करभस्वरूप षष्ठ्यर्थ में कन् प्रत्यय होता है।

उत्कः—उद्गतमनस्कार्थक उत् शब्द से स्वार्थ में कन् प्रत्यय होता है।

काल—सप्तमीसमर्थ पूरणप्रत्ययान्त कालवाचक शब्द से उत्पन्न रोग अर्थ में, तृतीयासमर्थ प्रयोजन-वाचक (कारण-वाचक) शब्द से जनित रोग अर्थ में और प्रथमासमर्थ प्रयोजन-वाचक (फल-बोधक) शब्द से 'अस्य कार्यम्' अर्थ में कन् प्रत्यय होता है।

तदस्मिन्नन्नम्—प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से सप्तम्यर्थ में कन् प्रत्यय होता है यदि प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक बाहुल्यविशिष्ट अन्न का वाचक हो।

वटकेभ्यः—वटक शब्द से उक्त अर्थ में इनि प्रत्यय होता है।

कुल्माषात्—प्रथमासमर्थ कुल्माष शब्द से सप्तम्यर्थ में अन् प्रत्यय होता है यदि कुल्माष शब्द बाहुल्यविशिष्ट अन्न का प्रतिपादक हो।

श्रोत्रियन्—'वेदाध्येता' अर्थ में श्रोत्रियन् शब्द का निपातन होता है।

---

(१) कृशरिका। त्रिपुटिका। इत्युदाहरणद्वयमधिकं पुस्तकान्तरे।

श्रोत्रियन्निति निपात्यते छन्दोऽधीत इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः । श्रोत्रियंश्छन्दोधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम्, छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इति घंश्च प्रत्ययः । कथं छन्दोऽधीते छान्दसः ? वाग्रहणमनुवर्त्तते तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वेत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्धशब्दाद् भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत् साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्धं भुक्तमनेन श्राद्धी । श्राद्धिकः । इनिठनोः समानकालग्रहणम्, अद्य भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां कांचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा पूर्वी । पूर्विणौ । पूर्विणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः । सपूर्वात् प्रातिपदिकात् पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । सुप्सुपेति समासं कृत्वा तद्धित उत्पाद्यते । योगद्वयेन चानेन—पूर्वादिनिः, सपूर्वाच्चेति परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते—व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । इष्टमनेन इष्टी यज्ञे । पूर्त्ती श्राद्धे । क्तस्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्तम्युपसंख्यायते । इष्ट । पूर्त्त । उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । परिकथित । संकलित । निपठित । संकल्पित । अनर्चित । विकलित । संरचित । निपतित । पठित । परिकलित । अर्चित । परिचित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । उपकृत । उपाकृत । आयुक्त । आम्नात । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकुलित । निगृहीत । इष्टादिः(१) ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता संपन्नप्रतिपक्ष उच्यते । मा त्वा परिपन्थिनो विदन् । मा त्वा परिपरिणो विदन् ॥

श्राद्धम्—भुक्तोपाधिक श्राद्ध शब्द से तृतीयार्थ में इनि तथा ठन् प्रत्यय होते हैं।

पूर्वात्—पूर्वशब्द से तृतीयार्थ में इनि प्रत्यय होता है।

सपूर्वाच्च—पूर्वशब्दान्त प्रातिपदिक से भी तृतीयार्थ में इनि प्रत्यय होता है।

इष्टादिभ्यश्च—इष्ट आदि प्रातिपदिकों से भी तृतीयार्थ में इनि प्रत्यय होता है।

छन्दसि—पर्यवस्थाता अर्थ में वेद में परिपन्थिन् तथा परिपरिन् शब्दों का निपातन होता है।

---

(१) अवधारित । अपचित । एतौ शब्दौ अत्र गणे पुस्तकान्तरेऽधिकौ ।

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेद् स भवति। पदस्य पश्चादनुपदम्। अनुपदी गवाम्। अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये। संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम्। साक्षाद् द्रष्टा साक्षी। साक्षिणौ। साक्षिणः। संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते, न दाता ग्रहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते। परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदवचनम्। परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते। परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याधिः। क्षेत्रियं कुष्ठम्। परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम्, तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः, असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते। नामृतस्य निवर्तत इत्यर्थः। अथ वा क्षेत्रियं विषम्, यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते। अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि, यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि। अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः, परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यः निग्रहीतव्यः। सर्वं चैतत् प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते। रूढिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम्। तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति—इन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययो भवति। इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम्। इन्द्र आत्मा स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते, नाकर्तृकं करणमस्ति। इन्द्रेण दृष्टम्–तृतीयासमर्थात् प्रत्ययः, आत्मना दृष्टमित्यर्थः। इन्द्रेण सृष्टम्–आत्मना सृष्टम्, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा। इन्द्रेण जुष्टम्–आत्मना जुष्टम्, सेवितम्, तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद्। इन्द्रेण दत्तम्–आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय। इतिकरणः प्रकारार्थः–सति संभवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्त्तव्या, रूढेरनियमादिति। वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः। अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः। अस्तीति प्रकृतिविशेषणम्। इतिकरणो विवक्षार्थः। तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे, अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति–अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्भवती-

---

अनुपद्यन्वेष्टा—अन्वेष्टा अर्थ में अनुपद शब्द का निपातन होता है।

साक्षात्—द्रष्टा अर्थ में साक्षात् शब्द से इनि प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से संज्ञा की प्रतीति हो।

क्षेत्रियच्—सप्तमीसमर्थ परक्षेत्र शब्द से चिकित्स्य अर्थ में घच् प्रत्यय तथा परशब्द के लोप का निपातन है।

इन्द्रियम्—तृतीयासमर्थ इन्द्र शब्द से लिङ्ग, दृष्ट, सृष्ट, जुष्ट तथा दत्त अर्थों में घच् प्रत्यय होता है।

तदस्यास्त्यस्मिन्—प्रथमासमर्थ अस्त्यर्थोपाधिक प्रातिपदिक से सप्तम्यर्थ में विकल्प से मतुप् प्रत्यय होता है।

स्यर्थः। इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा। गावोऽस्य सन्ति गोमान् देवदत्तः। वृक्षा अस्मिन् सन्ति वृक्षवान् पर्वतः। प्लक्षवान्। यवमान्। इतिकरणाद्विषयनियमः—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥

भूम्नि तावत्-गोमान्। निन्दायाम्-कुष्ठी, ककुदावर्तिनी। प्रशंसायाम्-रूपवती कन्या। नित्ययोगे-क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने-उदरिणी कन्या। संसर्गे-दण्डी, छत्री। अस्तिविवक्षायाम्-अस्तिमान्। ॐगुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यःॐ। शुक्लो गुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः। कृष्णः श्वेतः॥

रसादिभ्यश्च॥ ९५॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येतस्मिन् विषये। रसवान्। रूपवान्। किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मतुप्सिद्धः? रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्-अन्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति। कथं रूपिणी कन्या, रूपिको दारकः? प्रायिकमेतद्वचनम्। इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्त्तते। अथवा गुणादित्यत्र पठ्यते, तेन ये रसनेन्द्रियादिग्राह्या गुणास्तेषामत्र पाठः, इह मा भूत्-रूपिणी, रूपिक इति, शोभायोगो गम्यते। रसिको नट इत्यत्र भावयोगः। रस। रूप। गन्ध। स्पर्श। शब्द स्नेह। गुणात्। एकाचः। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्। रसादिः॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्॥ ९६॥

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे। चूडालः। चूडावान्। कर्णिकालः। कर्णिकावान्। प्राणिस्थादिति किम्? शिखावान् प्रदीपः। आदिति किम्? हस्तवान्। पादवान्। ॐप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्-चिकीर्षाऽस्यास्ति, जिहीर्षाऽस्यास्ति, चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान्। प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारश्चूडालोऽस्तीत्यत्र स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थः॥

सिध्मादिभ्यश्च॥ ९७॥

लजन्यतरस्यामिति वर्त्तते। सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे। सिध्मलः। सिध्मवान्। गडुलः। गडुमान्। अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते, न तु प्रत्ययौ विकल्प्येते। तस्मादकारान्तेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः। सिध्म। गडु। मणि। नाभि। जीव। निष्पाव। पांसु। सक्तु। हनु। मांस। परशु॥ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च। पार्ष्णीलः। धमनीलः। पर्ण। उदक। प्रज्ञा। मण्ड। पार्श्व। गण्ड। ग्रन्थि। वातदन्तबलललाटगलानामूङ् च। वातूलः। दन्तूलः। बलूलः। ललाटूलः। गलूलः। जटाघटाकलाः क्षेपे। जटालः। घटालः। कलालः। सक्थि। कर्ण। स्नेह। शीत। श्याम। पिङ्ग। पित्त। शुष्क। पृथु। मृदु। मञ्जु। पत्र। चटु। कपि। कण्डु।

गुणवचनेभ्यः—गुणवचन शब्दों से विहित मतुप् प्रत्यय का लुक् अवगन्तव्य है।

रसादिभ्यश्च—प्रममासमर्थ अस्त्यर्थोपाधिक रस आदि शब्दों से भी सप्तम्यर्थ से मतुप् प्रत्यय होता है।

प्राणिस्थात्—आकारान्त प्राणिस्थवाचक शब्दों से मत्वर्थ में विकल्प से लच् प्रत्यय होता है।

प्राण्यङ्गात्—प्राण्यङ्गवाचक आकारान्त शब्दों से ही उक्त प्रत्यय का विधान अवगन्तव्य है।

सिध्मादिभ्यश्च—सिध्म आदि शब्दों से मत्वर्थ में विकल्प से लच् प्रत्यय होता है।

संज्ञा । ॐक्षुद्रजन्तूपतापयोश्चेष्यतेॐ । क्षुद्रजन्तु-यूकालः, मक्षिकालः । उपताप-विचर्चिकालः, विपादिकालः, मूर्च्छालः । सिध्मादिः ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लच् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात् कामबलयोर्वर्त्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयतः, न ह्यत्र वत्सार्थोऽंसार्थो वा विद्यते । वत्सल इति स्नेहवानुच्यते-वत्सलः स्वामी, वत्सलः पितेति । अंसल इति चोपचितमांसो बलवानुच्यते, न चायमर्थो मतुपि सम्भवतीति नित्यं लजेव भवति । अन्यत्रांसवती गौः । अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच्च ॥ ९९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे चकाराल्लच । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं सर्वत्रैवानुवर्त्तते । फेनिलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मतुप् च । लोमादिभ्यः शो भवति-लोमशः, लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति-पामनः, पामवान् । पिच्छादिभ्य इलच् भवति-पिच्छिलः। पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । लोमन् । रोमन् । वल्गु । बभ्रु । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमादिः । पामन् । वामन् । हेमन् । श्लेष्मन् । कद्रु । बलि । श्रेष्ठ । पलल । सामन् । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्र्वां ह्रस्वत्वंच । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः । लक्ष्म्या अच्च । पामादिः । पिच्छ । उरस् । ध्रुवका । क्षुवका । जटाघटाकलाः क्षेपे । वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धाऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुबर्थे । मतुप्सर्वत्र समुच्चीयते । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्राद्धः । श्रद्धावान् । आर्चः । अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपः सहस्रशब्दाभ्यां विनि इनि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते । तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते तपस्वी । सहस्री । अन्तत्वादनन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा वक्ष्यमाणेन बाधो मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

क्षुद्रजन्तूप—क्षुद्रजन्तुवाचक तथा उपतापवाचक शब्दों से भी लच् प्रत्यय समझना चाहिए।

वत्सांसाभ्याम्—कामवत् तथा बलवत् अर्थों में क्रमशः वत्स तथा अंश शब्दों से लच् प्रत्यय होता है ।

फेनादिलच्च—फेन शब्द से मत्वर्थ में इलच् तथा लच् प्रत्यय होते हैं ।

लोमादि—लोम आदि प्रातिपदिकों से मत्वर्थ में श प्रत्यय, पाम आदि से न प्रत्यय तथा पिच्छ आदि से इलच् प्रत्यय होते हैं ।

प्रज्ञा—प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा तथा वृत्ति शब्दों से मत्वर्थ में ण प्रत्यय भी होता है ।

तपः—तपस् तथा सहस्र शब्दों से मत्वर्थ में विनि तथा इनि प्रत्यय होते हैं ।

अण्—तपस् तथा सहस्र शब्दों से मत्वर्थ में अण् प्रत्यय भी होता है ।

तपःसहस्राभ्यामण्च प्रत्ययो भवति। तापसः। सहस्रः। योगविभाग उत्तरार्थो यथासंख्यार्थश्च। ॐअण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्ॐ। ज्योत्स्ना विद्यते अस्मिन् पक्षे ज्यौत्स्नः पक्षः। तामिस्रः। कौण्डिनः। कौतपः। वैसर्प्पः। वैपादिकः॥

सिकताशर्कराभ्यां च॥ १०४॥

सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। सैकतो घटः। शार्करं मधु। अदेश इहोदाहरणम्, देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः॥

देशे लुबिलचौ च॥ १०५॥

सिकताशर्कराभ्यां देशेऽभिधेये लुबिलचौ भवतः, चकारादण् च मतुप् च। कस्य पुनरयं लुप्? मतुबादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात्। सिकता अस्मिन् विद्यन्ते सिकता देशः। सिकतिलः। सैकतः। सिकतावान्। शर्करा देशः। शर्करिलः। शार्करः। शर्करावान्। देश इति किम्? सैकतो घटः, शार्करं मधु॥

दन्त उन्नत उरच्॥ १०६॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम्। दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। दन्ता उन्नता अस्य सन्ति दन्तुरः। उन्नत इति किम्? दन्तवान्॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः॥ १०७॥

ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। ऊषरं क्षेत्रम्। सुषिरं काष्ठम्। मुष्करः पशुः। मधुरो गुडः। इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति, इह न भवति—ऊषोऽस्मिन् घटे विद्यते, मध्वस्मिन् घटे विद्यते इति। ॐरप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्ॐ। खमस्यास्तीति कण्ठविवरं महत् खरः। मुखमस्यास्तीति सर्वस्मिन् वक्तव्ये मुखरः। कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः। हस्तिहनू कुञ्जशब्देनोच्येते। ॐनगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम्ॐ। नागरम्। पांसुरम्। पाण्डुरम्। ॐकच्छ्वा ह्रस्वत्वं चॐ। कच्छुरम्॥

द्युद्रुभ्यां मः॥ १०८॥

द्युद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। द्युमः। द्रुमः। रूढिशब्दावेतौ। रूढिषु च न मतुब्विकल्प्यते॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम्॥ १०९॥

केशशब्दाद्वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽन्यतरस्याम्। ननु च प्रकृतमन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्तत एव? मतुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तम्, अनेन त्विनिठनौ प्राप्येते। ततश्चातूरूप्यं

अण्प्रकरणे—ज्योत्स्ना आदि शब्दों से भी अण्प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।

सिकता—सिकता तथा शर्करा शब्दों से भी मत्वर्थ में अण् प्रत्यय होता है।

देशे—सिकता तथा शर्करा शब्दों से विकल्प से इलच् अण् तथा मतुप्र प्रत्यय और इन प्रत्ययों का विकल्प से लुप् भी हो जाता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य देश हो।

दन्तः—उन्नतोपाधिक दन्त शब्द से उरच् प्रत्यय होता है।

उष—उष, सुषि, मुष्क तथा मधु शब्दों से मत्वर्थ में र प्रत्यय होता है।

रप्रकरणे—ख, मुख तथा कुञ्ज शब्दों से भी र प्रत्यय अवगन्तव्य है।

नगपांसु—नग, पाण्डु तथा पांशु शब्दों से भी र प्रत्यय समझना चाहिए।

कच्छ्वा—कच्छ्रव शब्द से रप्रत्यय तथा ऊकार को ह्रस्वादेश समझना चाहिए।

द्यु—द्यु तथा द्रु शब्दों से मत्वर्थ में म प्रत्यत होता है।

केशाद्वः—केश शब्द से मत्वर्थ में विकल्प से व प्रत्यय होता है।

भवति–केशवः, केशी, केशिकः, केशवानिति । ॐवप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम्ॐ । मणिवः । हिरण्यवः । कुररावः । कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः (१) । ॐअर्णसो लोपश्चॐ । अर्णवः । ॐछन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौॐ । वश्च मतुप् च । रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप्–मघवानमीमहे । वकारमतुपौ च–उद्वा च उद्वती च । ॐमेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौॐ । मेधिरः । रथिरः ॥

गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे । गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादपि भवति–गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । काण्डीरः । अण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥

रजः प्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला स्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलो राजा । वल इति दीर्घत्वम् । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यते, तेनेह न भवति–रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यत इति । ॐवलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम्ॐ । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । उत्साहवलः (२) ॥

दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये । दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । शिखावला स्थूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोजस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

वप्रकरणे—व प्रत्यय का विधान अन्य शब्दों से भी समझना चाहिए।
अर्णसः—अर्णस् शब्द से व प्रत्यय तथा सलोप भी अवगन्तव्य हैं।
छन्दसी—वेद में ई प्रत्यय तथा वनिप् प्रत्यय भी मत्वर्थ में अवगन्तव्य हैं।
मेधा—मेधा तथा रथ शब्दों से मत्वर्थ में इरन् तथा इरच् प्रत्यय अवगन्तव्य हैं।
गाण्ड्यजगात्—संज्ञाविषय में गाण्डी तथा अजग शब्दों से मत्वर्थ में व प्रत्यय होता है।
काण्डाण्डादीरन्—मत्वर्थ में काण्ड तथा अण्ड शब्दों से क्रमशः ईरन् तथा ईरच् प्रत्यय होते हैं।
रजः—रजस्, कृषि, आसुति तथा परिषत् शब्दों से मत्वर्थ में वलच् प्रत्यय होता है।
वलच्प्रकरणे—अन्य शब्दों से भी वलच् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।
दन्त—दन्त तथा शिखा शब्दों से वलच् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त से संज्ञा की प्रतिपत्ति यदि होती हो।
ज्योत्स्ना—मत्वर्थ में संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थ ज्योत्स्ना, तमिस्रा, शृङ्गिन्, ओजस्विन्, ऊर्जस्वल, गोमिन्, मलिन तथा मलीमस शब्दों का निपातन होता है।

---

(१) ववन्ध इत्युदाहरणमन्यत्राधिकम् ।
(२) उत्सङ्गवल इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ज्योत्स्नादयः शब्दा निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये। ज्योतिषः उपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते-ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा। तमस उपधाया इकारो रश्च-तमिस्रा रात्रिः। स्त्रीत्वमतन्त्रम्, अन्यत्रापि दृश्यते-तमिस्रं नभः। शृङ्गादिनच् प्रत्ययो निपात्यते-शृङ्गिणः। ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिवलचौ च प्रत्ययौ-ऊर्जस्वी, ऊर्जस्वलः। गोर्मिनिप्रत्ययो निपात्यते-गोमी। मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ निपात्येते-मलिनः, मलीमसः॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः। दण्डी। दण्डिकः। छत्री। छत्रिकः। अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुबपि भवति-दण्डवान्, छत्रवान्। तपरकरणं किम्? खट्वावान्।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ॥

एकाक्षरात्तावत्-स्ववान्, खवान्। कृतः-कारकवान्। जातेः-व्याघ्रवान्, सिंहवान्। सप्तम्याम्-दण्डा अस्यां सन्ति दण्डवती शालेति। इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यत इत्युक्तम्, तेन क्वचिद्भवत्यपि-कार्यी, हार्यी, तण्डुली, तण्डुलिक इति॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

व्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे। मतुब्भवत्येव। व्रीही। व्रीहिकः। व्रीहिमान्। मायी। मायिकः। मायावान्। न च व्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते, किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः, इकन्यवखदादिभ्यः, परिशिष्टेभ्य उभयम्। शिखा। मेखला। संज्ञा। बलाका। माला। वीणा। वडवा। अष्टका। पताका। कर्मन्। चर्मन्। हंसा इत्येतेभ्य इनिरेवेष्यते। यवखद। कुमारी। नौ इत्येतेभ्य इकन्नेवेष्यते। परिशिष्टेभ्यो द्वावपि प्रत्ययौ भवतः। व्रीहिग्रहणं किमर्थम्, यावता तुन्दादिषु व्रीहिशब्दः पठ्यते, तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयेते? एवं तर्हि तुन्दादिषु व्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं विज्ञायते। शालयोऽस्य सन्ति शालिलः। शाली। शालिकः। शालिमान् इति। व्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः। यवखद। कुमारी। नौ। शीर्षान्नञः। अशीर्षी। अशीर्षिकः। व्रीह्यादिः॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, चकारादिनिठनौ मतुप् च। तुन्दिलः। तुन्दी। तुन्दिकः। तुन्दवान्। उदरिलः। उदरी। उदरिकः। उदरवान्। तुन्द। उदर। पिचण्ड। घट। यव। व्रीहि। स्वाङ्गाद्विवृद्धौ च। तुन्दादिः॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपादिकान्नित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गोपूर्वात्-गौशतिकः, गौसहस्रिकः। अत इत्येव, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति। कथमैकगविकः? समासान्ते कृते भविष्यति। कथं गौशकटिकः? शकटीशब्देन समानार्थः शकटशब्दोऽस्ति ततो भविष्यति। अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम्

अतः—अकारान्त प्रातिपदिक से मत्वर्थ में इनि तथा ठन् प्रत्यय होते हैं।

व्रीह्यादिभ्यश्च—व्रीहि आदि शब्दों से मत्वर्थ में इनि और ठन् प्रत्यय होते हैं।

तुन्दादिभ्यः—तुन्द आदि शब्दों से मत्वर्थ में इलच्, इनि तथा ठन् प्रत्यय होते हैं।

एकगो—एकपूर्वक तथा गोपूर्वक शब्दों से मत्वर्थ में नित्य ठञ् प्रत्यय होता है।

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादित्येवमाद्यर्थम्। नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम्। कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति ? नैवायं साधुः, एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात् परौ भवतः। निष्कशतमस्यास्ति नैष्कशतिकः। नैष्कसहस्रिकः। सुवर्णनिष्कमस्यास्तीत्यनभिधानान्न भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्त्तमानाद् रूपशब्दाद्यप्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। आहतं रूपमस्य रूप्यो दीनारः। रूप्यः केदारः। रूप्यं कार्षापणम्। प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः। निघातिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहतमित्युच्यते। आहतप्रशंसयोरिति किम् ? रूपवान्। ॐयप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम्ॐ। हिम्याः पर्वताः। गुण्या ब्राह्मणाः।

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्रग् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। मतुप् सर्वत्र समुच्चीयत एव। असन्तात्तावत्-पयस्वी। यशस्वी। मायावी। मेधावी। स्रग्वी। मायाशब्दाद् व्रीह्यादिषु पाठादिनिठनावपि भवतः—मायी, मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। अग्ने तेजस्विन्। न भवति—सूर्यो वर्चस्वान्। ॐछन्दसि विनिप्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं चेति वक्तव्यम्ॐ। अष्ट्रावी। मेखलावी। द्वयावी। उभयावी। रुजावी। हृदयावी। द्वयोभयहृदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति। ॐमर्मणश्चेति वक्तव्यम्ॐ। मर्मावी। ॐसर्वत्रामयस्योपसंख्यानम्ॐ। छन्दसि भाषायां च। आमयावी। ॐशृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यःॐ। शृङ्गारकः। वृन्दारकः। ॐफलवर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यःॐ। फलिनः। बर्हिणः। ॐहृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्ॐ। हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। ॐशीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न

शत—निष्कपूर्वपदक शत तथा सहस्र शब्दों से मत्वर्थ में ठच् प्रत्यय होता है।

रूपात्—आहतविशिष्ट तथा प्रशंसाविशिष्ट अर्थों में वर्त्तमान रूप शब्द से यप् प्रत्यय होता हैं मत्वर्थ में।

यप्प्रकरणे—अन्य शब्दों से भी यप् प्रत्यय देखा जाता है—यह समझना चाहिए।

अस्माया—असन्त, माया, मेधा तथा स्रज् शब्दों से मत्वर्थ में विनि प्रत्यय होता है।

बहुलम्—वेद में विनि प्रत्यय बहुल करके होता है।

छन्दसि—अष्ट्रा, मेखला, द्वय, उभय, रुजा तथा हृदय शब्दों से छन्दोविषय में विनि प्रत्यय एवम् द्वय, उभय और हृदय शब्दों के अन्त्य अच् को दीर्घ भी अवगन्तव्य हैं।

मर्मणश्चेति—मर्मन् शब्द से भी विनि प्रत्यय तथा दीर्घ समझना चाहिए।

सर्वत्र—अमय शब्द से लोक तथा वेद में विनि प्रत्यय एवं दीर्घ अवगन्तव्य है।

शृङ्ग—शृङ्ग तथा वृन्दारक शब्दों से मत्वर्थ में आरकन् प्रत्यय समझना चाहिए।

फल—फल तथा वर्ह शब्दों से मत्वर्थ में इनच् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

हृदयात्—हृदय शब्द से मत्वर्थ में आलुच् प्रत्यय समझना चाहिए।

शीतोष्ण—द्वितीयासमर्थ शीत, उष्ण तथा तृप्र शब्दों से 'न सहते' अर्थ में आलुच् प्रत्यय समझना चाहिए।

सहत इत्यालुज् वक्तव्यः॥ । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रालुः । ॥तत्र सहत इति हिमाच्चेलुः॥ । हिमं न सहते हिमेलुः । ॥बलाच्चोलच्॥ । बलं न सहते बलूलः । ॥वातात् समूहे च॥ । ॥वातं न सहत इति च॥ । वातानां समूहः, वातं न सहत इति वा वातूलः । ॥तप् पर्वमरुद्भ्यां वक्तव्यः॥ । पर्वतः । मरुत्तः । ॥अर्थाच्चदभावे इनिर्वक्तव्यः॥ । अर्थी । तदभाव इत्येव—अर्थवान् । तदेतद्बहुलग्रहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । ऊर्णास्य विद्यते ऊर्णायुः । केचिच्छन्दोग्रहणमनुवर्तयन्ति ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥

वाच्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ । वाग्मिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाच्शब्दात् प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये । ग्मिनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः । ॥कुत्सित इति वक्तव्यम्॥ । यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आमिन् प्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति-ऐश्वर्यमस्यास्तीति स्वामी । स्वामिनौ । स्वामिनः । ऐश्वर्य इति किम् ? स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अर्शांसि अस्य विद्यन्ते अर्शसः । उरसः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर । पलित । जटा । घटा । अभ्र । कर्दम । आम । लवण । स्वाङ्गाद्धीनात् । वर्णात् । अर्शआदिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

तत्र—हिम शब्द से 'न सहते' अर्थ में चेलु प्रत्यय समझना चाहिए ।

बलात्—बल शब्द से 'न सहते' अर्थ में ऊलच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

वातात्—वात शब्द से समूह अर्थ में भी ऊलच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

वातम्—वात शब्द से 'न सहते' अर्थ में भी ऊलच् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

तप् पर्व—पर्व तथा मरुत् शब्दों से मत्वर्थ में तप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अर्थात्—अभाव अर्थ में अर्थ शब्द से इन् प्रत्यय होता है ।

ऊर्णायाः—मत्वर्थ में ऊर्णा शब्द से युस् प्रत्यय होता है ।

वाचः—वाच् शब्द से मत्वर्थ में ग्मिनि प्रत्यय होता है ।

आलच्—प्रथमासमर्थ वाच् शब्द से आलच् तथा आटच् प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त का वाच्य बहुभाषी हो ।

स्वामिन्नैश्वर्ये—ऐश्वर्य अर्थ में स्वामिन् शब्द निपातित होता है ।

अर्श—अर्शस् आदि शब्दों से मत्वर्थ में अच् प्रत्यय होता है ।

द्वन्द्वोपताप—द्वन्द्वसमास, उपताप तथा निन्द्य प्राणिस्थ पदार्थ के वाचक शब्दों से मत्वर्थ में इनि प्रत्यय होता है ।

द्वन्द्वः समासः, उपतापो रोगः, गर्ह्यं निन्द्यम्, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। द्वन्द्वात्तावत्—कटकवलयिनी, शङ्खनूपुरिणी। उपतापात्—कुष्ठी, किलासी। गर्ह्यात्—ककुदावर्त्ती, काकतालुकी। प्राणिस्थादिति किम्? पुष्पफलवान् वृक्षः। ॐप्राण्यङ्गान्नेष्यतेॐ। पाणिपादवती। अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति—चित्रललाटिकावती। सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम्॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च॥ १२९॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः कुगागमो भवति। वातातिसारयोरुपतापत्वात् पूर्वेणैवेनिप्रत्यये सिद्धे कुगर्थमेवेदं वचनम्। वातकी। अतिसारकी। ॐपिशाचाच्चेति वक्तव्यम्ॐ। पिशाचकी वैश्रवणः। रोगे चायमिष्यते, इह न भवति—वातावती गुहेति॥

वयसि पूरणात्॥ १३०॥

इनिरनुवर्त्तते। पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि द्योत्ये। पञ्चमोऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा पञ्चमी उष्ट्रः। नवमी। दशमी। सिद्धे सति नियमार्थं वचनम्—इनिरेव भवति, ठन्न भवतीति। वयसीति किम्? पञ्चमवान् ग्रामरागः॥

सुखादिभ्यश्च॥ १३१॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। माला क्षेप इति पठ्यते, व्रीह्यादिषु च मालाशब्दोऽस्ति, तदिह क्षेपे मतुब्बाधनार्थं वचनम्। सुख। दुःख। तृप्र। कृच्छ्र। आस्र। अलीक। करुणा। कृपण। सोढ। प्रमीप। शील। हल। माला क्षेपे। प्रणय। सुखादिः॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च॥ १३२॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। धर्माद्यन्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते। ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशीली। ब्राह्मणवर्णी॥

हस्ताज्जातौ॥ १३३॥

हस्ताशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे, समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते। हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती। हस्तिनौ। हस्तिनः। जाताविति किम्? हस्तवान् पुरुषः॥

प्राण्यङ्गान्नेष्यते—प्राण्यङ्गवाचक शब्द से उक्त इनि प्रत्यय नहीं समझना चाहिए।

वातातिसाराभ्याम्—वात यथा अतिसार शब्दों से इनि प्रत्यय तथा प्रत्यय के साथ-साथ प्रकृतिद्वय को कुक् का आगम हो जाता है।

पिशाचाच्चेति—पिशाच शब्द से भी इनि प्रत्यय तथा प्रकृति को कुक् का आगम अवगन्तव्य है।

वयसि—पूरणप्रत्ययान्त प्रातिपदिक से वयस् (आयु) के द्योतित होने पर मत्वर्थ में इनि प्रत्यय होता है।

सुखादिभ्यश्च—सुख आदि प्रातिपदिकों से भी मत्वर्थ में इनि प्रत्यय होता है।

धर्म—धर्मान्त, शीलान्त तथा वर्णान्त शब्दों से मत्वर्थ में इनि प्रत्यय होता है।

हस्तात्—हस्त शब्द से मत्वर्थ में इनि प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त जातिवाचक हो।

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यते। ब्रह्मचारी त्रैवर्णिकोऽभिप्रेतः। स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति, नियममासेवत इत्यर्थः। वर्णी। वर्णिनौ। वर्णिनः। ब्रह्मचारिणीति किम्? वर्णवान्। ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशोऽभिधीयते। पुष्करिणी। पद्मिनी। देश इति किम्? पुष्करवान् हस्ती। ॐइनिप्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम्ॐ। बाहुबली। ऊरुबली। ॐसर्वादेश्चेति वक्तव्यम्ॐ। सर्वधनी। सर्वबीजी। सर्वकेशी नटः। ॐअर्थाच्चासन्निहितेॐ। अर्थी। असन्निहित इति किम्? अर्थवान्। ॐतदन्ताच्चेति वक्तव्यम्ॐ। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। पुष्कर। पद्म। उत्पल। तमाल। कुमुद। नड। कपित्थ। बिस। मृणाल। कर्दम। शालूक। विगर्ह। करीष। शिरीष। यवास। प्रवास। हिरण्य(१)। कैरव। तरङ्ग। कल्लोल। वयस। पुष्करादिः॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति। अन्यतरस्यांग्रहणेन प्रकृत इनिः समुच्चीयते। बलवान्। बली। उत्साहवान्। उत्साही। बल। उत्साह। उद्भाव। उद्वास। उद्वाम। शिखा। पूग। मूल। दंश। कुल। आयास। व्यायाम। उपयाम। आरोह। अवरोह। परिणाह। युद्ध। बलादिः॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्नन्तात् प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते। प्रथिमिनी। दामिनी। मशब्दान्तात्-होमिनी, सोमिनी। संज्ञायामिति किम्? सोमवान्, होमवान्॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे। कम्बः। शम्बः। कम्भः। शम्भः। कंयुः। शंयुः। कन्तिः। शन्तिः।

वर्णात्—वर्ण शब्द से मत्वर्थ में इनि प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त शब्द ब्रह्मचारी का प्रतिपादक हो।

पुष्करादिभ्यः—पुष्कर आदि शब्दों से इनि प्रत्यय होता है, प्रत्ययान्त से यदि देश-विशेष की प्रतीति होती हो।

इनिप्रकरणे—बाहुबल, उरुबल शब्दों से भी इनि प्रत्यय समझना चाहिए।

सर्वादेश्चेति—सर्वपूर्वपदक शब्दों से भी इनि प्रत्यय अवगन्तव्य है।

अर्थाच्चासन्निहिते—अर्थ शब्द से असन्निहित अर्थ में इनि प्रत्यय समझना चाहिए।

तदन्ताच्चेति—अर्थशब्दान्त शब्दों से भी इनि प्रत्यय समझना चाहिए।

बलादिभ्यः—बल आदि शब्दों से विकल्प से मतुप् प्रत्यय होता है।

संज्ञायाम्—मन्नन्त प्रातिपदिक से तथा मशब्दान्त प्रातिपदिक से मत्वर्थ में इनि प्रत्यय होता है समुदाय से संज्ञा के अभिधान होने पर।

कंशंभ्याम्—कम् तथा शम् शब्दों से ब, भ, युस्, ति, तु, त तथा यस् प्रत्यय होते हैं।

---

(१) कैरव। तरङ्ग। कल्लोल। वयस। एते शब्दाः पुस्तकान्तरे नोपलभ्यन्ते।

कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कय्यँः । शय्यँः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां ह्यसत्यां कम्यः शम्य इति स्यात् ॥

तुन्दिवलिवटेर्भः ॥ १३९ ॥

तुन्दि वलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति वृद्धा नाभिरुच्यते, साऽस्यास्तीति—तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । वलिशब्दः पामादिषु पठ्यते, तेन वलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्यायस्ताभ्यां युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंकारवानित्यर्थः । शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५ ॥ २ ॥

तुन्दि—तुन्दि, वलि तथा वटि शब्दों से मत्वर्थ में भ प्रत्यय होता है ।

अहंशुभमोर्युस्—अहम् तथा शुभम् शब्दों से मत्वर्थ में युस् प्रत्यय होता है ।

पञ्चमाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्दिक्संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वंक्रनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—पञ्चम्यास्तसिल । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनं त्यदादिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति । इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थाधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रतियोग्यपेक्षत्वान्नोपयुज्यत इति निवृत्तम् । वावचनमनुवर्त्तत एव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः । सर्वनामत्वात् प्राप्ते ग्रहणे द्व्यादिपर्यदासः क्रियते । कुतः । कुत्र । यतः । यत्र । ततः । तत्र । बहुतः । बहुत्र । अद्व्यादिभ्य इति किम् ? द्वाभ्याम् , द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किमर्थम् ? वृक्षात्, वृक्षे । प्राग्दिश इत्येव, वैयाकरणपाशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्व्यादिपर्युदासाद् । ॐबहुग्रहणे संख्याग्रहणम्ॐ । इह न भवति—बहोः सूपात् । बहौ सूप इति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु परतः । शकारः सर्वादेशार्थः । इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफथकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशौ भवतः । इशोऽपवादः । रेफेऽकार उच्चारणार्थः । इदमो र्हिल्-एतर्हि । इदमस्थमुः-इत्थम् ॥

एतदोऽश् ॥ ५ ॥

प्राग्दिश इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतोऽशित्यमादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र । एतद इति योगविभागः कर्त्तव्यः-एतदो रथोः परत एत इत इत्येतावादेशौ भवतः । एतर्हि । इत्थम् । रेफादिरनद्यतने र्हिलन्यतरस्यामिति विद्यत एव । थमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

प्राग्दिशः—'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः' सूत्र से पूर्व सूत्र तक विहित प्रत्ययादि की विभक्ति संज्ञा समझनी चाहिए।

किं सर्वनाम—किम् , द्व्यादिभिन्न सर्वनाम तथा बहु शब्दों से ही 'दिक्शब्देभ्यः' से पूर्व प्रत्ययों का विधान समझना चाहिए।

बहुग्रहणे—बहुशब्द से संख्यावाचक बहुशब्द ही विवक्षित है।

इदमः—प्राग्दिशीय प्रत्ययों के परे इदम् को इश् आदेश हो जाता है।

एतेतौ—रकारादि तथा थकारादि प्राग्दिशीय प्रत्ययों के परे इदम् शब्द को एत तथा इत आदेश हो जाते हैं।

एतदोऽश्—प्राग्दिशीय प्रत्ययों के परे एतद शब्द को अश् आदेश हो जाता है।

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीय इत्येव—सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिलप्रत्ययो भवति । कुतः । यतः । ततः । बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुत आगतः । तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति । सर्वोभयार्थे वर्त्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते । परितः, सर्वत इत्यर्थः । अभितः, उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्धः प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । इह ॥

किमोऽत् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्तादत् प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । क्व भोक्ष्यसे । क्वाध्येष्यसे । त्रलमपि केचिदिच्छन्ति-कुत्र । तत् कथम् ? उत्तरसूत्राद्वावचनं पुरस्तादपकृष्यते ॥

वा ह च च्छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये, यथाप्राप्तं च । क्व । कुह । कुत्रचिदस्य सा दूरे, क्व ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सर्वस्य—प्राग्दिशीय दकारादि प्रत्यय के परे सर्व शब्द को विकल्प से स आदेश हो जाता है।

पञ्चम्याः—पञ्चम्यन्त किम् , सर्वनाम तथा बहु शब्दों से तल् प्रत्यय होता है।

तसेश्च—किम् , सर्वनाम तथा बहु शब्दों से विहित तसि प्रत्यय के स्थान में तसिल् आदेश हो जाता है।

पर्यभिभ्याम्—सर्व तथा उभय के अर्थ में वर्तमान परि तथा अभि शब्दों से भी तसिल् प्रत्यय होता है।

सतम्याः—सप्तम्यन्त किम् , सर्वनाम तथा बहु शब्दों से त्रल् प्रत्यय होता है।

इदमोहः—सप्तम्यन्त इदम् शब्द से ह प्रत्यय होता है।

किमोऽत्—सप्तम्यन्त किम् शब्द से अत् प्रत्यय होता है।

वा ह—सप्तम्यन्त किम् शब्द से विकल्प से ह प्रत्यय होता है छन्द में।

इतराभ्योऽपि—अन्यविभक्त्यन्त उक्त शब्दों से भी आदि शब्दों के योग में तसिल् आदि प्रत्यय देखे जाते हैं।

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्त्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणं प्रायिकविध्यर्थम्, तेन भवदादिभिर्योग एवैतद्विधानम् । के पुनर्भवदादयः ? भवान् दीर्घायुरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । तेन भवता । ततो भवता । तत्र भवता । तस्मै भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एवं दीर्घायुष्प्रभृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५

सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । सर्वस्मिन् काले सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काल इति किम् ? सर्वत्र देशे ॥

इदमो र्हिल् ॥ १६ ॥

सप्तम्या इति वर्त्तते, काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानात् र्हिल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले एतर्हि । काल इत्येव—इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमोऽश्भावोऽधुना च प्रत्ययः । अस्मिन् काले अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद्दानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन् काले इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकाराद्दानीं च । तस्मिन् काले तदा, तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकम् , विहितत्वात् ॥

तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दार्हिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये, चकाराद्यथाप्राप्तं च । इदावत्सरीयः । इदं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

छन्दसीति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽनद्यतने

सर्वैकान्य—सप्तम्यन्त सर्व, एक, अन्य, किम् , यत् तथा तत् शब्दों से दा प्रत्यय होता है काल अर्थ में ।

इदमो र्हिल्—सप्तम्यन्त इदम् शब्द से काल अर्थ में र्हिल् प्रत्यय होता है ।

अधुना—सप्तम्यन्त इदम् शब्द से काल-अर्थ में अधुना प्रत्यय तथा इदम् को अश् आदेश का निपातन होता है ।

दानीं च—सप्तम्यन्त इदम् शब्द से काल अर्थ में दानीम् प्रत्यय होता है ।

तदो दा च—सप्तम्यन्त तत् शब्द से काल अर्थ में विकल्प से दा तथा दानीम् प्रत्यय होते हैं ।

तयोः—सप्तम्यन्त इदम् तथा तत् शब्दों से वेद से क्रमशः दा तथा र्हिल् प्रत्यय होते हैं विकल्प से ।

अनद्यतने—सप्तम्यन्त किम् , सर्वनाम तथा बहु शब्दों से अनद्यतन काल में विकल्प से र्हिल् प्रत्यय होता है ।

कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो र्हिल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥

सप्तम्या इति काल इति च वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेष इति सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते । समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः अहन्यभिधेये-समानेऽहनि सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरेऽभिधेये-पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत्, पूर्वतरे संवत्सरे परारि । इदम इश्भावः समसण् प्रत्ययश्च निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये-अस्मिन् संवत्सरे ऐषमः । परमादेद्यविः प्रत्ययोऽहनि-परस्मिन्नहनि परेद्यवि । इदमोऽश्भावो द्यश्च प्रत्ययोऽहनि-अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये-पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः । अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः । उभयोरह्नोः उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः । ॐद्युश्चोभयाद्वक्तव्यःॐ । उभयद्युः ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्य इति वर्त्तते । सप्तम्या इति काल इति च निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण तथा । यथा । सर्वथा । जातीयरोऽप्यीदृशमेव लक्षणम् , स तु स्वभावात् प्रकारवति वर्त्तते, थास्पुनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोऽपवादः । अनेन प्रकारेण इत्थम् । उकारो मकारपरित्राणार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति(१) । केन प्रकारेण कथम् ॥

था हेतौ च च्छन्दसि ॥ २६ ॥

किंशब्दाद्धेतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने छन्दसि विषये । हेतौ तावत्-कथा ग्रामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । प्रकारवचने-कथा देवा आसन् पुराविदः । विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णोऽवधिः ॥

सद्यः—सप्तम्यन्त सर्वनाम से काल अर्थ में सद्यः, परुत् , परारि, ऐषम, परेद्यवि, अद्य, पूर्वेद्यु, अन्येद्यु, अन्यतरेद्यु, इतरेद्यु, अपरेद्यु, उयेभद्यु, उत्तरेद्यु शब्दों का निपातन है ।

द्युश्चोभयात्—उभय शब्द से द्यु प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

प्रकार—किम्, द्व्यादिभिन्न सर्वनाम तथा बहु शब्दों से प्रकार अर्थ में थाल् प्रत्यय होता है ।

इदमः—प्रकार अर्थ में इदम् शब्द से थमु प्रत्यय होता है ।

किमश्च—प्रकार अर्थ में किम् शब्द से भी थमु प्रत्यय होता है ।

था हेतो—हेत्वर्थ तथा प्रकार अर्थ में भी किम् शब्द से वेद में था प्रत्यय होता है ।

---

(१) थालोऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः। दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्योऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे। यथासंख्यमत्र नेष्यते। पुरस्ताद्वसति। पुरस्तादागतः। पुरस्ताद्रमणीयम्। अधस्ताद्वसति। अधस्तादागतः। अधस्ताद्रमणीयम्। दिक्शब्देभ्य इति किम्? ऐन्द्रयां दिशि वसति। सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम्? पूर्वं ग्रामं गतः। दिग्देशकालेष्विति किम्? पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। इकारस्तकारपरित्राणार्थः॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थेऽतसुच् प्रत्ययो भवति। अस्तातेरपवादः। दक्षिणाशब्दः काले न सम्भवतीति दिग्देशवृत्तिः परिगृह्यते। दक्षिणतो वसति। दक्षिणत आगतः। दक्षिणतो रमणीयम्। उत्तरतो वसति। उत्तरत आगतः। उत्तरतो रमणीयम्। अकारो विशेषणार्थः षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषा अतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे। परतो वसति। परत आगतः। परतो रमणीयम्। परस्ताद्वसति। परस्तादागतः। परस्ताद्रमणीयम्। अवरतो वसति। अवरत आगतः। अवरतो रमणीयम्। अवस्ताद्वसति। अवस्तादागतः। अवस्ताद्रमणीयम्॥

अञ्चेर्लुक् ॥ ३० ॥

अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुग् भवति। प्राच्यां दिशि वसति। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्त्तते। प्राग्वसति। प्रागागतः। प्राग्रमणीयम्(१)॥

उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्टात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थे। ऊर्ध्वस्योपभावः, रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते। ऊर्ध्वायां दिशि वसति उपरि वसति। उपर्यागतः। उपरि रमणीयम्। उपरिष्टाद्वसति। उपरिष्टादागतः। उपरिष्टाद्रमणीयम्॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यते अस्तातेरर्थे। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः।

दिक्शब्देभ्यः—दिक्, देश तथा काल अर्थों में वर्तमान सप्तम्यन्त, पञ्चम्यन्त तथा प्रथमान्त दिगर्थव्यवहृत शब्दों से अस्ताति प्रत्यय होता है।

दक्षिणोत्तराभ्याम्—दिक्, देश तथा काल अर्थों में वर्त्तमान दक्षिणा तथा उत्तरा शब्दों से अतसुच् प्रत्यय होता है।

विभाषा—पर तथा अवर शब्दों से विकल्प से दिक्, देश तथा काल अर्थों में अतसुच् प्रत्यय होता है।

अञ्चेर्लुक्—अञ्चशब्दान्त दिगर्थव्यवहृत शब्दों से विहित अस्ताति प्रत्यय का लुक् हो जाता है।

उपर्युपरिष्टात्—अस्तात्यर्थ में उपरि तथा उपरिष्टात् ये दोनों शब्द निपातित हैं।

पश्चात्—अस्तात्यर्थ में पश्चात् शब्द का निपातन है।

---

(१) प्रत्यग्वसति। प्रत्यगागतः। प्रत्यग्रमणीयम्। इति पुस्तकान्तरेऽधिकम्।

अपरस्यां दिशि वसति पश्चाद्दिशि वसति। पश्चादागतः। पश्चाद्रमणीयम्। ॐदिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययःॐ। दक्षिणपश्चात्। उत्तरपश्चात्। ॐअर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यःॐ। दक्षिणपश्चार्द्धः। उत्तरपश्चार्द्धः। ॐविनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यःॐ। पश्चार्द्धः॥

पश्च पश्चा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चपश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये अस्तातेरर्थे। चकारात् पश्चादित्यपि भवति। अपरस्य पश्चभावोऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते। परो व्याघ्रो जायते पश्च सिंहः। पश्चा सिंहः। पश्चात्सिंहः॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे। उत्तरस्यां दिशि वसति उत्तराद्वसति। उत्तरादागतः। उत्तराद्रमणीयम्। अधराद्वसति। अधरादागतः। अधराद्रमणीयम्। दक्षिणाद्वसति। दक्षिणादागतः। दक्षिणाद्रमणीयम्॥

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति। विभक्तित्रये प्रकृतेऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते, तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः। उत्तरेण वसति। उत्तराद्वसति। उत्तरतो वसति। उत्तरेण रमणीयम्। उत्तराद्रमणीयम्। उत्तरतो रमणीयम्। अधरेण वसति। अधराद्वसति। अधस्ताद्वसति। अधरेण रमणीयम्। अधराद्रमणीयम्। अधस्ताद्रमणीयम्। दक्षिणेन वसति। दक्षिणाद्वसति। दक्षिणतो वसति। दक्षिणेन रमणीयम्। अपञ्चम्या इति किम्? उत्तरादागतः। अपञ्चम्या इति प्रागसेः, असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति। केचिदिहोत्तरादिग्रहणं नानुवर्त्तयन्ति, दिक्शब्दमात्रात् प्रत्ययं मन्यते—पूर्वेण ग्रामम्, अपरेण ग्रामम्॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूर इति न स्वर्यते, अपञ्चम्या इति वर्त्तते। दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे। दक्षिणा वसति। दक्षिणा रमणीयम्। अपञ्चम्या इत्येव—दक्षिणत आगतः। चकारो विशेषणार्थः—अञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त इति॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दिक्पूर्व—दिग्वाचकपूर्वपदक अपर शब्द को पश्च आदेश तथा उससे आति प्रत्यय हो जाता है।

अर्धोत्तर—दिक्पूर्वपदक एवम् अर्धोत्तरपदक अपर शब्द को पश्च आदेश समझना चाहिए।

विनापि—अर्धोत्तरपदक अपर शब्द के स्थान में दिक्पूर्वपदत्व के अभाव में भी पश्च आदेश समझना चाहिए।

पश्च—छन्दोविषय के अस्तात्यर्थ में पश्च तथा पश्चा शब्दों का निपातन है।

उत्तराधर—अस्तात्यर्थ में उत्तर, अधर तथा दक्षिण शब्दों से आति प्रत्यय होता है।

एनबन्य—सप्तम्यन्त तथा प्रथमान्त उत्तर, अधर तथा दक्षिण शब्दों से अस्तात्यर्थ में विकल्प से एनप् प्रत्यय होता है यदि अवधिमान् पदार्थ दूरवर्त्ती न हो।

दक्षिणादाच्—सप्तम्यन्त तथा प्रथमान्त दक्षिण शब्द से अस्तात्यर्थ में आच् प्रत्यय होता है।

आहि—अस्तात्यर्थ में सप्तम्यन्त तथा प्रथमान्त दक्षिण शब्द से विकल्प से आहि प्रत्यय भी होता है यदि अवधिमान् पदार्थ दूरवर्ती हो।

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच्, दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति। दक्षिणाहि वसति। दक्षिणा वसति। दक्षिणाहि रमणीयम्। दक्षिणा रमणीयम्। दूर इति किम्? दक्षिणतो वसति। अपञ्चम्या इत्येव—दक्षिणत आगतः॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः अस्तातेरर्थे दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति। उत्तरा वसति। उत्तराहि वसति। उत्तरा रमणीयम्। उत्तराहि रमणीयम्। दूर इत्येव—उत्तरेण प्रयाति। अपञ्चम्या इत्येव—उत्तरादागतः॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम्। तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम्। पूर्वाधरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, तत्सन्नियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर्, अध्, अव् इत्येते आदेशा भवन्ति। असीत्यविभक्तिको निर्देशः। पुरो वसति। पुर आगतः। पुरो रमणीयम्। अधो वसति। अध आगतः। अधो रमणीयम्। अवो वसति। अव आगतः। अवो रमणीयम्॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत्। अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवन्ति। इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्ययस्त्वेन न बाध्यत इति। पुरस्ताद्वसति। पुरस्तादागतः। पुरस्ताद्रमणीयम्। अधस्ताद्वसति। अधस्तादागतः। अधस्ताद्रमणीयम्॥

विभाषाऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। अवरस्यास्तातौ परतो विभाषा अव् इत्ययमादेशो भवति। अवस्ताद्वसति। अवस्तादागतः। अवस्ताद्रमणीयम्। अवरस्ताद्वसति। अवरस्तादागतः। अवरस्ताद्रमणीयम्॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे। विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते। क्रियाप्रकारे वर्त्तमानायाः संख्याया धाप्रत्ययः। एकधा भुङ्क्ते। द्विधा गच्छति। त्रिधा। चतुर्द्धा। पञ्चधा॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव। अधिकरणं द्रव्यम्, तस्य विचालः संख्यान्तराऽऽपादनम्—एकस्याने-

---

उत्तराच्च—सप्तम्यन्त तथा प्रथमान्त उत्तर शब्द से भी अस्तात्यर्थ में आहि तथा आच् प्रत्यय होते हैं अवधिमान् पदार्थ के दूरस्थ होने पर।

पूर्वाधरावराणाम्—अस्तात्यर्थ में पूर्व, अधर तथा अवर शब्दों से असि प्रत्यय होता है और प्रत्यय के साथ-साथ प्रकृतियों के स्थान में क्रमशः पुर्, अध् तथा अव् आदेश भी हो जाते हैं।

अस्ताति—अस्ताति प्रत्यय के परे भी पूर्व, अधर तथा अवर के स्थान में क्रमशः पुर्, अध् तथा अव् आदेश हो जाते हैं।

विभाषा—अस्ताति प्रत्यय के परे अवर के स्थान में अव् आदेश विकल्प से होता है।

संख्यायाः—विधा (प्रकार) के अर्थ में वर्तमान संख्यावाचक शब्दों से धा प्रत्यय होता है।

अधिकरण—द्रव्यसंख्यापरिवर्तन के गम्यमान होने पर भी संख्यावाचक शब्दों से स्वार्थ में धा प्रत्यय होता है।

कीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम्। अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धाप्रत्ययो भवति। एकं राशिं पञ्चधा कुरु। अष्टधा कुरु। अनेकमेकधा कुरु॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात् परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशो भवत्यन्तरस्याम्। एकधा राशिं कुरु। ऐकध्यं कुरु। एकधा भुङ्क्ते। ऐकध्यं भुङ्क्ते। धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्धाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात्। अनन्तरस्यैवैतत् प्राप्नोति॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते। द्वित्र्योः सम्बन्धिनोः धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम्। चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः। द्विधा। द्वैधम्। त्रिधा। त्रैधम् ॐधमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्ॐ। पथि द्वैधानि संश्रयन्ते। पथि त्रैधानि संश्रयन्ते॥

एधाच्च ॥ ४६ ॥

द्वित्र्योः संबन्धिनोः धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम्। चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः। द्वेधा। द्वैधम्। द्विधा। त्रेधा। त्रैधम्। त्रिधा(१)॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते। याप्ये वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति। कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः। याज्ञिकपाशः। यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्मान्न भवति? यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः॥

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्त्तमानात्स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति। स्वरार्थं वचनम्। द्वितीयो भागः द्वितीयः। तृतीयः। भाग इति किम्? द्वितीयम्, तृतीयम्। पूरणग्रहणमुत्तरार्थम्, न ह्यपूरणस्तीयोऽस्ति। मुखतीयादिरनर्थकः॥

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्भाग इत्येव। प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये। स्वरार्थं वचनम्। पञ्चमः। सप्तमः।

एकाद्धो—एक शब्द से विहित धा प्रत्यय के स्थान में विकल्प से ध्यमुञ् आदेश हो जाता है।

द्वित्र्योश्च—द्वि तथा त्रि शब्दों से विहित विधार्थक तथा संख्येयद्रव्यनिष्ठसंख्यापरिवर्तनसूचनार्थक धा के स्थान में विकल्प से धमुञ् आदेश हो जाता है।

धमुञन्तात्—धमुञन्त शब्दों से स्वार्थ में ड प्रत्यय समझना चाहिए।

एधाच्च—द्वि तथा त्रि शब्दों से विहित धा के स्थान में विकल्प से एधाच् आदेश भी हो जाता है।

याप्ये पाशप्—कुत्सितार्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से स्वार्थ में पाशप् प्रत्यय होता है।

पूरणात्—भागोपाधिक पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्त प्रातिपदिक से स्वार्थ में अन् प्रत्यय होता है।

प्रागेकादशभ्यः—एकादश से पूर्वसंख्या के वाचक पूरणप्रत्ययान्त प्रातिपदिकों से भागोपाधिक होने पर स्वार्थ में अन् प्रत्यय होता है छन्दोविषय में।

---

(१) योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

नवमः । दशमः । प्रागेकादशभ्य इति कम् ? एकादशः, द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् ? पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥ ५० ॥

भाग इति वर्त्तते, अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागेऽभिधेयेऽच्छन्दसि विषये ञः प्रत्ययो भवति चकारादञ्च । षष्ठो भागः षाष्ठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भाग इत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठको भागो मानं चेत्तद्भवति । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्भवति । कस्य लुक् ? ञस्य लुक्, अनो वा । चकाराद्यथाप्राप्तं च । षाष्ठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । मानपश्वङ्गयोरिति किम् ? षाष्ठः, षष्ठः; आष्टमः, अष्टमः ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति, चकारात्कन्लुकौ च । आकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञायते, स च विधानसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी । एककः । एकः । असहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थम्, तदुपादाने हि द्विबह्वोर्न स्याद्—एकाकिनौ, एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोऽतिक्रान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः । सुकुमारचरः । टकारो ङीबर्थः । आढ्यचरी ॥

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥

षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च । षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानात् संप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशायनम्, प्रकर्षः, निपातनाद्दीर्घः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशायनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमबिष्ठनौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति । सर्वे इमे आढ्याः, अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । सर्वे इमे पटवः, अयमेषामतिशयेन पटुः पटिष्ठः ।

षष्ठाष्टमाभ्याम्—भागार्थक षष्ठ तथा अष्टम शब्दों से ञ प्रत्यय होता है वेद में ।

मानपश्वङ्गयोः—षष्ठ तथा अष्टम शब्दों से कन् प्रत्यय तथा कन् एवम् पूर्वविहित ञ प्रत्ययों का लुक् भी हो जाता है यदि प्रत्ययान्त षष्ठ शब्द मान (तौल) के भाग का और अष्टम शब्द पश्वङ्ग के भाग का अर्थ रखते हों ।

एकात्—असहायवाचक एक शब्द से स्वार्थ में आकिनिच् प्रत्यय भी होता है और कन् प्रत्यय तथा उसका लुक् भी हो जाता है ।

भूतपूर्वे—भूतपूर्वत्वविशिष्ट अर्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से स्वार्थ में चरट् प्रत्यय होता है ।

षष्ठ्या—षष्ठ्यन्त प्रातिपदिक से रूप्य प्रत्यय भी होता है और चरट् प्रत्यय भी ।

अतिशायने—अतिशयत्वविशिष्ट अर्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से स्वार्थ में तमप् तथा इष्ठन् प्रत्यय होते हैं ।

लघिष्ठः। गरिष्ठः। यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव। देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे। युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति॥

तिङश्च॥ ५६॥

तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम्। सर्वे इमे पचन्तीति अयमेषामतिशयेन पचति पचतितमाम्। जल्पतितमाम्। इष्ठन्नोदाह्रियते, गुणवचने नियमितत्वात्॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ॥ ५७॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम्। विभक्तव्यो विभज्यः, निपातनाद्यत्। द्व्यर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः। तमबिष्ठनोरपवादः। यथासंख्यमत्र नेष्यते। द्वाविमावाढ्यौ, अयमनयोरतिशयेनाढ्यः आढ्यतरः। सुकुमारतरः। पचतितराम्। जल्पतितराम्। ईयसुन् खल्वपि–द्वाविमौ पटू, अयमनयोरतिशयेन पटुः पटीयान्। लघीयान्। विभज्ये चोपपदे–माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः। दर्शनीयतराः। पटीयांसः। लघीयांसः॥

अजादी गुणवचनादेव॥ ५८॥

इष्ठन्नीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ, तयोरयं विषयनियमः क्रियते–गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति। पटीयान्। लघीयान्। पटिष्ठः। लघिष्ठः। इह न भवतः–पाचकतरः, पाचकतम इति। एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः–प्रत्ययनियमोऽयं न प्रकृतिनियम इति। पटुतरः। पटुतमः॥

तुश्छन्दसि॥ ५९॥

तुरिति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम्। त्रन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययौ भवतः। पूर्वेण गुणवचनादेवेति नियमे कृते छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यभ्यनुज्ञायन्ते, त्रन्तादप्यजादी भवत इति। आसुतिं करिष्ठः। दोहीयसी धेनुः। भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावे कृते तुरिष्ठेमेयस्स्विति तृचो निवृत्तिः॥

प्रशस्यस्य श्रः॥ ६०॥

प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्ययोः परतः। अजादी इति प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिर्विपरिणस्यते। ननु च प्रशस्यशब्दस्यागुणवचनत्वादजादी न संभवतः? एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्तद्विषयो नियमो न प्रवर्त्तते–अजादी गुणवचनादेवेति। एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम्। सर्व इमे प्रशस्याः, अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः। उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान्। प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाच्छ्रशब्दस्य टिलोपयस्येतिलोपौ न भवतः॥

तिङश्च—अतिशय के द्योत्य होने पर तिङन्त से भी तमप् प्रत्यय होता है।

द्विवचन—दो में एक के अतिशय (उत्कर्ष) के विवक्षित होने पर अतिशयाश्रयवाचक प्रातिपदिक तथा तिङन्त से तरप् और ईयसुन् प्रत्यय होते हैं।

अजादी—इष्ठन् तथा ईयसुन् प्रत्यय गुणवाचक शब्दों से ही विहित हो सकते हैं।

तुश्छन्दसि—तृन्प्रत्ययान्त तथा तृच्प्रत्ययान्त प्रातिपदिकों से इष्ठन् तथा ईयसुन् प्रत्यय होते हैं छन्दोविषय में।

प्रशस्यस्य श्रः—अजादि (= इष्ठन् तथा ईयसुन्) प्रत्ययों के परे प्रशस्य शब्द के स्थान में 'श्र' आदेश हो जाता है।

ज्य(१) च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । सर्वे इमे प्रशस्याः, अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः ज्येष्ठः । द्वाविमौ प्रशस्यौ, द्वयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः ज्यायान् । अयमस्माज्ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकारः ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सर्वं नियमाभावेन पूर्ववज्ज्ञायते । सर्वे इमे वृद्धाः, अयमेषामतिशयेन वृद्धः ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ, अयमनयोरतिशयेन वृद्धः ज्यायान् । अयमस्माज्ज्यानान् । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात् पक्षे सोऽपि भवति–वर्षिष्ठः, वर्षीयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतोऽजाद्योः परतः। तयोश्च सर्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् । निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेष्यते । सर्वाणीमान्यन्तिकानि, इदमेषामतिशयेनान्तिकम्र नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके, इदमनयोरतिशयेनान्तिकम् नेदीयः । इदमस्मान्नेदीयः । सर्वे इमे बाढमधीयते, अयमेषामतिशयेन बाढमधीते साधिष्ठम् । उभाविभौ बाढमधीयाते, अयमनयोरतिशयेन बाढमधीते साधीयः । अयमस्मात् साधीयोऽधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सर्वं पूर्ववज्ज्ञेयम् । सर्वे इमे युवानः, अयमेषामतिशयेन युवा कनिष्ठः। द्वाविमौ युवानौ, अयमनयोरतिशयेन युवा कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वे इमेऽल्पाः, अयमेषामतिशयेनाल्पः कनिष्ठः । उभाविमावल्पौ, अयमनयोरतिशयेनाल्पः कनीयान् । अयमस्मात् कनीयान् , अल्पिष्ठः, अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुग् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वचनं ज्ञापकमजादिसद्भावस्य । सर्वे इमे स्रग्विणः, अयमेषामतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । उभाविमौ स्रग्विणौ, अयमनयोरतिशयेन स्रग्वी स्रजीयान् । अयमस्मात स्रजीयान् । सर्वे इमे त्वग्वन्तः, अयमेषामतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्वन्तौ, अयमनयोरतिशयेन त्वग्ववान् त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

ज्य च—अजादि प्रत्ययों के परे प्रशस्य शब्द के स्थान में 'ज्य' आदेश भी हो जाता है।

वृद्धस्य—अजादि प्रत्ययों के परे वृद्ध शब्द के स्थान में भी 'ज्य' आदेश हो जाता है।

अन्तिक—अजादि प्रत्ययों के परे अन्तिक तथा बाढ शब्दों को क्रमशः नेद तथा साध आदेश हो जाते हैं।

युवाल्पयोः—अतिशयत्वविशिष्ट अर्थ में वर्तमान युवन् तथा अल्प शब्दों को अजादि प्रत्ययों के परे विकल्प से कन् आदेश हो जाता है।

विन्मतोर्लुप्—अजादि प्रत्ययों के परे विन् तथा मतुप् प्रत्ययों का लुक् हो जाता है।

---

(१) योगविभाग उत्तरार्थः (श्रीना०)।

प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः, प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे रूपप् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थविशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपोऽयं यः पलाण्डुना सुरां पिबति । चोररूपः, दस्युरूपः योऽक्षणोरप्यञ्जनमपहरेत् । तिङश्चेत्यनुवर्त्तते-पचतिरूपम् , पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम्, एका च क्रियेति रूपपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गन्तु भवति, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता ईषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पब् देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः । तिङश्चेत्यपि-पचतिकल्पम् , जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति, स च पुरस्तादेव भवति न परतः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईषदसमाप्तः पटुः बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुणा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्पबादयोऽपि भवन्ति । सुब्ग्रहणं तिङन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । सुबन्तात्प्रकारविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । थाल्पुनः प्रकारमात्र एव भवति । पटुप्रकारः पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥

इवे प्रतिकृताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति-अज्ञात इति । अश्वकः । गर्दभकः । तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते, अकजिष्यते । तिङश्चेत्यनुवृत्तमुत्तरसूत्रेणैव सम्बन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ॥ ७१ ॥

तिङश्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्रागिवीयेष्वर्थेष्वकच्प्रत्ययो भवति, स च प्राक्

प्रशंसायाम्—प्रशंसाविशिष्ट अर्थ में वर्तमान प्रतिपदिक से स्वार्थ में रूपप् प्रत्यय होता है ।

ईषदसमाप्तौ—थोड़ी सी कमी (ईषदसमाप्ति) से सम्पन्न अर्थ में वर्तमान प्रातिपदिकों से कल्पप्, देश्य तथा देशीयर् प्रत्यय होते हैं ।

विभाषा—थोड़ी-सी कमी से विशिष्ट अर्थ में वर्तमान सुबन्त से विकल्प से बहुच् प्रत्यय होता है परन्तु यह प्रत्यय प्रकृति के पूर्व ही स्थान पाता है ।

प्रकारवचने—प्रकारविशिष्ट अर्थ में वर्तमान सुबन्त से स्वार्थ में जातीयर् प्रत्यय होता है ।

प्रागिवात्कः—"इवे प्रतिकृतौ" सूत्र से पूर्व तक 'क' प्रत्यय का अधिकार समझना चाहिए ।

अव्यय—अव्यय तथा सर्वनामों से 'प्रागिवीय' (इवे प्रतिकृतौ सूत्र से पूर्व निर्दिष्ट) अर्थों में अकच् प्रत्यय होता है और प्रत्यय प्रकृतिगत 'टि' से पूर्वस्थानापन्न होता है ।

टेः, न परतः। कस्यापवादः। उच्चकैः। नीचकैः। शनकैः। सर्वनाम्नः खल्वपि–सर्वके। विश्वके। उभयके। प्रातिपदिकात्सुप इति द्वयमिहानुवर्त्तते, तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति—क्वचित् प्रातिपदिकस्य प्राक् टेः प्रत्ययो भवति, क्वचित् सुबन्तस्य टेः प्राग् प्रत्ययो भवति। युष्मकाभिः, अस्मकाभिः, युष्मकासु, अस्मकासु, युवकयोः, आवकयोः इत्यादौ प्रातिपदिकस्य। त्वयका, मयका, त्वयकि, मयकि इत्यादौ सुबन्तस्य। ॐअकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यःॐ। स च मित्वादन्त्यादचः परो भवति–तूष्णीकामास्ते, तूष्णीकां तिष्ठति। ॐशीले को मलोपश्च वक्तव्यःॐ। तूष्णींशीलः तूष्णीकः। तिङश्चेति प्रकृतमत्र संबध्यते–पचतकि, जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकच्सन्नियोगेन दकारादेशो भवति। चकारः सन्नियोगार्थः। सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्त्तते, न सर्वनामग्रहणम्, ककारान्तस्य सर्वनाम्नोऽसंभवात्। धिक्–धकिद्। हिरुक्–हिरकुद्। पृथक्–पृथकद् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषोऽज्ञातः। अज्ञातत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत्। कस्यायमश्व इति स्वस्वामिसम्बन्धेनाज्ञातेऽश्वे प्रत्ययः–अश्वकः। गर्दभकः। उष्ट्रकः। एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विज्ञेया। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। विश्वके। पचतकि। जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः। प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। कुत्सितोऽश्वः अश्वकः। उष्ट्रकः। गर्दभकः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। विश्वके। पचतकि। जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सित इत्येव। कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते। कस्यापवादः। शूद्रकः। धारकः। पूर्णकः ॥

अकच्प्रकरणे—अकच् प्रत्यय के प्रकरण में तूष्णीम् शब्द से काम् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।

शीले—शील अर्थ में तुष्णीम् शब्द से क प्रत्यय तथा अन्त्य मकार का लोप भी अवगन्तव्य है।

कस्य च—अकच् प्रत्यय होने से ककारान्त प्रातिपदिक के ककार के स्थान में दकार आदेश हो जाता है।

अज्ञाते—सामान्यतया ज्ञात एवम् विशेष रूप में अज्ञात अर्थ में वर्तमान प्रातिपदिक तथा तिङन्त से यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

कुत्सिते—कुत्सितार्थ में वर्तमान प्रातिपदिक स्वार्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

संज्ञायाम्—कुत्सितार्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से कन् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त संज्ञावाचक हो।

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा। तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति। पुत्रकः। वत्सकः। दुर्बलकः। बुभुक्षितकः(१)। विश्वसितकि। स्वपितकि ॥

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरुपायो नीतिः। नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति। हन्त ते धानकाः। हन्त ते तिलकाः। एकहि। अद्धकि। अनुकम्प्यमानो दानेनाराधयति। पूर्वेण(२) प्रत्यासत्त्यानुकम्पासंबन्धादनुकम्प्यमानादेव प्रत्ययो विहितः, संप्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायामिति नीतौ च तद्युक्तादिति च वर्त्तते। बह्वचः प्रातिपदिकात् मनुष्यनामधेयाद्वा ठच् प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च। देविकः। देवदत्तकः। यज्ञिकः। यज्ञदत्तकः। बह्वच इति किम्? दत्तकः, गुप्तयः। मनुष्यनाम्न इति किम्? भद्रबाहुकः, भद्रबाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते। पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वचनम्। बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराद्यथाप्राप्तञ्च। देवियः। देविलः। देविकः। देवदत्तकः। यज्ञियः। यज्ञिलः। यज्ञकः। यज्ञदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत सर्वमनुवर्त्तते। उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नोऽडच् वुच् प्रत्ययौ भवतः, चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ च भवतः, ठच्च वा। उपडः। उपकः। उपियः। उपिलः। उपिकः। उपेन्द्रदत्तकः। प्राचांग्रहणं पूजार्थम्। वेत्येव हि वर्त्तते ॥

अनुकम्पायाम्—अनुकम्पा के गम्यमान होने पर सुबन्त तथा तिङन्त से यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

नीतौ च—सामादिप्रयोगात्मक नीति के गम्यमान होने पर परम्पर या अनुकम्पायुक्त-पदार्थवाचक शब्दों से भी यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

बह्वचो—अनुकम्पा तथा नीति के गम्यमान होने पर अनेकाच् तथा मनुष्यवाचक प्रातिपदिकों से विकल्प से ठच् प्रत्यय होता है।

घनिलचौ—अनुकम्पा तथा नीति के गम्यमान होने पर अनेकाच् तथा मनुष्यवाचक प्रातिपदिकों से घन्, इलच् तथा ठच् प्रत्यय होते हैं।

प्राचाम्—उपशब्द हो आदि में जिनके ऐसे अनेकाच् एवम् मनुष्यवाचक प्रातिपदिकों से अडच्, वुच्, घन्, इलच् तथा ठच् प्रत्यय होते हैं प्राच्य आचार्यों के मतमें (=विकल्प से)।

---

(१) ज्वरितक इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(२) पूर्वसूत्रे यस्मात्प्रत्ययः स एव अनुकम्प्यः, इह तु धानादयो न साक्षात् अनुकम्प्याः अपि तु पुत्रादिरेवेति पूर्वेण धानादिभ्योऽप्राप्तेः प्रकृतसूत्रारम्भः। तथा च पुत्रादिद्वारा धानादीनामप्यनुकम्प्यत्वात् भवति प्रत्यय इत्याशयः (श्रीना०)।

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बह्वच इति नानुवर्त्तते। सामान्येन विधानम्। जातिशब्दो यो(१)मनुष्यनामधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन् प्रत्ययो भवति। व्याघ्रकः। सिंहकः। शरभकः। वावचनानुवृत्तेर्यथा(२)दर्शनमन्योऽपि भवति—व्याघ्रिलः, सिंहिलः। नामग्रहणं स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च। अजिनशब्दान्तात् प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः। व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः, सोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः। सिंहकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्त्तते। अस्मिन् प्रकरणे यष्ठोऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन् परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति। ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम्। अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः, देवियः, देविलः। यज्ञिकः। यज्ञियः। यज्ञिलः। उपडः। उपकः। उपियः। उपिलः। उपिकः। ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम्। अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत् प्रसङ्गः। वायुदत्तः। वायुकः। पितृदत्तः। पितृकः। ॐचतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यःॐ। अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः बृहस्पतिकः, बृहस्पतियः, बृहस्पतिलः। ॐअनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यःॐ। देवदत्तकः। देवकः। यज्ञदत्तकः। यज्ञकः। ॐलोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यःॐ। दत्तिकः। दत्तियः। दत्तकः। ॐविनाऽपि प्रत्येन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यःॐ। देवदत्तः, दत्तः, देव इति वा। ॐउवर्णाल्ल(३) इलस्य चॐ। भानुदत्तः, भानुलः; वसुदत्तः, वसुलः।

जातिनाम्नः—जात्यन्तरविशिष्ट-पदार्थ-वाचक के रूप में प्रसिद्ध व्याघ्र आदि शब्द यदि मनुष्य के नाम के रूप में प्रयुक्त हों तो उनसे अनुकम्पा और नीति के गम्यमान होने पर कन् प्रत्यय होता है।

अजिनान्त—अजिनशब्दान्त मनुष्यवाचक प्रातिपदिक से अनुकम्पा के गम्यमान होने पर कन् प्रत्यय भी होता है और 'अजिन' पद का लोप भी हो जाता है।

ठाजादावूर्ध्वम्—इस प्रकरण में विहित अनुकम्पार्थक तथा नीत्यर्थक ठ एवम् अजादि प्रत्ययों के परे प्रकृति के द्वितीय स्वरसे उत्तर अंश का लोप हो जाता है।

चतुर्थादचः—चतुर्थ अच् से उत्तरवर्त्ती भाग का लोप समझना चाहिए।

अनजादौ—अजादिप्रत्ययभिन्न प्रत्ययों के परे भी प्रकृति के द्वितीय स्वर से अग्रिम भाग का विकल्प से लोप समझना चाहिए।

लोपः पूर्व—ढ, अजादि तथा अनजादि प्रत्ययों के परे प्रकृति के पूर्वपद का भी लोप समझना चाहिए।

विनाऽपि—किसी प्रत्यय के परे न होने पर भी विकल्प से पूर्व तथा उत्तर पदों का लोप समझना चाहिए।

उवर्णाल्ल—उवर्णान्त शब्द से विहित इल प्रत्यय के इकार का लोप हो जाता है।

---

(१) जात्यन्तरविशिष्टपदार्थवाचकत्वेन ये शब्दाः प्रसिद्धाः सन्तो यदृच्छया मनुष्येषु नामत्वेन प्रयुक्तास्त एवास्य सूत्रस्य उदाहरणम् इति ध्येयम्। (श्रीना०)।

(२) यथासंभवमिति पाठान्तरम्।

(३) उवर्णान्ताद्विहितस्य इलप्रत्ययस्य लोप इति तदर्थः। लोपश्च आदेः परस्येति नियमात् इकारस्यैव इति लकारोऽवशिष्यते एवेति बोध्यम्। (श्रीना०)।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च॥

ॐद्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम्ॐ। लहोडः। लहिकः। कहोडः। कहिकः। ॐएकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यःॐ। वागाशीः वाचिकः। स्रुचिकः। त्वचिकः। कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति? षषष्ठाजादिवचनात् सिद्धम्॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्॥ ८४॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतस्तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति। पूर्वस्यायमपवादः। अनुकम्पितः 'शेवलदत्तः शेवलिकः, शेवलियः, शेवलिलः। सुपरिकः, सुपरियः, सुपरिलः। विशालिकः, विशालियः, विशालिलः। वरुणिकः, वरुणियः, वरुणिलः। अर्यमिकः, अर्यमियः, अर्यमिलः। ॐशेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम्ॐ। शेवलेन्द्रदत्तः सुपर्याशीर्दत्तः शेवलिकः, सुपरिक इति यथा स्यात्, शेवलविकः, सुपर्यिक इति मा भूत्॥

अल्पे॥ ८५॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत्। अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अल्पं तैलं तैलकम्। घृतकम्। सर्वकम्। विश्वकम्। उच्चकैः। नीचकैः। पचतकि। जल्पतकि॥

ह्रस्वे॥ ८६॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति। दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः। ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः। प्लक्षकः। स्तम्भकः॥

संज्ञायां कन्॥ ८७॥

ह्रस्व इत्येव। ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति। पूर्वस्यायमपवादः। वंशकः। वेणुकः। दण्डकः॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः॥ ८८॥

ह्रस्व इत्येव। संज्ञाग्रहणं नानुवर्त्तते। सामान्येन विधानम्। कुटीशमीशुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थे द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति। कस्यापवादः। ह्रस्वा कुटी कुटीरः। शमीरः। शुण्डारः। स्वार्थिकत्वेऽपि पुँल्लिङ्गता लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य॥

द्वितीयादचो—द्वितीय अच् से अग्रिम प्रकृत्यंश के लोप प्रसङ्ग में ज्ञातव्य है कि यदि वह द्वितीय अच् सन्ध्यक्षर (ए, ऐ, ओ, औ) हो तो द्वितीयाच्-सहित अग्रिम अंश का लोप हो जाता है।

एकाक्षर—जिस प्रकृति का पूर्वपद एकाच् हो उसके पूर्वपद का लोप समझना चाहिए।

शेवलसुपरि—शेवल आदि मनुष्यनामभूत शब्दों के तृतीय अच् से उत्तरांश का ठ तथा अजादि प्रत्ययों के परे लोप हो जाता है।

शेवलादीनाम्—यदि शेवल आदि शब्दों का अन्य शब्दों के साथ (स्वर-) सन्धि न हुई हो तभी तृतीय अच् से ऊर्ध्वभाग का लोप समझना चाहिए।

अल्पे—अल्पत्वविशिष्टार्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

ह्रस्वे—ह्रस्वत्वविशिष्ट अर्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से यथाविहित प्रत्यय होते हैं।

संज्ञायाम्—ह्रस्वत्वनिमित्तक संज्ञा के प्रत्यायनार्थ प्रातिपदिक से कन् प्रत्यय होता है।

कुटीशमी—कुटी, शमी तथा शुण्डा शब्दों से ह्रस्वार्थद्योतन के लिए र प्रत्यय होता है।

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्व इत्येव । कुतूशब्दाद् ह्रस्वत्वे द्योत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुतूः कुतुपम्, चर्म्ममयं स्नेहभाजनमुच्यते । कुतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्व इत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । षकारो ङीषर्थः । ह्रस्वा कासूः कासूतरी । गोणीतरी । कासूरिति शक्तिरायुधविशेष उच्यते ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्व इति निवृत्तम् । वत्स उक्षन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः तस्य तनुत्वे प्रत्ययः । वत्सतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रथमवया वत्सः, तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । तरुण उक्षा, तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वः, तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । अनड्वानृषभः, तस्य तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः । जात्या(१) क्रियया गुणेन संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् निर्धारणम् । कतरो भवतोः कठः । कतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः । कतरो भवतोर्देवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोर्देवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषयाऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्देवदत्तः, स आगच्छतु । निर्धारण इति विषयसप्तमीनिर्देशः । द्वयोरिति समुदायान्निर्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्द्देशो निर्धार्यमाणनिर्द्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥

किंयत्तद इति वर्तते, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यो वा डतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वावचनमकजर्थम् । यको भवतां कठः सक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्तत एव । को भवतां कठः । यो भवतां कठः स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्न इति किम् ? को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम एव विशेषणम्, न यत्तदोरसम्भवात् । जाति-

---

कुत्वा—ह्रस्वत्व के द्योतन के लिए कुतू शब्द से डुपच् प्रत्यय होता है ।

कासूगोणीभ्याम्—ह्रस्वत्व-द्योतन के लिए कासू तथा गोणी शब्दों से ष्टरच् प्रत्यय होता है ।

वत्सोक्षा—तनुत्व के द्योतन के लिए वत्स, उक्षन्, अश्व तथा ऋषभ शब्दों से ष्टरच् प्रत्यय होता है ।

किंयत्तदो—दो में से एक के निर्धारण में किम्, यत् तथा तत् शब्दों से डतरच् प्रत्यय होता है ।

वा बहूनाम्—बहुतों के बीच एक के निर्धारण के गम्यमान होने पर जाति तथा परिप्रश्न में वर्तमान किम्, यत् तथा तत् से डतमच् प्रत्यय होता है ।

---

(१) जात्येत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतोः कठ इति तदुदाहरणं च । तथैव युक्तम्, पदमञ्जर्यां जात्या वेत्यपि द्रष्टव्यम्—कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि संभवादिति दर्शनात् ।

ग्रहणं तु सर्वैरेव सम्बध्यते । किमोऽस्मिन् विषये डतरमपीच्छन्ति केचित्—कतरो भवतां कठः, कतरो भवतां कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति वचनात् सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन डतरच् डतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन् विषये । चकारो डतरचोऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्निर्द्धारणे डतरच् । बहूनां निर्द्धारणे डतमच् । जातिपरिप्रश्न इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्देवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाङ्ग्रहणं पूजार्थम्, विकल्पोऽनुवर्त्तते एव ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन् वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सित इत्यनेन कन् प्रत्ययो भवति । देवदत्तको यज्ञदत्तक इति । प्रागिवीयस्य पूर्णोऽवधिः ॥

इवे(१) प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति । इवार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकम् । अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिः अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिकृताविति किम् ? गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थ आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः, उष्ट्रकः, गर्दभकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्येऽभिधेये लुब् भवति । चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्य इति किम् ? अश्वकः, उष्ट्रकः, गर्दभकः । देवपथादेराकृतिगणत्वात्तस्यैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चाऽपण्ये ॥ ९९ ॥

जीविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते यत्तत्पण्यम् ।

एकाच्च—उक्त अर्थों में एक शब्द से भी डतरच् तथा डतमच् प्रत्यय होते हैं विकल्प से ।

अवक्षेपणे—अवक्षेपणार्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से कन् प्रत्यय होता है ।

इवे—सादृश्यविशिष्ट प्रतिमा के अर्थ में सादृश्यप्रतियोगिभूतपदार्थवाचक शब्द से कन् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—यदि प्रत्ययान्त से संज्ञा की प्रतीति होती हो तो भी (प्रतिमाभिन्न होने पर भी) इवार्थ में कन् प्रत्यय होता है ।

लुम्मनुष्ये—संज्ञा में विहित कन् प्रत्यय का लुप् हो जाता है मनुष्य के वाच्य होने पर ।

जीविकार्थे—जीविकानिमित्तक अपण्य (अविक्रीयमाण) पदार्थ के वाच्य होने पर भी विहित कन् प्रत्यय का लुप् हो जाता है ।

---

(१) तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितम् प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः ।

वासुदेवः। शिवः। स्कन्दः। विष्णुः। आदित्यः। देवलकादीनां(१) जीविकार्था देवप्रतिकृतयः उच्यन्ते। अपण्य इति किम्? हस्तिकान् विक्रीणीते, अश्वकान्, रथकान्। देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः॥

देवपथादिभ्यश्च॥ १००॥

इवे प्रतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति। आदिशब्दः प्रकारे। आकृतिगणश्चायम्। देवपथः। हंसपथः॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्म्मध्वजेषु च।
इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु॥

अर्चासु तावत्—शिवः, विष्णुः। चित्रकर्म्मणि—अर्जुनः, दुर्योधनः। ध्वजेषु—कपिः, गरुडः, सिंहः। देवपथ। हंसपथ। वारिपथ। जलपथ। राजपथ। शतपथ। सिंहगति। ऊष्ट्रग्रीवा। चामररज्जु। रज्जु। हस्त। इन्द्र। दण्ड। पुष्प। मत्स्य(२)। देवपथादिः॥

वस्तेर्ढञ्॥ १०१॥

इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च। वस्तिशब्दादिवार्थे द्योत्ये ढञ् प्रत्ययो भवति। वस्तिरिव वास्तेयः। वास्तेयी॥

शिलाया ढः॥ १०२॥

शिलाशब्दादिवार्थे ढः प्रत्ययो भवति। शिलेव शिलेयं दधि। केचिदत्र ढञमपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः। शिलाया ढञ्प्रत्ययो भवति—शैलेयम्। ततो ढः—शिलेयम्॥

शाखादिभ्यो यत्॥ १०३॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति इवार्थे। शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघन्यः। शाखा। मुख। जघन। शृङ्ग। मेघ। चरण। स्कन्ध। शिरस्। उरस्। अग्र। शरण। शाखादिः॥

द्रव्यं च भव्ये॥ १०४॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्येऽभिधेये। द्रुशब्दादिवार्थे यत् प्रत्ययो निपात्यते। द्रव्यम्। भव्य आत्मवान्। अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते। द्रव्योऽयं राजपुत्त्रः। द्रव्योऽयं माणवकः॥

देवपथादिभ्यश्च—'इवे प्रतिकृतौ' तथा 'संज्ञायाम् च' सूत्रों से कन् प्रत्यय यदि देवपथ आदि शब्दों से विहित हो तो उसका भी लुप् हो जाता है।

वस्तेर्ढञ्—यहाँ से आगे विधीयमान प्रत्यय इवार्थ में प्रतिकृति या अप्रतिकृति दोनों में से किसी की भी अभिधेयता में होती है।

शिलाया ढः—शिलाशब्द से इवार्थ (सादृश्य) में ढ प्रत्यय होता है।

शाखा—शाखा आदि शब्दों से इवार्थ में यत् प्रत्यय होता है।

द्रव्यम्—द्रु शब्द से इवार्थ में यत प्रत्यय का निपातन होता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य 'भव्य' हो।

---

(१) ये प्रतिमाः प्रतिगृहं भिक्षमाणा अटन्ते ते देवलकाः।

(२) रथपथ। शंकुपथ। सिंहपथ। इत्येते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥

कुशाग्रशब्दादिवार्थे छः प्रत्ययो भवति। कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात् कुशाग्रीया बुद्धिः। कुशाग्रीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते। इवार्थविषयात् समासादपरस्मिन्निवार्थे एव छः प्रत्ययो भवति। काकतालीयम्। अजाकृपाणीयाम्। अन्धकवर्त्तकीयम्। अतर्कितोपनतं चित्रीकरणमुच्यते। तत् कथम्? काकस्यागमनं यादृच्छिकम्, तालस्य पतनं च। तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः। एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं दस्यूनां चोपनिपातः, तैश्च तस्य वधः कृतः; तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः। अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः। तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः। समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात्। न ह्यस्यापरं लक्षणमस्ति। सुप्सुपेति वा समासः। स चैवंविषय एव ॥

शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवाऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति। शर्करेव शार्करम्। कापालिकम्। शर्करा। कपालिका। पिष्टिक(१)। पुण्डरीक। शतपत्र। गोलोमन्। गोपुच्छ। नरालि। नकुला। सिकता। शर्करादिः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति। अङ्गुलीवाङ्गुलिकः। भारुजिकः। अङ्गुलि। भरुज। बभ्रु। वल्गु। मण्डर। मण्डल। शष्कुल। कपि। उदश्वित्। गोणी। उरस्। शिखा। कुलिश। अङ्गुल्यादिः ॥

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थेऽन्यतरस्यां ठच् प्रत्ययो भवति। अन्यतरस्यांग्रहणेनानन्तरष्ठक् प्राप्यते। एकशालेव एकशालिकः। ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति। कर्कः शुक्लोऽश्वः, तेन सदृशः कार्कीकः। लौहितीकः स्फटिकः। स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये। तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥

कुशाग्राच्छः—कुशाग्र शब्द से इवार्थ में छ प्रत्यय होता है।

समासाच्च—इवार्थविषयक समास से इवार्थ में छ प्रत्यय होता है।

शर्करादिभ्योऽण्—शर्करा आदि शब्दों से इवार्थ में अण् प्रत्यय होता है।

अङ्गुल्यादिभ्यः—अङ्गुली आदि शब्दों से इवार्थ में ठक् प्रत्यय होता है।

एकशाला—एकशाला शब्द से इवार्थ में विकल्प से ठच् प्रत्यय होता है।

कर्क—कर्क तथा लोहित शब्दों से इवार्थ में ईकक् प्रत्यय होता है।

प्रत्नपूर्व—प्रत्न, पूर्व, विश्व तथा इम शब्दों से इवार्थ में थाल् प्रत्यय होता है छन्दोविषय में।

---

(१) कनिष्ठिक, कपिष्टिक इति पाठान्तरम्।

पूगाञ्ञ्योऽग्रामणी(१)पूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात् स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । लौहध्वज्यः । लौहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यौ । शिवयः । चातक्यः । चातक्यौ । चातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् ? देवदत्तो ग्रामणीरेषां त इमे देवदत्तकाः, यज्ञदत्तकाः ॥

व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च्फञ्प्रत्ययान्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपाक्यः । कापोतपाक्यौ । कापोतपाकाः । व्रैहिमत्यः । व्रैहिमत्यौ । व्रीहिमताः । च्फञः खल्वपि—कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । ब्राध्नायन्यौ । ब्राध्नायनाः । अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाकी, व्रीहिमती, कौञ्जायनी, ब्राध्नायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड् वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद् ब्राह्मणराजन्यवर्जितात् स्वार्थे ञ्यठ् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव । टकारो ङीबर्थः । तेनास्त्रियामिति नानुवर्त्तते । कौण्डीवृस्यः । कौण्डीवृस्यौ । कौण्डीवृसाः । क्षौद्रक्यः । क्षौद्रक्यौ । क्षुद्रकाः । मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः । स्त्रियां कौण्डीवृसी, क्षौद्रकी, मालवी । आयुधजीविग्रहणं किम् ? मल्लाः, शयण्डाः । संघग्रहणं किम् ? सम्राट् । वाहीकेष्विति किम् ? शबराः, पुलिन्दाः । अब्राह्मणराजन्यादिति किम् ? गोपालवा ब्राह्मणाः, शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाट्टेण्यण् ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे टेण्यण् प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थो णकारो वृद्ध्यर्थः । वार्केण्यः । वार्केण्यौ । वृकाः । आयुधजीविसंघविशेषणं जातिशब्दान्माभूत् । 'कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव' ॥

दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंघाविति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां संघानां षडन्तर्वर्गास्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्ठः । त्रिगर्त्तः षष्ठो येषां ते त्रिगर्त्तषष्ठा इत्युच्यन्ते । तेषु चेयं स्मृतिः—

आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।
क्रौष्टकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोथ जानकिः ॥ इति ।

पूगाञ्ञ्यो—अग्रामणीपूर्वक पूगवाचक शब्द से इवार्थ में ञ्य प्रत्यय होता है ।

व्रातच्—व्रातार्थक प्रातिपदिक तथा च्फञ्प्रत्ययान्त प्रातिपदिकों से स्वार्थ मे ञ्य प्रत्यय होता है स्त्रीत्वभिन्न लिङ्ग में ।

आयुध—वाहीकवृत्ती आयुधजीविसंघवाचक ब्राह्मण तथा राजन्य से भिन्न प्रातिपदिकों से स्वार्थ में ञ्यट् प्रत्यय होता है ।

वृकाट्टेण्यण्—आयुधजीविसंघवाचक वृक शब्द से टेण्यण् प्रत्यय होता है ।

दामन्यादि—आयुधजीविसंघवाचक दामनी आदि शब्दों तथा त्रिगर्तषष्ठ शब्द से स्वार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

---

(१) अग्रामणीत्यत्र ग्रामणीत्यर्थग्रहणम् न शब्दस्य, व्याख्यानात् (श्रीना०)

दामन्यादिभ्यस्तावत्—दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपीयः । औलपीयौ । उलपयः । त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यः खल्वपि—कौण्डोपरथीयः । कौण्डोपरथीयौ । कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्डकीयौ । दाण्डकयः । क्रौष्टकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मगुप्तीयः । जानकीयः । दामनी । औलपि । आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । बिन्दु । मौञ्जायन । उलभ । सावित्रीपुत्र(१) दामन्यादिः ॥

पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंघादित्येव । पर्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थेऽणञौ प्रत्ययौ भवतः । पार्शवः । पार्शवौ । पर्शवः । आसुरः । आसुरौ । असुराः । यौधेयः । शौक्रेयः । पर्शु । असुर । रक्षस् । बाल्हीक । वयस् । मरुत् । दशार्ह । पिशाच । विशाल । अशनि । कार्षापण । सत्वत् । बसु । पर्श्वादिः ॥ यौधेय । कौशेय । क्रौशेय । शौक्रेय । शौभ्रेय । धार्त्तेय । वार्त्तेय । जाबालेय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

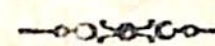
अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥११८॥

आयुधजीविसङ्घादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितोऽपत्यमित्यण् । तदन्ताद्यञ् । आभिजित्यः । आभिजित्यौ । आभिजिताः । वैदभृत्यः । वैदभृत्यौ । वैदभृताः । शालावत्यः । शालावत्यौ । शालावताः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः । ॐगोत्रप्रत्ययस्यात्राणो ग्रहणमिष्यतेॐ । अभिजितो मुहूर्त्तः आभिजितः स्थालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

ञ्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययास्ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशाः "तद्राजस्य बहुषु" इत्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥५।३॥

पर्श्वादि—आयुधजीविसंघार्थक पर्शु आदि तथा यौधेय आदि शब्दों से स्वार्थ में अण् तथा अञ् प्रत्यय होते हैं ।

अभिजिद्—अणप्रत्ययान्त अभिजित् आदि शब्दों से स्वार्थ में यञ् प्रत्यय होता है ।

गोत्रप्रत्यय—यहाँ अण् प्रत्यय का अर्थ गोत्रार्थक अण् प्रत्यय समझना चाहिए ।

ञ्यादयस्तद्राजाः—'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' से विहित प्रत्यय तथा उससे उत्तरवर्ती प्रत्यय की 'तद्राज' संज्ञा होती है ।

पञ्चम अध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ।

---

(१) अच्युतन्ति । कोकतन्ती । तुलभ । देववापि । औतकी । अपच्युतकी । कर्की । पिण्ड । एतेऽत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्यायां वुन् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन चान्तस्य लोपो भवति। यस्येति लोपेनैव सिद्धे पुनर्वचनमनैमित्तिकार्थम्। यस्येति लोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात् "पादः पत्" इति पद्भावो न स्यात्। अस्य त्वनैमित्तिकत्वाच्च स्थानिवत्त्वम्। द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति। द्वे द्वे शते ददाति द्विशतिकां ददाति। "तद्धितार्थ" इति समासः। ततः प्रत्ययः। स्वभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते। पादशतस्येति किम्? द्वौ द्वौ माषौ ददाति। संख्यादेरिति किम्? पादं पादं ददाति। वीप्सायामिति किम्? द्वौ पादौ ददाति। द्वे शते ददाति। पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्—द्विमोदकिकां ददाति, त्रिमोदकिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः। दानं व्यवसर्गः। दण्डव्यवसर्गयोर्गम्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वुन् प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च। अवीप्सार्थोऽयमारम्भः। द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः। द्वौ पादौ व्यवसृजति द्विपदिकां व्यवसृजति। द्विशतिकां दण्डितः, त्रिशतिकाम्। द्विशतिकां व्यवसृजति, त्रिशतिकाम् ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति। जातीयरोऽपवादः। प्रकारो विशेषः। स्थूलप्रकारः स्थूलकः। अणुकः। माषकः। ॐकन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्ॐ। चञ्चत्प्रकारः चञ्चत्कः। बृहत्कः। चञ्चबृहतोरिति केचित् पठन्ति। तेषां चञ्चकः, बृहक इति उदाहरणं द्रष्टव्यम्। स्थूल। अणु। माष। इषु। कृष्ण तिलेषु। यव व्रीहिषु। ॐपाद्यकालावदाताः सुरायाम्ॐ। ॐगोमूत्र आच्छादनेॐ। ॐसुराया अहौॐ। ॐजीर्ण शालिषुॐ। ॐपत्रमूले समस्तव्यस्तेॐ। कुमारीपुत्र। कुमार। श्वसुर। मणि। स्थूलादिः ॥

पादशतस्य—संख्यापूर्वक पादशब्दान्त तथा शतशब्दान्त शब्दों से वीप्सा के द्योत्य होने पर वुन् प्रत्यय होता है और प्रत्यय के विधान होनेपर अन्त (अकार) का लोप भी हो जाता है।

दण्डव्यव—दण्ड तथा दान के प्रतिपादनीय होने पर भी संख्यापूर्वक पादशब्दान्त तथा शतशब्दान्त प्रातिपदिकों से वुन् प्रत्यय तथा अन्त-लोप हो जाते हैं।

स्थूलादिभ्यः—प्रकार के द्योतनार्थ स्थूल आदि शब्दों से कन् प्रत्यय होता है।

कन्प्रकरणे—चञ्चत् तथा बृहत् शब्दों से भी कन् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।

पाद्यकाला—पाद्य, काल तथा अवदात शब्दों से भी कन् प्रत्यय समझना चाहिए।

गोमूत्र—आच्छादनार्थ में गोमूत्र शब्द से कन् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

सुरायाः—अहि (सर्प) विशेषात्मक अर्थ में सुरा शब्द से कन् प्रत्यय समझना चाहिए।

जीर्ण—शालि-(धान्य) प्रकारात्मक अर्थ के प्रतिपादनार्थ जीर्ण शब्द से कन् प्रत्यय समझना चाहिए।

पत्रमूले—पत्र, मूल तथा पत्रमूल शब्दों से प्रकार अर्थ में कन् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः, तदभावोऽनत्यन्तगतिः। अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः। छिन्नकः । अनत्यन्तगताविति किम्? भिन्नम्, छिन्नम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति। सामिकृतम्। सामिभुक्तम्। वचनग्रहणं पर्यायार्थम्। अर्द्धकृतम्। नेमकृतम्। सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्याभिहितत्वात्। एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ विहितस्य कनः प्रतिषेधः, किं तर्हि स्वार्थिकस्य। केन पुनः स्वार्थिकः कन् विहितः? एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थे कन्निति। तत्र यदेतदुच्यते—एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति, एतर्हि बहुतरकं व्याप्यत इत्येवमादि तदुपपन्नं भवति (१)॥

बृहत्या आच्छादने ॥६ ॥

कन्ननुवर्त्तते, न प्रतिषेधः। बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति। बृहतिका। आच्छादने इति किम्? बृहती छन्दः॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ॥ ७ ॥

अषडक्ष आशितंगु अलंकर्मन् अलंपुरुष इत्यतेभ्योऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति। अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्येति बहुव्रीहिः। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" इति षच्। ततः खप्रत्ययः। अषडक्षीणो मन्त्रः। यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः। आशिता गावोऽस्मिन्नरण्ये आशितंगवीनमरण्यम्। निपातनात् पूर्वपदस्य मुमागमः। अलंकर्म्मन्, अलंपुरुष इति पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः। अलंकर्म्मणेऽलंकर्मीणः। अलंपुरुषाय अलंपुरुषीणः। अध्युत्तरपदस्तत्पुरुषः। अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते। राजाधीनः। नित्यश्चायं प्रत्ययः, उत्तरत्र विभाषाग्रहणात्। अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः स्मर्यन्ते तमबादयः प्राक्कनः। ञ्यादयः प्राग्वुनः। आमाद्यः प्राङ् मयटः। बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति॥

विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अञ्च्यन्तात् प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्त्तमानात् स्वार्थे विभाषा खः प्रत्ययो भवति। प्राक्। प्राचीनम्। अर्वाक्। अर्वाचीनम्। अदिक्स्त्रियामिति किम्? प्राची दिक्। प्रतीची दिक्। दिग्ग्रहणं किम्? उदीचीनं दिग्रमणीयम्॥

अनत्यन्तगतौ—क्तप्रत्ययान्त शब्दों से आंशिक सम्बन्ध के प्रतिपादनार्थ कन् प्रत्यय होता है।

न सामि—सामि (अर्द्ध) तथा तदर्थक शब्दों के उपपद होने पर क्तप्रत्ययान्त शब्दों से उक्त कन् प्रत्यय नहीं होता है।

बृहत्या—आच्छादनार्थ में वर्तमान बृहती शब्द से स्वार्थ में कन् प्रत्यय होता है।

अषडक्षाशि—अषडक्ष, आशितङ्गु, अलङ्कर्म, अलम्पुरुष तथा अध्युत्तरपदक शब्दों से स्वार्थ में खप्रत्यय होता है।

विभाषा—अञ्चूधातुव्युत्पन्नशब्दान्त प्रातिपदिकों से स्वार्थ में विकल्प से ख प्रत्यय होता है यदि प्रकृति स्त्रीत्वविशिष्टदिक् से भिन्न अर्थ (स्त्रीत्वरहित दिक्) का प्रतिपादन करती हो।

---

(१) एतर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीतमित्येवमाद्युपपन्नं भवति इति पाठान्तरम्।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात् प्रातिपदिकाद् बन्धुनि वर्त्तमानात् स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । बध्यतेऽस्मिन्नातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यज्यते तद्बन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीयः इति । ब्राह्मणादिरेवोच्यते । बन्धुनीति किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थवद्भवति । सस्थान इति उच्यते समानं स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः पितृस्थानीयः(१) । पितृस्थानः । मातृस्थानीयः, मातृस्थानः । राजस्थानीयो राजस्थानः । सस्थानशब्दोऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

किम एकारान्तात्तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङव्ययघः, तदन्तात् प्रातिपदिकादद्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति तथापि गुणक्रियास्थः प्रकर्षो यदा द्रव्य उपचर्यते तदाऽयं प्रतिषेधः । क्रियागुणयोरेवायं प्रकर्षे प्रत्ययः । किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वाह्णेतराम् । पूर्वाह्णेतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् । अद्रव्यप्रकर्ष इति किम् ? उच्चैस्तरः, उच्चैस्तमः ॥

अमु च च्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिङव्ययघादद्रव्यप्रकर्षे अमु प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये, चकारादामु च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते । तस्मात्तदन्तस्याव्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्ठक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात् स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । आनुगादिकः ।

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

"कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्" इति णज्विहितः, तदन्तात् स्वार्थेऽञ् प्रत्ययो भवति

जात्यन्तात्—जातिवाचकशब्दान्त प्रातिपदिक से बन्धु (जातिव्यञ्जक द्रव्य) अर्थ में छ प्रत्यय होता है ।

स्थानान्तात्—स्थानशब्दान्त प्रातिपदिक से विकल्प से छ प्रत्यय होता है यदि तुल्यस्थानीय पदार्थ का प्रतिपादन प्रत्ययान्त से होता है ।

किमेत्तिङव्यय—किम्, एकारान्त, तिङन्त तथा अव्यय से विहित जो 'घ' संज्ञक (तरप् तमप्) प्रत्यय तदन्त शब्दों से आम् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से द्रव्य का प्रकर्ष प्रतीत न हो ।

अमु च—उक्त 'घ' प्रत्ययान्त शब्दों से अमु प्रत्यय भी होता है छन्दो-विषय में।

अनुगादिनष्ठक्—अनुगादिन् शब्द से स्वार्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

णचः—कर्मव्यतिहारार्थक णच्प्रत्ययान्त शब्द से स्वार्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

---

(१) पितृस्थानमिव स्थानं यस्येति विग्रहे सप्तम्युपमानेत्यादिसूत्रेण बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चात्रावगन्तव्यः (श्रीना०) ।

स्त्रियां विषये । व्यावक्रोशी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रीग्रहणं किमर्थं यावता णच् स्त्रियामेव विहितः, ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना(१), देव एव देवतेत्येवमाद्युपपन्नं भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भाव इनुण् विहितस्तदन्तात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । सांराविणं वर्त्तते । सांकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्येऽभिधेये । वैसारिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् ? विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनः पुन्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्मसंख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः । संख्याया इति किम् ? भूरिवारान् भुङ्क्ते । क्रियाग्रहणं किमर्थम्, यावता व्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति, न द्रव्यगुणयोः ? उत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् । "एकस्य सकृच्च" इत्यत्र क्रियैव गण्यते, नाभ्यावृत्तिः, असंभवाद् । अभ्यावृत्तिग्रहणं किम् ? क्रियामात्रगणने मा भूत्–पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणनग्रहणं कि[illegible]म, यावता गणनात्मिकैव संख्या ? अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ वर्त्तम[illegible]भ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतवारान् भुङ्क्ते शतकृत्व इति । इह न [illegible]ात्–शतं वाराणां भुङ्क्ते इति । न ह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः, संख्यानमात्रवृ[illegible]त् । गणनग्रहणात्तु सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते । चकारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्वसुचोऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्विह न संभवति । सकृद्भुङ्क्ते । सकृदधीते । एकः पाक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

अणिनुणः—इनुण् प्रत्ययान्त शब्दों से स्वार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

विसारिणो—मत्स्य अर्थ में वर्तमान विसारिन् शब्द से स्वार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

संख्यायाः—क्रिया के अभ्यास (आवृत्ति) की गणना में वर्तमान संख्यावाचक शब्दों से स्वार्थ में कृत्वसुच् प्रत्यय होता है ।

द्वित्रि—क्रिया के अभ्यास की गणना में वर्तमान द्वि, त्रि तथा चतुर् शब्द से सुच् प्रत्यय होता है स्वार्थ में ।

एकस्य—क्रिया के अभ्यास की गणना में एक शब्द से सुच् प्रत्यय तथा एक के स्थान में सकृत् आदेश का निपातन है ।

---

(१) 'प्रसन्ना सुराविशेषः' इति पदमञ्जरी ।

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । अविप्रकृष्टकाल इति किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थः । अन्नं प्रकृतम् अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः—प्रकृतमित्युच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनं तदिति, प्रथमासमर्थात् प्रकृतवचनेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । वटकमयी यात्रा । द्वयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचन इत्येव । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत् प्रत्यया भवन्ति, चकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयम् । अतिवर्त्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता अस्मिन् यज्ञे मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः । शाष्कुलिकः, शष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव आनन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इति ह ऐतिह्यम् । निपातसमुदायोऽयमुपदेशपारम्पर्ये वर्त्तते । भेषजमेव भैषज्यम् । महाविभाषया विकल्प्यते प्रत्ययः ॥

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात् प्रतिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्ये यत् प्रत्ययो भवति । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् ष्यञ् । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ॥

पादार्घाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्य इत्येव । पादार्घशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येऽभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिः । वसु । अयस् । शोक । कवि । क्षेम ।

विभाषा—सन्निकृष्टकालिक क्रियाओं की आवृत्ति की गणना में बहुशब्द से विकल्प से धा प्रत्यय होता है ।

तत्प्रकृतवचने—प्रकृतोपाधिक (प्रकृत = अत्यन्त प्रस्तुत) अर्थ में वर्तमान प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से स्वार्थ में मयट् प्रत्यय होता है ।

समूहवच्च—बहुत प्रकृत पदार्थ का अभिधान कर्तव्य होने पर समूहार्थक प्रत्यय तथा मयट् प्रत्यय भी विकल्प से होते हैं ।

अनन्तावसथेति—अनन्त, आवसथ, इति ह तथा भेषज शब्दों से स्वार्थ में ञ्य प्रत्यय होता है ।

देवतान्तात्—चतुर्थीसमर्थ देवताशब्दान्त प्रातिपदिक से तादर्थ्य में यत्प्रत्यय होता है ।

पादार्घाभ्याम्—चतुर्थीसमर्थ पाद तथा अर्घ शब्दों से तादर्थ्य में यत् प्रत्यय होता है ।

उदक। वर्चस्। निष्केवल। उक्थ। जन। पूर्व। नव। सूर। मर्त। यविष्ठ। इत्येतेभ्यश्छन्दसि स्वार्थे यत्प्रत्ययो भवति। अग्निरीशे वसव्यस्य। अयस्यो वसानाः। द्वितीयाबहुवचनस्यालुक्। अयो वसाना इत्यर्थः। स्वओक्ये। कव्योसि। चेम्यस्य वस्यति। आयुर्वर्चस्यः। निष्केवल्यं शंसति। उक्थ्यं शंसति। जन्यं ताभिः। पूर्व्या विशः। स्तोमैर्जनयामि नव्यम्। सूर्यः। मर्त्यः। यविष्ठ्यः। ॐआमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानम्(१)ॐ। ॐसमशब्दादावतुप्रत्ययो वक्तव्यःॐ। समावद्वसतु। ॐनवस्य नू आदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाःॐ। नूत्नम्। नूतनम्। नवीनम्। ॐनश्च पुराणे प्रात्ॐ। पुराणे वर्त्तमानात् प्रशब्दान्नः प्रत्यतो भवति, चकारात् त्नप्तनप्खाश्च। प्रणम्। प्रत्नम्। प्रतनम्। प्रीणम्। ॐभागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यःॐ। भागधेयम्। रूपधेयम्। नामधेयम्। ॐमित्राच्छन्दसिॐ। मित्रधेयं यतस्व। ॐआग्नीध्रसाधारणादञ्ॐ। आग्नीध्रम्। साधारणम्। स्त्रियां ङीप्-आग्नीध्री। साधारणी। वाप्रकरणाच्च विकल्प्यन्त एतान्युपसंख्यानानि, तेन यथाप्राप्तमपि भवति। आग्नीध्रा शाला, साधारणा भूरिति। ॐअयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यःॐ। आयवसे रमन्ते(२)। मारुतं शर्द्धः॥

अतिथेर्ञ्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्य इत्येव। अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्येऽभिधेये ञ्यः प्रत्ययो भवति। अतिथये इदम् आतिथ्यम्॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्यं इति निवृत्तम्। देवशब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति। देव एव देवता॥

अवेः कः ॥ २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति। अविरेवाविकः॥

आमुष्यायणा—आमुष्यायण तथा आमुष्यपुत्रिका शब्दों में फक् तथा वुञ् प्रत्यय के कारण प्राप्त विभक्तिलोप नहीं होता है—ऐसा समझना चाहिए।

समशब्दात्—सम शब्द से आवतु प्रत्यय समझना चाहिए।

नवस्य—नव शब्द के स्थान में नू आदेश तथा उससे विकल्प से त्नप्, तनप् तथा ख प्रत्ययों का विधान अवगन्तव्य है।

नश्च—पुराणार्थक प्रशब्द से न प्रत्यय भी होता है और त्नप्, तनप् तथा ख प्रत्यय भी—ऐसा समझना चाहिए।

भागरूप—भाग, रूप तथा नामन् शब्दों से धेय प्रत्यय समझना चाहिए।

मित्राच्छन्दसि—मित्र शब्द से भी स्वार्थ में धेय-प्रत्यय छन्दोविषय में अवगन्तव्य है।

आग्नीध्र—आग्नीध्र तथा साधारण शब्दों से स्वार्थ में अञ् प्रत्यय समझना चाहिए।

अयवस—अयवस तथा मरुत् शब्दों से भी छन्दोविषय में अञ् प्रत्यय समझना चाहिए।

अतिथेर्ञ्यः—चतुर्थीसमर्थ अतिथि शब्द से तादर्थ्य में ञ्य प्रत्यय होता है।

देवात्तल्—देवशब्द से स्वार्थ में तल् प्रत्यय होता है।

अवेः कः—अवि शब्द से स्वार्थ में कप्रत्यय होता है।

---

(१) अमुष्यशब्दात नडादिभ्यः फक् इति फप्रत्यये अमुष्यपुत्रशब्दाच्च द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् प्रत्यये प्राप्तस्य अदस्शब्दोत्तरविभक्तिलुकोऽनेन अलुक् उपसंख्यायते। (श्रीना०)

(२) आयवसः सामः, मारुतः पर्वत इति पाठान्तरम्।

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । याव एव यावकः । मणिकः । याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब । ऋतावुष्णशीते । पशौ लूनवियाते । अणु निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्तौ । शून्ये रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे । ईयसश्च, श्रेयस्कः । ज्ञात । कुमारीक्रीडनकानि च । यावादिः ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो मणिः लोहितकः । मणाविति किम् ? लोहितः ॥

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात् स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् ? लोहितो गौः । लोहितं रुधिरम् । ॐलोहिताल्लिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम्ॐ । लोहितिका कोपेन । लोहिनिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कम्बलः । लोहितकः पटः । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहिनिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्त इति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमानाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो भवति । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । रक्ते-कालकः पटः, कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्ठक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । विनय एव वैनयिकः । सामयिकः । विभाषाग्रहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय । समय । ॐ उपायाद् ह्रस्वत्वं चॐ । औपयिकः । संगति । कथंचित् । अकस्मात् । समयाचार । उपचार । समाचार । व्यवहार । संप्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष । अत्यय(१) । विनयादिः ॥

यावादिभ्यः—याव आदि शब्दों से स्वार्थ में कन् प्रत्यय होता है।

लोहितान्मणौ—मणिप्रतिपादक लोहित शब्द से स्वार्थ में कन् प्रत्यय होता है।

वर्णे—अनित्य वर्ण (रङ्ग) अर्थ में वर्तमान लोहित शब्द से भी स्वार्थ में कन् प्रत्यय होता है।

लोहितात्—लोहित शब्द से लिङ्गाधिकार-विहित प्रत्यय का विधान विकल्प से बाधित हो जाता है—ऐसा समझना चाहिए।

रक्ते—लाक्षादिरक्त अर्थ में वर्तमान लोहित शब्द से कन् प्रत्यय होता है।

कालाच्च—अनित्य वर्ण तथा रक्त (रंगा हुआ) अर्थों में वर्तमान काल शब्द से भी कन् प्रत्यय होता है।

विनयादिभ्यष्ठक्—विनय आदि शब्दों से स्वार्थ में ठक् प्रत्यय होता है।

उपायात्—उपाय शब्द से ठक् प्रत्यय तथा ह्रस्वादेश भी अवगन्तव्य है।

---

(१) अस्थि, कण्डु, एतौ शब्दावत्र गणेऽधिकौ कुत्रचित् ।

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाच्शब्दात् स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्येनोक्तार्थत्वात् संदेशवाग्(१) व्याहृतार्थेत्युच्यते । वाचिकं कथयति । वाचिकं श्रद्दधे । व्याहृतार्थायामिति किम् ? मधुरा वाग् देवदत्तस्य ॥

तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मन्शब्दात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म(२) क्रियते तत्कार्मणमित्युच्यते । ❀अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मारचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम्❀ । कुलाल एव कौलालः । वारुडः । नैषादः । कार्मारः(३) । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । ❀सान्नाय्यानुजावरानुषूकानुष्टुभचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनाः❀ । एतेऽणन्ताः स्वार्थिकाश्छन्दसि भाषायां चेष्यन्ते ॥

ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥

ओषधिशब्दादजातौ वर्त्तमानात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । औषधं पिबति । औषधं ददाति । अजाताविति किम् ? ओषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति । "प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः" विदन्नित्यत्र पठ्यते । शत्रन्तस्य विदेर्ग्रहणं, "विदेः शतुर्वसुः" इत्यत एव ज्ञापकात् पाक्षिको वस्वादेशः । अन्यतरस्यांग्रहणं वा तत्रानुवर्त्तते । "तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्" इति । प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उष्णिक् । प्रत्यक्ष । विद्वस् । विदन् । षोडन् । षोडश । विद्या । मना । ❀श्रोत्र शरीरे❀ श्रोत्रम् । ❀जुहृत(४) कृष्णमृगे❀ चिकीर्षत् । चोर । शक । योध ।

वाचो—प्रकाशितार्थकवचन (सन्देशवाक्) के अर्थ में प्रयुज्यमान वाच् शब्द से स्वार्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

तद्युक्तात्—व्याहृतार्थकवचनसम्बद्ध कर्म के अभिधायक कर्मन् शब्द से स्वार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

अण् प्रकरणे—अण् प्रत्यय के प्रकरण में कुलाल, वरुड़, निषाद, कर्मार, चण्डाल, मित्र तथा अमित्र शब्दों से भी अण् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

सान्नाय्या—सान्नाय्य आदि स्वार्थिक अण् प्रत्ययान्त शब्दों का साधुत्व समझना चाहिए ।

ओषधेरजातौ—जातिभिन्न अर्थ में वर्तमान ओषधि शब्द से स्वार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

प्रज्ञादिभ्यश्च—प्रज्ञा आदि शब्दों से स्वार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

श्रोत्र—शरीरार्थवृत्ती श्रोत्र शब्द से अण् प्रत्यय समझना चाहिए ।

जुहृत—कृष्णमृग अर्थ में प्रकृति के वर्तमान होने पर जुहृत् शब्द से अण् प्रत्यय होता है ।

---

(१) लेख्यादिना निर्णीतर्थे प्रवर्त्तमाना वाक् व्याहृतार्थेति व्याख्यान्तरम् । (श्रीना०)

(२) अत्र कर्मन्शब्दादेव प्रत्ययः इत्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् (श्रीना०)

(३) बहुषु पुस्तकेषु वार्तिके कर्मार इति तदुदाहरणे च कार्मार इति नास्ति ।

(४) अत्र केचन जुहृदिति पृथक्कृत्य 'कृष्ण मृगे' इति पठन्ति व्याचक्षते च—मृगेऽर्थे वर्त्तमानात् कृष्णशब्दात् अण् भवति—इति । यथा—कार्ष्णो मृगः । तत्र जुहृत् शब्दादण्विधिर्न प्रतिषिध्यते इति बोध्यम् । (श्रीना०)

वक्षस्(१)। धूर्त्त। वसु। एत्। मरुत्। क्रुङ्। राजा। सत्वन्तु। दशार्ह। वयस्। आतुर(२)। रक्षस्। पिशाच। अशनि। कार्षापण। देवता। बन्धु। प्रज्ञादिः॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति। विकल्पः सर्वत्रानुवर्त्तते। मृदेव मृत्तिका।

सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् मृच्छब्दात्स स्न इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। रूपपोऽपवादः। प्रशस्ता मृत् मृत्सा, मृत्स्ना। नित्यश्चायं प्रत्ययः, उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणात्॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव। वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिल्तातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये। रूपपोऽपवादः। वृकतिः। ज्येष्ठतातिः॥

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच्छस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम्। विशेषानभिधानाच्च सर्वं 'कर्मादिकारकं गृह्यते। बहूनि ददाति बहुशो ददाति। अल्पं ददाति अल्पशो ददाति। बहुभिर्ददाति बहुशो ददाति। अल्पेन, अल्पशः। बहुभ्यः, बहुशः। अल्पाय, अल्पशः, इत्येवमाद्युदाहार्यम्। बह्वल्पार्थादिति किम्? गां ददाति, अश्वं ददाति। कारकादिति किम्? बहूनां स्वामी, अल्पानां स्वामी। अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्योपि भवति-भूरिशो ददाति, स्तोकशो ददाति।॥(३)बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्॥

मृदस्तिकन्—मृत् शब्द से स्वार्थ में तिकन् प्रत्यय होता है।

सस्नौ—मृत् शब्द से प्रशंसा अर्थ में स तथा स्न प्रत्यय होते हैं।

वृकज्येष्ठाभ्याम्—वृक तथा ज्येष्ठ शब्दों से प्रशंसार्थ में क्रमशः तिल् तथा तातिल् प्रत्यय होते हैं छन्दोविषय में।

बह्वाल्पर्थात्—बह्वर्थक तथा अल्पार्थक कारक के वाचक शब्दों से विकल्प से शस् प्रत्यय होता है।

बह्वल्पार्थान्मङ्गला—मङ्गल अर्थ में बहुशब्द से और अमङ्गल अर्थ में अल्प शब्द से प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।

---

(१) चक्षस् इति पाठान्तरम्।

(२) असुर इति पाठान्तरम्।

(३) अत्र 'बहुशब्दात् मङ्गलार्थे प्रत्ययः, अल्पशब्दाच्च अमङ्गलार्थे इति यथासंख्यमन्वयो बोध्यः। अत एव 'यत्र मङ्गलं गम्यते तत्र अयम्प्रत्यय इष्यत' इति वृत्तेः परस्तात् 'बहुशब्दात्' इति योज्यम्। 'अल्पशो ददाति' इत्यतः पूर्वं च 'अल्पार्थाच्च यत्र अमङ्गलं गम्यते तत्र प्रत्यय इष्यते' इत्येतावान् ग्रन्थोऽपेक्षितः। स च लेखकादिप्रमादात् यथासंख्यान्वयस्य स्फुटत्वेन वा नास्तीति प्रतीयते। यथासंख्यान्वयश्च भाष्ये स्पष्टमुक्तः—

"बह्वल्पान्मर्थाङ्गलामङ्गलवचनम् कर्त्तव्यम्। बहुशो देहि। अनिष्टेषु श्राद्धादिषु मा भूत्, इष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात्। अल्पशो देहि। इष्टेषु प्राशित्रादिषु मा भूत्। अनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात्।" इति। अत एव सिद्धान्तकौमुद्यामपि अस्य वार्त्तिकस्य प्रत्युदाहरणे अनिष्टे बहुशब्दाच्छस्प्रत्ययाभावः इष्टे च अल्पशब्दात्प्रत्ययाभाव उक्तः—"नेह—बहूनि ददात्यनिष्टेषु, अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु" इति। अत एव आंशिकोपलब्धवृत्तिपाठमवलम्ब्य प्रवृत्तं न्यासहरदत्तादिग्रन्थमाश्रित्य यदुक्तं तत्त्वबोधिन्यादौ—मूलपुस्तके तु "मङ्गलामङ्गलवचनम्" इति प्रायेण पठ्यते, तत्र अमङ्गलग्रहणं वृथेत्याहुः इति तच्चिन्त्यम्। (श्रीना०)

यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते। बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु। अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्योत्यायां शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम्। द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति द्विशः। त्रिशः। एकवचनात्खल्वपि—कार्षापणं कार्षापणं ददाति कार्षापणशः। माषशः। पादशो ददाति। एकोऽर्थ उच्यते येन तदेकवचनम्। कार्षापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति। संख्यैकवचनादिति किम्? घटं घटं ददाति। वीप्सायामिति किम्? द्वौ ददाति। कार्षापणं ददाति। कारकादित्येव। द्वयोर्द्वयोः। कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति। प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति। अभिमन्युरर्जुनतः प्रति। वाग्रहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति, वासुदेवादर्जुनादित्यपि भवति। तसिप्रकरणे॥ आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्॥। आदितः। मध्यतः। पार्श्वतः। पृष्ठतः। आकृतिगणश्चायम्॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति तच्चेदपादानं हीयरुहोः सम्बन्धि न भवति। ग्रामत आगच्छति। ग्रामात्। चोरतो बिभेति। चोरात्। अध्ययनतः पराजयते। अध्ययनात्। अहीयरुहोरिति किम्? सार्थाद्धीयते। पर्वतादवरोहति। हीयते इति विकारनिर्देशो जहातेः प्रतिपत्त्यर्थः। जिहीतेर्मा भूत्। भूमित उज्जिहीते। भूमेरुज्जिहीते। कथं मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति? नैषा पञ्चमी। किं तर्हि, तृतीया। स्वरेण वर्णेन वा हीन इत्यर्थः(१)॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि(२) तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः। अचलनमव्यथनम्। क्षेपो निन्दा। अतिग्रहादिविषये या या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि न भवति। वृत्तेनातिगृह्यते वृत्ततोऽतिगृह्यते। चारित्रेणातिगृह्यते, चारित्रतोऽतिगृह्यते। सुष्ठुवृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः। अव्यथने—वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते। चारित्रेण न व्यथते चारि-

---

संख्यैकवचनाच्च—संख्यावाचक प्रातिपदिक तथा एकार्थवाचक शब्दों से वीप्सा के द्योतनार्थ विकल्प से शस् प्रत्यय होता है।

प्रतियोगे—प्रति इस कर्मप्रवचनीय के योग में विहित पञ्चमी से तसि प्रत्यय होता है।

आद्यादिभ्यः—आदि, मध्य प्रभृति शब्दों से भी विहित पञ्चमी से तसि प्रत्यय समझना चाहिए।

अपादाने—अपादानार्थक पञ्चमी से भी तसि प्रत्यय होता है यदि वह अपादान 'हीय' तथा 'रुह' से सम्बद्ध न हो।

अतिग्रहा—अतिगृह, अध्ययन तथा निन्दा के अर्थ में विहित तृतीया से विकल्प से तसि-प्रत्यय होता है यदि वह तृतीया कर्ता में विहित न हुई हो।

---

(१) आद्यादित्वात्तसिरिति पदपशायां कैयटः। (श्रीना०)
(२) इयं हि तृतीया हेतौ करणे वा बोध्या। (श्रीना०)

व्रतो न व्यथते। वृत्तेन चलतीत्यर्थः। क्षेपे-वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः। चारित्रेण क्षिप्तः चारित्रतः क्षिप्तः। वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः। अकर्त्तरीति किम्? देवदत्तेन क्षिप्तः॥

हीयमानपापयोगाच्च॥ ४७॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव। हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात् परा या तृतीया विभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति। वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते। चरित्रेण हीयते, चारित्रतो हीयते। पापयोगात्—वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः। चारित्रेण पापः, चारित्रतः पापः। क्षेपस्याविवक्षायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम्। क्षेपे हि पूर्वेणैव सिद्धम्। अकर्त्तरीत्येव—देवदत्तेन हीयते॥

षष्ठ्या व्याश्रये॥ ४८॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः। व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति। देवा अर्जुनतोऽभवन्। आदित्याः कर्णतोऽभवन्। षष्ठी चात्र पक्षापेक्षैव। अर्जुनस्य पक्षे, कर्णस्य पक्ष इत्यर्थः। व्याश्रय इति किम्? वृक्षस्य शाखा॥

रोगाच्चापनयने॥ ४९॥

रोगो व्याधिः। तद्वाचिनः शब्दाद्या षष्ठी विभक्तिस्तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने। अपनयनं प्रतीकारः, चिकित्सेत्यर्थः। प्रवाहिकातः कुरु। कासतः कुरु। छर्दिकातः कुरु। प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः। अपनयन इति किम्? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः॥ ५०॥

कारणस्य विकाररूपेणाभूतस्य तदात्मना भावोऽभूततद्भावः। संपद्यते कर्त्ता संपद्यकर्त्ता। संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात् प्रातिपदिकादभूततद्भावे गम्यमाने कृभ्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे च्विः प्रत्ययो भवति। अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं करोति शुक्लीकरोति। मलिनं शुक्लीकरोति। शुक्लीभवति। शुक्ली स्यात्। घटीकरोति मृदम्। घटी भवति। घटी स्यात्। अभूततद्भाव इति किम्? शुक्लं करोति। नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता। कृभ्वस्तियोग इति किम्? अशुक्लः शुक्लो जायते। संपद्यकर्त्तरीति किम्, यावता अभूततद्भावसामर्थ्याल्लभ्यत एव संपद्यकर्तृत्वम्? कारकान्तरसंपत्तौ मा भूत्—अदेवगृहे देवगृहे संपद्यते। देवगृहस्याधेयविशेषसंबन्धेनाभूततद्भावः सत्त्वाधिकरणस्य न कर्त्तुरिति॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च॥ ५१॥

अरुःप्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः। अत्र सर्वविशेषणसम्बन्धात् पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्धो लोपमात्रार्थं आरम्भः। अनरुररुः सम्पद्यते, तं करोति, अरूकरोति, अरू-

---

हीयमान—हीयमान तथा पाप से सम्बद्ध पदार्थों के वाचक शब्दों से विहित कर्तृ तृतीयाभिन्न तृतीया से भी विकल्प से तसि प्रत्यय होता है।

षष्ठ्या व्याश्रये—व्याश्रय के गम्यमान होने पर षष्ठ्यन्त से तसिप्रत्यय विकल्प से होता है।

रोगाच्चा—व्याधिवाचक षष्ठ्यन्त्य शब्द से अपनयन (=चिकित्सा) अर्थ में तसिप्रत्यय होता है।

अभूततद्भावे—सम्पूर्वक पद धातु के कर्त्ता के प्रतिपादक प्रातिपदिक से कृ, भू एवम् अस् धातुओं के योग में च्वि प्रत्यय होता है अभूततद्भाव अर्थ में।

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतो—पूर्वसूत्रोक्त परिस्थिति में अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस् तथा रजस् शब्दों से च्वि प्रत्यय तथा प्रकृति के अन्त्य सकार का लोप भी हो जाता है।

भवति, अरूस्यात् । मनस्-उन्मनीकरोति, उन्मनीभवति, उन्मनीस्यात् । चक्षुस्-उच्चक्षूकरोति, उच्चक्षूभवति, उच्चक्षूस्यात् । चेतस्-विचेतीकरोति, विचेतीभवति, विचेतीस्यात् । रहस्-विरहीकरोति, विरहीभवति, विरहीस्यात् । रजस्-विरजी करोति, विरजीभवति, विरजीस्यात् ॥

विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूतद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन् विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कार्त्स्न्ये गम्यमाने । यदि प्रकृतिः कृत्स्नां विकारात्मतामापद्यत इत्यर्थः । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति शस्त्रम् । उदकसाद्भवति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कार्त्स्न्ये इति किम् ? एकदेशेन पटः शुक्लीभवति । विभाषाग्रहणं च्वेः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयैव सिद्धः ॥

अभिविधौ सम्पदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्विविषये सातिः प्रत्ययो भवति सम्पदा योगे, चकारात् कृभ्वस्तिभिश्च । विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्च्विरप्यभ्यनुज्ञायते । स च कृभ्वस्तियोग एव भवति न सम्पदा । अग्निसात् सम्पद्यते । अग्निसाद्भवति । उदकसात् सम्पद्यते । उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नीभवति । उदकीभवति । अथाभिविधेः कार्त्स्न्यस्य च को विशेषः ? यत्रैकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोऽभिविधिः । यथाऽस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्रमग्निसात् सम्पद्यते । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात् सम्पद्यत इति । कार्त्स्न्यं तु सर्वात्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्भाव इति निवृत्तम्, अर्थान्तरोपादानात् । कृभ्वस्तियोगे सम्पदा चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्स्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशितव्येऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजाधीनं करोति-राजसात्करोति, राजसाद्भवति राजसात्स्यात्, राजसात्सम्पद्यते । ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचन इत्यनुवर्त्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं, तदधीने देये त्रा प्रत्ययो भवति चकारात् सातिश्च कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातं तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा त्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति

विभाषा—'अभूततद्भावे०' सूत्रोक्त परिस्थिति में यदि कृत्स्नता की प्रतीति चिकीर्षित हो तो साति प्रत्यय होता है विकल्प से ।

अभिविधौ—अभिविधि के गम्यमान होने पर च्विप्रत्यय की परिस्थिति में साति प्रत्यय होता है सम् पूर्वक पद्, कृ, भू तथा अस् धातुओं के योग में ।

तदधीन—स्वामिविशेषवाचक प्रातिपदिक से ईशितव्य (=स्व) के अभिधेय होने पर (अर्थात् अधीनीकरण अर्थ में) सम् पूर्वकपद, कृ, भू, तथा अस् धातुओं के योग में साति प्रत्यय होता है ।

देये त्रा—देय पदार्थ के अधीनीकरण अर्थ में स्वामिवाचक शब्द से त्रा प्रत्यय भी होता है और साति प्रत्यय भी सम् पूर्वक पद्, कृ, भू तथा अस् धातुओं के योग में ।

ब्राह्मणसात्करोति। ब्राह्मणत्रा भवति। ब्राह्मणत्रास्यात्। ब्राह्मणत्रा सम्पद्यते। देय इति किम्? राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः त्राप्रत्ययोऽनुवर्तते। देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यस्त्रा प्रत्ययो भवति बहुलम्। कृभ्वस्तिभिरिति नात्र सम्बध्यते। सामान्येन विधानम्। देवान् देवत्रा गच्छति। देवेषु वसति देवत्रावसति। मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति। मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा वसति, एवमन्येऽप्युदाहार्याः—पुरुषान् गच्छति, पुरुषत्रा गच्छति। पुरुषेषु वसति, पुरुषत्रा वसति। पुरून् गच्छति, पुरुत्रागच्छति। पुरुषु वसति, पुरुत्रा वसति। मर्त्यान् वसति, मर्त्यत्रा वसति। बहुलवचनादन्यत्रापि भवति—बहुत्रा जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः। तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम्। द्व्यच् अवरार्द्धं यस्य तद् द्व्यजवरार्धम्। अवरशब्दोऽपकर्षे यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्धं द्व्यच्कं सम्पद्यते तस्मादव्यक्तानुकारणादनितिपराड्डाच् प्रत्ययो भवति। कृभ्वस्तियोग इत्यनुवर्त्तते। तस्य च द्विर्वचने कृते द्व्यजवरार्द्धम्, ततः प्रत्ययः। डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी। डाचि विवक्षिते द्विर्वचनमेव पूर्वं क्रियते पश्चात् प्रत्ययः। पटपटा करोति, पटपटा भवति, पटपटा स्यात्। दमदमा करोति, दमदमा भवति, दमदमा स्यात्। अव्यक्तानुकरणादिति किम्? दृषत्करोति। द्व्यजवरार्द्धादिति किम्? श्रत् करोति। अवरग्रहणं किम्? खरटखरटा करोति। त्रपटत्रपटा करोति। अनिताविति किम्? पटिति करोति। चकारः स्वरार्थः स्वरितबाधनार्थः—पटपटासि। अत्र "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" इति स्वरितो न भवति। केचिद्द्व्यजवरार्ध्यादिति यकारं पठन्ति, स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे नान्यत्र। पुनः कृञ्ग्रहणं भ्वस्त्योर्निवृत्त्यर्थम्। द्वितीया करोति। द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः। तृतीया करोति। शम्बा करोति। अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः। बीजा करोति। सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः। कृषाविति किम्? द्वितीयं करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च(१)गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृञ इत्यनुवर्त्तते, कृषाविति च। संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दोऽन्ते = समीपे यत्र

देवमनुष्य—द्वितीयान्त तथा सप्तम्यन्त देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु तथा मर्त्य शब्दों से बहुल करके त्रा प्रत्यय होता है।

अव्यक्तानुकरणात्—द्वित्व करने के बाद जिसके आधे भाग में कम से कम दो स्वर हों वैसे अव्यक्तशब्दानुकरणवृत्ति प्रातिपदिकों से डाच् प्रत्यय होता है यदि 'इति' शब्द परवर्त्ती न हो।

कृञो द्वितीय—द्वितीय, तृतीय, शम्ब तथा बीज शब्दों से कृषि अर्थ में डाच् प्रत्यय होता है 'कृञ्' धातु के योग होने पर।

संख्यायाश्च—संख्यावाचकशब्दसमीपस्थ गुण शब्द से कृषि अर्थ में डाच् प्रत्यय होता है 'कृञ्' धातु के योग में।

---

(१) गुणेति शब्दग्रहणम्, व्याख्यानात्। (श्रीना०)

सम्भवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते, तादृशात् प्रातिपदिकात् कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे। द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य द्विगुणाकरोति क्षेत्रम्। त्रिगुणाकरोति। कृषाविति किम्? द्विगुणां करोति रज्जुम्॥

समयाच्च यापनायाम्॥ ६०॥

कृञ इत्येव। कृषाविति निवृत्तम्। कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना। समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे। समया करोति। समयं यापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः। यापनायामिति किम्? समयं करोति॥

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने॥ ६१॥

कृञ इत्येव। सपत्त्रनिष्पत्त्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे सति। अतिव्यथनमतिपीडनम्। सपत्त्राकरोति मृगं व्याधः। सपत्त्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः। निष्पत्त्राकरोति। शरीराच्छरमपरपार्श्वे निष्क्रामयतीत्यर्थः। अतिव्यथन इति किम्? सपत्त्रं वृक्षं करोति जलसेचकः, निष्पत्त्रं वृक्षतलं करोति भूमिशोधकः॥

निष्कुलान्निष्कोषणे॥ ६२॥

कृञ इत्येव। निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्त्तमानात् कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति। निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम्। निष्कुलाकरोति पशून्। निष्कुष्णातीत्यर्थः। निष्कोषण इति किम्? निष्कुलान् करोति शत्रून्॥

सुखप्रियादानुलोम्ये॥ ६३॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति। आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम्। सुखाकरोति। प्रियाकरोति। स्वाम्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः। सुखं प्रियं वा कुर्वन्नप्यानुलोम्येऽवस्थित एवमुच्यते। आनुलोम्य इति किम्? सुखं करोति, प्रियं करोत्यौषधपानम्॥

दुःखात् प्रातिलोम्ये॥ ६४॥

कृञ इत्येव। दुःखशब्दात् प्रातिपदिकात् प्रातिलोम्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे। प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता, स्वाम्यादेश्चित्तपीडनम्। दुःखाकरोति भृत्यः। प्रातिलोम्य इति किम्? दुखं करोति कदन्नम्॥

शूलात् पाके॥ ६५॥

कृञ इत्येव। शूलशब्दात् पाकविषये डाच् प्रत्यो भवति कृञो योगे। शूले पचति शूलाकरोति मांसम्। पाक इति किम्? शूलं करोति कदन्नम्॥

समयाच्च—यापना के गम्यमान होनेपर समय शब्द से डाच् प्रत्यय होता है कृञ् धातु के योग में।

सपत्त्र—कृञ् धातु के योग में सपत्त्र तथा निष्पत्त्र शब्दों से डाच् प्रत्यय होता है अत्यन्त व्यथा के गम्यमान होने पर।

निष्कुलात्—कृञ् धातु के योग में निष्कोषणार्थक निष्कुल शब्द से डाच् प्रत्यय होता है।

सुखप्रियात्—अनुकूलता में वर्त्तमान सुख तथा प्रिय शब्दों से कृञ् धातु के योग में डाच् प्रत्यय होता है।

दुःखात्—प्रतिकूलता अर्थ में वर्तमान दुःख शब्द से डाच् प्रत्यय होता है कृञ् धातु के योग रहने पर।

शूलात्—पाकविषय में वर्तमान शूल (Iron-spit) शब्द से कृञ् धातु के योग में डाच् प्रत्यय होता है।

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

कृञ इत्येव। सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे। सत्यशब्दोऽनृतप्रतिपत्तवचनः, कचित्तु शपथे च वर्त्तते—सत्येन शापयेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः। सत्याकरोति वणिक् भाण्डम्। मयैतत्क्रेतव्यमिति तथ्यं करोति। अशपथ इति किम्? सत्यं करोति ब्राह्मणः॥

मद्रात् परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृञ इत्येव। मद्रशब्दात् परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे। परिवापणं मुण्डनम्। मद्रशब्दो मङ्गलार्थः। मङ्गलं मुण्डनं करोति मद्राकरोति। ॐभद्राच्चेति वक्तव्यम्ॐ। भद्राकरोति नापितः कुमारम्। परिवापण इति किम्? भद्रं करोति॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयम्। आपादपरिसाप्तेर्ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति वेदितव्यम्। प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः। उपराजम्। अधिराजम्। नाव्ययीभावादित्येष विधिर्भवति। अनश्चेति टच्। द्विपुरी, त्रिपुरीति। द्विगोरिति ङीब्भवति। कटकवलयिनी। शङ्खनूपुरिणी(१)। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादितीनिर्भवति। विधुरः। प्रधुरः। तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति। उच्चैर्धुरः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्भवति॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते, राजाहःसखिभ्यष्टजित्येवमादीन्, यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति। सुराजा। अतिराजा। सुगौः। अतिगौः। ॐपूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्—परमराजः, परमगव इति। ॐप्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्त्तव्यम्ॐ। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति। सुसक्थः। अतिसक्थः। स्वक्षः। अत्यक्षः॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति। किंराजा यो न रक्षति। किंसखा

सत्यात्—कृञ् धातु का योग रहने पर अशपथार्थक सत्य शब्द से डाच् प्रत्यय होता है।

मद्रात्—मङ्गलार्थक मद्र शब्द से मुण्डन अर्थ में डाच् प्रत्यय होता है कृञ् धातु का योग रहने पर।

भद्राच्चेति—भद्र शब्द से भी मुण्डनार्थ में डाच् प्रत्यय समझना चाहिए यदि कृञ् धातु का योग हो तो।

समासान्ताः—यहाँ से उत्तर पञ्चमाध्यायसमाप्तिपर्यन्त जितने प्रत्यय विहित होने वाले हैं उन्हे समास का अन्तिम अवयव समझना चाहिए।

न पूजनात्—पूजनार्थकशब्दोत्तरवर्त्ती होने पर समासान्त प्रत्यय की प्रकृति के रूप में निर्दिष्ट शब्दों—राजन्, अहन् आदि—से समासान्त प्रत्यय नहीं होता है।

पूजायाम्—पूजार्थक शब्दों में केवल सु तथा अति शब्दों का ही ग्रहण करना चाहिए।

प्राग्बहुव्रीहि—बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः सूत्र से पहले तक ही न पूजनात् का क्षेत्र समझना चाहिए।

किमः क्षेपे—क्षेपार्थक किम् शब्द से उत्तरवर्त्ती शब्द से समासान्त प्रत्यय नहीं होता है।

---

(१) कोषनिषदिनी। सकृत्वचिनी इति पाठान्तरम्।

योऽभिद्रुह्यति । किंगौर्यो न वहति । किं क्षेप इति समासः । क्षेप इति किम् ? कस्य राजा किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्तो न भवति । अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषादिति किम् ? अनृचो माणवकः । अधुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नञस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नञः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात् समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वेण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते । अपथम् । अपन्थाः ॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तस्मादबहुगणान्ताड्डच् प्रत्ययो भवति । संख्ययाव्यया-सन्नेति यो बहुव्रीहिस्तस्येदं ग्रहणम् । उपदशाः । उपविंशाः । उपत्रिंशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्वित्राः । पञ्चषाः । पञ्चदशाः । संख्येय इति किम् ? चित्रगुः, शबलगुः । अबहुगणादिति किम् ? उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः । ॐडच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशाद्यर्थम्ॐ । निर्गतानि त्रिंशतः निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहाविति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर् अप् धुर् पथिन् इत्येव-मन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तोऽक्षे न । सामर्थ्याद्धुर एतद्विशेषण-मृगादीनान्न भवति । अक्षसंबन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न भवति । अनृचः । बह्वृचः । अर्द्धर्चः । पुर्—ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप्—द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर्—राजधुरा । महाधुरा । पथिन्—जलपथः । अनक्ष इति किम् ? अक्षस्य धूः अक्षधूः । दृढधूरक्षः । अनृचो माणवको ज्ञेयो बह्वृचश्चरणाख्यायाम् । अनृचो माणवकः । बह्वृचो ब्राह्मणः । अनृक्कं साम । बह्वृक्कं सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात् सामन्ताल्लोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति । प्रति-सामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

नञस्तत्पुरुषात्—नञ्पूर्वक तत्पुरुष समास से समासान्त प्रत्यय नहीं होता है ।

पथो विभाषा—नञ्पूर्वक जो पथिन् शब्द तदन्त तत्पुरुष से समासान्त प्रत्यय का प्रतिषेध विकल्प से होता है ।

बहुव्रीहौ—संख्येयविहित बहुव्रीहि में बहुशब्दान्त एवम् गणशब्दान्त बहुव्रीहि को छोड़कर अन्य से समासान्त डच् प्रत्यय होता है ।

डच् प्रकरणे—'निस्त्रिंश' आदि शब्दों की सिद्धि के लिए तत्पुरुषसमासावयव संख्यावाचक उत्तरपद से भी डच् प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

ऋक्पूरब्धूः—ऋक्शब्दान्त, पुर्शब्दान्त, अप्शब्दान्त, धुर्शब्दान्त तथा पथिन्शब्दान्त समास से समासान्त 'अ' प्रत्यय होता है, परन्तु अक्षार्थक धुर्शब्दान्त से नहीं ।

अच् प्रत्यन्वव—प्रतिपूर्वक, अनुपूर्वक तथा अवपूर्वक सामशब्दान्त, लोमशब्दान्त समासों से समासान्त अच् प्रत्यय होता है ।

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।
गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदग्भूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । नदीभिश्च इत्यव्ययीभावः । भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते । द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सूक्तम् । अन्यत्रापि च दृश्यते । पद्मनाभः । ऊर्णनाभः । दीर्घरात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत् सर्वमिह अच् इति योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र योऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति । लवणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । अदर्शनादिति किम् ? ब्राह्मणाक्षि । कथं कबराक्षं गवाक्षमिति, अश्वादीनां मुखप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्रं कबराक्षं तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण च ? नैष दोषः । चक्षुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाऽक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

अच्प्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव प्रतिपत्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः-अदृश्यान्यविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य सोऽचतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः-स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । इह न भवति-स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनड्वाँश्च धेन्वनडुहौ । ऋक्च साम च ऋक्सामे । वाक्च मनश्च वाङ्मनसे । अक्षि च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवम् । पादस्य पद्भावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च नक्तंदिवम् । सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्यययोः समासोऽपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम् । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । ननु च पर्यायावेतौ, कथमनयोर्द्वन्द्वः ? वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एकोऽव्ययीभावः । साकल्ये-सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति-सह रजसा सरजः पङ्कजमिति । ततस्तत्पुरुषः-निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । निःश्रेयस्कः पुरुष इत्यत्र न भवति । ततः षष्ठीसमासः-पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे न भवति-पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगू-द्वे आयुषी समाहृते द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । इह न भवति—द्वयोरायुः द्व्यायुस्त्र्यायुरिति । ततो द्वन्द्वः-ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुरस्योन्मुग्धस्य ऋग्यजुरुन्मुग्धः । जातादिपूर्वपदा उक्षन्शब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः-जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । बहुव्रीहौ न भवति-जातोक्षा ब्राह्मणः, महोक्षा, वृद्धोक्षेति । ततोऽव्ययीभावः—शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपातनादेव । ततः सप्तमीसमासः-गोष्ठश्वः । ❀चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्❀ । त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात्—अदर्शनार्थक अक्षिशब्दान्त समास से समासान्त अच् प्रत्यय होता है ।

अचतुर—अच् प्रत्ययान्त अचतुर, विचतुर आदि शब्दों का निपातन होता है ।

चतुरोच्—चतुर्शब्दान्त अच्प्रत्ययान्त शब्दों के निपातन के प्रसङ्ग में त्रिचतुर तथा उपचतुर शब्दों का भी समावेश समझना चाहिए ।

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति। ब्रह्मवर्चसम्। हस्तिवर्चसम्। ॐपल्यराजभ्याञ्चेति वक्तव्यम्ॐ। पल्यवर्चसम्। राजवर्चसम्॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति। अवतमसम्। सन्तमसम्। अन्धतमसम्॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परौ यौ वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति। श्वोवसीयसम्। श्वःश्रेयसम्। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। स्वभावाच्चेह श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे। श्वःश्रयसं ते भूयात्। शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः। श्वोवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः॥

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहश्शब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति। अनुरहसम्। अवरहसम्। तप्तरहसम्॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दः सप्तमीस्थो भवति। सप्तम्यर्थे वर्त्तत इत्यर्थः। उरसि वर्त्तते—विभक्त्यर्थे अव्ययमिति समासः, प्रत्युरसम्। सप्तमीस्थादिति किम्? प्रतिगतमुरः प्रत्युरः॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये। अनुगवं यानम्। यस्य चायाम इति समासः। आयाम इति किम्? गवां पश्चादनुगु॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति। अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते। यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्विकृतौ तत्रेदं निपातनम्। द्विस्तावा वेदिः। त्रिस्तावा वेदिः। वेदिरिति किम्? द्विस्तावती, त्रिस्तावती रज्जुः॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो योऽध्वन्शब्दस्तदन्तात् समासात् अच् प्रत्ययो भवति। प्रगतोऽध्वानं

ब्रह्महस्तिभ्याम—ब्रह्मवर्चस् तथा हस्तिवर्चस् शब्दों से समासान्त अच् प्रत्यय होता है।

पल्य—पल्यवर्चस् तथा राजवर्चस् शब्दों से भी समासान्त अच् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए।

अवसम—अवतमस्, सन्तमस् तथा अन्धतमस् शब्दों से समासान्त अच् प्रत्यय होता है।

श्वसो—श्वोवसीयस् तथा श्वःश्रेयस् शब्दों से समासान्त अच् प्रत्यय होता है।

अन्वव—अनुरहस्, अवरहस् तथा तप्तरहस शब्दों से समासान्त अच् प्रत्यय होता है।

प्रतेरुरसः—प्रतिशब्दपूर्वक सप्तम्यर्थवृत्ती उरस्शब्दान्त समास से अच् प्रत्यय होता है।

अनुगवमायामे—आयाम (दैर्घ्य) अर्थ में अच् प्रत्ययान्त अनुगव शब्द निपातित होता है।

द्विस्तावा—वेदी अर्थ में अजन्त द्विस्तावा तथा त्रिस्तावा शब्दों का निपातन होता है।

उपसर्गादध्वनः—उपसर्गादिक अध्वन्शब्दान्त समास से समासान्त अच् प्रत्यय होता है।

प्राध्वो रथः। प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम्। उपसर्गादिति किम्? परमाध्वा, उत्तमाध्वा॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम्। त्र्यङ्गुलम्। तद्धितार्थं इति समासः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । अव्ययादेः–निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम्। तत्पुरुषस्येति किम्? पञ्चाङ्गुलिः, अत्यङ्गुलिः पुरुषः। तत्पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति यावत्॥

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारात् संख्यादेरव्ययादेश्च। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः। सर्वरात्रः। एकदेशे–पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः, अपररात्रः। पूर्वापरावरेति समासः। संख्याता रात्रिः संख्यातरात्रः।विशेषणं विशेष्येणेति समासः। एवं पुण्या रात्रिः पुण्यरात्रः। संख्याव्ययादेः खल्वपि–द्वे रात्री समाहृते द्विरात्रः, त्रिरात्रः, अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः, नीरात्रः॥

अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टजिति वक्ष्यति। तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याह्न इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते। सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । न ह्यहःशब्दात् परोऽहःशब्दः संभवति । संख्यायास्तावत्–द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः। त्र्यह्नः । अव्ययात्–अहरतिक्रान्तः अत्यह्नः। निरह्नः। सर्वाह्णः। पूर्वाह्णः। अपराह्णः । संख्याताह्नः । पुण्यशब्दात् प्रतिषेधं वक्ष्यति॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्त्तमानस्याहःशब्दस्याह्नादेशो न भवति। पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते। द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः। त्र्यहः। समाहार इति किम्? द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः। त्र्यह्नः। तद्धितार्थ इति समासे कृतेऽण आगतस्य द्विगोरिति लुक्॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याहःशब्दस्याह्न इत्ययमादेशो न भवति। उत्तमशब्दोऽन्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम्। पुण्याहः। एकाहः। केचित्तु

तत्पुरुष—संख्यावाचकादि तथा अव्ययादि अङ्गुलिशब्दान्त तत्पुरुष से समासान्त अच् प्रत्यय होता है।

अहः—अहर्-शब्दपूर्वपदक, सर्वशब्दपूर्वपदक, एकदेशवाचकशब्दपूर्वपदक, संख्यातशब्दपूर्वपदक तथा पुण्यपूर्वपदक रात्रिशब्दान्त तत्पुरुष से भी अच् प्रत्यय होता है।

अह्नोऽह्नः—सर्वशब्दपूर्वपदक, एकदेशवाचकशब्दपूर्वपदक, संख्यातपूर्वपदक, संख्यावाचकपूर्वपदक तथा अव्ययपूर्वपदक अहन्शब्दान्त समास के अवयव अहन् शब्द के स्थान में टच् प्रत्यय के परे अह्न आदेश हो जाता है।

न संख्यादेः—समाहारविहित संख्यापूर्वपदक तत्पुरुष के अवयव अहन् शब्द के स्थान में टच् के परे रहने पर भी अह्न आदेश नहीं होता है।

उत्तमैकाभ्याम्—उत्तम तथा एक शब्द से उत्तरवर्त्ती अहन् शब्द के स्थान में टच् प्रत्यय के परे होने पर भी अह्न आदेश नहीं होता है।

उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति। तेन संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति-संख्याताह इति॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच्॥ ९१॥

राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात् प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति। महाराजः। मद्रराजः। परमाहः। उत्तमाहः। राज्ञः सखा राजसखः। ब्राह्मणसखः। इह कस्मान्न भवति—मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोति? लघ्वक्षरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजन्शब्दस्य सवर्णदीर्घार्थं प्रथमं प्रयोगं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति—यस्याकारेण सवर्णदीर्घत्वं सम्भवति तस्येद ग्रहणमिति॥

गोरतद्धितलुकि॥ ९२॥

गोशब्दान्तात् तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषयो न भवति। परमगवः। उत्तमगवः। पञ्चगवम्। दशगवम्। अतद्धितलुकीति किम्? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः, दशगुः। तेन क्रीतमित्यागतस्यार्हीयस्य ठकोऽध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुक्। तद्धितग्रहणं किम्। सुब्लुकि प्रतिषेधो मा भूत्-राजगवमिच्छति राजगवीयति। लुग्ग्रहणं किम्? तद्धित एव मा भूत्-पञ्चभ्यो गोभ्य आगतं पञ्चगवरूप्यम्। पञ्चगवमयम्। दशगवरूप्यम्। दशगवमयम्॥

अग्राख्यायामुरसः॥ ९३॥

उरःशब्दान्तात् तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दोऽग्राख्यायां भवति। अग्रं प्रधानमुच्यते। यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् एवमन्योऽपि प्रधानभूत उरःशब्देनोच्यते। अश्वानामुरः अश्वोरसम्। हस्त्युरसम्। अग्राख्यायामिति किम्? देवदत्तस्योरः देवदत्तोरः॥

अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः॥ ९४॥

अनस् अश्मन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात् तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये। उपानसमिति जातिः। महानसमिति संज्ञा। मण्डूकसरसमिति जातिः। जलसरसमिति संज्ञा। जातिसंज्ञयोरितिकिम्? सदनः। सदश्मा। सत्सरः।

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः॥ ९५॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते। ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति। ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। बहूनां साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः कौटः, तस्य तक्षा कौटतक्षः। स्वतन्त्रः कर्मजीवी। न कस्यचित् प्रतिबद्ध इत्यर्थः। ग्रामकौटाभ्यामिति किम्? राज्ञस्तक्षा राजतक्षा॥

राजा—राजन्शब्दान्त, अहन्शब्दान्त तथा सखिशब्दान्त समास से टच् प्रत्यय होता है।

गोरतद्धित—तद्धित क प्रत्यय का लुक् न हुआ हो तो गोशब्दान्त तत्पुरुष से समासान्त टच् प्रत्यय होता है।

अग्राख्यायाम्—प्रधानार्थक उरःशब्दान्त तत्पुरुष से टच् प्रत्यय होता है।

अनोश्मायस्सरसाम्—अनस्-शब्दान्त, अश्मन्-शब्दान्त, अयस्-शब्दान्त एवम् सरस्-शब्दान्त तत्पुरुषों से जातिविषय तथा संज्ञाविषय में टच् प्रत्यय होता है।

ग्रामकौटाभ्याम्—ग्रामतक्षन् तथा कौटतक्षन् शब्दों से जातिविषय तथा संज्ञाविषय मे टच् प्रत्यय होता है।

अतेः शुनः ॥ ९६ ॥

अतिशब्दात् परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । अतिक्रान्तः श्वानमतिश्वो वराहः । जववानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः । सुष्ठु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेना । अतिनीचेत्यर्थः ।

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥

उपमानवाची यः श्वन्शब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानादिति किम् ? न श्वा अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ ९८ ॥

उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानश्च, तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । उपमानात् खल्वपि—फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समाहृते द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्यामागतं द्विनावरूप्यम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् ? राजनौः । अतद्धितलुकीत्येव—पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः । दशनौः ।

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥

अर्द्धशब्दात् परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । अर्द्धं नावः अर्द्धनावम् । अर्द्धं नपंसकमिति समासः । परवल्लिङ्गं न भवति, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरर्द्धाच्चेति द्वयमप्यनुवर्त्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे खार्यौ समाहृते द्विखारम् । द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अर्द्धं खार्या अर्द्धखारम् । अर्द्धखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । द्वावञ्जली

अतेः शुनः—अतिश्वन् शब्द से टच् प्रत्यय होता है।

उपमानात्—अप्राण्यर्थक उपमानस्थानीय श्वन्शब्दान्त तत्पुरुष से समासान्त टच् प्रत्यय होता है।

उत्तरमृग—उत्तरशब्दपूर्वक, मृगशब्दपूर्वक, पूर्वशब्दपूर्वक तथा उपमानवाचकशब्दपूर्वपदक सक्थिन्शब्दान्त तत्पुरुष के अवयव सक्थिन् शब्द से समासान्त टच् प्रत्यय होता है।

नावो द्विगोः—नौशब्दान्त द्विगुसमास से टच् प्रत्यय होता है।

अर्धाच्च—अर्धशब्दपूर्वपदक नौशब्दान्त तत्पुरुष से भी समासान्त टच् प्रत्यय होता है।

खार्या—खारीशब्दान्त द्विगु समास तथा अर्द्धपूर्वपदक खारीशब्दान्त तत्पुरुष समास से टच् प्रत्यय होता है प्राचीन आचार्यों के मत में।

द्वित्रिभ्याम्—द्विशब्दपूर्वक तथा त्रिशब्दपूर्वक अञ्जलिशब्दान्त द्विगुसमास से समासान्त टच् प्रत्यय होता है।

समाहृतौ द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् । द्विगोरित्येव(१)—द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलिः । अतद्धितलुकीत्येव—द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः । प्राचामित्येव—द्व्यञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अन्नन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । हस्तिचर्मे जुहोति । ऋषभचर्मेऽभिषिञ्चति । असन्तात्-देवच्छन्दसानि । मनुष्यच्छन्दसानि । अनसन्तादिति किम् ? बिल्वदारु जुहोति । नपुंसकादिति किम् ? सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम् । ॐअनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वावचनम्ॐ । ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १४० ॥

ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति समासेन चेत् ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते । जनपदेषु भवो जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपदशब्दः पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः(२) । योगविभागात् सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति किम् ? देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कुब्रह्मः, कुब्रह्मा । महाब्रह्मः, महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् षकारान्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्त्तते, नेतरेतरयोगे । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । स्रक्च त्वक्च स्रक्त्वचम् । श्रीस्रजम् । इडूर्जम् । वागूर्जम् । समिद्दृषदम् । संपद्विपदम् । वाग्विप्रुषम् । छत्रोपानहम् । धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वादिति किम् ? तत्पुरुषान्मा भूत्—पञ्चवाचः समाहृताः पञ्चवाक् । चुदषहान्तादिति किम् ? वाक्समित् । समाहार इति किम् ? प्रावृट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः समीपम्

अनसन्तात्—अन्शब्दान्त तथा अस्शब्दान्त नपुंसकलिङ्गस्थ तत्पुरुष समास से टच् प्रत्यय होता है छन्दो-विषय में ।

अनसन्तान्नपुंसकात्—अन्-शब्दान्त तथा अस्-शब्दान्त नपुंसकलिङ्गस्थ तत्पुरुष से छन्दोविषय में विकल्प से समासान्त टच् प्रत्यय होता है ।

ब्रह्मणो—ब्रह्मन्शब्दान्त तत्पुरुष से टच् प्रत्यय होता है यदि समास से जानपदत्व (जनपद-प्रभवत्व) की प्रतीति हो ।

कुमहद्भ्याम्—कुब्रह्मन् तथा महाब्रह्मन् शब्दों से भी समासान्त टच् प्रत्यय होता है ।

द्वन्द्वाच्चुदष—चवर्गान्त, दकारान्त, षकारान्त, तथा हकारान्त द्वन्द्व से समासान्त टच् प्रत्यय होता है यदि वह समाहारविहित हो, इतरेतर-योग विहित नहीं ।

अव्ययीभावे—अव्ययीभाव समास में शरत् आदि शब्दों से समासान्त टच् प्रत्यय होता है ।

---

(१) अत्र 'तेनेह न—' इत्येवं पाठः अर्थतो ग्राह्यः । एवमेव 'अतद्धितलुकीत्येव' इत्यतः परमपि । (श्रीना०)

(२) काशीब्रह्म इत्यधिकमन्यत्र ।

उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अव्ययीभाव इति किम् ? परमशरत् । येऽत्र झयन्ताः पठ्यन्ते तेषां नित्यार्थं ग्रहणम् । स्वर्यते चेदमव्ययीभावग्रहणं प्राग्बहुव्रीहेः । शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । चतुर् । यद् । तद् । जराया जरस् । सदृश् । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । पथिन् । प्रत्यक्षम् । परोक्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् । प्रतिपथम् । परपथम् । संपथम् । अनुपथम् । शरदादिः ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्तं यन्नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति । नद्याः समीपम् उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

झयः ॥ १११ ॥

झय इति प्रत्याहारग्रहणम् । झयन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति । उपसमिधम् । उपसमित् । उपदृषदम् । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन । अन्तगिरम् । अन्तगिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्त्तत एव ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गवाची यः सक्थिशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद् बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अयमर्थोऽभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टविभक्तीनि पदानि । दीर्घं सक्थि यस्य दीर्घसक्थः । कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः । बहुव्रीहाविति किम् ? परमसक्थि । परमाक्षि । सक्थ्यक्ष्णोरिति किम् ? दीर्घजानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् ? दीर्घसक्थि

अनश्च—अन्नन्त अव्ययीभाव से भी समासान्त टच् प्रत्यय होता है ।

नपुंसकात्—अन्नन्त नपुंसकलिङ्ग शब्द हो अन्त्यावयव जिस अव्ययीभाव समास का उससे विकल्प से टच् प्रत्यय होता है ।

नदीपौर्णमास्या—नदीशब्दान्त, पौर्णमासीशब्दान्त तथा आग्रहायणीशब्दान्त अव्ययीभाव से विकल्प से टच् प्रत्यय होता है ।

झयः—झयन्त अव्ययीभाव से विकल्प से टच् प्रत्यय होता है ।

गिरेश्च—गिरिशब्दान्त अव्ययीभाव से टच् प्रत्यय होता है सेनक आचार्य के मत में ।

बहुव्रीहौ—स्वाङ्गवाचक सक्थिशब्दान्त तथा स्वाङ्गवाचक अक्षिशब्दान्त बहुव्रीहि से समासान्त षच् प्रत्यय होता है ।

शकटम् । स्थूलाविरिव्धः । टचि प्रकृते षजग्रहणं स्वरार्थम् । चक्रसक्थी स्त्री, दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते । तत्र यस्मिन् पक्षे नास्त्युदात्तत्वं तत्र ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयेत । ङीषि तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहिग्रहणमापादपरिसमाप्तेरनुवर्त्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद् बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासार्थे । द्व्यङ्गुलं दारु । त्र्यङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादीनां विक्षेपणकाष्ठमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारुणस्तत्र तद्धितार्थ इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यचा भवितव्यम् । दारुणीति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् ? उच्चैर्मूर्धा ।

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी एषां स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः । ॐअपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम्ॐ । यत्रान्यपदार्थे पूरण्यनुप्रविशति, न केवलं वर्त्तिपदार्थ एव, तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपि प्रधानपूरण्यामेव गृह्यते । इह न भवति—कल्याणी पञ्चमी अस्मिन् पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । ॐनेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम्ॐ । मृगो नेता आसां रात्रीणां मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्र इति किम् ? देवदत्तनेतृकाः । ॐछन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम्ॐ । बृहस्पतिनेत्राः देवाः । सोमनेत्राः । ॐमासाद् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठज्विधिःॐ । पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः । सोऽस्यांशवस्नभृतय इति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ ११७ ॥

अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः ॥

अंगुलेः—अङ्गुलिशब्दान्त बहुव्रीहि से समासान्त षच् प्रत्यय होता है यदि समास का अर्थ दारु (काष्ठ) हो ।

द्वित्रिभ्याम्—द्विमूर्धन् तथा त्रिमूर्धन्—इन दोनों बहुव्रीहि से समासान्त ष प्रत्यय होता है ।

अप्पूरणी—स्त्रीलिङ्गपूरणप्रत्ययान्तशब्दान्त तथा प्रमाणीशब्दान्त बहुव्रीहि से समासान्त अप् प्रत्यय होता है ।

अपि प्रधान—पूरणप्रत्ययान्तान्त बहुव्रीहि से उस प्रकार का बहुव्रीहि समास विवक्षित है जिसमें अन्य पदार्थ भी स्त्रीत्वविशिष्टपूरणप्रत्ययान्तशब्द से ही प्रतिपादित होता हो ।

नेतुर्नक्षत्रे—नक्षत्रोपाधिक नेतृशब्दान्त बहुव्रीहि से भी समासान्त अ प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

छन्दसि च—वेद में नेतृशब्दान्त बहुव्रीहिमात्र से अप् प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

मासात्—भृत्यर्थक (वेतनार्थक) प्रत्ययविशिष्टशब्दपूर्वपदक एवम् मासशब्दोत्तरपदक बहुव्रीहि से समासान्त ठच् प्रत्यय का विधान करना चाहिए ।

अन्तर्बहिर्भ्याम्—अन्तर्लोमन् तथा बहिर्लोमन् शब्दों से समासान्त अप् प्रत्यय होता है ।

अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद् बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते। अस्थूलादिति नासिकाविशेषणम्, न चेत् स्थूलशब्दात् परा नासिका भवतीति। संज्ञायामिति समुदायोपाधिः। द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः। वद्ध्रीणसः। पूर्वपदात् संज्ञायामग इति णत्वम्। गोनसः। संज्ञायामिति किम्? तुङ्गनासिकः। अस्थूलादिति किम्? स्थूलनासिको वराहः। ॐखुरखराभ्यां णस् वक्तव्यः(१)ॐ। खुरणाः। खरणाः। पक्षेऽच्प्रत्ययोऽपीष्यते। खुरणसः। खरणसः। शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः इति निगम इष्यते॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

उपसर्गात् परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते। असंज्ञार्थं वचनम्। उन्नता नासिकाऽस्य उन्नसः। प्रणसः। उपसर्गाद् बहुलम् इति णत्वम्। ॐवेर्ग्रो वक्तव्यःॐ। विगता नासिकाऽस्य विग्रः॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। अन्यदपि च टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम्। शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः। शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः। शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः। शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः। चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः। एण्या इव पादावस्य एणीपदः। अजस्येव पादावस्य अजपदः। प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थिशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः। अविद्यमाना हलिरस्य अहलः। अहलिः। दुर्हलः। दुर्हलिः। सुहलः। सुहलिः। अविद्यमानं सक्थ्यस्य असक्थः। असक्थिः। दुःसक्थः। दुःसक्थिः। सुसक्थः। सुसक्थिः। हलिशक्त्योरिति केचित् पठन्ति। अविद्यमाना शक्तिरस्य अशक्तः। अशक्तिः। विरूपा शक्तिरस्य दुःशक्तः, दुःशक्तिः। शोभना शक्तिरस्य सुशक्तः, सुशक्तिः॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

अञ्नासिकायाः—यदि नासिका शब्द स्थूल शब्द के बाद न आया हो तो नासिकाशब्दान्त बहुव्रीहि से समासान्त अच्प्रत्यय होता है तथा नासिका शब्द के स्थान में 'नस' आदेश भी हो जाता है।

खुर—खुर तथा खर शब्दों से उत्तरवर्ती नासिकाशब्दान्त बहुव्रीहि में नासिका के स्थान में 'नस्' आदेश का विधान करना चाहिए।

उपसर्गाच्च—उपसर्गपूर्वक नासिकाशब्दान्त बहुव्रीहि से भी समासान्त अच् प्रत्यय तथा नासिका शब्द के स्थान में 'नस' आदेश होता है।

वेर्ग्रो—विपूर्वक नासिका शब्दान्त बहुव्रीहि में नासिका शब्द के स्थान में 'ग्र' आदेश होता है।

सुप्रात—बहुव्रीहि समास में अच्प्रत्ययान्त 'सुप्रात' आदि शब्दों का निपातन होता है।

नञ्दुःसुभ्यो—नञ्, दुस् एवम् सु शब्दों से परवर्त्ती हलि तथा सक्थि शब्दों से सम्पद्यमान बहुव्रीहि से विकल्प से समासान्त अच् प्रत्यय होता है।

नित्यमसिच्—नञ्, दुस् तथा सु शब्दों से परवर्त्ती प्रजा तथा मेधस् शब्दों से सम्पद्यमान बहुव्रीहि से नित्य समासान्त असिच् प्रत्यय होता है।

---

(१) खरणसः इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव। नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः। अविद्यमाना प्रजास्य अप्रजाः। दुःप्रजाः। सुप्रजाः। अविद्यमाना मेधाऽस्य अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमेधाः। नित्यग्रहणं किम्, यावता पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं नैव स्वर्यते? एवं तर्हि नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते—

श्रोत्रियस्येव ते राजन्? मन्दकस्याल्पमेधसः।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते। बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश। छन्दसीति किम्? बहुप्रजो ब्राह्मणः॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः। कल्याणो धर्मोऽस्य कल्याणधर्मा। प्रियधर्मा। केवलादिति किम्? परमः स्वो धर्मोऽस्य परमस्वधर्मः। यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति—परमः स्वो धर्मोऽस्येति? एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते। केवलात् पदाद्यो धर्मशब्दो न पदसमुदायात्, तदन्ताद् बहुव्रीहेः प्रत्ययः॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते। जम्भशब्दोऽभ्यवहार्यवाची दन्तवाची च। शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा देवदत्तः। शोभनाभ्यवहार्यः, शोभनदन्तो वा। एवं हरितजम्भा। तृणजम्भा। सोमजम्भा। दन्तवचने-तृणमिव जम्भोऽस्य, सोम इव जम्भोऽस्येति विग्रहीतव्यम्। सुहरिततृणसोमेभ्य इति किम्? पतितजम्भः॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे। लुब्धो व्याधः। दक्षिणमीर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृगः। ईर्मं व्रणमुच्यते, दक्षिणमङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः। लुब्धयोगे इति किम्? दक्षिणेर्मं शकटम्॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति। तत्र तेनेदमिति सरूपे इत्ययं बहुव्रीहिर्गृह्यते। केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। कचाकचि। मुसलैश्च

बहुप्रजाः—छन्दोविषय में असिच्प्रत्ययान्त बहुप्रजाः शब्द का निपातन होता है।

धर्मादनिच—एकमात्र पूर्वपद से परवर्ती धर्मशब्द से सम्पद्यमान बहुव्रीहि से समासान्त अनिच् प्रत्यय होता है।

जम्भा—सु, हरित, तृण तथा सोम शब्दों से परवर्ती समासान्तप्रत्ययविशिष्ट जम्भा शब्द (से सम्पद्यमान बहुव्रीहि) का निपातन होता है।

दक्षिणेर्मा—व्याध-योग होने पर समासान्तप्रत्ययविशिष्ट 'दक्षिणेर्मा' शब्द का निपातन होता है।

इच—'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इस सूत्र से विहित बहुव्रीहि समास से समासान्त इच् प्रत्यय होता है।

मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं मुसलामुसलि। दण्डादण्डि । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच् प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच् प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति। द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी। द्विदण्ड्यार्थमिच् प्रत्ययो भवति, तथा भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिद्ध्यन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषेऽवरुध्यन्ते। द्विदण्डि प्रहरति। द्विमुसलि प्रहरति। इह न भवति-द्विदण्डा शालेति । बहुव्रीह्यधिकारेऽपि तपुरुषात्क्वचिद्विधान-मिच्छन्ति । निकुच्य कर्णौ धावति निकुच्यकर्णि धावति। प्रोह्य पादौ हस्तिनं वाहयति प्रोह्यपादि हस्तिनं वाहयति। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। द्विदण्डि। द्विमु-सलि। उभाञ्जलि। उभयाञ्जलि। उभाकर्णि । उभयाकर्णि । उभादन्ति । उभयादन्ति । उभाहस्ति। उभयाहस्ति। उभापाणि। उभयापाणि। उभाबाहु। उभयाबाहु। एकपदि। प्रोह्यपदि। आढ्यपदि। सपदि। निकुच्यकर्णि। संहतपुच्छि। उभाबाहु। उभयाबाह्विति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः। प्रत्ययलक्षणेनाव्ययीभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ १२९ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य(१) ज्ञुरादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ। प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रज्ञुः। संज्ञुः॥

ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा ज्ञुरित्ययमादेशो भवति। ऊर्ध्वे जानुनी अस्य ऊर्ध्वजानुः। ऊर्ध्वज्ञुः॥

ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो(२) भवति समासान्तः । कुण्डमिव ऊधोऽस्याः सा कुण्डोध्नी। घटोध्नी । ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्-महोधाः पर्यन्यः घटोधो धैनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । शार्ङ्गं धनुरस्य शार्ङ्गधन्वा। गाण्डी-वधन्वा। पुष्पधन्वा। अधिज्यधन्वा॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

द्विदण्ड्यादि—समासान्त इच् प्रत्ययान्त 'द्विदण्डि' आदि शब्दों का निपातन होता है।

प्रसम्भ्याम्—प्र शब्द तथा सम् शब्द से परवर्त्ती जानु शब्द को 'ज्ञु' आदेश होता है बहुव्रीहि समास में।

ऊर्ध्वाद्—ऊर्ध्वशब्दोत्तरवर्त्ती जानु शब्द के स्थान में विकल्प से 'ज्ञु' आदेश होता है।

ऊधसो—ऊधःशब्दान्त बहुव्रीहि को अनङ् आदेश हो जाता है।

धनुषश्च—धनुःशब्दान्त बहुव्रीहि को भी अनङ् आदेश हो जाता है।

वा संज्ञायाम्—धनुःशब्दान्त बहुव्रीहि को विकल्प से अनङ् आदेश होता है यदि समास से संज्ञा की प्रतीति होती हो।

---

(१) अनेकाच्त्वात् समस्तस्य जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशः। (श्रीना०)

(२) अत्र 'ङिच्च' इत्यनुसन्धेयम्। (श्रीना०)

धनुःशब्दान्ताद् बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये। पूर्वेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते। शतधनुः। शतधन्वा। दृढधनुः। दृढधन्वा॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति। युवतिर्जाया यस्य युवजानिः। वृद्धजानिः॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य(१) इकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे। तकार उच्चारणार्थः। उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः। सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः। एतेभ्य इति किम्? तीव्रगन्धो वातः। ॐगन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्ॐ। तेन शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्ध आपणः॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे। सूपोऽल्पोऽस्मिन्सूपगन्धि भोजनम्। अल्पमस्मिन्भोजने घृतम् घृतगन्धि। क्षीरगन्धि। अल्पपर्यायो गन्धशब्दः।

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानात् परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे। पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः। उत्पलगन्धिः। करीषगन्धिः।

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव। उपमानाद्धस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे। स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता विज्ञायते। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। सिंहपात्। अहस्त्यादिभ्य इति किम्? हस्तिपादः। कटोलपादः। हस्तिन्। कटोल। गण्डोल। गण्डोलक। महिला। दासी। गणिका। कुसूल। हस्त्यादिः॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठ्यन्ते समुदाया एव। तत्रैवं सूत्रं ज्ञेयम्। पादस्य

जायायाः—जायाशब्दान्त बहुव्रीहि को निङ् आदेश होता है।

गन्धस्येदुत्—उत्, पूति, सु एवम् सुरभि शब्दों से परवर्त्ती गन्ध शब्द के स्थान में इकारादेश हो जाता है बहुव्रीहि समास में।

गन्धस्येत्वे—गन्ध शब्द के इकारादेश के प्रसङ्ग में एकान्तगन्ध (अर्थात् गुणात्मक गन्धवाचक गन्ध शब्द) का ग्रहण समझना चाहिए।

अल्पाख्यायाम्—अल्पार्थक गन्ध शब्द के स्थान में इकारादेश होता है बहुव्रीहि समास में।

उपमानाच्च—बहुव्रीहि समास में उपमानवाचकशब्द से उत्तर में वर्त्तमान गन्ध शब्द को इकार आदेश होता है।

पादस्य—हस्तिन् आदि शब्दों से भिन्न उपमानवाचक शब्द से उत्तर में वर्तमान पादशब्द का लोप हो जाता है बहुव्रीहि समास में।

कुम्भपदीषु—कुम्भपदी आदि शब्दों की सिद्धि के लिए पादशब्द का लोप तथा नित्य ङीप् प्रत्यय का निपातन हो जाता है।

---

(१) अत्र 'अलोन्त्यस्य' इत्यादेशव्यवस्था। (श्रीना०)

लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये। यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्ति। समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः–स्त्रियामेव, तत्र ङीष्प्रत्यये एव नान्यत्र। कुम्भपदी। शतपदी। यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थं वचनम्। पादोऽन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति। कुम्भपदी। शतपदी। अष्टापदी। जालपदी। एकपदी। मालापदी। मुनिपदी। गोधापदी। गोपदी। कलशीपदी। घृतपदी। दासीपदी। निष्पदी। आर्द्रपदी। कुणपदी। कृष्णपदी। द्रोणपदी। द्रुपदी। शकृत्पदी। सूपपदी। पञ्चपदी। अर्वपदी। स्तनपदी ॥(१) कुम्भपद्यादिः ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः। द्वौ पादावस्य द्विपात्। त्रिपात्। शोभनौ पादावस्य सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दतृ ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने। ऋकार उगित्कार्यार्थः। द्वौ दन्तावस्य द्विदन्। त्रिदन्। चतुर्दन्। शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः सुदन् कुमारः। वयसीति किम्? द्विदन्तः कुञ्जरः (२)॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

छन्दसि च दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे। पत्रदतमालभेत। उभयदत आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति। अयोदती। फालदती। संज्ञायामिति किम्? समदन्ती, स्निग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ। श्यावदन्। श्यावदन्तः। अरोकदन्। अरोकदन्तः। अरोको निर्दीप्तिः। संज्ञायामित्येव। श्यावदन्तः। अरोकदन्तः ॥

संख्या—संख्यावाचकपूर्वपदक तथा सुपूर्वक पादशब्दान्त बहुव्रीहि के पाद शब्द का लोप हो जाता है।

वयसि—संख्यापूर्वक तथा सुपूर्वक दन्तशब्दान्त बहुव्रीहि के दन्त शब्द के स्थान में 'दतृ' आदेश हो जाता है समुदाय से आयु के गम्यमान होने पर।

छन्दसि—बहुव्रीहि समास के अन्त्यावयव दन्तशब्द के स्थान में (संख्यापूर्वकत्वादि के बिना भी) दतृ आदेश वेद में हो जाता है।

स्त्रियाम्—स्त्रीलिङ्ग में अन्यपदार्थ में वर्त्तमान दन्त शब्द के स्थान में दतृ आदेश हो जाता है संज्ञाविषय में।

विभाषा—श्याव तथा अरोक शब्दों से उत्तरवर्ती दन्तशब्द के स्थान के विकल्प से दतृ आदेश हो जाता है बहुव्रीहि समास में।

---

(१) स्थूलपदी। सूत्रपदी। कलहंसपदी। द्विपदी। विषपदी। सुपदी। सूकरपदी। सूचीपदी। एते ग्रन्थान्तरे अधिका उपलभ्यन्ते।

(२) सुदन्तो दाक्षिणात्यः इति प्रत्युदाहरणं पुस्तकान्तरेऽधिकम्।

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव। अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे। कुड्मलाग्रदन्। कुड्मलाग्रदन्तः। शुद्धदन्। शुद्धदन्तः। शुभ्रदन्। शुभ्रदन्तः। वृषदन्। वृषदन्तः। वराहदन्। वराहदन्तः। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः। अहिदन्। अहिदन्तः। मूषिकदन्। मूषिकदन्तः। गर्दभदन्। गर्दभदन्तः। शिखरदन्। शिखरदन्तः॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तोऽवस्थायां गम्यमानायाम्। कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयोऽवस्था इत्युच्यते। असञ्जातं ककुदमस्य असञ्जातककुत्। बाल इत्यर्थः। पूर्णककुत्। मध्यमवया इत्यर्थः। उन्नतककुत्। वृद्धवया इत्यर्थः। स्थूलककुत्। बलवानित्यर्थः। यष्टिककुत्। नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः। अवस्थायामिति किम्? श्वेतककुदः॥

त्रिककुत् पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् पर्वतः। ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते। न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुत्, किं तर्हि? संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य। पर्वत इति किम्? त्रिककुदोऽन्यः॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे। उद्गतं काकुदमस्य उत्काकुत्। विकाकुत्। तालु काकुदमुच्यते॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे। पूर्णं काकुदमस्य पूर्णकाकुत्। पूर्णकाकुदः॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुर्हृत् इति निपात्येते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः। सुशब्दात् परस्य

अग्रान्त—अग्रशब्दान्त शब्दों तथा शुद्ध, शुभ्र, वृष एवम् वराह शब्दों से उत्तरवर्त्ती दन्त शब्द के स्थान में दतृ आदेश हो जाता है विकल्प से बहुव्रीहि समास में।

ककुद—ककुदशब्दान्त बहुव्रीहि का लोप हो जाता है अवस्था (=आयु) के गम्यमान होने पर।

त्रिककुत्—'त्रिककुद' इस बहुव्रीहि के ककुद शब्द का लोप हो जाता है यदि समुदाय से पर्वत का अभिधान होता हो।

उद्विभ्याम्—उत् तथा वि से परवर्त्ती काकुद शब्द का (अन्त्य) लोप हो जाता है बहुव्रीहि समास में।

पूर्णाद्विभाषा—पूर्ण शब्द से परवर्त्ती काकुद शब्द का विकल्प से लोप हो जाता है बहुव्रीहि समास में।

सुहृद्—मित्र अर्थ में सुहृत् तथा अमित्र अर्थ में दुर्हृत् शब्दों का निपातन होता है।

हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात् परस्य। शोभनं हृदयमस्य सुहृन्मित्रम्। दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृदमित्रम्। मित्रामित्रयोरिति किम्? सुहृदयः कारुणिकः। दुर्हृदयश्चोरः॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप्॥ १५१॥

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति। व्यूढमुरोऽस्य व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। अवमुक्तोपानत्कः। पुमान् अनड्वान् पयो नौर्लक्ष्मीरिति विभक्त्यन्ताः पठ्यन्ते न प्रातिपदिकानि। तत्रेदं प्रयोजनम्—एकवचनान्तानामेव ग्रहणमिह विज्ञायेत, द्विवचनबहुवचनान्तानां मा भूदिति। तत्र शेषाद्विभाषेति विकल्प एव भवतीति। द्विपुमान्। द्विपुंस्कः। बहुपुमान्। बहुपुंस्कः। उरस्। सर्पिस्। उपानह्। पुमान्। अनड्वान्। नौः। पयः। लक्ष्मीः। दधि। मधु। शालि॥ अर्थान्नञः—अनर्थकः। उरःप्रभृति॥

इनः स्त्रियाम्॥ १५२॥

इन्नन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये। बहवो दण्डिनोऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला। बहुच्छत्रिका। बहुस्वामिका नगरी। बहुवाग्मिका सभा। स्त्रियामिति किम्? बहुदण्डी राजा। बहुदण्डिकः। शेषाद्विभाषेत्येतद्भवति॥

नद्यृतश्च॥ १५३॥

नद्यन्ताद् बहुव्रीहेर्ऋकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति। बह्व्यः कुमार्योऽस्मिन् देशे बहुकुमारीको देशः। बहुब्रह्मबन्धूकः। ऋतः खल्वपि—बहुकर्तृकः। तपरो मुखसुखोच्चारणार्थः॥

शेषाद्विभाषा॥ १५४॥

यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषः, तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति। बह्व्यः खट्वा अस्मिन् बहुखट्वकः। बहुमालकः। बहुवीणकः। बहुखट्वाकः। बहुमालाकः। बहुवीणाकः। बहुखट्वः। बहुमालः। बहुवीणः। कथमनृक्कं साम, बह्वृक्कं सूक्तमिति, यावता विहितोऽत्र सामान्येन समासान्त ऋक्पूरिति? नैतदस्ति—विशेषे स इष्यते। अनृचो माणवको ज्ञेयो बह्वृचश्चरणाख्यायामिति। शेषादिति किम्? प्रियपथः, प्रियधुरः॥

न संज्ञायाम्॥ १५५॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति। पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते। विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः। विश्वयशाः॥

ईयसश्च॥ १५६॥

ईयसन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति। सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते। बहवः श्रेयां-

---

उरः—उरः आदि शब्द हों अन्त्यावयव जिस बहुव्रीहि समास में उससे स्वार्थ में कप्प्रत्यय होता है।

इनः—इन्प्रत्ययान्त बहुव्रीहि से स्त्रीत्वविवक्षा में कप् प्रत्यय होता है।

नद्यृतश्च—नदीसंज्ञकान्त तथा ऋकारान्त बहुव्रीहि से स्वार्थ में कप् प्रत्यय होता है।

शेषात्—जिस बहुव्रीहि से किसी भी समासान्त प्रत्यय का विधान नहीं किया गया है उससे स्वार्थ में विकल्प से कप् प्रत्यय होता है।

न संज्ञायाम्—संज्ञाविषयक बहुव्रीहि समास में वैकल्पिक कप् प्रत्यय भी नहीं होता है।

ईयसश्च—ईयसुन्प्रत्ययान्तान्त बहुव्रीहि से भी कप् प्रत्यय नहीं होता है।

सोऽस्य बहुश्रेयान्। शेषाद्विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः। बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी। नद्यृत-श्चेत्यस्य प्रतिषेधः। ह्रस्वत्वमपि न भवति, ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनात्॥

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्त्तते तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति। वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते। शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता। वन्दित इति किम्? मूर्खभ्रातृकः। दुष्टभ्रातृकः॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥

ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति। हता माताऽस्य हत-माता। हतपिता। हतस्वसा। सुहोता॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति। बह्व्यो नाड्योऽस्य बहुनाडिः कायः। बहुतन्त्रीर्ग्रीवा। धमनीवचनस्तन्त्रीशब्दः। स्वाङ्ग इति किम्? बहुनाडीकः स्तम्भः, बहुतन्त्रीका वीणा॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते। प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी। प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी। करणसाधनोऽयं ल्युट्। तन्तुवायशलाका भण्यते। निर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्रवाणिः पटः। निष्प्रवाणिः कम्बलः। अपनीतशलाकः समाप्तवानः प्रत्यग्रो नवक उच्यते।

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः॥ ५॥ ४॥

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः।

वन्दिते—वन्दितार्थकभ्रातृशब्दान्त बहुव्रीहि से भी कप् प्रत्यय नहीं होता है।

ऋतश्छन्दसि—ऋवर्णान्त बहुव्रीहि से भी छन्दोविषय में ('नद्यृतश्च' सूत्र से प्राप्त) कप् प्रत्यय नहीं होता है।

नाडी—स्वाङ्गवृत्ती नाड़ी तथा तन्त्री शब्दों से सम्पन्न बहुव्रीहि से भी नदीत्व-निमित्तक कप् प्रत्यय नहीं होता है।

निष्प्रवाणिश्च—'निष्प्रवाणि' शब्द से भी 'नद्यृतश्च' सूत्र से प्राप्त नदीत्वनिमित्तक कप् प्रत्यय नहीं होता है।

पञ्चम अध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ।

पञ्चम अध्याय समाप्त।

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक्संप्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति--लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच । इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशः । एकोऽच् यस्य सोयमेकाच् इत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवो भवतीति साच्कस्यैव द्विर्वचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच् तदवयोऽच्शब्दः पशब्दश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं तर्हि समुदायैकाजेव । तथाहि—सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायोऽनुगृह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय, आरेत्यत्रैकाच्त्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव । द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदम्, आवृत्तिसंख्या हि द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते, न च शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते ॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधिक्रियते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः । अटिटिषति । अशिशिषति । अरिरिषति । अर्तेः स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति इट् क्रियते, तस्मिन् कृते गुणे च रपरत्वे च द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । तत्र प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्तेऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं तर्हि कार्यी । न च कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते । तथाहि—क्ङिन्निमित्तयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति । न हि कार्यिणः शीङो गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अत्र केचिदजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीमिच्छन्ति—अच्चासावादिश्चेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचोऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिषति । अड्डिडिषति । अर्चिचिषति । न्द्रा इति किम् ? ईचिचिषते । संयोगादय इति किम् ? प्राणिणिषति । अनितेरुभौ साभ्यासस्येति णत्वम् । अजादेरित्येव--दिद्रासति । केचिदजादेरित्यपि पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति, तस्य प्रयोजनम्--इन्दिद्रीयिषतीति । अजादेरनन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यत एव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति क्यच् । तदन्तात्-इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् ।

एकाचो—यहाँ से लेकर सम्प्रसारणविधान-पर्यन्त 'एकाचः', 'द्वे' तथा 'प्रथमस्य' का अधिकार समझना चाहिए ।

अजादेः—अजादि धातुओं के द्वितीय एकाच् अवयव के स्थान में द्विर्वचन होता है ।

नन्द्राः—द्विर्वचनस्थानिभूत द्वितीय एकाच् के अवयव संयोगादिस्थ नकार, दकार तथा रेफ का द्विर्वचन नहीं होता है ।

बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः । उब्जिजिषति । यदा बकारोपध उब्जिरुपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः । दकारोपदेशे तु न वक्तव्यः । एवं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ *यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्* । अरार्यते । अर्तेरव्यर्तिशूर्णोतीनामुपसंख्यानमिति यङ् । तत्र यङि चेति गुणस्ततो द्विर्वचनम् । *ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । कस्य तृतीयस्य? केचिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यियिषति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिषिषति । *कण्ड्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । कण्डूयियिषति । असूयियिषति । *वा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । अश्वीयियिषति । अशिश्वीयिषति । अपर आह—*यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम्* । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । पुपुतित्रीयियिषति । पुत्रीयिषिषति(१) ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थादिह षष्ठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन् प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्यः पूर्वोऽवयवः, सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच । पिपक्षति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र लोपोऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु । उभेग्रहणं किम्? नेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये यथा स्यात्, प्रत्येकं पर्यायेण वा मा भूदिति । अभ्यस्तप्रदेशाः—अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्ष भक्षहसनयोरित्यतः प्रभृति वेवीङ् वेतिना तुल्य इति यावत् । जक्षति । जाग्रति । दरिद्रति । चकासति । शासति । दीध्यते । वेव्यते—इत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्येष स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति च शतरि व्यत्ययेन संपादिते नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ।

बकार—यह प्रतिषेध बकार के द्विर्वचन का भी प्रदिपादनीय है ।

यकारपरस्य—यकार हो पर में जिस रेफ के उसके द्विर्वचन के प्रतिषेध का अभाव प्रतिपाद्य है ।

ईर्ष्यतेः—'ईर्ष्य' धातु के तृतीय व्यजन अथवा तृतीय एकाच् का द्विर्वचनप्रतिपादन करना चाहिए ।

कण्ड्वादीनाम्—कण्ड्वादिगणपठित धातुओं के तृतीय एकाच् का द्विर्वचन प्रतिपादनीय है ।

वा नाम—नामधातु के तृतीय एकाच् का वैकल्पिक द्विर्वचन अवगन्तव्य है ।

यथेष्टं नाम—अथवा नामधातु के किसी भी अवयव को द्वित्व हो सकता है—यह कुछ आचार्यों का मत है ।

पूर्वोऽभ्यासः—इस प्रकरण में विहित द्विर्वचन के पूर्वावयव की 'अभ्यास' संज्ञा होती है ।

उभे—द्विर्वचन के उभयांश की 'अभ्यस्त' संज्ञा होती है ।

जक्षित्यादयः—'जक्ष' तथा इसके आगे के और छः धातुओं की भी 'अभ्यस्त' संज्ञा होती है ।

---

(१) वस्तुतस्तु उपस्थितप्रथमद्वितीयतृतीयानां पर्यायेण द्वित्वम् । युगपत्तु त्रयाणां न, बाध्यबाधकभावस्य निर्णीतत्वात् । चतुर्थस्य तु न कथमपि द्वित्वं संभाव्यते, अनुपस्थितत्वात् ।

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः। कश्च प्रकारः? तुजेर्दीर्घोऽभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति। तूतुजानः। मामहानः। अनड्वान् दाधार। स्वधां मीमाय। दाधार। स तूताव। दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते, ततोऽन्यत्र न भवति--तुतोज शबलान्।

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं(१) द्वे भवतः। पपाच। पपाठ। प्रोर्णुनाव। वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भाव इति वचनाद् ऊर्णोतेरिजादेरित्याम्न भवति। लिटीति किम्? कर्त्ता, हर्त्ता। धातोरिति किम्? ससृवांसो विश्रृण्विरे, सोममिन्द्राय सुन्विरे। अनभ्यासस्येति किम्? कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्। नोनूयतेर्नोनाव। संमान्या मरुतः संमिमिक्षुः--लिटि उसन्तः। ॐद्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्ॐ। यो जागार तमृचः कामयन्ते। दाति प्रियाणीति।

सन्यङोः ॥ ९ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्त्तते। सन्यङोरिति च षष्ठ्यन्तमेतत्। सन्नन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः। पिपक्षति। पिपतिषति। अरिरिषति। उन्दिदिषति। यङन्तस्य-पापच्यते। अटाट्यते। यायज्यते। अरार्यते। प्रोर्णोनूयते। अनभ्यासस्येत्येव--जुगुप्सिषते, लोलूयिषते।

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः। जुहोति। बिभेति। जिह्रेति।

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः। अपीपचत्। अपीपठत्। आटिटत्। आशिशत्। आर्दिदत्। पचादीनां ण्यन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाह्रस्वत्वं द्विर्वचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः। तथा च सन्वल्लघुनि चङ्परे इति सन्वद्भावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावान्न प्रतिषिद्ध्यते। यो

तुजादीनाम्--'तुज' आदि धातुओं के अभ्यास को दीर्घादेश होता है।

लिटि--लिट् लकार के परे अनभ्यास धातु के अवयव प्रथम एकाच् का और अजादि धातु के अवयव द्वितीय एकाच् का द्विर्वचन हो जाता है।

द्विर्वचन--द्विर्वचन के प्रकरण में यह कहना चाहिए कि यह द्विर्वचनविधान छन्दोविषय में वैकल्पिक होता है।

सन्यङोः--सन्नन्त तथा यङन्त अनभ्यासधात्ववयवभूत (हलादि धातु के प्रसङ्ग में) प्रथम एकाच् का तथा (अजादि धातु के प्रसङ्ग में) द्वितीय एकाच् का द्विर्वचन होता है।

श्लौ--'श्लु' के परे अनभ्यासधात्ववयवभूत (यथासम्भव) प्रथम एकाच् तथा द्वितीय एकाचे का द्विर्वचन होता है।

चङि--चङ् आदेश के परे अनभ्यासधात्ववयवभूत (यथासम्भव) प्रथम एकाच् तथा द्वितीय एकाच् का द्वित्व हो जाता है।

---

(१) हलादेः प्रथमस्यैकाचः, अजादेस्तु द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम्, एकाचो द्वे, अजादेर्द्वितीयस्य इत्यनुशासनात्। (श्रीना०)

ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति। न चास्मिन् कार्याणां क्रमेऽनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति—आटिटदिति द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति।

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां च विशेषेण निपात्यन्ते। दाश्वानिति दाश्रृ दान इत्येतस्य धातोः क्वसावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यते। दाश्वांसो दाशुषः सुतमिति। साह्वानिति षह मर्षणे इत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात्। साह्वान् बलाहकः। मीढ्वानिति मिह सेचन इत्येतस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ढत्वं च निपातनात्। मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय। एकवचनमतन्त्रम्। ॐकृञादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम्ॐ। क्रियतेऽनेनेति चक्रम्। चिक्लिदम्। क्नुङः क्लिदेश्च घञर्थे कविधानमिति कः प्रत्ययः। ॐचरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्यॐ। चरादीनां धातूनामचि प्रत्यये परतो द्वे भवतः, अभ्यासस्यागागमो भवति। आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति। हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। ॐवेति वक्तव्यम्ॐ। तेन—चरः पुरुषः। चलो रथः। पतं यानम्। वदो मनुष्यः इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति। ॐहन्तेर्घत्वं चॐ। हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च हकारस्य च घत्वमाक् चागमो भवति। परस्याभ्यासाच्चेति कुत्वम्। घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम्। ॐपाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्यॐ। पाटेरचि परतो द्वे भवतो णिलुक् च भवति अभ्यासस्य चोगागमो दीर्घश्च भवति। पाटूपटः॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे ष्यङः संप्रसारणं भवति। यणः स्थाने इग् भवतीत्यर्थः। कारीषगन्धीपुत्रः। कारीषगन्धीपतिः। कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। करीषस्येव गन्धोऽस्य, कुमुदस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिस्तत्रोपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, करीषगन्धेरपत्यमित्यण्, तदन्तात् स्त्रियामणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ गोत्र इति ष्यङ्, ततश्चापि विहिते षष्ठीसमासः। संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम्। ष्यङ इति किम्? इभ्यापुत्रः। क्षत्रियापुत्रः। पुत्रपत्योरिति किम्? कारीषगन्ध्याकुलम्। कौमुदगन्ध्या-

---

दाश्वान्—लोक तथा वेद में 'दाश्वान्', 'साह्वान्' तथा 'मीढ्वान्' शब्दों का निपातन होता है।

कृञादीनाम्—'कृञ्' आदि धातुओं के, 'क' प्रत्यय के परे, द्विर्वचन का विधान करना चाहिए।

चरि-चलि—अच् प्रत्यय के परे 'चर', 'चल', 'पत' तथा 'वद' धातुओं के द्विर्वचन तथा इनके अभ्यास को आक् के आगम का विधान कर्त्तव्य है।

वेति—उक्त द्विर्वचन तथा आगागम का वैकल्पिकत्व भी वक्तव्य है।

हन्तेर्घत्वम्—अच् प्रत्यय के परे 'हन्' धातु के द्विर्वचन तथा अभ्यास में आगागम के साथ-साथ अभ्यास तथा उत्तरवर्ती हकार के स्थान में घकारादेश का भी विधान करना चाहिए।

पाटेर्णिलुक्—णिजन्त 'पाटि' धातु का, अच् प्रत्यय के परे, द्विर्वचन, णिच् का लोप, अभ्यास को उक् का आगम तथा उसके स्थान में दीर्घादेश भी विधेय हैं।

ष्यङः—पुत्रशब्दोत्तरपदक तथा पतिशब्दोत्तरपदक तत्पुरुष समास में 'ष्यङ्' प्रत्यय के स्थान में (यकार के स्थान में) सम्प्रसारण (इकार) हो जाता है।

कुलम्। तत्पुरुष इति किम्? कारीषगन्ध्या पतिरस्य ग्रामस्य कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः। ष्यङ इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणम् स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरित्येष नियमो नास्ति। तेन परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः, परमकारीषगन्धीपतिरित्यपि भवति। उपसर्जने तु ष्यङि न भवति—अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्याः पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यापुत्रः। अतिकारीषगन्ध्यापतिः। पुत्रपत्योः केवलयोरुत्तरपदयोरिदं संप्रसारणं तदादौ तदन्ते च न भवति-कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्, कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इति। ष्यङन्ते यद्यप्यन्येऽपि यणः सन्ति तथापि ष्यङ एव संप्रसारणं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति। संप्रसारणमिति चाधिक्रियते, विभाषा परेरिति यावत्॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

ष्यङः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते। बन्धुशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे ष्यङः संप्रसारणं भवति। कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः। कौमुदगन्धीबन्धुः। बहुव्रीहाविति किम्? कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः। अत्रापि पूर्ववदेव परमकारीषगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति। अतिकारीषगन्ध्याबन्धुरित्यत्र च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः, कारीषगन्ध्यापरमबन्धुरित्यादौ न। बन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्द्देशः शब्दरूपापेक्षया, पुँल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयं बन्धुशब्दः। ॐमातच्मातृकमातृषुॐ। ष्यङः संप्रसारणं भवति विभाषया बहुव्रीहावेव। कारीषगन्ध्या माताऽस्येत्येवं बहुव्रीहौ कृते एतस्मादेवोपसंख्यानात् पक्षे मातृशब्दस्य मातजादेशः। तत्र चित्करणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्वं बाधते। मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद्, नद्यृतश्चेति कबपि विकल्प्यते। कारीषगन्धीमातः। कारीषगन्ध्यामातः। कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगन्ध्यामातृकः। कारीषगन्धीमाता। कारीषगन्ध्यामाता॥

वचिस्वपियजादीनां किति च ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते। ष्यङ इति निवृत्तम्। वचि-वच परिभाषणे। ब्रुवो वचिरिति च। स्वपि-ञिष्वप् शये। यजादयो यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्वित्यतः प्रभृति आ गणान्तात्। तेषां वचिस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति। वचि-उक्तः, उक्तवान्। स्वपि-सुप्तः, सुप्तवान्। यज-इष्टः, इष्टवान्। वप्-उप्तः, उप्तवान्। वह्-ऊढः, ऊढवान्। वस-उषितः, उषितवान्। वेञ्-उतः, उतवान्। व्येञ्-संवीतः, संवीतवान्। ह्वेञ्-हूतः, हूतवान्। वद-उदितः, उदितवान्। टुओश्वि=शूनः, शूनवान्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते। तेनेह न भवति-वाच्यति, वाचिक इति॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥१६॥

ग्रह उपादाने, ज्या वयोहानौ, वेञो वयिः, व्यध ताडने, वश कान्तौ, व्यच व्याजी-

---

बन्धुनि—बन्धुशब्दोत्तरपदक बहुव्रीहि समास में 'ष्यङ्' के स्थान में सम्प्रसारण हो जाता है।

मातच्—मातच्, मातृक तथा मातृ शब्द हो उत्तरपद जिस बहुव्रीहि समास में उसमें 'ष्यङ्' के स्थान में सम्प्रसारण का वैकल्पिक विधान समझना चाहिए।

वचिस्वपि—'वच्', 'स्वप्' तथा 'यज' आदि धातुओं के यण् के स्थान में कित् (जिसके ककार की इत्संज्ञा होती है) प्रत्यय के परे सम्प्रसारण होता है।

ग्रहि-ज्या—'ग्रह', 'ज्या आदि धातुओं के यण् (य, र, ल तथा व) के स्थान में सम्प्रसारण इ, ऋ, लृ तथा उ) हो जाता है ङित् (जिसके ङकार की इत्संज्ञा होती है) तथा कित् प्रत्ययों के परे।

करणे, ओव्रश्चू छेदने, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, भ्रस्ज पाके इत्येतेषां धातूनां ङिति प्रत्यते परतश्च-कारात्किति च संप्रसारणं भवति। ग्रह–गृहीतः। गृहीतवान्। ङिति–गृह्णाति। जरीगृह्यते। ज्या–जीनः। जीनवान्। ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम्। ङिति–जिनाति। जेजीयते। हल इति संप्रसारणदीर्घे कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते। वयि–लिटि परतो वेञो वयिरादेशस्तस्य ङिद्भावात् किदेवोदाह्रियते–ऊयतुः। ऊयुः। यद्येवं वयिग्रहणमनर्थकम्, यजादिषु वेञ् पठ्यते? नैवं शक्यम्। लिटि तस्य वेञ इति प्रतिषेधो वक्ष्यते। तत्र तथैव स्थानिवद्भावाद्वयेर्विधिरेवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति? नैष दोषः। लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधात् वयेर्विधौ ग्रहणं प्रतिषेधे चाऽग्रहणमनुमास्यते। सत्यमेतत्। एष एवार्थः साक्षान्निर्देशेन वयेः स्पष्टीक्रियते। व्यध–विद्धः। विद्धवान्। ङिति–विध्यति, वेविध्यते। वश–उशितः। उशितवान्। ङिति–उष्टः। उशन्ति। व्यच–विचितः। विचितवान्। ङिति–विचति। वेविच्यते। व्यचेः कुटादित्वमनसि प्रतिपादितम्। तेन सर्वत्राञ्णिति प्रत्यये संप्रसारणं भवति। उद्विचिता। उद्विचितुम्। उद्विचितव्यमिति। व्रश्चेः–वृक्णः। वृक्णवान्। अथ कथमत्र कुत्वम्, व्रश्चभ्रस्जेति हि षत्वेन भवितव्यम्? ॐनिष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यःॐ। तत्र षत्वं प्रति नत्वस्य सिद्धत्वाद् झलादिर्निष्ठा न भवति। कुत्वे तु कर्त्तव्ये तदसिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वम्। ङिति–वृश्चति। वरीवृश्च्यते। प्रच्छ–पृष्टः। पृष्टवान्। ङिति–पृच्छति। परीपृच्छ्यते। प्रश्नः। नङि तु प्रश्ने चासन्नकाल इति निपातनादसंप्रसारणम्। भ्रस्ज–भृष्टः। भृष्टवान्। ङिति=भृज्जति। बरीभृज्ज्यते। सकारस्य झलां जश् झशीति जश्त्वेन दकारः, स्तोः श्चुना श्चुरिति श्चुत्वेन जकारः।

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्यादीनां ग्रह्यादीनां च लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति। वचि–उवाच। उवचिथ। स्वप्–सुष्वाप। सुष्वपिथ। यज–इयाज। इयजिथ। टुवप्–उवाप। उवपिथ। ग्रह्यादीनाम्, तत्र ग्रहेरविशेषः। जग्राह। जग्रहिथ। ज्या–जिज्यौ। जिज्यिथ। वयि–उवाय। उवयिथ। व्यध–विव्याध। विव्यधिथ। वश–उवाश। उवशिथ। व्यच–विव्याच। विव्यचिथ। वृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेषः? योगारम्भे तु सति यदि संप्रसारणमकृत्वा हलादिः शेषेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति। अथ रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च क्रियते तदानीमुरदत्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः। वव्रश्चिथ। पृच्छतिभृज्जत्योरविशेषः। अकिदर्थं चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते। किति हि परत्वाद्धातोः संप्रसारणे कृते पुनः प्रनङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम्। ऊचतुः। ऊचुरिति। अधिकारादेवोभयेषां ग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं हलादिःशेषमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति—विव्याध॥

स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेर्ण्यन्तस्य ग्रहणम्, तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति। असूषुपत्। असूषुपन्। द्विर्वचनात् पूर्वमत्र संप्रसारणम्, तत्र कृते लघूपधगुणस्तस्य णौ चङ्युपधाया

निष्ठादेशः—षत्वविधि, स्वरविधि, प्रत्ययविधि तथा इड्विधि के प्रसङ्ग में निष्ठास्थानिक (क्त, क्तवतु = निष्ठा) आदेश सिद्ध ही रहता है।

लिट्यभ्यास—लिट् लकार के परे 'वच्' आदि तथा 'ग्रह' आदि धातुओं के अभ्यास के यण् के स्थान में सम्प्रसारण आदेश हो जाता है।

स्वापेश्चङि—णिजन्त 'स्वापि' धातु के यण् (= व) के स्थान में सम्प्रसारण (= उ) हो जाता है चङ् प्रत्यय के परे रहने से।

ह्रस्वत्वम्, ततो द्विर्वचनम्, दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वम्। चङीति किम्? स्वाप्यते। स्वापितः। कितीति निवृत्तम्, ङितीति केवलमिहानुवर्त्तत इत्येतद्दुर्विज्ञानम्॥

स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥ १९ ॥

ञिष्वप् शये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्येञ् संवरणे इत्येतेषां धातूनां यङि परतः संप्रसारणं भवति। सोषुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते। यङीति किम्? स्वप्नक्॥

न वशः ॥ २० ॥

यङीति वर्त्तते। वशेर्द्धातोर्यङि परतः संप्रसारणं न भवति। वावश्यते। वावश्येते। वावश्यन्ते। यङीति किम्? उष्टः, उशन्ति(१)॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते। चायृ पूजानिशामनयोरित्येतस्य धातोर्यङि परतः कीत्ययमादेशो भवति। चेकीयते। चेकीयेते। चेकीयन्ते। दीर्घकरणं यङ्लुगर्थम्—चेकीतः॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायी ओप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो भवति। स्फीतः। स्फीतवान्। निष्ठायामिति किम्? स्फातिः। स्फातीभवतीत्येतदपि क्तिन्नन्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य। निष्ठायामित्येतदधिक्रियते लिङ्यङोश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात्॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च। स्फी इत्येतन्न स्वर्यते। स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोर्द्वयोरप्येतयोर्धात्वोः स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम्। स्त्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति। प्रस्तीतः। प्रस्तीतवान्। संप्रसारणे कृते यणवत्वं विहतमिति निष्ठानत्वं न भवति। प्रस्त्योऽन्यतरस्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते। प्रस्तीमः। प्रस्तीमवान्। प्रपूर्वस्येति किम्? संस्त्यानः, संस्त्यानवान्। प्रस्त्य इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात्—प्रसंस्तीतः, प्रसंस्तीतवान्। तत्कथम्? प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः। प्रः पूर्वो यस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्त्य इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, तत्र प्रसंस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्त्यशब्दो भवति॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शे वर्त्तमानस्य श्यैङ् गतावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसा-

---

स्वपिस्यमि—यङ् प्रत्यय के परे 'स्वप्', 'स्यम्' तथा 'व्येञ्' धातुओं के यण् के स्थान में सम्प्रसारण हो जाता है।

न वशः—यङ् प्रत्यय के परे रहने पर भी 'वश' धातु के यण् (=व) के स्थान में सम्प्रसारण (=उ) नहीं होता है।

चायः—यङ् प्रत्यय के परे 'चायृ' धातु के स्थान में 'की' आदेश हो जाता है।

स्फायः—'निष्ठा' प्रत्यय के परे 'स्फायी' धातु के स्थान में 'स्फी' आदेश हो जाता है।

स्त्यः—प्रपूर्वक 'स्त्या' (स्त्यै तथा ष्ट्यै) धातु के यकार के स्थान में 'निष्ठा' प्रत्यय के परे सम्प्रसारण (इ) हो जाता है।

द्रवमूर्त्ति—द्रव पदार्थ की कठिनता तथा स्पर्श के अर्थों में 'श्या' धातु के 'य' के स्थान में 'निष्ठा' प्रत्यय के परे सम्प्रसारण (=इ) हो जाता है।

---

(१) यङीति किम्? उष्टः, उशन्तीत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति।

रणं भवति। शीनं घृतम्, शीना वसा, शीनं मेदः। द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः। श्योऽस्पर्श इति निष्ठानत्वम्। स्पर्शे शीतं वर्त्तते। शीतो वायुः। शीतमुदकम्। गुणमात्रे तद्वति चास्य शीतशब्दस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या। द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम्? संश्यानो वृश्चिकः।

प्रतेश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते। प्रतेरुत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति। प्रतिशीतः। प्रतिशीनवान्। द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति सूत्रारम्भः।

विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते। अभि अव इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्रसारणं भवति। अभिशीनम्। अभिश्यानम्। अवशीनम्। अवश्यानम्। द्रवमूर्त्तिस्पर्शविवक्षायामपि विकल्पो भवति। अभिशीनं घृतम्। अभिश्यानं घृतम्। अवशीनं मेदः। अवश्यानं मेदः। अभिशीतो वायुः। अभिश्यानः। अवशीतमुदकम्। अवश्यानमुदकम्। सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या। पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनं समभिश्यानम्, समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति केचिद्व्याचक्षते। न किलायमभ्यवपूर्वः समुदाय इति। योऽत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्मान्न भवति? तस्मादत्र भवितव्यमेव। यदि तु नेष्यते ततो यत्नान्तरमास्थेयमस्माद्विभाषाविज्ञानात् व्यवस्थेयम्। पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम्—अभिसंशीनमभिसंश्यानं वा, अवसंशीनमवसंश्यानं वा। अत्र विकल्पो यथा स्याद् इति पूर्वग्रहणं स्वः प्रपूर्वस्येतिवत्।

शृतं पाके ॥ २७ ॥

विभाषेत्यनुवर्त्तते। श्रा पाके इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च पाकेऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः शृभावो निपात्यते विभाषा। शृतं क्षीरम्। शृतं हविः। व्यवस्थितविभाषा चेयम्। तेन क्षीरहविषोर्नित्यं शृभावो भवति। अन्यत्र न भवति—श्राणा यवागूः, श्रपिता यवागूरिति। यदापि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो णिजुत्पद्यते तदापि नेष्यते-श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति। श्रातिरयमकर्मकः कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्त्तते, स ण्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह। तदत्र द्वयोरपि शृतमितीष्यते। शृतं क्षीरं स्वयमेव। शृतं क्षीरं देवदत्तेन। पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थम्, तेन क्षीरहविषोरेव॥

प्यायः पीः ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव। ओप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति। पीनं मुखम्। पीनौ बाहू। पीनमुरः। इयमपि व्यवस्थितविभाषैव। तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति, सोपसर्गस्य तु नैव भवति। आप्यानश्चन्द्रमाः। आङ्पूर्वस्यान्धूधसोर्भवत्येव—आपीनोऽन्धुः, आपीनमूध इति॥

प्रतेश्च—प्रति-पूर्वक 'श्या' धातु के यकार के स्थान में भी 'निष्ठा' प्रत्यय के परे सम्प्रसारण (=इ) हो जाता है।

विभाषा—अभिपूर्वक तथा अवपूर्वक 'श्या' धातु के यण् के स्थान में 'निष्ठा' प्रत्यय के परे सम्प्रसारण विकल्प से होता है।

शृतं पाके—ण्यन्त तथा अण्यन्त 'श्रा' धातु के स्थान में विकल्प से 'शृ' आदेश हो जाता है 'निष्ठा' प्रत्यय के परे, यदि प्रत्ययान्त पाक-वाचक हो।

प्यायः—'निष्ठा' प्रत्यय के परे 'ओप्यायी' धातु के स्थान में विकल्प से 'पी' आदेश हो जाता है।

लिड्यङोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुकृष्यते । लिटि यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिप्ये । आपिप्याते । आपिप्यिरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचमेरनेकाच इति यणादेशः । यङि—आपेपीयते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

लिड्यङोरिति वर्त्तते, संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः । यङि-शोशूयते । शेश्वीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधीयते । लिटि तु किति यजादित्वात नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्येषोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

णौ च संश्चङोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्परे चङ्परे च णौ परतः श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशावयिषति । चङि-अशूशवत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्धिरावादेशश्च । तत ओः पुयण्ज्यपर इत्येतद्वचनं ज्ञापकं णौ कृतस्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

ह्वः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

णौ च संश्चङोरिति वर्त्तते । सन्परे चङ्परे च णौ परतो ह्वः संप्रसारणं भवति । जुहावयिषति । जुहावयिषतः । जुहावयिषन्ति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् शाच्छासाह्वाव्यावेपां युगिति प्रागेव युङ्न भवति । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभाषेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम्—ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति । ह्वायकीयतेः सन्—जिह्वायकीयिषति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

ह्व इति वर्त्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्—अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः । कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः ? कारणम्, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात् संप्रसारणं भवति । जुहाव । जोहूयते । जुहूषति ॥

लिड्यङोश्च—लिट्लकार तथा यङ् प्रत्यय के परे भी 'ओप्यायी' (प्याय्) धातु के स्थान में 'पी' आदेश हो जाता है ।

विभाषा—लिट् लकार तथा यङ् प्रत्यय के परे 'श्वि' धातु के यण् के स्थान में विकल्प से सम्प्रसारण होता है ।

णौ च—सन्-परक तथा चङ्-परक णिच् प्रत्यय के परे भी 'श्वि' धातु के यण् के स्थान में विकल्प से सम्प्रसारण होता है ।

ह्वः सम्प्र—सन्-परक तथा चङ्-परक णिच् प्रत्यय के परे 'ह्वेञ्' धातु के यण् के स्थान में भी सम्प्रसारण हो जाता है ।

अभ्यस्तस्य—भावी 'अभ्यस्त' संज्ञा के कारण (आश्रय) 'ह्वेञ्' धातु के यण् के स्थान में भी द्विर्वचन से पूर्व ही सम्प्रसारण हो जाता है ।

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

ह्व इति वर्त्तते। छन्दसि विषये ह्वयतेर्धातोर्बहुलं संप्रसारणं भवति। इन्द्राग्नी हुवे। देवीं सरस्वतीं हुवे। ह्वेञो लटयात्मनेपदोत्तमैकवचने। बहुलं छन्दसीति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवङादेशश्च। न च भवति—ह्वयामि मरुतः शिवान्, ह्वयामि विश्वान् देवान्॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं छन्दसीति वर्त्तते। चायतेर्धातोश्छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो भवति। विधुना निचिक्युः। नान्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम्। लिट्युसि रूपम्। न भवति—अग्निर्ज्योतिर्निचाय्यः॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥३६॥

छन्दसीति वर्त्तते। अपस्पृधेथामिति—स्पर्द्ध संघर्षे इत्यस्य लङि आथामि द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात्। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। अस्पर्धेथामिति भाषायाम्। अपर आह—स्पर्द्धेरपपूर्वस्य लङयाथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः। अत्र प्रत्युदाहरणमपास्पर्द्धेथामिति भाषायाम्। आनृचुरानृहुरिति—अर्च्च पूजायाम्, अर्ह पूजायामित्यनयोर्द्धात्वोर्लिट्युसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात्। ततो द्विर्वचनमुरदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम्। तस्मान्नुड् द्विहल इति नुडागमः। यन्ग्रा अर्कमानृचुः। न वसून्यानृहुः। आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम्। चिच्युषे। च्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेशब्देऽभ्यासस्य संप्रसारणमनिट् च निपातनात्। चिच्युषे। चुच्युविष इति भाषायाम्। तित्याज। त्यज हानावित्यस्य धातोर्लिटयभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते। तित्याज। तत्याजेति भाषायाम्। श्राता इति। श्रीञ् पाकइत्येतस्य धातोर्निष्ठायां श्राभावः। श्रातास्त इन्द्रसोमाः। श्रितमिति। तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम्। सोमो गौरी अधिश्रितः। श्रिता नो गृहाः। अनयोः श्राभावश्रिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति—सोमेषु बहुषु श्राभाव एव, अन्यत्र श्रिभाव एव। सोमादन्यत्र क्वचिदेकस्मिन्नपि श्राभावो दृश्यते—यदि श्रातो जुहोतन। तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंग्रहो द्रष्टव्यः। आशीराशीर्त्त इति। तस्यैव श्रीणातेराङ्पूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च शीरादेशो निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात्। तामाशीरादुहन्ति। आशीर्त्त ऊर्ज्जम्। क्षीरैर्मध्यत आशीर्त्तः॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति। व्यध—विद्धः। व्यच—विचितः। व्येञ्—संवीतः। एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वचनात् प्रथमं परस्य यणः क्रियते, पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिद्ध्यते। संप्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति—श्वयुवमघोनामतद्धिते। यूनः। यूना। संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो न स्थानिवद्भवति। सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधान-

---

बहुलम्—छन्दो-विषय में 'ह्वेञ्' धातु के यण् के स्थान में बहुल करके सम्प्रसारण होता है।

चायः की—छन्दो-विषय में 'चायृ' धातु के स्थान में बहुल रूप में 'की' आदेश होता है।

अपस्पृधेथाम्—छन्दो-विषय में 'अपस्पृधेथाम्', 'आनृचुः', 'आनृहुः', 'चिच्युषे', 'तित्याज', 'श्राताः', 'श्रितम्' 'आशीः' तथा 'आशीर्त्त' शब्दों का निपातन होता है।

न सम्प्रसारणे—सम्प्रसारण के परे पूर्ववर्त्ती यण् के स्थान में सम्प्रसारण नहीं हो सकता है।

मेतावदाश्रयिष्यते। ॐऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसिॐ। ऋचि परतस्त्रेः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि विषये। तिस्र ऋचो यस्मिन् तत् तृचं साम। ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष इति समासान्तः। छन्दसीति किम्? त्र्यृचं कर्म। ॐरयेर्मतौ बहुलम्ॐ। रयिशब्दस्य छन्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति। आ रेवानेतु नो विशः। न च भवति—रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः॥

लिटि वयो यः॥ ३८॥

न सम्प्रसारणमित्यनुवर्त्तते। लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति। उवाय। ऊयतुः। ऊयुः। लिड्ग्रहणमुत्तरार्थम्॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति॥ ३९॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम्। ऊवतुः। ऊवुः। ऊयतुः। ऊयुः। कितीति किम्? (१) उवाय, उवयिथ॥

वेञः॥ ४०॥

लिटीत्यनुवर्त्तते। वेञ् तन्तुसंतान इत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति। ववौ। ववतुः। ववुः। किति यजादित्वाद्धातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिद्ध्यते॥

ल्यपि च॥ ४१॥

वेञ इत्यनुवर्त्तते। ल्यपि च परतो वेञः संप्रसारणं न भवति। प्रवाय। उपवाय। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

ज्यश्च॥ ४२॥

ल्यपीत्येव। ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति। प्रज्याय। उपज्याय॥

व्यश्च॥ ४३॥

ऋचि—छन्दो-विषय-प्रयोग में ऋक् शब्द के परे 'त्रि' शब्द के यण् के स्थान में सम्प्रसारण तथा उत्तरपद (ऋक्) के आदि (=ऋ) का लोप भी हो जाता है—ऐसा समझना चाहिए।

रयेः—मतुप् प्रत्यय के परे रयि शब्द के यण् (=य) के स्थान में बहुलता से सम्प्रसारण होता है छन्दो-विषय-प्रयोग में।

लिटि—लिट् प्रत्यय के परे 'वय' के यकार के स्थान में सम्प्रसारण नहीं होता है।

वश्चास्यान्य—इस 'वय' धातु के यकार के स्थान में कित् लिट् प्रत्यय के परे विकल्प से वकारादेश हो जाता है।

वेञः—तन्तुसन्तानार्थक 'वेञ्' धातु के वकार के स्थान में लिट् लकार के परे सम्प्रसारण नहीं होता है।

ल्यपि च—ल्यप् प्रत्यय के परे भी 'वेञ्' धातु के वकार के स्थान में सम्प्रसारण नहीं होता है।

ज्यश्च—वयोहान्यर्थक 'ज्या' धातु के यकार के स्थान में भी ल्यप् प्रत्यय के परे सम्प्रसारण नहीं होता है।

व्यश्च—सम्वरणार्थक 'व्येञ्' धातु के वकार के स्थान में भी ल्यप् प्रत्यय के परे सम्प्रसारण नहीं होता है।

---

(१) उवाच, उवचिथ इति प्राचीनपुस्तके पाठः, स न युक्तः।

ल्यपीत्येव। व्येञ् संवरण इत्येतस्य धातोर्ल्यपि संप्रसारणं न भवति। प्रव्याय। योगविभाग उत्तरार्थः॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते। परेरुत्तरस्य व्येञित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति। परिवीय यूपम्। परिव्याय। संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च ह्रस्वस्य इति तुक् प्राप्नोति। स हल इति दीर्घत्वेन परत्वाद् बाध्यते॥

आदेच उपदेशेऽशिति ॥ ४५ ॥

धातोरिति वर्त्तते। एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति। ग्लै–ग्लाता। ग्लातुम्। ग्लातव्यम्। शो–निशातुम्। निशातव्यम्। एच इति किम्? कर्त्ता। हर्त्ता। उपदेश इति किम्? चेता। स्तोता। अशितीति किम्? ग्लायति। ग्लायति। कथं जग्ले, मम्ले? नैवं विज्ञायते शकार इद्यस्य सोयं शिदिति, किं तर्हि? श एव इत् शित्, तत्र 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः। एश् शकारान्तो भवति। अशितीति च प्रसज्ज्यप्रतिषेधोऽयम्। तेनैतदात्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति–सुग्लः, सुम्ल इति। आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः। सुग्लानः, सुम्लान इति ओतो युच् इत्येवमादि सिद्धं भवतीति। आकारस्त्वयं नित्यं स्मर्यतेः इति यावत्॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्येञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति। संविव्याय। संविव्ययिथ। लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। णलि अचो ञ्णिति इति वृद्धिः॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्त्तते। स्फुर स्फुल चलन इत्येतयोर्द्धात्वोरेचः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति। विस्फारः। विस्फालः। विष्फारः। विष्फालः। स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः इति वा षत्वम्॥

क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये, इङ् अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेचः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति। क्रापयति। अध्यापयति। जापयति॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णाविति वर्त्तते। षिधु हिंसासंराद्ध्योरित्यस्य धातोरपारलौकिकेऽर्थे वर्त्तमानस्यैचः

विभाषा—परिपूर्वक 'व्येञ्' धातु के वकार के स्थान में ल्यप् प्रत्यय के परे विकल्प से सम्प्रसारण नहीं होता है।

आदेच—इत्संज्ञक-शकार-विशिष्ट प्रत्ययों से भिन्न प्रत्यय के परे उपदेशकाल में एजन्त धातु को आकारादेश हो जाता है।

न व्यो—लिट् प्रत्यय के परे 'व्येञ्' धातु के स्थान में आकारादेश नहीं होता है।

स्फुरति—चलनार्थक 'स्फुर' तथा 'स्फुल' धातुओं के अनौपदेशिक एच् के स्थान में भी घञ् प्रत्यय के परे आकारादेश हो जाता है।

क्रीङ—'क्री', 'इङ्' तथा 'जि' धातुओं के एच् के स्थान में णिच् प्रत्यय के परे आकारादेश हो जाता है।

सिध्यतेरपार—अपारलौकिक अर्थ में वर्त्तमान 'षिधु' (सिध्) धातु के एच् के स्थान में णिच् प्रत्यय के परे रहते आकारादेश हो जाता है।

स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति। अन्नं साधयति। ग्रामं साधयति। अपारलौकिक इति किम्? तपस्तापसं सेधयति। स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति। अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते। तापसः सिध्यति। ज्ञानविशेषमासादयति। तं तपः प्रयुङ्क्ते। स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति। इह कस्मान्न भवति–अन्नं साधयति, ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति? सिधेरत्रार्थो निष्पत्तिः। तस्याः प्रयोजनमन्नम्। तस्य यद्दानं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते। साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेवं विषयं नावगाहते। सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः षिधु गत्यामित्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः॥

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च॥ ५०॥

आदेच उपदेश इति वर्त्तते। मीञ् हिंसायाम्, डुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षय इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च(१) विषये उपदेश एव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलोऽन्त्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति। प्रमाता। प्रमातव्यम्। प्रमातुम्। प्रमाय। निमाता। निमातुम्। निमातव्यम्। निमाय। उपदाता। उपदातव्यम्। उपदातुम्। उपदाय। उपदेश एवात्वविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति। आकारान्तलक्षणश्च भवति–उपदायो वर्त्तते। ईषदुपदानमिति घञ्युचौ भवतः॥

विभाषा लीयतेः॥ ५१॥

ल्यपीति वर्त्तते, आदेच उपदेश इति च। लीङ् श्लेषण इति दिवादिः, ली श्लेषण इति क्र्यादिस्तयोरुभयोरपि यका(२) निर्देशः स्मर्यते। लीयतेर्धातोर्ल्यपि च एचश्च विषये उपदेश एवालोऽन्त्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति। विलाता। विलातुम्। विलातव्यम्। विलाय। विलेता। विलेतुम्। विलेतव्यम्। विलीय। ॐनिमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। ईषन्निमयो निमयः। ईषत्प्रमयः प्रमयो वर्त्तते। ईषद्विलयो विलयो वर्त्तते। अत्र लियो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम्। एवं च प्रलम्भनशालिनीकरणयोश्च णौ नित्यमात्वं भवति–कस्त्वामुल्लापयते, श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते॥

खिदेश्छन्दसि॥ ५२॥

विभाषेति वर्त्तते। खिद दन्य इत्यस्य धातोरेचः स्थाने छन्दसि विषये विभाषा

मीनाति—हिंसार्थक 'मी', प्रक्षेपणार्थक 'मि' तथा क्षयार्थक 'दी' धातुओं के अन्त्य अल् (ई, इ, ई) के स्थान में प्रत्ययोत्पत्ति से पूर्व ही उपदेशकाल में आकारादेश हो जाता है ल्यप् प्रत्यय तथा एच्-स्थानीय आकारादेश के निमित्त अशित् प्रत्ययों के परे भी।

विभाषा—एज्विषय में तथा ल्यप् प्रत्यय के परे भी 'ली' धातु तथा 'लीङ्' धातुओं के अन्त्य अल् के स्थान में विकल्प से आकारादेश हो जाता है।

निमिमीलियाम्—नि+'मि', 'मी' तथा 'ली' एवम् 'लीङ्' धातुओं को खल् तथा अच् प्रत्ययों के परे आकारादेश नहीं होता है।

खिदेः—छन्दोविषय में दैन्यार्थक 'खिद' धातु के एच् को विकल्प से आत्व होता है।

---

(१) 'एचः स्थाने विधीयमानस्यातो विषये अशिति प्रत्यये परे' इत्यर्थः। (श्रीना०)

(२) अत एव लीलीङोर्ग्रहणम्। श्यना निर्देशस्तु नात्र कृतः, तथा सति 'विभाषा लिङः' इत्येतावदेव पर्याप्तं स्यात्, क्र्यादेः निरनुबन्धकतयैव व्युदासादिति भावः। (श्रीना०)

आकार आदेशो भवति। चित्तं चिखाद। चित्तं चिखेद। छन्दसीति किम्? चित्तं खेदयति॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

गुरी उद्यमन इत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकार आदेशो भवति। अपगारमपगारम्। अपगोरमपगोरम्। आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति णमुल्। अस्यपगारं युध्यन्ते, अस्यपगोरं युध्यन्त इत्यत्र द्वितीयायां चेति णमुल्॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

चिञ् स्फुर इत्येतयोर्धात्वोर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति। चापयति। चाययति। स्फारयति। स्फोरयति॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते। वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति। पुरोवातो गाः प्रवापयति। पुरोवातो गाः प्रवाययति। गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः। प्रजनो हि जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम्॥

बिभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते, विभाषेति च। हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकः, ततो यद्भयं स यस्य साक्षाद्धेतुः तद्भयं हेतुभयम्। तत्र वर्त्तमानस्य ञिभी भये इत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति। मुण्डो भापयते। मुण्डो भीषयते। जटिलो भीषयते। जटिलो भापयते। भीस्म्योर्हेतुभये इत्यात्मनेपदम्। भियो हेतुभये षुक्, स चात्वपक्षे न भवति। लिभियोरीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः षुग्विधीयते। हेतुभय इति किम्? कुञ्चिकयैनं भाययति। अत्र हि कुञ्चिकातो भयं करणाच्च हेतोर्देवदत्तात्॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभय इति च। नित्यग्रहणाद्विभाषेति निवृत्तम्। स्मिङ् ईषद्धसन इत्यस्य धातोर्हेतुभयेऽर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति। मुण्डो विस्मापयते। जटिलो विस्मापयते। भय इति किम्? कुञ्चिनयैनं विस्माययति। भयशब्देन हेत्वर्थसामान्याविह स्मयतेरर्थोऽभिधीयते। न हि मुख्ये भये स्मयतेर्वृत्तिरस्ति॥

सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ५८ ॥

अपगुरो—'अप'पूर्वक 'गुरी' धातु के एच् के स्थान में णमुल् के परे विकल्प से आकारादेश होता है।

चिस्फुरोर्णौ—'चि' तथा 'स्फुर्' धातुओं के एच् के स्थान में विकल्प से आत्व हो जाता है णि के परे।

प्रजने वीयतेः—'वी' धातु के अन्त्य अल् को आत्व हो जाता है यदि धात्वर्थ गर्भग्रहण-स्वरूप हो।

बिभेतेः—प्रयोजकहेतुकभयार्थक 'भी' धातु के अन्त्य अल् के स्थान में विकल्प से आत्व हो जाता है णिप्रत्यय के परे।

नित्यम्—'स्मीङ्' धातु के अन्त्य अल् के स्थान में णिप्रत्यय के परे नित्य आत्व हो जाता है यदि प्रयोजक से भय (=विस्मय) होता हो।

सृजि—झलादि अकित् प्रत्ययों के परे 'सृज्' तथा 'दृश्' धातुओं को अम् का आगम हो जाता है।

सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे इत्येतयोर्द्धात्वोर्झलादावकिति प्रत्यये परतोऽमागमो भवति। स्रष्टुम्। स्रष्टव्यम्। द्रष्टुम्। द्रष्टव्यम्। लघूपधगुणापवादोयममागमः। अस्राक्षीत्। अद्राक्षीत्। सिचि वृद्धिरमि कृते भवति, पूर्वं तु बाध्यते। झलीति किम्? सर्ज्जनम्, दर्शनम्। अकितीति किम्? सृष्टः, दृष्टः। धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न भवति-रज्जुसृड्भ्याम्, देवदृग्भ्यामिति॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्॥ ५९॥

उपदेश इति वर्त्तते, झल्यमकितीति च। उपदेशेऽनुदात्तस्य धातोर्ऋकारोपधस्य झलादावकिति प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याममागमो भवति। त्रप्ता। तर्पिता। तर्प्ता। द्रप्ता। दर्पिता। दर्प्ता। तृप प्रीणने, दृप हर्षणमोचनयोः इत्येतौ रधादी धातू, तयोरिडागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते। अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एव। अनुदात्तस्येति किम्? वर्ढा, वर्ढुम्, वर्ढव्यम्। वृहू उद्यमन इत्ययमुदात्तोपदेशः, ऊदित्वाच्चास्येड् विकल्प्यते। ऋदुपधस्येति किम्? भेत्ता, छेत्ता। झलीत्येव—तर्प्पणम्, दर्प्पणम्। अकितीत्येव—तृप्तः, दृप्तः॥

शीर्षंश्छन्दसि॥ ६०॥

शीर्षन्निति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते, न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य। सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव। शीर्ष्णा हि तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति। यत्ते शीर्ष्णो दौर्भाग्यम्। छन्दसीति किम्? शिरः॥

ये च तद्धिते॥ ६१॥

शीर्षन्निति वर्त्तते। आदेशोऽयमिष्यते। स कथम्? तद्धित इति हि परं निमित्तमुपादीयते, स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति। यकारादौ तद्धिते परतः शिरः शब्दस्य शीर्षन्नादेशो भवति। शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति। शीर्षण्यः स्वरः। शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चेति यत्। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः। तद्धित इति किम्? शिर इच्छति शिरस्यति। *वा केशेषु*। शिरसः शीर्षन्नादेशो वक्तव्यः। शीर्षण्याः केशाः। शिरस्याः केशाः॥

अचि शीर्षः॥ ६२॥

अजादौ तद्धिते शीर्षशब्द आदेशो भवति। हस्तिशिरसो हास्तिशीर्षिः(१) बाह्वादिभ्यश्चेति इञ्। स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम्। शीर्षन्भावे हि अन्निति प्रकृतिभावः स्यात्। हास्तिशीर्षिशब्दात् स्त्रियामणिञोरनार्षयोः ष्यङादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्दग्रणेन ग्रहणात् शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति। तत्र प्रकृतिभावे सति 'हास्तिशीर्षण्ये'त्यनिष्टं रूपं स्यात्। इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति। तत्कथम्? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः।

अनुदात्तस्य—उपदेश में अनुदात्त ऋकारोपध धातु को झलादि अकित् प्रत्यय के परे विकल्प से अम् का आगम हो जाता है।

शीर्षंश्छन्दसि—शिरःशब्दसमानार्थक 'शीर्षन्' शब्द का छन्दोविषय में निपातन समझना चाहिए।

ये च—यकारादि तद्धित प्रत्यय के परे शिरस् शब्द के स्थान में शीर्षन् आदेश हो जाता है।

वा केशेषु—केशार्थक शिरस् शब्द के स्थान में यकारादि तद्धितप्रत्यय के परे भी विकल्प से शीर्षन् आदेश होता है—ऐसा समझना चाहिए।

अचि—अजादि तद्धित के परे शिरस् शब्द के स्थान में शीर्ष आदेश होता है।

---

(१) पैलुशीर्षिरित्यधिकं पुस्तकान्तरे।

अणिजन्ताद् वा परः प्रत्ययः व्यङाश्रयितव्यः, तत्र यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष, यकृद्, शकृत्, उदक, आसन इत्येषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद्, दत्, नस्, मास्, हृत्, निश्, असन्, यूषन्, दोषन्, यकन्, शकन्, उदन्, आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । पद्-निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत्-या दतो धावति तस्यै श्यावदन् । नस्-सूकरस्त्वखनन्नसा । मास्-मासि त्वा पश्यामि चक्षुषा । हृद्-हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निश्-अमावास्यायां निशि यजेत । असन्-असिक्तोऽस्नावरोहति । यूषन्-या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि । दोषन्-यत्ते दोष्णो दौर्भाग्यम् । यकन्-यक्नोऽवद्यति । शकन्-शक्नोऽवद्यति । उदन्-उद्नो दिव्यस्य नावा ते । आसन्-आसनि किं लभे मधूनि । शस्प्रभृतिष्विति किम् ? पादौ ते प्रतिपीड्यौ, नासिके ते कृशे । केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्ति । तथाहि-भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ॥

व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्तयन्ति । तेन पादादयोपि प्रयुज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति शला दोषणी इत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवति । ॐपदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्ॐ । मांस, पृतना, सानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस्, पृत्, स्नु इत्येते आदेशा भवन्ति । मांस्पचन्या उखायाः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । पृत्सु मर्त्यम् । पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते । न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु । अधि सानुष्विति प्राप्ते । ॐनस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषुॐ । नासिकाया नसभावो वक्तव्यो यत् तस्क्षुद्र इत्येतेषु परतः । नस्यम् । नस्तः । नस् क्षुद्रः । ॐयति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम्ॐ । नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । षह-सहते । षिच-सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् ? षोडश, षडिकः, षण्डः । आदेरिति किम् ? कर्षति, कृषति । आदेशप्रत्ययोरित्यत्र षत्वव्यवस्थार्थं षादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते ? ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते—अजन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः, स्मिस्विदिस्वदिस्विञ्जिस्वपित-

---

पद्दन्नोमास्—शस्-प्रभृति प्रत्ययों के परे पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष, यकृद्, शकृद्, उदक और आसन शब्दों के स्थान में क्रमशः पद्, दत्, नस्, मास्, हृत्, निश्, असन्, यूषन्, दोषन्, यकन्, शकन्, उदन् तथा आसन् आदेश हो जाते हैं ।

पदादिषु—इस सूत्र से मांस, पृतना तथा सानु शब्दों के स्थान में क्रमशः मांस्, पृत् तथा स्नु आदेशों का भी प्रतिपादन कर्त्तव्य है ।

नस् नासिकायाः—यत्, तस् तथा क्षुद्र शब्दों के परे नासिका शब्द के स्थान में नस् आदेश समझना चाहिए ।

यति—वर्णार्थ तथा नगरार्थ में यत् प्रत्यय के परे होने पर भी नासिका शब्द के स्थान में नस् आदेश नहीं होता है ।

धात्वादेः—धातु के आदि षकार के स्थान में सकारादेश हो जाता है ।

षश्च। (१)मकारवकारयोरनङन्त्यत्वान्न भवतीति अप्राप्ते विधानम्, सृपिसृजिस्तृस्त्या-सेक्सृवर्जम् । ॐसुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । षोडीयति। षण्डीयति। ष्वष्कते। ष्ठिवु इत्यस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारश्चेष्यते। तेन तेष्ठीव्यते टेष्ठीव्यते इति चाभ्या-सरूपं द्विधा भवति ॥

णो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्त्तते। धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । णीञ्—नयति। णम—नमति। णह—नह्यति। धात्वादेरित्येव। अणति। सुब्धातोरयमपि नेष्यते। णकार-मिच्छति णकारीयति। उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो णोपदेशाः, नृनन्दिनर्दिनक्नाटिनाथनाधृवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्धातुग्रहणान्निवृत्तम् । तेन धातोर-धातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति । दिव—दिदिवान्। दिदिवांसौ। दिदिवांसः। ऊयी—ऊतम्। क्नूयी—क्नूतम् । गोधाया ढक्—गौधेरः । पचेरन् । यजेरन्। वकारस्य—जीवेरदानुक्—जीरदानुः । स्रिवेः—आस्रेमाणम् । उणादयो बहुलमिति बहुल-वचनाच्छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊठ् न भवति। वलीति किम्? ऊय्यते। पूर्वं लोप-ग्रहणं किम्? वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलिलोपो यथा स्यात्—कण्डूयतेः क्विप्—कण्डूः। लोलूयतेः—लोलूः। व्रश्चादीनामुपदेशसामर्थ्यात् वलि लोपो न भवति। वृश्चति, वव्रश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारणहलादिःशेषयोर्बहिरङ्गत्वात् प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्त्तते। वेरिति क्विबादयो विशेषाननुबन्धानुत्सृज्य सामान्येन गृह्यन्ते। वेरपृक्तस्य लोपो भवति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्—ब्रह्महा । भ्रूणहा। स्पृशोऽनुदके क्विन्—घृतस्पृक्। तैलस्पृक्। भजो ण्विः—अर्द्धभाक्। पादभाक्। तुरीयभाक्। अपृक्तस्येति किम्? दृभ्यां विन्—दर्विः। कृगृशृदृजागृभ्यः क्विः—जागृविः ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्त्तते। तदिह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम्—लुप्यत इति लोपः। हलन्ताद् ङ्यन्तादाबन्ताच्च(२)दीर्घात्परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते। हलन्तात् सुलोपः—राजा । तक्षा । उखास्रत्। पर्णध्वत् । ङ्यन्तात्—कुमारी। गौरी। शार्ङ्गरवी। आबन्तात्—खट्वा। बहुराजा। कारीषगन्ध्या। हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च।

सुब्धातु—नामधातु, 'ष्ठिवु' तथा 'ष्वष्क' धातुओं के आदि षकार के स्थान में सकारादेश का प्रतिषेध समझना चाहिए।

णो नः—धात्वादि णकार के स्थान में नकारादेश हो जाता है।

लोपो—धातु तथा अधातु के वकार एवं यकार का लोप हो जाता है 'वल्' (प्रत्याहारघटक-वर्ण) के परे रहते।

वेरपृक्तस्य—अपृक्तसंज्ञक (क्विप् आदि) 'वि' का लोप हो जाता है।

हल्ङ्याब्भ्यो—हलन्त, दीर्घ ङ्यन्त तथा आबन्त से परवर्त्ती अपृक्तसंज्ञक हल्-सु, ति तथा सि का लोप हो जाता है।

---

(१) मकारवकारयोरित्यारभ्य विधानमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

(२) दीर्घादिति ङ्यापोरेव विशेषणम्, नतु हलन्तस्य, असम्भवादिति ध्येयम्। (श्रीना०)

तत्र तिलोपस्तावत्-अबिभर्भवान् । भृञो लङि तिपि श्लौ भृञामित् इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अजागर्भवान् । सिलोपः-अभिनोऽत्र, अच्छिनोऽत्र । दस्य रेफः । हल्ङ्याब्भ्य इति किम् ? ग्रामणीः । सेनानीः । दीर्घादिति किम् ? निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् ? अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् ? भिनत्ति । छिनत्ति (१) । हलिति किम् ? बिभेद । चिच्छेद । अथ किमर्थं हलन्तात् सुतिसीनां लोपो विधीयते, संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् ? न सिद्ध्यति । राजा, तद्धेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात् । उखास्रत्, पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वाद्दत्वं च न स्यात् । अभिनोऽत्रेत्यत्रातो रोरप्लुतादप्लुते इत्युत्वं न स्यात् । अबिभर्भवानित्यत्र तु रात्सस्येति नियमाल्लोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति ॥
रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः ६९ ॥

लोप इति वर्त्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा च पूर्वसूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च परो हल्लुप्यते स चेत् संबुद्धेर्भवति । एङन्तात्-हे अग्ने, हे वायो । ह्रस्वान्तात्—हे देवदत्त, हे नदि, हे वधु, हे कुण्ड । कुण्डशब्दात् अतोम् इत्यम् । अमि पूर्वः इति पूर्वत्वे कृते हल्मात्रस्य मकारस्य लोपः । हे कतरदित्यत्र डिदयमद्डादेशस्तत्र टिलोपे सति ह्रस्वाभावान्नास्ति संबुद्धिलोपः । एङ्ग्रहणं क्रियते, संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति । या क्षेत्रा । या वना । यानि क्षेत्राणि । यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् ? आलूय, ग्रामणीः । पितीति किम् ? कृतम् । कृतीति किम् ? पटुतरः, पटुतमः । ग्रामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् तुग्न भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारोऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-इको यणचि-दध्यत्र, मध्वत्र । संहितायामिति किम् ? दधि अत्र, मधु अत्र ॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो भवति ।

एङ् ह्रस्वात्—एङन्त तथा ह्रस्वान्त प्रातिपदिकों से परवर्त्ती सम्बुद्ध्यङ्गभूत हल् का लोप हो जाता है।

शेश्छन्दसि—छन्दोविषय में 'शि' का बाहुल्येन लोप हो जाता है।

ह्रस्वस्य—पित् कृत् प्रत्यय के परे ह्रस्वान्त अङ्ग को तुक् का आगम हो जाता है।

संहितायाम्—"अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" सूत्रपर्यन्त "संहितायाम्" का अधिकार है।

छे च—ह्रस्वान्त अङ्ग को भी तुक् का आगम हो जाता है छकार के परे संहिता में।

(१) बिभर्तीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके।

इच्छति । गच्छति । ह्रस्व एवात्रागमी, न त्वदन्तः । तेन चिच्छिदतुश्चिच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न गृह्यत इति हलादिः शेषेण न निवर्त्यते । नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, छ इति च । आङो ङित ईषदादिषु चतुर्ष्वर्थेषु(१)वर्त्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तुगागमो भवति । पदान्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति । ईषदर्थे-ईषच्छाया आच्छाया । क्रियायोगे-आच्छादयति । मर्यादाभिविध्योः-आच्छायायाः, आच्छायम् । माङः खल्वपि-मा च्छैत्सीत , मा च्छिदत् । ङिद्विशिष्टग्रहणं किम् ? आछाया, प्रमाछन्दः, प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन् पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो भवति । ह्रीच्छति । म्लेच्छति । अपचाच्छायते । विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते । पदान्ताद्दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन् पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्तो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया । कुटीछाया । कुवलीच्छाया । कुवलीछाया । ॐविश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम्ॐ । विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनछत्रम् । नच्छायां कुरवोपराम् । नछायां कुरवोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्यत्र । मध्वत्र । कर्त्रर्थम् । हर्त्रर्थम् । लाकृतिः । ॐइकः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थः(२) यणादेशो वक्तव्यःॐ । भो३ इ इन्द्रम्, भो३ यिन्द्रम् । अचीति चायमधिकारः संप्रसारणाच्च इति यावत् ॥

आङ्माङोश्च—ईषत् , क्रियायोग, मर्यादा तथा अभिविधि अर्थों में वर्त्तमान ङित् आ तथा प्रतिषेधार्थक ङित् मा शब्द को भी तुक् का आगम हो जाता है छकार के परे संहिताविषय में ।

दीर्घात्—दीर्घ से परवर्त्ती छकार के परे दीर्घ को ही तुक् का आगम हो जाता है ।

पदान्ताद्वा—पदान्त दीर्घ से परवर्त्ती छकार के परे पूर्वपदान्त दीर्घ—को विकल्प से तुक् का आगम होता है ।

विश्वजनादीनाम्—छन्दोविषय में छकार के परे विश्वजन आदि शब्दों को विकल्प से तुक् का आगम समझना चाहिए ।

इको—इक् के स्थान में यण् आदेश हो जाता है संहिताविषय में ।

इकः—प्लुतपूर्वक इक् के स्थान में भी सवर्णदीर्घबाधनार्थ यणादेश का विधान समझना चाहिए ।

---

(१) ईषदर्थे क्रिया योगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इत्यनुसारेणाह—चतुर्ष्व इति । (श्रीना०)

(२) यद्यपि 'इ' इत्यस्य एकाज् निपातत्वेन निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यतया प्रकृतिभावे सति 'इ' इन्द्रम् इत्यत्र सवर्णदीर्घस्य न प्राप्तिः तथापि ततः प्रथमतः सवर्णदीर्घप्राप्तिमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति ध्येयम् । (श्रीना०)

एचोऽयवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थानेऽचि परतोऽय्, अव्, आय्, आव् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति। चयनम्। लवनम्। चायकः। लावकः। कयेते। व्ययेते। यावयरुणद्धि ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योऽयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अव् औकारस्याव् स यकारादौ प्रत्यये परतो भवति। बाभ्रव्यः। माण्डव्यः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। नाव्यो ह्रदः। वान्त इति किम्? रायमिच्छति रैयति। यीति किम्? गोभ्याम्, नौभ्याम्। प्रत्यय इति किम्? गोयानम्, नौयानम्। ॥गोर्यूतौ छन्दसि॥। गोशब्दस्य यूतौ परतश्छन्दसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः। आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्। छन्दसीति किम्? गोयूतिः। ॥अध्वपरिमाणे च॥। गोर्यूतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः। गव्यूति-मात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्तते, वान्तो यि प्रत्यय इति च। धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्यय-निमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति। लव्यम्। पव्यम्। अवश्यला-व्यम्। अवश्यपाव्यम्। धातोरिति किम्? प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूत्। तत्र को दोषः? बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्याद्, इह न स्याद्—गव्यम्, नाव्यमिति। तन्निमित्तस्यैति किम्? अतन्निमित्तस्य मा भूत्-ओयते, औयत, लौयमानिः, पौयमानिः। अत इञ्। एवकारकरणं किम्? धात्ववधारणं यथा स्यात्, तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति। तन्निमित्तस्य हि धातो-श्चाधातोश्च भवति-बाभ्रव्यः, अवश्यलाव्यम्, लव्यम् ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

क्षि जि इत्येतयोर्धात्वोर्यति प्रत्यये परतः शक्यार्थे गम्यमाने एकारस्यायादेशो निपा-त्यते। शक्यः क्षेतुं क्षय्यः। शक्यो जेतुं जय्यः। शक्यार्थ इति किम्? क्षेयं पापम्, जेयो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

एचोर—एच् के स्थान में क्रमशः अय्, अव्, आय तथा आव् आदेश हो जाते हैं संहिता-विषय में।

वान्तो यि—यकारादि प्रत्यय के परे ओ तथा औ के स्थान में भी क्रमशः अव् तथा आव् आदेश होते हैं।

गोर्यूतौ—छन्दोविषय-प्रयोग में यूति शब्द के परे गोशब्द के अन्त्य ओकार के स्थान में अवादेश हो जाता है।

अध्वपरिमाणे—मार्ग के परिमाण अर्थ में भी गो शब्द के ओकार के स्थान में यूति शब्द के परे अव् आदेश समझना चाहिए।

धातोः—धातु के एच् के स्थान में भी वान्त आदेश होता है यकारादि प्रत्ययों के परे यदि वह धात्ववयव एच् की उपपत्ति के निमित्त वे हीं यकारादि प्रत्यय हों (जिनके परे आदेश का विधान होता है)।

क्षय्यजय्यौ—शक्धात्वर्थ के गम्यमान होने पर यत् प्रत्यय के परे 'क्षि' तथा 'जि' धातुओं के एच् (क्षे, जे) के स्थान में अय् आदेश हो जाता है।

क्रय्यस्तदर्थे—'क्री' धातु के कर्म कारक के अभिधायक यत् प्रत्यय के परे 'क्री' धातु के एच् के स्थान में अयादेश का निपातन होता है।

क्रीणातेर्धातोस्तदर्थे क्रयार्थे यत्तस्मिन्नभिधेये यति प्रत्यये परतोऽयादेशो निपात्यते। क्रय्यो गौः। क्रय्यः कम्बलः। क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते। तदर्थ इति किम्? क्रेयं नो धान्यम्, न चास्ति क्रय्यम्॥

भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि॥ ८३॥

बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषयेऽयादेशो निपात्यते। भय्यं किलासीत्। वत्सरी प्रवय्या। भय्येति कृत्यल्युटो बहुलमित्यपादाने यत् प्रत्ययः। बिभेत्यस्मादिति भय्यम्। प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम्। अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति। छन्दसीति किम्? भेयम्। प्रवेयम्। ॐहृदय्या आप उपसंख्यानम्ॐ। हृदय्या आपः। हृदे भवाः, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः॥

एकः पूर्वपरयोः॥ ८४॥

अधिकारोऽयम्। ख्यत्यात् परस्येति प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति—आद्गुण इति। तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति। खट्वेन्द्रः। मालेन्द्रः। पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम्। एकैकस्यैव हि स्यात्। नोभे सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत् प्रकल्पिके भवत इति। एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदाद्धि भिन्नादिषु नरववद् द्वावादेशौ स्याताम्॥

अन्तादिवच्च॥ ८५॥

एक इति वर्त्तते, पूर्वपरयोरिति च। एकः पूर्वपरयोरिति योऽयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति। यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते तद्वदेकादेशोऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्येषोऽतिदेशार्थः। ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्धिवति प्रातिपदिकम्, ऊङित्यप्रातिपदिकम्, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्यः एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्त्तुं ङ्याप्प्रातिपदिकादिति स्वादिर्विधिः। वृक्षाविरित्यत्र सुबौकारः, असुबकारः, तयोः सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति। यथा शक्यते वक्तुं सुबन्तं पदमिति। वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्भावो नेष्यते, तथाच खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्भावाभावादतो भिस् ऐसिति न भवति। ह्वयतेर्जुहावेति संप्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्भावाभावादात औ णल एति न भवति। अस्ये अश्वः, अस्या अश्व इति वृद्धिरेचीति वृद्धिरेङः पदान्तादतीत्यत्र विधावादिवन्न भवति। पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते, तत्रावयवयोरानुमानिकं स्थानित्वमिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावाद्प्राप्तमित्यन्तादिवद्भावो विधीयते॥

भय्य—छन्दोविषय-प्रयोग में यत् प्रत्यय के परे 'भी' धातु तथा प्र+'वी' धातु के एच् के स्थान में अयादेश का निपातन होता है।

हृदय्या—छन्दोविषयप्रयोग में आप् (जल) के विशेषणीभूत (आबर्थवृत्ती) 'हृदय्या' शब्द के निपातन का भी प्रतिपादन करना चाहिए।

एकः—अब से 'ख्यत्यात्परस्य' सूत्र तक जितने आदेशों का विधान होनेवाला है उन आदेशों के विषय में यह समझना चाहिए कि पूर्व तथा पर स्थानियों के स्थान में एक ही आदेश (=एकादेश—अ+उ=ओ) होते हैं।

अन्तादिवच्च—पूर्व तथा पर स्थानियों के स्थान में विहित एकादेश अपने पूर्वस्थानी (से घटित पूर्व शब्द) के अन्त्यावयव की तरह तथा अपने पर स्थानी (से घटित पर शब्द) के आद्यावयव की तरह माने जाते है।

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशोऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः। असिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च। कोऽसिचदित्यत्र एङः पदान्तादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्वादपदादेरिण उत्तरस्यादेशस्य सकारस्य षत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वान्न भवति। कोऽस्य, योऽस्य, कोऽस्मै इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् इण इति षत्वं न भवति। तुग्विधौ—अधीत्य, प्रेत्येत्यत्रैकादेशस्यासिद्धत्वाद्, ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति तुग्भवति। ॐसंप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। संप्रसारणे-ब्रह्महूषु, वरिवीषु। संप्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोति। ङौ-वृत्तेच्छत्रम्, वृत्त छत्रम्। इटि-अपचेच्छत्रम्, अपचे छत्रम्। आद्गुणस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो नित्योऽत्र तुक् प्राप्नोति, दीर्घात् पदान्ताद्वा इति तुग् विकल्प इष्यते ॥

आद् गुणः ॥ ८७ ॥

अचीत्यनुवर्त्तते। अवर्णात् परो योऽच् अचि च पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति। तवेदम्। खट्वेन्द्रः। मालेन्द्रः। तवेहते। खट्वेहते। तवोदकम्। खट्वोदकम्। तवर्श्यः। खट्वर्श्यः। तवल्कारः। खट्वल्कारः। ऌकारस्य स्थाने योऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्त्तते। अवर्णात् परो य एच् एचि पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयोरवर्णैचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति। आद्गुणस्यापवादः। ब्रह्मैडका। खट्वैडका। ब्रह्मैतिकायनः। खट्वैतिकायनः। ब्रह्मौदनः। खट्वौदनः। ब्रह्मौपगवः। खट्वौपगवः।

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेचीति वर्त्तते, आदिति च। तदेतदेज्ग्रहणमेतेरेव विशेषणं न पुनरेधतेरव्यभिचारादूठश्चासंभवात्। इण् गतावित्येतस्मिन् धातोरेचि, एध वृद्धावित्येतस्मिन्, ऊठि च पूर्वं यदवर्णं ततश्च परो योऽच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति। उपैषि। उपैमि। उपैधते। प्रैधते। प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। प्रष्ठौहे। ऊठ्याद्गुणापवादो वृद्धिर्विधीयते। एत्येधत्योस्त्वेङि पररूपापवादः। ओमाङोश्चेत्येतत्तु पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति इति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् इति वा। तेनेह न भवति-उप आ इत उपेत इति। एचीत्येव—

षत्व—षत्व तथा तुक् के विधेय होने पर एकादेश असिद्ध हो जाता है।

सम्प्रसारण—सम्प्रसारण, ङि तथा इट् के परे विहित एकादेश षत्व तथा तुक् के विधेय होने पर भी असिद्ध नहीं माने जाते हैं।

आद्—अवर्णपरवर्त्ती अच् तथा अच् के परे पूर्व जो अवर्ण (अ, आ) उन दोनों के स्थान में 'गुण' एकादेश होता है।

वृद्धिरेचि—अवर्ण से परवर्त्ती जो एच् तथा एच् के परे पूर्ववर्त्ती जो अवर्ण उन दोनों के स्थान में 'वृद्धि' एकादेश होता है।

एत्येधत्येठ्सु—एजादि 'इण्' धातु, 'एध' धातु तथा ऊठ् शब्दों के अवयवभूत अच् से पूर्व अवर्ण यदि हो तो पूर्व अवर्ण तथा पर अच् के स्थान में भी 'वृद्धि' एकादेश हो जाता है।

उप इतः उपेतः । ॐअक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्याॐ । अक्षौहिणी । ॐस्वादीरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्याॐ(१) । स्वैरम् । स्वैरिणी । ॐप्रादूहोढ्येषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्याॐ । प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः(२) । ॐऋते च तृतीयासमासेऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्याॐ । सुखेन ऋतः सुखार्तः । दुःखेन ऋतो दुःखार्तः । ऋत इति किम् ? सुखेन इतः सुखेतः । तृतीयेति किम् ? परमर्तः । समास इति किम् ? सुखेनर्तः । ॐप्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्याॐ । प्र, प्रार्णम् । वत्सतर, वत्सतरार्णम् । कम्बल, कम्बलार्णम् । वसन, वसनार्णम् । ॐऋणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्याॐ । ऋणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ९० ॥

एचीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्त्तते । आटः परो योऽच् अचि च पूर्वो य आट् तयोः पूर्वपरयोराडचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐचिष्ट । ऐक्षत । ऐक्षिष्यत । औभीत् । आर्ध्नोत् । औब्जीत । चकारोऽधिकविधानार्थः-उस्योमाङोश्च पररूपबाधनार्थः । औस्रीयत् । औङ्कारीयत । आ ऊढा ओढा, तामैच्छत् औढीयत् ॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणापवादः । उपार्च्छति । उपार्ध्नोति । उपसर्गादिति किम् ? खट्वर्च्छति । मालर्च्छति । प्रगता ऋच्छका अस्माद्देशात् प्रर्च्छको देशः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । ऋतीति किम् ? उप इत उपेतः । तपरकरणं किम् ? उप ऋकारीयति उपर्कारीयति । वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः स्यात् । उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातुग्रहणं शाकल्यनिवृत्त्यर्थम् । सत्यक इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

अक्षादूहिन्याम्—अक्षशब्दावयव अन्त्य अच् तथा ऊहिनी शब्दावयव आद्य अच्—ऊ—के स्थान में एकादेश 'वृद्धि' का विधान करना चाहिए।

स्वादीरे—स्वशब्दावयव अच् तथा (अव्यवहितोत्तरवर्त्ती) ईर एवम् ईरिन् शब्दों के आद्य अवयव अच् के स्थान में एकादेश 'वृद्धि' का विधान करना चाहिए।

प्रादूहो—प्रशब्दावयव अच् तथा ऊढ, ऊढि, एष तथा एष्य शब्दों के आद्यावयव अच् के स्थान में एकादेश 'वृद्धि' का विधान करना चाहिए।

ऋते च—तृतीयासमास में पूर्वशब्दान्त्यावयव अवर्णात्मक अच् तथा ऋत शब्द के आद्यावयव ऋ के स्थान में एकादेश 'वृद्धि' का विधान करना चाहिए।

प्रवत्सतर—प्र, वत्सतर, कम्बल तथा वसन शब्दों के अन्त्यावयव अवर्ण तथा ऋण शब्द के आद्यावयव ऋ के स्थान में एकादेश वृद्धि का विधान करना चाहिए।

ऋण—ऋण तथा दश शब्दों के अन्त्य अवर्ण तथा ऋण शब्द के आद्य ऋवर्ण के स्थान में भी एकादेश 'वृद्धि' का विधान करना चाहिए।

आटश्च—(आगम) आट्पूर्वक अच् तथा अच्परक आट् के स्थान में भी एकादेश 'वृद्धि' होती है।

उपसर्गात्—परवर्त्ती ऋकारादि धातु के आद्यावयव ऋकार तथा पूर्ववर्त्ती अवर्णान्त उपसर्ग के अन्त्य अवर्ण के स्थान में एकादेश 'वृद्धि' होती है।

---

(१) स्वादीरेरिणोर्वृद्धिर्वक्तव्या। स्वैरः, स्वैरी इति पाठान्तरम्।

(२) ग्रन्थान्तरे ऊहग्रहणविशिष्टवार्तिकमुपलभ्यते, तथोदाहरणमपि प्रौह इति।

वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥

आदिति, उपसर्गादिति धाताविति च वर्तते। सुबन्तावयवे धातावृकारादौ परतोऽवर्णान्तादुपसर्गात् पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति। उपर्षभीयति। उपार्षभीयति। उपल्कारीयति। उपाल्कारीयति। ऋकारल्कारयोः सावर्ण्यविधिरिति ऋतीति ल्कारोऽपि गृह्यते। आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्। वेति ह्युच्यत एव ॥

ओतोऽम्शसोः ॥ ९३ ॥

ओतोऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार एकादेशो भवति। गां पश्य। गाः पश्य। द्यां पश्य। द्याः पश्य। द्योशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोऽपि परं सर्वनामस्थानं णिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधीयमानस्तां बाधते। अमिति द्वितीयैकवचनं गृह्यते, शसा साहचर्यात्, सुपीति चाधिकारात्। तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र न भवति ॥

एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥

आदिति वर्तते, उपसर्गाद्धाताविति च। अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति। वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः। उपेलयति। प्रेलयति। उपोषति। प्रोषति। केचित्(१)वा सुप्यापिशलेः इत्यनुवर्त्तयन्ति। तद्वाक्यभेदेन सुब्धातौ विकल्पं करोति–उपेडकीयति, उपैडकीयति; उपोदनीयति, उपौदनीयति। ॐशकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्ॐ। शक अन्धुः शकन्धुः। कुल अटा कुलटा। ॐसीमन्तः केशेषुॐ। सीम्नोऽन्तः सीमन्तः, अन्यत्र सीमान्तः। ॐएवे चानियोगे(२) पररूपं वक्तव्यम्ॐ। इह एव इहेव। अद्य एव अद्येव। अनियोग इति किम्? इहैव भव माऽन्यत्र गाः। ॐओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्ॐ। स्थूल ओतुः स्थूलोतुः। स्थूलौतुः। बिम्बौष्ठी। बिम्बोष्ठी। समासे

वा सुपि—सुबन्तावयव ऋकारादि धातु के ऋकार के परे अवर्णान्त उपसर्ग के होनेपर उपसर्गान्त्यावयव अवर्ण तथा सुबन्तावयधात्वाद्यावयव ऋकार के स्थान में एकादेश 'वृद्धि' होती है विकल्प से 'आपिशलि' आचार्य के मत में।

ओतोम्—ओत् से परे यदि अम् अथवा शस् हो तो पूर्वपर के स्थान में एकादेश 'आकार' हो जाता है।

एङि—अवर्णान्त उपसर्ग से परे एङादि धातु के होने पर पूर्वपर के स्थान में 'पररूप' एकादेश हो जाता है।

शकन्ध्वादिषु—शकन्धु आदि शब्दों की सिद्धि के लिए शक+अन्धु आदि स्थिति में भी पूर्वपर के स्थान में पररूपात्मक एकादेश समझना चाहिए।

सीमन्तः—केश अर्थ में सीमन्त शब्द के निष्पत्त्यर्थ भी 'पररूप' का विधान करना चाहिए।

एवे—नियोग (=अवश्यम्भाव, नियम) अर्थ से भिन्न अर्थ में वर्त्तमान एव शब्द के परे भी अवर्णात्मक पूर्वस्थानी तथा एकारात्मक पर स्थानी के स्थान में एकादेश 'पररूप' का विधान करना चाहिए।

ओत्वोष्ठयोः—समासावयव ओतु (=बिलाड़) तथा ओष्ठ शब्द के परे पूर्वपर के स्थान में विकल्प से 'पररूप' एकादेश का विधान करना चाहिए।

---

(१) अत्र व्याख्यानमेव शरणम् इति पदमञ्जरी।
(२) नियोगः = नियमो व्यवस्था वा। (श्रीना०)

इति किम् ? तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य । ॐएमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्ॐ । अपां त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां त्वा ओद्मन्, अपां त्वोद्मन् ॥

ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । का ओमित्यवोचत् कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् । आङि खल्वपि–आ ऊढा ओढा, अद्य ओढा अद्योढा । कदा ओढा कदोढा । तदा ओढा तदोढा । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ ऋश्यान् अर्श्यात्, अद्य अर्श्यात् अद्यर्श्यादिति, अकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति । आद्गुणापवादः । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । छिन्द्या उस्, छिन्द्युः । अदा उस्, अदुः । अया उस् अयुः । अपदान्तादिति किम् ? का उस्रा कोस्रा । का उषिता कोषिता । आदित्येव—चक्रुः । अबिभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ९७ ॥

अपदान्तादिति वर्त्तते । अकारादपदान्ताद् गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवादः । पचे, यजे इत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् ? यान्ति । वान्ति । गुण इति किम् ? अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येव । दण्डाग्रम् । यूपाग्रम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥

अव्यक्तम् अपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केनचित् सादृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति, तस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पटत् इति पटिति । घटत् इति, घटिति । झटत् इति, झटिति । छमित् इति, छमिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् ? जगत् इति, जगदिति । अत इति किम् ? गरट् इति, गरडिति । इताविति किम् ? पटत् अत्र, पटदत्र । ॐअनेकाच इति वक्तव्यम्ॐ । इह मा भूत्–स्रत् इति, स्रदिति । कथं घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति ? दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

एमन्नादिषु—एमन् आदि वैदिक-प्रयोग की सिद्धि के लिए भी 'पररूप' एकादेश का विधान करना चाहिए ।

ओमाङोश्च—अवर्णान्त शब्द से पर में 'ओम्' तथा 'आङ्' के होने पर पूर्व-पर के स्थान में 'पररूप' एकादेश होता है ।

उस्यपदान्तात्—अपदान्त अवर्ण से पर 'उस्' के होने पर पूर्वपर के स्थान में 'पररूप' एकादेश होता है ।

अतो गुणे—अपदान्त अकार से पर गुण (अत्, एङ्) के होने पर पूर्व-पर के स्थान में 'पररूप' एकादेश होता है ।

अव्यक्तानु—अव्यक्तवर्ण अनुकरण के 'अत्' के परे 'इति' शब्द के होने से पूर्व-पर के स्थान में 'पररूप' एकादेश होता है ।

अनेकाच—अनेकाच् अव्यक्तानुकरणघटक 'अत्' शब्द के परे 'इति' शब्द के होने पर 'पररूप' होता है—यह अवगन्तव्य है ।

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥

अव्यक्तानुकरणस्याम्रेडितस्य योऽच्छब्द इतौ तस्य पररूपं न भवति तस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति। पटत्पटदिति, पटत्पटेति करोति। नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम्। यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपम्—पटत्पटिति करोति॥

नित्यमाम्रेडिते डाचि(१) ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातोऽन्त्यस्येति चानुवर्त्तते। डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन् पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति। पटपटा करोति। दमदमा करोति(२)। पटदित्यस्माद्व्यक्तानुकरणादिति डाचि विहिते डाचि बहुलमिति द्विर्वचनं तच्च टिलोपात् पूर्वमेवेष्यते॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति। दण्डाग्रम्। दधीन्द्रः। मधूदके। होतॄश्यः। अक इति किम्? अग्नये। सवर्ण इति किम्? दध्यत्र। अचीत्येव—कुमारी शेते। नाज्झलावित्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वृत्तत्वात् सवर्णा न गृह्यन्त इति सवर्णत्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम्। ॐसवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ(३) वा वचनम्ॐ। ऋति सवर्णे परभूते तत्र ऋ वा भवतीति वक्तव्यम्। होतृ ऋकारः, होतृकारः। यदा न ऋ तदा दीर्घ एव होतॄकारः। ॐलृति लृ(४) वा वचनम्ॐ सवर्णे परतो लृ वा भवतीति वक्तव्यम्। होतृ लृकारः होतॢकारः। होतॄकारः। ऋकारलृका-

नाम्रेडित—अव्यक्तानुकरण के आम्रेडित 'अत्' शब्द के परे 'इति' शब्द के होने पर भी पररूप एकादेश नहीं होता है किन्तु 'अत्' शब्दघटक तकारमात्र तथा इति के आद्यावयव—इ—के स्थान में विकल्प से 'पररूप' होता है।

नित्यम्—डाच्-प्रत्ययविशिष्ट अव्यक्तानुकरणघटक आम्रेडित 'अत्' शब्द के परे 'इति' शब्द के होने पर पूर्वपर के स्थान में नित्य 'पररूप' एकादेश होता है।

अकः—अक् से परे सवर्ण अच् के परे होने पर पूर्वपर के स्थान में दीर्घ एकादेश होता है।

सवर्णदीर्घत्वे—ऋकारस्वरूप अक् से परे ऋकारस्वरूप सवर्ण अक् के होनेपर पूर्वपर के स्थान में विकल्प से 'ऋ' आदेश होता है।

लृति—ऋकारस्वरूप अक् से परे लकारात्मक सवर्ण अच् के होने पर विकल्प से 'लृ' आदेश होता है।

(१) वार्तिके दर्शनादपाणिनीयमेतत्। "वार्तिकमेवेदं वृत्तिकृता सूत्ररूपेण पठितमि"ति पदमञ्जरीकृदुक्तिरपि प्रमाणम्।

(२) मटमटा करोतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(३) अत्र ऋकारयोः स्थाने नापि ह्रस्वः नापि दीर्घ आदेशः अपि तु विलक्षण एवोभाभ्याम् ह्रस्वदीर्घाभ्याम् स इति "तुल्यास्य" सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। स्वरूपं च—मध्ये व्यञ्जनं रेफद्वयम्—र् र्—इति, एतयोः द्वयोः सम्बन्धः एकेन ह्रस्वेन ऋकारेण। परन्तु अस्य ऋकारस्य अंशद्वयम् क्रमेण रेफद्वयस्य पुरस्तात् उपरिष्टाच्च वर्त्तमानम्। तथा च व्यञ्जनयोरेका मात्रा एका च ऋकारस्येति आदेशो द्विमात्रिक एव यद्यपि तथापि दीर्घऋकारविलक्षणत्वं स्फुटमेव। (श्रीना०)

(४) अत्रापि पूर्वादेशवत् लद्वयम्—ल् ल्—इति। ततश्च लकारद्वयस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्च लकारस्यैकमात्रिकस्य द्वावंशाविति अर्धमात्रिकव्यञ्जनयोरेका मात्रा एका च लकारस्येति सङ्कलने द्विमात्रिकोप्यादेशो दीर्घऋकारविलक्षण एव। प्राचीनास्तु सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वार्तिकद्वयेन ह्रस्वादेशो विधीयते इत्याहुः, तच्चिन्त्यम्। (श्रीना०)

रयोः सवर्णविधिरुक्तः, दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य लृवर्णस्य दीर्घस्याभावात् ऋकारः क्रियते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति च वर्त्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रूढस्तत्साहचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अचः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घत्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वं, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् इति । अचीत्येव—वृक्षः । प्लक्षः । अक इत्येव—नावौ । पूर्वसवर्णग्रहणं किम् ? अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहणं किम् ? त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसोऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति । वृक्षान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तॄन् । हर्तॄन् । पण्डकान् । स्थूरान् । अरकान् पश्य । सर्वे एते पुँल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु चञ्चेव चञ्चा, लुम्मनुष्य इति कनो लुपि कृते लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचन इति पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति, चञ्चाः पश्य, वध्रिकाः पश्येति । तस्मादिति किम् ? एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् ? वृक्षाः । प्लक्षाः । पुंसीति किम् ? धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । वृक्षौ । प्लक्षौ । खट्वे । कुण्डे । आदिति किम् ? अग्नी । इचीति किम् ? वृक्षाः ॥

दीर्घाज्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । कुमार्यौ । कुमार्यः । ब्रह्मबन्ध्वौ । ब्रह्मबन्ध्वः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । मारुतीश्चतस्रः । पिण्डीः । मारुत्यश्चतस्रः । पिण्ड्यः । वाराही । उपानही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

प्रथमयोः—अक् से परे प्रथमा, द्वितीया के सम्बन्धी अच् के परे होने पर पूर्वपर के स्थान में पूर्वस्थानी के सवर्ण दीर्घ एकादेश होता है ।

तस्मात्—पूर्वस्थानी के सवर्ण दीर्घ से उत्तरवर्त्ती शस् विभक्ति के अवयव 'स्' के स्थान में पुल्लिङ्ग में 'न्' आदेश हो जाता है ।

नादिचि—अवर्ण से पर प्रथमा तथा द्वितीया के सम्बन्धी 'इच्' के होने पर पूर्वसवर्णदीर्घ नहीं होता है ।

दीर्घाज्जसि—दीर्घ अक् से पर जस् तथा 'इच्' के परे होने पर भी पूर्वसवर्ण दीर्घ नहीं होता है ।

वा छन्दसि—दीर्घ अक् से पर जस् तथा 'इच्' के परे होने पर भी वेद-प्रयोग में विकल्प से पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेश हो जाता है ।

अमि—अक् से परे अम् के होने पर पूर्वपर के स्थान में 'पूर्वरूप' एकादेश हो जाता है ।

अक इत्येव। अमि परतोऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति। वृक्षम्। प्लक्षम्। अग्निम्। वायुम्। पूर्वग्रहणं किम्? पूर्व एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णोन्तरतमो मा भूदिति कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात्। वा छन्दसीत्येव—शमीं च। शम्यं च। गौरीं च। गौर्यं च॥

संप्रसारणाच्च॥ १०८॥

पूर्व इत्येव। संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति। यजि-इष्टम्। वपि-उप्तम्। ग्रहि-गृहीतम्। संप्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते। वा छन्दसीत्येव—मित्रावरुणौ यज्यमानौ, पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्सं- प्रसारणविधानम् इष्ट इत्येवमादिषु इति पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव, अन्तरङ्गे चाविकृतार्थ वचनमिति बाह्ये पश्चात्संनिपतिते पूर्वत्वं न भवति-शकह्वौ। शकह्वर्थम्॥

एङः पदान्तादति॥ १०९॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति। अग्नेऽत्र। वायोऽत्र। अयवादेशयोरयमपवादः। एङ इति किम्? दध्यत्र। मध्वत्र। पदान्तादिति किम्? चयनम्। लवनम्। अतीति किम्? वायो इति। भानो इति। वायविति। भानविति। तपरकरणं किम्? वायवायाहि॥

ङसिङसोश्च॥ ११०॥

एङ इति वर्तते, अतीति च। एङ उत्तरयोर्ङसिङसोरति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति। अग्नेरागच्छति। वायोरागच्छति। अग्नेः स्वम्। वायोः स्वम्। अपदान्तार्थ आरम्भः॥

ऋत उत्॥ १११॥

ङसिङसोरित्येव। ऋकारान्तादुत्तरयोर्ङसिङसोरति परतः पूर्वपरयोरुकार एकादेशो भवति। होतुरागच्छति। होतुः स्वम्। द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने यः स लभतेऽन्तरव्यपदेशमिति, उरण् रपर इति रपरत्वमत्र कृत्वा रात्सस्येति सलोपः कर्तव्यः॥

ख्यत्यात् परस्य॥ ११२॥

ङसिङसोरिति वर्त्तते, उदिति च। ख्यत्यादिति खिशब्दखीशब्दयोस्तिशब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणं, ताभ्यां परस्य ङसिङसोरत उकारादेशो भवति। सख्युरागच्छति। पत्युः स्वम्। खीशब्दस्योदाहरणम्—सह खेन वर्त्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति, सखीयतेः क्विप् सखीस्तस्य ङसिङसोः सख्युरिति। तीशब्दस्यापि लूनमिच्छति, लूनीयति, लूनीयतेः क्विपि लुप्ते, लून्युरागच्छति। लून्युः स्वम्। निष्ठानत्वं पूर्वत्रा-

---

सम्प्रसारणाच्च—सम्प्रसारण से परे भी अच् के होने पर भी पूर्वपर के स्थान में 'पूर्वरूप' एकादेश होता है।

एङः—पदान्त एङ् से परे अत् के होने पर पूर्वपर के स्थान में 'पूर्वरूप' एकादेश होता है।

ङसि—एङ् से परे ङसि तथा ङस् के सम्बन्धी अत् के होने पर भी पूर्वपर के स्थान में 'पूर्वरूप' एकादेश होता है।

ऋत उत्—ऋकार से परे ङसि तथा ङस् के सम्बन्धी अत् के होने पर भी पूर्वपर के स्थान में पूर्वरूप एकादेश होता है।

ख्यत्यात्—कृतयणादेश खि, खी, ति तथा ती शब्दों से परे ङसि तथा ङस् के सम्बन्धी अत् के स्थान में उकारादेश हो जाता है।

सिद्धमित्यसिद्धम् । विकृतनिर्द्देशादेवेह न भवति—अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥

अतीति, उदिति च वर्त्तते । आकारादप्लुतादुत्तरस्य रोरेफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारेऽप्लुते परत उकारादेशो भवति । वृक्षोऽत्र । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीत्यस्मिन् प्राप्ते उत्वं विधीयते । रुत्वमस्याश्रयत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धं न भवति । अत इति किम् ? अग्निरत्र । तपरकरणं किम् ? वृक्षा अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् ? स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव—वृक्ष इति । तस्यापि तपरत्वादत्र न भवति-वृक्ष आश्रितः । अप्लुतादिति किम् ? सुस्रोता ३ अत्र न्वसि । अप्लुत इति किम् ? तिष्ठतु पय आ३ शिवन् । अत्र प्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वं प्राप्नोतीत्यप्लुतादप्लुत इत्युच्यते ॥

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतोऽत उत्तरस्य रोरुकारादेशो भवति । पुरुषो याति । पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ।

प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एङोऽतीत्येव । एङ इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्थादिह प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वाऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋकपादस्यैव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोकपादस्य । अवकारयकारपरेऽति परत एङ् प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते कारणाऽऽत्मना वा भवति न विकारमापद्यते, तौ चेन्निमित्तकार्यिणावन्तः पादमृक्पादमध्ये भवतः । ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्, ते अस्मिन् जवमादधुः । उपप्रयन्तो अध्वरम् । शिरो अपश्यम् । सुजाते अश्वसूनृते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । अन्तःपादमिति किम् ? कया मती कुत एतास एतेऽर्चयन्ति । अव्यपर इति किम् ? तेऽवदन् । तेऽयस्मयम् । एङिति किम् ? अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् । केचिदिदं सूत्रम्—नान्तः पादमव्यपरे इति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् , अवद्यात् , अवक्रमु, अव्रत, अयम् , अवन्तु, अवस्यु इत्येतेषु यकारवकारपरेऽव्वति परतोऽन्तः पादमेङ् प्रकृत्या भवति । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रताः । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्यवः ॥

अतो—अप्लुत अकार से परे अप्लुत अकार के होने पर उकारानुबन्ध विशिष्ट र् (=रु) के स्थान में उकारादेश हो जाता है ।

हशि—अप्लुत अकार से परे हश् के होने पर भी रु के स्थान में अकारादेश हो जाता है ।

प्रकृत्या—वकारपूर्वस्थ तथा यकारपूर्वस्थ से भिन्न अत् के परे पूर्व एङ् प्रकृति-स्थित (एकादेशाभाववान्) ही रह जाता है यदि प्रकृतिस्थिति का आश्रय तथा उसका निमित्त अत् ऋक्पादमध्यस्थ हो ।

अव्याद्—अव्यात , अवद्यात , अवक्रमु, अव्रत, अयम् , अवन्तु तथा अवस्यु शब्दों के वकारपूर्वस्थ तथा यकारपूर्वस्थ अत् के परे होने पर भी एङ् प्रकृति-स्थित ही रह जाता है ।

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरःशब्द अङन्तो यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या भवति। उरो अन्तरिक्षम्। अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति। उकारान्तमुरुशब्दं संबुद्ध्यन्तमधीयते त इदमुदाहरन्ति—उरो अन्तरिक्षं सजूरिति। यजुषि पादानामभावादनन्तःपादार्थं वचनम्।

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव। आपो, जुषाणो, वृष्णो, वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च यावम्बिकेशब्दात् पूर्वौ यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति। आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु। जुषाणो अप्तुराज्यस्य। वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिभिः। वर्षिष्ठे अधिनाके। अम्बे अम्बाले अम्बिके। यजुषीदमीदृशमेव पठ्यते, अस्मादेव निपातनात् अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः इति ह्रस्वत्वं न भवति॥

अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्गशब्दे(१) य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या भवति। ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत्। ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यत्। ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अशोचिषम्॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुषीत्येव। अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति। अयं सो अग्निः। अयं सो अध्वरः। अनुदात्त इति किम्? अधोऽग्रे। अग्रशब्द आद्युदात्तो निपात्यते। कुधपर इति किम्? सोऽयमग्निः सहस्रियः॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुषीत्येव। अनुदात्त इति चशब्देनानुकृष्यते। अवपथाः शब्देऽनुदात्तेऽकारादौ परतो यजुषि विषय एङ् प्रकृत्या भवति। त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः। वपेर्लङि थासि तिङ्ङतिङ इति निघातेनानुदात्तत्वम्। अनुदात्त इत्येव—यद्रुद्रेभ्योऽवपथा। निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातः प्रतिषिद्ध्यते॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, छन्दसि भाषायां चाति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा। गो अग्रम्। गोऽग्रम्। छन्दसि-अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, पशवो गोश्वाः॥

यजुष्युरः—अत् के परे होने पर भी एङन्त उरस् शब्द भी यजुर्वेद में प्रकृति-स्थित ही बना रह जाता है।

आपो—अत् के परे होने पर भी यजुर्वेद में आपो, जुषाणो, वृष्णो, वर्षिष्ठे तथा अम्बिके शब्द से पूर्ववर्त्ती अम्बे तथा अम्बाले शब्द प्रकृति-स्थित ही रहते हैं।

अङ्ग—अङ्गशब्दघटक एङ् अङ्गशब्दाद्यवयव अत् के परे तथा अङ्गशब्दावयव एङ् किसी अत् के परे होने पर प्रकृतिस्थित ही रह जाता है यजुर्वेद में।

अनुदात्ते—कवर्गपरक तथा धकारपरक अनुदात्त अत् के परे भी पूर्व एङ् प्रकृति-स्थित ही रहता है यजुर्वेद में।

अव—अवपथाःशब्दघटक अनुदात्त अत् के परे भी पूर्व एङ् प्रकृति-स्थित रहता है।

सर्वत्र—लोक तथा वेद में अत् के परे होने से गोशब्दघटक एङ् प्रकृति-स्थित रहता है।

---

(१) अङ्गशब्दे (वर्त्तमानः) य एङ् स अति प्रकृत्या, तदादौ (अङ्गशब्दादौ) अकारे (परे) यः पूर्वः (एङ्) स अति (सामर्थ्यादङ्गशब्दावयवे) प्रकृत्येति च अन्वयः। (श्रीना०)

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचीत्येतत्त्वनुवर्त्तत एव । अचि परतो गोः स्फोटायनस्याचार्यस्य मतेनावङादेशो भवति । गवाग्रम् । गोऽग्रम् । गवाजिनम् । गोऽजिनम् । गवौदनम् । गवोदनम् । गवोष्ट्रम् । गवुष्ट्रम् । आद्युदात्तश्चायमादेशो निपात्यते । स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति—गावो अग्रमस्य गवाग्र इति । अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्, विभाषेत्येव हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवङ् भवति ॥

इन्द्रे च(१) नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्थेऽचि परतो गोर्नित्यमवङादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञस्वरः (२) ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ता ३ अत्र न्वसि । यज्ञदत्ता ३ इदमानय । आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः-अग्नी इति । वायू इति । खट्वे इति । माले इति । अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरज्ग्रहणमादेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थम् । तेनेह न भवति—जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति । प्रगृह्यादुकारात् परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वादत्र प्रकृतिभावो न भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्याद्; इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च इत्येतन्मा भूदिति ॥

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आङोऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषयेऽनुनासिकादेशो भवति, स च प्रकृत्या भवति । अभ्रआँ अपः । गभीरआँ उग्रपुत्रे जिघांसत । केचित् आङोनुनासिकश्छन्दसि बहुलम् इत्यधीयते । तेनेह न भवति-इन्द्रो बाहुभ्यामातरत्, आ अतरत् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इकोऽसवर्णेऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्येकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र । कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् ? खट्वेन्द्रः । असवर्णे इति किम् ? कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ।

अवङ्—अच् के परे गोशब्द को अवङ् आदेश हो जाता है 'स्फोटायन' आचार्य के मत में ।

इन्द्रे च—इन्द्रशब्दघटक अच् के परे भी गोशब्द के स्थान में नित्य अवङ् आदेश हो जाता है ।

प्लुत—अच् के परे होने पर प्लुत तथा प्रगृह्यसंज्ञक शब्द प्रकृति-स्थित बने रहते हैं ।

आङो—अच् के परे होने पर आङ् भी प्रकृतिस्थित रह जाता है संहिता में छन्दोविषय में ।

इकोऽसवर्णे—असवर्ण अच् के परे होने पर इक् भी 'शाकल्य' आचार्य के मत में प्रकृतिस्थित रहता है, परन्तु यदि इक् दीर्घ रहता है तो उसके स्थान में ह्रस्वादेश हो जाता है ।

---

(१) यद्यपि नव्यवैयाकरणमते 'नित्यम्' इत्यंशः उत्तरसूत्रान्त्यावयवः, पदमञ्जरी चात्रानुकूला तथापि न्यासाद्यनुरोधात् अस्माभिः अत्रैव सन्निवेशितः, कथमन्यथा इन्द्रशब्दे नित्य आदेशः स्यात् ? (श्रीना०)

(२) यज्ञचरुः इति पाठान्तरम् ।

ॐसिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। सिति-अयं ते योनिर्ऋत्वियः(१)। नित्यसमासे-व्याकरणम्, कुमार्यर्थम्। ॐईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम्ॐ। ईषा अक्षः। का ईमरे पिशङ्गिला। पथा अगमन्॥

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्तते। ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति। खट्व ऋश्यः। माल ऋश्यः। कुमारि ऋश्यः। होतृ ऋश्यः(२)। ऋतीति किम्? खट्वेन्द्रः। अक इति किम्? वृक्षावृश्यः। सवणार्थमनिगर्थं च वचनम्॥

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामाऽनार्ष इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वरूपेऽवस्थाप्यते तस्मिन् परतः प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति। सुश्लोका ३ इति, सुश्लोकेति। सुमङ्गला ३ इति सुमङ्गलेति। वत्करणं किम्? अप्लुत इत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्येत। तत्र को दोषः? प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्—अग्नी ३ इति, वायू ३ इति॥

ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई ३ कारः प्लुतोऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याऽऽचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति। अस्तु हीत्यब्रवीत्। अस्तु ही३ इत्यब्रवीत्। चिनु हीदम्। चिनुही ३ इदम्। चाक्रवर्मणग्रहणं विकल्पार्थम्। तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्र विभाषेयम्। इकारादन्यत्राऽप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते। वशा ३ इयम्। वशेयम्॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

एङः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते। दिव इति प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुः, सानुबन्धकत्वात्। दिवः पदस्य उकारादेशो भवति। दिवि कामो यस्य द्युकामः। द्युमान्। विमलद्यु दिनम्। द्युभ्याम्। द्युभिः। निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति-अक्षद्यूभ्याम्, अक्षद्यूभिरिति। तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थम्—द्युभ्यां द्युभिरिति। अत्र हि परत्वादूठ् प्राप्नोति। पदस्येति किम्? दिवौ, दिवः॥

सिन्नित्य—सित् प्रत्यय के परे तथा नित्यसमासविषय में शाकल्यमतानुसारी विधि का प्रतिषेध समझना चाहिए।

ईषा—'ईषा अक्ष' आदि वैदिक प्रयोगों की उपपत्ति के लिए केवल प्रकृतिस्थिति का विधान समझना चाहिए, ह्रस्वविधान नहीं।

ऋत्यकः—ऋकार के परे अक् प्रकृतिस्थित ही रहता है और यदि वह अक् दीर्घ हो तो उसे ह्रस्व आदेश भी हो जाता है 'शाकल्य' आचार्य के मत में।

अप्लुत—अनार्ष 'इति' शब्द के परे प्लुत को अप्लुतवद्-भाव हो जाता है।

ई चाक्र—अच् के परे ईकारात्मक प्लुत अप्लुतवत् हो जाता है 'चाक्रवर्मण' आचार्य के मत में।

दिव—दिव् शब्द को उकार अन्तादेश हो जाता है।

---

(१) ऋतुः प्राप्तोऽस्येति विग्रहे 'ऋतोरण्' इत्यण्, 'छन्दसि घस्' इत्यनेन तस्य घसादेशे इयादेशे रूपम्। (श्रीना०)

(२) पोतृ ऋश्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावककारौ नञ्समासे न वर्त्तेते तयोर्यः सुशब्दः; कश्च तयोः सुशब्दः? यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति। एष ददाति। स ददाति। एष भुङ्क्ते। स भुङ्क्ते। एतत्तदोरिति किम्? यो ददाति। यो भुङ्क्ते। सुग्रहणं किम्? एतौ गावौ चरतः। अकोरिति किम्? एषको ददाति। सको ददाति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति रूपभेदेऽपि साकचूकावेतत्तदावेव भवतः। अनञ्समास इति किम्? अनेषो ददाति। असो ददाति। उत्तरपदार्थप्रधानत्वान्नञ्समासस्यैतत्तदोरेवात्र संबद्धः सुशब्दः। हलीति किम्? एषोऽत्र। सोऽत्र॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति। एष स्य वाजी चिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि। एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमः। न च भवति—यत्र स्यो निपतेत॥

सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्पादः पूर्यते। सेन्दू राजा क्षयति चर्षणीनाम्। सौषधीरनुरुध्यसे। लोपे चेत्पादपूणमिति किम्? स इव व्याघ्रो भवेत्। अचीति विस्पष्टार्थम्। पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति। तेनेदमपि सिद्धं भवति—

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः।
सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः॥

सुट् कात् पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोऽयं पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत्। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र सुडिति कात् पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम्। वक्ष्यति-संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे—संस्कर्ता। संस्कर्तुम्। संस्कर्तव्यम्। कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम्। तथाहि संस्कृषीष्ट, संस्क्रियत इति संयोगादिलक्षणाविड्गुणौ न भवतः। तिङ्ङतिङ इति निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, सुटा व्यवहितत्वात्? स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वचनान्नास्ति व्यवधानम्। संचस्करतुः, संचस्करुरिति गुणः कथम्? तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। संयोगोपधग्रहणं च ऋतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम्। टित्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामित्यत्र विशेषणार्थम्॥

एतत्तदोः—ककाररहित एतद् तथा तद् शब्द यदि नञ् के साथ समस्त न हों तो उनसे सम्बद्ध 'सु' विभक्ति का हल् के परे रहने पर संहिताविषय में लोप हो जाता है।

स्यश्छन्दसि—'स्यः' शब्द के 'सु' का छन्दोविषय-प्रयोग में संहिता-विषय में बाहुल्येन लोप हो जाता है।

सोऽचि—'सः' के 'सु' का अच् के परे लोप हो जाता है यदि लोप होने पर छन्दः-पाद की पूर्त्ति होती हो।

सुट् कात्—यहाँ से उत्तरवर्त्ती सूत्रों में "पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" सूत्र तक 'सुट्' एवम् 'कात्पूर्वः' ('क' से पूर्व होता है) का अधिकार समझना चाहिए।

(१)अड्भ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥

अड्व्यवायेऽभ्यासव्यवाये सुट् कात् पूर्वो भवति । समस्करोत् । समस्कार्षीत् । संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इति । तत्र धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादड्भ्यासौ । अभक्तश्च सुडित्युक्तम् । ततः सकारादुत्तरावड्भ्यासावनिष्टे देशे स्याताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरड्भ्यासयोस्तद्व्यवायेपि सुट् कात् पूर्वः क्रियत इति सिद्धमिष्टं भवति ॥

(२)संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणेऽर्थे करोतौ परतः सुट् कात् पूर्वो भवति । संस्कर्त्ता । संस्स्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । अत्र संपुंकानां सत्वमिति समो मकारस्य सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्ता । परिष्कर्तुम् । परिष्कर्तव्यम् । सुट्स्तुस्वञ्जामिति षत्वम् । उपस्कर्त्ता । उपस्कर्त्तुम् । उपस्कर्तव्यम् । भूषण इति किम् ? उपकरोति । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते—संस्कृतमन्नमिति ।

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिंश्चार्थे करोतौ संपर्युपेभ्यः कात् पूर्वः सुडागमो भवति । तत्र नः संस्कृतम् , तत्र नः परिष्कृतम्, तत्र न उपस्कृतम् । समुदितमित्यर्थः ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु(३) च ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थ्याय समीहा प्रतियत्नः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वादण् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात् सुट् कात् पूर्वो भवति । प्रतियत्ने तावत्–एधो दकस्योपस्कुरुते । काण्डगुणस्योपस्कुरुते । वैकृते–उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । वाक्याध्याहारे–उपस्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीते । एतेष्विति किम् ? उपकरोति ।

अड्भ्यास—अट् तथा अभ्यास के व्यवधान होने पर क से पूर्व सुट् का आगम हो जाता है ।

संपर्युपेभ्यः—सम् , परि तथा उप उपसर्गों में किसी से भी परवर्त्ती 'कृञ्' धातु के होने पर ककार से पूर्व सुट् का आगम हो जाता है यदि समुदाय भूषणार्थक हो ।

समवाये—समवाय (=सङ्घ) के प्रतिपाद्य होने पर भी उक्त उपसर्ग से परे 'कृञ्' धातु के होने पर ककार से पूर्व सुट् का आगम हो जाता है ।

उपात्—गुणाधान, विकार, वाक्याध्याहार अर्थों के अभिधेय होने पर भी उप-उपसर्गविशिष्ट 'कृञ्' धातु के ककार से पूर्व सुट् का आगम हो जाता है ।

---

(१) एतच्च "सुट् कात्पूर्वः" इति सूत्रे भाष्ये वार्त्तिकरूपेण पठितम् । अत एव नव्यवैयाकरणैरपि एतस्य सूत्रत्वं नाङ्गीकृतम् (श्रीना०)

(२) अत्र भाष्यादौ "सम्परिभ्याम् करोतौ भूषणे, समवाये च, उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च" इति पाठः । तत्र उपादिति योगे चकारेण उपात्परस्य करोतेः पूर्वोक्तार्थयोः भूषणसमवाययोः समावेशोऽवधेयः । नव्यैश्च अयमेव पन्था आक्रान्तः । वृत्तिस्थपाठे तु उभयत्र उपशब्दपाठे गौरवं स्पष्टम् इति सुधीभिर्विवेचनीयम् । हरदत्तस्तु उपघटितपाठे सूत्रकारस्य सम्मतिमन्यतैव । (श्रीना०)

(३) अत्र पदमञ्जरीप्रभृतिषु चकाररहितः पाठ उपलभ्यमानोऽपि स्पष्टत्वाद्वृत्तौ उपलभ्यमानत्वाच्च चकारघटित एव अस्माभिरादृतः । (श्रीना०)

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन् किरतौ धातौ लवनविषये सुट् कात् पूर्वो भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति । विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः ॥ णमुलत्र वक्तव्यः । लवन इति किम् ? उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव । उपात् प्रतेश्चोत्तरस्मिन् किरतौ विषये सुट् कात् पूर्वो भवति । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् ? प्रतिकीर्णम् ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन् किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात् पूर्वो भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम् ? अपकिरति देवदत्तः । ॐहर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम्ॐ । इह मा भूत्–अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः । ॐहर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम्ॐ ॥

कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरूणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्भवति । कुस्तुम्बुरुर्नामौषधिजातिः धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरूणि । सूत्रनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमविवक्षितम् । जातिरिति किम् ? कुत्सितानि तुम्बुरूणि कुतुम्बुरूणि । तुम्बुरुशब्देनात्र तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते । समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्य इति किम् ? अपरपराः सार्था गच्छन्ति । अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गमनस्य सातत्यप्रबन्धो विवक्षितः । किमिदं

किरतौ—उप उपसर्ग से परे लवनार्थक 'किर' धातु के होने पर भी ककार से पूर्व सुट् का आगम हो जाता है ।

हिंसायाम्—हिंसा के अभिधान के लिए उप तथा प्रति उपसर्गों से परे 'किर' धातु के होने पर भी ककार से पूर्व सुट् का आगम हो जाता है ।

अपात्—चतुष्पात जीव तथा शकुनि के द्वारा किए जाने वाले आलेखन (खरोच) के अभिधेय होने पर अप उपसर्ग से परवर्त्ती 'किर' धातु के ककार से पूर्व सुट् का आगम हो जाता है ।

हर्षजीविका—हर्ष, जीविका तथा कुलायकरण (घोंसला बनाना) अर्थों में भी अप + 'किर' धातु के ककार से पूर्व सुट् का आगम प्रतिपाद्य है ।

हर्षजीविका—'किर' धातु से हर्ष, जीविका तथा कुलायकरण अर्थों में ही आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

कुस्तुम्बुरूणि—जाति के वाच्य होने पर 'कुस्तुम्बुरूणि' शब्द में (कु + तुम्बुरूणि) सुट् का निपातन होता है ।

अपरस्पराः—क्रियासातत्य के गम्यमान होने पर 'अपरस्पराः' शब्द में (अपर + पराः) सुट् का निपातन होता है ।

सातत्यमिति ? सततस्य भावः सातत्यम् । कथं सततम् ? समस्तते विकल्पेन मकारलोपो विधीयते ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।
समो वा हिततत्योर्मांसस्य पचियुड्घञोः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्पदमिति सुट् निपात्यते, तस्य च षत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च विषये । गोष्पदो देशः । गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशो गोष्पद इत्युच्यते । असेविते—अगोष्पदान्यरण्यानि । असेविते गोष्पदशब्दो (१)न सम्भवतीत्यगोष्पदशब्दार्थं निपातनम् । यद्येवं नार्थ एतेन, गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदं भविष्यति ? सत्यमेतत् । यत्र तु सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्यादगोष्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासम्भव एव तत्र न स्यादगोष्पदान्यरण्यानीति । असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति । यानि हि महान्त्यरण्यानि येषु गवामत्यन्तासम्भवस्तान्येवमुच्यन्ते । प्रमाणे—गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम् । सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम् ? गोः पदं गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते । आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् ? आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतयाऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते, तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते । चरेराङि इति यत्प्रत्यये कृते निपातनम् सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत । चित्रमद्भुतमित्यर्थः । अनित्य इति किम् ? आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम्, तस्मिन्नभिधेयेऽवस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि ऋदोरप् इत्यप् निपातनात् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करोऽन्नमलम् । तत्सम्बन्धाद्देशोऽपि तथोच्यते । वर्चस्क इति किम् ? अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्भवति । अपपूर्वात् किरतेर्ऋदोरबित्यप्, निपातनात् सुट् । अपस्करो रथावयवः । रथाङ्गमिति किम् ? अपकरः ॥

गोष्पदम्—सेवित, असेवित तथा प्रमाण (लम्बाई-चौड़ाई, क्षेत्रफल) अर्थों में 'गोष्पद' शब्द की सिद्धि के लिए (गो+पद) सुट् का निपातन होता है ।

आस्पदम्—प्रतिष्ठा अर्थ में 'आस्पद' शब्द की सिद्धि के लिए (आ+पद्) सुट् का निपातन होता है ।

आश्चर्यम्—अद्भुतत्व के द्योतन के निमित्त 'आश्चर्य' शब्द की सिद्धि के लिए (आ+चर्य) सुट् का निपातन होता है ।

वर्चस्के—अन्नमल के अर्थ में 'अवस्कर' शब्द की सिद्धि के लिए (अव+कर) सुट् का निपातन होता है ।

अपस्करो—रथाङ्ग अर्थ में 'अपस्कर' शब्द की सिद्धि के लिए (अप+कर) सुट् का निपातन होता है ।

---

(१) अप्राप्ते प्रतिषेधस्यानर्थक्यादिति तदाशयः । (श्रीना०)

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥

विकिर इति किरतेर्विपूर्वस्येगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कप्रत्यये विहिते सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्भवति। विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति।

सर्वे शकुनयो भयया विष्किराः कुक्कुटादते।

विष्किरो वा शकुनाविति वाग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत्॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्द उत्तरपदे ह्रस्वात् परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये। सुश्चन्द्रो युष्मान्। ह्रस्वादिति किम्? सूर्याचन्द्रमसाविव। मन्त्र इति किम्? सुचन्द्रा पौर्णमासी। उत्तरपदं समास एव भवतीति प्रसिद्धम्, तत इह न भवति—शुक्रमसि चन्द्रमसि॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते, तस्यैव षत्वम्। ग्राममद्य प्रवेचयामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः।

वार्तापुरुषः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते। कशेरिति किम्? प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः। अत्र यद्यपि कशेरेव कशाशब्दस्तथापि कशेरिति धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्यर्थम्। तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न भवति॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋषी चेदभिधेयौ भवतः। प्रस्कण्व ऋषिः। हरिश्चन्द्र ऋषिः। हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम्। ऋषी इति किम्? प्रकण्वो देशः, हरिचन्द्रो माणवकः॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्येते। मकरशब्दो ह्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते परिव्राजके त्विनिरपीति। मस्करो वेणुः। मस्करी परिव्राजकः। वेणुपरिव्राजकयोरिति किम्? मकरो ग्राहः। मकरी समुद्रः। केचित्पुनरत्र माङ्युपपदे करोतेः करणेऽच्प्रत्ययमपि निपातयन्ति माङश्च ह्रस्वत्वं सुट् च। मा क्रियते येन प्रतिषिध्यते स मस्करो वेणुः। वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति—मस्करो दण्ड इति। परिव्राजकेऽपि माङ्युपपदे करोतेस्ताच्छील्य इनिर्निपात्यते। माङो ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव। माकरणशीलो मस्करी, कर्मापवादित्वात्परिव्राजक उच्यते। स ह्येवमाह–मा कुरुत कर्माणि, शान्तिर्वः श्रेयसीति॥

विष्किरः—शकुनि (पक्षी) अर्थ में 'विष्किर' तथा 'विकिर' शब्दों का निपातन होता है।

ह्रस्वात्—चन्द्र शब्द के उत्तर पद होने पर ह्रस्व से पर सुट् का आगम हो जाता है यदि मन्त्र-विषयक प्रयोग हो।

प्रतिष्कशश्च—प्रतिपूर्वक 'कश' धातु से कप्रत्यय होने पर उपसर्ग से उत्तर में सुट् के आगम का निपातन होता है।

प्रस्कण्व—ऋषिविशेष के अर्थ में 'प्रस्कण्व' तथा 'हरिश्चन्द्र' शब्दों की सिद्धि के लिए (प्र+कण्व, हरि+चन्द्र) सुट् का निपातन होता है।

मस्कर—वेणु के अर्थ में 'मस्कर' शब्द तथा परिव्राजक के अर्थ में 'मस्करिन्' शब्द की सिद्धि के लिए क्रमशः मकर तथा मस्कर शब्दों से सुट् तथा सुट् एवम् इनि प्रत्यय का निपातन होता है।

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये। ईषत्तीरमस्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः। कास्तीरं नाम नगरम्। अजस्तुन्दं नाम नगरम्। नगर इति किम्? मातीरम्। अजतुन्दम्॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद्भवति। कारं करोतीति दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तेति टप्रत्ययान्तः। कारस्करो वृक्षः। वृक्ष इति किम्? कारकरः। केचिदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति पठन्ति॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये। पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्था नदी। किष्कुः प्रमाणम्। किष्किंधा गुहा। तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च। तस्करश्चोरः। बृहस्पतिर्देवता। चोरदेवतयोरिति किम्? तत्करः, बृहत्पतिः। संज्ञाग्रहणादुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। ॐप्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरिॐ। तुम्पतौ धातौ प्रशब्दात् परस्सुट् भवति गवि कर्तरि। प्रस्तुम्पति गौः। गवीति किम्? प्रतुम्पति वनस्पतिः। पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः। अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः। प्रायश्चित्तम्। प्रायश्चित्तिः। यदुक्तं प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति, तत् संगृहीतं भवति॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया। यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम्। अनुदात्तावकमनुदात्तम्। कः पुनरेको वर्ज्यते, यस्यासौ स्वरो विधीयते? वक्ष्यति—धातोरन्त उदात्तो भवतीति—गोपायति, धूपायति। धातोरन्त्यमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति। धातुस्वरं श्नास्वरो बाधते—लुनाति। श्नास्वरं तस्स्वरः—लुनीतः, पुनीतः। तस्स्वरमाम्स्वरः—लुनीतस्तराम्, पुनीतस्तराम्॥

> आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च।
> पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमकवर्जं पदस्वरः॥

आगमस्य, चतुरनडुहोरामुदात्तः—चत्वारः, अनड्वाहः। आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते। विकारस्य—अस्थनि। दधनीत्यङ्स्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते। प्रकृतेः—गोपायति, धूपायति। प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्वरं बाधते। प्रत्ययस्य—कर्त्तव्यम्, हर्त्तव्यम्। प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः। परनित्यान्तरङ्गापवादैः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च। यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति, तथाहि—गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः

कास्तीराज—नगर के अर्थ में 'कास्तीर' तथा 'अजस्तुन्द' शब्दों का निपातन होता है।
कारस्करो—वृक्ष अर्थ में 'कारस्कर' शब्द का निपातन होता है।
पारस्कर—संज्ञा के रूप में 'पारस्कर' आदि शब्दों का निपातन होता है।
प्रात्तुम्पतौ—प्रपूर्वक तुम्प धातु के परे रहते प्र से पर सुट् का आगम हो जाता है यदि गो कर्त्ता कारक हो तो।
अनुदात्तम्—जहाँ उदात्त अथवा स्वरित स्वर का विधान किया जाएगा वहाँ एक विधीयमान (उदात्त आदि) स्वर को छोड़कर उस पद के सभी स्वर अनुदात्त हो जाते हैं—यह अर्थ भी समझना चाहिए।

प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते । कार्ष्णोत्तरासंगपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरं न बाधते—लुनीत इति तस एव स्वरो भवति । ॐविभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्ॐ । अतिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते । ॐविभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्ॐ । अचत्वारः । अनड्वाह इति । यस्य विभक्तिनिमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तन्नञ्स्वरेण बाध्यते । पदग्रहणं किम् ? देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेदं पदग्रहणं पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेवशिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुवलया विकारः कौवलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणस्याञो बाधनार्थं भिक्षादिषु पठ्यते । कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्तौ ॥

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । पाकः । त्यागः । रागः । दायः । धायः । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यस्याऽपवादः । कर्ष इति विकृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्यस्याद्युदात्त एव भवति ॥

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥

उञ्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उञ्छः । म्लेच्छः । जञ्जः । जल्पः । एते घञन्ता इति ञित्स्वरः प्राप्तः । जपः व्यध इत्यबन्तौ, तयोर्धातुस्वरः प्राप्तः । केचित्तु बध इति पठन्ति । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र हि योग एव भवति । ॐगरो दूष्येऽबन्तःॐ । गरशब्दोऽबन्तः, स दूष्य एवान्तोदात्तः—गरो विषम्(१) । अन्यत्राद्युदात्त एव । ॐवेदवेगवेष्टबन्धाः करणेॐ । हलश्चेति घञन्ता एते करणेऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव । ॐस्तुयुद्रुवश्छन्दसि(२)ॐ । उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिद्रुत् । ॐवर्त्तनिः स्तोत्रेॐ । स्तोत्रं साम, तत्स्थो वर्त्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः । ॐश्वभ्रे दरःॐ । श्वभ्रेऽभिधेये दरशब्दोऽन्तोदात्तोऽन्यत्राबन्तत्वा-

---

विभक्तिस्वरात्—विभक्तिस्वर से नञ्स्वर बलवान् होता है—यह समझना चाहिए ।

विभक्तिनिमित्त—विभक्तिनिमित्तक स्वर से भी नञ्स्वर की बलवत्ता समझनी चाहिए ।

कर्षात्वतो—'कर्ष' धातु (=भ्वादिगणस्थ 'कृष' धातु) तथा आकारवान् घञन्त शब्दों का अन्तोदात्त होता है ।

उञ्छादीनाम्—उञ्छ आदि शब्दों का भी अन्त्यस्वर उदात्त हो जाता है ।

गरो—गर शब्द का अन्तोदात्तत्व केवल दूष्य (विष) अर्थ में ही समझना चाहिए ।

वेदवेग—वेद, वेग, वेष्ट तथा बन्ध शब्द करणार्थक प्रत्ययान्त होने पर ही अन्तोदात्त होते हैं ।

स्तुयु—समस्त क्विप्प्रत्ययान्त 'स्तु', 'यु' तथा 'द्रु' धातुओं का भी अन्तोदात्त छन्दोविषय में ही समझना चाहिए ।

वर्त्तनिः—स्तोत्र (=साम) के अन्तर्गत आनेवाला 'वर्त्तनि' शब्द भी अन्तोदात्त होता है ।

श्वभ्रे—श्वभ्र अर्थ में 'दर' शब्द भी अन्तोदात्त होता है ।

---

(१) तथा चात्र दूष्यशब्दो विषार्थक एवेति सूचितम् । (श्रीना०)

(२) अत एव भाषायामपि स्वरोपयोगः सूचितः । (श्रीना०)

दाद्युदात्तः। ॐसाम्बतापौ भावगर्हायाम्ॐ। अन्तोदात्तौ। अन्यत्राद्युदात्तौ। ॐउत्तमशश्वत्तमशब्दौ सवत्रॐ। केचित्तु भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति। ॐभक्षमन्थभोगदेहाःॐ। एते घञन्ताः, भक्षिर्ण्यन्तोऽपि घञन्त एव, एरजण्यन्तानामिति वचनात्॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्त्तते। यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्यादिरुदात्तो भवति। कुमार ई, कुमारी। कुमारशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य ङीप्यनुदात्ते उदात्तो लुप्यते, अनुदात्तो ङीब् उदात्तः। भस्य टेर्लोपः। पथः। पथा। पथे। पथिन्शब्दोऽन्तोदात्तः। कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्। कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्। कुमुदादयोऽन्तोदात्ताः। ड्मतु बनुदात्तः। अनुदात्तस्येति किम्? प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः। प्रासङ्गशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। तस्य यति, तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते। नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं तत् कुत उदात्तलोपः? तदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तार्थम्। अन्त इति हि प्रकृतत्वादन्तस्य स्यात्—मा हि धुक्षाताम्, मा हि धुक्षाथाम्। यत्रेति किम्? भार्गवः, भार्गवौ, भृगवः। प्राक् सुबुत्पत्तेर्गोत्रप्रत्ययस्य लुक्। उदात्तग्रहणं किम्? वैदी, और्वी (१)॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव। धातोरन्त उदात्तो भवति। पचति। पठति। ऊर्णोति। गोपायति। याति॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितोऽन्त उदात्तो भवति। भञ्जभासमिदो घुरच्—भङ्गुरम्। भासुरम्। मेदुरम्। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्—कुण्डिनाः। चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्त इष्यते—बहुपटवः। उच्चकैः।

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येव। चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति। गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्। कौञ्जायनाः। मौञ्जायनाः। किमर्थमिदम्? परमपि ञित्स्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति॥

कितः ॥ १६५ ॥

तद्धितस्येत्येव। तद्धितस्य कितोऽन्त उदात्तो भवति। नडादिभ्यः फक्। नाडायनः। चारायणः। प्राग्वहतेष्ठक्। आक्षिकः। शालाकिकः॥

साम्बतापौ—धात्वर्थगर्हा में 'साम्ब' तथा 'ताप' शब्द भी अन्तोदात्त होते हैं।

उत्तम—'उत्तम' तथा 'शश्वत्तम' शब्द भावगर्हा तथा अन्यत्र, छन्दोविषय तथा भाषा में, अन्तोदात्त होते हैं।

भक्ष मन्थ—'भक्ष', 'मन्थ', 'भोग' तथा 'देह' शब्द भी अन्तोदात्त होते हैं।

अनुदात्तस्य—जिस अनुदात्त शब्द के परे होने से पूर्व उदात्त का लोप होता है वह शब्द आद्युदात्त हो जाता है।

धातोः—धातु का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

चितः—चित्प्रत्ययविशिष्ट शब्द का अन्त्यस्वर उदात्त हो जाता है।

तद्धितस्य—चित् तद्धित का भी अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

कितः—कित् तद्धित का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

---

(१) मौञ्जायनेत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके।

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति। तिस्रस्तिष्ठन्ति। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्यापवादः। शसि उदात्तयणो हल्पूर्वादिति सिद्धेऽन्यत्र बहुवचने, षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विधानाज्जसेव लभ्यत इति जस्ग्रहणमुपसमस्तार्थमेक इच्छन्ति, अतितिस्राविस्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतोऽन्त उदात्तो भवति। चतुरः पश्य। (१) चतस्रादेशे अ[illegible]दात्तनिपातनाद्यणादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादयं स्वरो न भवति--चतस्रः पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम्। तत्र सौ य एकाच् तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति। वाचा। वाग्भ्याम्। वाग्भिः। वाग्भ्यः। याङ्भ्याम्। याङ्भिः। साविति किम्? राज्ञा। राज्ञे। एकाच इति किम्? हरिणा, गिरिणा। राजसु। तृतीयादिरिति किम्? वाचौ, वाचः। विभक्तिरिति किम्? वाक्तरा, वाक्तमा। सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति—त्वया, त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च। नित्यशब्दः स्वर्यते, तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते। नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिविभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति। परमवाचा २। परमवाचे २। परमत्वचा २। परमत्वचे २। यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव। अन्तोदात्तादिति किम्? अवाचा। सुवाचा। सुत्वचा। तत्पुरुषोऽयम्। तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानान्ययेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। उत्तरपदग्रहणमेकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम्। अन्यथा हि समासविशेषणमेतत् स्यात्। तत्र शुन ऊक् श्वोऽर्जेत्यत्रैवायं विधिः स्यात्। अनित्यसमास इति किम्? अग्निचिता, सोमसुता। उपपदमतिङ् इत्ययं नित्यं नित्याऽधिकारे समासो विधीयते। तत्र गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः। यस्तु विग्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः—अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अञ्चेः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः। चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम्। तृतीयादिरिति वर्त्तमाने शसोऽपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम्। इहापि यथा स्यात्—प्रतीचो बाहून् प्रतिभङ्ध्येषामिति ॥

तिसृभ्यो—तिसृ शब्द से परवर्त्ती जस् (=अस्) प्रत्यय का अन्त्य उदात्त हो जाता है।

चतुरः—शस् प्रत्यय के परे होने पर चतुर् शब्द अन्तोदात्त हो जाता है।

सावेकाचः—सप्तमीबहुवचन 'सुप्' विभक्ति के परे एकाच् होनेवाले शब्द से परे तृतीयादि विभक्तियाँ उदात्त हो जाती हैं।

अन्तोदात्तात्—अनित्यसमास में जो उत्तरपद एकाच् तथा अन्तोदात्त होता है उससे परे तृतीया आदि विभक्तियाँ विकल्प से उदात्त होती हैं।

अञ्चेः—'अञ्च्' धातुव्युत्पन्न शब्द से परवर्त्ती असर्वनामस्थान विभक्तियाँ छन्दो-विषय में उदात्त हो जाती हैं।

---

(१) चतुरो दहीत्यपि पुस्तकान्तरे।

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊठ्, इदम्, पदादि, अप्, पुम्, रै, दिव् इत्येतेभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति। ऊठ्—प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। ॐऊठ्युपधाग्रहणं कर्त्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्—अक्षद्यु वा। अक्षद्युवे। इदम्—आभ्याम्। एभिः। अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति—अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति। पदादयः पद्दन्नोमास्हृन्नित्येवमादयो निशस्पर्यन्ता इह गृह्यन्ते—निपदश्चतुरो जहि। या दतो धावति। असनप्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति—ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि। मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्। अप—अपः पश्य। अद्भिः। अद्भ्यः। पुम्—पुंसः। पुंसा। पुंसे। पुम्भ्याम्। पुम्भ्यः। रै—रायः पश्य। राभ्याम्। राभिः। दिव्-दिवः पश्य। दिवा। दिवे॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। अष्टासु। घृतादिपाठादष्टन्शब्दोऽन्तोदात्तस्तत्र झल्युपोत्तममित्यस्यापवादो विभक्तेरेवोदात्तत्वं विधीयते। दीर्घादिति किम्? अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति, कृतात्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति। अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यत इति किं दीर्घग्रहणेन॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते। अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी (१)अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति। तुदती। नुदती। लुनती। पुनती। तुदता। नुदता। लुनता। पुनता। अनुम इति किम्? तुदन्ती। नुदन्ती। अत्राप्यदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यत इति शत्रन्तमन्तोदात्तं भवति। नद्यजादी इति किम्? तुदद्भ्याम्। नुदद्भ्याम्। तुदद्भिः। अन्तोदात्तादित्येव। ददती। दधतः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तावेतौ। ॐबृहन्महतोरुपसंख्यानम्ॐ। बृहती। महती। बृहता। महता॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिरसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति। कर्त्री। हर्त्री। प्रलवित्री। कर्त्रा। हर्त्रा। प्रलविता। प्रसविता। तृजन्ता एतेऽन्तोदात्ताः। उदात्तग्रहणं किम्? कर्त्री। हर्त्री। कर्त्रा। हर्त्रा। तृन्नन्तोऽयमाद्युदात्तः।

ऊडिदम्पदा—ऊठ्विशिष्ट, इदम्, पद् आदि आदेश, अप्, पुम्, रै तथा दिव् शब्दों से परे असर्वनामस्थान विभक्तियाँ उदात्त हो जाती हैं।

ऊठि—ऊठ् का अर्थ उपधाभूत ऊठ् है—ऐसा समझना चाहिए।

अष्टनो—दीर्घान्त अष्टन् शब्द से उत्तरवर्त्ती असर्वनामस्थान विभक्तियाँ उदात्त हो जाती हैं।

शतुरनुमो—नुमागमरहितशतृप्रत्ययान्त शब्दों से परवर्त्ती नदीसंज्ञक प्रत्यय तथा अजादि असर्वनामस्थान विभक्तियाँ उदात्त हो जाती हैं।

बृहन्महतोः—बृहत् तथा महत् शब्दों से उत्तरवर्त्ती नदीसंज्ञक प्रत्यय तथा अजादि असर्वनामस्थान विभक्तियों के उदात्तत्व का भी प्रतिपादन करना चाहिए।

उदात्त—हल् हो पूर्व में जिसके ऐसे उदात्तस्थानिक यण् से उत्तरवर्त्ती नदीसंज्ञक प्रत्यय तथा अजादि असर्वनामस्थान प्रत्यय उदात्त हो जाते हैं।

---

(१) अत्र नदीसंज्ञकः अजादिश्च पृथक्-पृथक् प्रत्ययो विवक्षितोऽवगन्तव्यः। (श्रीना०)

हलपूर्वादिति किम् ? बहुतितवा ब्राह्मण्या । ॐनकारग्रहणं च कर्त्तव्यम्ॐ । वाक्पत्नीयं कन्या ॥

नोङ्धात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हलपूर्वस्तस्मात्पराऽजाद्यसर्वनामस्थान(१) विभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मबन्ध्वा । ब्रह्मबन्ध्वे । वीरबन्ध्वा । वीरबन्ध्वे । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण्वकारस्तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति विभक्तिः स्वर्यते । धातुयणः खल्वपि—सकृल्ल्वा । सकृल्ल्वे । खलप्वे । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य ओः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुब् उदात्तो भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि—अक्षण्वता । शीर्षण्वता । अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मान्मतुब् अनुदात्त एव भवति । अत्र च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा नाश्रीयते, नुड्ग्रहणात् । तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति । ॐरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम्ॐ । आरेवान् । ॐत्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । त्रिवनीर्याज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मतुब्ग्रहणं च । तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते, मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् २ । वायूनाम् २ । कर्तॄणाम् २ । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् ? भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यात् तिसृणां, चतसृणामिति । सनुट्कस्य ग्रहणं किम् ? धेन्वाम् । शकव्याम् । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्ययमन्तोदात्तः । ह्रस्वादित्येव—कुमारीणाम् । अन्तोदात्तादित्येव—त्रपूणाम्, वसूनाम् ॥

ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

ङ्यन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । बह्वीनां पिता । न च भवति—नदीनां पारे जयन्तीनां मरुतः ॥

नकार—उदात्तस्थानिक हल्पूर्वक नकार से परवर्त्ती नदीसंज्ञक तथा अजादि असर्वनामस्थान प्रत्यय के उदात्तत्व का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

नोङ्धात्वोः—ऊङ् प्रत्ययस्थ तथा धातुस्थ उदात्त के स्थान में विहित हल्पूर्वक यण् से परवर्त्ती अजादि असर्वनामस्थान विभक्तियाँ उदात्त नहीं होती हैं ।

ह्रस्व—अन्तोदात्त ह्रस्वान्त तथा नुट् (आगम) से परवर्त्ती मतुप् प्रत्यय उदात्त हो जाता है ।

रेशब्दाच्च—'रे' शब्द से परवर्त्ती मतुप् के भी उदात्तत्व का प्रतिपादन करना चाहिए ।

त्रेश्च—त्रि शब्द से परवर्त्ती मतुप् के उदात्तत्व का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

नामन्य—मतुप् प्रत्यय के परे रहते जो ह्रस्वान्त अन्तोदात्त शब्द उससे परवर्त्ती 'नाम्' विकल्प से उदात्त हो जाता है ।

ङ्याश्छन्दसि—ङ्यन्त से परवर्त्ती 'नाम्' छन्दोविषय में बाहुल्येन उदात्त हो जाता है ।

---

(१) अत्र तृतीयादिविभक्तिरिति पाठे पदमञ्जरीकृतां सम्मतिः स्पष्टा । (श्रीना०)

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां च परा हलादिविभक्तिरुदात्ता भवति । षड्भिः । षड्भ्यः । षण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । त्रि—त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर्—चतुर्भ्यः । चतुर्णाम् । हलादिरिति किम् ? चतस्रः पश्य ॥

झल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्तपस्तपति । सप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता । चतुर्भिः । झलीति किम् ? पञ्चानाम्, सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् ? षड्भिः, षड्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति विभाषा भाषायां विषये । पञ्चभिः २ । सप्तभिः २ । तिसृभिः २ । चतसृभिः २ ॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ १८२ ॥

गो, श्वन् , साववर्णम् [सौ प्रथमैकवचने (१) यदत्रावर्णान्तम्] राड् , अङ् , क्रुङ् , कृद् इत्येतेभ्यो यदुक्तं तन्न भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिषिद्धयते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्यामिति । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति प्राप्तिः । श्वन्—शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परमशुने । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत् प्राप्तिः । साववर्णः—सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्य ग्रहणम् , येभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः । राट्—राजतिः, क्विबन्तः राजा । परमराजः । अङ्—अञ्चतिः—क्विन्नन्तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थं, यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिद्धयते नलोपः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्राचा । प्राचे । प्राग्भ्याम् । क्रुङ् क्विन्नन्त एव—क्रुञ्चा । परमक्रुञ्चा । कृत्—करोतिः कृन्तिर्वा क्विबन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो झल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । द्युभ्याम् । द्युभिः । सावेकाच इति ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । झलीति किम् ? दिवा ॥

षट्त्रि—षट्संज्ञक तथा त्रि एवम् चतुर् शब्दों से परवर्त्ती हलादि विभक्तियाँ उदात्त हो जाती हैं।

झल्युपोत्तमम्—षट्संज्ञक, त्रि तथा चतुर शब्दों से परवर्त्ती झलादि विभक्तियाँ हो अन्त में जिनके ऐसे पदों के परे रहते उपोत्तम (अन्त्य स्वर से अव्यवहितपूर्ववर्त्ती स्वर) उदात्त हो जाता है।

विभाषा—षट्संज्ञक, त्रि तथा चतुर् शब्दों से परवर्त्ती झलादि विभक्तियों से विशिष्ट पदों के परे रहते उपोत्तम स्वर भाषा में विकल्प से उदात्त होता है।

न गोश्वन्—गो, श्वन् , प्रथमैकवचन सुविभक्ति के परे रहते अवर्णान्त, राट् , अङ् , क्रुङ् तथा कृत शब्दों से उपर्युक्त स्वरविधान नहीं होता है।

दिवो—दिव् शब्द से परवर्त्ती झलादि विभक्तियाँ उदात्त नहीं होती हैं।

---

(१) अत्र साववर्णमित्यस्य व्याख्यानरूपोयं ग्रन्थः प्रामादिक इति प्रतीमः। अत एव कोष्ठे निवेशितः। (श्रीना०)

नृ चान्यतरस्याम् १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात् परा झलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् । नृभिः । नृभ्यः । नृषु । झलित्येव । त्रा । त्रे ॥

तित् स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सन्नन्तायत्—चिकीर्ष्यम् । जिहीर्ष्यम् । ऋहलोर्ण्यत्—कार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥ १८६ ॥

तासेरनुदात्तेतो ङितोऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं च भवति ह्नुङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत्-कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेतः—आस्—आस्ते । वस-वस्ते । ङित्—षुङ—सूते । शीङ्-शेते । अदुपदेशात्-तुदतः । पचतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वादकारान्तोपदेश एव शप् । पचमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकारमात्रस्य स्यात् तदा लसार्वधातुकमदुपदेशादन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोऽनेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद् बाध्यते । तास्यादिभ्य इति किम् ? चिन्वन्ति । ङिदयं श्नुः पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् ? कतीह पवमानाः । सार्वधातुकमिति किम् ? शिष्ये । शिश्याते । शिश्यिरे । अह्न्विङोरिति किम् ? ह्नुते, यदधीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । मा हि कार्ष्टाम् । मा हि कार्ष्टाम् । एकोऽत्राद्युदात्तः । अपरोऽन्तोदात्तः । मा हि लाविष्टाम् २ । एकोऽत्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चित्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते । *सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पितः पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम्* । मा हि कार्षम् । २ । अनिट इति किम् ? मा हि लाविषम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्तत्वाभावपक्षे भवति ॥

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति । स्वपादिरावृत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि लसार्वधातुके परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ । श्वसन्ति । २ । हिंसेः खल्वपि-हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्योदात्तः । अचीति किम् ? स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् ? श्वपितः । श्वसितः ।

नृ चान्य—नृ शब्द से परवर्त्ती झलादि विभक्तियाँ भी विकल्प से उदात्त नहीं होती हैं ।

तित्—तित् (जिसके तकार की इत्संज्ञा हुई हो) स्वरित हो जाता है ।

तास्यनुदात्ते—तासिप्रत्यय, अनुदात्तेत् धातु, ह्नुङ् तथा इङ् धातुओं से भिन्न ङित् धातु एवम् उपदेश में अकारान्त धातुओं से उत्तरवर्त्ती लकारस्थानीय सार्वधातुक प्रत्यय अनुदात्त हो जाते हैं ।

आदिः—सिजन्त का विकल्प से आद्युदात्त हो जाता है ।

सिच आद्युदात्तत्वे—सिजन्त के आद्युदात्तत्वविधान के प्रसङ्ग में यह समझना चाहिए कि अनिट् सिच् से परवर्त्ती पित् प्रत्यय का उदात्तत्व पाक्षिक (= वैकल्पिक) है ।

स्वपादि—'स्वप्' आदि तथा 'हिंस' धातुओं से परे अजादि तथा अनिट् लकारस्थानिकसार्वधातुकप्रत्यय के रहने पर आद्युदात्त हो जाता है ।

ॐङित्यजादावयं विधिरिष्यतेॐ । इह न भवति—स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । ददति । ददतु । दधति । दधतु । जक्षति । जक्षतु । जाग्रति । जाग्रतु । अचीत्येव । दद्यात् । अनिटीत्येव । जक्षितः । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतोऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते । अनुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः—मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वौ । सर्वे । सुपीति किम् ? सर्वतरः । सर्वतमः । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति । ॐसर्वस्वरोऽनकच्कस्येति वक्तव्यम्ॐ । सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी, ह्री, भृ, हु, मद, जन, धन, दरिद्रा, जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति । बिभेति । जिह्रेति । बिभर्त्ति । जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् । जन जनने इत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । 'धन धान्ये' इत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागर्ति । भ्यादीनामिति किम् ? ददाति । पितीति किम् ? दरिद्रति ।

लिति ॥ १९३ ॥

लिति(१) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । भौरिकिविधम् । मौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् ॥

आदिर्णमुल्यन्तरस्याम् ॥ १९४ ॥

ङित्यजादा—ङित् अजादिप्रत्यय के परे यह आद्युदात्तत्वविधान अभीष्ट है ।

अभ्यस्तानाम्—अभ्यस्त-संज्ञक धातुओं से परे अजादि तथा अनिट् लकारस्थानिकसार्वधातुक प्रत्यय के होने पर आदि उदात्त हो जाता है ।

अनुदात्ते—जिसमें उदात्त स्वर विद्यमान न हो ऐसे लकारस्थानिकसार्वधातुक प्रत्यय के परे रहते अभ्यस्तसंज्ञक धातुओं का आदि स्वर उदात्त हो जाता है ।

सर्वस्य—सुप् प्रत्यय के परे रहते सर्व शब्द का आदि उदात्त हो जाता है ।

सर्वस्वरो—अकच् प्रत्ययविशिष्ट सर्व शब्द से उक्त स्वरविधि नहीं होती है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

भीह्री—'भी', 'ह्री', 'भृ', 'हु', 'मद्', 'जन', 'धन', 'दरिद्रा' तथा 'जागृ' धातुओं के अभ्यस्त का प्रत्यय से पूर्व उदात्त होता है यदि पर में पित्लकारस्थानिक सार्वधातुक हो ।

लिति—इत्संज्ञकलकारविशिष्ट प्रत्यय के परे रहते प्रत्यय से पूर्व उदात्त होता है ।

आदिः—णमुल् प्रत्यय के परे रहते आद्युदात्त्व वैकल्पिक होता है ।

---

(१) अत्र 'लिति=लकारेत्संज्ञके', 'लकारेत्संज्ञके' इति वा वृत्तिस्थः पाठः इत्यत्र न्याससम्वादः । (श्रीना०)

णमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति। लोलूयं लोलूयम्। आम्रेडितानुदात्तत्वे कृते पूर्वो लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः। अपरत्र लित्स्वरेण मध्योदात्तः॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥

उपदेश इति वर्त्तते। अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति। लूयते केदारः स्वयमेव। २। स्तार्यते केदारः स्वयमेव। २। यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा लसार्वधातुकनिघाते कृते यक एव स्वरो भवति। जनादीनामुपदेश एवात्वं द्रष्टव्यम्। तत्राप्ययं स्वर इष्यते। जायते स्वयमेव। सायते स्वयमेव। खायते स्वयमेव। अच इति किम्? भिद्यते स्वयमेव। कर्तृग्रहणं किम्? लूयते केदारो देवदत्तेन॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि थलि इड् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वाऽन्यतरस्याम्। लुलविथ। ३। यदा नैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति। तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति। सेटीति किम्? ययाथ। लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमित्ययमेवात्र स्वरो भवति।

ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

ञिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति। गर्गादिभ्यो यञ्—गार्ग्यः, वात्स्यः। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्—वासुदेवकः, अर्जुनकः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयं योगः। प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते। तेन गर्गाः विदाः चञ्चा इत्यत्र यञि अञि कनि च लुप्ते न भवति।

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति। देवदत्त। देवदत्तौ। देवदत्ताः। अत्र कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्बाध्यते। लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यते। सर्पिरागच्छ, सप्तागच्छतेति॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति। पन्थाः। पन्थानौ। पन्थानः। मन्थाः। मन्थानौ। मन्थानः। सर्वनामस्थान इति किम्? पथः पश्य। मथः पश्य। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति। प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते। पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः। कर्त्तवै। हर्तवै। प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः। युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्। एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात्॥

अचः—औपदेशिक अजन्त धातुओं का आदि उदात्त होता है विकल्प से यदि पर में कर्त्रर्थ यक् प्रत्यय हो।

थलि च—इड्विशिष्ट थल् के विषय में इट्, आदि स्वर तथा अन्त स्वर विकल्प से उदात्त होते हैं।

ञ्नित्यादिः—ञित् तथा नित् प्रत्ययों के परे रहते आदि स्वर नित्य उदात्त हो जाता है।

आमन्त्रितस्य—आमन्त्रितसंज्ञक का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

पथि—सर्वनामस्थान के परे रहते पथिन् तथा मथिन् शब्दों का आदि उदात्त हो जाता है।

अन्तश्च—तवैप्रत्ययान्त शब्द के आदि तथा अन्त स्वर साथ-साथ उदात्त हो जाते हैं।

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दे(१) निवासेऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । क्षये जागृहि प्रपश्यन् । निवास इति किम् ? क्षयो वर्त्तते दस्यूनाम्, एरच् इत्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोऽश्वः । करणमिति किम् ? जयो वर्त्तते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । ज्वरः । ग्रहः । हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेर्निपातनादेत्वम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एतेऽपि तथैवाच्प्रत्ययान्ताः । सूद इगुपधादिति कप्रत्ययान्तः । गुहा भिदादिरङ्प्रत्ययान्तः । ॐशमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः ॐ । शमो भावे रणः कर्मणि, अजन्तावेतौ निपातनात् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः । कामः, यामः—घञन्तावेतौ । आराधाराकारा भिदादयः । वहो गोचरादिषु घप्रत्यान्तः । कल्पः अजन्तः । पादो घञन्तः । तत्र क्वचित् प्रत्ययस्वरः प्राप्तः, क्वचित् कर्षात्वतो घञोन्त उदात्त इति । वृषादिराकृतिगणः । अविहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्चा । वद्ध्रिका । खरकुटी । दासी । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र इवे प्रतिकृताविति यः कन् तस्य लुम्मनुष्य इति लुप् । यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते, प्रत्ययलक्षणे सिद्धमाद्युदात्तत्वम् ? एतदेव ज्ञापयति क्वचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् । संज्ञायामिति किम् ? अग्निर्माणवकः । उपमानमिति किम् ? देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्व्यच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादिराकारो न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् ? देवः । भीमः । द्व्यजिति किम् ? चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् ? त्रातः । आप्तः । संज्ञायामिति किम् ? कृतम् । हृतम् ॥

क्षयो—निवासार्थक क्षय शब्द का आदि उदात्त होता है ।

जयः—करणवाचक (करणव्युत्पन्न) जय शब्द का आदि उदात्त हो जाता है ।

वृषादीनां च—वृष आदि शब्दों का आदि उदात्त हो जाता है ।

शमरणौ—सम्मति अर्थ के विवक्षित होने पर क्रमशः भाव तथा कर्म में व्युत्पन्न शम तथा रण शब्दों का आदि स्वर उदात्त समझना चाहिए ।

संज्ञायाम्—संज्ञावृत्ती उपमान शब्द आद्युदात्त होता है ।

निष्ठा—संज्ञाविषय में निष्ठान्त द्व्यच् शब्द का आदि स्वर उदात्त हो जाता है यदि वह आदि स्वर अकारभिन्न हो ।

---

(१) क्षि निवासगत्योरिति धातुपाठेऽपि । (श्रीना०)

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्त्तते। शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः। शुष्कः। धृष्टः। असंज्ञार्थ आरम्भः॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति। आशितो देवदत्तः। अशेरयमाङ्पूर्वाद्‌विवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः। तत्र थाथघञिति प्राप्तः स्वरो बाध्यते। कर्तेति किम्? अशितम् अन्नम्। अशितं देवदत्तेन। पूर्वत्र कर्मणि, उत्तरत्र भावे॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति। रिक्तः। रिक्तः। संज्ञायां निष्ठा च द्व्यजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः॥

जुष्टार्पिते च छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट, अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः। जुष्टः। २। अर्पितः। २। छन्दसीति किम्? भाषायां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट, अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः। जुष्टं देवानाम्। अर्पितं पितॄणाम्। पूर्वेणात्र विकल्पः प्राप्तः। केचिदत्र जुष्टेत्येतदेवानुवर्तयन्ति। अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेपीच्छन्ति। अन्तोदात्तोऽपि ह्ययं मन्त्रे पठ्यते। तस्मिन् साकं त्रिशता न शंकवोऽर्पिता इति॥

युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिक्प्रत्ययान्तेऽन्तोदात्ते। तयोर्ङसि परत आदिरुदात्तो भवति। तव स्वम्। मम स्वम्॥

ङयि च ॥ ११२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्त्तते, आदिरुदात्त इति च। ङे इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति। तुभ्यम्। मह्यम्। पृथग्योगकरणं यथासंख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम्॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च द्व्यजनादित्यतो द्व्यज्ग्रहणमनुवर्त्तते। यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो

शुष्क—शुष्क तथा धृष्ट शब्दों का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

आशितः—कर्तृवाचक आशित शब्द का आदि उदात्त हो जाता है।

रिक्ते—रिक्त शब्द का आदि स्वर विकल्प से उदात्त हो जाता है।

जुष्टार्पिते—छन्दोविषय में जुष्ट तथा अर्पित शब्दों का आदि स्वर विकल्प से उदात्त होता है।

नित्यम्—परन्तु मन्त्रविषयप्रयोग में जुष्ट तथा अर्पित शब्दों का आद्युदात्तत्व नित्यविहित है।

युष्मदस्मदोः—ङस् प्रत्यय के परे रहते युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों का आदि स्वर उदात्त होता है।

ङयि च—ङेविभक्ति के परे रहते भी युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

यतोऽनावः—यत्प्रत्ययान्त द्व्यच् शब्द का आदि स्वर उदात्त हो जाता है यदि वह यत्प्रत्यय नौशब्द से विहित न हो।

भवति, न चेन्नौशब्दात्परो भवति। अचो यत्–चेयम्, जेयम्। शरीरावयवाद्यत्–कण्ठ्यम्, ओष्ठ्यम्। तित्स्वरितम् इत्यस्यापवादः। अनाव इति किम्? नाव्यम्। द्व्यच इत्येव— चिकीर्ष्यम्, ललाट्यम्॥

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः॥ २१४॥

ईड, वन्द, वृ, शंस, दुह् इत्येतेषां यो ण्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति। ईड्यम्। वन्द्यम्। वार्यम्। शंस्यम्। दोह्या धेनुः। द्व्यनुबन्धकत्वात् ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम्। वार्यमिति वृङ् संभक्ताविव्यस्यं ण्यत्। कथञ्चिद्वृधौ हि वृञ एव ग्रहणमिष्यते॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः॥ २१५॥

वेणु, इन्धान इत्येतयोर्विभाषाऽऽदिरुदात्तो भवति। वेणुः। वेणुः। इन्धानः। इन्धानः। वेणुशब्दोऽयमजिवृरीभ्यो निदिति णुप्रत्ययान्तः, निरवान्नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः। इन्धानशब्दोऽपि यदा चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः। तदेवमिन्धाने सर्वथाऽप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते। वेणुरिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्॥ २१६॥

त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ, क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भवति। त्यागः। २। रागः। २। हासः। २। एते घञन्तास्तेषां पक्षे कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति। कुहः। २। श्वठः। २। क्रथः। २। एते पचाद्यजन्ताः॥

उपोत्तमं रिति॥ २१७॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे भवमुपोत्तमम्। करणीयम्। हरणीयम्। पटुजातीयः। मृदुजातीयः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्॥

चङ्यन्यतरस्याम्॥ २१८॥

चङन्तेऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति। मा हि चीकरताम् २। न माङ्योग इत्यटि प्रतिषिद्धे, हि चेति निघातेऽदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति। उपोत्तमग्रहणाद् द्व्योर्न भवति—मा हि दधत्॥

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम्॥ २१९॥

मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति। उदुम्बरावती। पुष्करावती। वीरणावती। शरावती। शरादीनां चेति दीर्घः। आदिति किम्? इक्षुमती।

ईडवन्द—ण्यत् प्रत्ययान्त ईड, वन्द, वृ, शंस तथा दुह् धातुओं का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

विभाषा—वेणु तथा इन्धान शब्दों का आदि स्वर विकल्प से उदात्त होता है।

त्यागराग—त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ एवम् क्रथ शब्दों का आदि स्वर विकल्प से उदात्त होता है।

उपोत्तमम्—रित् प्रत्ययान्त शब्द का उपोत्तम स्वर उदात्त होता है।

चङ्यन्य—चङन्त शब्दों में उपोत्तम स्वर का उदात्तत्व वैकल्पिक है।

मतोः—मतुबन्त शब्द का आदि स्वर उदात्त होता है यदि वह मतुबन्त शब्द स्त्रीत्वविशिष्ट पदार्थ की संज्ञा हो।

द्रुमवती। संज्ञायामिति किम्? खट्वावती। स्त्रियामिति किम्? शरावान्। मतोरिति किम्? गवादिनी॥

अन्तोऽवत्याः॥ २२०॥

संज्ञायामित्येव। अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति। अजिरवती। खादिरवती। हंसवती। कारण्डवती(१)। ङीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम्। अवत्या इति किमुच्यते, न वत्या इत्येवमुच्येत? नैवं शक्यमिहापि स्यात्—राजवती। स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वान्नायमवतीशब्दः। वत्वं पुनराश्रयात् सिद्धम्॥

ईवत्याः॥२२१॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये। अहीवती। कृषीवती। मुनीवती(२)॥

चौ॥ २२२॥

चावित्यञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते। तस्मिन् परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति। दधीचः पश्य। दधीचा। दधीचे। मधूचः पश्य। मधूचा। मधूचे। उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयम्। ॐचावतद्धित इति वक्तव्यम्ॐ। दाधीचः। माधूचः। प्रत्ययस्वर एवात्र भवति॥

समासस्य॥ २२३॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति। राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः। कन्यास्वनः। पटहशब्दः। नदीघोषः। राजदृषत्। ब्राह्मणसमित्। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति हलन्तेऽप्यन्तोदात्तत्वं भवति। नानापदस्वरस्यापवादः॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य
प्रथमः पादः॥ ६॥ १॥

अन्तो—स्त्रीत्वविशिष्टसंज्ञाविषय में अवतीशब्दान्त का अन्त्य स्वर उदात्त होता है।

ईवत्याः—ईवतीशब्दान्त शब्द का भी अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है, यदि समुदाय से स्त्रीत्वविशिष्ट संज्ञा की प्रतिपत्ति हो।

चौ—लुप्तनकारक 'अञ्च्' धातु के परे पूर्व शब्द का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

चावतद्धिते—लुप्तनकारक 'अन्च्' धातु के परे विहित स्वर तद्धित प्रत्यय के परे रहते नहीं होता है--ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

समासस्य—समास का अन्त्य स्वर उदात्त होता है!

षष्ठ अध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ॥

---

(१) वेत्रवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(२) कपीवतीत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके।

अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्थे स्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तते। बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, न विकारमनुदात्तत्वमापद्यते। समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इति सोऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमारभ्यते। कार्ष्णोत्तरासङ्गाः। कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्ष्णः। प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ्प्रत्ययान्तो ञित्स्वरेणाद्युदात्तः। यूपवलजः। यूपशब्द उणादिषु, कुसुयुभ्यश्चेति पप्रत्यान्तः। तत्र च दीर्घ इति निदिति च वर्त्तते तेनाद्युदात्तः। ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः। ब्रह्मचारिन्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। स्नातकपुत्त्रः। स्नातशब्दः कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। अध्यापकपुत्त्रः। लित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः। श्रोत्रियपुत्त्रः। श्रोत्रियशब्दो नित्वादाद्युदात्तः। मनुष्यनाथः। मनुष्यशब्द इत्स्वरित इति स्वरितान्तः। उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्तते। तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं भवति—समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च यत् पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति। तुल्यार्थ-तुल्यश्वेतः। तुल्यलोहितः। तुल्यमहान्। सदृक्छ्वेतः। सदृग्लोहितः। सदृङ्महान्। सदृशश्वेतः। सदृशलोहितः। सदृशमहान्। एते कृत्यतुल्याख्या अजात्या इति कर्मधारयाः। तत्र तुल्यशब्दो यतोऽनावः इत्याद्युदात्तः। सदृक्शब्दः समानान्ययोश्चेति क्विन्प्रत्ययान्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। सदृशशब्दोपि कञन्तो मध्योदात्तः। तुल्यार्थं॥ तृतीया—शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः। किरिणा काणः किरिकाणः। शङ्कुपूर्वाल्लातेर्घञर्थे कविधानमिति वा कप्रत्यान्तः शंकुलाशब्दोऽन्तोदात्तः। किरिशब्दोऽपि किरतेः कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च इतिकारप्रत्ययः किदौणादिकस्तेनासावन्तोदात्तः। तृतीया॥ सप्तमी-अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः। पानशौण्डः। अशेर्देवन इति सप्रत्ययान्तोऽक्षशब्दोऽन्तोदात्तः। पानशब्दो ल्युडन्तो लित्स्वरेणाद्युदात्तः। सप्तमी॥ उपमान-शस्त्रीश्यामा। कुमुदश्येनी। हंसगद्गदा। न्यग्रोधपरिमण्डला। दूर्वाकाण्डश्यामा। शरकाण्डगौरी। उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः। शस्त्रीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। कुमुदशब्दोऽपि कौ मोदत इति मूलविभुजादित्वात कप्रत्ययान्तो नब्विषयस्यानिसन्तस्येति वाऽऽद्युदात्तः। हंसशब्दो वृतवनिहनिकमिकषिभ्यः स इति सप्रत्यान्ताऽन्तोदात्तः। न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः, पचादित्वादच्प्रत्ययान्तस्य न्यग्रोधस्य च केवलस्येति निपातनाद् हकारस्य सकारो मध्योदात्तत्वं च। दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दो षष्ठीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ। उपमान॥ अव्यय—अब्राह्मणः। अवृषलः। कुब्राह्मणः। कुवृषलः। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। अतिखट्वः। अतिमालः। एतान्यव्ययान्याद्यु-

---

बहुव्रीहौ—बहुव्रीहि समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

तत्पुरुषे—तत्पुरुष समास में तुल्यार्थक, तृतीयान्त, सप्तम्यन्त, उपमानवाचक, अव्यय, द्वितीयान्त तथा कृत्यप्रत्ययान्त शब्द यदि पूर्वपद हों तो उनका स्वर समास होने पर भी पूर्ववत (असमासावस्थासदृश) बना रहता है।

दात्तानि। ॐअव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्-स्नात्वाकालक इति। अव्यय॥ द्वितीया-मुहूर्त्तसुखम्। मुहूर्त्तरमणीयम्। सर्वरात्रकल्याणी। सर्वरात्रशोभना। अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः। मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्तः। सर्वरात्रशब्दोऽच्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। द्वितीया॥ कृत्य-भोज्योष्णम्। भोज्यलवणम्। पानीयशीतम्। हरणीयचूर्णम्। भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तः स्वरितः। पानीयहरणीयशब्दयोरुपोत्तमं रितीति ईकार उदात्तः॥

वर्णो वर्णेष्वनेते॥ ३॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति च वर्तते। वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवाचिष्वेवोत्तरपदेषु एतच्छब्दवर्जितेषु समासे प्रकृतिस्वरं भवति। कृष्णसारङ्गः। लोहितसारङ्गः। कृष्णकल्माषः। लोहितकल्माषः। कृषेर्वर्णे इति कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। लोहितशब्दोऽपि रुहेरश्च लो वेति तन् प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। वर्ण इति किम्? परमकृष्णः। वर्णेष्विति किम्? कृष्णतिलाः। अनेत इति किम्? कृष्णैतः। लोहितैतः॥

गाधलवणयोः प्रमाणे॥ ४॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। शम्बगाधमुदकम्। अरित्रगाधमुदकम्। तत्प्रमाणमित्यर्थः। गोलवणम्। अश्वलवणम्। यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः। षष्ठीसमासा एते। तत्र शमेर्बन्निति वन्प्रत्ययान्तश्शम्बशब्द आद्युदात्तः। अरित्रशब्दोऽर्त्तिलूधूसू इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः। गोशब्दो डोप्रत्ययान्तोदात्तः। अश्वशब्दोऽशूप्रुषीति क्वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमिह द्रष्टव्यं न पुनरायाम एव। स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम्। प्रमाण इति किम्? परमगाधम्, परमलवणम्॥

दायाद्यं दायादे॥ ५॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्द उत्तरपदे दायाद्यवाचि पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति। विद्यादायादः। धनदायादः। संज्ञायां समजनिषदेति विद्याशब्दः क्यप्प्रत्ययान्तः। उदात्त इति च तत्र वर्त्तते, तेदायमन्तोदात्तः। कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि धाञः क्युप्रत्ययस्तेन धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी? स्वामीश्वराधिपतिदायादेति। यद्येवं प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति समासप्रतिषेधः प्राप्नोति? एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी। तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते। दायाद्यमिति किम्? परमदायादः। अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति॥

अव्यये—अव्ययपूर्वपद के रूप में नञ्, कु तथा निपातसंज्ञक अव्यय का ग्रहण विवक्षित है--ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

वर्णो—यदि तत्पुरुष समास में पूर्व तथा उत्तर पद वर्णवाचक हों और उत्तरपद एत-शब्द-भिन्न हो तो पूर्वपद का स्वर पूर्ववत् बना रह जाता है।

गाधलवणयोः—प्रमाणवाचक तत्पुरुष समास में यदि उत्तरपद के रूप में गाध अथवा लवण शब्द आए तो पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रह जाता है।

दायाद्यम्—दायादशब्दोत्तरपदक तत्पुरुष समास में दायाद्यवाचकपूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। गमनचिरम्। गमनकृच्छ्रम्। व्याहरणचिरम्। व्याहरणकृच्छ्रम्। गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडन्तौ, तयोर्लित्स्वरः, गमनं च यच्चिरं चेति विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः। गमनं हि कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते। प्रतिबन्धीति किम्? मूत्रकृच्छ्रम्।

पदेऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। मूत्रपदेन प्रस्थितः। उच्चारपदेन प्रस्थितः। मूत्रशब्दः सिविमुच्योष्टेरूच्चेति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः। उच्चारशब्दोऽपि घञन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तः। विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा। अपदेश इति किम्? विष्णोः पदं विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्द उत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। कुड्येव निवातं कुटीनिवातम्। शमीनिवातम्। कुड्यनिवातम्। वातस्याभावो निवातम्। अर्थाभाव इत्यव्ययीभावः। निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति वा निवातमिति बहुव्रीहिः। तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते। कुटीशमीशब्दौ गौरादिङीषन्तावन्तोदात्तौ। कुड्यशब्दोऽपि, कवतेर्यत्, डक्चिच्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके। ड्यक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरे। वातत्राण इति किम्? राजनिवाते वसति। सुखं मातृनिवातम्। निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रूढिशब्दस्तत्रोभयत्र षष्ठीसमासः ॥

शारदेऽनार्तवे ॥ ९ ॥

ऋतौ भवमार्तवम्। अनार्तववाचिनि शारदशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। रज्जुशारदमुदकम्। दृषत्शारदाः सक्तवः। शारदशब्दोऽयं प्रत्यग्रवाची, तस्य नित्यसमासोऽस्वपदविग्रह इष्यते। सद्यो रज्जूद्धृतमुदकं प्रत्यग्रमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते। रज्जुशब्दः सृजेरसुम् चेति उप्रत्ययान्त आदिलोपश्च, धान्ये निदिति च तत्र वर्त्तते, तेनाद्युदात्तः। दृषत्शब्दो दृणातेः षुग् ह्रस्वश्चेति अदिक्प्रत्ययांतोन्तोदात्तः। अनार्त्तव इति किम्? परमशारदम्। उत्तमशारदम्। शरदि ऋतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ॥

प्रतिबन्धि—चिरशब्दोत्तरपदक तथा कृच्छ्रशब्दोत्तरपदक तत्पुरुष समास में प्रतिबन्धिवाचक पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रह जाता है।

पदे—व्याजवाचक तत्पुरुषसमास में पद शब्द के उत्तरपद रहते पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रह जाता है।

निवाते—वातत्राणवाचक निवात-शब्दोत्तरपदक तत्पुरुष समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रह जाता है।

शारदे—ऋतुजातभिन्नार्थक शारद शब्द जिस तत्पुरुष समास में उत्तरपद हो उसके पूर्वपद का स्वर समास में भी पूर्ववत् रहता है।

अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। प्राच्याध्वर्युः। कठाध्वर्युः। कलापाध्वर्युः। एते समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविषयाः। तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितस्ततः कठेन प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेतिणिनिस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक्। कलापिना प्रोक्तमिति कलापिनोऽण् तस्मिन्निनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे—सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानमिति टिलोपः। तदेवं कलापशब्दोऽन्तोदात्तः। सर्पिर्मण्डकषायम्। उमापुष्पकषायम्। दौवारिककषायम्। षष्ठीसमासव्युत्पादिता रूढिशब्दा एते। तत्र सर्पिर्मण्डशब्द उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ। दौवारिकशब्दोऽपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव। जाताविति किम्? परमाध्वर्युः, परमकषायः॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। पितृसदृशः। मातृसदृशः। पितृमातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ निपातितौ। षष्ठीसमासार्थं च सदृशग्रहणमिह तदलुकि षष्ठ्याः प्रयोजयति—दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति। अत्र दासीवृषलीशब्दयोरन्तोदात्तत्वादुदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरन्तोदात्ता। पितृप्रतिरूपः। मातृप्रतिरूपः। सादृश्य इति किम्? परमसदृशः। उत्तमसदृशः। समासार्थोऽत्र पूज्यमानता, न सादृश्यम्॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। प्राच्यसप्तसमः। गान्धारिसप्तसमः। सप्तसमाः प्रमाणमस्येति मात्रच उत्पन्नस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक्। प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्चेति प्राच्यसप्तसमः। प्राच्यशब्द आद्युदात्तः। गान्धारिशब्दः कर्दमादित्वादाद्युदात्तो मध्योदात्तो वा। द्विगाविति किम्? व्रीहिप्रस्थः। प्रमाण इति? परमसप्तसमः॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। मद्रवाणिजः। काश्मीरवाणिजः। गान्धारिवाणिजः। मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः। सप्तमीसमासा एते। तत्र मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। काश्मीरशब्दोऽपि पृषोदरादिषु मध्योदात्तः। गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते, तत्र कर्दमादीनां वेति पक्षे आद्युदात्तो भवति द्वितीयो वा। पण्य—गोवाणिजः। अश्ववाणिजः। गोशब्दोऽन्तोदात्तः। अश्वशब्द आद्युदात्तः। गन्तव्यपण्यमिति किम्? परमवाणिजः, उत्तमवाणिजः॥

अध्वर्यु—अध्वर्यूत्तरपदक तथा कषायोत्तरपदक जातिवाची तत्पुरुष समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

सदृश—सदृशशब्दोत्तरपदक तथा प्रतिरूपशब्दोत्तरपदक सादृश्यार्थक तत्पुरुष के पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

द्विगौ—द्विगुसमासोत्तरपदक प्रमाणवाची तत्पुरुष समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रह जाता है।

गन्तव्य—वाणिजशब्दोत्तरपदक तत्पुरुष समास में गन्तव्यवाचक तथा पण्यवाचक पूर्वपद का स्वर पूर्ववत् बना रह जाता है।

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेषूत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। भिक्षामात्रं न ददाति याचितः। समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति किंचन। मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषय एव तुल्यप्रमाणे वर्त्तते। तत्र भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपद-विग्रहः षष्ठीसमासः। तत्र भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। समुद्र-शब्दोऽपि फिषि, पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानामित्यन्तोदात्त एव। उपज्ञा। पाणिनोपज्ञ-मकालकं व्याकरणम्। व्याडयुपज्ञं दुष्करणम्। आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवम्। षष्ठीसमासा एते। तत्र पणिनोपत्यमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। व्याडिरिञन्तत्वा-दाद्युदात्तः। तद्वदापिशलिः। उपक्रम—आढ्योपक्रमं प्रासादः। दर्शनीयोपक्रमम्। सुकुमारोपक्रमम्। नन्दोपक्रमाणि मानानि। एतेऽपि षष्ठीसमासा एव। तत्रैत्यैनं ध्याय-न्तीत्याढ्यः। घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः। आङ्पूर्वाद् ध्यायतेः पृषोदरादित्वाद्ढस्य ढत्वम्। तदयमाढ्यशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। दर्शनीयशब्दो रित्वादुपोत्तमोदात्तः। सुकुमारशब्दो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तः। नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः। उपज्ञो-पक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकलिङ्गतोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति। छाया—इषुच्छायम्। धनुश्छायम्। इषुशब्द इषेः किच्चेत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति वर्तते, तेनाद्युदात्तः। धनुः शब्दोऽपि नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्त एव। इषूणां छायेति षष्ठीसमासः। छाया बाहुल्य इति नपुंसकलिङ्गता। नपुंसक इति किम्? कुड्यच्छाया॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुख, प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति। गमनसुखम्। वचनसुखम्। व्याहरणसुखम्। सुख॥ प्रिय—गमनप्रियम्। वचनप्रियम्। व्याहरणप्रियम्। समानाधिकरणसमासा एते। तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्धेतावायत्यां प्रीति-करे वर्तते। तद्धि हितं यदायत्यां प्रीतिं करोति। गमनादिषु ल्युडन्तेषु लित्स्वरः। हित इति किम्? परमसुखम्, परमप्रियम्॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुख, प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोऽस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृ-तिस्वरं भवति। ब्राह्मणसुखं पायसम्। छात्रप्रियोऽनध्यायः। कन्याप्रियो मृदङ्गः। सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम्। ब्राह्मणच्छात्र-शब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। कन्याशब्दः स्वरितान्तः। प्रीताविति किम्? राजसुखम्। राजप्रियम्॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिन्शब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति।

मात्रोपज्ञ—मात्रोत्तरपदक, उपज्ञोत्तरपदक, उपक्रमोत्तरपदक तथा छायोत्तरपदक नपुंसक-पदार्थवाची तत्पुरुष समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रह जाता है।

सुख—सुखशब्दोत्तरपदक तथा प्रियशब्दोत्तरपदक हितार्थवाची तत्पुरुष समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

प्रीतौ च—समास के द्वारा प्रीति के गम्यमान होने पर सुखशब्दोत्तरपदक तथा प्रियशब्दो-त्तरपदक तत्पुरुष समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

स्वम्—स्वामिन्-शब्दोत्तरपदक तत्पुरुषसमास में स्ववाचक पूर्वपद का स्वर पूर्ववत् बना रहता है।

गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित एव स्वरः । स्वमिति किम् ? परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गृहपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । गेहे क इति प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तो गृहशब्दः । सह इनेन वर्त्तत इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्युदात्तः । नॄ नये एतस्माद् ऋदोरबिति अप्प्रत्ययान्त आद्युदात्तो नरशब्दः । धान्यमन्तः स्वरितम् । ऐश्वर्य इति किम् ? ब्राह्मणो वृषलीपतिः । वृषल्या भर्तेत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू, वाक्, चित्, दिधिषू इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेण प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । षष्ठीसमासा एते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्दे उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः २ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आदिरुदात्तः । रञ्जेः क्युन्निति वर्त्तमाने, भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीति क्युन्प्रत्ययान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति ? उणादयो बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति वर्त्तते । आशङ्क, आबाध, नेदीयस् इत्येतेपूत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कं वर्त्तते । गमनमाशङ्क्यत इति संभाव्यते । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आबाध—गमनाबाधम् । वचनाबाधम् । व्याहरणाबाधम् । गमनं बाध्यत इति संभाव्यते । नेदीयस्—गमननेदीयः । (१)व्याहरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरमिति संभाव्यते । संभावन इति किम् ? परमनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युडन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्द उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्त्तते । तत्र विशेषणं विशेष्येणेति

पत्यावैश्वर्ये—पतिशब्दोत्तरपदक ऐश्वर्यवाचक तत्पुरुष समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है ।

न भू—पतिशब्दोत्तरपदक ऐश्वर्यार्थक तत्पुरुष समास में भी पूर्वपद—भू, वाक्, चित् तथा दिधिषू—का स्वर यथापूर्व नहीं रहता है ।

वा भुवनम्—पतिशब्दोत्तरपदक ऐश्वर्यार्थक तत्पुरुष समास में पूर्वपदभूत भुवन शब्द का स्वर विकल्प से पूर्ववत् रहता है ।

आशङ्का—आशङ्कशब्दोत्तरपदक, आबाधशब्दोत्तरपदक तथा नेदीयस्शब्दोत्तरपदक सम्भावनार्थक तत्पुरुष समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है ।

पूर्वे—पूर्वशब्दोत्तरपदक भूतपूर्वार्थक तत्पुरुष समास में पूर्वपद का स्वर यथावत् बना रहता है ।

---

(१) वचननेदीय इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

समासः । मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः । सुकुमारपूर्वः । भूतपूर्व इति किम् ? परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध, सनीड, समर्याद, सवेश, सदेश इत्येतेषूत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् । काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्रसमर्यादम् । गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः । सामीप्य इति किम् ? सह मर्यादया वर्त्तते समर्यादं चेत्रम् । देवदत्तस्य समर्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधादिष्विति किम् ? देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति । विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्रलवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् । (१)कटुकादिभिश्च शब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमतो नास्ति कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दोऽप्यव्ययस्वरेणाद्युदात्तः । विचित्तशब्दमन्ये पठन्ति । सोऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्याविस्वरितः । ये चात्रापरे पठ्यन्ते तत्र संपन्नशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । चुपेरच्चोपधाया इत्यत्र हि चिबिति वर्त्तते । निपुणशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलक्षणः कप्रत्ययोऽयम् । विस्पष्टादीनीति किम् ? परमलवणम् , उत्तमलवणम् । गुणवचनेष्विति किम् ? विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । कटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । विस्पष्टादिः ॥

श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

श्र, ज्य, अवम, कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य—वचनज्येष्ठम् । वचनज्यायः । अवम—गमनावमम् । वचनावमम् । कन्—गमनकनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत्—गमनपापिष्ठम् । गमनपापीयः । ल्युडन्तान्येतानि पूर्वपदानि लित्स्वरेणा-

---

सविध—सविधशब्दोत्तरपदक, सनीड़शब्दोत्तरपदक, समर्यादशब्दोत्तरपदक, सवेशशब्दोत्तरपदक तथा सदेशशब्दोत्तरपदक सामीप्यार्थक तत्पुरुष समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

विस्पष्टादीनि—गुणवचनोत्तरपदक तत्पुरुष समास में विस्पष्ट आदि पूर्वपद का स्वर पूर्ववत् बना रहता है।

श्रज्या—श्र, ज्या, अवम, कन् तथा पापयुक्त शब्दों से व्युत्पन्न शब्दों के उत्तरपद होने पर कर्मधारय समास में भावनावाचक पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

(१) न द्रव्यस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

द्युदात्तानि । अज्यकनामादेशानां ग्रहणमिति सामर्थ्यात्तद्वद्वुत्तरपदं गृह्यते । आदिष्विति किम् ? गमनशोभनम् । भाव इति किम् ? गम्यतेऽनेति गमनम्, तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारय इति किम् ? गमनस्य श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः । अत्र केचिल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुमारः श्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । केचित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारय इति वर्त्तते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य स प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः । उदात्त इत्येतदत्र सामर्थ्याद्वेदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमादेरुपदिश्यते ॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । कुमारचातकाः २ । कुमारलोहध्वजाः २ । कुमारबलाहकाः २ । कुमारजीमूताः २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वादिति ञ्यः प्रत्ययस्तस्य तद्राजस्य बहुष्विति लुक् । अत्र यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्त उत्तरपदे कालवाचिनि, कपाल, भगाल, शराव इत्येतेषु च द्विगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त—पञ्चारत्निः । दशारत्निः । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य दशारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम् इति मात्रचो लोपः । इगन्त ॥ काल-पञ्चमास्यः । दशमास्यः । पञ्च मासान् भृतो भूतो भावी वेति तद्धितार्थे द्विगोर्यप् । पञ्चवर्षः । दशवर्षः । वर्षाल्लुक् च इति ठञो लुक् । काल ॥ कपाल—पञ्चकपालः । दशकपालः । कपाल ॥ भगाल-पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल ॥ शराव-पञ्चशरावः । दशशरावः । संस्कृतं भक्षा इति तद्धितार्थं एते समासाः, द्विगोर्लुगनपत्य इति कृताणप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति किम् ? पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः । दशाश्वः । द्विगाविति किम् ? परमारत्निः, परमशरावम् । पञ्चारत्न्यो दशारत्नय इति च यणगुणयोर्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते ॥

कुमारश्च—कर्मधारय समास में पूर्वपद के रूप में प्रयुज्यमान कुमार शब्द का स्वर पूर्ववत् बना रहता है ।

आदिः—प्रत्येनस्-शब्दोत्तरपदक कर्मधारय समास में पूर्वपदस्थानीय कुमार शब्द का आदि स्वर उदात्त होता है ।

पूगेष्वन्य—पूगवाचक-शब्दोत्तरपदक कर्मधारय समास में पूर्वपदस्थानीय कुमार शब्द का आद्युदात्तत्व विकल्प से होता है ।

इगन्त—द्विगु समास में यदि उत्तरपद के स्थान में कोई इगन्त, कालवाचक, कपाल, भगाल अथवा शराव शब्द हो तो पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है ।

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। बह्वरत्निः।२। बहुमास्यः।२। बहुकपालः।२। बहुभगालः।२। बहुशरावः।२। बहुशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य प्रकृतिस्वरे कृते यत्र यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो भवति॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि, वितस्ति इत्येतयोरुत्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। पञ्चदिष्टिः।२। पञ्चवितस्तिः।२। दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनाऽत्र मात्रचो लुक्॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति सा चेत् सप्तमी कालान्न भवति। सांकाश्यसिद्धः। काम्पिल्यसिद्धः। सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ ण्यप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ। फिषि तु सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामन्तः पूर्वं वेति पठ्यते, तत्र पक्षे मध्योदात्तावपि भवतः। शुष्क—ऊकशुष्कः। निधनशुष्कः। ऊकमध्योदात्तः। पक्व—कुम्भीपक्वः। विलासीपक्वः(१)। आष्ट्रपक्वः। कुम्भीविलासीशब्दौ ङीषन्तावन्तोदात्तौ। आष्ट्रशब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। बन्ध—चक्रबन्धः। चारकबन्धः। चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः। अकालादिति किम्? पूर्वाह्णसिद्धः, अपराह्णसिद्धः। सप्तमीस्वरः कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं विधीयते(२)॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि, प्रति, उप, अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहरवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति। परित्रिगर्त्तं वृष्टो देवः। परिसौवीरम्। परिसार्वसेनि। प्रतिपूर्वाह्णम्। उपपूर्वरात्रम्। उपापररात्रम्। अप-अपत्रिगर्त्तं वृष्टो देवः। अपसौवीरम्। अपसार्वसेनि। निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति आद्युदात्तानि पूर्वपदानि। तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वादव्ययीभावार्थोऽयमारम्भः। तत्रापपरी वर्जने वर्तेते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदं नेतरयोः। अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियन्ते। वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम्? प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति। परिवनमित्यत्र वनं समास इत्येतद्भवति॥

बह्वन्य—इगन्त आदि शब्दों के उत्तरपद होने पर पूर्वपदस्थानीय बहुशब्द का स्वर द्विगुसमास में यथापूर्व बना रहता है।

दिष्टि—दिष्टिशब्दोत्तरपदक तथा वितस्तिशब्दोत्तरपदक द्विगु समास में पूर्वपद का स्वर विकल्प से यथापूर्व बना रहता है।

सप्तमी—सिद्ध, शुष्क, पक्व तथा बन्ध शब्दों के उत्तरपद होने पर कालवाचक-भिन्न सप्तम्यन्तपूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

परि—अव्ययीभावसमास में वर्ज्यमानवाचक तथा दिनांशवाचक उत्तरपद के होने पर पूर्वपदस्थानीय परि, प्रति, उप तथा अप शब्दों का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

---

(१) कलशीपक्व इति पाठः पदमञ्जरीसंमतः।

(२) प्रतिप्रसूयते इति पाठान्तरम्।

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वर्त्तते तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः। शिनिवासुदेवाः। श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च इति अणन्तावन्तोदात्तौ। शिनिशब्द आद्युदात्तः। स तदपत्येष्वभेदेन वर्त्तते। राजन्य इति किम्? द्वैप्यहैमायनाः(१) द्वीपे भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यञ्। हैमेरपत्यं युवा हैमायनाः। अन्धकवृष्णय एते, न तु राजन्याः। राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम्। एते च नाभिषिक्तवंश्याः। बहुवचनग्रहणं किम्? संकर्षणवासुदेवौ। द्वन्द्व इति किम्? वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः। अन्धकवृष्णिष्विति किम्? कुरुपञ्चालाः॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। एकादश। द्वादश। त्रयोदश। इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्निति नित्त्वादाद्युदात्त एकशब्दः। त्रेस्त्रयस् आदेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। आपिशलपाणिनीयाः। पाणिनीयरौढीयाः। रौढीयकाशकृत्स्नाः। अपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः। अत इञ्। तेन प्रोक्तमापिशलम्। इञश्चेत्यण्। तदधीयते येऽन्तेवासिनस्तेऽप्यापिशलाः, प्रोक्ताल्लुक् इति तस्य तद्धितस्याध्येतरि विहितस्य लुक् क्रियते। आपिशलेर्वा छात्रा आपिशला इत्युभयथाप्याचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी भवति। आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणार्थं सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत। इह मा भूत्—पाणिनीयदेवदत्तौ। आचार्योपसर्जन इति किम्? छान्दसवैयाकरणाः। अन्तेवासीति किम्? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे॥

कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। प्रकृतिस्वरपूर्वपदाः कार्तकौजपादयो भवन्ति। विभक्त्यन्तानां पाठो वचनविवक्षार्थः। चकारो द्वन्द्वाधिकारानुवृत्त्यर्थः। कार्तकौजपौ। कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम् इत्यणन्तावेतौ। सावर्णिमाण्डूकेयौ। सावर्णिरिञन्तः। अवन्त्यश्मकाः। अवन्तेरपत्यानि बहूनि, तन्निवासो जनपदोऽवन्तयः। तथाऽश्मकाः। पैलश्यापर्णेयाः। युवद्वन्द्वोऽयम्। पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवेति अणो द्व्यचः इति विहितस्य फिञः पैलादिभ्यश्च इति लुक्। श्यापर्णशब्दो बिदादिस्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापर्णेयः। बहुवचनमतन्त्रम्, तेन पैलश्या-

---

राजन्य—क्षत्रियवाचक बहुवचनान्त शब्दों से विहित द्वन्द्व समास से यदि अन्धकवंश अथवा वृष्णिवंश का अभिधान होता हो तो पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

संख्या—द्वन्द्वसमास में संख्यावाचक पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

आचार्योपसर्जन—आचार्यवाचक शब्द हों अप्रधान (अर्थात् आचार्यवाचकशब्दप्रकृतिक) जिन शिष्यवाचक शब्दों में उनमें परस्पर द्वन्द्व समास होने पर पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

कार्त—कार्तकौजप आदि द्वन्द्व समास में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

---

(१) द्वैप्यभैमायनाः इति पाठान्तरम्।

पर्णेथावित्यत्रापि भवति। कपिश्यापर्णेयाः। कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं बहुत्वे कपिबोधादाङ्गिरस इत्युत्पन्नस्य यञो यञञोश्च इति लुक्। तेनात्र बहुत्वमाश्रीयत एव। शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः। शितिकाक्षो नाम ऋषिस्तस्यापत्यमिति ऋष्यण्, तदपत्ये यूनि य इञ् तस्य ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि इति लुक्। पाञ्चालस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली, तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः। अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति शैतिकाक्षपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति। कटुकवार्चलेयाः। कटुकस्यापत्यमिति अत इञ्, तस्य बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु इति बहुषु लुक्। वर्चलाया अपत्यं वार्चलेयः। शाकलशुलकाः। शकलाया अपत्यं शाकल्यस्तस्य छात्राः शाकलाः। कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण्। शुनकस्यापत्यमिति बिदादिभ्योऽञ्, तस्य बहुषु लुक्। शाकलसणका इति केचित् पठन्ति। तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्येञो बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु इति बहुषु लुक्। शुनकधात्रेयाः। धात्र्याः अपत्यं धात्रेयाः। सणकबाभ्रवाः। बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः। आर्चाभिमौद्गलाः। ऋचाभेन प्रोक्तमधीयते आर्चाभिनः। वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः। मुद्गलः कण्वादिस्तदपत्यस्याश्छात्रा मौद्गलाः। कुन्तिसुराष्ट्राः। कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे वा जनपदे द्वन्द्वोऽयम्। कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्तौ। चिन्तिसुराष्ट्राः। कुन्तिसुराष्ट्रवत्। तण्डवतण्डाः। पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावेतौ गर्गादिषु पठ्यते। तत्रापत्यबहुत्वे यञो लुक् क्रियते। गर्गवत्साः। अत्रापि अपत्यबहुत्वे यञो लुक्। अविमत्तकामविद्धाः। अविमत्तशब्दो नञ्स्वरेणाद्युदात्तः। द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इञो बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु इति लुक् क्रियते। बाभ्रवशालङ्कायनाः। बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः। शलङ्कुशलङ्कं चेति शालङ्कायनः। बाभ्रवदानच्युताः। दानच्युतशब्दादिञो बह्वच इति लुक्। कठकालापाः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशम्पायनान्तेवासित्वात् णिनिः। तस्य कठचरकाल्लुक्। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। कलापिनोऽण् इत्यण्प्रत्ययस्तस्मिन् इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पीत्यादिनोपसंख्यानेन टिलोपः। कठकौथुमाः। कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति प्राग्दीव्यतोऽण्। तत्र पूर्ववत् टिलोपः। कौथुमलौकाक्षाः। लोकाक्षेण प्रोक्तमधीयते लौकाक्षाः, लोकाक्षस्य वाऽपत्यं लौकाक्षिः। तस्य छात्रा लौकाक्षाः। स्त्रीकुमारम्। स्त्रीशब्दोऽन्तोदात्तः। मौदपैप्पलादा इति द्विः पठ्यते। तस्य प्रयोजनं पक्षे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति वत्सजरत्। वत्सश्च जरच्च, वत्सोऽन्तोदात्तः। सौश्रुतपार्थवाः। सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्राः। प्राग्दीव्यतोऽण्। जरामृत्यू। याज्यानुवाक्ये। यजेर्ण्यत्, यजयाच इति कुत्वाभावः। तित्स्वरितम् इत्यन्तस्वरितः। अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वात् ण्यत्। आचार्योपसर्जनान्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः।

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥३८॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्त्तते, द्वन्द्व इति निवृत्तम्। महानित्येतत्पूर्वपदं व्रीहि, अपराह्ण, गृष्टि, इष्वास, जाबाल, भार, भारत, हैलिहिल, रौरव, प्रवृद्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति। महाव्रीहिः। महापराह्णः। महागृष्टिः। महेष्वासः। महाजाबालः। महाभारः। महाभारतः। महाहैलिहिलः। महारौरवः। महाप्रवृद्धः। महच्छब्दोऽन्तोदात्तः। तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां षष्ठीसमासेऽन्तोदात्त एव भवति। महतो व्रीहिः महद्व्रीहिरिति। कर्मधारये निष्ठेत्ययमपि श्रेण्यादिसमासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते॥

महान्—व्रीहि, अपराह्ण, गृष्टि, इष्वास, जाबाल, भार, भारत, हैलिहिल, रौरव तथा प्रवृद्ध शब्दों के उत्तरपद के रूप में आनेपर पूर्वपदस्थानीय महत् शब्द का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

क्षुल्लक इत्येतत्पूर्वपदं महांश्च वैश्वदेव उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति। क्षुल्लकवैश्वदेवम्। महावैश्वदेवम्। क्षुधं लातीति क्षुल्लः। तस्मादज्ञातादिषु प्रागिवात्केऽन्तोदात्तः क्षुल्लकशब्दः॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति। उष्ट्रसादि। उष्ट्रवामि। उष्ट्रशब्द उषेः ष्ट्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। कर्मधारयोऽयं षष्ठीसमासो वा॥

गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं साद, सादि, सारथि इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति। गोः सादः गोसादः। गां सादयतीति वा गोसादः। गोः सादिः गोसादिः। गोसारथिः॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रू पण्यकम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। कृग्रोरुच्चेति कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। *कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यम्*। वृजीनां गार्हपतं वृजिगार्हपतम्। वृजिशब्द आद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। रिक्ते विभाषेति पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा। असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीर्यस्यास्ति तत् श्रीलम्। सिध्मादेराकृतिगणत्वाल्लच्। कपिलकादित्वाच्च लत्वम्। अश्लीलदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लावण्यविरहितोच्यते। पारेवडवेव पारेवडवा। निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा तैतिल इत्यणन्तः। पण्यकम्बलः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः। *पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम्*। अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव। प्रतिदोक्ते हि कृत्या इत्येष विहितः स्वरितः। दास्या भारो दासीभारः। देवहूतिः। देवजूतिः। देवसूतिः। देवनीतिः। अन्तोदात्तं पूर्वपदम्। वसुनीतिः। वसुशब्द आद्युदात्तः। शस्वृस्निहित्रप्यसिवसीत्यत्र हि धान्ये निदिति वर्तते। ओषधिः।

क्षुल्लकश्च—वैश्वदेव शब्द के उत्तरपद होने पर पूर्वपदभूत क्षुल्लक तथा महत् शब्द का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

उष्ट्रः—सादि तथा वामि शब्दों के उत्तरपद होने पर पूर्वपदस्थानीय उष्ट्र शब्द का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

गौः—साद, सादि तथा सारथि शब्दों के उत्तरपदत्व में पूर्वपदभूत गोशब्द का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

कुरुगार्हपत—कुरुगार्हपत, रिक्तगुरु, असूतजरती, अश्लीलदृढरूपा, पारेवडवा, तैतिलकद्रू, पण्यकम्बल तथा दासीभार आदि समस्त शब्दों में पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

कुरु—गार्हपत शब्द के उत्तरपद होने पर पूर्वपदभूत केवल कुरु शब्द का ही नहीं अपितु वृजि शब्द का भी स्वर यथापूर्व बना रहता है।

पण्य—संज्ञा में ही पण्यकम्बल शब्द का पूर्वपद-स्वर यथापूर्व बना रहता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए।

ओषो धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः। ओषशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तः। चन्द्रमाः। चन्द्रे मोसिरित्यसिप्रत्ययान्तोऽयम्। चन्द्रशब्दस्तु रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते, न च विहितं स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थं उत्तरपदे तदभिधेयार्थ यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति। तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते। यूपदारु। कुण्डलहिरण्यम्। यूपशब्द आद्युदात्तः। कुसुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिति वर्त्तते। कुण्डलशब्दोऽपि वृषादिभ्यश्चिदिति कलप्रत्ययान्तोदात्तः। रथदारु। वल्लीहिरण्यम्। रथशब्द आद्युदात्तः। हनिकुषीत्यादिना क्थन्प्रत्ययः। वल्लीशब्दो ङीषः स्वरेणान्तोदात्तः। तदर्थं इति किम्? कुबेरबलिः। प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्तते। अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। मात्रे इदं मात्रर्थम्। पित्रर्थम्। देवतार्थम्। अतिथ्यर्थम्। मातृपितृशब्दावन्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ। देवताशब्दो लित्स्वरेण मध्योदात्तः। अतिथिरित्यतेरिथिन्निलीथिन्प्रत्ययान्तः। तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्ति न त्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यतदर्थार्थोऽयमारम्भः॥ केचित्पुनराहुः—ज्ञापकार्थमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते, पूर्वो विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति, अश्वघासः श्वश्रूसुखमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्ये न भवति॥

क्ते च ॥ ४५ ॥

क्तान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। गोहितम्। अश्वहितम्। मनुष्यहितम्। गोरक्षितम्। अश्वरक्षितम्। वनं तापसरक्षितम्। अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः। परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम्। गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी॥

कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधार ये समासे क्तान्त उत्तरपदेऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। श्रेणिकृताः। ऊककृताः। पूगकृताः। निधनकृताः। श्रेणिशब्द आद्युदात्तः। ऊकपूगशब्दावन्तोदात्तौ। निधनशब्दोऽयं मध्योदात्तः। कर्मधारय इति किम्? श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम्। अनिष्ठेति किम्? कृताकृतम्॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्तान्त उत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। कष्ट·

चतुर्थी—चतुर्थ्यन्तपूर्वपद का स्वर यथापूर्व ही बना रहता है यदि उत्तरपद में चतुर्थ्यन्त-शब्दार्थनिमित्तभूत पदार्थ का अभिधायक शब्द हो।

अर्थे—अर्थ शब्द के उत्तरपद होनेपर चतुर्थ्यन्त पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

क्ते च—क्तप्रत्ययान्त शब्द के उत्तरपद होने पर चतुर्थ्यन्त पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

कर्मधारये—कर्मधारय समास में क्तप्रत्ययान्त के उत्तरपद होने पर निष्ठाप्रत्ययान्त-भिन्न पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

अहीने—अहीन-वाचक समास में क्तप्रत्ययान्त उत्तरपद होने पर द्वितीयान्त पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

श्रितः। त्रिशकलपतितः। ग्रामगतः। कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः। त्रीणि शकलान्यस्येति त्रिशकलः। बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः। ग्रामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। अहीन इति किम्? कान्तारातीतः, योजनातीतः(१)। ॐद्वितीयाऽनुपसर्ग इति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्— सुखप्राप्तः, दुःखप्राप्तः। सुखापन्नः, दुःखापन्नः। अन्तस्थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। अहिहतः। वज्रहतः।(२) महाराजहतः। नखनिर्भिन्ना। दात्रलूना। आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः। केचित्त्वाद्युदात्तमिच्छन्ति। वज्रो रक्प्रत्ययान्तः। महाराजष्टच्प्रत्ययान्तः। नास्य खमस्तीति बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निपातितः। तेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तः। दात्रशब्दो दाम्नीशसेति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः। कर्मणीति किम्? रथेन यातो रथयातः। गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्तः कर्मणीति वर्त्तते। कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। प्रकृतः। प्रहृतः। अनन्तर इति किम्? अभ्युद्धृतः, समुद्धृतः, समुद्राहृतः। व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति। अनन्तरे पुनरिष्यते। कारकपूर्वस्य तु सतिशिष्टत्वात् थाथादिस्वर एव भवति, दूरादागत इति। अनन्तग्रहणसामर्थ्यादेव कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतन्नाश्रीयते। कर्मणीत्येव—प्रकृतः कटं देवदत्तः। थाथादिस्वरापवादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति। प्रकर्त्ता। प्रकर्त्तुम्। प्रकृतिः। प्रकर्त्तेति तृन्नन्तः। कृत्स्वरबाधनार्थं वचनम्। तादाविति प्रजल्पाका। नितीति किम्? प्रकर्त्ता। तृजन्तः। कृद्ग्रहणमुपदेशे ताद्यर्थम्। इहापि यथा स्यात्—प्रलपिता, प्रलपितुमिति। अताविति किम्? आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर एतदुभयं युगपद्भवति।

द्वितीयाऽनुप—क्तप्रत्ययान्त उत्तरपद यदि उपसर्गरहित हो तभी द्वितीयान्त पूर्वपद का स्वर पूर्ववत् बना रहता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए।

तृतीया—कर्मवाचक क्तप्रत्ययान्त के उत्तरपद होने पर तृतीयान्त पूर्वपद का स्वर पूर्ववत् बना रहता है।

गतिरनन्तरः—कर्मवाचक क्तप्रत्ययान्त के उत्तरपद होने पर अव्यवहितपूर्ववर्त्ती गतिसंज्ञक पूर्वपद का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

तादौ—तुन्प्रत्ययभिन्न तकारादि एवम् नित् (जिसके नकार की इत्संज्ञा हुई हो) कृत्संज्ञक प्रत्यय से विशिष्ट उत्तरपद के होने पर पूर्वपदस्थानीय अव्यवहित पूर्ववर्त्ती गतिसंज्ञक का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

तवै—तवैप्रत्यय का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है तथा पूर्वपदस्थानीय अव्यवहितपूर्ववर्त्ती गतिसंज्ञक का स्वर भी यथापूर्व बना रह जाता है।

---

(१) हीनं त्यक्तं विभक्तमित्यनर्थान्तरमित्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(२) रुद्रहतः इति पाठान्तरम्।

अन्वेतवै । परिस्तरितवै । तस्मात् पिता नाभिचरितवै । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्ज-मित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्वरापवादो योगः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ(१) वप्रत्यये परतः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्यमेकादेश उदात्तः स्वरितो वा । पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् ? प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्यय इति किम् ? उदञ्चनः । (२) चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि, अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ् । न्यञ्चौ । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ्, अध्यञ्चौ, अध्यञ्चः, अधीचः, अधीचा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । इषत्कडारः । २ । ईषत्पिङ्गलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्द उत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णम्, तदेव धनमिति कर्मधारयः । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव भवति । द्विसुवर्णधनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् ? प्रस्थधनम् । परिमाणग्रहणं किम् ? काञ्चनधनम् । धन इति किम् ? निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषोऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । अभिनववैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजिति चित्त्वादन्तोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् ? प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

अनिगन्तो—इगन्तभिन्न गतिसंज्ञक का स्वर यथापूर्व बना रहता है यदि उसके पर में वकार-प्रत्ययविशिष्ट 'अन्चू' धातु हो ।

न्यधी—इगन्त गतिसंज्ञकों में भी नि तथा अधि का स्वर पूर्ववत् बना रहता है उत्तरपद के स्थान में यदि वकारप्रत्ययविशिष्ट 'अन्चू' धातु हो ।

ईषदन्य—पूर्वपदभूत ईषत् शब्द का स्वर विकल्प से पूर्ववत् बना रहता है ।

हिरण्य—धन शब्द के उत्तरपद होने पर सुवर्णपरिमाणवाचक पूर्वपद का स्वर विकल्प से पूर्ववत् बना रहता है ।

प्रथमो—पूर्वपदस्थानीय प्रथम शब्द का स्वर विकल्प से यथापूर्व बना रहता है, यदि समुदाय से अभिनवत्व गम्यमान हो ।

---

(१) 'क्विन्' इत्यादिषु प्रत्ययेषु वकारातिरिक्तानामनुबन्धतया "अनेकान्ता अनुबन्धाः" इत्युपस्थितौ तेषां वकारात्मकत्वम् । (श्रीना०)

(२) चौ विहितचुस्वरादित्यर्थः ।

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। कतरकठः। २। कतमकठः। २। कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थमिह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। आर्यब्राह्मणः। २। आर्यकुमारः। २। आर्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः। आर्य इति किम्? परमब्राह्मणः, परमकुमारः। ब्राह्मणकुमारयोरिति किम्? आर्यक्षत्रियः। कर्मधारय इत्येव—आर्यस्य ब्राह्मण आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। राजब्राह्मणः। २। राजकुमारः। २। कर्मधारय इत्येव—राज्ञो ब्राह्मणो राजब्राह्मणः। राजकुमारः। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजेति वर्त्ततेऽन्यतरस्यामिति च। षष्ठ्यन्तो राजन्शब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। राज्ञः प्रत्येना राजप्रत्येनाः। षष्ठीति किम्? राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येनाः ॥

क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्तान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। नित्यप्रहसितः। २। सततप्रहसितः। २। काला इति द्वितीयासमासोऽयम्। नित्यशब्दस्त्यब् नेर्ध्रुव इति त्यबन्त आद्युदात्तः। सतत इति यदा भावे क्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। नित्यार्थ इति किम्? मुहूर्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। ग्रामनापितः। २। ग्रामकुलालः। २। ग्रामशब्द आद्युदात्तः। ग्राम इति किम्? परमनापितः। शिल्पिनीति किम्? ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

कतर—पूर्वपदस्थानीय कतर तथा कतम शब्दों का कर्मधारय समास में स्वर पूर्ववत् बना रहता है विकल्प से।

आर्यो—ब्राह्मण शब्द तथा कुमार शब्द के उत्तर पद होने पर पूर्वपदस्थानीय आर्य शब्द का पूर्व स्वर विकल्प से सुरक्षित रहता है।

राजा च—ब्राह्मण तथा कुमार शब्दों के उत्तरपद होने पर पूर्वपदस्थानीय राजन् शब्द का पूर्वस्वर भी विकल्प से सुरक्षित रहता है।

षष्ठी—प्रत्येनस् शब्दोत्तरपदक षष्ठ्यन्त राजन् शब्द का पूर्वस्वर भी विकल्प से सुरक्षित रहता है।

क्ते—नित्यार्थ-समास में क्तप्रत्ययान्तोत्तरपदक पूर्वपद का विकल्प से प्रकृतिस्वर होता है।

ग्रामः—शिल्पिवाचकशब्दोत्तरपदक ग्रामशब्द का स्वर यथापूर्व बना रहता है विकल्प से।

राजा—शिल्पिवाचकशब्दोत्तरपदक राजन् शब्द का स्वर भी विकल्प से यथापूर्व बना रहता है प्रशंसा के गम्यमान होने पर।

राजन् शब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। राजनापितः २। राजकुलालः २। कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा। षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य। राजेति किम्? परमनापितः। प्रशंसायामिति किम्? राजनापितः। शिल्पनीत्येव—राजहस्ती॥

आदिरुदात्तः॥ ६४॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतम्। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति-सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे इति। स्तूपेशाणः। मुकुटेकार्षापणम्। याज्ञिकाश्वः। वैयाकरणहस्ती। दृषदिमाषकः। आदिरिति प्रागन्ताधिकारात्। उदात्त इति प्रकृत्या भगालमिति यावत्॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे॥ ६५॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं भवति। हारीति देयं यः स्वीकरोति सोऽभिधीयते। धर्म्यमित्याचारनियतं देयमुच्यते। धर्मो ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति। स्तूपेशाणः। मुकुटेकार्षापणम्। हलेद्विपदिका। हलेत्रिपदिका। दृषदिमाषकः। संज्ञायामिति सप्तमीसमासः, कारनाम्नि चेति विभक्तेरलुक्। हारिणि–याज्ञिकाश्वः। वैयाकरणहस्ती। मातुलाश्वः! पितृव्यगवः। क्वचिदेवमाचारो व्यवस्थितः-स्तूपादिषु शाणादि दातव्यं याज्ञिकादीनामश्वादीति। धर्म्य इति किम्? स्तम्बेरमः, कर्मकरवर्द्धितकः। (१) अहरण इति किम्? वाडवहरणम्। वडवाया अयं वाडवः। तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते हरणमिति तदुच्यते। परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते विप्रतिषेधेनेत्येतदहरण इत्यनेन ज्ञाप्यते। तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो भवति।

युक्ते च॥ ६६॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। गोबल्लवः। अश्वबल्लवः। गोमणिन्दः। अश्वमणिन्दः। गोसंख्यः। अश्वसंख्यः। युक्त इति समाहितः कर्त्तव्ये तत्परो यः स उच्यते॥

विभाषाऽध्यक्षे॥ ६७॥

अध्यक्षशब्द उत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। गवाध्यक्षः। २। अश्वाध्यक्षः॥ २॥

आदिः—अब अग्रिम सूत्रों मे "आदि उदात्त होता है" इस अर्थ का अधिकार समझना चाहिए।

सप्तमी—धर्म्यवाचक हरण शब्द से अन्य शब्द के उत्तरपद के रूप में होने पर पूर्वपद-स्थानीय सप्तम्यन्त शब्द तथा हारिन् शब्द का आदिस्वर उदात्त हो जाता है।

युक्ते—युक्तवाचक समास में पूर्वपद का आदिस्वर उदात्त हो जाता है।

विभाषा—अध्यक्ष शब्द के उत्तरपद होने पर पूर्वपद का आदि स्वर विकल्प से उदात्त होता है।

---

(१) वर्द्धितको नाम मूले स्थूलोऽग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः, स कर्मकराय दीयतेऽन्यथा कर्म न कुर्यादिति न स्वयं धर्मः। अयमस्यार्थः पदमञ्जरीकारेण विवृतः।

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषाऽऽद्युदात्तो भवति। पापनापितः २। पापकुलालः २। पापाणके कुत्सितैरिति प्रतिपदोक्तः पापशब्दस्य समानाधिरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति—पापस्य नापितः पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। जङ्घावात्स्यः। यो जङ्घादानं ददाम्यहमिति वात्स्यः संपद्यते स जङ्घावात्स्य इति क्षिप्यते। भार्यासौश्रुतः। सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः। वशाब्राह्मकृतेयः। ब्रह्मकृतशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते। गोत्र ॥ अन्तेवासि—कुमारीदाक्षाः। कम्बलचारायणीयाः। घृतरौढीयाः। ओदनपाणिनीयाः। कुमार्यादिलाभकामा ये दक्षादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते। अन्तेवासि ॥ माणव-भिक्षामाणवः। भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवो भवति। माणव ॥ ब्राह्मण—दासीब्राह्मणः। वृषलीब्राह्मणः। भयब्राह्मणः। यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते। अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति, सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्तव्यः। गोत्रादिष्विति किम्? दासीश्रोत्रियः। क्षेप इति किम्? महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्द उत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। गुडमैरेयः। मधुमैरेयः। मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य गुणविकारस्य गुडोऽङ्गं भवति मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम्। अङ्गानीति किम्? परममैरेयः। मैरेय इति किम्? पुष्पासवः, फलासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमन्नं तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति। भिक्षाकंसः। श्राणाकंसः। भाजीकंसः। भिक्षादयोऽन्नवचनाः। भक्ताख्या इति किम्? समाशशालयः। समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते, न द्रव्यम्। तदर्थेष्विति किम्? भिक्षाप्रियः। बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। धान्यगवः। हिरण्यगवः। भिक्षाविडालः। तृणसिंहः। काष्ठसिंहः। सक्तुसैन्धवः। पानसैन्धवः। धान्यं गौरिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः। उपमानार्थोऽपि यथा-

---

पापम्—शिल्पिवाचकशब्दोत्तरपदक पाप शब्द का भी आदि स्वर विकल्प से उदात्त होता है।

गोत्रान्तेवासि—गोत्रवाचक, अन्तेवासिवाचक, माणवक तथा ब्राह्मण शब्दों के उत्तरपदत्व में पूर्वपद का आदिस्वर उदात्त हो जाता है यदि समास से निन्दा गम्यमान हो।

अङ्गानि—मैरेय शब्द के उत्तरपदत्व में मैरेयाङ्गवाचक पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

भक्ताख्याः—अन्नवाचक शब्दों के उत्तरपद के रूप में यदि अन्नार्थ (पात्रादि) वाचक शब्द हों तो पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

गोविडाल—उपमानवाचक गो, बिड़ाल, सिंह तथा सैन्धव शब्दों के उत्तरपद होनेपर पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

सम्भवं यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यः। गवाकृत्याऽवस्थितं(१) धान्यगवशब्देनोच्यते। उपमान इति किम्? परमसिंहः॥

अके जीविकार्थे॥ ७३॥

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। दन्तलेखकः। नखलेखकः। अवस्करशोधकः। रमणीयकारकः। दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका त एवमुच्यन्ते। नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः। अक इति किम्? रमणीयकर्त्ता। जीविकार्थ इति किम्? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि॥

प्राचां क्रीडायाम्॥ ७४॥

प्राग्देशवर्त्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासेऽकप्रत्ययान्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। वीरणपुष्पप्रचायिका। शालभञ्जिका। तालभञ्जिका। संज्ञायामिति ण्वुल्, नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति षष्ठीसमासः। प्राचामिति किम्? जीवपुत्त्रप्रचायिका। इयमुदीचां क्रीडा। क्रीडायामिति किम्? तव पुष्पप्रचायिका। पर्याये ण्वुच् प्रत्ययो भवति॥

अणि नियुक्ते॥ ७५॥

अण्णन्त उत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। छत्रधारः। तूणीरधारः। कमण्डलुग्राहः। भृङ्गारधारः। नियुक्तोऽधिकृतः, स च कस्मिंश्चित् कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिध्यति(२)। नियुक्त इति किम्? काण्डलावः, शरलावः।

शिल्पिनि चाकृञः॥ ७६॥

शिल्पिवाचिनि समासेऽणन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृञो न भवति। तन्तुवायः। तुन्नवायः। बालवायः। शिल्पिनीति किम्? काण्डलावः। अकृञ इति किम्? कुम्भकारः, अयस्कारः॥

संज्ञायां च॥ ७७॥

संज्ञायां विषयेऽण्णन्ते उत्तरपदेऽकृञः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। तन्तुवायो नाम कीटः। बालवायो नाम पर्वतः। अकृञ इत्येव—रथकारो नाम ब्राह्मणः॥

गोतन्तियवं पाले॥ ७८॥

गो, तन्ति, यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्द उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति।

अके—जीविकार्थक समास में अक प्रत्ययान्त शब्द के उत्तरपद होने पर पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

प्राचाम्—प्राच्यदेशवासी की क्रीड़ा के वाचक समास में अकप्रत्ययान्त शब्द के उत्तरपद होनेपर पूर्वपद का आदिस्वर उदात्त हो जाता है।

अणि—नित्ययुक्तार्थक समास में अण् प्रत्ययान्त के उत्तरपद होनेपर पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

शिल्पिनि—शिल्पिवाचक समास में अण्-प्रत्ययान्त शब्द के उत्तरपद होनेपर पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है यदि वह अण् प्रत्यय 'कृञ्' धातु से विहित न हो।

संज्ञायां च—संज्ञाविषय में अण्-प्रत्ययान्त शब्द के उत्तरपद होने पर पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है यदि अण् प्रत्यय 'कृञ्' धातु से विहित न हो।

गोतन्ति—पालशब्दोत्तरपदक गो, तन्ति तथा यव शब्दों का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

---

(१) सन्निवेशितमिति पाठान्तरम्।

(२) नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यस्य स्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यति पाठान्तरम्।

गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थ आरम्भः । गौतन्तियवमिति किम् ? वत्सपालः । पाल इति किम् ? गोरक्षः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥

णिन्नन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । फलहारी । पर्णहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिन्नन्त उत्तरपद आद्युदात्तं भवति । उपमानं नियम्यते । उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । खरनादी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् ? वृकवञ्ची । वृकप्रेक्षी । प्रकृतिग्रहणं किम् ? प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद् , इह मा भूद्—गर्दभोच्चारी, कोकिलाभिव्याहारीति । एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति-सिंहविनर्दी, पुष्कलजल्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगतयोधी । आगतवञ्ची । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते णिन्नन्ता णिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद्-वृक्षारोही, युक्ताध्यायीति । आगतमत्स्या । क्षीरहोता । भगिनीभर्ता । याजकादित्वात् षष्ठीसमासावेतौ । ग्रामगोधुक् । अश्वत्रिरात्रः । गर्गत्रिरात्रः । व्युष्टत्रिरात्रः । शणपादः । समपादः । षष्ठीसमासा एते । एकशितिपात् । एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैकशितिशब्दस्तद्धितार्थोत्तरपद इति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदात्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, इगन्ते द्विगाविति सिद्धत्वात् ? एवं तर्हि ज्ञापकार्थम् , एतज् ज्ञापयति—शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रेसमितादयश्च युक्तारोह्यादयस्ततस्तेऽप्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश, तुष, भ्राष्ट्र, वट इत्येतानि च जे उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥

उत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दुरजः । आमलकीजः । वडवाजः । बह्वच इति किम् ? दग्धजानि तृणानि ॥

णिनि—णिन्नन्त शब्द के उत्तरपद होने पर पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है ।

उपमानम्—उपसर्ग-निरपेक्ष होकर शब्दार्थक (शब्दकर्मक) धातु यदि णिन्नन्त होकर उत्तरपद के रूप में प्रयुक्त हो तो उपमानवाचक पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है ।

युक्ता--'युक्तारोही' आदि समस्त शब्दों का आद्युदात्तत्व हो जाता है ।

दीर्घकाश—'ज' के उत्तरपद होने पद दीर्घान्त, काश, तुष, भ्राष्ट्र तथा वट--ये पूर्वपदस्थानीय शब्द आद्युदात्त हो जाते हैं ।

अन्त्यात्—'ज' के उत्तरपद होने पर बह्वच् पूर्वपद का अन्त्य से पूर्ववर्त्ती (उपान्त्य) स्वर उदात्त हो जाता है ।

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, न चेन्निवसद्वाचि भवति । मल्लग्रामः । वणिग्ग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिक इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् ? दाक्षिग्रामः, माहकिग्रामः । दाक्ष्यादयो वसन्ति यस्मिन् ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिपल्वः (१) । दाक्षिह्रदः । दाक्षिबदरी । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिपिशङ्गः । दाक्षिशाला । दाक्षिरक्षा । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वत्थः । कुन्दतृणम् । दाक्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षिप्रेक्षा । दाक्षिकूटः । यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनिवसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति केचित् । अपरे पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । छात्रिशाला । पेलिशाला । भाण्डिशाला । छात्रि । पेलि । भाण्डि । व्याडि । आपिशलि । आखण्डि । आपारि । गोमि । छात्र्यादिः । यदा शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छात्रिशालम् । पेलिशालम् ॥

प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्द उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । इन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः । ह्रदप्रस्थः । सुवर्णप्रस्थः । अवृद्धमिति किम् ? दाक्षिप्रस्थः, माहकिप्रस्थः । अकर्क्यादीनामिति किम् ? कर्कीप्रस्थः । कर्की । मघी । कमरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक । कुरल(२) । बदर । कर्क्यादिः ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थ इति वर्त्तते । प्रस्थ उत्तरपदे मालादीनामादिरुदात्तो भवति । मालाप्रस्थः । शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौमा । क्षामा । काञ्ची । एक । काम । मालादिः । वृद्धार्थं आरम्भः । एकशोणाशब्दयोः एङ् प्राचां देशे इति वृद्धसंज्ञा ॥

ग्रामे—ग्राम शब्द के उत्तरपदत्व में निवास्यर्थभिन्नार्थवाचक पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है ।

घोषादिषु—घोष आदि शब्दों के उत्तरपद होने पर पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है ।

छात्र्यादयः—शाला शब्द के उत्तरपदत्व में छात्रि आदि पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है ।

प्रस्थे—प्रस्थ शब्द के उत्तरपद होने पर कर्की आदि शब्दो से भिन्न अवृद्ध (वृद्धसंज्ञक-भिन्न) पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है ।

मालादीनाम्—प्रस्थशब्दोत्तरपदक माला आदि शब्दों का आदिस्वर उदात्त हो जाता है ।

---

(१) दाक्षिवल्लभः इति पाठान्तरम् ।

(२) कवल इति पाठान्तरम् ।

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्द उत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, तच्चेदुदीचां न भवति। सुह्मनगरम्। पुण्ड्रनगरम्(१)। अमहन्नवमिति किम्? महानगरम्। नवनगरम्। अनुदीचामिति किम्? नदीनगरम्, कान्तीनगरम्॥

अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ॥ ९० ॥

अर्मशब्द उत्तरपदे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति। दत्तार्मम्। गुप्तार्मम्। कुक्कुटार्मम्। वायसार्मम्। अवर्णमिति किम्? बृहदर्मम्। द्व्यच्त्र्यजिति किम्? कपिञ्जलार्मम्। अमहन्नवमित्येव— महार्मम्, नवार्मम्॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९१ ॥

भूत, अधिक, संजीव, मद्र, अश्मन्, कज्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मशब्द उत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति। भूतार्मम्। अधिकार्मम्। संजीवार्मम्। मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम्। मद्रार्मम्। अश्मार्मम्। मद्राश्मार्मम्। कज्जलार्मम्। समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति। ॐआद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्ॐ। दिवोदासाय गायत। वध्र्यश्वाय दाशुषे॥

अन्तः ॥ ९२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम्। वक्ष्यति सर्वं गुणकार्त्स्न्ये। सर्वश्वेतः। सर्वकृष्णः। प्रागुत्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः॥

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ ९३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति। सर्वश्वेतः। सर्वकृष्णः। सर्वमहान्। सर्वमिति किम्? परमश्वेतः। आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतत्वस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते। गुणग्रहणं किम्? सर्वसौवर्णः, सर्वराजतः। कार्त्स्न्ये इति किम्? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः। गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरब्लोपश्च॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥

अमहन्नवम्—उदीच्यदेशस्थ-भिन्न-नगरवाचक नगरशब्द के उत्तरपदत्व में महत् तथा नव शब्दों से अतिरिक्त पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

अर्मे—अर्म शब्द के उत्तरपदत्व में द्व्यच् तथा त्र्यच् पूर्वपदों के आदिस्वर उदात्त हो जाते हैं।

न भूताधिक—अर्म शब्द के उत्तरपद होने पर भी पूर्वपदस्थानीय भूत, अधिक, संजीव, मद्र, अश्मन् तथा कम्बल शब्दों के आदि स्वर उदात्त नहीं होते हैं।

आद्युदात्त—छन्दोविषय-प्रयोग में दिवोदास आदि शब्दों के आद्युदात्तत्व का भी प्रतिपादन करना चाहिए।

अन्तः—यहाँ से आगे पूर्वपद के अन्तोदात्तत्व का अधिकार समझना चाहिए।

सर्वम्—गुणकार्त्स्न्यं अर्थ में वर्त्तमान सर्व शब्द के पूर्वपद होने पर उसका अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

संज्ञायाम्—संज्ञा विषय में गिरि तथा निकाय के उत्तरपद होने पर पूर्वपद का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

---

(१) विराटनगरमिति पुस्तकान्तरेऽधिकम्।

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अञ्जनगिरिः । भञ्जनागिरिः । निकाये—शापिण्डिनिकायः । मौण्डिनिकायः । चिखिल्लिनिकायः(१) । संज्ञायामिति किम् ? परमगिरिः, ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकुमारी । जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह गृह्यते, न कुमारत्वमेव । वयसीति किम् ? परमकुमारी ॥

उदकेऽकेवले ॥ ९६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम्(२)गुडोदकम् । तिलोदकम् । स्वरे कृते एकादेशः, स्वरितोवानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितो भवति । अकेवल इति किम् ? शीतोदकम् , उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गत्रिरात्रः । चरकत्रिरात्रः । कुसुरविन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां त्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः । द्विगाविति किम् ? अतिरात्रः । अचश्चित्वादन्तोदात्तः । क्रताविति किम् ? बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्द उत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोपालसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति किम् ? ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति किम् ? राजसभा, ब्राह्मणसभा । सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं गृह्यत इति रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्द उत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । काणिपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् ? शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट, गौड इत्येवं पूर्वे समासे पुरशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अरि-

---

कुमार्याम्—आयु (=वयस्) के गम्यमान होने पर कुमारी-शब्दोत्तरपदक पूर्वपद का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है ।

उदके—मिश्रणवाचक समास में उदकशब्दोत्तरपदक पूर्वपद का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है ।

द्विगौ—क्रतुवाचक समास में द्विगुसमासोत्तरपदक पूर्वपद का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

सभायाम्—सभाशब्दोत्तरपदक नपुंसकलिङ्गवृत्ती समास में पूर्वपद का अन्त्यस्वर उदात्त हो जाता है ।

पुरे—पुरशब्दोत्तरपदक प्राग्देशाभिधायी समास में पूर्वपद का अन्त्यस्वर उदात्त हो जाता है ।

अरिष्ट—पुरशब्दोत्तरपदक समास में पूर्वपदस्थानीय अरिष्ट तथा गौड़ शब्द के अन्त्यस्वर उदात्त हो जाते हैं।

---

(१) चिक्कलिनिकाय इति पाठान्तरम् ।
(२) तण्डुलोदकमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् ? इहापि यथा स्यात्-अरिष्टश्रितपुरम् । गौड-भृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन, फलक, मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यते । हस्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदोरपत्यं मार्देयः । शुभ्रादित्वात् ढक् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्द उत्तरपदेऽन्तोदात्तानि भवन्ति । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालाबिलम् । कुसूलादिग्रहणं किम् ? सर्पबिलम् । बिल इति किम् ? कुसूलस्वामी ।

दिक्शब्दा(१) ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवाचिषूत्तरपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकृष्णमृत्तिका । अपरकृष्ण-मृत्तिका । जनपद-पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आख्यान-पूर्वाधिरामम्(२) । पूर्वयाया-तम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट-पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्व-पाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः । आचार्योपसर्जन इति किम् ? पूर्वशिष्याः । अन्तेवासिनीति किम् ? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता

न हास्तिन—पुरशब्दोत्तरपदक समास में पूर्वपदस्थानीय हास्तिन, फलक एवम् मार्देय शब्दों के अन्त्यस्वर उदात्त नहीं होते हैं ।

कुसूल—बिलशब्दोत्तरपदक समास में पूर्वपदस्थानीय कुसूल, कूप, कुम्भ तथा शाला शब्दों के अन्त्यस्वर उदात्त हो जाते हैं ।

दिक् शब्दाः—ग्रामवाचक, जनपदवाचक, उपाख्यानवाचक एवम् चानराट (शब्दस्वरूप) शब्दों के उत्तरपदत्व में पूर्वपदस्थानीय दिग्वाचक शब्दों के रूप में प्रसिद्ध शब्दों के अन्त्यस्वर उदात्त हो जाते हैं ।

आचार्योप—आचार्यवाचकशब्दोपसर्जनक (= आचार्यवाचक-शब्द-व्युत्पन्न) अन्तेवासिवाचक शब्दोत्तरपदक समास में पूर्वपदस्थानीय दिग्वाचक शब्दों के रूप में प्रसिद्ध शब्दों के अन्त्यस्वर उदात्त हो जाते हैं ।

उत्तरपद—'उत्तरपदस्य च' इस अधिकार में पठित वृद्धि-सूत्र के लक्ष्य शब्दों के उत्तरपदत्व में पूर्वपदस्थानीय सर्व शब्द तथा दिग्वाचक शब्दों के रूप में प्रसिद्ध शब्दों के अन्त्यस्वर उदात्त हो जाते हैं ।

---

(१) दिशि दृष्टः शब्दो दिक् शब्दः, दिग्वाचकत्वेन लोके प्रसिद्ध इत्याशयः। अत एवात्र नार्थ-प्राधान्यम् । (श्रीना०)

(२) पूर्वाधिरामकमित्यधिकमन्यत्र ।

भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चालकः । सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो वुञ्प्रत्ययः । सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य दिशो मद्राणामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकारलक्षणादिह न भवति—सर्वमालः, सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । विश्वदेवः । विश्वयशाः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् ? विश्वे च ते देवाः विश्वदेवाः । संज्ञायामिति किम् ? विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो विश्वाजिन इत्यत्र संज्ञायां मित्त्राजिनयोरित्येतद्भवति परत्वात् । बहुव्रीहावित्येतदधिक्रियते प्रागव्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । यौवनाश्वः । सुवर्णपुंखेषुः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दिताश्वः । अनिघातेषुः । चलाचलेषुः । अनुदरः, सूदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मन्शब्द आद्युदात्तः । बन्धुनीति किम् ? गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति । प्रधौतमुखः २ । प्रक्षालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची तदा पक्षे मुखं स्वाङ्गमित्येतद्भवति, न चेत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिरनन्तर इत्येतद्भवति । निष्ठेति किम् ? प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् ? शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामि उत्तरपदस्यादिरुदात्तो

बहुव्रीहौ—संज्ञाविषय में बहुव्रीहिसमाससंस्थित पूर्वपदस्थानीय विश्व शब्द का अन्त्यस्वर उदात्त हो जाता है ।

उदराश्वेषुषु—उदरशब्दोत्तरपदक, अश्वशब्दोत्तरपदक तथा इषुशब्दोत्तरपदक बहुव्रीहि समास में पूर्वपदों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं ।

क्षेपे—उदरशब्दोत्तरपदक, अश्वशब्दोत्तरपदक तथा इषुशब्दोत्तरपदक बहुव्रीहिसमास के संज्ञावाचक होने पर पूर्वपदों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं यदि समास से निन्दा गम्यमान हो ।

नदी—बन्धुशब्दोत्तरपदक बहुव्रीहि समास के नदीसंज्ञक पूर्वपद का अन्त्यस्वर उदात्त हो जाता है ।

निष्ठोपसर्ग—बहुव्रीहि समास में उपसर्गविशिष्ट निष्ठाप्रत्ययान्त पूर्वपद का अन्त्य स्वर विकल्प से उदात्त होता है ।

उत्तर—इसके बाद उत्तरपद के आदि स्वर के उदात्तत्व का अधिकार समझना चाहिए ।

भवतीत्येवं तद्धेदितव्यम् । वक्ष्यति—कर्णो वर्णलक्षणात् । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । उत्तरपदस्येत्येतदापादपरिसमाप्तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात्-दात्रकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णे लक्षणस्येति दीर्घत्वम् । पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु चिह्नं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति । कर्ण इति किम् ? श्वेतपादः, कूटशृङ्गः । वर्णलक्षणादिति किम् ? शोभनकर्णः ॥

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तत्र कर्णशब्दः उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति संज्ञायाम् । कुञ्चिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये—गोकर्णः । खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ ग्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम्-शितिकण्ठः । नीलकण्ठः । औपम्ये-खरकण्ठः । उष्ट्रकण्ठः । पृष्ठः संज्ञायाम्-काण्डपृष्ठः । नाकपृष्ठः । औपम्ये-गोपृष्ठः । अजपृष्ठः । ग्रीवा संज्ञायाम्-सुग्रीवः । नीलग्रीवः । दशग्रीवः । औपम्ये-क्रोग्रीवः । अश्वग्रीवः । जङ्घा संज्ञायाम्-नाडीजङ्घः । तालजङ्घः । औपम्ये—गोजङ्घः । अश्वजङ्घः । एणीजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्दः उत्तरपदमवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति । उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम्-ऋष्यशृङ्गः । औपम्ये-गोशृङ्गः । मेषशृङ्गः । अवस्थादिष्विति किम् ? स्थूलशृङ्गः ॥

नञो जरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । अजरः, अमरः, अमित्रः, अमृतः(१) । नञ इति किम् ? ब्राह्मणमित्रः । जरादय इति किम् ? अशत्रुः । नञ्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

कर्णो—बहुव्रीहि समास में वर्णवाचक तथा लक्षणवाचक शब्दों से परवर्त्ती कर्णशब्दात्मक उत्तरपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है ।

संज्ञौपम्य—संज्ञा तथा औपम्य अर्थों में वर्त्तमान बहुव्रीहि समास के कर्णशब्दस्वरूप उत्तरपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है ।

कण्ठ—संज्ञा तथा औपम्य अर्थों में वर्त्तमान बहुव्रीहि समास में उत्तरपदस्थानीय कण्ठ, पृष्ठ, ग्रीवा तथा जङ्घा शब्दों के आदिस्वर उदात्त हो जाते हैं ।

शृङ्गम्—अवस्थार्थक, संज्ञार्थक तथा औपम्यार्थक बहुव्रीहि समासों में उत्तरपदस्थानीय शृङ्ग शब्द का आदि स्वर उदात्त हो जाता है ।

नञो—नञ्पूर्वपदक जरशब्दोत्तरपदक, मरशब्दोत्तरपदक, मित्रशब्दोत्तरपदक तथा मृतशब्दोत्तरपदक बहुव्रीहि समास में उत्तरपदों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं ।

---

(१) अन्यत्र पुस्तकान्तरेऽयं पाठो दृश्यते-मरशब्दोऽच् प्रत्ययान्त इष्यते मरणं मर इति ।

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोरुत्तरं मन्नन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोषसी वर्ज्जयित्वा। सुकर्म्मा। सुधर्म्मा। सुप्रथिमा। असन्तम्—सुपयाः, सुयशाः, सुस्रोतः, सुस्रत्, सुध्वत्। सोरिति किम्? कृतकर्म्मा, कृतयशाः। मनसी इति किम्? सुराजा, सुतक्षा। अलोमोषसी इति किम्? सुलोमा, सूषाः। अनिस्मिन्ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन चेत्यनर्थकयोरपि मनसोरिह ग्रहणम्। नञ्सुभ्यामित्यस्यायमपवादः। कपि तु परत्वात् कपि पूर्वम् ६।२।१७३ इत्येतद्भवति—सुकर्म्मकः, सुस्रोतस्कः॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति। सुक्रतुः। सुदृशीकः। क्रतु। दृशीक। प्रतीक। प्रपूर्त्ति। हव्य। भग। क्रत्वादिः॥

आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्व्यच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव(१) भवति छन्दसि विषये। स्वश्वास्त्वा सुरथामर्ज्जयेम। नित्स्वरेणाश्वरथशब्दावाद्युदात्तौ। आद्युदात्तमिति किम्? या सुबाहुः स्वङ्गुरिः। बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। द्व्यजिति किम्? सुगुरसत्, सुहिरण्यः, स्वश्वः। नञ्सुभ्याम् इत्यस्यायमपवादः॥

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥

वीर वीर्यं इत्येतौ च शब्दौ सोरुत्तरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदात्तौ भवतः। सुवीरेण ते। सुवीर्यस्य पतयः स्याम। वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्तं, तत्र यतोऽनाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं ज्ञापकम्। तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात्॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभावसमासे आद्युदात्तानि भवन्ति। परिकूलम्। उपकूलम्। परितीरम्। उपतीरम्। परितूलम्। उपतूलम्। परिमूलम्। उपमूलम्। उपशालम्। उपशालम्। उपाक्षम्। पर्यक्षम्। सुषमम्। विषमम्। निषमम्। दुःषमम्। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्ते। कूलादिग्रहणं किम्? उपकुम्भम्। अव्ययीभाव इति किम्? परमकूलम्, उत्तमकूलम्। पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन भवति—परिकूलम्॥

सोर्मनसी—सुशब्दपूर्वपदक बहुव्रीहि समास में उत्तरपदस्थानीय लोमन्-शब्दभिन्न मन्नन्त शब्दों तथा उषस् शब्दातिरिक्त असन्त शब्दों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं।

क्रत्वादयश्च—सुपूर्वपदक बहुव्रीहि समास में उत्तरपदस्थानीय क्रतु आदि शब्दों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं।

आद्युदात्तम्—यदि उत्तरपद द्व्यच् तथा आद्युदात्त हो तो सु-शब्दपूर्वपदक बहुव्रीहि समास में भी वह आद्युदात्त ही बना रहता है केवल छन्दोविषय में।

वीर—सु-शब्दोत्तरवर्त्ती वीर तथा वीर्य शब्दों के आदि स्वर बहुव्रीहि समास में उदात्त हो जाते हैं छन्दोविषय में।

कूलतीर—अव्ययीभावसमास में उत्तरपदस्थानीय कूल, तीर, तूल, मूल, शाला, अक्ष तथा सम शब्दों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं।

---

(१) पूर्वसूत्राभ्यामाक्रान्ता ये सोरुत्तरवर्तिन आद्युदात्ता द्व्यचः शब्दाः तेभ्योऽतिरिक्तेषु सुपूर्वेषु नञ्सुभ्यामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते वेदे आद्युदात्तत्वनियमार्थं सूत्रम्। (श्रीना०)

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्थ शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समास आद्युदात्तानि भवन्ति। द्विकंसः। त्रिकंसः। द्विमन्थः। त्रिमन्थः। द्विशूर्प्पः। त्रिशूर्प्पः। द्विपाय्यः। त्रिपाय्यः। द्विकाण्डः। त्रिकाण्डः। द्विगाविति किम्? परमकंसः, उत्तमकंसः॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति। ब्राह्मणशालम्। क्षत्रियशालम्। विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् इति नपुंसकलिङ्गता। तत्पुरुष इति किम्? दृढशालं ब्राह्मणकुलम्। शालायामिति किम्? ब्राह्मणसेनम्। नपुंसक इति किम्? ब्राह्मणशाला॥

कन्था च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति। सौशमिकन्थम्। आह्वरकन्थम्। चप्पकन्थम्। संज्ञायां कन्थोशीनरेषु इति नपुंसकलिङ्गता। षष्ठीसमासा एते। नपुंसक इत्येव—दाक्षिकन्था॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्थान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति। चिहणकन्थम्। मडरकन्थम्। मद्दुर इति केचित् पठन्ति। मद्दुरकन्थम्। चिहण। मडर। मद्दुर। वैतुल। पटत्क। वैडालिकर्णः। वैतालकर्णिरित्यन्ये पठन्ति। कुक्कुट। चित्कण। चिक्कण इत्यपरे पठन्ति। चिहणादिः। आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम्॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल, खेट, कटुक, काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्यमानायामाद्युदात्तानि भवन्ति। पुत्रचेलम्। भार्याचेलम्। उपानत्खेटम्। नगरखेटम्। दधिकटुकम्। उदश्वित्कटुकम्। भूतकाण्डम्। प्रजाकाण्डम्। चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा। तत्र पुत्रश्चेलमिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद्, "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इति समासः। गर्हायामिति किम्? परमचेलम्॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति। वस्त्रं चीरमिव, वस्त्रचीरम्। पटचीरम्। कम्बलचीरम्। उपमानमिति किम्? परमचीरम्॥

कंसमन्थ—द्विगु समास के उत्तरावयव के रूप में प्रयुज्यमान कंस, मन्थ, शूर्प, पाय्य तथा काण्ड शब्दों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं।

तत्पुरुषे—नपुंसकलिङ्गवृत्ती तत्पुरुष समास के उत्तरावयव शालाशब्द का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

कन्था—नपुंसकत्वविशिष्ट तत्पुरुषसमास में उत्तरपदस्थानीय कन्था शब्द का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

आदिः—कन्थाशब्दान्त तत्पुरुष में पूर्वपद का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

चेलखेट—तत्पुरुषसमास में उत्तरपद के रूप में प्रयुज्यमान चेल, खेट, कटुक तथा काण्ड शब्दों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं यदि समास से निन्दा गम्यमान हो।

चीरम्—उपमानार्थक तत्पुरुषसमास में उत्तरपदस्थानीय चीर शब्द का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल, सूप, शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति। गुडपललम्। घृतपललम्। घृतसूपः। मूलकसूपः। घृतशाकम्। मुद्गशाकम्। गुडेन मिश्रं पललं, गुडपललम्। 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्" इति समासः। मिश्र इति किम्? परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल, सूद, स्थल, कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये आद्युदात्तानि भवन्ति। दाक्षिकूलम्। माहकिकूलम्। देवसूदम्। भाजीसूदम्। दाण्डायनस्थली। माहकिस्थली। दाक्षिकर्षः। ग्रामनामधेयान्येतानि। स्थलग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वात् स्थलीशब्दोऽपि गृह्यते। "जानपदकुण्ड" इत्यनेन ङीष्। संज्ञायामिति किम्? परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति। ब्राह्मणराज्यम्। क्षत्रियराज्यम्। अकर्मधारय इति किम्? परमराज्यम्। चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। कुचेलम्। कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति। वासुदेववर्ग्यः। वासुदेवपक्ष्यः। अर्जुनवर्ग्यः अर्जुनपक्ष्यः। अकर्मधारय इत्येव परमवर्ग्यः। वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते। दिगादिषु तु वर्ग, पूग, गण, पक्ष इत्येवमादयो ये पठितास्त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुंभ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति। कौनटिपुत्रः। दामकपुत्रः। माहिषकपुत्रः। पुत्र इति किम्? कौनटिमातुलः। पुंभ्य इति किम्? गार्गीपुत्रः, वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः। राजा ईश्वरः। ऋत्विजो याजकाः। संयुक्ताः स्त्रीसंबन्धिनः

पलल—मिश्रवाचक तत्पुरुष समास में उत्तरपदस्थानीय पलल, सूप तथा शाक शब्दों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं।

कूलसूद—संज्ञा-विषयक तत्पुरुषसमास में उत्तरपदस्थानीय कूल, सूद, स्थल तथा कर्ष शब्दों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं।

अकर्मधारये—कर्मधारयभिन्न तत्पुरुषसमासे उत्तरपदभूत राज्य शब्द का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

वर्ग्यादयश्च—कर्मधारयातिरिक्त तत्पुरुषसमास में उत्तरपदस्थानीय वर्ग्य आदि शब्दों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं।

पुत्रः—पुम्वाचक शब्द पूर्वपदक तत्पुरुष समास में उत्तरावयवभूत पुत्र शब्द का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

नाचार्य—आचार्यार्थक, राजार्थक, ऋत्विगर्थक, स्त्रीसम्बन्धिवाचक तथा ज्ञाति-वाचक पुंशब्दोत्तरवर्त्ती पुत्र शब्द का आदि स्वर उदात्त नहीं होता है।

श्यालादयः। ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः। आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति। आख्याग्रहणात् स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं भवति। आचार्यपुत्रः। उपाध्यायपुत्रः। शाकटायनपुत्रः। राजपुत्रः। ईश्वरपुत्रः। नन्दपुत्रः। ऋत्विक्पुत्रः। याजकपुत्रः। होतुः पुत्रः। संयुक्तपुत्रः। संबन्धिपुत्रः। श्यालपुत्रः। ज्ञातिपुत्रः। भ्रातुष्पुत्रः। ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति षष्ठ्या अलुक्। पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः॥ १३४॥

उत्तरपदादिरिति वर्तते तत्पुरुष इति च। चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणिवाचिनः षष्ठ्यन्तात् पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति। मुद्गचूर्णम्। मसूरचूर्णम्। अप्राणि इति किम्? मत्स्यचूर्णम्। षष्ठ्या इति किम्? परमचूर्णम्। चूर्ण। करिप। करिव। शाकिन। शाकट। द्राक्षा। तूस्त। कुन्दम। दलप। चमसी। चक्कन(१)। चौल। चूर्णादिः। चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठान्तरम्। तत्रोपग्रह इति षष्ठ्यन्तमेव पूर्वाचार्योपचारेण गृह्यते॥

षट्(२)च काण्डादीनि॥ १३५॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि भवन्ति। काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि(३)भवति–दर्भकाण्डम्। शरकाण्डम्। चीरमुपमानमित्युक्तमनुपमानमपि भवति–दर्भचीरम्। कुशचीरम्। पललसूपशाकं मिश्रइत्युक्तममिश्रेऽपि भवति–तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति–नदीकूलम्। समुद्रकूलम्। षडिति किम्? राजसूदः(४)॥

कुण्डं वनम्॥ १३६॥

कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्त्तते। कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति। दर्भकुण्डम्। शरकुण्डम्। वनमिति किम्? मृत्कुण्डम्॥

प्रकृत्या भगालम्॥ १३७॥

भगाल(५)वाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति। कुम्भीभगालम्। कुम्भी-

---

चूर्णादी—तत्पुरुष समास में प्राणिवाचकभिन्न षष्ठ्यन्त से परवर्त्ती (=उत्तरपदस्थानीय) चूर्ण आदि शब्दों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं।

षट् च—प्राणिवाचकभिन्न षष्ठ्यन्त से उत्तरवर्त्ती काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक तथा कूल शब्दों के आदि स्वर उदात्त हो जाते हैं।

कुण्डम्—वनवाचक तत्पुरुषसमास में उत्तरपदस्थानीय कुण्ड शब्द का आदि स्वर उदात्त हो जाता है।

प्रकृत्या—तत्पुरुष समास में उत्तरपदस्थानीय भगाल तथा तद्वाचक शब्दों का स्वर यथापूर्व बना रहता है।

---

(१) चक्वन इत्यन्ये पठन्ति। इति पदमञ्जरी।

(२) चेल खेटेत्यतः काण्डशब्दम्, चीरमुपमानम् इत्यतः चीरशब्दम्, पललादिसूत्रोक्तं शब्दम्, कूलसूदेत्यतः कूलशब्दं चादाय षट्त्वं विवक्षितम्। (श्रीना०)

(३) पूर्वसूत्रैरेव गतार्थतां परिहरति–अगर्हायामपीत्यादि। (श्रीना०)

(४) अप्राणिषष्ठ्या इति किम्? देवदत्तकाण्ड इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(५) अत्रार्थग्रहणे व्याख्यानमेव मानम्। (श्रीना०)

कपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्योदात्ताः । प्रकृत्येतदधिकृतमन्त इति याव-द्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबह्वज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसौष्ठशब्दौ च प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तौ । शितेरिति किम् ? दर्शनीयपादः । नित्यग्रहणं किम् ? शितिककुत् । ककुदस्यावस्थायां लोपो विधीयते । तत्रावस्थाया अन्यत्र शितिककुद इति बह्वजुत्तरपदं भवतीति तेन न नित्याबह्वच् । अबह्वजिति किम् ? शितिललाटः । बहुव्रीहाविति किम् ? शितेः पादः, शितिपादः । अभसदिति किम् ? शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ॥

गतिकारकोपपदात् कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुष इति वर्त्तते, न बहुव्रीहाविति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः । प्रहरणम् । कारकात्—इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । श्मश्रुकल्पनः । उपपदात्—ईषत्करः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लित्स्वरः । गतिकारकोपपदादिति किम् ? देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठी । कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमाम् इत्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके । प्रपचतिदेश्याद्यर्थं तु कृद्ग्रहणं दृश्यत एव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्त्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः । वनस्पतिः । वनस्पतिशब्दावाद्युदात्तौ, पारस्करप्रभृतित्वात् सुट् । बृहस्पतिः । बृहतां पतिः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सुट् तकारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य केचिदाद्युदात्तदात्तत्वं वर्णयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः कृदिकारादक्तिन इति ङीषन्तत्वादन्तोदात्तः । केचित्तु शार्ङ्गरवादिषु पठन्ति, तेषामाद्युदात्तः । तनूनपात् । तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनूशब्दोऽन्तोदात्तः । न पाति न पालयति वा नपात् क्विबन्तः । नभ्राण्नपादित्यादिनाऽऽद्युदात्तो निपातितः । तन्वा नपात्, तनूनपात् । नराशंसः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति, नरा एवं शंसन्तीति वा नराशंसः । नॄ नये । अबन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्दोऽपि घञन्तः । "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घत्वम् । शुनः शेपः । शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामिति षष्ठ्या अलुक् । उभावाद्युदात्तौ । शण्डामर्कौ । शण्डमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वेऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । तृष्णावरूत्री । तृष्णाशब्द आद्युदात्तः । वरूत्रीशब्दो, ग्रसितादिसूत्रे निपातितोऽन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । बभ्राविश्ववयसौ । बभ्रुशब्दोऽन्तोदात्तः । विश्ववयःशब्देऽपि, बहुव्रीहौ

शितेः—शितिशब्दपूर्वपदक बहुव्रीहि समास में दो से अधिक स्वरों से सर्वदा रहित जो उत्तरपद उसका स्वर पूर्ववत् बना रहता है 'भसत्' शब्द को छोड़कर ।

गति—गतिसंज्ञक, कारक तथा उपपद से परवर्त्ती तत्पुरुषसमासोत्तरावयवभूत कृदन्त शब्द का स्वर यथापूर्व बना रहता है ।

उभे—वनस्पति आदि समस्त शब्दों के पूर्वोत्तरपदों के स्वर एक साथ पूर्ववत् ही बने रहते हैं ।

विश्वं संज्ञायामिति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः। तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत्। मर्मृत्युः। मरिति, मृडो क्विप्प्रत्ययः। मृत्युशब्दोऽन्तोदात्तः। द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थोऽनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः॥

देवताद्वन्द्वे च॥ १४१॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः। इन्द्रासोमौ। इन्द्रावरुणौ। इन्द्राबृहस्पती। ऋज्रेन्द्राग्रेति इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः। सोम इति मन्प्रत्ययान्तः(१)। वरुण उनन्प्रत्ययान्तस्तेनाऽऽद्युदात्तः। बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वात् द्वावुदात्तौ, तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति। देवताग्रहणं किम्? प्लक्षन्यग्रोधौ। द्वन्द्वग्रहणं किम्? अग्निष्टोमः॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु॥ १४२॥

उत्तरपदेऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्थिवर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः। इन्द्राग्नी इन्द्रवायू। अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ। उत्तरपदग्रहणम् अनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद्, द्वन्द्वविशेषणं मा भूदिति। अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम्। अपृथिव्यादिष्विति किम्? द्यावापृथिव्यौ। द्यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः। पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। रुद्र-सोमारुद्रौ। रोदेर्णिलुक् चेति रुद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। पूषन्-इन्द्रापूषणौ। श्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषाऽन्तोदात्तो निपात्यते। मन्थिन्-शुक्रामन्थिनौ। मन्थोऽस्यास्तीति मन्थी। इनन्तत्वादन्तोदात्तः। पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवत एव॥

अन्तः॥ १४३॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति—थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिति। सुनीथः। अवभृथः॥

थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्॥ १४४॥

थ, अथ, घञ्, क्त, अज्, अप्, इत्र, क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति। सुनीथः। अवभृथः। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् इति अवे भृञ इति च क्थन्प्रत्ययान्तावेतौ। तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तमुत्तरपदं स्यात्। अथ-आवसथः। उपवसथः। उपसर्गे वसेरित्यथन्प्रत्ययः। घञ्-प्रभेदः। काष्ठभेदः। रज्जुभेदः। क्त-दूरादागतः। विशुष्कः। आतपशुष्कः। अच्-प्रक्षयः। प्रजयः। क्षयो निवासे जयः करणमिति चाद्युदात्तौ क्षयजयशब्दौ प्रयोजयतः। अप्-प्रलवः। प्रसवः। इत्र-प्रल-

---

देवता—देवतावाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व समास के पूर्वोत्तर पदों के स्वर एक साथ (=युगपत) यथापूर्व बने रहते हैं।

नोत्तर—देवताद्वन्द्व में उत्तरपदस्थानीय पृथिवी, रुद्र, पूषन् तथा मन्थिन् शब्दों से भिन्न अनुदात्तादिस्वर शब्दों के होने पर पूर्वोत्तरपदों का प्रकृतिस्वर एक साथ नहीं होता है।

अन्तः—यहाँ से आगे समास में उत्तरपद के अन्त्यस्वर के उदात्तत्व का अधिकार समझना चाहिए।

थाथ—गतिसंज्ञक, कारक तथा उपपद से परवर्त्ती उत्तरपदस्थानीय थकारान्त, अथशब्दान्त, क्तप्रत्ययान्त, अच्प्रत्ययान्त, अप्प्रत्ययान्त, इत्रप्रत्ययान्त तथा कप्रत्ययान्त शब्दों के अन्त्यस्वर उदात्त हो जाते हैं।

---

(१) निरवादाद्युदात इत्यधिकमन्यत्र।

वित्रम्। प्रसवित्रम्। क–गोवृषः। खरीवृषः। गां वर्षति खरीं वर्षतीति, मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः। प्रवृषः। प्रहृषः। इगुपधज्ञेति कप्रत्ययः। वृषादीनां चेति वृषशब्द आद्युदात्तः। गतिकारकोपपदादित्येव। सुस्तुतं भवता। कर्मप्रवचनीयेऽव्ययस्वर एव भवति॥

सूपमानात् क्तः॥ १४५॥

सु इत्येतदुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। सुकृतम्। सुभुक्तम्। सुपीतम्। उपमानात्–वृकावलुप्तम्। शशप्लुतम्। सिंहविनर्दितम्। सुशब्दाद् गतिरनन्तर इति प्राप्ते। उपमानादपि तृतीया कर्मणीति, अयमपवादः। गतिकारकोपपदादित्येव। सुस्तुतं भवता॥

संज्ञायामनाचितादीनाम्॥ १४६॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचितादीन् वर्जयित्वा। संभूतो रामायणः। उपहूतः शाकल्यः। परिजग्धः कौण्डिन्यः। सभूत इति प्राप्त्यर्थाद् भवतेः कर्मणि क्तः। गतिरनन्तर इत्यत्र हि कर्मणीत्यनुवर्त्तते तद्बाधनार्थं चेदम्। धनुष्खाता नदी। कुद्दालखातं नगरम्। हस्तिमर्दिता भूमिः। तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह बाध्यते। अनाचितादीनामिति किम्? आचितम्। पर्याचितम्। आस्थापितम्। परिगृहीतम्। निरुक्तम्। प्रतिपन्नम्। प्रश्लिष्टम्। उपहतम्। उपस्थितम् ॐसंहितोऽगविॐ संहिताशब्दो यदा गोरन्यस्य संज्ञा तदाऽन्तोदात्तो न भवति। यदा तु, गोः संज्ञा तदाऽन्तोदात्त एव॥

प्रवृद्धादीनां च॥ १४७॥

प्रवृद्धादीनां च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। प्रवृद्धं यानम्। प्रवृद्धो वृषलः। प्रयुक्ताः सक्तवः। आकर्षेऽवहितः। अवहितो भोगेषु। खट्वारूढः। कविशस्तः। यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विषयनियमार्थः। यानादिभ्योऽन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव। विषयनियमार्थ एवेत्येके। असंज्ञार्थोयमारम्भः। आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः। तेन पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येवमादि सिद्धं भवति॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि॥ १४८॥

संज्ञायामिति वर्त्तते, क्त इति च। संज्ञायां विषये आशिषि गम्यमानायां कारकादुत्तरयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तो भवति। देवा एनं देयासुर्देवदत्तः। विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः। कारकादिति किम्? कारकान्नियमो मा भूत्। संभूतो(१) रामायणः।

सूपमानात्—सुशब्द तथा उपमानार्थक शब्दों से परवर्ती क्तप्रत्ययान्त उत्तरपद का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

संज्ञायाम्—गतिसंज्ञक, कारक तथा उपपद से परवर्ती उत्तरपद स्थानीय आचितशब्दातिरिक्त क्तप्रत्ययान्त शब्दों का संज्ञाविषयक समास में अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

संहिता—गोभिन्नपदार्थ की संज्ञा 'संहिता' शब्द यदि हो तो हित शब्द का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

प्रवृद्धादीनाम्—प्रवृद्ध आदि समस्त शब्दों के उत्तरपदस्थानीय क्तान्त शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं।

कारकात्—संज्ञाविषयकसमास में आशीर्वाद के गम्यमान होनेपर कारक से परवर्ती (उत्तरपदस्थानीय) क्तप्रत्ययान्त शब्दों में केवल दत्त तथा श्रुत शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त होते हैं।

(१) 'सुश्रुतः' इत्यपि क्वचित्।

दत्तश्रुतयोरिति किम् ? देवपालितः। एतस्माद्वियमादत्र संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति, तृतीया कर्मणीत्येवात्र भवति। एवकारकरणं किम् ? कारकावधारणं यथा स्याद्, दत्तश्रुतावधारणं मा भूत्। अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति। संश्रुतः। विश्रुतः। आशिषीति किम् ? अनाशिषि नियमो मा भूत्-देवैः खाता देवखाता। कारकाद्दत्तश्रुतयोराशिष्येवेत्येवमत्र नियम इष्यते। तेनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति। देवदत्त इति कस्यचित् शङ्खस्य नाम। तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थम्भूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः। इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्त्तते तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। सुप्तप्रलपितम्। उन्मत्तप्रलपितम्। प्रमत्तगीतम्। विपन्नश्रुतम्। कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्त्तते, नाभूतप्रादुर्भाव एव। तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति। तृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः। भावे तु यदा प्रलपितादयस्तदा, थाथादिस्वरेणैव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात् परमन्तोदात्तं भवति। ओदनभोजनं सुखम्। पयःपानं सुखम् चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम्। कर्मवचनम्-राजभोजनाः शालयः। राजाच्छादनानि वासांसि। कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वर्ण्यते-कर्मण्युपपदे भावे ल्युड् भवति। कर्मण्यभिधेये ल्युड्भवतीति तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि। अन इति किम् ? हस्तहार्यमुदश्वित्। भावकर्मवचन इति किम् ? दन्तधावनम्। करणे ल्युट्। कारकादित्येव निदर्शनम्। अवलेखनम्। सर्वत्र प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

मन्क्तिन् व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्नन्तं क्तिन्नन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः क्रीतशब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। मन्-रथवर्त्म। शकटवर्त्म। क्तिन्-पाणिनिकृतिः। आपिशलिकृतिः। व्याख्यान-ऋगयनव्याख्यानम्। छन्दोव्याख्यानम्। शयन-राजशयनम्। ब्राह्मणशयनम्। आसन-राजासनम्। ब्राह्मणासनम्। स्थान-गोस्थानम्। अश्वस्थानम्। याजकादिः-ब्राह्मणयाजकः। क्षत्त्रिययाजकः। ब्राह्मणपूजकः। क्षत्त्रियपूजकः। याजकादयो ये, याजकादिभिश्चेति षष्ठीसमासार्थाः पठ्यन्ते त एवेह गृह्यन्ते। क्रीत-गोक्रीतः। अश्वक्रीतः। कृत्स्वरापवादोऽयं योगः। क्रीतशब्दे तु तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः। व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मार्थं ग्रहणम्। कारकादित्येव, प्रकृतिः। प्रहृतिः ॥

इत्थम्भूतेन—'इस प्रकार के व्यक्ति से किया गया है'—इस अर्थ में विहित समास में क्तप्रत्ययान्त उत्तरपद का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

अनो—भावविहित तथा कर्मविहित अन प्रत्यय से युक्त कारकोत्तरवर्त्ती क्तप्रत्ययान्त उत्तरपद का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

मन्क्तिन्—उत्तरपदस्थानीय, कारकोत्तरवर्त्ती, मन्नन्त, क्तिन्नन्त, व्याख्यान, शयन, आसन, स्थान, याजक आदि तथा क्रीत शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं।

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। अध्ययने पुण्यम्, अध्ययनपुण्यम्। वेदे पुण्यं, वेदपुण्यम्। सप्तमीति योगविभागात् समासः। तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदात्तत्वं विधीयते। उणादीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणाद्युदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति। सप्तम्या इति किम्? वेदेन पुण्यं, वेदपुण्यम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

ऊनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति। माषोनम्। कार्षापणोनम्। माषविकलम्। कार्षापणविकलम्। कलह—असिकलहः। वाक्कलहः। तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः। अत्र केचिदर्थ इति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति, धान्येनार्थो धान्यार्थः। ऊनशब्देनैव त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासमासपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ॥ १५४ ॥

तृतीयेति वर्त्तते। मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तं भवत्सन्धौ गम्यमाने। गुडमिश्राः। तिलमिश्राः। सर्पिर्मिश्राः। मिश्रमिति किम्? गुडधानाः। अनुपसर्गमिति किम्? गुडसंमिश्राः। इहानुपसर्गग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य। तेन मिश्रश्लक्ष्णैरिति सोपसर्गेणापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासो भवति। असन्धाविति किम्? ब्राह्मणमिश्रो राजा। ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः। सन्धिरिति हि पणबन्धेनैकार्थ्यमुच्यते। केचित्पुनराहुर्गृह्यमाणविशेषा प्रत्यासत्तिः(१) सन्धिरिति। तत्र राज्ञो ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्त्तिविभागस्वरूपभेदो गृह्यत इति ब्राह्मणमिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते। उदाहरणेष्वविभागापत्तिरेव गुडमिश्रा इति ॥

नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

सम्पादि, अर्ह, हित, अलम् इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति। सम्पादि—कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि, मुखं, कार्णवेष्टकिकं, न कार्णवेष्टकिकं अकार्णवेष्टकिकम्। अर्ह—छेदमर्हति छैदिकः। न छैदिकोऽच्छैदिकः। हित—वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो, न वत्सीयोऽवत्सीयः। अलमर्थ—सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः। न सान्तापिकोऽसान्तापिकः। नञ इति किम्? गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः - विगार्दभरथिकः। गुणप्रतिषेध इति किम्? गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः। गुण इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वाद्युच्यते तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते समासे तत्रायं विधिः। कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति। सम्पाद्यर्हहितालमर्था इति

सप्तम्याः—सप्तम्यन्त से परवर्ती उत्तरपदस्थानीय पुण्य शब्द का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

ऊनार्थ—उत्तरपदस्थानीय ऊनार्थक तथा कलह शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं।

मिश्रम्—सन्धि के गम्यमान होने पर तृतीयान्तोत्तरवर्ती उत्तरपदस्थानापन्न निरुपसर्गक मिश्र शब्द का अन्त्य स्वर उदात्त होता है।

नञो—सम्पाद्यर्थक, अर्हार्थक, हितार्थक तथा अलमर्थक तद्धित प्रत्ययों से युक्त शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं यदि वे शब्द गुणप्रतिषेधार्थक नञ् से उत्तरवर्त्ती हों।

---

(१) गृह्यमाणे विशेषो व्यावृत्तिर्यस्यां प्रत्यासत्तौ सा गृह्यमाणविशेषा प्रत्यासत्तिरिति पदमञ्जरी।

किम्? पाणिनीयमधीते पाणिनीयो न पाणिनीयोऽपाणिनीयः। तद्धिता इति किम्? कन्यां वोढुमर्हति कन्यावोढा न वोढाऽवोढा। अर्हे कृत्यतृचश्चेति तृच्॥

ययतोश्चातदर्थे॥ १५६॥

य यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्तेते तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति। पाशानां समूहः पाश्या, न पाश्या अपाश्या। अतृण्या। यत्-दन्तेषु भवं दन्त्यं न दन्त्यमदन्त्यम्। अकर्ण्यम्। अतदर्थ इति किम्? पादार्थमुदकं पाद्यम्। न पाद्यमपाद्यम्। तद्धिता इत्येव। अदेयम्। गुणप्रतिषेध इत्येव। दन्त्यादन्यददन्त्यम्। निरनुबन्धकैकानुबन्धकयोर्ययतोर्ग्रहणादिह न भवति-वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ, वामदेव्यं, न वामदेव्यमवामदेव्यमिति॥

अच्कावशक्तौ॥ १५७॥

अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं भवति। अपचो यः पक्तुं न शक्नोति। अजयः। कः खल्वपि-अविक्षिपः। अविलिखः। अशक्ताविवीति किम्? अपचो दीक्षितः। अपचः परिव्राजकः(१)॥

आक्रोशे च॥ १५८॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमच्कान्तमन्तोदात्तं भवति। अपचोऽयं जाल्मः। अपठोऽयं जाल्मः। पक्तुं पठितुं शक्तोऽप्येवमाक्रुश्यते। अविक्षिपः। अविलिखः॥

संज्ञायाम्॥ १५९॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां वर्तमानमन्तोदात्तं भवति। अदेवदत्तः। अयज्ञदत्तः। अविष्णुमित्रः।

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च॥ १६०॥

कृत्य उक इष्णुच् इत्येवमन्ताश्चार्वादयश्च नञ उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति। कृत्य—अकर्तव्यम्। अकरणीयम्। उक-अनागामुकम्। अनपलाषुकम्। इष्णुच्-अनलङ्करिष्णुः। अनिराकरिष्णुः। इष्णुज्ग्रहणे कर्त्तरि भुवः खिष्णुजित्यस्य द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति। अनाढ्यम्भविष्णुः। असुभगम्भविष्णुः। चार्वादयः= अचारुः। असाधुः। अयौधिकः। अवदान्यः। चारु। साधु। यौधिक। अनङ्गमेजय। अत्र द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्—अननङ्गमेजयः। वदान्य। अकस्मात्। अत्रापि द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्—अनकस्मात्॥ वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाण-

---

ययतोः—तादर्थ्यार्थकभिन्न य एवम् यत्—इन दो तद्धित प्रत्ययों से विशिष्ट शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं यदि वे शब्द गुण-प्रतिषेधार्थक नञ् से परवर्त्ती हैं।

अच्—अशक्ति के समुदाय-गम्य होने पर अच् प्रत्ययान्त तथा कप्रत्ययान्त उत्तरपदों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं।

आक्रोशे—आक्रोश के समुदायगम्य होने पर नञ् से उत्तरवर्त्ती अच्प्रत्ययान्त तथा कप्रत्ययान्त उत्तरपदों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं।

संज्ञायाम्—आक्रोश के समुदाय-गम्य होने पर नञ् से उत्तरवर्त्ती संज्ञावाचक उत्तरपद का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है।

कृत्योकेष्णुच्—नञ् से उत्तरवर्त्ती कृत्यप्रत्ययान्त, उकप्रत्ययान्त, इष्णुच्प्रत्ययान्त तथा चारु आदि उत्तरपदों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं।

---

(१) गुणप्रतिषेध इत्येव, अन्यो यः पचादपच इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

रोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते ॥ अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः । गृहपति । गृहपतिकः ॥ राजाह्नोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञ्स्वर एव भवति ॥

विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

तृन्नन्त अन्न तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । अकर्त्ता । २ । अन्न—अनन्नम् २ । तीक्ष्ण—अतीक्ष्णम् २ । शुचि—अशुचिः । २ । पक्षेऽव्ययस्वर एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तदित्येभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा यस्य स इदंप्रथमः । इदंद्वितीयः । इदंतृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्द्वितीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः । तद्द्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीहाविति किम् ? अनेन प्रथम इदम्प्रथमः । तृतीयेति योगविभागात् समासः । इदमेतत्तद्भ्य इति किम् ? यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् ? तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणन इति किम् ? अयं प्रथम एषां न इदम्प्रथमः । द्रव्यगणनमेतत् । गणन इति किम् ? अयंप्रथमः एषामिदं प्रथमाः । इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं भवति इदम्प्रथमकाः । बहुव्रीहावित्येतत् , वनं समास इति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना । त्रिस्तना । चतुःस्तना । संख्याया इति किम् ? दर्शनीयस्तना । स्तन इति किम् ? द्विशिराः(१) ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषाऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय । चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहाय । चतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तो भवति ।

विभाषा—नञ् से उत्तरवर्त्ती उत्तरपदस्थानीय तृत्प्रत्ययान्त, अन्न, तीक्ष्ण तथा शुचि शब्दों के अन्त्य स्वर विकल्प से उदात्त होते हैं ।

बहुव्रीहौ—बहुव्रीहि समास में इदम् , एतद् तथा तद् से परवर्त्ती प्रथम शब्द तथा क्रिया की गणना में वर्त्तमान पूरण प्रत्ययसे विशिष्ट शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं ।

संख्यायाः—बहुव्रीहि समास में संख्यावाचक शब्द से परवर्त्ती स्तन शब्द का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है ।

विभाषा—छन्दोविषय में संख्यावाचकशब्दोत्तरवर्त्ती स्तन शब्द का अन्त्य स्वर बहुव्रीहि समास में विकल्प से उदात्त होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञाविषयक बहुव्रीहि समास में उत्तरपदस्थानीय मित्र तथा अजिन शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं ।

---

(१) त्रिशिरा इत्यधिकमन्यत्र ।

देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । वृकाजिनः । कूलाजिनः । कृष्णाजिनः । संज्ञायामिति किम् ? प्रियमित्रः । महाजिनः ॥ ॐऋषिप्रतिषेधो मित्रेॐ । विश्वामित्र ऋषिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । वस्त्रान्तरः, पटान्तरः, कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं, व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन इति किम् ? आत्मान्तरः । आत्मा स्वभावोऽन्तरोऽन्तो यस्यासावात्मान्तरः ।

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुखः । भद्रमुखः । स्वाङ्गमिति किम् ? दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते ॥

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय दिकशब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय=उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । दिक्शब्द-प्राङ्मुखः, प्रत्यङ्मुखः । गो-गोमुखः । महत्-महामुखः । स्थूल-स्थूलमुखः । मुष्टि-मुष्टिमुखः । पृथु-पृथुमुखः । वत्स-वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । प्रक्षालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति तदा निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् सिंहमुखः २ । व्याघ्रमुखः ॥ २ ॥

जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥१७०॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमितप्रतिपन्नान् वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजग्धः । पलाण्डुभक्षितः । काल-मासजातः । संवत्सरजातः । द्व्यहजातः । त्र्यहजातः । सुखादिभ्यः-सुखजातः । दुःखजातः । तृप्रजातः । जात्यादिभ्य इति किम् ? पुत्रजातः । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् ? वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृतमितप्रति-

---

ऋषिप्रति—ऋष्यर्थक मित्र शब्द के अन्तोदात्तत्व का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

व्यवायिनः—बहुव्रीहिसमास मे व्यवधानवाचक शब्दों से उत्तर में वर्तमान अन्तर शब्द का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है ।

मुखम्—बहुव्रीहि समास में स्वाङ्गवाचक उत्तरपदस्थानीय मुखशब्द का अन्त्य स्वर उदात्त हो जाता है ।

नाव्यय—अव्यय, दिक्-शब्द, गो-महत् , स्थूल, मुष्टि, पृथु तथा वत्स शब्दों से परवर्त्ती उत्तरपदस्थानीय मुखशब्द का अन्त्य स्वर बहुव्रीहि समास में उदात्त नहीं होता है ।

निष्ठोपमा—निष्ठाप्रत्ययान्त तथा उपमानवाचक शब्दों से परवर्त्ती उत्तरपदस्थानीय स्वाङ्गवाचक मुख शब्द का अन्त्य स्वर विकल्प से उदात्त होता है ।

जातिकाल—आच्छादनार्थकभिन्न जातिवाचक, कालवाचक तथा सुख आदि शब्दों से परवर्त्ती क्तप्रत्ययान्त शब्दो में कृत, मित तथा प्रतिपन्न शब्दों को छोड़कर अन्य के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं बहुव्रीहि समास में ।

पन्ना इति किम् ? कुण्डमितः। कुण्डकुतः। कुण्डप्रतिपन्नः। एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य (१) पूर्वनिपातो न भवत्येवास्मादेव ज्ञापकात्। प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः। सुखादयस्तृतीयेऽध्याये पठ्यन्ते।

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्द उत्तरपदे वा अन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः। दन्तजातः। २ स्तनजातः। २ कालात् मासजातः। २। संवत्सरजातः। २ सुखादिभ्यः—सुखजातः। २ दुःखजातः। २

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति। अयवो देशः। अव्रीहिः। अमाषः। सुयवः। सुव्रीहिः। सुमाषः। समासस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते। समासान्ताश्चावयवा भवन्तीत्यनृचो बह्वृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति।

कपि(२) पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति। अकुमारीको देशः। अवृषलीकः। अब्रह्मबन्धूकः। सुकुमारीकः। सुवृषलीकः। सुब्रह्मबन्धूकः।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वोऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे। अयवको देशः। अव्रीहिकः। अमाषकः। सुयवकः। सुव्रीहिकः। सुमाषकः। पूर्वमिति वर्त्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं, प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम्। ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति। तेनाज्ञकः सुज्ञक इत्यत्र कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्त्तते तस्मान्नञ इव स्वरो भवति। नञ्सुभ्यामित्युक्तम्। बहोरपि तथा भवति—बहुयवो देशः। बहुव्रीहिः। बहुतिलः। कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति—बहुकुमारीको देशः। बहुवृषलीकः। बहुब्रह्मबन्धूकः। ह्रस्वान्ते-

---

वा जाते—बहुव्रीहि समास में जातिवाचक, कालवाचक तथा सुख आदि शब्दों से परवर्त्ती जात शब्द का अन्त्य स्वर विकल्प से उदात्त होता है।

नञ्सुभ्याम्—बहुब्रीहिसमास में नञ् तथा सु से उत्तरवर्त्ती उत्तरपदों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं।

कपि—नञ् तथा सु से परवर्त्ती उत्तरपद के बाद यदि कप् प्रत्यय हो तो कप् से पूर्ववर्त्ती स्वर उदात्त होता है।

ह्रस्वान्ते—बहुव्रीहि समास में नञ् तथा सु से पर में यदि कप्प्रत्यय विशिष्ट ह्रस्वान्त प्रकृति हो तो प्रकृति के अन्त्य स्वर से पूर्व स्वर उदात्त होता है न कि कप्प्रत्ययविशिष्ट उत्तरपद के अन्त्य स्वर (कप् के अकार) से पूर्व स्वर उदात्त (होता है)।

बहोः—उत्तरपदार्थ के बहुत्व के प्रतिपादक बहु शब्द से परवर्त्ती उत्तरपद का स्वरविधान भी नञ्-पूर्वक उत्तरपद के स्वरविधान के समान होता है।

---

(१) पूर्वनिपातो न भवतीत्यस्य स्थाने परनिपातो भवति। इति पा०।

(२) प्रत्ययस्य प्रकृत्यवयवतया कपोऽकारस्यैव अन्तोदात्तत्वनियमेनोदात्तत्वप्राप्तौ कपः पूर्वस्य स्वरस्योदात्तत्वं विधीयते (श्रीना०)

ऽन्त्यात् पूर्वमित्युक्तं। बहोरपि तथा भवति—बहुयवकोदेशः। बहुव्रीहिकः। बहुमाषकः। नञो जरमरमित्रमृता इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति—बहुजरः। बहुमरः। बहुमित्रः। बहुमृतः। उत्तरपदभूम्नीति किम्? बहुषु मनोऽस्य बहुमना अयम्।

न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयोऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति। बहुगुणा रज्जुः। बह्वक्षरं पदम्। बहुच्छन्दो मानम्। बहुसूक्तः। बह्वध्यायः। गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः। अवयवा इति किम्? बहुगुणो ब्राह्मणः। अध्ययनश्रुतसदाचारादयोऽत्र गुणाः।

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे। प्रपृष्ठः। प्रोदरः। प्रललाटः। ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते। ध्रुवमस्य शीलमिति यथा। सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः। उपसर्गादिति किम्? दर्शनीयललाटः। स्वाङ्गमिति किम्? प्रशाखो वृक्षः। ध्रुवमिति किम्? उद्बाहुः क्रोशति। अपर्श्विति किम्? उत्पर्शु। विपर्शु।

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात् परमन्तोदात्तं भवति। प्रवणे यष्टव्यम्। निर्वणे प्रणिधीयते। प्रनिरन्तरिति णत्वम्। समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहावेव हि स्यात्।

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति। अन्तर्वणो देशः। अनुपसर्गार्थं आरम्भः॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति। प्रान्तः। पर्यन्तः। बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोऽन्तश्शब्दो नान्तोदात्तो भवति। न्यन्तः। व्यन्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः। तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितो भवति॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरुत्तरमभितोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति। परिकूलम्। परितीरम्।

न गुणादयः—अवयवार्थक बहुशब्द से उत्तरवर्त्ती गुण आदि शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त नहीं होते हैं।

उपसर्गात्—प्र आदि शब्दों से परवर्त्ती उत्तरपदस्थानीय पर्शुशब्दभिन्न शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं यदि समुदाय से स्वाङ्ग की सार्वकालिक एकरूपता (=ध्रुवत्व) की प्रतीति होती हो।

वनम्—समासमात्र में प्रादिपूर्वक वनशब्द अन्तोदात्त होता है।

अन्तः—अन्तः शब्द से परवर्त्ती वन शब्द भी समासमात्र में अन्तोदात्त होता है।

अन्तश्च—प्रादि से उत्तरवर्त्ती अन्तः शब्द भी समासमात्र में अन्तोदात्त हो जाता है।

न निवि—परन्तु नि तथा वि से परवर्त्ती अन्तः शब्द का अन्तोदात्तत्व नहीं होता है।

परेरभितो—किसी एक पदार्थ के दोनों भागों में होनेवाले पदार्थ के वाचक शब्द मण्डल शब्द यदि परिशब्द से पर में हों तो अन्तोदात्त हो जाते हैं।

परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा । अव्ययीभावपक्षेऽपि हि, परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावोऽस्यास्तीति तदभितोभावि । यच्चैवंस्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् । प्रगृहम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् ? प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायामिति किम् ? प्रपीठम्(१) ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरुलपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मक्षिकम् । एषां प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्कालकः । निष्क्रान्तः कालकादिति कन् प्रत्ययान्तेन नालशब्देन प्रादिसमासः । निष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेषः । दुस्तरीपः । अवितॄस्तॄतन्त्रिभ्य ईः । तरीः । तां पातीति तरीपः । कुत्सितस्तरीपो दुस्तरीपः । निस्तरीप इति केचित् पठन्ति । अपरे निस्तरीक इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति । निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् । ॐपरेर्हस्तपादकेशकर्षाःॐ । परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥

अपाच्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् । अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्युक्तम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामन्शब्दश्चापादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तो नास्ति तदाऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यच्प्रत्ययस्य चित्वादेव सिद्धम् । अनित्यश्च समासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् ।

प्रादस्वाङ्गम्—संज्ञाविषय में प्रशब्द से परवर्त्ती स्वाङ्गवाचकभिन्न शब्द अन्तोदात्त हो जाता है।

निरुदकादीनि—निरुदक आदि समस्त शब्द-समूह भी अन्तोदात्त होता है।

परेः—परिशब्द से परवर्त्ती हस्त, पाद, केश तथा कर्ष शब्द अन्तोदात्त हो जाते हैं।

अभेर्मुखम्—अभि से परवर्त्ती मुख शब्द अन्तोदात्त हो जाता है।

अपाच्च—'अप' शब्द से परवर्त्ती मुख शब्द भी अन्तोदात्त हो जाता है।

स्फिगपूत—'अप' शब्द से परवर्त्ती स्फिग, पूत, वीणा, अञ्जस्, अध्वन्, कुक्षि, सीर एवं सीरवाचक अन्यान्य शब्द तथा नामन् शब्द अन्तोदात्त हो जाते हैं।

---

(१) प्राक्षः इति पाठान्तरम्।

अपकुक्षिः। अपसीरः। अपहलम्। अपलाङ्गलम्। अपनाम। सर्वत्र प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा। स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च॥

अधेरुपरिस्थम्॥ १८८॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति। अधिदन्तः। अधिकर्णः। अधिकेशः। अध्यारूढो दन्त इति प्रादिसमासः।। अध्यारूढो वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः। दन्तस्योपरि योऽन्यो दन्तो जायते स उच्यतेऽधिदन्त इति। उपरिस्थमिति किम्? अधिकरणम्॥

अनोरप्रधानकनीयसी॥ १८९॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति। अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः। अनुमध्यमः। पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम्। अनुगतः कनीयाननुकनीयान्। उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम्। प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम्। अप्रधानकनीयसी इति किम्? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः॥ १९०॥

पुरुषशब्दोऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोऽन्तोदात्तो भवति। अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः। अन्वादिष्टोऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा। अवादिष्ट इति किम्? अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः॥

अतेरकृत्पदे॥ १९१॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्ता भवति। अत्यङ्कुशो नागः। अतिकशोऽश्वः। पदशब्दः खल्वपि–अतिपदा शक्करी। अकृत्पदे इति किम्? अतिकारकः। ❀अतेर्धातुलोप इति(१)वक्तव्यम्❀। इह मा भूत्–शोभनो गार्ग्यः अतिगार्ग्यः। इह च यथा स्यात्–अतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति॥

नेरनिधाने॥ १९२॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति अनिधाने। निधानमप्रकाशता। तद्भिन्नमनिधानं प्रकाशनम् निमूलम्। न्यक्षम्। नितृणम्। बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम्। अनिधान इति किम्? निधाग वृषलः। निदण्डः। निहितवाक् निहितदण्ड इत्यर्थः। निशब्दोऽत्र निधानार्थं ब्रवीति। प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः॥

अधेरुपरि—अधि शब्द से परवर्त्ती उपरिस्थित पदार्थवाचक शब्दों के अन्त्य स्वर उदात्त हो जाते हैं।

अनोः—अनु शब्द से परवर्त्ती अप्रधानपदार्थवाचक शब्द तथा कनीयस् शब्द अन्तोदात्त हो जाते हैं।

पुरुषश्च—अनुशब्द से परवर्त्ती अन्वादिष्टवाचक पुरुष शब्द अन्तोदात्त हो जाता है।

अतेरकृत्—अति शब्द से परवर्त्ती अकृदन्त शब्द तथा पद शब्द अन्तोदात्त हो जाते हैं।

अतेः—अति शब्द से परे उक्त उत्तरपद का अन्तोदात्तत्व तभी समझना चाहिए यदि अति के बाद आए हुए धातु का लोप—अदर्शन अथवा अप्रयोग—हुआ हो।

नेरनिधाने—निशब्द से परवर्त्ती उत्तरपद अन्तोदात्त हो जाते हैं यदि समुदाय से अनिधान (=प्रकटता) की प्रतिपत्ति हो।

---

(१) अत्र धातुलोपः अदर्शनम् अप्रयोगो वेति यथास्थलम् अतिकारकः अत्यङ्कुशः इत्युभयोरपि संग्रहः। (श्रीना०)

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतोंऽशुः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । राजन् शब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्यदा टज् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन् हि सति चित्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अंशु । जन । राजन् । उष्ट्र । खेटक । अजिर । आर्द्रा । श्रवण । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । अंश्वादिः । तत्पुरुष इति किम् ? प्रतिगता अंशवोऽस्य प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥

उपादुत्तरं द्व्यजजिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन् वर्जयित्वा । उपगतो देवमुपदेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोडः । अजिन-उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् ? उपगौरः । उपनैषः । गौर । नैष । तैल । लेट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्प । पाद । गौरादिः । तत्पुरुष इत्येव—उपगतः सोमोस्य उपसोमः ॥

सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥

सुशब्दात् परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपणं निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्फिताभ्यां सुप्रत्यवसितः । सुशब्दोऽत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्ववक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सोरिति । किम् ? कुब्राह्मणः । अवक्षेपण इति किम् ? शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु ॥

विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद् , उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति, उत्पुच्छयतेरच् , उत्पुच्छस्तदा, थाथादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्र विभाषा भवति । तत्पुरुष इत्येव—उदस्तं पुच्छमस्य उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् दत् मूर्द्धन् इत्येषूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा २ । त्रिदन् । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो गृह्यते । ददिति कृतददादेशोदन्तशब्दः । मूर्द्धन्निति स्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं

प्रतेरंश्वादयः—तत्पुरुष समास में प्रतिशब्द से परवर्ती अंशु आदि शब्द अन्तोदात्त हो जाते हैं ।

उपात्—उपशब्द से परवर्त्ती गौरादिगणपठितशब्दभिन्न द्व्यच् (=दो स्वरों से सम्पन्न शब्द) तथा अजिन शब्द अन्तोदात्त हो जाते हैं ।

सोरवक्षेपणे—सुशब्दपूर्वक उत्तरपद तत्पुरुषसमास में अन्तोदात्त हो जाता है समुदाय से निन्दा के गम्यमान होने पर ।

विभाषोत्पुच्छे—तत्पुरुषसमासान्तर्गत उत्पुच्छ शब्द का अन्तोदात्तत्व वैकल्पिक है ।

द्वित्रिभ्याम्—द्विपूर्वक पादशब्दोत्तरपदक, द्विपूर्वक दन्तशब्दोत्तरपदक, द्विपूर्वक मूर्धन्शब्दोत्तरक एवम् त्रिपूर्वक पादशब्दोत्तरपदक, त्रिपूर्वक दन्तशब्दोत्तरपदक तथा त्रिपूर्वक मूर्धन् शब्दोत्तरपदक बहुव्रीहिसमास में उत्तरपदों का वैकल्पिक अन्तोदात्तत्व होता है ।

पक्षे भवत्येव—द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् ? कल्याणमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् ? द्विहस्तम् । बहुव्रीहाविति किम् ? द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सक्थं चाऽक्रान्तात्(१) ॥ १९८ ॥

सक्थमिति कृतसमासान्तः सक्थिशब्दोऽत्र गृह्यते, सोऽक्रान्तात् परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरसक्थः २ । श्लक्ष्णसक्थः २ । अक्रान्तादिति किम् ? चक्रसक्थः । षचश्चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि विषये परादिरुदात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव गृह्यते । अञ्जिसक्थमालभेत । त्वाष्टौ लोमसक्थौ । ऋजुबाहुः । वाक्पतिः । चित्पतिः ॥

(२)परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं(३) ततः ॥

परादिरुदाहृतः । परान्तः । ॐअन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्ॐ । त्रिचक्रेण त्रिबन्धुरेण । त्रिवृता रथेन । पूर्वान्तः । ॐपूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्ॐ । मरुद्वृद्धः । पूर्वादिः । ॐपूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्ॐ । दिवोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वं संगृहीतं भवति ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

सक्थम्—क्रशब्दान्तभिन्न शब्दों से परवर्ती सक्थ शब्द विकल्प से अन्तोदात्त होता है ।

परादिः—वेद में उत्तरपदभूत पर शब्द (= सक्थ) शब्द का आद्युदात्तत्व भी बाहुल्येन होता है ।

अन्तोदात्त—त्रिचक्र आदि शब्दों के भी वैदिक प्रयोग में अन्तोदात्तत्व का प्रतिपादन करना चाहिए ।

पूर्वपदान्तोदात्त—मरुद्वृद्ध आदि शब्दों में पूर्वपद के अन्तोदात्तत्व को भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

पूर्वपदाद्युदात्त—दिवोदास आदि समस्त शब्दों में पूर्वपद के आद्युदात्तत्व का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

षष्ठ अध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

---

(१) न क्र-शब्दः अन्ते यस्य स अक्रान्तः = गौरादिशब्दः । चक्रश्च क्रान्तः शब्दः । (श्रीना०)
(२) बहुलग्रहणलब्धार्थमाह—परादिरिति । (श्रीना०)
(३) अत्र भाष्ये 'बहुलं स्मृतः' इति पाठो लभ्यते । (श्रीना०)

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽलुगुत्तरपद इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान् मुक्तः । अल्पान् मुक्तः । उत्तरपद इति किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकाद्, निःस्तोकः । अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदेऽलुग्भवति-स्तोकान् मुक्तः । अल्पान् मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान् मुक्तः । समासे कृते प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुवचनान्तानां तु स्तोकादीनामनभिधानात् समास एव न भवति-स्तोकाभ्यां मुक्तः । स्तोकेभ्यो मुक्त इति । तेनात्र न कदाचिदप्यैकपद्यमैकस्वर्यं च भवति । ॐब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्ॐ । ब्राह्मणादादाय शंसतीति, ब्राह्मणाच्छंसीति ऋत्विग्विशेषस्य(१) रूढिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता वावयवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति उत्तरपदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् । ॐअञ्जस उपसंख्यानम्ॐ । अञ्जसाकृतम् । ॐपुंसानुजो जनुषान्ध इति वक्तव्यम्ॐ । पुंसानुजः । पुंसा हेतुनानुजः । जनुषान्धः । जनुषा हेतुनाऽन्धः । तृतीयेति योगविभागात् समासः । जनुरिति जन्मनो नामधेयम्(२) ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

अलुक्—अब यहाँ से उत्तरसूत्रों में 'अलुक्' तथा 'उत्तरपदे' का अधिकार समझना चाहिए ।

पञ्चम्याः—स्तोकार्थक, अन्तिकार्थक, दूरार्थक तथा कृच्छ्रार्थक शब्दोंसे परवर्त्ती पञ्चमी का उत्तरपदके परे रहते अलुक् होता है, अर्थात लुक् नहीं होता है ।

ब्राह्मणात्—ब्राह्मणाच्छंसिन् शब्द में भी उत्तरपद के परे पञ्चमी के अलुक् का प्रतिपादन करना चाहिए ।

ओजः—ओजस्, सहस्, अम्भस् तथा तमस् शब्दों से विहित पञ्चमी का अलुक् होता है उत्तरपद के परे रहने पर ।

अञ्जसः—अञ्जस् शब्द से विहित तृतीया का भी उत्तरपद के परे रहते लुक् नहीं होता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए ।

पुंसानुजो—'पुंसानुजः' तथा 'जनुषान्धः' शब्दों में भी उत्तरपद के परे तृतीया के अलुक् का व्याख्यान करना चाहिए ।

मनसः—मनस् शब्द विहित तृतीया का उत्तरपद के परे लुक् नहीं होता है समुदाय से संज्ञा की प्रतीति होने पर ।

---

(१) विशेषस्य कस्यचिदिति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

(२) पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नामधेयमित्यन्तोपपाठः पदमञ्जर्यामसत्वाव ।

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुग्भवति। मनसादत्ता। मनसागुप्ता। मनसासंगता। संज्ञायामिति किम्? मनोदत्ता। मनोगुप्ता॥

आज्ञायिनि(१) च॥ ५॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति। मनसाऽऽज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी॥

आत्मनश्च पूरणे॥ ६॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलुग्भवति। आत्मनापञ्चमः। आत्मनाषष्ठः। तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया। तृतीयेति योगविभागात् समासः। आत्मना वा कृतः पञ्चमः, आत्मनापञ्चमः। कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति? बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थोऽस्यासावात्मचतुर्थः॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः॥ ७॥

वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या। आख्या संज्ञा। यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग्भवति। आत्मनेपदम्। आत्मनेभाषा। तादर्थ्ये चतुर्थी। चतुर्थीति योगविभागात् समासः॥

परस्य च॥ ८॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग्भवति। परस्मैपदम्। परस्मैभाषा॥

हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्॥ ९॥

हलन्तादन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति। युधिष्ठिरः। त्वचिसारः। गविष्ठिर इत्यत्र, गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव वचनादलुक्। अदन्तात्—अरण्येतिलकाः। अरण्येमाषकाः। वनेकिंशुकाः। वनेहरिद्रकाः। वनेबल्वजकाः। पूर्वाह्णस्फोटकाः। कूपेपिशाचकाः। हलन्तादिति किम्? नद्यां कुक्कुटिका, नदीकुक्कुटिका। भूम्यां पाशाः, भूमिपाशाः। संज्ञायामिति किम्? अक्षशौण्डः। ॐहृद्द्युभ्यां ङेः॥। हृद् दिवइत्येताभ्यामुत्तरस्य ङेरलुक् भवति। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्॥

आज्ञायिनि—आज्ञायिन् शब्द के उत्तरपदस्थानीय होने पर भी मनस्शब्दविहित तृतीया का लुक् नहीं होता है।

आत्मनश्च—पूरणप्रत्ययान्त यदि उत्तरपद हो तो आत्मन् शब्द से विहित तृतीया का भी लुक् नहीं होता है।

वैयाकरणा—वैयाकरणमात्र द्वारा व्यवह्रियमाण संज्ञा-शब्द के पूर्वावयव आत्मन् शब्द से विहित चतुर्थी विभक्ति का उत्तरपद के परे लुक् नहीं होता है।

परस्य—वैयाकरणमात्रप्रसिद्ध संज्ञावाचक शब्द के पूर्वावयव 'पर' शब्द से विहित चतुर्थी का भी उत्तरपद के परे लुक् नहीं होता है।

हलदन्तात्—हलन्त तथा अदन्त शब्दों से विहित सप्तमी का उत्तरपद के परे लुक् नहीं होता है समुदाय से संज्ञा की यदि प्रतीति होती हो।

हृद्द्युभ्याम्—हृद् तथा द्यु शब्द से विहित ङि विभक्ति का उत्तरपद के परे लुक् नहीं होता है—ऐसा समझना चाहिए।

---

(१) असंज्ञार्थं वचनम्। (श्रीना०)

कार(१)नाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भवति । सूपेशाणः(२) । दृषदिमाषकः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । कारविशेषस्य संज्ञा एताः । तत्र पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेष्यन्ते–कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाम्नीति किम् ? अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचामिति किम् ? यूथेपशुः यूथपशुः । हलादाविति किम् ? अविकटे उरणः, अविकटोरणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी, नदीदोहनी ॥

मध्याद् गुरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदेऽलुग्भवति । मध्येगुरुः ॥ *अन्ताच्चेति वक्तव्यम्* ॥ अन्तेगुरुः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकवर्जितात् स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकाम उत्तरपदेऽलुग्भवति । कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्धशिखः । अकाम इति किम् ? मुखे कामोऽस्य, मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् ? अक्षशौण्डः । हलन्तादित्येव । अङ्गुलित्राणः । जङ्घावलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुग् भवति । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । उभयत्र विभाषेयम् । स्वाङ्गाद् बहुव्रीहौ पूर्वेण नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च नेन्सिद्धबध्नातिषु चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः(३) ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

कारनाम्नि—जिस समस्त शब्द से प्राग्देशीय कार, अर्थात् वणिगादि द्वारा राजा को कर के रूप में समर्पित धन, का अभिधान होता हो उस समास के हलन्त तथा अदन्त पूर्वपदों से विहित सप्तमी का भी लुक् नहीं होता है यदि उत्तरपद हलादि हो ।

मध्याद्—मध्य शब्द से विहित सप्तमी का गुरु शब्द के उत्तरपद होने पर लुक् नहीं होता है ।

अन्ताच्चेति—गुरु शब्द के उत्तरपद होने पर अन्त शब्द विहित सप्तमी के लुगभाव की भी व्याख्या करनी चाहिए ।

अमूर्ध—मूर्धन् तथा मस्तक शब्दों से भिन्न हलन्त तथा अदन्त स्वाङ्गवाचक शब्दों से विहित सप्तमी का काम शब्दभिन्न उत्तरपद के परे लुक् नहीं होता है ।

बन्धे—घञन्त बन्ध शब्द के उत्तरपदस्थानीय होने पर हलन्त तथा अदन्त शब्दों से विहित सप्तमी का विकल्प से अलुक् होता है ।

तत्पुरुषे—तत्पुरुष समास में कृदन्त के उत्तरपद होने पर पूर्वपदविहित सप्तमी का बाहुल्येन अलुक् होता है ।

---

(१) वणिग्भिः पशुपालकैः कर्षकैश्च राज्ञे देयं धनाकारः, स एव कारः, प्रज्ञादित्वादण् । उक्तार्थे च "पाणिनिकालीन भारतवर्ष" (पृ० १४०) इति ग्रन्थो द्रष्टव्यः । (श्रीना०)

(२) सूकुटेकार्षापणमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

(३) कारिकाबन्ध इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । न च भवति-कुरुचरो, मद्रचरः ॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव् इत्येतेषां ज उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्ष, क्षर, शर, वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या ज उत्तरपदे विभाषाऽलुग्भवति । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुग्भवति । घ-पूर्वाह्णेतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे । पूर्वाह्णतमे । काल-पूर्वाह्णे काले । पूर्वाह्णकाले । तन-पूर्वाह्णेतने । पूर्वाह्णतने । कालनाम्न इति किम् ? शुक्लतरे । शुक्लतमे । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यते, "हृदयस्य हृल्लेख" इति लेखग्रहणाल्लिङ्गात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥

शय, वास, वासिन् इत्येतेषूत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुग्भवति । खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी । अकालादिति किम् ? पूर्वाह्णशयः । हलन्तादित्येव । भूमिशयः । ॐअपो योनियन्मतुषु(१)सप्तम्या अलुग्वक्तव्यःॐ । अप्सुयोनिः । अप्सव्यः । अप्सुमन्तौ । अप्सु भव इति दिगादित्वाद्य-

---

प्रावृट्—'ज' शब्द के उत्तरपदत्व में पूर्वपदस्थानीय वर्ष, क्षर, शर तथा वर शब्दों से विहित सप्तमी का विकल्प से लुक् नहीं होता है ।

घकाल—घसंज्ञक प्रत्ययों, काल शब्द तथा तनप्रत्यय के परे रहते कालवाचकशब्दविहित सप्तमी का विकल्प से लुक् नहीं होता है ।

शयवास—उत्तरपद के स्थान में शय, वास तथा वासिन् शब्द के प्रयुक्त होने पर कालवाचकभिन्न शब्द विहित सप्तमी का विकल्प से लुक् नहीं होता है ।

अपो—योनि शब्द, यत्प्रत्ययान्त शब्द तथा मतुप् प्रत्यय (अथवा मति शब्द) के परे अप् शब्द विहित सप्तमी के लुक् नहीं होने की व्याख्या करनी चाहिए ।

---

(१) अत्र हरदत्तः—सप्तम्यन्तान्मतुपोऽसम्भवात् अप्स्विवति शब्दो ययोरस्ति तौ अप्सुमन्तौ कारीर्याभाज्यभागौ, तयोर्हि 'अप्स्वग्ने सधिष्टव:', 'अप्सु मे सोमो अब्रवीत्' इत्यनुवाक्ययोरप्सुशब्दोऽस्ति । यद्येवम् अनुकरणत्वात् अस्यवामीयादिवत् लुक् न भविष्यति, किं मतुब्ग्रहणेन ? अन्ये तु मतिशब्दं (मतुपः स्थाने) पठन्ति, उदाहरन्ति-'अत्र सोमो वाप्सुमतिः' इति; तत्तु भाष्ये न दृष्टम्—इति व्याचष्टे । परन्त्वाधुनिके भाष्यपुस्तके तु "अलुगुत्तरपदे" (पा० सू० ६।३।१) इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानम्' इत्युक्त्वा 'अप्सुमतिः' इत्युदाहृतम् । "हलोनन्तराः" (पा० सू० १।१।७) सूत्रभाष्यव्याख्यायाम् भर्तृहरिणापि "इदं तर्हि प्राप्नोति—अप्सुयोनिः, अप्सुमतिः इति, 'अपो योनियन्मतिषु' (अपो योनिजमतिषु इति मुद्रितपाठस्त्वपपाठः) इति अलुकि कृते अत्रापि नास्ति अवग्रहः" इत्युक्तौ उदाहरणे वार्तिके च मतिशब्दः पठितः । तस्माद्धरदत्तोक्तं चिन्त्यम् एव । मतिशब्दपाठस्यौचित्यं युक्त्यन्तरेण अपि नागेशेन समर्थितम् । उद्योते उक्तवार्तिकव्याख्यानकाले इति तत एवावधेयम् (श्रीना०) ।

त्प्रत्यय(१) सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात् समासः ॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥

इन्नन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुङ्न भवति । स्थण्डिलशायी(२)सिद्ध-सांकाश्यसिद्धः, काम्पिल्यसिद्धः । बध्नाति-चक्रबन्धकः, चरकबन्धकः । "सप्तमी" इति योगविभागात् समासः । चक्रबन्ध इति केचिदुदाहरन्ति । तत्पचाद्यजन्तं द्रष्टव्यम् । घञन्ते हि "बन्धे च विभाषा" इत्युक्तम् ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुङ्न भवति । समस्थः । विषमस्थः । कूटस्थः । पर्वतस्थः । भाषायामिति किम् ? कृष्णोस्या खरेष्ठः । "पूर्वपदात्" इति षत्वम् ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुग्भवति । चौरस्यकुलम् । वृषलस्यकुलम् । आक्रोश इति किम् ? ब्राह्मणकुलम् । ॐषष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग्वक्तव्यःॐ । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । ॐआमुष्यायणामुष्य-पुत्रिकामुष्यकुलिके चालुग्वक्तव्यःॐ अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् । अमुष्य पुत्रस्य भावः—आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । तथा आमुष्यकुलिकेति । ॐदेवानां प्रिय(३)इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यःॐ । देवानाम्प्रियः । ॐशेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः सञ्ज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यःॐ । शुनःशेपः शुनःपुच्छः शुनोलाङ्गूलः । ॐदिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यःॐ । दिवोदासाय गायति ॥

नेन्सिद्ध—इन् प्रत्ययान्त शब्द, सिद्ध शब्द तथा बध्न धातु के परे रहने पर सप्तमी का अलुक् नहीं होता है ।

स्थे च—स्थ-शब्द के उत्तरपदस्थानीय होने पर सप्तमी का अलुक् नहीं होता है, यदि प्रयोग भाषाविषयक (अर्थात लौकिक प्रयोग) हो ।

षष्ठ्याः—आक्रोश के समुदायगम्य होने पर उत्तरपद के परे षष्ठी का लुक् नहीं होता है ।

षष्ठीप्रकरणे—युक्तिशब्द के उत्तरपद होने पर वाक् शब्द से विहित, दण्ड शब्द के उत्तर-पदत्व में दिक् शब्द से तथा हर शब्द के उत्तरपदत्व में पश्यत् शब्द से विहित षष्ठी के अलुक् का प्रतिपादन कर्त्तव्य है ।

आमुष्यायणा—आमुष्यायण, आमुष्यपुत्रिका तथा आमुष्यकुलिका शब्दों की सिद्धि के लिए भी अदस्शब्द से विहित षष्ठी के अलुक् का प्रतिपादन करना चाहिए ।

देवानाम्—'देवानाम्प्रिय' शब्द की सिद्धि के लिए भी देवशब्दविहित षष्ठीबहुवचन के अलुक् का व्याख्यान करना चाहिए ।

शेपपुच्छ—शेप, पुच्छ तथा लाङ्गूल शब्दों के उत्तरपदस्थानापन्न होने पर पूर्वपदस्थानीय श्वन् शब्द से विहित षष्ठी के अलुक् का भी प्रतिपादन करना चाहिए यदि समुदाय संज्ञावाचक हो ।

दिवश्च—दास शब्द के उत्तरपदस्थानीय होने पर दिव् शब्द विहित षष्ठी के अलुक् का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

---

(१) कैयटस्तु तत्र साधुरिति यदित्याह, तदर्थदृष्ट्या नातीव मनोरमम् इति वृत्तावुपेक्षितम् । (श्रीना०)

(२) स्थण्डिलवर्तीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

(३) लोकेपि यदृच्छायैवानुसरति कर्त्तव्याऽकर्त्तव्यविवेचनमकृत्वैव अत एव मूर्खः स प्रियो भवति । अतो देवानामपि तथाविध एव मूर्खो जनः प्रिय इति स्पष्टम् । (श्रीना०)

पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्त्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमानेऽन्यतरस्यां षष्ठ्या अलुग्भवति । दास्याः पुत्त्रः दासीपुत्त्रः । वृषल्याः पुत्त्रः—वृषलीपुत्त्रः । आक्रोश इत्येव—ब्राह्मणीपुत्त्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो योनिसम्बन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः षष्ठ्या अलुग्भवति होतुरन्तेवासी होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । ऋत इति किम्, आचार्यपुत्त्रः मातुलपुत्त्रः । विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् । विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यादन्यत्र मा भूत्-होतृधनम्, पितृधनम्, होतृगृहम्, पितृगृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ, पति इत्येतयोरुत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यो विभाषाऽलुग्भवति । मातुःष्वसा, मातुःस्वसा, मातृष्वसा । पितुःष्वसा, पितुःस्वसा, पितृष्वसा । यदा लुक् तदा "मातृपितृभ्यां स्वसा" इति नित्यं षत्वम्, यदा त्वलुक् तदा "मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्" इति विकल्पेन षत्वम् । दुहितुः पतिः दुहितृपतिः । ननान्दुः पतिः ननान्दृपतिः ॥

आनङ्(१)ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारान्तानां विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्त्तारौ । योनिसम्बन्धेभ्यः—मातापितरौ । याताननान्दरौ । नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्यर्थम् । ऋत इति किम् ? पितृपितामहौ । पुत्र इत्यनुवर्त्तते, ऋत इति च । तेन पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे ऋकारान्तस्यादेशो भवति-पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति । इन्द्रावरुणौ । इन्द्रासोमौ । इन्द्राबृहस्पती । द्वन्द्व इति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्व इति निपात्यते । तत्र ये लोकप्रसिद्धसाहचर्या वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्तेषामिह ग्रहणं भवति । तेन ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणावित्येवमादौ न भवति । ॐउभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । अग्निवायू । वाय्वग्नी ॥

पुत्रे—पुत्र शब्द के उत्तरपदत्व में आक्रोश के समासगम्य होनेपर पूर्वपदविहित षष्ठी का विकल्प से लुक् नहीं होता है ।

ऋतो—उत्तरपद के परे ऋकारान्त शब्दों से, विद्याकृतसम्बन्धवाचक तथा योनिकृतसम्बन्धवाचक शब्दों से विहित षष्ठी का लुक् नहीं होता है ।

विभाषा—उत्तरपद के स्थान में स्वसृ तथा पतिशब्दों के रहने पर ऋकारान्त, विद्यासम्बन्धवाचक तथा योनिसम्बन्धवाचक शब्दों से विहित षष्ठी का लुक् नहीं होता है ।

आनङ्—ऋकारान्त शब्दों में, विद्यासम्बन्धवाचक शब्दों में तथा योनिसम्बन्धवाचक शब्दो में यदि द्वन्द्व समास होता है तो पूर्वपद को 'आनङ्' आदेश हो जाता है ।

देवताद्वन्द्वे—देवतावाचक शब्दों में द्वन्द्वसमास के विधान होने पर भी पूर्वपद को 'आनङ्' आदेश हो जाता है ।

उभयत्र—परन्तु यदि देवताद्वन्द्व में पूर्वपद अथवा उत्तरपद के रूप में वायु शब्द का प्रयोग हुआ हो तो पूर्वपद को 'आनङ्' आदेश नहीं होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

---

(१) ङित्त्वात्सर्वादेशत्वबाधात् अलोन्त्यस्यादेशः । (श्रीना०)

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम, वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति। अग्नीषोमौ। अग्नीवरुणौ। "अग्ने स्तुत्स्तोमसोमाः" इति षत्वम् ॥

इद् वृद्धौ ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरिकारादेशो(१) भवति। आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। आग्निमारुतं कर्म्म क्रियते। अग्नीवरुणौ देवते अस्य। अग्नामारुतौ देवते अस्येति तद्धितः। "देवताद्वन्द्वे च" इत्युभयपदवृद्धौ कृतायामानङमीत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते। वृद्धाविति किम्? आग्नेन्द्रः। "नेन्द्रस्य परस्य" इत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिद्धयते ॥ *इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः*। आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिविस्येतस्य द्यावा(२) इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे। द्यावाक्षामा। द्यावाभूमी ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति चकाराद् द्यावा च। दिवस्पृथिव्यौ। द्यावापृथिव्यौ(३)। अकारोच्चारणं सकारस्य विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम्। तेन रुत्वादीनि न भवन्ति। कथं द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः(४) ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥

उषस उषासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे। उषासासूर्यम्। उषासानक्ता ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥

ईदग्नेः—सोमशब्द के साथ तथा वरुणशब्द के साथ देवताद्वन्द्व के विधान होने पर पूर्वपदस्थानापन्न अग्नि शब्द के स्थान में ईकार अन्तादेश हो जाता है।

इद्—यदि देवताद्वन्द्व में उत्तरपद कृतवृद्धिकार्य हो तो पूर्वपदस्थानापन्न अग्नि शब्द के स्थान में इत अन्तादेश हो जाता है।

इद्वृद्धौ—कृतवृद्धिकार्य उत्तरपद के रूप में कृतवृद्धि विष्णु शब्द के प्रयुक्त होने पर पूर्वपदस्थानीय अग्नि शब्द के स्थान में सूत्र-प्राप्त इत आदेश का प्रतिषेध समझना चाहिए।

दिवो—देवताद्वन्द्व में उत्तरपद के परे दिव शब्द के स्थान में द्यावा आदेश हो जाता है।

दिवसश्च—पृथिवीशब्द के उत्तरपदत्व में देवताद्वन्द्वघटक पूर्वपद के रूप में प्रयुज्यमान दिव् शब्द के स्थान में दिवस् आदेश हो जाता है।

उषासोषसः—देवताद्वन्द्व में उत्तरपद के परे पूर्वपदस्थानीय उषस् शब्द के स्थान में उषासा आदेश हो जाता है।

मातर—उदीच्य आचार्यों के मत में मातृपितृ शब्दों के द्वन्द्व में पूर्वपदस्थानीय मातृशब्द के स्थान में अरङ् आदेश हो जाता है।

---

(१) अत्र अलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते। (श्रीना०)

(२) अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः (श्रीना०)

(३) द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(४) छान्दसत्वेन निर्वाहः कार्य इत्यर्थः (श्रीना०)

मातरपितरावित्युदीचामाचार्याणां मतेनारङादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते। मातरपितरौ। उदीचामिति किम् ? मातापितरौ(१) ॥

पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते। आ मा गन्तां पितरामातरा च। पूर्वपदस्य अरङादेशो निपात्यते। उत्तरपदे तु "सुपां सुलुक्" इति आकारादेशः। तत्र "ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः" इति गुणः। छन्दसीति किम् ? मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान् येन समानायामाकृतावेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कः शब्दः, तदेतदेवं कथं भवति ? भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः। ऊङोऽभावोऽनूङ् भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दः। बहुव्रीहिरयम्, अलुग् निपातनात् पञ्चम्याः, तस्य भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति, समानाधिकरण उत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रियादिवर्जिते। दर्शनीयभार्यः। श्लक्ष्णचूडः। दीर्घजङ्घः। स्त्रिया इति किम् ? ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, ग्रामणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कादिति किम् ? खट्वाभार्यः। समानायामाकृताविति किम् ? द्रोणीभार्यः(२)। कथं गर्भिभार्यः(३)। प्रसूतभार्यः। प्रजातभार्य इति ? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। अनूङ् इति किम् ? ब्रह्मबन्धूभार्यः। समानाधिकरण इति किम् ? कल्याण्या माता–कल्याणीमाता। स्त्रियामिति किम् ? कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधाना इमे। अपूरणीति किम् ? कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। कल्याणीदशमाः। प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। अप्पूरणीप्रमाण्योरित्यत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्यप्प्रत्ययो न भवति। अप्रियादिष्विति किम् ? कल्याणीप्रियः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। अम्बा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। प्रियादिः। दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति प्राग-

---

पितरा—छन्दोविषय प्रयोग में 'पितरामातरा' शब्द का निपातन होता है।

स्त्रियाः—पूरणी-प्रियादिभिन्न समानाधिकरण स्त्रीलिङ्ग उत्तरपद के परे रहते भाषितपुंस्क ऊङ्प्रत्ययान्तभिन्न स्त्रीलिङ्ग शब्द का पुंलिङ्गवत् रूप हो जाता है।

तसिलादिषु—तसिल् प्रत्यय से लेकर कृत्वसुच्प्रत्यय तक जितने प्रत्ययों का विधान किया गया है उन प्रत्ययों के परे रहते भाषितपुंस्क ऊङ्प्रत्ययान्तभिन्न स्त्रीलिङ्ग शब्द का पुंल्लिङ्गवत् रूप हो जाता है।

---

(१) 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इत्यानङादेशः।

(२) प्रवृत्तिनिमित्तपदेन द्रोणशब्दस्य पुंसि स्त्रियां च वर्त्तमानत्वम् परिमाणविशेषे पुंसि द्रोणशब्दः गवादन्यां च (गोभक्षणस्थाने च) स्त्रियां वर्त्तते इति भावः।

(३) समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्यर्थे हि गर्भिभार्य इत्यादौ न प्राप्नोति, भिन्नास्वाकृतिष्वेव गर्भिण्यादिशब्दानां भाषितपुंस्कत्वात्। तथा हि अनवयवभूतगर्भसम्बन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्त्रियां गर्भिणीशब्दः प्रवर्त्तते, पुंसि तु व्रीहिरूपार्थे अवयवभूतगर्भसम्बन्धम् इति समानाकृतित्वाभावः। प्रसूतप्रजातशब्दौ च स्त्रिया वर्त्तमानौ गर्भविमोचनं प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः, पुंसि तु गर्भाधानमिति समानाकृतित्वाभाव इति कैयटन्यासहरदत्तादयः। तदेतद्विवेचनीयम्। (श्रीना०)

तस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्भवति। तस्याः शालायाः ततः। तस्यां तत्र। यस्या यतः। यस्यां यत्र। तसिलादिषु परिगणनं कर्त्तव्यम्-त्रतसौ। तरप्तमपौ। चरट्जातीयरौ। कल्पब्देश्यदेशीयरः। रूपप्पाशपौ। थमूथालौ, दार्हिलौ। तिरतातिलौ। ॐशसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यःॐ। बह्वीभ्यो देहि, बहुशो देहि। अल्पाभ्यो देहि, अल्पशो देहि। ॐत्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यःॐ। पट्व्या भावः, पटुत्वम्। पटुता। गुणवचनस्येति किम् ? कठ्या भावः, कठीत्वं, कठीता॥ ॐभस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यःॐ। हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम्। अढ इति किम्? श्यैनेयः। रौहिणेयः। कथमग्नायी देवताऽस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। ठक्छ-सोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यःॐ। भवत्याश्छात्रा भावत्काः। भवदीयाः॥

क्यङ्मानिनोश्च॥ ३६॥

क्यङि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनूङ् पुंवद्भवति। एनी, एतायते। श्येनी, श्येतायते। मानिनि-दर्शनीयमानी अयमस्याः। दर्शनीयमानिनीयमस्याः। मानिनो ग्रहणमस्त्र्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च। इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्वेणैव सिद्धम्॥

न कोपधायाः॥ ३७॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति। पाचिकाभार्यः। कारिकाभार्यः। वृजिकाभार्यः। मद्रिकाभार्यः। मद्रिकाकल्पा। मद्रिकायते। वृजिकायते। मद्रिकामानिनी। वृजिकामानिनी। विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम्। ॐकोपधप्रतिषेधे-तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्, पाकभार्यो भेकभार्य इति॥

संज्ञापूरण्योश्च॥ ३८॥

संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति। दत्ताभार्यः। गुप्ताभार्यः। दत्तापाशा। गुप्तापाशा। दत्तायते। गुप्तायते। दत्तामानिनी। गुप्तामानिनी पूरण्याः-पञ्चमीभार्यः।

शसि—शस् प्रत्यय के परे रहते बह्वर्थक तथा अल्पार्थक स्त्रीलिङ्ग शब्दों का भी पुंल्लिङ्गवत् रूप होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

त्वतलोः—गुणवचन स्त्रीलिङ्ग शब्द का भी पुंल्लिङ्गवत् रूप समझना चाहिए यदि उससे पर में त्व अथवा तल् प्रत्यय हो।

भस्याढे—ढप्रत्ययभिन्न तद्धितप्रत्ययों के परे रहने पर भसंज्ञक स्त्रीलिङ्ग शब्द का भी पुंवत् रूप होता है—यह समझना चाहिए।

ढक्—ढक् तथा छस् प्रत्ययों के परे रहने पर भी स्त्रीलिङ्ग शब्द का पुंवत् रूप समझना चाहिए।

क्यङ्—क्यङ् तथा मानिन् प्रत्ययों के परे भी भाषितपुंस्क अङ्प्रत्ययान्तभिन्न स्त्रीलिङ्ग शब्द का पुंवत् रूप हो जाता है।

न कोपधायाः—ककारोपध भाषित पुंस्क स्त्रीलिङ्ग शब्द का समानाधिकरण स्त्रीलिङ्ग उत्तरपद के परे रहने पर भी पुंवत् रूप नहीं होता है।

कोपध—ककारोपध के पुंवत्त्व का जो प्रतिषेध किया गया है वहाँ ककारोपध शब्द से तद्धित-प्रत्यय सम्बन्धी ककार तथा वुप्रत्ययसम्बन्धी ककार जिन शब्दों की उपधा में होगा उन्हीं शब्दों का ग्रहण समझना चाहिए।

संज्ञा—संज्ञावाचक शब्द तथा पूरणी (=पूरणप्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्ग) शब्दों का भी पुंवत् रूप नहीं होता है।

दशमीभार्यः। पञ्चमीपाशा। दशमीपाशा। पञ्चमीयते। दशमीयते। पञ्चमीमानिनी। दशमीमानिनी।

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि रक्तेऽर्थे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्भवति। स्रौघ्नीभार्यः। माथुरीभार्यः। स्रौघ्नीपाशा। माथुरीपाशा। स्रौघ्नीयते। माथुरीयते। स्रौघ्नीमानिनी। माथुरीमानिनी। वृद्धिनिमित्तस्येति किम्? मध्यमभार्यः। तद्धितस्येति किम्? काण्डलावभार्यः। बहुव्रीहिपरिग्रहः किमर्थः? तावद्भार्यः। यावद्भार्यः। अरक्तविकार इति किम्? कषायेण रक्ता काषायी, काषायी बृहतिका यस्य स काषायबृहतिकः। लोहस्य विकारो लौहा, लौही ईषा यस्य रथस्य स लौहेषः(१)॥

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि(२) ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः। दीर्घकेशीभार्यः। दीर्घकेशीपाशा। श्लक्ष्णकेशीपाशा। दीर्घकेशीयते। श्लक्ष्णकेशीयते। स्वाङ्गादिति किम्? पटुभार्यः। ईत इति किम्? अकेशभार्यः। अमानिनीति किम्? दीर्घकेशमानिनी॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः। कठीभार्यः। बह्वृचीभार्यः। कठीपाशा। बह्वृचीपाशा। कठीयते। बह्वृचीयते। अमानिनीत्येव। कठमानिनि। बह्वृचमानिनी॥ अयं प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नेष्यते॥ हस्तिनीनां समूहः, हास्तिकम्॥

पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीयदेशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः पुंवद्भवति। प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः। न कोपधाया इत्युक्तम्, तत्रापि भवति–पाचकवृन्दारिका। पाचकजातीया। पाचकदेशीया। "संज्ञापूरण्योश्च" इत्युक्तं तत्रापि भवति–दत्तवृन्दारिका। दत्तजातीया। दत्तदेशीया। पूरण्याः–पञ्चमवृन्दारिका। पञ्चमजातीया। पञ्चमदेशीया। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इत्युक्तं तत्रापि भवति–स्रौघ्नजातीया। स्रौघ्नदे-

---

वृद्धि—रक्तार्थक तथा विकारार्थक तद्धितप्रत्ययों से भिन्न वृद्धिनिमित्तभूत तद्धितप्रत्यय से विशिष्ट स्त्रीलिङ्ग शब्द का भी समानाधिकरण स्त्रीलिङ्ग उत्तरपद के परे पुंवत् रूप नहीं होता है।

स्वाङ्गात्—मानिन्भिन्न उत्तरपद के परे स्वाङ्गवाचक ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द का पुंवत् रूप हो जाता है।

जातेश्च—जातिवाचक स्त्रीलिङ्ग शब्दों का भी पुंवत् रूप नहीं होता है।

पुंवत्—कर्मधारयसमास में उत्तरपद के परे तथा जातीय एवम् देशीय प्रत्ययों के परे ऊङ्प्रत्ययान्तभिन्न भाषितपुंस्क स्त्रीलिङ्ग शब्द का पुंवत् रूप हो जाता है।

---

(१) खादिरेष इति पुस्तकान्तरेऽधिकम्।

(२) अत्र "स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि" इति भाष्यवार्त्तिकम्। अत एव कैयटेनापि व्याख्यातम् 'स्वाङ्गाच्चेतः' इत्येतावत्सूत्रमिति कृत्वा वार्तिकारम्भः। अत एव च अमानिनीति वार्त्तिके दर्शनात् सूत्रे प्रक्षिप्तम् इति पदमञ्जर्यामपि। परन्तु कैयटोक्तेरेतत् प्रतीयते यदत्र सूत्रपाठे तदानीमपि अमानिनिग्रहणसत्त्वाऽसत्त्वे मतभेद आसीदेव। अत एव प्रक्रियाकौमुद्यामपि सूत्रे एव अमानिनीति पठितम्। नव्यैस्तु त्यक्तम्। (श्रीना०)

शीया। स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीत्युक्तम्-तत्रापि भवति-श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका। श्लक्ष्णमुखजातीया। श्लक्ष्णमुखदेशीया। जातेश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति-कठवृन्दारिका। कठजातीया। कठदेशीया। भाषितपुंस्कादित्येव, खट्वावृन्दारिका। अनूङित्येव, ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका। ❀कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः❀। कुक्कुट्या अण्डं, कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदं, मृगपदम्। मृग्याः क्षीरं, मृगक्षीरम्। काक्याः शावः, काकशावः। न वाऽस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात्। स्त्रीत्वमनेन विना पूर्वपदार्थोऽत्र जातिः सामान्येन विवक्षितः। पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खिद्घादिकेषु भवति विप्रतिषेधेन। खित्-कालिमन्या। हरिणिमन्या। घादिपट्वितरा। पट्वितमा। पट्विरूपा। पट्विकल्पा। क-पट्विका। मृद्विका। इडविड् दरद् पृथु उशिजित्येते जनपदशब्दाः क्षत्रियवचनाः। तत्र तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियामतश्चेति लुकि कृते इडविड्वृन्दारिकेति विगृह्य समासः क्रियते। ततः पुंवद्भावेन ऐडविडादयः पुंशब्दाः क्रियन्ते। ऐडविडवृन्दारिका। औशिजवृन्दारिका(१)॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु भाषितपुंस्कात्परो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति। घ-ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। रूप-ब्राह्मणिरूपा। ब्राह्मणिकल्पा। चेलट्-ब्राह्मणिचेली। ब्रुव-ब्राह्मणिब्रुवा। गोत्र-ब्राह्मणिगोत्रा। मत-ब्राह्मणिमता। हत-ब्राह्मणिहता। घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि। ब्रुव इति ब्रवीतीति ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशो गुणश्च निपातनान्न भवति। ङ्य इति किम्? दत्तातरा। गुप्तातरा। अनेकाच इति किम्? नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति। भाषितपुंस्कादित्येव। आमलकीतरा। कुवलीतरा॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम्। कश्च शेषः? अङी च या नदी, ङ्यन्तं च यदेकाच्। ब्रह्मबन्धुतरा। ब्रह्मबन्धूतरा। वीरबन्धुतरा। वीरबन्धूतरा। स्त्रितरा। स्त्रीतरा। स्त्रितमा। स्त्रीतमा। ❀कृन्नद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः❀। लक्ष्मीतरा। तन्त्रीतरा॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति। श्रेयसितरा। श्रेयसीतरा। श्रेयस्तरा। विदुषितरा। विदुषीतरा। विद्वत्तरा। पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः। प्रकर्षयोगात् प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्वा सिद्धम्॥

कुक्कुट्यादीनाम्—अण्ड आदि शब्दों के परे रहते कुक्कुटी आदि शब्दों का पुंवद्भाव होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

घरूप—घ (तरप्-तमप्), रूपप्, कल्पप्, चेलट्, ब्रुव, गोत्र, मत तथा हत शब्दों के परे रहते भाषितपुंस्क ङीप्रत्ययान्त अनेकाच् स्त्रीलिङ्ग शब्दों को पुंवद्भाव हो जाता है।

नद्याः—घ आदि शब्दों (प्रत्ययों) के परे रहने पर पूर्वसूत्रलक्ष्यभिन्न नदीसंज्ञक शब्दों को विकल्प में ह्रस्वादेश हो जाता है।

कृन्नद्याः—कृत्प्रत्ययान्त शब्द यदि नदीसंज्ञक की प्रकृति हो तो उसे घ आदि प्रत्ययों के परे उसके स्थान में ह्रस्वादेश नहीं होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

उगितश्च—उगित् प्रकृतिक नदी के स्थान में भी विकल्प से ह्रस्वादेश होता है।

---

(१) दारदवृन्दारिका। पार्थवृन्दारिकेत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत आकारादेशो भवति। महादेवः। महाब्राह्मणः। महाबलः। जातीये-महाजातीयः। समानाधिकरणजातीययोरिति किम्? महतः पुत्रो महत्पुत्रः। लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि न स्याद् महाबाहुरिति। तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम्। अमहान् महान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान्महदर्थस्य न भवत्यात्वम्। ॐमहदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम्ॐ। महत्या घासः। महाघासः। महत्याः करः, महाकरः। महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः। ॐअष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम्ॐ। अष्टाकपाले चरुं निर्वपेत्। हविषीति किम्? अष्टकपालं ब्राह्मणस्य। ॐगवि च युक्तेऽष्टन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ। अष्टागवेन शकटेन। युक्त इति किम्? अष्टगवं ब्राह्मणस्य। तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्योः। द्वादश। द्वाविंशतिः। द्वात्रिंशत्। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अष्टात्रिंशत्। द्व्यष्टन इति किम्? पञ्चदश। संख्यायामिति किम्? द्वैमातुरः। आष्टमातुरः। अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किम्? द्वित्राः(१) त्रिदशाः। द्व्यशीतिः। ॐप्राक् शतादिति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्-द्विशतम्। द्विसहस्रम्। अष्टशतम्। अष्टसहस्रम् ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयस्इत्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। त्रयस्त्रिंशत्। संख्यायामित्येव, त्रैमातुरः। अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येव। त्रिदशाः। त्र्यशीतिः। प्राक् शतादित्येव। त्रिशतम्। त्रिसहस्रम् ॥

आन्महतः—समानाधिकरण उत्तरपद के परे तथा जातीयर प्रत्यय के परे महत् को आकार अन्तादेश हो जाता है।

महदात्वे—असमानाधिकरण उत्तरपदों में घास, कर तथा विशिष्ट शब्दों के परे भी महत् शब्द के आत्वादेश तथा पुंवद्भाव का प्रतिपादन करना चाहिए।

अष्टनः—कपाल शब्द के उत्तरपदस्थानीय होने पर उसके परे अष्टन्-शब्द के आत्व का भी उपसंख्यान (=प्रतिपादन) करना चाहिए, यदि समुदाय हविर्वाचक हो।

गवि च—गोशब्द के परे रहते भी अष्टन् शब्द के आत्व का उपसंख्यान करना चाहिए, यदि समुदाय से 'युक्त' अर्थ गम्यमान हो।

द्व्यष्टनः—बहुव्रीहिभिन्न समास में अशीति शब्दात्मक उत्तरपद को छोड़कर संख्यावाचक उत्तरपद के परे द्वि तथा अष्टन् शब्दों को आत्व हो जाता है।

प्राक् शतात्—संख्यावाचक उत्तरपदों में शतसंख्या से न्यून संख्या के वाचक शब्दों का ही ग्रहण विवक्षित है।

त्रेस्त्रयः—बहुव्रीहिभिन्न समास में अशीतिशब्दभिन्न संख्यावाचक उत्तरपद के परे त्रि के स्थान में त्रयस् आदेश हो जाता है।

---

(१) द्वौ वा त्रयो वेत्यर्थे संख्याव्ययेति बहुव्रीहिः समासः (श्रीना०)

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत् प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्व्यष्टन् त्रि इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत्(१) । प्राक् शतादित्येव । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम्(२) ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः । हृदयं लिखतीति, हृल्लेखः । यत्–हृदयस्य प्रियं, हृद्यम् । अण्–हृदयस्येदं, हार्दम् । लास–हृदयस्य लासो, हृल्लासः । लेख इत्यण्णन्तस्य ग्रहणमिष्यते । घञि तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ ५१ ॥

शोक ष्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति । हृच्छोकः । हृदयशोकः । ष्यञ्–सौहार्द्यम् । सौहृदय्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । हृदादेशपक्षे, हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति उभयपदवृद्धिः । रोग–हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समानार्थो हृत्शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहत इत्येतेषूत्तरपदेषु । पादाभ्यामजतीति पदाजिः, पादाभ्यामततीति पदातिः । अजयतिभ्यां पादे चेत्यौणादिक इण्प्रत्ययः । तत्राजेर्वीभावो न भवत्यत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छतीति पदगः । पादेनोपहतः, पदोपहतः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तस्तस्य स्थाने पदादेश उपदेश एवान्तोदात्तो निपात्यते, तेन पदोपहत इति तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं भवति । पदाजिः, पदातिः, पदग इत्येतेषु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे । पादौ विध्यन्ति, पद्याः

विभाषा—बहुव्रीहिभिन्न समास में अशीतिशब्दभिन्न चत्वारिंशत् आदि संख्यावाचक उत्तरपद के परे द्वि, अष्टन् तथा त्रि शब्द के स्थान पूर्वोक्त आदेश (द्वि, अष्टन् आत्व; त्रि त्रयस्) विकल्प से होते हैं ।

हृदयस्य—लेख, यत् , अण् तथा लास शब्दों के परे हृदय शब्द के स्थान में हृत् आदेश हो जाता है ।

वा शोक—शोक, ष्यञ् तथा रोग के परे रहने पर हृदय के स्थान में विकल्प से हृत् आदेश होता है ।

पादस्य—आजि, आति, ग तथा उपहत शब्दों के परे रहने पर पाद शब्द के स्थान में पत् आदेश हो जाता है ।

पद्यत्यतदर्थे—तादर्थ्यभिन्नार्थ में यत् प्रत्यय के परे रहते पाद शब्द के स्थान में पद् आदेश हो जाता है ।

---

(१) "अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत् । द्वापञ्चाशत्" इत्यधिकः क्वचित् पाठः ।

(२) सर्वेषां ग्रहणं त्रयाणामपि यथा स्याद् इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

शर्कराः। पद्याः कण्टकाः । अतदर्थ इति किम् ? पादार्थमुदकं पाद्यम्। ॐपद्भावे इके चरतावुपसंख्यानम्ॐ । पादाभ्यां चरति, पदिकः। पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति पादशब्दात् ष्ठन् प्रत्ययः। शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह इष्यते। तेन "पणपादमाषशताद्यत्" इत्यत्र पदादेशो न भवति-द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् ॥

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम, काषिन्, हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति। हिम-पद्धिमम्। काषिन्-अथ पत्काषिणो यान्ति। हति-पद्धतिः ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥

ऋक्संबन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति। पच्छो गायत्रीं शंसति। पादं पादं शंसतीति "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" इति शस्प्रत्ययः। ऋच इति किम्? पादशः कार्षापणं ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष, मिश्र, शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो भवति। पद्घोषः। पादघोषः। पन्मिश्रः। पादमिश्रः। पच्छब्दः। पादशब्दः। ॐनिष्के चेति वक्तव्यम्ॐ। पन्निष्कः। पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति, उत्तरपदे परतः। उदमेघा नाम, यस्य औदमेघिः पुत्रः। उदवाहो नाम, यस्य औदवाहिः पुत्रः। संज्ञायामिति किम्? उदकगिरिः। ॐसंज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम्ॐ। लोहितोदः। नीलोदः। क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेषं, वास, वाहन, धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति। उदपेषं पिनष्टि। "स्नेहने पिषः" इति णमुल्। वास-उदकस्य वासः उदवासः। वाहन-उदकस्य वाहनः उदवाहनः। धि-उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिः ॥

पद्भावे—चरत्यर्थक इक के परे भी पाद शब्द के स्थान में पद् आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

हिमकाषि—हिम, काषिन् तथा हति शब्दों के परे रहने पर भी पाद शब्द के स्थान में पत् आदेश हो जाता है।

ऋचः—ऋक्सम्बन्धी पाद शब्द के स्थान में पत् आदेश हो जाता है 'श' प्रत्यय के परे रहने पर।

वा घोष—घोष, मिश्र तथा शब्द शब्दों के परे रहने पर पाद शब्द के स्थान में विकल्प से पत् आदेश होता है।

निष्के—निष्क शब्द के परे भी पाद शब्द के स्थान में पत् आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

उदकस्योदः—संज्ञाविषय में उत्तरपद के परे उदक शब्द के स्थान में उद आदेश हो जाता है।

संज्ञायाम्—संज्ञाविषयमें उत्तरपदस्थानीय उदक शब्द के स्थान में भी उद आदेश का विधान समझना चाहिए।

पेषंवास—पेषम्, वास, वाहन तथा धि शब्दों के परे भी उदक शब्द के स्थान में उद आदेश हो जाता है।

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्तते । एकोऽसहायस्तुल्यजातीयेनानन्तरेण हलादिना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः । उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाविति किम् ? उदकस्थलम् । पूरयितव्य इति किम् ? उदकपर्वतः ।

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, हार, वीवध, गाह इत्येतेषूत्तरपदेषूदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्थः-उदमन्थः, उदकमन्थः । ओदन-उदकेनौदनः-उदौदनः, उदकौदनः । सक्तु-उदकेन सक्तुः-उदसक्तुः, उदकसक्तुः । बिन्दु-उदकस्य बिन्दुः-उदबिन्दुः, उदकबिन्दुः । वज्र-उदकस्य वज्रः-उदवज्रः, उदकवज्रः । भार-उदकं बिभर्तीति-उदभारः । उदकभारः । हार-उदकं हरतीति-उदहारः । उदकहारः । वीवधः-उदकस्य वीवधः-उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह-उदकं गाहत इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम् । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धूपुत्रः । इक इति किम् ? खट्वापादः । मालापादः । अङ्य इति किम् ? गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति-कारीषगन्धीपतिरिति । इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च न भवति-श्रीकुलम् । भ्रूकुलम् । काण्डीभूतम् । वृषलीभूतम् । भ्रुकुंसादीनां तु भवत्येव-भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । अपर आह-भ्रूकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम्* ॥ भ्रकुंसः । भ्रकुटिः ॥

एक (१)तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकमयम् । एकस्या भाव एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे-एकस्याः क्षीरम्-एकक्षीरम् । एकदुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति । अचा हि गृह्यमाणमत्र विशेष्यते, न पुनरज् गृह्यमाणेनेति ॥

एकहलादौ—पूरयितव्यार्थक एकहलादि शब्द के उत्तरपद स्थानापन्न होने पर पूर्वपदस्थानीय उदक शब्द के स्थान में विकल्प से उद आदेश हो जाता है ।

मन्थौदन—मन्थ, ओदन, सक्तु, विन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, और गाह शब्दों के परे उदक शब्द के स्थान में विकल्प से उद आदेश हो जाता है ।

इको—ङीप्रत्ययान्तभिन्न इगन्तशब्द के स्थान में उत्तरपद के परे होने पर विकल्प से ह्रस्वादेश हो जाता है गालव आचार्य के मत में ।

भ्रूकुंसादीनाम्—कुंस आदि उत्तरपद के परे रहने पर भ्रू शब्द के स्थान में अकारादेश का विधान करना चाहिए ।

एक—तद्धित उत्तरपद के परे रहने पर एकाशब्द के स्थान में (अन्त में) ह्रस्वादेश हो जाता है ।

---

(१) एक इत्यविभक्तिको निर्देशः । तत्र समानाधिकरणे स्त्रियाः पुंवद्भावेनैव ह्रस्वरूपलाभे व्यधिकरणार्थमिदमिति भावः (श्रीना०)

ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

ङ्यन्तस्याबन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति। ङ्यन्तस्य संज्ञायाम्-रेवतिपुत्रः, रोहिणिपुत्रः, भरणिपुत्रः। न च भवति-नान्दीकरः, नान्दीघोषः। नान्दीविशालः। ङ्यन्तस्य छन्दसि-कुमारिदारा, प्रदविदा। न च भवति-फाल्गुनीपौर्णमासी, जगतीछन्दः। आबन्तस्य संज्ञायाम्-शिलवहम्, शिलप्रस्थम्। न च भवति-लोमकागृहम्। लोमकाखण्डः। आबन्तस्य छन्दसि-अजक्षीरेण जुहोति, ऊर्णम्रदा पृथिवी विश्वधायसम्। न च भवति-ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो ङ्यापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति। तदजाया भाव अजत्वम्। अजात्वम्। तद्रोहिण्या भावो रोहिणित्वम्। रोहिणीत्वम्। संज्ञायामसंभवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टकेषीकामालानां चित तूल भारिन् इत्येतेषूत्तरपदेषु यथासंख्यं ह्रस्वो भवति। इष्टकचितम्। इषीकतूलम्। मालभारिणी कन्या। इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति-पक्वेष्टकचितम्, मुञ्जेषीकतूलम्, उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्त उत्तरपदेऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति। कालिंमन्या। हरिणिंमन्या। मुमा ह्रस्वो न बाध्यते। अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं स्यात्। अनव्ययस्येति किम् ? दोषामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिः। अनव्ययस्येत्येतदेवं ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुस्, द्विषत् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्त उत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्ययस्य। अरुंतुदः। द्विषंतपः। अजन्तानाम्-कालिमन्या। अरुर्द्विषदजन्तस्येति किम् ? विद्वन्मन्या। अनव्ययस्येत्येव—दोषामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिः। अन्तग्रहणं किम् ? कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम्। अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाचः खिदन्त उत्तरपदेऽमागमो भवति, अम्प्रत्ययवच्च = द्वितीयकवचनवच्च स भवति। अमिति हि द्विरावर्त्तते। गांमन्यः। स्त्रींमन्यः। स्त्रियंमन्यः। नर-

---

ङ्यापोः—संज्ञा तथा छन्दो-विषय प्रयोग में ङीप्रत्ययान्त तथा टाप्प्रत्ययान्त शब्दों के स्थान में बाहुल्येन ह्रस्वादेश हो जाता है।

त्वे च—त्व प्रत्यय के परे भी ङीप्रत्ययान्त तथा आप्प्रत्ययान्त शब्दों को बाहुल्येन ह्रस्व हो जाता है।

इष्टकेषीका—चित, तूल तथा भारिन् के उत्तरपदत्व में क्रमशः पूर्वपदस्थानीय इष्टका, इषीका तथा माला शब्दों को ह्रस्वादेश हो जाता है।

खित्यनव्ययस्य—खिदन्त उत्तरपद के परे अव्ययभिन्न शब्दों को ह्रस्वादेश हो जाता है।

अरुर्द्विषत्—खिदन्त उत्तरपद के परे अरुस्, द्विषत् तथा अजन्त शब्दों को मुम् (म्) का आगम हो जाता है।

इचः—खिदन्त उत्तरपद के परे इजन्त एकाच् शब्द को अम् का आगम हो जाता है और वह अमागम द्वितीयैकवचन अम् की तरह कार्यों का विषय हो जाता है।

ङ्मन्यः। श्रियंमन्यः। भ्रुवंमन्यः। अम्प्रत्ययवच्चेत्यतिदेशादात्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशा भवन्ति। इच इति किम्? त्वङ्मन्यः। एकाच इति किम्? लेखाभ्रुंमन्यः। अथेह कथं भवितव्यम्–श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यत इत्युपक्रम्य श्रिमन्यमिति भाष्ये स्थितम्। तत्रेदं भाष्यकारस्य दर्शनमत्र विषये परित्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्त्तते। यथा प्रष्ठादयः स्त्रियाम्। तत्र स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुग्भवति॥

वाचंयमपुरंदरौ च॥ ६९॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते। वाचंयम आस्ते। पुरं दारयतीति पुरंदरः॥

कारे सत्यागदस्य॥ ७०॥

कारशब्द उत्तरपदे सत्य, अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति। सत्यं करोतीति सत्यस्य वा कारः सत्यङ्कारः। एवमगदंकारः॥ ॐअस्तुसत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम्ॐ। अस्तुंकारः(१)॥ ॐभक्षस्य छन्दसि कारे मुम् वक्तव्यःॐ॥ भक्षं करोतीति भक्षस्य वा कारः, भक्षंकारः। छन्दसीति किम्? भक्षकारः। ॐधेनोर्भव्यायां मुम्वक्तव्यःॐ॥ धेनुंभव्या॥ ॐलोकस्य पृणे मुम्वक्तव्यःॐ॥ लोकंपृणा। ॐइत्येऽनभ्यासस्य मुम्वक्तव्यः॥ अनभ्यासमित्यः। ॐभ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे मुम् वक्तव्यःॐ। भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः॥ ॐगिलेऽगिलस्य मुम् वक्तव्यःॐ। तिमिङ्गिलः। अगिलस्येति किम्? गिलगिलः॥ ॐगिलगिले चेति वक्तव्यम्ॐ॥ तिमिङ्गिलगिलः॥ ॐउष्णभद्रयोः करणे मुम् वक्तव्यःॐ॥ उष्णंकरणम्॥ भद्रंकरणम्। ॐसूतोग्रराजभोजमेरुभ्यः इत्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशो वा वक्तव्यःॐ॥ सूतपुत्री, सूतदुहिता। उग्रपुत्री, उग्रदुहिता। राजपुत्री, राजदुहिता। भोज-

---

वाचंयम—वाचंयम तथा पुरन्दर शब्दों का निपातन होता है।

कारे—कार शब्द के उत्तरपदस्थानापन्न होने पर सत्य तथा अगद शब्दों को भी मुम् का आगम हो जाता है।

अस्तु-सत्यागदस्य—अस्तु, सत्य तथा अगद शब्दों को कार शब्द के परे मुम् के आगम का व्याख्यान करना चाहिए।

भक्षस्य—छन्दोविषयप्रयोग में भक्ष शब्द को कार शब्द के परे मुम् के आगम का प्रतिपादन करना चाहिये।

धेनोः—भव्या शब्द के परे धेनु शब्द को भी मुम् के आगम का विधान करना चाहिए।

लोकस्य—पृण शब्द के परे लोक शब्द को मुमागम का विधान करना चाहिए।

इत्ये—इत्य शब्द के परे अनभ्यास शब्द को मुम् के आगम का विधान करना चाहिए।

भ्राष्ट्राग्न्योः—इन्ध शब्द के परे भ्राष्ट्र तथा अग्नि शब्दों को मुम् के आगम का विधान करना चाहिए।

गिले—गिल शब्द के परे गिल-शब्द भिन्न शब्दों को मुम् के आगम का प्रतिपादन करना चाहिए।

गिलगिले—गिलगिल शब्द के परे भी गिल-शब्द भिन्न शब्दों के मुमागम का भी प्रतिपादन करना चाहिए।

उष्णभद्रयोः—करणशब्द के परे उष्ण तथा भद्र शब्दों को मुम् के आगम का विधान करना चाहिए।

सूतोग्र—सूत, उग्र, राजन्, भोज तथा मेरु शब्दों से परवर्त्ती दुहितृ शब्द के स्थान में पुत्रट् आदेश हो जाता है विकल्प से।

---

(१) अस्तुंकारः = अभ्युपगमः।

पुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री, मेरुदुहिता । केचित्तु, शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति(१) तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते–शैलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे ञप्रत्यये मुमागमो भवति । श्येनपातोऽस्यां क्रीडायां श्यैनम्पाता मृगया । तैलम्पाता । ञ इति किम् ? श्येनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन्त उत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिंचरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । राज्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । खिति कृति नित्यं भवति–रात्रिंमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अब्राह्मणः । अवृषलः । असुरापः । असोमपः ॥ ॐनञो नलोपोऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम्ॐ ॥ अपचसि त्वं जाल्म ! अकरोषि त्वं जाल्म ! ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

तस्माल्लुप्तनकारान्नञः नुडागमो भवति अजादावुत्तरपदे । अनजः । अनश्वः । तस्मादिति किम् ? नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्" इति आप्नोति ॥

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभ्राट्, नपात्, नवेदा, नासत्या, नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । नभ्राजत इति, नभ्राट् । भ्राजतेः क्विबन्तस्य नञ्समासः नपात्–न पातीति, नपात् । पातिः शत्रन्तः । नवेदाः–न वेत्तीति नवेदाः । वेत्तेरसुन्प्रत्ययान्तः । नासत्याः सत्सु साधवः सत्याः न सत्या असत्याः, न असत्याः नासत्याः । नमुचि–न मुञ्चतीति, नमुचिः । मुचेरौणादिकः किप्रत्ययः । नकुल–नास्य कुलमस्ति, नकुलः । नख–नास्य खमस्तीति, नखम् । नपुंसक–न स्त्री न पुमान्नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसक-भावो

श्येन—अप्रत्ययान्त पातशब्दात्मक उत्तरशब्द के परे श्येन तथा तिल शब्दों को मुम् का आगम हो जाता है।

रात्रेः—कृदन्तोत्तरपद के परे रात्रि शब्द को विकल्प से मुम् का आगम हो जाता है।

नलोपो—उत्तरपद के परे नञ् के नकार (=न्) का लोप हो जाता है।

नञो—निन्दा के गम्यमान होने पर तिङन्त उत्तरपद के परे नञ् के नकार का लोप प्रतिपादनीय है।

तस्मान्नुडचि—उत्तरपद के अजादि होने पर लुप्तनकार नञ् (=अ) को नुट् का आगम हो जाता है।

नभ्राण्—नभ्राट्, नपात्, नवेदा, नासत्या, नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक नक्षत्र, नक्र तथा नाक शब्दों के उत्तरपदस्थानापन्न होने पर पूर्वपदस्थानीय नञ् प्रकृतिस्थ बना रहता है, अर्थात् नलोप नहीं होता है।

---

(१) तत्र ङीनन्तेन सह तत्पुरुषे सति सूतादिपुंशब्देभ्यः परस्य पुत्रीशब्दस्य पुत्रः पुंभ्य इत्यनेन उत्तरपदाद्युदात्तत्वपुत्रङादेशे सानुबन्धकतया पुत्रः पुम्भ्य इत्यस्याप्रवृत्तौ अन्तोदात्तत्वमिति विशेष ऊह्य :। अत एव तान्प्रति नेदमुपसंख्यानमिति न्यासोक्तं चिन्त्यम् । (श्रीना०)

निपात्यते। नक्षत्र-न क्षरति क्षीयत इति वा, नक्षत्रम् । क्षियः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते। नक्र-न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डप्रत्ययो निपातनात् । नाक-नास्मिन्नकमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ् प्रकृत्या भवति, एकशब्दस्यादुगागमो भवति। एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः। एकादूनविंशतिः। एकान्नत्रिंशत्। एकादूनत्रिंशत्। तृतीयेति योगविभागात् समासः। पूर्वान्तोऽयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोऽनुनासिको विकल्पेन यथा स्यात् इति ॥

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नञ् प्रकृत्या भवति अन्यतरस्याम् । नगा वृक्षाः। अगा वृक्षाः । नगाः पर्वताः। अगाः पर्वताः। न गच्छन्तीति नगाः, गमेर्डप्रत्ययः। अप्राणिष्विति किम् ? अगो वृषलः शीतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये। साश्वत्थम्। सपलाशम्। सशिंशपम्। संज्ञायामिति किम् ? सहयुध्वा। सहकृत्वा। सादेश उदात्तो निपात्यते। उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात्। स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र तत्र उपयुज्यते। अन्यत्र समान्तोदात्तत्वेन बाध्यत एव-सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्तेऽधिके च वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति। सकलं ज्योतिषमधीते। समुहूर्तम्। ससंग्रहं व्याकरणमधीते। कलान्तं मुहूर्त्तान्तं संग्रहान्तमिति, अन्तवचन इत्यव्ययीभावः समासः। तत्राव्ययीभावे चाकाल 'इति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः। अधिके-सद्रोणा खारी। समाषः कार्षापणः। सकाकिणीको माषः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीयः। उपाख्यायते प्रत्यक्षत उपलभ्यते य स उपाख्यः, उपाख्यादन्योऽनुपाख्योऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीयेऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति। साग्निः कपोतः। सपिशाचा वात्या। सराक्षसीका शाला। अग्न्यादयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीयमानास्तदनुपाख्या भवन्ति ॥

एकादिश्चैकस्य—'एक' शब्द हो आदि में जिस नञ् के वह भी प्रकृतिस्थ बना रहता है तथा 'एक' शब्द को अदुक् का आगम भी हो जाता है।

नगो—अप्राणिवृत्ति नग शब्द का नञ् विकल्प से प्रकृतिस्थ रहता है।

सहस्य—संज्ञाविषय में उत्तरपद के परे 'सह' शब्द के स्थान में 'स' आदेश हो जाता है।

ग्रन्थान्ता—ग्रन्थान्त तथा अधिक अर्थ में वर्त्तमान शब्द के पूर्वावयव 'सह' के स्थान में भी 'स' आदेश हो जाता है।

द्वितीये—प्रत्यक्षतः अनुपलभ्यमान सहयुक्त अप्रधान पदार्थ के वाचक शब्द के परे 'सह' शब्द के स्थान में 'स' आदेश हो जाता है।

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासेऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति। सचक्रं धेहि। सधुरं प्राज। अकाल इति किम्? सहपूर्वाह्णम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनं, यस्य सर्वेऽवयवा उपसर्जनीभूताः स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गृह्यते। तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति। सपुत्रः। सहपुत्रः। सच्छात्रः। सहच्छात्रः। उपसर्ज्जनस्येति किम्? सहयुध्वा। सहकृत्वा। सहकृत्वप्रियः, प्रियसहकृत्वेति बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषयेऽगोवत्सहलेषु। स्वस्ति देवदत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय। अगोवत्सहलेष्विति किम्? स्वस्ति भवते सहगवे, सगवे; सहवत्साय, सवत्साय; सहलाय, सहहलाय। "वोपसर्जनस्य" इति पक्षे भवत्येव सभावः ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥

स इति वर्त्तते। समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्द्धन्प्रभृति उदर्क इत्येतान्युत्तरपदानि वर्ज्जयित्वा। अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। यो नः सनुत्यः। समानो गर्भः सगर्भः। तत्र भवः सगर्भ्यः। "सगर्भसयूथसनुताद्यत्" इति यत् प्रत्ययः। अमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति किम्? समानमूर्द्धा, समानप्रभृतयः, समानोदर्काः। समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्ध्यर्थः क्रियते। तेन सपक्षः, साधर्म्यम्, सजातीय इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥८५॥

ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु इत्येतेषूत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति। सज्योतिः। सजनपदः। सरात्रिः। सनाभिः। सनामा। सगोत्रः। सरूपः। सस्थानः। सवर्णः। सवयाः। सवचनः। सबन्धुः ॥

अव्ययीभावे—अव्ययीभाव समास के कालवाचकभिन्न उत्तरपद के परे 'सह' के स्थान में 'स' आदेश हो जाता है।

वोपसर्जनस्य—बहुव्रीहि समास में उत्तरपद के परे 'सह' शब्द के स्थान में 'स' आदेश हो जाता है विकल्प से।

प्रकृत्या—गो, वत्स तथा हल शब्दों से भिन्न उत्तरपद के परे (बहुव्रीहि समास में) आशीविषय में 'सह' शब्द प्रकृतिस्थ ही रह जाता है।

समानस्य—मूर्धन् प्रभृति तथा उदक शब्द को छोड़कर अन्य शब्द के उत्तरपदस्थानीय होनेपर 'समान' शब्द के स्थान में 'स' आदेश हो जाता है छन्दोविषय में।

ज्योतिर्जन—ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन तथा बन्धु शब्दो के उत्तरपदस्थानापन्न होनेपर 'समान' शब्द को 'स' आदेश हो जाता है।

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी। ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्यये परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थ्यः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्यः । समानोदर्यः । "समानोदरे शयित आ चोदात्तः" इति यत् ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक्, दृश, वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः । "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" इत्यत्र 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' इति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ क्रियेते । ॐदृक्षे चेति वक्तव्यम्ॐ । सदृक्षः । ॐदृशेः क्सप्रत्ययोऽपि तत्रैव वक्तव्यःॐ । वतुग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

इदङ्किमोरीश्की ॥ ९० ॥

इदम्, किम् इत्येतयोरीश्की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृशवतुषु । ईदृक्। ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । "किमिदंभ्यां वो घः" इति वतुप् । ॐदृक्षे चेति वक्तव्यम्ॐ । ईदृक्षः । कीदृक्षः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

चरणे—'चरण' के गम्यमान होने पर ब्रह्मचारिन् शब्दात्मक उत्तरपद के परे 'समान' शब्द के स्थान में 'स' आदेश हो जाता है ।

तीर्थे—यत्प्रत्ययान्त तीर्थ शब्द के उत्तरपद होने पर 'समान' शब्द के स्थान में 'स' आदेश हो जाता है ।

विभाषोदरे—उदर शब्द के उत्तरपद होने पर 'समान' शब्द के स्थान में विकल्प से 'स' आदेश होता है ।

दृग्दृश—दृक्, दृश तथा वतु शब्द के परे 'समान' शब्द के स्थान में 'स' आदेश हो जाता है ।

दृक्षे—दृक्ष शब्द के परे भी 'समान' शब्द के स्थान में 'स' आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए ।

दृशेः—'त्यदादिषु' आदि सूत्र में कञ् तथा क्विन् प्रत्ययों के साथ-साथ 'दृश्' धातु से क्स प्रत्यय का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

इदङ्किमोः—दृक्, दृश तथा वतु शब्दों के परे इदम् तथा किम् शब्दोंके स्थान में क्रमशः ईश् तथा की आदेश हो जाते हैं ।

दृक्षे—दृक्ष शब्द के परे भी इदम् तथा किम् शब्दों के स्थान में क्रमशः ईश् तथा की आदेशों का प्रतिपादन कर्त्तव्य है ।

आ सर्व—दृक्, दृश तथा वतुप् के परे सर्वनाम के स्थान में आकारादेश हो जाता है ।

सर्वनाम्न आकारादेशो(१) भवति दृग्दृशवतुषु। तादृक्। तादृशः। तावान्। यादृक्। यादृशः। यावान्। ॐदृक्षे चेति वक्तव्यम्ॐ। तादृक्षः। यादृक्षः॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ९२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्यान्त उत्तरपदे। विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ्। देवद्र्यङ्। सर्वनाम्नः—तद्र्यङ्। यद्र्यङ्, अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्। तत्र यणादेशे कृते "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य" इत्येष स्वरो भवति। विष्वग्देवयोरिति किम्? अश्वाची। अञ्चताविति किम्? विष्वग्युक्। वप्रत्यय इति किम्? विष्वगञ्चनम्। वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्र "अतः कृकमिकंसकुम्भपात्र" इति सत्वं भवति। ॐछन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम्ॐ। विश्वाची च घृताची चेत्यत्र न भवति। कद्रीचीत्यत्र तु भवत्येव(२)॥

समः समि ॥ ९३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति, अञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे। सम्यङ्। सम्यञ्चौ। सम्यञ्चः॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलोपे, यदाऽस्य लोपो न भवति। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चः। अलोप इति किम्? तिरश्चा, तिरश्चे। "अचः" इत्यकारलोपः॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यान्त उत्तरपदे। सध्र्यङ्। सध्र्यञ्चौ। सध्र्यञ्चः। सध्रीचः। सध्रीचा॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥

छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशो भवति। सधमादो द्युम्न एकास्ताः। सधस्थाः॥

दृक्षे—दृक्ष शब्द के परे भी सर्वनाम को आकारादेश हो जाता है।

विष्वक्—वप्रत्ययान्त 'अन्चू' धातु के उत्तरपद स्थानापन्न होने पर विष्वक्, देव तथा सर्वनाम शब्दों के 'टि' के स्थान में 'अद्रि' आदेश हो जाता है।

छन्दसि—छन्दोविषय प्रयोग में स्त्रीत्वविवक्षा में बहुल करके 'अद्रि' आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

समः—वप्रत्ययान्त 'अन्चू' धातु के उत्तरपद होने पर सम् के स्थान में 'समि' आदेश हो जाता है।

तिरसः—उत्तरपदस्थानीय वप्रत्ययान्त 'अन्च्' धातु यदि लोप का विषय न हुआ हो तो तिरस् शब्द के स्थान में 'तिरि' आदेश हो जाता है।

सहस्य—वप्रत्ययान्त 'अन्च्' धातु के उत्तरपदत्व में 'सह' शब्द के स्थान में 'सध्रि' आदेश हो जाता है।

सध—छन्दोविषयप्रयोग में माद यथा स्थ शब्दों के उत्तरपद होने पर 'सह' शब्द को 'सध' आदेश हो जाता है।

---

(१) अलोन्त्यस्यादेशो बोध्यः। (श्रीना०)

(२) क्वचिदन्यत्रापि भवति-विश्वद्र्याशा इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके।

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ९७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्याबित्येतस्य(१) इकारादेशो भवति। द्वीपः। अन्तरीपः। उपसर्गात्-नीपम्, वीपम्, समीपम्। ॐसमाप ईत्वे(२) प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। समापं नाम देवयजनम्। अपर आह—ॐईत्वमनवर्णादिति(३) वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्-प्रापम्, परापम्। अप्शब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम् ॥

ऊदनोर्देशे ॥ ९८ ॥

अनोरुत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने। अनूपो देशः। देश इति किम्? अन्वीपम्। दीर्घोच्चारणमव(४) ग्रहार्थम्-अनु ऊपोऽनूप इति ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितो-त्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥

अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति, आशिस्, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग, छ इत्येतेषु परतः। अन्या आशीः अन्यदाशीः। अन्या आशा अन्यदाशा। अन्या आस्था, अन्यदास्था। अन्य आस्थितः अन्यदास्थितः। अन्य उत्सुकः अन्यदुत्सुकः। अन्या ऊतिः अन्यदूतिः। अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः। अन्यो रागः अन्यद्रागः। अन्यस्मिन् भवः अन्यदीयः। गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्यः। अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति किम्? अन्यस्य आशीः अन्याशीः। अन्येनास्थितः अन्यास्थितः॥ दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः। षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥ अन्यस्य कारकमन्यत्कारकम्। अन्यस्येदमन्यदीयम्। अस्य च द्विर्नञ्ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्द उत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति। अन्यदर्थः। अन्यार्थः ॥

द्व्यन्तर्—द्वि, अन्तर तथा प्रादि से परवर्त्ती 'आप्' शब्द के स्थान में ईकारादेश हो जाता है।

समाप—समाप शब्द में प्रादि पर वृत्ति आप् शब्द के ईकारादेश का प्रतिषेध करना चाहिए।

ईत्वम्—अवर्णान्त भिन्न प्रादि से परे होने पर ही आप् शब्द के स्थान में ईकारादेश का विधान समझना चाहिए।

ऊदनोर्देशे—अनु से परवर्त्ती आप् शब्द के स्थान में ऊकारादेश हो जाता है समुदाय से देश के अभिधान होने पर।

अषष्ठ्य—आशिस्, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग तथा छ (प्रत्यय) के परे षष्ठ्यन्त तथा तृतीयान्त से भिन्न अन्य शब्दको दुक् का आगम हो जाता है।

अर्थे—अर्थ शब्द के उत्तरपद होने पर अन्य शब्द को विकल्प से दुक् का आगम होता है।

---

(१) आदेः परस्येत्यादेशः। (श्रीना०)

(२) एतच्च देवयजनवृत्तित्वे एव। अत एवान्यत्र समीपम् इत्येव भवति (श्रीना०)

(३) अत्र वा इति योज्यम्। अत एव 'प्रेपं परेपम्' इति गतिश्चेतिसूत्रभाष्यम् (श्रीना०)

(४) अवग्रहे दीर्घश्रवणार्थम् (श्रीना०)

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासेऽजादावुत्तरपदे । कदजः । कदश्वः । कदुष्ट्रः । कदन्नम् । तत्पुरुष इति किम्? कूष्ट्रो राजा । अचीति किम्? कुब्राह्मणः, कुपुरुषः । ॐकद्भावे त्रावुपसंख्यानम्ॐ कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ, वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कद्रथः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्द उत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कत्तृणा नाम जातिः । जाताविति किम्? कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिन्, अक्ष इत्येतयोरुत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापथः । काक्षः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् । कालवणम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति-काम्लम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्द उत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति-ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्चोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्द उत्तरपदे कोः कवमित्ययमादेशो भवति का च विभाषा । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि च च्छन्दसि(१) ॥ १०८ ॥

कोः—तत्पुरुष समास में अजादि उत्तरपद के परे 'कु' शब्द स्थान में 'कत' आदेश हो जाता है।

कद्भावे—त्रि शब्द के परे भी 'कु' शब्द के स्थान में 'कत' आदेश का विधान करना चाहिए।

रथ—रथ तथा वद शब्दों के परे भी 'कु' शब्द के स्थान में 'कत' आदेश हो जाता है।

तृणे—जाति विवक्षा में तृण शब्दात्मक उत्तर पद के परे भी 'कु' शब्द के स्थान में 'कत' आदेश हो जाता है।

का पथ्यक्षयोः—पथिन् एवम् अक्ष शब्दों के परे 'कु' शब्द के स्थान में 'का' आदेश हो जाता है।

ईषदर्थे—ईषदर्थक 'कु' शब्द के स्थान में भी उत्तरपद के परे 'का' आदेश हो जाता है।

विभाषा—पुरुष शब्दात्मक उत्तरपद के परे 'कु' शब्द के समान में विकल्प से 'का' आदेश होता है।

कवञ्चोष्णे—उष्ण शब्द के उत्तरपद होने पर 'कु' शब्द के स्थान में 'कव' आदेश भी हो जाता है एवं विकल्प से 'का' आदेश भी।

पथि—पथिन् शब्द के उत्तर पदत्व में भी 'कु' शब्द में स्थान में विकल्प से 'का' तथा 'कव' आदेश होते हैं छन्दो विषय में।

---

(१) भाषायान्तु 'का पथ्यक्षयोः' इति नित्यादेश उक्तः। (श्रीना०)

पथिन् शब्द उत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव काइत्येतावदेशौ भवतो विभाषा। कवपथः। कापथः। कुपथः॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिताः, दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति। यानि यथोपदिष्टानि शिष्टैरुच्चारितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि। पृषदुदरं यस्य पृषोदरम्। पृषद् उद्वानं यस्य पृषोद्वानम्। अत्र तकारलोपो भवति। वारिवाहको बलाहकः। पूर्वशब्दस्य वशब्द आदेश उत्तरपदादेश्च लत्वम्। जीवनस्य मूतो जीमूतः। वनशब्दस्य लोपः। शवानां शयनं, श्मशानम् शवशब्दस्य श्मादेशः। शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः। ऊर्ध्वं खमस्येति उलूखलम्। ऊर्ध्वखशब्दयोरुलू खल इत्येतावादेशौ भवतः। पिशिताशः पिशाचः। पिशिताशशब्दयोर्यथायोगं पिशाचशब्दावादेशौ। ब्रुवन्तोस्यां सीदन्तीति बृसी। सदेरधिकरणे डट् प्रत्ययः। ब्रुवच्छब्दस्य चोपपदस्य बृशब्द आदेशो भवति। मह्यां रौतीति मयूरः। रौतेरचि टिलोपः। महीशब्दस्य मयूभावः। एवमन्येऽपि अश्वत्थकपित्थप्रभृतयो यथायोगमनुगन्तव्याः। दिक्शब्देभ्य(१) उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति—दक्षिणतीरम्, दक्षिणतारम्, उत्तरतीरम्, उत्तरतारम्। *वाचो वादे डत्वं च लभावश्चोत्तरपदस्येञि प्रत्यये भवति*। वाचं वदतीति वाग्वादः, तस्यापत्यं वाड्वलिः। *षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च भवति* षड् दन्ता अस्य षोडन्, षट् च दश च षोडश। *धासु वा षष उत्वं भवति(२) उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्, षोढा, षड्धा कुरु। बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो(३) धाशब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थः। इह मा भूत्-षड् दधाति धयति वा षड्धेति। (४)दुरो दाशनाशद-

---

पृषोदरादीनि—पृषोदर आदि शब्द जिस रूप में शिष्टोपदिष्ट हैं उस रूप की सिद्धि के लिए साधारणतः अविहित लोपागमादि विधियों का अनुगम कर लेना चाहिए।

दिक् शब्देभ्यः—दिक् शब्द से उत्तरवर्ती तीर शब्द के समान में विकल्प से तार आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

वाचो—इञ् प्रत्ययान्त वाद (= वादि) शब्द के उत्तरपद स्थानापन्न होने पर वाक् शब्द के स्थान में दकारादेश तथा वाद शब्द के स्थान में बल आदेश समझना चाहिए।

षष उत्वम्—दतृ तथा दशन् शब्द के उत्तरपद स्थानापन्न होने पर पूर्वपद स्थानीय षष् शब्द के उकारान्तादेश हो जाता है और उत्तरपद के आदि को ष्टुत्व हो जाता है—ऐसा समझना चाहिए।

धासु—परन्तु धा प्रत्यय के परे षष् के स्थान में उकारादेश तो विकल्प से परन्तु उत्तरपद के आदि को ष्टुत्व नित्य होता है—ऐसा समझना चाहिए।

---

(१) सर्वत्र षष्ठ्यन्ते पाठोपलम्भेऽपि अर्थतो भाष्यानुरोधाच्च परिहृतः। (श्रीना०)

(२) उत्तरपदशब्दस्य च अत्र अर्थः—पद्यते = प्रतीयते, अनेन अर्थ इति पदम् = प्रत्ययः, उत्तरं पदम् इति कर्मधारयः। अतएव धाप्रत्ययस्य उत्तरपदत्वमुपपन्नम्। (श्रीना०)

(३) बहुवचननिर्देशः—धासु इति वार्त्तिके सप्तमीबहुवचनान्तस्य धाशब्दस्य प्रयोगः, नानाधिकरणवाचिनः = नानाद्रव्यवाचिनः, धाशब्दस्य = 'अधिकरणविचाले च' इति विहितस्य। तत्र अर्थगतं नानात्वं शब्दे समारोप्य शब्दे बहुवचननिर्देश इत्यर्थः। प्रत्युदाहरणे तु धा शब्दो दधातेर्निष्पन्नो न नानार्थक इति न तस्य ग्रहणम्। (श्रीना०)

(४) एतच्च न भाष्ये वार्त्तिकत्वेन सम्मतमिति प्रकृतसूत्रभाष्यटिप्पणी निर्णयसागरीयसंस्करणे द्रष्टव्या। (श्रीना०)

भध्येषत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् कृच्छ्रेण दाश्यते नाश्यते दभ्यते च यः स दूडाशः, दूणाशः, दूडभः। दभ्भेः खल्वनुनासिकलोपो निपातनात्। दुष्टं ध्यायतीति, दूढ्यः। दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेः "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः। ॐस्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम्ॐ एहि त्वं जाये! (१)स्वो रोहाव। ॐपीवोपवसनादीनां च लोपो वक्तव्यःॐ पीवोपवसनानाम्, पयोपवसनानाम्॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ॥ ११०॥

संख्या, वि, साय इत्येवं पूर्वस्याह्नशब्दस्य स्थाने अहन्नित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यां ङौ परतः। द्वयोरह्नोर्भवः, द्व्यह्नः। त्र्यह्नः। द्व्यह्नि, द्व्यहनि। त्र्यह्नि, त्र्यहनि। द्व्यह्ने। त्र्यह्ने। व्यपगतमहो, व्यह्नः। व्यह्नि, व्यहनि। व्यह्ने। सायमह्नः सायाह्नः। सायाह्नि, सायाहनि। सायाह्ने। एकदेशिसमासः पूर्वादिभ्योऽन्यस्यापि भवतीत्येतदेव विसायपूर्वस्याह्नस्य ग्रहणं ज्ञापकम्। तेन मध्यमह्नो मध्याह्न इत्यपि भवति। संख्याविसायपूर्वस्येति किम्? पूर्वाह्णे, अपराह्णे।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॥ १११॥

ढकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स ढ्रलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति। लीढम्। मीढम्। उपगूढम्। मूढः। रलोपे—नीरक्तम्, अग्नी रथः, इन्दूरथः, पुना रक्तं वासः, प्राता राजक्रयः। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम्। अण इति किम्? वृढम्(२), आतृढम्॥

सहिवहोरोदवर्णस्य॥ ११२॥

सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्यौकार आदेशो भवति ढ्रलोपे। सोढा। सोढुम्। सोढव्यम्। वोढा। वोढुम्। वोढव्यम्। अवर्णस्येति किम्? ऊढः। ऊढवान्। वर्णग्रहणं किम्? कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात्—उदवोढाम्। उदवोढम्। तादपि परस्तपरस्तपरत्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात्॥

स्वरो—'रुह' धातु निष्पन्न शब्द के परे स्वर शब्द के स्थान में उकार अन्तादेश का उपसंख्यान छन्दोविषय प्रयोग में करना चाहिए।

पीवोप—पीवोपवसन आदि छान्दस शब्दों की सिद्धि के लिए पीवस् आदि शब्दों का अन्त्य लोप भी समझना चाहिए।

संख्या—संख्यावाचक, वि तथा साय शब्दों से परवर्त्ती अह्न शब्द के स्थान में सप्तमी एकवचन के परे विकल्प से अहन् आदेश हो जाता है।

ढ्रलोपे—ढकार निमित्तक तथा रेफ निमित्तक ढकारलोप तथा रेफ लोप होने पर लुप्त ढकार तथा रेफ से पूर्ववर्त्ती अण् के स्थान में दीर्घ हो जाता है।

सहि—ढकारनिमित्तक ढकारलोप तथा रेफनिमित्तक रेफलोप होनेपर 'सह' तथा 'वह' धातुओं के अवर्ण के स्थान में ओकारादेश हो जाता है।

---

(१) अत्र यद्यपि सर्वत्र पुस्तके 'जाय एहि स्वो रोहाव' इत्येव पाठः तथापि भाष्यानुरोधादस्माभिः परिवर्तितः। हे जाये एहि, आवां स्वर्गम् रोहाव इत्यर्थः। 'रोहाव' इति रुहेः लोण्मध्यमपुरुषद्विवचने रूपम्। (श्रीना०)

(२) आदृढमिति पुस्तकान्तरेऽधिकम, तदसव, सेट्कत्वादस्य धातोः "दृढः स्थूलबलयोः" इति हलोपो निपात्यते इति पदमंजरी।

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढ्यै, साढ्वा, साढा इति निगमे निपात्यन्ते। साढ्यै समन्तात्। साढ्वा शत्रून्। सहेः क्त्वाप्रत्यये ओत्वाभावः। पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यैभावः। साढेति तृचि रूपमेतत्। निगम इति किम्? सोढ्वा, सोढेति भाषायाम्॥

संहितायाम् ॥ ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति—"द्व्यचोऽतस्तिङ इति। विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूर गोनाम्"। संहितायामिति किम्? विद्म, हि, त्वा, सत्पतिम्, शूर, गोनाम्॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥११५॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घो भवति, विष्ट, अष्टन्, पञ्चन्, मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, स्रुव, स्वस्तिक इत्येतान् वर्जयित्वा। दात्राकर्णः। द्विगुणाकर्णः। त्रिगुणाकर्णः। द्व्यंगुलाकर्णः। अङ्गुलाकर्णः। यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं दात्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते। लक्षणस्येति किम्? शोभनकर्णः। अविष्टादीनामिति किम्? विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पञ्चकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। स्रुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ११६ ॥

नहि, वृति, वृषि, व्यधि, रुचि, सहि, तनि इत्येतेषु क्विप्रत्ययान्तेषूत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घो भवति संहितायां विषये। नहि—उपानत्। परीणत्। वृति—नीवृत्। उपावृत्। वृषि—प्रावृट्। उपावृट्। व्यधि—मर्मावित्। हृदयावित्। श्वावित्। रुचि—नीरुक्। अभीरुक्। सहि—ऋतीषट्। तनि—तरीतत्। गमः क्वाविति गमादीनामिष्यते। ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः। क्वाविति किम्? परिणहनम्।

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन, गिरि इत्येतयोरुत्तरपदयोर्यथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां च दीर्घो भवति संज्ञायां विषये। वने कोटरादीनाम्—कोटरावणम्। मिश्रकावणम्। सिध्रकावणम्। सारिकावणम्। गिरौ किंशुलकादीनाम्—किंशुलकागिरिः। अञ्जनागिरिः। कोटरकिंशुलकादीनामिति किम्? असिपत्रवनम्। कृष्णगिरिः। कोटर। मिश्रक। पुरक। सिध्रक। सारिक। कोटरादिः। किंशुलक। सात्वक। अञ्जन। भञ्जन। लोहित। कुक्कुट। किंशुलकादिः॥

साढ्यै—वैदिक प्रयोग में साढ्यै, साढ्वा तथा साढा शब्दों का निपातन किया जाता है।

संहितायाम्—अब यहाँ से 'संहितायाम्' अधिकार है अर्थात् सभी कार्य संहिता के विषय में ही होंगे।

कर्णे—कर्ण शब्द के उत्तरपद होने पर विष्ट, अष्टन्, पञ्चन्, मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, स्रुव तथा स्वस्तिक शब्दों को छोड़कर अन्य लक्षणवाचक शब्दों के कर्णशब्दाव्यवहित पूर्ववृत्ति अण् दीर्घ हो जाता है।

नहिवृति—क्विप्रत्ययान्त 'नह्', 'वृत्', 'वृष्', 'व्यध्', 'रुच्', 'सह' तथा 'तन्' धातुओं के उत्तरपद होने पर पूर्वपद को संहिताविषय में दीर्घ हो जाता है।

वनगिर्योः—वन शब्द के उत्तरपद होने पर कोटर आदि शब्दों का तथा गिरि शब्द के उत्तरपद होने पर किंशुलक आदि शब्दों को दीर्घ हो जाता है संज्ञाविषय में

वले ॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः । दन्तावलः । रजःकृष्या-सुतिपरिषदो वलच् इति वलच्प्रत्ययो गृह्यते । अनुत्साहभ्रातृपितृणामित्येव(१) । उत्साह-वलः । भ्रातृवलः । पितृवलः ॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बह्वचोऽजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति, संज्ञायां विषये । उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । नद्यां मतुबिति मतुप्प्रत्ययः । संज्ञा-यामिति मतोर्वत्वम् । बह्वच इति किम् ? व्रीहिमती । अनजिरादीनामिति किम् ? अजि-रवती । खदिरवती । पुलिनवती । हंसकारण्डववती । चक्रवाकवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशावती । शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु । शरादिः ॥ "संज्ञायाम्" इति मतो-र्वत्वम् । यवादित्वाद् व्रीह्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वहेऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वह उत्तरपदे दीर्घो भवति । ऋषीवहम् । कपीव-हम् । मुनीवहम् । इक इति किम् ? पिण्डवहम् । अपीलोरिति किम् ? पीलुवहम् । ॐअपी-ल्वादीनामिति वक्तव्यम्ॐ । इह मा भूत्—दारुवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्त उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति । नीक्लेदः । वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति-प्रसेचः । प्रसारः ॐसादकारयोः कृत्रिमे दीर्घो भवतिॐ प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिम इति किम् ? प्रसादः, प्रकारः ॐवेशादिषु विभाषा दीर्घो भवतिॐ प्रतिवेशः, प्रतीवेशः, प्रतिरोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्य इति किम् ? निषादो मनुष्यः ॥

वले—वल शब्द के उत्तरपद होने पर पूर्व अण् को दीर्घ हो जाता है ।

मतौ—मतुप् के परे अजिर आदि शब्द भिन्न अनेकाच् शब्दों को दीर्घ हो जाता है संज्ञा-विषय में ।

शरादीनाम्—मतुप् के परे शर आदि शब्दों को दीर्घ हो जाता है ।

इको—वह शब्द के उत्तरपदत्व में पीलुशब्द भिन्न इगन्त उत्तरपद का दीर्घ हो जाता है ।

अपील्वादीनाम्—पीलु आदि शब्द भिन्न शब्दों के दीर्घादेश का विधान प्रतिपादनीय है ।

उपसर्गस्य—घञन्त उत्तरपद के परे उपसर्ग को बाहुल्येन दीर्घ हो जाता है यदि समुदाय का वाच्य मनुष्य न हो ।

सादकारयोः—साद तथा कार शब्द के उत्तरपदत्व में उपसर्ग के दीर्घ का प्रतिपादन करना चाहिए यदि समुदाय से कृत्रिम पदार्थ की प्रतीति होती है ।

वेशादिषु—वेश आदि के उत्तरपद होने पर उपसर्ग के वैकल्पिक दीर्घ का प्रतिपादन करना चाहिए ।

---

(१) अनुत्साहेत्यादि पितृवल इत्यन्तमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः । वीकाशः । अनूकाशः पचाद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं काशशब्दः । इक इति किम् ? प्रकाशः ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन् परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति । नीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । "अच उपसर्गात्तः" इत्यन्यस्य यद्यपि तकारः क्रियते तथापि चर्त्वस्याश्रयात् सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । प्रत्तम् । अवत्तम् । द इति किम् ? वितीर्णम्, नितीर्णम् । तीति किम् ? सुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति । अष्टावक्रः । अष्टाबन्धुरः । अष्टापदम्(१) । संज्ञायामिति किम् ? अष्टपुत्रः, अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषयेऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादा अस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते "पादोऽन्यतरस्याम्" इति ङीप् । ॐगवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्ॐ । अष्टागवं शकटम् ॥

चितेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति । एकचितीकः । द्विचितीकः । त्रिचितीकः ।

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु-राडित्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात् । इह न भवति—विश्वराजौ—विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्द उत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वानरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् ? विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

इकः—काश शब्द के उत्तरपद होने पर इगन्त पूर्वपद को दीर्घ हो जाता है ।

दस्ति—दा स्थानीय तकारादि आदेश के परे इगन्त उपसर्ग को दीर्घ हो जाता है ।

अष्टनः—संज्ञाविषय में उत्तरपद के परे अष्टन् शब्द को दीर्घ हो जाता है ।

छन्दसि—छन्दोविषय प्रयोग में भी अष्टन् शब्द को उत्तरपद के परे दीर्घ हो जाता है ।

गवि च—भाषा में गो शब्द के परे भी अष्टन् शब्द को दीर्घ हो जाता है यदि समुदाय से युक्तत्व की प्रतीति होती हो—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

चितेः—कप् प्रत्यय के परे चिति शब्द को दीर्घ हो जाता है ।

विश्वस्य—वसु तथा राट् शब्दों के परे विश्व शब्द को दीर्घ हो जाता है ।

नरे—संज्ञाविषय के नर शब्द के परे भी विश्व शब्द को दीर्घ हो जाता है ।

---

(१) अस्य संज्ञात्वं मृग्यम् । (श्रीना०)

मित्रे चर्षौ ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे ऋषावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति। विश्वामित्रो नाम ऋषिः। ऋषाविति किम्? विश्वमित्रो माणवकः॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुप्प्रत्यये परतो दीर्घो भवति। सोमावती। अश्वावती। इन्द्रियावती। विश्वदेव्यावती॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्र इति वर्त्तते। ओषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घो भवति। ओषधीभिरपीपतत्। नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः। विभक्ताविति किम्? ओषधिपते। अप्रथमायामिति किम्? स्थिरेयमस्त्वोषधिः॥

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

ऋचि विषये तु, नु, घ, मक्षु, तङ्, कु, त्र, उरुष्य इत्येषां दीर्घो भवति। आ तू न इन्द्र वृत्रहन्। नु-नू करणे। घ-उत वा घा(१) स्यालात्। मक्षु-मक्षू गोमन्तमीमहे। तङ्-भरता जातवेदसम्। तङिति थादेशस्य ङित्वपक्षे ग्रहणम् तेनेह न भवति-शृणोत ग्रावाणः। कु-कूमनः। त्र-अत्रा गौः। उरुष्य-उरुष्या णोऽग्नेः॥

इकः सुञि ॥ १३४ ॥

सुञ् निपातो गृह्यते। इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रविषये दीर्घो(२) भवति। अभी षु णः सखीनाम्। ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये। "सुञ" इति षत्वम्। "नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः" इति णत्वम्॥

द्व्यचोऽतस्तिङः ॥ १३५ ॥

ऋचीति वर्त्तते। द्व्यचस्तिङन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घो भवति। विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूर गोनाम्। विद्मा स तस्य पितरम्। द्व्यच इति किम्? देवा भवत वाजिनः। अत इति किम्? आ देवान् वक्षि यक्षि च॥

मित्रे—मित्र शब्द के उत्तरपद होने पर भी पूर्वपदस्थानीय विश्व शब्द को दीर्घ हो जाता है, समुदाय से यदि ऋषिविशेष का अभिधान होता है।

मन्त्रे—मन्त्र विषयप्रयोग में मतुप् प्रत्यय के परे सोम, अश्व, इन्द्रिय तथा विश्वदेव्य शब्दों को दीर्घ हो जाता है।

ओषधेश्च—प्रथमाभिन्न विभक्ति के परे ओषधि शब्द को भी दीर्घ हो जाता है मन्त्रविषयक प्रयोग में।

ऋचि—ऋग्विषय प्रयोग में तु, नु, घ, मक्षु, तङ्, कु, त्र तथा उरुष्य शब्दों को दीर्घ हो जाता है।

इकः—सुञ् (निपात) के परे इगन्त शब्द को दीर्घ हो जाता है मन्त्रविषयप्रयोग में।

द्व्यचोतः—द्व्यच् तिङन्त के अत् को दीर्घ हो जाता है ऋग्विषय प्रयोग में।

---

(१) अत्र स्यालः पत्नीभ्राता। न्यासे तु 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' इत्यस्य आशिषि लिङि रूपमभिप्रेत्य 'लस्यात्' इत्युक्तम्। (श्रीना०)

(२) मन्त्रत्वं ऋक्त्वव्यापकमिति न 'निपातस्य' इति गतार्थता। (श्रीना०)

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

ऋचीत्येव । निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते । अच्छा ते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्त्तव्यम् । केशाकेशि । कचाकचि । नारकः । पूरुषः । ॐशुनो दन्तदंष्ट्रा-कर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषुॐ । श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति । चावित्यञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । दधीचः । पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । अन्तरङ्गोऽपि हि यणादेशो दीर्घविधान-सामर्थ्यान्न प्रवर्त्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

उत्तरपद इति वर्त्तते । संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति । कारीषगन्धी-पुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव गन्धोऽस्य, कुमुदस्येव गन्धोऽस्य । अल्पाख्यायामुपमानाच्च इति इकारः समासान्त । करीषगन्धेरपत्यं कारीषगन्ध्या कुमुदगन्धेरपत्यं, कौमुदगन्ध्या, तस्याः पुत्रः, तस्याः पतिरिति विग्रहः । इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्येत्येतन्न भवति । व्यवस्थितविभाषा हि सा । अकृत एव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पक्षान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च न भवति । "सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव" इति ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ षष्ठस्याध्यस्य
तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

निपातस्य—ऋग्विषय में निपात को भी दीर्घ हो जाता है ।

अन्येषामपि—अन्य प्रकार के शब्दों में भी दीर्घ देखा जाता है अतः उनका साधुत्व शिष्ट-प्रयोगानुसार मान्य है ।

शुनो—दन्त, दंष्ट्रा, कर्ण, कुन्द, वराह, पुच्छ तथा पद शब्दों के श्वन् शब्द को भी दीर्घ का विधान करना चाहिए ।

चौ—लुप्तनकारक 'अन्च्' धातु के परे पूर्वपद को दीर्घ हो जाता है ।

सम्प्रसारणस्य—उत्तरपद के परे सम्प्रसारणान्त पूर्वपद को दीर्घ हो जाता है ।

षष्ठ अध्यायका तृतीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति--हलः । हूतः, जीनः, संवीतः । अङ्गस्येति किम् ? निरुतम्, दुरुतम् । नामि दीर्घः--अग्नीनाम्, वायूनाम् । अङ्गस्येति किम् ? क्रिमिणां पश्य । अतो भिस ऐस्--वृक्षैः, प्लक्षैः । अङ्गस्येति किम् ? ब्राह्मणभिस्सा, ओदनभिस्सा । अङ्गाधिकारः कृतोऽन्यार्थो नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अङ्गस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी यथायोगं विशेषेष्ववतिष्ठते । अथवा प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्यर्थमधिक्रियते । तदुत्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यते । ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् संपन्नं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । हूतः । जीनः । संवीतः । हल इति किम् ? उतः । उतवान् । अङ्गावयवादिति किम् ? निरुतम् । तदन्तस्येति किम् ? विद्धः । विचितः । अण इत्येव । तृतीयः । तृतीयेति वा । निपातनादत्र दीर्घाभावः । अङ्गग्रहणमावर्त्तयितव्यं हल्विशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येतत् षष्ठीबहुवचनमागतनुट्कं गृह्यते, तस्मिन् परतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तॄणाम् । अण इत्येतदत्र निवृत्तम् । (आगत) नुट्कग्रहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि नुडेव न स्यात् ॥

नामि दीर्घ आमि चेत् स्यात् कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।
वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपाधायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । इदमेव नामीतिदीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्—अचि र ऋत इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां मध्यंदिने, तिसृणां मध्यंदिने । चतसृणां मध्यंदिने, चतसृणां मध्यन्दिने ॥

अङ्गस्य--षष्ठाध्यायसमाप्तिपर्यन्त 'अङ्गस्य' (अङ्गसंज्ञक का) अधिकार समझना चाहिए ।

हलः—अङ्गावयवभूत हल् से उत्तरवर्ती जो सम्प्रसारण तदन्त अङ्ग को दीर्घ हो जाता है ।

नामि—नुडागमविशिष्ट षष्ठी बहुवचन के परे अङ्ग को दीर्घ हो जाता है ।

न तिसृ—नाम (ष० ब० व०) के परे तिसृ तथा चतसृ शब्दों को दीर्घ नहीं होता है ।

छन्दस्युभयथा—छन्दोविषय प्रयोग में नाम् (ष० ब० व०) के परे तिसृ तथा चतसृ शब्दों को दीर्घ भी देखा जाता है और दीर्घाभाव भी ।

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परे उभयथा भवति। त्वं नृणां नृपते। त्वं नॄणां नृपते। केचिदत्र छन्दसीति नानुवर्त्तयन्ति। तेन भाषायामपि विकल्पो भवति॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति। पञ्चानाम्। सप्तानाम्। नवानाम्। दशानाम्। न इति किम्? चतुर्णाम्। नामीत्येव—चर्मणाम्।

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतोऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति। राजा। राजानौ। राजानः। राजानम्। राजानौ। सामानि तिष्ठन्ति। सामानि पश्य। सर्वनामस्थान इति किम्? राजनि। सामनि। असंबुद्धाविति किम्? हे राजन्॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

षपूर्वस्याऽचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ वा दीर्घो भवति। स तक्षाणं तिष्ठन्तमब्रवीत्। स तक्षणं तिष्ठन्तमब्रवीत्। ऋभुक्षाणमिन्द्रम्। ऋभुक्षणमिन्द्रम्। निगम इति किम्? तक्षा। तक्षाणौ। तक्षाणः॥

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्यासंयोगस्य महतश्च यो नकारः तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ। श्रेयान्। श्रेयांसौ। श्रेयांसः। श्रेयांसि। पयांसि। यशांसि। महतः खल्वपि—महान्। महान्तौ। महान्तः। असंबुद्धाविति किम्? हे महन्॥

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ॥ ११ ॥

अप इत्येतस्य, तृन्नन्तस्य, तृजन्तस्य, स्वसृ, नप्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षत्तृ, होतृ, पोतृ, प्रशास्तृ इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति, सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ। अप्—आपः। बह्वाम्पि तडागानीति केचिदिच्छन्ति। तत्र समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते। नित्यमपि च नुममकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते। तृन्—कर्ता कटान्। वदितारौ जनापवादान्। कर्त्तारः। तृच्—कर्त्तारौ कटस्य। कर्त्तारः। हर्त्तारौ भारस्य। हर्त्तारः। स्वसृ—स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः। नप्तृ—नप्ता। नप्तारौ। नप्तारः। नेष्ट—नेष्टा। नेष्टारौ। नेष्टारः। त्वष्टृ—त्वष्टा। त्वष्टारौ। त्वष्टारः। क्षत्तृ—क्षत्ता। क्षत्तारौ। क्षत्तारः। होतृ—होता। होतारौ। होतारः। पोतृ—पोता। पोतारौ। पोतारः। प्रशास्तृ—प्रशास्ता। प्रशास्तारौ। प्रशास्तारः। नप्त्रा-

---

नृ च—छन्दोविषयप्रयोग में नाम् के परे नृ शब्द में भी दीर्घ तथा दीर्घाभाव देखे जाते हैं।

नोपधायाः—नाम् के परे नान्त अङ्ग की उपधा को दीर्घ हो जाता है।

सर्वनाम—सम्बुद्धिभिन्न सर्वनामस्थान के परे भी नकारान्त अङ्ग की उपधा को दीर्घ हो जाता है।

वा षपूर्वस्य—निगमविषयकप्रयोग में षकारपूर्वक नकारान्त अङ्ग की उपधा को असम्बुद्धि सर्वनामस्थान के परे विकल्प से दीर्घ होता है।

सान्तमहतः—असम्बुद्धि सर्वनामस्थान के परे सकारान्त अङ्ग तथा महत् शब्द की उपधाओं को दीर्घ हो जाता है।

अप्तृन्—अङ्गसंज्ञक अप् शब्द, तृन्-प्रत्ययान्त, तृच्प्रत्ययान्त, स्वसृ, नप्तृ, नेष्टृ, क्षत्तृ, होतृ, पोतृ तथा प्रशास्तृ शब्दों की उपधा को दीर्घ हो जाता है सम्बुद्धिभिन्न सर्वनामस्थान के परे।

दीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम्। व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्-एवं भूतानामन्येषां दीर्घो मा भूदिति-पितरौ। पितरः। मातरौ। मातरः। असंबुद्धाविति किम्? हे कर्त्तः। हे स्वसः॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ॥ १२॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घो भवति। बहुदण्डीनि। बहुच्छत्रीणि। बहुवृत्रहाणि। बहुभ्रूणहाणि। बहुपूषाणि। बह्वर्यमाणि। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः-इन्हन्पूषार्यम्णामुपधायाः शावेव दीर्घो भवति नान्यत्र। दण्डिनौ। छत्रिणौ। वृत्रहणौ। पूषणौ। अर्यमणौ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान्।
शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत्॥
शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तियिदीर्घविधौ च न दोषः।
सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे।
यस्य हि सौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम्॥

हन्तेरनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमेन बाध्यते-वृत्रहणि, भ्रूणहनीति। कथम्? योगविभागः क्रियते-इन्हन्पूषार्यम्णाम्। सर्वनामस्थान एव दीर्घो भवति, नान्यत्रेति। ततः शाविति द्वितीयो नियमः, शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति, नान्यत्रेति। सर्वस्योस्योपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते। यस्तु न उपधालक्षणः, स भवत्येव-वृत्रहायते, भ्रूणहायते। अथवाऽनुवर्त्तमानेऽपि सर्वनामस्थानग्रहणे सामर्थ्यादयमविशेषेण नियमः, शिशब्दो हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य, न च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः। तत्र तु नपुंसकस्येत्येतन्नाश्रीयते। तेनानपुंसकस्यापि दीर्घो न भवति। सर्वनामस्थान(१) विधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोऽस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात्॥

सौ च॥ १३॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हन्पूषार्यम्णामुपधाया दीर्घो भवति। दण्डी। वृत्रहा। पूषा। अर्यमा। असंबुद्धाविति किम्? हे दण्डिन्। हे वृत्रहन्। हे पूषन्। हे अर्यमन्॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः॥ १४॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति। डवतु-भवान्। क्तवतु-कृतवान्। मतुप्-गोमान्, यवमान्। अत्र कृते दीर्घे नुमागमः कर्त्तव्यः। यदि हि परत्वान्नित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमनुपधा विहन्येत। असन्तस्य-सुपयाः, सुयशाः, सुश्रोताः। अधातोरिति किम्? पिण्डं ग्रसत इति पिण्डग्रः, चर्म्म वस्त इति चर्म्मवः। अनर्थकोऽप्यस् शब्दो गृह्यते, 'अनिनस्मिन्ग्रहणानि अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इति। अन्तग्रहणमुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्र-

---

इन्हन्—'शि' के परे इन्प्रत्ययान्त, हन्शब्दान्त, पूषन्शब्दान्त तथा अर्यमन्शब्दान्त अङ्गों की उपधा को दीर्घ हो जाता है।

सौ च—सम्बुद्धिभिन्न सु के परे भी इन्प्रत्ययान्त, हन्शब्दान्त, पूषन्शब्दान्त तथा अर्यमन्शब्दान्त अङ्गों की उपधा को दीर्घ हो जाता है।

अत्वसन्तस्य—'अतु'शब्दान्त तथा अस् शब्दान्त धातुभिन्न अङ्गसंज्ञक की उपधा को दीर्घ हो जाता है सम्बुद्धिभिन्न सु के परे।

---

(१) अत्र हरदत्तानुरोधेन संज्ञापदघटितः प्रसिद्धोपि पाठ उपेक्षितः। (श्रीना०)

हार्थम्, अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद्(१) उपदेशे—रूपनिर्ग्रहहेतौ नायमत्वन्त इति। असंबुद्धावित्येव—हे गोमन्! हे सुपयः!

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति क्विप्रत्यये परतो झलादौ च क्ङिति। प्रशान्। प्रतान्। झलादौ किति–शान्तः। शान्तवान्। शान्ता। शान्तिः। ङिति खल्वपि- शंशान्तः। तन्तान्तः। यङ्लुगन्तादयं तस्। अनुनासिकस्येति किम्? ओदनपक्। पक्वः। पक्ववान्। क्विझलोरिति किम्? गम्यते। रम्यते। क्ङितीति किम्? गन्ता। रन्ता॥

अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां(२) हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे दीर्घो भवति। अजन्तानाम्–विवीषति। तुष्टूषति। चिकीर्षति। जिहीर्षति। हन्–जिघांसति। गम्–अधिजिगांसते। *गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम्*। इह मा भूत्–संजिगंसते वत्सो मात्रेति। स्वर्गं लोकं समजिगांसदिति छन्दसि यदनिङादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येषामपि दृश्यत इत्यनेन भवति। अथवा इहाजूग्रहणं न कर्त्तव्यम्। "सनि दीर्घो भवति" इत्येतावदेव सूत्रं कर्त्त- व्यम्। तच्चाचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वम्, तत् क्रियते प्रवृत्ति- भेदेन गमेरपि विशेषणार्थम्। अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति। अजादेशस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एतद्–गमेरिङादेशस्येति॥

अनुनासिकस्य—क्विप्रत्यय तथा झलादि कित् एवम् झलादि ङित् प्रत्ययों के परे अनुनासि- कान्त अङ्गसंज्ञक की उपधा को दीर्घ हो जाता है।

अज्झनगमाम्—झलादि सन् के परे अजन्त अङ्ग तथा 'हन्' एवम् 'गम्' धातुओं को दीर्घ हो जाता है।

गमेः—'इङ्' धातु के स्थान में विहित 'गम्' का ही प्रकृतसूत्र में ग्रहण विवक्षित है—ऐसा नियम करना चाहिए।

---

(१) अयमर्थः:—मतुप् डमतुप् च नोपदेशे नापि लौकिके प्रयोगे अत्वन्ततया श्रूयते इति तत्राप्रसङ्गः असति सूत्रे अन्तग्रहणे। क्रियमाणे तु तस्मिन् विज्ञायते यत् केवलयोः अत्वसोरभावात् विशेषणेन अङ्गविशेष्यकेन तदन्तविधेर्वा तदन्तस्य कार्यसिद्धौ यत्पुनराचार्यः अन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति—उपदेशे प्रयुज्यमानं यच्छब्दस्वरूपम् तदेकदेशस्यापि अत्वन्तत्वे लक्ष्यत्वम्—इति। तथा च मतुबादीनां परिग्रहः सिद्ध्यति। रूपनिर्ग्रहः = स्वरूपनिश्चयः। यद्यपि 'शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम्' इति भाष्योक्तेः लोक एव शब्दस्वरूपनिश्चायकः तथापि शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहार्थका- नुबन्धघटितशब्दस्वरूपस्य शास्त्रकारोपदेशत एव निश्चयात् उपदेशस्य रूपनिर्ग्रहहेतुत्वं नानुपप- न्नम् इति बोध्यम्। (श्रीना०)

(२) अत्र च उपधेति निवृत्तम्, इतरथा हि अजन्तानाम् अङ्गानाम् उपधास्थाने व्यञ्जनस्यैव स्वाभाविकत्वेन तस्य दीर्घत्वं प्रसज्ज्येत। दीर्घानुवृत्तिलब्धोपस्थितिकस्य "अचः" इत्यस्य च हनिगमिभ्यामपि विशेषितत्वेन न तत्रापि व्यञ्जनयोर्दीर्घप्रसक्तिः किन्तु उपधाभूताऽचोरेवेति सर्वं सुस्थम्। ये तु सत्यप्युपधाग्रहणे अजन्तानामुपधाभूतस्य व्यञ्जनस्य अयोग्यत्वादेव न दीर्घप्रसङ्ग इति व्याचक्षते तेषाम् अजन्तानां कुत्र कथं च दीर्घत्वम् उपपद्यते इति चिन्त्यम्। द्विर्वचनापेक्षया च दीर्घस्य परत्वेन कृतदीर्घस्यैव पुनःप्रसङ्गत्वेन द्विर्वचनमिति नाभ्यासे दीर्घत्वशङ्काऽपि। यदि तु कृताऽकृतप्रसङ्गितया नित्यस्य द्विर्वचनस्य दीर्घस्य च समबलत्वेन न परस्परं बाध्यबाधक- भावः इत्यभ्युपगम्यते तदास्तु अभ्यासस्यापि दीर्घत्वम्, तावतापि न हानिः, 'ह्रस्वः' इत्यनुशा- सनस्य अभ्यासे ह्रस्वत्वाधायकस्य जागरूकत्वात्। (श्रीना०)

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनोतेरङ्गस्य सनि झलादौ विभाषा दीर्घो भवति । तितांसति । तितंसति । झलीत्येव—तितनिषति । "सनीवन्तर्द्ध" इत्यत्र तनोतेरुपसंख्यानादिडागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्त्वि ॥ १८ ॥

क्रम उपधायाः(१) विभाषा दीर्घो भवति क्त्वाप्रत्यये झलादौ परतः । क्रन्त्वा । क्रान्त्वा । झलीत्येव—क्रमित्वा । प्रक्रम्य, उपक्रम्येति बहिरङ्गोऽपि ल्यबादेशोऽन्तरङ्गानपि विधीन् बाधत इति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥

छ इत्येतस्य सतुक्कस्य वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श् ऊठ् इत्येतावादेशौ भवतः अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः, क्वौ झलादौ च क्ङिति । प्रश्नः । विश्नः । अन्तरङ्गत्वात् "छे च" इति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः । वकारस्य ऊठ्-स्योनः । सिवेरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूठ् क्रियते । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वाच्च न वार्णादाङ्गं बलीयो भवति । क्वौ छस्य-शब्दप्राट् । क्विब्वचि इत्यादिनौणादिकः क्विप्, दीर्घश्च । गोविट् । वकारस्य-अक्षद्यूः, हिरण्यद्यूः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति 'नाजानन्तर्ये' इति प्रतिषिध्यते । छलादौ छस्य-पृष्टः, पृष्टवान्, पृष्ट्वा । वकारस्य-द्यूतः, द्यूतवान्, द्यूत्वा । क्ङितीत्येव—द्युभ्याम्, द्युभिः । केचिदत्र ङितीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति ? ऊठि कृते "दिव उत्" इति तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । "छ्वशां (२)षः" इत्यत्र छग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊठष्टित्करणम् एत्येधत्यूठ्सु इति विशेषणार्थम् । "वाह ऊठ्"इत्ययमपि ठिदेव ॥

ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर, त्वर, श्रिवि, अव, मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थाने ऊठित्ययमादेशो भवति क्वौ परतोऽनुनासिके झलादौ च क्ङिति । जूः । जूरौ । जूरः । जूर्त्तिः । त्वर-तूः, तूरौ, तूरः, तूर्त्तिः । श्रिवि-श्रूः, श्रुवौ, श्रुवः, श्रूतः, श्रूतवान्, श्रूतिः । अव्-ऊः, उवौ, उवः, ऊतिः । मव-मूः, मुवौ, मुवः, मूतः, मूतवान्, मूतिः । ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, श्रिव्यवमवां पूर्वा ॥

तनोतेः—अङ्गभूत 'तनु' धातु को झलादि सन् के परे विकल्प से दीर्घ होता है ।

क्रमश्च—झलादि क्त्वा प्रत्यय के परे 'क्रम्' धातु की उपधा को भी दीर्घ हो जाता है ।

च्छ्वोः—अनुनासिकादि प्रत्यय, क्वि प्रत्यय, झलादि कित् तथा झलादि ङित् प्रत्ययों के परे रहने पर तुग्विशिष्ट छ् के तथा वकार के स्थान में क्रमशः 'श्' तथा ऊठ् आदेश हो जाते हैं ।

ज्वरत्वर—ज्वर, त्वर, स्रिवि, अव तथा मव की वकारसहित उपधा के स्थान में ऊठ् आदेश हो जाता है क्वि प्रत्यय, झलादि कित् तथा ङित् प्रत्यय और अनुनासिकादि प्रत्यय के परे ।

---

(१) उपधाग्रहणन्त्विह फलितार्थकथनम्, 'अचश्च' इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थितौ क्रमेः अचः उपधाभूतत्वात् । अनुवृत्तिकल्पने तु पूर्वनिवृत्तस्योपधाग्रहणस्य मण्डूकप्लुतिसमाश्रयणे गौरवम् अन्यथासिद्धिश्च । (श्रीना०)

(२) एतच्च व्रश्चेत्यादिसूत्रे पठ्यते । (श्रीना०)

राल्लोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपो भवति क्वौ परतो झलादौ क्ङिति च परतः। मुर्छा–मूः, मुरौ, मुरः, मूर्त्तः, मूर्त्तवान्, मूर्त्तिः। "न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्" इति निष्ठानत्वाभावः। हुर्छा–हूः, हुरौ, हुरः, हूर्णः। हूर्णवान्। हूर्त्तिः। राल्लोपे सतुक्कस्य छस्याभावात् केवलो गृह्यते। वकारस्य–तुर्वी–तूः, तुरौ, तुरः, तूर्णः, तूर्णवान्, तूर्त्तिः। धुर्वी–धूः, धुरौ, धुरः, धूर्णः, धूर्णवान्, धूर्त्तिः॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तत् असिद्धवद्वेदितव्यम्। आ भादिति विषयनिर्देशः। आभसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये। अत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। तच्चेदत्र यत्र भवति तदाभात् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति। व्याश्रयं तु नासिद्धवद्भवतीत्यर्थः। असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च। एधि, शाधीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्भवति। आगहि, जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च, अतो हेः इति लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वान्न भवति। आ भादिति किम्? अभाजि, रागः। "अत उपधायाः" इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति। अत्र ग्रहणं किम्? पपुषः पश्य, चिच्युषः पश्य, लुलुवुषः पश्य। वसुसंप्रसारणमाल्लोपे यणादेशे उवङादेशे च कर्त्तव्ये नासिद्धं भवति। आल्लोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति–एतदप्यत्र न भवति। किं कारणम्? एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया। तस्यां प्रवर्त्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामाभाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत् समुपस्थानं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते॥ *वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धो भवत इति वक्तव्यम्* वुग् उवङादेशे–बभूव, बभूवतुः, बभूवुः। युट् यणादेशे–उपदिदीये, उपदिदीयाते, उपदिदीयिरे। आभादित्ययमभिविधावाङ्। तेन भाधिकारेऽप्यसिद्धवद्भवति॥

श्नान्नलोपः ॥ २३ ॥

श्नादिति श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यते। तत्र उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति। अनक्ति। भनक्ति। हिनस्ति। शकारवतो ग्रहणं किम्? यज्ञानाम्। सुपि चेति परत्वात् कृतेऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्भावान्नलोपः स्यादेव। विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति क्ङिति प्रत्यये परतः।

राल्लोपः—रेफ से उत्तरवर्त्ती छ तथा व का क्वि प्रत्यय, झलादि कित्–ङित् प्रत्यय तथा अनुनासिक प्रत्यय के परे रहते लोप हो जाता है।

असिद्ध—यहाँ से लेकर 'भस्य' के अधिकारक्षेत्रपर्यन्त 'असिद्धवत्' का अधिकार समझना चाहिए।

वुग्युटौ—उवङ् के कर्त्तव्य होने पर वुक् तथा यणादेश कर्तव्य होने पर युट् को सिद्ध समझना चाहिए।

श्नान्नलोपः—श्न (म्) के उत्तरवर्त्ती नकार का लोप हो जाता है।

अनिदिताम्—इदिद्भिन्न हलन्त अङ्ग की उपधा के स्थान में वर्तमान नकार का लोप हो जाता है कित् तथा ङित् प्रत्ययों के परे।

स्रस्तः । ध्वस्तः । स्रस्यते । ध्वस्यते । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । अनिदितामिति किम् ? नन्द्यते । नानन्द्यते । हल इति किम् ? नीयते । नेनीयते । उपधाया इति किम् ? नह्यते । नानह्यते । क्ङितीति किम् ? स्रंसिता । ध्वंसिता । ॐअनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोः(१) उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ । विलगितः । विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् ? विलङ्गितः । विकम्पितः । ॐरञ्जेर्णौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ । रजयति मृगान् । जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्वाद्‍उपधाह्रस्वत्वम् । मृगरमण इति किम् ? रञ्जयति वस्त्राणि । ॐघिनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ । रागी । त्यजरजभजेति निपातनाद्वा सिद्धम् । ॐरजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ । रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजतः । रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जे रुपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे-आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे-रज्यतेऽनेति रागः । भावकरणयोरिति किम् ? रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवेऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च । इकप्रकरणाच्च धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव इति किम् ? तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

अनिदितां नलोपे—अनिदित् अङ्गों के उपधास्थानीय नकार के लोप के प्रसङ्ग में इदित् होने पर भी 'लङ्गि' (लगि) तथा 'कम्पि' के उपधा-स्थानीय नकार का लोप प्रतिपादनीय है, यदि समुदायार्थ क्रमशः उपताप एवं शरीर-विकार हो ।

रञ्जेर्णौ—मृगक्रीडार्थक 'रञ्जि' के नकार का भी विच् के परे लोप का प्रतिपादन करना चाहिए ।

घिनुणि—घिनुण् प्रत्यय के परे भी 'रञ्जि' के नकार का लोप प्रतिपाद्य है ।

रजक—रजक, रजन तथा रजः शब्दों की सिद्धि के लिए भी 'रञ्जि' के नकार का लोप समझना चाहिए ।

दंश—शप् के परे अङ्गसंज्ञक 'दंश', 'सञ्ज' तथा 'ष्वञ्ज' के उपधास्थानीय नकार का लोप हो जाता है ।

रञ्जेश्च—शप् के परे अङ्गसंज्ञक 'रञ्जि' के उपधाभूत नकार का भी लोप हो जाता है ।

घञि च—भावार्थक तथा करणार्थक घञ् प्रत्यय के परे भी 'रञ्जि' के उपधाभूत नकार का लोप हो जाता है ।

स्यदो—वेग के वाच्य होने पर घञ्-प्रत्ययान्त 'स्यद' शब्द का निपातन होता है ।

---

(१) उपतापः कष्टप्राप्तिः, शरीरविकारो रोगो व्याधिरिति यावत् । यद्वा उपतापो व्याधिः, तद्भिन्नं शरीरस्यान्यथात्वमन्त्यमिति नैकतरेण अन्यस्य गतार्थता (श्रीना०)

अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥

अवोद एध ओद्म प्रश्रथ हिमश्रथ इत्येते निपात्यन्ते। अवोद इत्युन्देरवपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते। अवोदः। एध इति इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते। न धातुलोप आर्द्धधातुक इति हि प्रतिषेधः स्यात्। ओद्म इति ऊन्देरौणादिके मन् प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते। ओद्मः। प्रश्रथ इति प्रपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते। हिमश्रथ इति हिमपूर्वदस्य श्रन्थेर्घञ्येव निपातनम्। हिमश्रथः॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अञ्चेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति। अञ्चिता अस्य गुरवः। अञ्चितमिव शिरो वहति। अञ्चेः पूजायामिति इडागमः—पूजायामिति किम्? उदक्तमुदकं कूपात्। उद्धृतमित्यर्थः। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः॥

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

क्त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति। स्कन्त्वा। स्यन्त्वा। स्यन्देरूदित्वात् पक्षे इडागमः—स्यन्दित्वा। यत्र यदा इडागमस्तदा न क्त्वा सेडिति किरवप्रतिषेधादेव नलोपाभावः॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेश्च क्त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति। रङ्क्त्वा। रक्त्वा। भङ्क्त्वा। भक्त्वा। नशः—नंष्ट्वा। नष्ट्वा। इट्पक्षे नशित्वा(१)॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति। अभाजि। अभञ्जि। अप्राप्तोऽयं नलोपः पक्षे विधीयते। ततो नेति नानुवर्त्तते॥

शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च क्ङिति। अन्वशिषत्। अन्वशिषताम्। अन्वशिषन्। हलादौ किति—शिष्टः। शिष्टवान्। ङिति—तौ शिष्टः। वयं शिष्मः। इत्वे कृते शासिवसिघसीनां चेति षत्वम्। अङ्हलोरिति किम्? शासति। शशासतुः। शशासुः(२)। ॐक्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम्ॐ। आर्यान् शास्तीति

अवोदैधौद्म—घञ्प्रत्ययान्त अवोद, एध, औद्म, प्रश्रथ एवम् हिमश्रथ शब्दों का निपातन होता है।

नाञ्चेः—पूजार्थ में 'अञ्चु' के नकार का प्राप्त लोप नहीं होता है।

क्त्वि—क्त्वा प्रत्यय के परे 'स्कन्द' एवं 'स्यन्द' के नकार का लोप हो जाता है।

जान्तनशाम्—जकारान्त अङ्ग तथा 'नश' के उपधाभूत नकार का क्त्वा प्रत्यय के परे रहने पर विकल्प से लोप होता है।

भञ्जेश्च—चिण् के परे 'भञ्ज' के उपधाभूत नकार का भी विकल्प से लोप हो जाता है।

शासः—अङ् तथा हलादि कित् एवं ङित् के परे 'शासु' धातु की उपधा को इत् आदेश हो जाता है।

क्वौ च—क्वि प्रत्यय के परे भी 'शासु' की उपधा के स्थान में इदादेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

---

(१) इदं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।
(२) क्ङितीति किम्? शास्ति इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके।

आर्यशीः। मित्रशीः। यस्मात् शासेरङ्विहितः शासु अनुशिष्टाविति, तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते। आङः शासु इच्छायामित्यस्य न भवति-आशास्ते। आशास्यमानः। *क्विप्प्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम्*। आशीः। आशिषौ। आशिषः। शियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षमिति निपातनाद्वा सिद्धम्॥

शा हौ॥ ३५॥

शासो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति। अनुशाधि। प्रशाधि। उपधाया इति निवृत्तम्, ततः शास इति स्थानेयोगा षष्ठी भवति। ङितीत्येतदपि निवृत्तम्। तेन यदा वा छन्दसीति पित्त्वं हिशब्दस्य तदाप्यादेशो भवत्येव। शाधीत्याद्युदात्तमपि छन्दसि दृश्यते॥

हन्तेर्जः॥ ३६॥

हन्तेर्धातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः। जहि शत्रून्॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति॥३७॥

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति झलादौ क्ङिति प्रत्यये परतः। यमु-यत्वा। यतः। यतवान्। यतिः। रमु-रत्वा। रतः। रतवान्। रतिः। अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः। वनति-वतिः। क्तिनो रूपमेतत्। क्तिचि तु न क्तिचि दीर्घश्चेति अनुनासिकलोपो न भवति। अन्यत्र झलादावि्टा भवितव्यम्। तनोत्यादयः-ततः। ततवान्(१)। तनोतेरात्वं वक्ष्यति। क्षणु-क्षतः। क्षतवान्। ऋणु-ऋतः। ऋतवान्। तृणु-तृतः। तृतवान्। घृणु-घृतः। घृतवान्। वनु-वतः। वतवान्। मनु-मतः। मतवान्। ङिति-अतत। अतथाः। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति किम्? शान्तः। शान्तवान्। तान्तः। तान्तवान्। दान्तः। दान्तवान्। अनुनासिकस्येति किम्? पक्वः। पक्ववान्। झलीति किम्? गम्यते। रम्यते। क्ङितीति किम्? यन्ता। यन्तव्यम्। उपदेशग्रहणं किम्? इह च यथा स्यात्-गतिः। इह च मा भूत्-शान्तः, शान्तवानिति॥

वा ल्यपि॥ ३८॥

ल्यपि परतोऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति। व्यवस्थितविभाषा चेयम्, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति। अन्यत्र नित्यमेव लोपः। प्रयत्य। प्रयम्य। प्ररत्य। प्ररम्य। प्रणत्य। प्रणम्य। आगत्य। आगम्य। आहत्य। प्रमत्य। प्रवत्य। प्रतत्य॥

क्विप्प्रत्यये—क्विप्प्रत्यय के परे आङ्पूर्वक 'शासु' धातु की उपधा के स्थान में भी इदादेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

शा हौ—'हि' के परे 'शासु' धातु के स्थान में 'शा' आदेश हो जाता है।

हन्तेर्जः—'हि' के परे 'हन्' धातु के स्थान में 'ज' आदेश हो जाता है।

अनुदात्तोपदेश—अनुदात्तोपदेश अङ्गसंज्ञक धातुओं 'वन' धातु तथा 'तन' आदि धातुओं के अनुनासिक का लोप हो जाता है झलादि कित् तथा झलादि ङित प्रत्ययों के परे।

वा ल्यपि—ल्यप् के परे रहने पर अनुदात्तोपदेश धातुओं, 'वन' धातु तथा 'तन' आदि धातुओं के अनुनासिक का विकल्प से लोप होता है।

---

(१) ततवा, ततिरित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके।

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतोऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति । यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धेऽनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घः प्राप्नोति, सोऽपि प्रतिषिध्यते ॥

गमः क्वौ ॥ ४० ॥

गमः क्वौ परतोऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गगत् । कलिङ्गगत् । अध्वगतो हरयः । ॐगमादीनामिति वक्तव्यम्ॐ । इहापि यथा स्यात्-संयत्, परीतत् । ॐऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्ॐ । अग्रेगूः, अग्रेभ्रूः ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि, वनि च प्रत्यये परतोऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति । अब्जाः । गोजाः । ऋतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्राः । अग्रेगा उन्नेतॄणाम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति विट् प्रत्ययः । गोषा इन्द्रो नृषा असीत्यत्र सनोतेरन इति षत्वम् । वन्-विजावा । अग्रेजावा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वर्त्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरिग्रहार्थम् । अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ४२ ॥

झलि, क्ङिति इति चानुवर्त्तते । जन, सन, खन इत्येतेषामङ्गानां सनि झलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन्-जातः । जातवान् । जातिः । सन्, सनि-सिषासति । सातः । सातवान् । सातिः । खन्-खातः । खातवान् । खातिः । झल्ग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनुवर्त्यते ? इह मा भूत्-जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । सनोतेः सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम्, अत्र झलादौ क्ङिति सनोतेर्विकल्पमनुनासिकलोपं बाधते । घुमास्थागापाजहातिसां हलीति हल्ग्रहणं ज्ञापकमस्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति ॥

न क्तिचि—क्तिच् प्रत्यय के पर अनुदात्तोपदेश धातुओं, 'वन' धातु तथा 'तन' आदि धातुओं का अनुनासिकलोप भी नहीं होता और दीर्घादेश भी नहीं ।

गमः—क्वि प्रत्यय के परे 'गम्' धातु के अनुनासिक का लोप हो जाता है ।

गमादीनामिति—'गम्' आदि धातुओं के अनुनासिक का लोप हो जाता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए ।

ऊ च—'गम्' आदि धातुओं के अनुनासिक का लोप तथा ऊकारादेश भी हो जाता है—ऐसा समझना चाहिए ।

विड्वनोः—विट् तथा वन् प्रत्ययों के परे अनुनासिकान्त अङ्ग के स्थान में आकार अन्तादेश हो जाता है ।

जनसन—अङ्गसंज्ञक 'जन्', 'सन्' तथा 'खन्' के स्थान में आकार अन्तादेश हो जाता है झलादि सन्प्रत्यय तथा झलादि कित्-ङित् प्रत्ययों के परे ।

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा। जायते। जन्यते। जाजायते। जञ्जन्यते। सायते। सन्यते। सासायते। संसन्यते। खायते। खन्यते। चाखायते। चङ्खन्यते। जनेः श्यनि ज्ञाजनोर्जा इति नित्यं जादेशो भवति ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति। तायते। तन्यते। यकीति किम्? तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम्। सातिः। सन्तिः। सतिः। अन्यतरस्यांग्रहणं विस्पष्टार्थम्। येसंबद्धं(१) हि विभाषाग्रहणमिहानुवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुक इत्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्द्धधातुक इत्येवं तद्वेदितव्यम्। वचयति—अतो लोपः। चिकीर्षिता। आर्द्धधातुक इति किम्? भवति। भवतः। अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्वचनं प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतन्न ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य। यस्य हलः—बेभिदिता। बेभिदितुम्। बेभिदितव्यम्। आर्द्धधातुक इति किम्? बेभिद्यते। णेरनिटि—कारणा। हारणा। आर्द्धधातुक इति किम्? कारयति। हारयति। आतो लोपः—ययतुः। ययुः। ववतुः। ववुः। आर्द्धधातुक इति किम्? यान्ति। वान्ति। घुमास्थागापाजहातिसां हलि—दीयते। धीयते। आर्द्धधातुक इति किम्? अदाताम्। अधाताम्। वान्यस्य संयोगादेः—नेयात्। स्नायात्। आर्द्धधातुक इति किम्? स्नायात्। आशीर्लिङोऽन्यत्र न भवति। स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्म्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च। कारिषीष्ट। हारिषीष्ट। आर्द्धधातुक इति किम्? क्रियेत। ह्रियेत। यगन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वद्भावे सति वृत्तिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्ज्येत ॥

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम्।
आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

ये विभाषा—यकारादि कित्-ङित् प्रत्ययों के परे 'जन्', 'सन्' तथा 'खन्' धातुओं के स्थान में विकल्प से अकारादेश होता है।

तनोतेः—यक् के परे 'तनु' धातु के स्थान में विकल्प से आकारादेश होता है।

सनः—अङ्गसंज्ञक 'सन्' धातु के स्थान में क्तिच् प्रत्यय के परे विकल्प से आकारादेश एवम् अन्त्यलोप होते हैं।

आर्धधातुके—यहाँ से लेकर 'न ल्यपि' सूत्र से पहले 'आर्धधातुके' का अधिकार अवगन्तव्य है।

---

(१) ये विभाषा इत्यतोऽनुवृत्तेरेव विभाषाग्रहणस्येष्टसिद्धौ अन्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमित्यस्योत्तरमेतत्। आशयस्तु ततो विभाषाग्रहणानुवृत्तौ 'एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः' इति न्यायेन 'ये' सहितस्य विभाषाग्रहणस्यानुवृत्तेराशङ्का स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थं स्पष्टार्थमेवात्रान्यतरस्यामिति कृतम् ॥
(श्रीना०)

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्थानषष्ठीनिर्द्देशादुपधा रेफश्च निवर्त्तते । मित्वाच्चायमचोऽन्त्यात् परो भवति । भ्रष्टा । भर्ष्टा । भ्रष्टुम् । भर्ष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । भर्ष्टव्यम् । भ्रज्जनम् । भर्जनम् । भृष्टः, भृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति । उपदेश इत्येव—बरीभृज्ज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । चिकीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् ? चेता । स्तोता । तपरकरणं किम् ? याता । वाता । आर्द्धधातुक इति किम् ? वृक्षत्वम् । वृक्षता । ॐवृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनॐ। चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । यस्येति संघातग्रहणमेतत् । तत्रालोऽन्त्यस्येत्येतन्न भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्रादेः परस्येति यकारोऽनेन लुप्यते । संघातग्रहणं किम् ? ईर्ष्यिता । मव्यिता । हल इति किम् ? लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिध्यिता । समिधिता । दृषद्यिता । दृषदिता । समिधमात्मन इच्छति, समिध इवाचरति, इति वा क्यच्क्यङौ यथायोगं कर्त्तव्यौ ॥

णेरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके णेर्लोपो भवति । इयङ्गुणवृद्धिदीर्घाणामपवादः । अततक्षत् । अररक्षत् । आशिशत् । आटिटत् । कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । ज्ञीप्सति । अनिटीति किम् ? कारयिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णेर्लोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणितम् । लक्षितम् । सेटीति किम् ? संज्ञपितः पशुः । इड्ग्रहणसामर्थ्यादिह पूर्वेणापि न भवति । ज्ञपेरिटि विकल्पिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते, तदा नित्यमत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति सेड्ग्रहणमनर्थकम् ? तत् क्रियते कालावधारणार्थम्-

---

भ्रस्जो—'भ्रस्ज' धातु के रेफ तथा उपधा के स्थान में विकल्प से रम् आदेश हो जाता है ।

अतो—आर्धधातुक के परे अकारान्त अङ्ग का लोप हो जाता है ।

वृद्धि—वृद्धि तथा दीर्घ से पहले पूर्वविप्रतिषेध के आधार पर 'अतो लोपः' की प्रवृत्ति होती है ।

यस्य—आर्धधातुक के परे हल् से उत्तरवर्ती यकार का लोप हो जाता है ।

क्यस्य—हल् से उत्तरवर्त्ती 'क्यच्' के यकार का आर्धधातुक के परे विकल्प से लोप होता है ।

णेरनिटि—अनिट् आर्धधातुक के परे 'णि' (णिच्) का लोप हो जाता है ।

निष्ठायाम्—इडागमविशिष्ट निष्ठा प्रत्यय के परे भी 'णि' (णिच्) का लोप हो जाता है ।

इडागमे कृते णिलोपो यथा स्यात्। अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीटः प्रतिषेधः प्रसज्ज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते। यो नः पिता जनिता। मन्त्र इति किम्? जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्म्मणि शमितेति इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते। शृतं हविः शमितः। तृचि सम्बुद्ध्यन्तमेतत्। यज्ञ इति किम्? शृतं हविः शमयितः ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु इत्येतेषु परतो णेरयादेशो भवति। कारयांचकार। हारयांचकार। अन्त—गण्डयन्तः। मण्डयन्तः। आलु—स्पृहयालुः। आय्य—स्पृहयाय्यः। गृहयाय्यः। इत्नु—स्तनयित्नुः। इष्णु—पोषयिष्णवः(१)। नेति(२) वक्तव्ये अयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य णेरयादेशो भवति। प्रशमय्य गतः। संदमय्य गतः। प्रबेभिदय्य गतः। प्रगणय्य गतः। ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वं न भवत्यसमानाश्रयत्वात्। ह्रस्वादयो हि णौ, ल्यपि णेरयादेशो भवति। लघुपूर्वादिति किम्? प्रपात्य गतः ॥

विभाषाऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य णेर्ल्यपि परतो विभाषाऽयादेशो भवति। प्रापय्य गतः। प्राप्य गतः। इडादेशस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति—अध्याप्य गतः ॥

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

यु, प्लु इत्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति। दान्त्यनुपूर्वं वियूय। यत्रा यो दक्षिणा परिप्लूय। छन्दसीति किम्? संयुत्य, आप्लुत्य ॥

जनिता—इडागमविशिष्ट तृच् प्रत्यय के परे 'जन्' के 'णि' का लोप निपातित होता है मन्त्रविषय प्रयोग में।

शमिता—यज्ञ-विषय में इडागमविशिष्ट तृच् प्रत्यय के परे 'शम' धातु से विहित 'णि' का लोप निपातित होता है।

अयामन्ता—आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु तथा इष्णु के परे 'णि' के स्थान में अय् आदेश हो जाता है।

ल्यपि—लघुस्वरपूर्वक वर्ण से उत्तरवर्त्ती 'णि' के स्थान में ल्यप् प्रत्यय के परे अय् आदेश हो जाता है।

विभाषा—'आप्' से उत्तरवर्त्ती 'णि' के स्थान में ल्यप् के परे विकल्प से अयादेश होता है।

युप्लुवोः—ल्यप् प्रत्यप के परे 'यु' तथा 'प्लु' धातुओं को दीर्घ आदेश हो जाता है छन्दोविषय प्रयोग में।

---

(१) पारयिष्णव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(२) णिलोपो नेति कथनेनैव गुणे कृते अयादेशेनेष्टसिद्धिरिति भावः। (श्रीना०)

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्म्मणी, ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घो भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्त्तरि क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः । अण्यदर्थ इति किम् ? अक्षितमसि मामेवेष्ठाः । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात् क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वमपि न भवति ॥

वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति । क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये-क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोऽयं तपस्वी । क्षीणोऽयं तपस्वी ॥

स्यसिचूसीयुट्तासिषु भावकर्म्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य, सिच्, सीयुट्, तासि इत्येषु भावकर्म्मविषयेषु परत उपदेशेऽजन्तानामङ्गानां हन् ग्रह दृश इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा, यदा चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य ? स्यसिचसीयुट्तासीनामेवेति वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्यविरोधान्न क्रियते । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

> चिण्वद्वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ।
> इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वलूनिमित्तोऽविघाती ॥

अजन्तानां तावत्-चायिष्यते । चेष्यते । अचायिष्यत । अचेष्यत । दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन्-घानिष्यते । हनिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । ग्रह-ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्राहीष्यत । अग्रहीष्यत । ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति प्रकृतस्येटो दीर्घत्वम् । दृश्-दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । सिच्यजन्तानाम्-अचायिषाताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशामिषाताम् । अशमिषाताम् । अशमयिषाताम् । हन्-अघानिषाताम् । अवधिषाताम् । अहसाताम् । ग्रह-अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश्-अदर्शिषाताम् । अदृक्षाताम् । सीयुटि-अजन्तानाम्-चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषीष्ट । दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । शमयिषीष्ट । हन्-घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । ग्रह-ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । दृश्-दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । तासावजन्तानाम्-चायिता । चेता । दायिता । दाता । शामिता । शमिता । शमयिता । हन्-घानिता । हन्ता । ग्रह-ग्राहिता । ग्रहीता ।

क्षियः—ल्यप् के परे 'क्षि' धातु के स्थान में भी दीर्घ हो जाता है ।

निष्ठायाम्—भाव तथा कर्म में विहित निष्ठा प्रत्यय से भिन्न अर्थ में विहित निष्ठा प्रत्यय के परे भी 'क्षि' को दीर्घ हो जाता है ।

वाऽऽक्रोश—आक्रोश के गम्यमान होने पर तथा दैन्य अर्थ में भावकर्मार्थभिन्नार्थक निष्ठा प्रत्यय के परे 'क्षि' धातु को दीर्घ होता है विकल्प से ।

स्यसिच्—भाव तथा कर्म के विषय में विहित लकार के प्रसङ्ग में विहित स्य, सिच्, सीयुट् तथा तासि के परे उपदेश में अजन्त अङ्गों, 'हन्', 'ग्रह्' तथा 'दृश्' धातुओं से चिण् विधि के समान विकल्प से कार्य होता है ।

दृश्-दर्शिता। दर्ष्टा। स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति किम्? चेतव्यम्। दातव्यम्। भावकर्म्मणोरिति किम्? चेष्यति। दास्यति। उपदेश इति किम्? करिष्यते इति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाद् भवति। अज्झनग्रहदृशामिति किम्? पठिष्यते। अङ्गाधिकारविहितं कार्यमिहातिदिश्यते। तेन हनिणिङामादेशा न भवन्ति। हनिष्यते। घानिष्यते। एष्यते। आयिष्यते। अध्येष्यते। अध्यायिष्यते। हनो वध लिङि, लुङि च, इणो गा लुङि, विभाषा लृङ्लुङोरित्येते विधयो न भवन्ति॥

दीङो युडचि क्ङिति॥ ६३॥

दीङो युडागमो भवति अजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः। उपदिदीये। उपदिदीयाते। उपदिदीयिरे। दीङ इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युडागमो भवति। अचीति किम्? उपदेदीयते। क्ङितीति किम्? उपदानम्॥

आतो लोप इटि च॥ ६४॥

इट्यजादावार्द्धधातुके क्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति। इटि-पपिथ। तस्थिथ। किति-पपतुः। पपुः। तस्थतुः। तस्थुः। गोदः। कम्बलदः। ङिति-प्रदा। प्रधा। आर्द्धधातुक इत्येव। यान्ति। वान्ति। व्यत्यरे। व्यत्यले। रातेर्लातेश्च लङि इटि रूपम्। अचीत्येव। ग्लायते। दासीय॥

ईद्यति॥ ६५॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः। देयम्। धेयम्। हेयम्। स्थेयम्॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि॥ ६६॥

घुसञ्ज्ञकानामङ्गानां मा स्था गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ क्ङिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति। दीयते। देदीयते। धीयते। देधीयते। मीयते। मेमीयते। स्थीयते। तेष्ठीयते। गीयते। जेगीयते। अध्यगीष्ट। अध्यगीषाताम्। अध्यगीषत। पीयते। पेपीयते। पातेरिह ग्रहणं नास्ति, लुग्विकरणत्वात्। पायते इत्येव तस्य भवति। हीयते। जेहीयते। जहातेरिह निर्द्देशाद् जिहीतेर्ग्रहणं न भवति-हायते। षोऽन्तकर्मणि-अवसीयते, अवसेसीयते। हलीति किम्? ददतुः, ददुः। आतो लोपाद्धि परत्वादीत्वं स्यात्। एतदेव हल्ग्रहणं ज्ञापकम्—अस्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेनासिद्धत्वं भवति। क्ङितीत्येव—दाता, धाता॥

एर्लिङि॥ ६७॥

घु-मा-स्था-गा-पा-जहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति। देयात्। मेयात्। धेयात्। स्थेयात्। गेयात्। पेयात्। अवसेयात्। क्ङितीत्येव—दासीष्ट, धासीष्ट॥

दीङो—अजादि कित्-ङित् प्रत्ययों के परे 'दीङ्' धातु को युट् का आगम हो जाता है।

आतो—इट् तथा अजादि आर्धधातुक कित्-ङित् प्रत्ययों के परे अकारान्त अङ्ग का लोप (अन्त्यलोप) हो जाता है।

ईद्यति—यत् प्रत्यय के परे आकारान्त अङ्ग को ईकारादेश हो जाता है।

घुमास्था—हलादि कित्-ङित् प्रत्ययों के परे घुसंज्ञक 'मा', 'स्था', 'गा', 'पा', 'हा' (ओहाक्) यथा 'सा' के स्थान में ईकारादेश हो जाता है।

एर्लिङि—घुसंज्ञक, 'मा', 'स्था', 'गा', 'पा', 'हा' (ओहाक्) तथा 'सा' के स्थान में लिङ् के परे एकारादेश हो जाता है।

वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

घ्वादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि परतः। ग्लेयात्। ग्लायात्। म्लेयात्। म्लायात्। अन्यस्येति किम्? स्थेयात्। संयोगादेरिति किम्? यायात्। क्ङितीत्येव—ग्लासीष्ट। अङ्गस्येत्येव—निर्वायात्॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

ल्यपि प्रत्यये परतो घुमास्थागापाजहातिसां यदुक्तं(१) तन्न। प्रदाय। प्रधाय। प्रमाय। प्रस्थाय। प्रगाय। प्रपाय। प्रहाय। अवसाय॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो वा भवति ल्यपि परतः। अपमित्य। अपमाय॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याडागमो भवति, उदात्तश्च स भवति। लुङ्—अकार्षीत्, अहार्षीत्। लङ्-अकरोत्, अहरत्। लृङ्-अकरिष्यत्, अहरिष्यत्॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्क्षु परत उदात्तश्च स भवति। ऐक्षिष्ट। ऐहिष्ट। औब्जीत्। औम्भीत्। लङ्-ऐक्षत, ऐहत, औब्जत्, औम्भत्। लृङ्-ऐक्षिष्यत, ऐहिष्यत, औब्जिष्यत्, औम्भिष्यत्। इह ऐज्यत, औप्यत, औह्यतेति लङि कृते लावस्थायामडागमादन्तरङ्गत्वाल्लादेशः क्रियते। तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं बाधते। शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्यानित्यत्वम्, कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य, 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति-' न तु शब्दान्तरादिति विकरणो नित्यः। विकरणे कृते संप्रसारणमडागमाच्चित्यत्वादेव भवति, संप्रसारणे च कृतेऽजाद्यङ्गजातमिति आडजादीनामित्याडागमः॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते, यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। आडजादीनामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते-सुरुचो वेन आवः। आनक्। आयुनक्। आव इति वृञो लुङि, मन्त्रे घसह्वरेति लेर्लुकि कृते च भवति। तथा आनगिति नशेः। आयुनगिति युजेर्लङि॥

वाऽन्यस्य—पूर्वसूत्रोक्त घुसंज्ञक आदि प्रकृतियों से भिन्न संयोगादि आकारान्त धातुओं के स्थान में लिङ् के परे विकल्प से एकारादेश होता है।

न ल्यपि—ल्यप् प्रत्यय के परे घुसंज्ञक, 'मा', 'स्था', 'गा', 'पा', 'हा' (ओहाक्) तथा 'सा' धातुओं के स्थान में पूर्वविहित ईकारादेश नहीं होता है।

मयतेः—'मेङ्' धातु के स्थान में ल्यप् के परे विकल्प से इत् आदेश हो जाता है।

लुङ्लङ्—लुङ्, लङ् तथा लिङ् के परे अङ्गसंज्ञक धातु को अट् का आगम हो जाता है और वह अट् उदात्त भी हो जाता है।

आट्—परन्तु अजादि धातुओं को उक्त लकारों के परे आट् का आगम होता है।

छन्दस्यपि—छन्दोविषयक प्रयोग में अजादि-भिन्न धातुओं को भी आट् का आगम देखा जाता है।

---

(१) ईत्वमेव न तु एत्वम्, एत्वस्य लिङि विधानेन ल्यपि प्राप्त्यभावात्। न चाप्राप्तस्य प्रतिषेध उचित इति भावः। (श्रीना०)

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लङ्लृङ्क्षु यदुक्तं(१) तन्न भवति । मा भवान् कार्षीत् । मा भवान् हार्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट । मा स्म भवानीहत । मा स्म भवानीक्षत ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ् योगेऽपि ॥ ७५ ॥

छन्दसि विषये माङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः, अमाङ्योगेऽपि न भवतः । अमाङ्योगे तावत्-जनिष्ठा उग्रः । काममूनयीत् । काममर्दयीत् । माङ्योगेऽपि भवतः-मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । मा अभित्थाः । मा आवः ॥

इयरो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं प्रथमं दध्रे आपः । याऽस्य परिदध्रे । धाञो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति । न च भवति-परमाया धियोऽग्निकर्म्माणि चक्रिरे । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिटि कृते पुना रेभावः क्रियते । तदर्थमिरयोरित्ययं द्विवचननिर्देशः ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णोवर्णान्तस्य भ्रू इत्येतस्य च इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतोऽचि परतः । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति । शक्नुवन्ति । धातोः—चिक्षियतुः । चिक्षियुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । भ्रुवौ । भ्रुवः । अचीति किम् ? आप्नुयात् । राध्नुयात् । शक्नुयात् । श्नुधातुभ्रुवामिति किम् ? लक्ष्म्यै । वध्वै । य्वोरिति किम् ? चक्रतुः । चक्रुः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः ॥ ॐइयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ । तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विष्वं पुषेम । विषुवं पुषेम । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो लोकः । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

न माङ्—माङ् के योग में लुङ्, लङ् तथा लृङ् के परे धातु को अट् तथा आट् का आगम नहीं होता है ।

बहुलम्—छन्दोविषयप्रयोग में माङ् के योग में भी अट् तथा आट् का आगम तथा माङ् के योग न रहने पर भी अट् तथा आट् के आगम का अभाव देखा जाता है ।

इरयो—छन्दोविषयप्रयोग में इरे (इ > इरेच्) के स्थान में बाहुल्येन रे आदेश हो जाता है ।

अचि—श्नुप्रत्ययान्त, इवर्णान्त, उवर्णान्त धातुओं तथा भ्रू शब्द को अच् के परे इयङ् तथा उवङ् आदेश हो जाते हैं ।

इयङुवङ्प्रकरणे—इयङ् तथा उवङ् आदेशों के विधान के प्रसङ्ग में यह समझना चाहिए कि छन्दोविषयप्रयोग में तनु आदि शब्दों के स्थान में भी बाहुल्येन इयङ् तथा उवङ् आदेश हो जाते हैं ।

---

(१) अत एव 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायेन अनेन अनन्तरस्य आट एव प्रतिषेध इति शङ्का निरस्ता । अटोऽनुवृत्तिश्चात्र मण्डूकप्लुत्या, अन्यथा आडजादीनामित्यत्राप्यनुवृत्तौ अजादेरपि विकल्पेन अट् प्रसज्ज्येतेति ज्ञेयम् । (श्रीना०)

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णेऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः। इयेष। उवोष। इयर्त्ति। असवर्ण इति किम्? ईषतुः। ईषुः। ऊषतुः। ऊषुः। अचीत्येव—इयाय। उवाप॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति। स्त्री। स्त्रियौ। स्त्रियः। स्त्रीणामित्यत्र परत्वान्नुडागमः। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

वाऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः स्त्रियां वा इयङादेशो भवति। स्त्रीं पश्य। स्त्रियं पश्य। स्त्रीः पश्य। स्त्रियः पश्य॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इणोऽङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः। यन्ति। यन्तु। आयन्। इयङादेशापवादोऽयम्। मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इति गुणवृद्धिभ्यां परत्वादयं बाध्यते-अयनम्। आयकः॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्त्तते, तेन संयोगो विशेष्यते। धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादिवर्णान्न भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति। निन्यतुः। निन्युः। उन्न्यः। ग्रामण्यौ। ग्रामण्यः। एरिति किम्? असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं मा भूदिति। लुलुवतुः, लुलुवुः इत्येतत्त्वोः सुपीति नियमादपि सिध्यति। अनेकाच इति किम्? नियौ। नियः। असंयोगपूर्वस्येति किम्? यवक्रियौ। यवक्रियः। धातुना संयोगविशेषणं किम्? इहापि यथा स्याद्—उन्न्यौ। उन्न्य इति। गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते-परमनियौ। परमनिय इति॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मादुवर्णान्न भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति। खलप्वौ। खलप्वः। शतस्वौ। शतस्वः। सकृल्ल्वौ। सकृल्ल्वः। सुपीति किम्? लुलुवतुः। लुलुवुः। अनेकाच इत्येव—लुवौ। लुवः। असंयोगपूर्वस्येत्येव—कटप्रुवौ। कटप्रुवः। गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते इत्येव—परमलुवौ। परमलुवः॥

अभ्यासस्य—इवर्णान्त, उवर्णान्त अभ्यास को असवर्ण अच् के परे इयङ् तथा उवङ् आदेश हो जाते हैं।

स्त्रियाः—अजादि प्रत्यय के परे स्त्री शब्द को इयङ् आदेश हो जाता है।

वाऽम्शसोः—अम् तथा शश् (=अश्) के परे स्त्री शब्द को विकल्प से इयङ् आदेश होता है।

इणो यण्—अच् प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'इण्' धातु को यण् आदेश हो जाता है।

एरनेकाचो—धात्ववयवभूतसंयोग जिस इवर्ण के पूर्व न हो तदन्त अनेकाच् अङ्गसंज्ञक को अच् के परे यण् आदेश हो जाता है।

ओःसुपि—धात्ववयवसंयोगपूर्वक-भिन्न जो उवर्ण तदन्त अनेकाच् अङ्गसंज्ञक को अजादि सुप (=सु—सुप्) के परे यण् आदेश हो जाता है।

वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । ॐपुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम्ॐ । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः । कारापूर्वस्यापीष्यते–काराभ्वौ । काराभ्वः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू, सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सुधियौ । सुधियः ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू, सुधी इत्येतयोरुभयथा दृश्यते । वनेषु चित्रं विभ्वं विशे । विभुवम् विशे । सुध्यो हव्यमग्ने । सुधियो हव्यमग्ने ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति । जुह्वति । जुह्वतु । जुह्वत् । सुन्वन्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुश्नुवोरिति किम् ? योयुवति । रोरुवति । इदमेव हुश्नुग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । छन्दसि छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्लुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणमुवर्णान्तमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके विद्यते । सार्वधातुक इति किम् ? जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति ॥

भुवो वुग् लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः । अभूवन् । अभूवम् । लिट्—बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहोऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः । निगूहति । निगूहकः । साधु निगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्त्तते । उपधाया इति किम् ? अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतग्रहणं विषयार्थम् (१) । यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत्--निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अयादेशप्रतिषेधार्थं च केचिदिच्छन्ति । निगूह्य गत इत्यूत्वस्यासिद्धत्वमत्र नास्ति । णावूत्वं, ण्यन्तस्य च स्यप्यायादेश इति । अचीत्येव । निगोढा । निगोढुम् ॥

वर्षाभ्वश्च—अजादि सुप् के परे वर्षाभूशब्द को भी यण् आदेश हो जाता है ।

पुनर्भ्वश्चेति--पुनर्भूशब्द के स्थान में भी यणादेश का प्रतिपादन करना चाहिए ।

न भूसुधियोः—भू तथा सुधी शब्दों को यणादेश नहीं होता है ।

छन्दस्युभयथा—छन्दोविषयप्रयोग में भू तथा सुधी शब्दों के स्थान में यणादेश भी देखा जाता है और उसका अभाव भी ।

हुश्नुवोः—अजादि सार्वधातुक के परे अङ्गसंज्ञक 'हु' तथा असंयोगपूर्वक श्नुप्रत्ययान्त अनेकाच् अङ्गसंज्ञक धातुओं को यणादेश हो जाता है ।

भुवो—अजादि लुङ् तथा लिट् के परे 'भू' धातु को वुक् का आगम हो जाता है ।

ऊदुपधायाः—अङ्गसंज्ञक 'गुहू' धातु की उपधा को अजादि प्रत्यय के परे ऊ आदेश हो जाता है ।

---

(१) विषयनियमार्थमिति क्वचित्पाठः ।

दोषो णौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति णौ परतः। दूषयति। दूषयतः। दूषयन्ति। विकृतग्रहणं प्रक्रमाभेदार्थम्। पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम्(१)। णाविति किम्? दोषो वर्त्तते॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारार्थे दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति णौ परतः। चित्तं दूषयति। चित्तं दोषयति। प्रज्ञां दूषयति। प्रज्ञां दोषयति॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः। घटयति। व्यथयति। जनयति। रजयति। शमयति। ज्ञपयति। केचिदत्र वेत्यनुवर्त्तयन्ति। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन उत्क्रामयति, संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

चिण्परे णमुल्परे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम्। अशमि। अशामि। अतमि। अतामि। शमंशमम्। शामंशामम्। तमंतमम्। तामंतामम्। दीर्घग्रहणं किम्, न ह्रस्वविकल्प एव विधीयते? नैवं शक्यं, शमयन्तं प्रयुङ्क्त इति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्, दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवत्। शमयन्तं प्रयुक्तवान्—अशमि। अशामि। शमंशमम्। शामंशामम्। शंशमयतेः, अशंशमि। अशंशामि। शंशमम्। शंशामम्। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते यश्च यङकारश्च तयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति अस्थानिवद्भावाद्दीर्घः सिद्धो भवति, ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात्। णिण्यन्ते यङण्यन्ते त्वसिद्धिरेव। व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति। णौ हि णियङोर्लोपः चिण्णमुल्परे णावङ्गस्य दीर्घत्वम्॥

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥

खच्परे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः। द्विषंतपः। परंतपः। पुरंदरः॥

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥

ह्लादोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः। प्रह्लन्नः। प्रह्लन्नवान्। निष्ठायामिति किम्? प्रह्लादयति। ह्लाद इति योगविभागः क्रियते। क्तिन्यपि यथा स्यात्—प्रह्लत्तिरिति(२)॥

दोषो—'णि' के परे 'दुष' धातु की उपधा को ऊ आदेश हो जाता है।

वा चित्त—चित्तविकारार्थक 'दुष' धातु की उपधा को विकल्प से ऊ आदेश होता है।

मिताम्—मित धातुओं की उपधा को ह्रस्वादेश हो जाता है।

चिण्—चिण् तथा णमुल् प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक मित धातुओं की उपधा को विकल्प से दीर्घादेश होता है।

खचि—खच्प्रत्ययपरक 'णि' के परे अङ्ग की उपधा को ह्रस्वादेश हो जाता है।

ह्लादो—निष्ठा प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'ह्लाद' धातु की उपधा को ह्रस्वादेश हो जाता है।

---

(१) णावीदृशस्यैव संभवादित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके।

(२) ह्लाद इति योगविभाग इत्यारभ्य प्रह्लत्तिरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥

छादेरङ्गस्याद्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये(१) परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उरश्छदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अद्व्युपसर्गस्येति किम् ? समुपच्छादः ? ॐअद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्ॐ । समुपातिच्छादः । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्त्तयति । न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ ९७ ॥

इस् , मन् , त्रन् , क्वि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदिः । छद्म । छत्त्रम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ९८ ॥

गम, हन, जन, खन, घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ प्रत्यये क्ङित्यनङि परतः । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः । जघ्नुः । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । चख्नतुः । चख्नुः । जक्षतुः । जक्षुः । अक्षन्नमीमदन्त पितरः । क्ङितीति किम् ? गमनम् । हननम् । अनङीति किम् ? अगमत् । अघसत् । अचीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥

तनि, पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । वितत्निरे कवयः । शकुना इव पप्तिम । छन्दसीति किम् ? वितेनिरे । पेतिम ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि, भस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च क्ङिति प्रत्यये परतः । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः । सग्धिरित्यदेः क्तिनि बहुलं छन्दसि इति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते, झलो झलि इति सकारलोपः । धत्वं तकारस्य, जश्त्वं घकारस्य । ततः समाना ग्धिः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य सभावः । बब्धामिति भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने कृते उपधालोपधत्वजश्त्वानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्परत्वान्नित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति, छान्दसत्वात् स तथा न क्रियते । अजादौ-बप्सति । क्ङितीत्येव—अंशून् बभस्ति ॥

छादेर्घे—घ प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'छदि' धातु की उपधा को ह्रस्वादेश हो जाता है यदि दो उपसर्गों से विशिष्ट न हो ।

अद्विप्रभृति—एक से अधिक उपसर्गों से विशिष्ट 'छादि' धातु की उपधा को ह्रस्वादेश नहीं होता है ।

इस्मन्—इस् , मन् , त्रन् तथा क्वि प्रत्ययों के परे 'छादि' धातु की उपधा को ह्रस्व हो जाता है ।

गमहन—अजादि कित् तथा अनङ्भिन्न अजादि ङित् प्रत्ययों के परे 'गम्', 'हन', 'जन्', 'खन' तथा 'घस' धातुओं की उपधा का लोप हो जाता है ।

तनिपत्योः—अजादि कित्-ङित् प्रत्ययों के परे 'तनि' तथा 'पति' धातुओं की उपधा का लोप हो जाता है छन्दोविषय में ।

घसिभसोः— हलादि एवम् अजादि कित्-ङित् प्रत्ययों के परे 'घसि' तथा 'भसि' धातुओं की उपधा का लोप हो जाता है छन्दोविषय-प्रयोग में ।

---

(१) अत्र 'घ' इति न तरप्तमपौ घ इत्यस्य ग्रहणम् , व्याख्यानात् इति भावः (श्रीना०) ।

हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरादेशो भवति । जुहुधि । झलन्तेभ्यः-भिन्द्धि, छिन्द्धि । हुझल्भ्य इति किम् ? क्रीणीहि, प्रीणीहि । हेरिति किम् ? जुहुतात् । हलीत्येव-रुदिहि, स्वपिहि । इह जुहुतात्, भिन्तात् इति परत्वात् तातङि कृते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति पुनर्धिभावो न भवति । भिन्द्धकि, छिन्धकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

श्रु, शृणु, पॄ, कृ, वृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्धिरादेशो भवति छन्दसि विषये । श्रुधी हवमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पूर्धि । उरुणस्कृधि । अपावृधि । शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्यात् उतश्च प्रत्ययात् इति हेर्लुङ् न भवति । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलम् इति शप्, तस्य बहुलं छन्दसि इति लुक् ॥

अङितश्च ॥ १०३ ॥

अङितश्च हेर्धिरादेशो भवति । "वा छन्दसि" इति पित्त्वेनास्याङित्त्वम् । सोमं रारन्धि । अस्मभ्यं तद्धर्यस्व प्रयन्धि । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । अङित इति किम् ? हव्यं प्रीणीहि । रारन्धीति रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घत्वं छान्दसत्वात् । मलोपाभावश्च अङित्त्वादेव । प्रयन्धीति यमेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य(१) लुग्भवति । अकारि । अहारि । अलावि । अपाचि । अकारितराम्, अहारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरप्तमपोर्न लुग्भवति, "चिणो लुक्" इत्येतद्विषयभेदाद्भिद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

(२)अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । पच । पठ । गच्छ । धाव । अत इति किम् ? युहि । रुहि । तपरकरणं किम् ? लुनीहि । पुनीहि । ईत्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । चिनु । सुनु । कुरु । उत

हुझल्भ्यो—'हु' तथा झलादि धातुओं से उत्तरवर्त्ती हलादि 'हि' के स्थान में 'धि' आदेश हो जाता है ।

श्रुशृणु—छन्दोविषय में 'श्रु', 'शृणु', 'पॄ', 'कृ' तथा 'वृ' धातुओं से विहित 'हि' के स्थान में 'धि' आदेश हो जाता है ।

अङितश्च—अङित् धातु से विहित 'हि' के स्थान में भी छन्दोविषय में 'धि' आदेश हो जाता है ।

चिणो लुक्—चिण् से उत्तरवर्त्ती प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

अतो हेः—अकारान्त अङ्ग से परवर्त्ती 'हि' का लुक् हो जाता है ।

उतश्च—असंयोगपूर्वक जो उकार तदन्त प्रत्यय से परवर्त्ती 'हि' का भी लुक् हो जाता है ।

---

(१) एतच्च अङ्गाधिकाराल्लभ्यते, प्रत्ययेऽसति अङ्गत्वानुपपत्तेरिति भावः (श्रीना०)।

(२) अत्र अदन्तादित्युचितम् । यथाश्रुते आकारान्तादपि परस्य हेर्लुक् स्यात् । तथापि अत इत्यस्योपस्थितत्वेन समाधेयम् । (श्रीना०)

इति किम् ? लुनीहि । पुनीहि । प्रत्ययादिति किम् ? रुहि । युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् ? प्राप्नुहि । राध्नुहि । तक्ष्णुहि । ❀उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्❀ । उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिनं कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ १०७ ॥

योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्नुवः । शक्नुमः । लुगिति वर्त्तमाने लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं(२) करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्यस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानिवद्भावाद् "हलि च" इति दीर्घत्वं प्राप्तम्, "न भकुर्छुराम्" इति प्रतिषिद्ध्यते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुकग्रहणं किम् ? भूतपूर्वेऽपि सार्वधातुके यथा स्यात्—कुरु । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् । क्ङितीत्येव—करोति, करोषि, करोमि ॥

श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः । रुन्धः । रुन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः—स्तः । सन्ति । क्ङितीत्येव—भिनत्ति । अस्ति । श्नसोरिति पररूपं शकन्ध्वादिषु द्रष्टव्यम् ॥

उतश्च प्रत्ययात्—छन्दोविषय में इस सूत्र की वैकल्पिक प्रवृत्ति होती है—यह व्याख्यान करना चाहिए ।

लोपः—असंयोगपूर्वक जो उकार तदन्त प्रत्यय का वकारादि एवम् मकारादि प्रत्ययों के परे विकल्प से लोप हो जाता है ।

नित्यम्—'कृ' धातु से विहित उकार प्रत्यय का वकारादि तथा मकारादि प्रत्ययों के परे नित्य लोप हो जाता है ।

ये च—यकारादि प्रत्यय के परे भी 'कृ' धातु के उकार प्रत्यय का वकारादि एवम् मकारादि प्रत्ययों के परे नित्य लोप हो जाता है ।

अतः—उकारप्रत्ययान्त 'कृ' धातु के अत् के स्थान में उत् आदेश हो जाता है सार्वधातुक कित्-ङित् प्रत्ययों के परे ।

श्नसोः—श्नम् प्रत्यय तथा 'अस्' धातु के अत् का कित्-ङित् सार्वधातुक प्रत्ययों के परे लोप हो जाता है ।

---

(२) आरम्भसामर्थ्यात् अस्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्वा सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् एव । (श्रीना०)

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

श्ना इत्येतस्ताभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः। लुनते। लुनताम्। अलुनत(१)। अभ्यस्तानाम्–मिमते। मिमताम्। संजिहते। संजिहताम्। समजिहत। श्नाभ्यस्तयोरिति किम्? यान्ति। आत इति किम्? बिभ्रति। क्ङितीत्येव। अलुनात्। अजहात्॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

श्नान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुवर्जितानामात ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके क्ङिति परतः। लुनीतः। पुनीतः। लुनीथः। पुनीथः। पुनीते। अभ्यस्तानाम्— मिमीते। मिमीषे। मिमीध्वे। संजिहीते। संजिहीध्वे। हलीति किम्? लुनन्ति। मिमते। अघोरिति किम्? दत्तः। धत्तः। क्ङितीत्येव। लुनाति। जहाति॥

इद्दरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके क्ङिति परत इकारादेशो भवति। दरिद्रितः। दरिद्रिथः। दरिद्रिवः। दरिद्रिमः। हलीत्येव। दरिद्रति। क्ङितीत्येव। दरिद्राति। *दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः*। *सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम्*। दरिद्रातीति दरिद्रः। आकारान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति। पचादित्वादजेव भवति।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते। दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा॥

अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्(२)। अदरिद्रीत्। अदरिद्रासीत्। दरिद्रस्येति निर्देशे छान्दसं ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम्॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः। बिभितः। बिभीतः। बिभिथः। बिभीथः। बिभिवः। बिभीवः। बिभिमः। बिभीमः। हलीत्येव। बिभ्यति। क्ङितीत्येव। बिभेति। सार्वधातुके इत्येव। भीयते(३)॥

श्नाभ्यस्तयोः—श्ना तथा अभ्यस्तसंज्ञक के आत् का कित्–ङित् सार्वधातुक प्रत्ययों के परे लोप हो जाता है।

ई हल्यघोः—श्नाप्रत्ययान्त तथा घुसंज्ञकभिन्न अभ्यस्तसंज्ञक धातुओं के आत् के स्थान में हलादि कित्–ङित् सार्वधातुक प्रत्ययों के परे 'ई' आदेश हो जाता है।

इद्दरिद्रस्य—हलादि कित्–ङित् सार्वधातुक प्रत्ययों के परे 'दरिद्रा' धातु के आत् के स्थान में 'इत्' आदेश हो जाता है।

दरिद्रातेः—आर्धधातुक प्रत्ययों के परे 'दरिद्रा' धातु के आत् का लोप समझना चाहिए।

सिद्धश्च—प्रत्ययविधि में लोप की सिद्धता भी समझनी चाहिए (अर्थात् आर्धधातुक प्रत्यय की उत्पत्ति से पूर्व ही आर्धधातुक के विषय में लोप का विधान समझना चाहिए)।

अद्यतन्याम्—लुङ् के परे विकल्प से लोप का विधान समझना चाहिए।

भियः—हलादि कित्–ङित् सार्वधातुक के परे अङ्गसंज्ञक 'भी' के स्थान में विकल्प से 'इ' आदेश हो जाता है।

---

(१) पुनते, पुनताम्, अपुनत इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(२) लुङ् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा।

(३) हलीत्येवेत्यारभ्य भीयत इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति, युक्तं चैतत्। पदमञ्जर्यां हलादौ क्ङिति सार्वधातुक इत्येषां नात्रोपयोग इत्युक्तत्वात्॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः। जहितः। जहीतः। जहिथः। जहीथः। हलादावित्येव। जहति। क्ङितीत्येव। जहाति। सार्वधातुक इत्येव—हीयते(१), जेहीयते। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च हौ ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः। जहाहि। जहिहि। जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः। जह्यात्। जह्याताम्। जह्युः ॥

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्च एकारादेशो भवति हौ परतोऽभ्यासलोपश्च। देहि। धेहि। अस्तेः—श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। एधि। शिदयं लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाययोर्हलोर्मध्ये योऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतः। रेणतुः। रेणुः। येमतुः। येमुः। पेचतुः। पेचुः। देमतुः। देमुः। अत इति किम्? दिदिवतुः। दिदिवुः। तपरकरणं किम्? ररासे। ररासाते। ररासिरे। एकहल्मध्य इति किम्? ररक्षतुः। ररक्षुः। (२)। तत्सरतुः। तत्सरुः। अनादेशादेरिति किम्? चकणतुः। चकणुः। जगणतुः। जगणुः। बभणतुः। बभणुः। लिट आदेशविशेषणं किम्? इहापि यथा स्यात्-नेमतुः। नेमुः। सेहे। सेहाते। सेहिरे। अनैमित्तिके नत्वसत्वे तदादिर्लिट्यादेशादिर्न भवति। इहाभ्यासजश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वं नास्ति। तेन तदादिरप्यादेशादिर्भवति। तथा च फलिभजोरेत्वं विधीयते। रूपाभेदे त्वादेशादिर्नाश्रीयत इति शसिदद्योः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्। अन्यथा हि पेचतुः, पेचुः, देमतुः, देमुरित्येवमादीनामपि प्रकृतिजश्चरादीनामेत्वं न स्यात्।

जहातेश्च—'ओहाक्' धातु के स्थान में भी हलादि कित्-ङित् सार्वधातुक के परे विकल्प से 'इ' आदेश हो जाता है।

आ च—'हि' के परे 'ओहाक्' धातु के स्थान में विकल्प से आकार अन्तादेश भी हो जाता है।

लोपो यि—यकारादि कित्-ङित् सार्वधातुक प्रत्ययों के परे 'ओहाक्' धातु का लोप हो जाता है।

घ्वसोः—'हि' के परे घुसंज्ञक तथा 'अस्' धातुओं के स्थान में 'एत्' आदेश तथा अभ्यास का लोप भी हो जाता है।

अतः—कित्-ङित् लिट् के परे आदेश जिसके आदि में न हो ऐसे अङ्गसंज्ञक धातु के असहाय अल्द्वय के मध्य में वर्तमान अत् के स्थान में एत् आदेश तथा अभ्यास का लोप हो जाता है।

---

(१) सार्वधातुके इत्येव—हीयते जेहीयते इति पुस्तकेषु बहुषु नास्ति। पदमञ्जर्यां नास्योपयोग इत्युक्ततयेदमेव युक्तम्।

(२) इदमयुक्तं संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाभावात्।

क्ङितीत्येव । अहं पपच । अहं पपठ ॥ ॐदम्भेरेत्वं वक्तव्यम्ॐ । देभतुः । देभुः । नलोपस्या-सिद्धत्वान्न प्राप्नोति । ॐनशिमन्योरलिटयेत्वं(१)वक्तव्यम्ॐ । अनेशम् । मेनका । अनेश-मिति नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् । मेनकेति मनेराशिषि चेति वुन् । क्षिपकादिषु प्रक्षेपादित्वं न क्रियते ॥ ॐछन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम्ॐ । व्येमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुक् न क्रियते । लिङि—पेचिरन् । पेचिरन्नित्येतस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् । (२) ॐयजिवप्योश्चॐ । आयेजे । आवेपे । यजेर्वपेश्च लङि इटि "छन्दस्यपि दृश्यते" इत्यनजादे-रप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतोऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । शेकिथ । सेटीति किम् ? पपक्थ । थल्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अक्ङिदर्थमेतद्वचनमित्यन्यस्येटोऽसम्भवात् । अत इत्येव । दिदेविथ । एकहल्मध्यगतस्ये-त्येव । ततक्षिथ । ररक्षिथ । अनादेशादेरित्येव । चकणिथ । बभणिथ ॥

तॄफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

तॄ, फल, भज, त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । तरतेर्गुणार्थं वचनम् , फलिभजोरादेशाद्यर्थम् , त्रपेरनेकहल्मध्यार्थम् ॥ ॐश्रन्थेश्चेति वक्तव्यम्ॐ । श्रेथतुः । श्रेथुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य अकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परत-

---

दम्भेः—'दम्भ' धातु के असहायहल्द्वयमध्यस्थ अत् के स्थान में भी एत्व का विधान करना चाहिए।

नशि—'नशि' तथा 'मनि' धातुओं के असहायहल्द्वयमध्यस्थ अत् के स्थान में लिट् से भिन्न प्रत्ययों के परे भी एत्व का विधान करना चाहिए।

छन्दस्यमि—छन्दोविषयप्रयोग में 'अम्' तथा 'पच्' धातुओं के असहायहल्द्वयमध्यस्थ अत् के स्थान में भी लिट् से भिन्न प्रत्ययों के परे एत्व का विधान अवगन्तव्य है।

यजिवप्योश्च—'यज' तथा 'वप' धातुओं के असहायहल्द्वयमध्यस्थ अत् के स्थान में भी लिङ्भिन्न प्रत्यय के परे एत्व का विधान समझना चाहिए।

थलि च—इडागमविशिष्ट थल् के परे आदेश जिसके आदि में न हो ऐसे अङ्गसंज्ञक धातुओं के असहायहल्द्वयमध्यवर्त्ती अत् के स्थान में भी एत्व एवम् अभ्यास-लोप हो जाता है।

तॄफल—कित्-ङित् लिट् तथा इडागमविशिष्ट थल् के परे 'तॄ', 'फल', 'भज' तथा 'त्रप्' धातुओं के अत् के स्थान में भी एत्व एवम् अभ्यास का लोप हो जाता है।

श्रन्थेश्च—'श्रन्थि' धातु के अत् के स्थान में एत्व तथा अभ्यास के लोप का प्रतिपादन करना चाहिए।

राधो—कित्-ङित् लिट् तथा सेट् थल् के परे हिंसार्थक 'राध्' धातु के अवर्ण के स्थान में भी एत्व तथा अभ्यास का लोप हो जाता है।

---

(१) एतदारभ्य वार्त्तिकद्वयं भाष्ये श्लोकरूपेण पठ्यते—

"नशिमन्योरलिट्येव छन्दस्यमिपचोरपि ।
अनेशन्मेनकेत्येतद् व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥" इति । (श्रीना०)

(२) इत आरभ्य आगमान्तः पाठः क्वाचित्क इति पदमञ्जरीसम्वादः । न्यासेऽपि न व्याख्यातः (श्रीना०) ।

स्थलि च सेटि। अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । हिंसायामिति किम् ? रराधतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतदिहोपस्थितं तपरत्वकृतमपास्य कालविशेषमसम्भवादवर्णमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा "श्नाभ्यस्तयोरातः" इत्यनुवर्त्तत इति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जॄ भ्रमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेरुः । जेरिथ । जजरतु । जजरुः । जजरिथ । भ्रेमतुः । भ्रेमुः । भ्रेमिथ । बभ्रमतुः । बभ्रमुः । बभ्रमिथ । त्रेसतुः । त्रेसुः । त्रेसिथ । तत्रसतुः । तत्रसुः । तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः । रराजिथ । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजाते । बभ्राजिरे । भ्रेशे । भ्रेशाते । भ्रेशिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । भ्लेशे । भ्लेशाते । भ्लेशिरे । बभ्लाशे । बभ्लाशाते । बभ्लाशिरे । स्येमतुः । स्येमुः । स्येमिथ । सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् ? दध्वनतुः । दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस, दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योऽकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ । दददे । दददाते । दददिरे । वादीनाम्—ववमतुः । ववमुः । ववमिथ । गुणस्य—विशशरतुः । विशशरुः । विशशरिथ । लुलविथ । पुपविथ । गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्शब्दस्यौकारस्य चायमकार इति एवं प्रतिषिध्यते(१) ॥

अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥

अर्वन्नित्येतस्याङ्गस्य तृ इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत्ततः परो न भवति, स च नञ उत्तरो न भवति । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्याम् । अर्वद्भिः । अर्वतो । आर्वतम् । असाविति किम् ? अर्वा । अनञ इति किम् ? अनर्वाणौ । अनर्वाणः । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥

वा जॄभ्रमु—कित्-ङित लिट् तथा सेट् थल् के परे 'जॄ', 'भ्रमु' तथा 'त्रस' धातुओं के अत् के स्थान में एत्व तथा अभ्यास का लोप हो जाता है विकल्प से ।

फणां च—कित्-ङित लिट् तथा इडागमविशिष्ट थल् के परे 'फण' आदि सात धातुओं के अत् के स्थान में भी एत्व तथा अभ्यास का लोप विकल्प से हो जाता है ।

न शश—'शश', 'दद', वकारादि धातुओं के तथा गुणशब्द के उच्चारण से विहित (अर्) शब्द के सम्बन्धी अत् के स्थान में एत्व तथा अभ्यास का लोप नहीं होता है ।

अर्वणः—नञ्पूर्वकभिन्न अर्वन् शब्द के स्थान में 'तृ' आदेश हो जाता है सु-भिन्न विभक्तियों के परे ।

---

(१) इतः परम्-'गुणशब्देनात्र शशादीनां ग्रहणसामर्थ्यात् तद्भावितस्य ग्रहणम्' इति पाठः कुत्रचिदासीदिति पदमञ्जरीसम्वादः । न्यासे त्वस्य चर्चा नैव कृता । (श्रीना०) ।

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवन्नित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तृ इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवती । माघवतम् । न च भवति—मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघवानम् । मघवानौ । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिः । मघोनी । माघवनम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—पादः पत् । द्विपदः पश्य । द्विपदा कृतम् । भस्येति किम् ? द्विपादौ । द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्ययमादेशो भवति । स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपद्यः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे । पेचुषः पश्य । पेचुषा । पेचुषे । ययुषः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये वसुसंप्रसारणस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न भवति । वसुसप्रसारणे क्वसोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत्संप्रसारणं भवति । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । प्रष्ठौहे । दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः । अथ किमर्थमूठ् क्रियते, संप्रसारण एव कृते गुणे च वृद्धिरेचीति वृद्धौ सत्यां सिद्धं रूपं भवति-प्रष्ठौह इति, अनकारान्ते चोपपदे वहेर्ण्विर्न दृश्यते ? ज्ञापकार्थम् । एतज्ज्ञापयति-भवत्येषा परिभाषा-असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । तस्या हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वात् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् , युवन् , मघवन् , इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनः । मघोना । मघोने । अतद्धित इति किम् ? शौवनं मांसम् । यौवनं वर्त्तते । माघवनः स्थालीपाकः । शुनो विकारे प्राणिरजतादिभ्योऽञ्, द्वारादित्वादैजागमः ॥ श्वादीनामेतत्संप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति—

मघवा—मघवन् शब्द के स्थान में भी बाहुल्येन 'तृ' आदेश हो जाता है ।

भस्य—अब से आगे 'भस्य' ('भ'-संज्ञक का) अधिकार है ।

पादः—पाद-शब्दान्त 'भ' संज्ञक अङ्ग के स्थान में पत् आदेश हो जाता है ।

वसोः—वस्वन्त 'भ' संज्ञक अङ्ग के स्थान में सम्प्रसारण हो जाता है ।

वाहः—वाहशब्दान्त 'भ' संज्ञक अङ्ग के स्थान में सम्प्रसारण के रूप में ऊठ् आदेश होता है ।

श्वयुव—तद्धितभिन्न प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक श्वन् , युवन् तथा मघवन् शब्दों के स्थान में सम्प्रसारण आदेश हो जाता है ।

युवतीः पश्य । मघवतः । मघवता । मघवते । (१)तदर्थमुत्तरत्र योगविभागं कुर्वन्ति—अल्लोपः । अनः । अन इत्युभयोः शेष इति ॥

अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥

अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा । राज्ञे । तक्ष्णः पश्य । तक्ष्णा । तक्ष्णे । अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते । इह न भवति—राजकीयमिति ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

षकारपूर्वो योऽन् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवति अणि परतः । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः(२) । धार्त्तराज्ञः । षपूर्वहन्धृतराज्ञामिति किम् ? सामनः । वैमनः । अन्निति प्रकृतिभावेनान्नोपटिलोपावुभावपि न भवतः । अणीति किम् ? ताक्ष्ण्यः ॥

विभाषा ङिश्योः ॥ १३६ ॥

ङौ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्ञि । राजनि । साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न संयोगाद् वमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकान्तात् संयोगादुत्तरस्यानोऽकारस्य लोपो न भवति । पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे(३) । संयोगादिति किम् ? प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । साम्ना । साम्ने । वमन्तादिति किम् ? तक्ष्णा । तक्ष्णे ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते, तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीलालपा । कीलालपे ।

अल्लोपोऽनः—अन्-शब्दान्त 'भ' संज्ञक के अकार का लोप हो जाता है ।

षपूर्व—अण् प्रत्यय के परे षकारपूर्वक अन्-शब्दान्त, हन्शब्दान्त तथा धृतराजन् शब्द के अकार का लोप हो जाता है ।

विभाषा—ङि तथा शी के परे अन्शब्दान्त 'भ' संज्ञक अङ्ग के अकार का वैकल्पिक लोप होता है ।

न संयोगात्—वकारान्त तथा मकारान्त संयोग से उत्तरवर्त्ती अन् के अकार का लोप नहीं होता है ।

अचः—(लुप्तनकारक 'अञ्च्=') अच् शब्दान्त 'भ'-संज्ञक अङ्ग के अकार का लोप हो जाता है ।

उदः—उत् से उत्तरवर्त्ती अच् के स्थान में ईकारादेश हो जाता है ।

आतो धातोः—'भ' संज्ञक आकारान्त धातु के आकार का लोप हो जाता है ।

---

(१) एतदर्थमिति पदमञ्जरीपाठः ।

(२) वार्तघ्न इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

(३) चर्मणा, चर्मणे इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

शुभंयः पश्य । शुभंया । शुभंये । आत इति किम् ? नियः । निये । धातोरिति किम् ? खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । आत इति योगविभागः । तेन क्त्वो ल्यप्, हलः श्नः शानज्झौ इति सिद्धं भवति ॥

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् ? आत्मना कृतम् । आङीति किम् ? यदात्मनस्तन्वो वरिष्ठा । ❀आङोऽन्यत्रापि छन्दसि लोपो दृश्यते❀ । त्मन्यासमञ्जत मह्यम् ॥

ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्या क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः । डितीति किम् ? विंशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥

टिसंज्ञस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । उपसरजः । मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेर्लोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्म्मिः । औडुलोमिः । बाह्वादित्वादिञ्प्रत्ययः । न इति किम् ? सात्वतः । तद्धित इति किम् ? शर्म्मणा । शर्म्मणे । ❀नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्❀ । अत्र ये इन्नन्तास्तेषामिनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः प्राप्तः, ये त्वन्नन्तास्तेषामन्निति । सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः । पीठसर्पिणः पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कुथुमिनः कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनामानावाचार्यौ, तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात् तैतिलिजाजलिशब्दाभ्यामभिधीयते । तं ग्रन्थमधीयते तैतिलाः । जाजलाः । शैषिकेष्वर्थेषु(१) वृद्धत्वादत्र छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः । सूकरसद्मनः, सौकरसद्माः । सुपर्वणः, सौपर्वाः । ❀अश्मनो विकार उपसंख्यानम्❀ । अश्मनो विकार आश्मः । आश्मनोऽन्यः ।

मन्त्रेषु—मन्त्रविषयप्रयोग में आङ् के परे आत्मन् शब्द के आदि (= आ) का लोप हो जाता है ।

आङोऽन्यत्रापि—आङ् से भिन्न के परे भी आत्मन् शब्द का आदि लोप देखा जाता है ।

ति विंशतेः—'भ' संज्ञक विंशति शब्द के 'ति' का डित् प्रत्यय के परे लोप हो जाता है ।

टेः—डित् प्रत्यय के परे 'टि'-संज्ञक का लोप हो जाता है ।

नस्तद्धिते—तद्धित प्रत्यय के परे 'भ'-संज्ञक नकारान्त अङ्ग के 'टि'-संज्ञक अङ्ग का लोप हो जाता है ।

नान्तस्य—नकारान्त अङ्ग के 'टि'-लोप के प्रसङ्ग में सब्रह्मचारिन्, पीठसर्पिन्, कलापिन्, कौथुमिन्, तैतिलिन्, जाजलिन्, लाङ्गलिन्, शिलालिन्, शिखण्डिन्, सूकरसद्मन् तथा सुपर्वन् शब्दों के 'टि'-लोप का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

अश्मनो—अश्मन् शब्द के 'टि' का लोप केवल विकार अर्थ में ही समझना चाहिए ।

---

(१) ननु प्रोक्तार्थकेन अणप्रत्ययेनेष्टसिद्धौ उपचाराश्रयणम् न युक्तमित्यत उपचारं समर्थयन्नाह—शैषिकेष्विति । (श्रीना०)

॥चर्मणः कोश उपसंख्यानम्॥। चार्मः कोशः। चार्म्मणोऽन्यः। ॥शुनः संकोच उपसंख्यानम्॥। शौवः संकोचः। शौवनोऽन्यः। ॥अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम्॥। के पुनः सायंप्रातिकादयः? येषामव्ययानामविहितष्टिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते सायंप्रातिकप्रकारा ग्रहीतव्याः। सायंप्रातर्भवः सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः। बाह्यः। कौतस्कुतः। कालाट्ठञिति ठञ्प्रत्ययः। ट्युट्युलौ तु नेष्येते। आरातीयः। शाश्वतिकः। शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः॥

अह्नष्टखोरेव ॥ १४५ ॥

अहन्नित्येतस्य टखोरेव परतष्टिलोपो भवति। द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः। त्र्यहः। द्वे अहनी अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्व्यहीनः। त्र्यहीनः। अह्नां समूहः क्रतुः अहीनः॥ ॥अह्नः समूहे खो वक्तव्यः॥। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, इह मा भूत्-अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम्। एवकारकरणं विस्पष्टार्थम्। अह्न एव टखोरित्येवं नियमो न भविष्यति, "आत्माध्वानौ खे" इति प्रकृतिभावविधानात्॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः। बाभ्रव्यः। माण्डव्यः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्प्पासः। कमण्डलव्या मृत्तिका। परशव्यमयः। औपगवः। कापटवः। ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात्, तेन स्वायंभुव इति सिद्धो भवति।

ढे लोपोऽकद्र्वाः ॥ १४७ ॥

ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकद्र्वा लोपो भवति। कामण्डलेयः। शैतिवाहेयः। जाम्बेयः। माद्रवाहेयः। अकद्र्वा इति किम्? काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्धिते च लोपो भवति। इवर्णान्तस्य ईकारे-दाक्षी, प्लाक्षी, सखी। सवर्णदीर्घत्वे हि सत्यतिसखेरागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति विसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात्। इवर्णान्तस्य तद्धिते-दुलि-दौलेयः, बलि-बालेयः, अत्रि-आत्रेयः। अवर्णान्तस्य ईकारे-कुमारी, गौरी, शार्ङ्गरवी। अवर्णान्तस्य तद्धिते—दाक्षिः, प्लाक्षिः, चौडिः, बालाकिः, सौमित्रिः। ॥यस्येत्यौङः श्यां(१) प्रतिषेधो वक्तव्यः॥। कुड्ये। सौर्ये हिमवतः शृङ्गे। औङः शीभावे कृते "यस्येति च" इति

चर्मणः—चर्मन् शब्द के 'टि' का लोप केवल कोश अर्थ में समझना चाहिए।

शुनः—श्वन् शब्द का 'टि'-लोप केवल संकोच अर्थ में अवगन्तव्य है।

अव्ययानाम्—सायम्प्रातिक आदि शब्दों की सिद्धि के लिए अव्ययों के 'टि' का लोप भी विधेय है।

अह्नः—अहन् शब्द के 'टि' का लोप केवल 'ट' तथा 'ख' प्रत्ययों के परे ही होता है।

अह्नः—समूह अर्थ में अहन् शब्द से 'ख' प्रत्यय का विधान करना चाहिए।

ओर्गुणः—तद्धित प्रत्ययों के परे 'भ'-संज्ञक उवर्णान्त शब्द को गुण हो जाता है।

ढे लोपो—'ढ' प्रत्यय के परे कद्रूशब्दभिन्न 'भ'-संज्ञक उवर्णान्त का लोप हो जाता है।

यस्येति—ईकार तथा तद्धित प्रत्ययों के परे इवर्णान्त तथा उवर्णान्त 'भ'-संज्ञक का भी लोप हो जाता है।

यस्येत्यौङः—औङ्स्थानिक 'शी' के परे इवर्णान्त के लोप का प्रतिषेध समझना चाहिए।

---

(१) ईकारे परे लोपः प्राप्तः प्रतिषिध्यते। (श्रीना०)

"सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः' इति च लोपः प्राप्नोति। ॐइयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेनॐ। वत्सान् प्रीणाति वत्सप्रीः। तस्यापत्यं वात्सप्रेयः। "चतुष्पाद्भ्यो ढञ्" इति ढञ् प्रत्ययः। लेखाभ्रूः शुभ्रादिः, तस्या अपत्यं लैखाभ्रेयः॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः॥ १४९॥

सूर्य, तिष्य, अगस्त्य, मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति ईति परतस्तद्धिते च। सूर्येणैकदिक्-सौरी बलाका। अणि यो यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति, व्याश्रयत्वात्। ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वात् उपधायकारो भस्याणन्तस्य सूर्यस्य सम्बन्धीति लुप्यते। तिष्य-तैषमहः। तैषी रात्रिः। अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री ऋषित्वादणि कृते आगस्ती। आगस्तीयः। मत्स्य-गौरादित्वान्ङीष्, मत्सी। उपधाया इति किम्? मत्स्यचरी। यग्रहणमुत्तरार्थम्। विषयपरिगणनमत्र कर्त्तव्यम्। ॐमत्स्यस्य ङ्यामिति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्—मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम्। ॐसूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चॐ। सौरीयः। सौरी। आगस्तीयः। आगस्ती। इह मा भूत्-सौर्यं चरुं निर्वपेत्। आगस्त्यः। ॐतिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि(१)ॐ। तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः तैषः। पौषः। ॐअन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं चॐ। अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्यः। आद्युदात्तत्वं च। अन्तितो न दूरात्। ॐतमे तादेश्चॐ। तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः। तत्र तादिलोपे अन्तमः। कादिलोपे अन्तितमः। ॐकादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यम्ॐ। अन्यत्रापि हि दृश्यते-अन्तिके सीदतीति अन्तिषत्। "पूर्वपदात्" इति षत्वम्। ॐये चॐ। अन्तियः॥

हलस्तद्धितस्य॥ १५०॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति। गार्गी। वात्सी। हल इति किम्? कारिकेयी। तद्धितस्येति किम्? वैश्यस्य भार्या वैश्यी॥

इयङुवङ्भ्याम्—इयङ् तथा उवङ् एवं लोप के प्राप्त होने पर विप्रतिषेध के आधार पर लोप ही होता है—ऐसा समझना चाहिए।

सूर्य—ईकार तथा मत्स्य शब्दों के उपधास्थानीय यकार का लोप हो जाता है।

मत्स्यस्य—मत्स्य शब्द के उपधास्थानीय यकार का लोप केवल ङी के परे समझना चाहिए।

सूर्यागस्त्ययोः—सूर्य तथा अगस्त्य शब्दों का उपधालोप छ तथा ङी प्रत्ययों के परे ही समझना चाहिए।

तिष्यपुष्ययोः—तिष्य तथा पुष्य शब्दों का उपधालोप नक्षत्रसम्बन्धी अण् प्रत्यय के परे ही अवगन्तव्य है।

अन्तिकस्य—तसि-प्रत्यय के परे अन्तिक शब्द के कादि अंश (=क) का लोप हो जाता है और आदि स्वर उदात्त हो जाता है-ऐसा समझना चाहिए।

तमे—तमप्-प्रत्यय के परे अन्तिक शब्द के तादि अंश (=तिक) तथा कादि अंश (=क) का वैकल्पिक लोप अवगन्तव्य है।

कादि—अन्तिक शब्द के कादि अंश का लोप बाहुल्येन देखा जाता है—ऐसा कहना चाहिए।

ये च—'य' के परे भी अन्तिक शब्द के कादि अंश का लोप देखा जाता है।

हलः—हल् से उत्तरवर्ती तद्धित प्रत्यय के उपधास्थानीय यकार का ईकार के परे लोप हो जाता है।

---

(१) नक्षत्रसम्बन्धिनि अण् प्रत्यये इत्यर्थः। (श्रीना०)

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥

आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति। गर्गाणां समूहो गार्गकम्। वात्सकम्। आपत्यस्येति किम्? सांकाश्यकः, काम्पिल्यकः। तद्धितग्रहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम्—सौमी इष्टिः। अनातीति किम्? गार्ग्यायणः, वात्स्यायनः। हल इत्येव—कारिकेयस्यापत्यं कारिकेयिः॥

क्यच्व्योश्च ॥ १५२ ॥

क्य, च्वि इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति। वात्सीयति। गार्गीयति। वात्सीयते। गार्गीयते। च्वौ-गार्गीभूतः, वात्सीभूतः। आपत्यस्येत्येव—सांकाश्यायते, सांकाश्यीभूतः। हल इत्येव—कारिकेयीयति, कारिकेयीभूतः॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठ्यन्ते। नडादीनां कुक् चेति कृतकुगागमा बिल्वकादयो भवन्ति। तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुग् भवति। बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीयाः, तस्यां भवाः बैल्वकाः। वेणुकीयाः, वैणुकाः। वेत्रकीयाः वैत्रकाः। वेतसकीया वैतसकाः। तृणकीयाः, तार्णकाः। इक्षुकीयाः, ऐक्षुकाः। काष्ठकीयाः, काष्ठकाः। कपोतकीयाः, कापोतकाः। ॐक्रुञ्चा ह्रस्वत्वं चॐ क्रुञ्चकीयाः। क्रौञ्चकाः। छग्रहणं किम्? छमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति। अन्यथा हि संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति कुगपि निवर्तेत। लुग्ग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत्॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इष्ठन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति। आसुतिं करिष्ठः। विजयिष्ठः। वहिष्ठः। दोहीयसी धेनुः। सर्वस्य तृशब्दस्य लोपार्थं वचनम्। अन्त्यस्य हि टेरित्येव सिद्धः। लुगित्येतदत्र नानुवर्त्तते, तथाहि सति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात्। इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थम्। इतरौ तु तुश्छन्दसीति भवतः॥

टेः ॥ १५५ ॥

भस्य टेर्लोपो भवति इष्ठेमेयस्सु परतः। पटु–पटिष्ठः। पटिमा। पटीयान्। लघु–लघिष्ठः। लघिमा। लघीयान् ॐणाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम्ॐ। किं प्रयोजनम्? पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम्। पुंवद्भावः—एनीमाचष्टे एतयति,

---

आपत्यस्य—आकारादिभिन्न तद्धित के परे हल् से उत्तरवर्त्ती अपत्यार्थक यकार के य् का लोप हो जाता है।

क्यच्व्योश्च—क्य तथा च्वि प्रत्ययों के परे हल् से उत्तरवर्त्ती अपत्यार्थक यकार के य् का लोप हो जाता है।

बिल्वकादिभ्यः—बिल्वक आदि शब्द से उत्तवर्त्ती 'भ'-संज्ञक छ प्रत्यय का तद्धित प्रत्यय के परे लुक् हो जाता है।

क्रुञ्चा—क्रुञ्चा शब्द से छ प्रत्यय, प्रकृति को कुक् का आगम और आकार के स्थान में ह्रस्वादेश अवगन्तव्य है।

तुरिष्ठेमेयस्सु—इष्ठन्, इमनिच् तथा ईयसुन् प्रत्ययों के परे तृशब्द का लोप हो जाता है।

टेः—इष्ठन्, ईयसुन् तथा इमनिच् प्रत्ययों के परे 'भ'-संज्ञक के 'टि' का लोप हो जाता है।

णाविष्ठवत्—णिच् के परे प्रातिपदिक से इष्ठन् प्रत्यय के परे विहित सब कार्यों के विधान का अतिदेश करना चाहिए।

श्येतयति। "तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः। रभावः—पृथुमाचष्टे प्रथयति, म्रदयति। टिलोपः—पटुमाचष्टे पटयति, लघयति। यणादिपरम्—स्थूलमाचष्टे स्थवयति(१)। भारद्वाजीयास्तु पठन्ति-णाविष्ठवत्प्रातिपदिकम् पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुकूकनर्थमिति। स्रग्विणमाचष्टे स्रजयन्ति। वसुमन्तमाचष्टे वसयति। युवानमाचष्टे यवयति। कनयति। एतदुभयमप्युदाहरणमात्रं न परिगणनम्। प्रादयोऽपि हीष्यन्ते-प्रियमाचष्टे प्रापयति॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः॥ १५६॥

स्थूल, दूर, युव, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्ठेमेयस्सु परतः पूर्वस्य च गुणो भवति। स्थूल-स्थविष्ठः। स्थवीयान्। दूर-दविष्ठः। दवीयान्। युवन्-यविष्ठः। यवीयान्। ह्रस्व-ह्रसिष्ठः। ह्रसीयान्। ह्रसिमा। क्षिप्र-क्षेपिष्ठः। क्षेपीयान्। क्षेपिमा। ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रशब्दाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते। क्षुद्र-क्षोदिष्ठः। क्षोदीयान्। क्षोदिमा। परग्रहणं किम्? यविष्ठः। यवीयान्। ह्रसिष्ठः। ह्रसीयान् इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत्। पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम्॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः॥ १५७॥

प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ, वृन्दारक इत्येतेषां प्र, स्थ, स्फ, वर्, बंहि, गर्, वर्षि, त्रप्, द्राघि, वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति इष्ठेमेयस्सु परतः। प्रिय-प्रेष्ठः। प्रेयान्। स्थिर-स्थेष्ठः। स्थेयान्। स्फिर-स्फेष्ठः। स्फेयान्। उरु-वरिष्ठः। वरिमा। वरीयान्। बहुल-बंहिष्ठः। बंहीयान्। बंहिमा। गुरु-गरिष्ठः। गरीयान्। गरिमा। वृद्ध-वर्षिष्ठः। वर्षीयान्। तृप्र-त्रपिष्ठः। त्रपीयान्। दीर्घ-द्राघिष्ठः। द्राघीयान्। द्राघिमा। वृन्दारक-वृन्दिष्ठः। वृन्दीयान्। प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते। तेनान्येषामिमनिज् न भवतीति नोदाह्रियते॥

बहोर्लोपो भू च बहोः॥ १५८॥

बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसां लोपो भवति, तस्य च बहोः स्थाने भू इत्ययमादेशो भवति। भूयान्। भूमा। बहुशब्दः पृथ्वादिषु पठ्यते। बहोरिति पुनर्ग्रहणं स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थम्। अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भू भावः स्यात्॥

इष्ठस्य यिट् च॥ १५९॥

बहोरुत्तरस्य इष्ठस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति। भूयिष्ठः। लोपापवादो यिडागमः, तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः॥

स्थूल—स्थूल, दूर युवन्, ह्रस्व, शिप्र तथा क्षुद्र शब्दों के यण् से आगे के अंशों (=ल, र, वन्, व, र, र) का इष्ठन्, ईयसुन् तथा इमनिच् प्रत्ययों के परे लोप हो जाता है।

प्रियस्थिर—इष्ठन्, इमनिच् तथा ईयसुन् प्रत्ययों के परे प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ तथा वृन्दारक शब्दों के स्थान में क्रमशः प्र, स्थ, स्फ, वर, बंहि, गर्, वर्षि, त्रप्, द्राघ एवम् वृन्द आदेश हो जाते हैं।

बहोर्लोपो—बहु शब्द से उत्तरवर्त्ती इष्ठन्, इमनिच् तथा ईयसुन् का आदिलोप हो जाता है और बहु शब्द के स्थान में भू आदेश भी हो जाता है।

इष्ठस्य—बहुशब्द से उत्तरवर्त्ती इष्ठन् को यिट् का आगम और बहुशब्द के स्थान में भू आदेश भी हो जाता है।

---

(१) दवयति इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति। ज्यायान्। लोपस्य यिटा व्यवहितत्वादा-दित्युच्यते। लोपे हि सति अकृद्यकार इति दीर्घत्वेन ज्यायानिति सिद्ध्यति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्ठेमेयस्सु परतः। प्रथिष्ठः। प्रथीयान्। प्रथिमा। म्रदिष्ठः। म्रदीयान्। म्रदिमा। ऋत इति किम्? पटिष्ठः, पटिमा, पटीयान्। हलादेरिति किम्? ऋजिष्ठः। ऋजिमा। ऋजीयान्। लघोरिति किम्? कृष्णिष्ठः। कृष्णीयान्। कृष्णिमा। परिगणनमत्र कर्त्तव्यम् ॥

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति–कृतमाचष्टे कृतयति, मातरमाचष्टे मातयति, भ्रातयति ॥

विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

ऋजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्ठेमेयस्सु परतश्छन्दसि विषये। रजिष्ठमेतिं पन्थानम्। त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकाज् यद्भसंज्ञकं तदिष्ठेमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति। स्रग्विन्नित्येतस्य विन्नन्तस्य स्रजिष्ठः। स्रजीयान्। स्रजयति। स्रुग्वदित्येतस्य मत्वन्तस्य स्रुचिष्ठः। स्रुचीयान्। स्रुचयति। एकाजिति किम्? वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः। वसीयान्। ॐप्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानःॐ ॥ अके प्रत्यये परतो राजन्य, मनुष्य, युवन्नित्येते प्रकृत्या भवन्ति। राजन्यानां समूहो राजन्यकम्। मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम्। आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति। यूनो भावः यौवनिका। मनोज्ञादित्वाद् वुञ्। तस्य 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति ॥

इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इन्नन्तमनपत्यार्थेऽणि परतः प्रकृत्या भवति। सांकूटिनम्। सांराविणम्। सांमार्जिनम्। "अभिविधौ भाव इनुण्", 'अणिनुणः' इत्यण्(१) स्रग्विण इदं स्राग्विणम्। अणीति किम्? दण्डिनां समूहो दाण्डम्। "अनुदात्तादेरञ्" इत्यञ्प्रत्ययः। अनपत्य इति किम्? मेधाविनोऽपत्यं मैधावः ॥

ज्यादादीयसः—ज्य शब्द से उत्तरवर्त्ती ईयसुन् के स्थान में आकार आदेश हो जाता है।

र ऋतो—इष्ठन्, इमनिच् तथा ईयसुन् प्रत्ययों के परे हलादि लघुसंज्ञक ऋ के स्थान में र आदेश हो जाता है।

विभाषर्जोः—छन्दोविषय-प्रयोग में इष्ठन्, इमनिच् तथा ईयसुन् प्रत्ययों के परे ऋजुशब्द के ऋ के स्थान में विकल्प से र आदेश होता है।

प्रकृत्यैकाच्—इष्ठन्, इमनिच् तथा ईयसुन् प्रत्ययों के परे एकाच् 'भ' संज्ञक शब्द यथापूर्व बना रहता है।

प्रकृत्याऽके—अक प्रत्यय के परे राजन्य, मनुष्य तथा युवन् शब्द का भी यथापूर्व अवस्थान (प्रकृतिभाव) अवगन्तव्य है।

इनण्यनपत्ये—अनपत्यार्थक अण् प्रत्यय के परे इन्नन्त शब्द यथापूर्व बना रहता है।

---

(१) अभिविधावित्यारभ्य इत्यण् इत्यन्तः पाठो बहुत्र नास्ति।

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् , विदथिन् , केशिन् , गणिन् , पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति । गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः । (१)अपत्यार्थोऽयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनोऽपत्यं शाङ्खिनः । माद्रिणः । वाज्रिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अनन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामनः । वैमनः । सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्धितेऽभावकर्मणोरन् प्रकृत्या भवति । सामसु साधुः सामन्यः । ब्राह्मण्यः । सभावकर्मणोरिति किम् ? राज्ञो भावः कर्म्म वा राज्यम् । राजन्निति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोऽयं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् , अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हित आत्मनीनः । अध्वानमलङ्गामी अध्वनीनः । ख इति किम् ? प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावेऽनश्चेति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । प्राध्वमित्युपसर्गादध्वन इति अच्प्रत्ययः ॥

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्म्मणः ॥ १७० ॥

मपूर्वोऽत् अवर्म्मणोऽणि परतोऽपत्येऽर्थे न प्रकृत्या भवति । सुषाम्णोऽपत्यं सौषामः । चान्द्रसामः । मपूर्व इति किम् ? सौत्वनः । अपत्य इति किम् ? चर्म्मणा परिवृतो रथः चार्म्मणः । अवमर्ण इति किम् ? चक्रवर्म्मणोऽपत्यं चाक्रवर्म्मणः ॥ ॐमपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम्ॐ । हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः । हैतनामनः ॥

ब्राह्मोऽजातौ ॥ १७१ ॥

गाथिविदथि—अण् प्रत्यय के परे गाथिन् , विदथिन् , केशिन् , गणिन् तथा पणिन् शब्द भी यथापूर्व बने रहते हैं ।

संयोगादिश्च—संयोगादि इन् भी अण् प्रत्यय के परे यथापूर्व बना रह जाता है ।

अन्—अपत्याऽनपत्यसाधारण अण् प्रत्यय के परे अन्शब्दान्त प्रकृति भी यथापूर्व बनी रहती है ।

ये चाभाव—भाव तथा कर्म से भिन्न अर्थ वाले तद्धित प्रत्यय के परे अन्-शब्दान्त प्रकृति यथापूर्व बनी रहती है ।

आत्माध्वानौ—ख प्रत्यय के परे आत्मन् तथा अध्वन् शब्द भी यथापूर्व बने रहते हैं ।

न मपूर्वो—मपूर्वक-अन्-शब्दान्त वर्मन्-शब्दभिन्न प्रकृति अपत्यार्थक अण् प्रत्यय के परे यथापूर्व नहीं रह पाती है ।

मपूर्वप्रतिषेधे—मपूर्वक अन्-शब्दान्त प्रकृति के यथापूर्व अवस्थान के प्रतिषेध के प्रसङ्ग में यह समझना चाहिए कि हितनामन् शब्द के विषय में यह प्रतिषेध पाक्षिक है ।

ब्राह्मोऽजातौ—अनपत्यार्थक अण् के परे ब्रह्मन् शब्द के 'टि' का लोप निपातित होता है और अपत्य के अर्थ में विहित अण् प्रत्यय के परे जातिवृत्ती ब्रह्मन् शब्द के 'टि' का लोप नहीं होता है ।

---

(१) अयमंशो न मौलिक इति न्यासावलोकनेन ज्ञायते ।

योगविभागोऽत्र क्रियते-ब्राह्म इति एतदपत्याधिकारेऽपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राणि टेर्लोपार्थं निपात्यते। ब्राह्मो गर्भः। ब्राह्मं वस्त्रम्। ब्राह्मं हविः। ततोऽजातौ। अपत्य इत्येव। जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न भवति। ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः। अपत्य इत्येव-ब्राह्मी औषधिः॥

कार्म्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कार्म्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते। कर्म्मशीलः कार्म्मः। शीलं छत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः। यद्येवं किमर्थमिदम्, "नस्तद्धिते" इत्येव टिलोपः सिद्धः? सत्यमेतत्। ज्ञापकार्थं तु। एतज् ज्ञापयति-ताच्छीलिके णेऽण् कृतानि भवन्तीति। तेव चौरी तापसीति णान्तादपीकारः सिद्धो भवति। ताच्छील्य इति किम्? कर्मण इदं कार्म्मणम्॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥

औक्षमित्यनपत्येऽणि टिलोपो निपात्यते। औक्षं पदम्। अनपत्य इति किम्? उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः। षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि इत्यलोपः॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन, हास्तिनायन, आथर्वणिक, जैह्माशिनेय, वाशिनायनि, भ्रौणहत्य, धैवत्य, सारव, ऐक्ष्वाक, मैत्रेय, हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते। दण्डिन्, हस्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्येते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते। केषांचित्तु हस्तिन्निति नडादिषु न पठ्यते। तेषामत एव निपातनात् फगपि भवति। दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः। हस्तिनोऽपत्यं हास्तिनायनः। अथर्वन्निति वसन्तादिषु पठ्यते। अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि उपचाराद् अथर्वन्नित्युच्यते। तमधीते यः स आथर्वणिकः। इके प्रकृतिभावो निपात्यते। जिह्माशिन्निति शुभ्रादिषु पठ्यते। तस्य ण्ये परतः प्रकृतिभावो निपात्यन्ते। जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः। वाशिनोऽपत्यम्, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ्, तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते। वाशिनायनिः। भ्रूणहन् धीवन् इत्येतयोः ष्यञि परतस्तकारादेशो निपात्यते। भ्रूणघ्नो भावः भ्रौणहत्यम्। धीव्नो भावो धैवत्यम्। हनस्तोऽचिण्णलोरिति यत्तत्वं तद्धातुप्रत्यय एवेति भ्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र न भवत्यतो भ्रौणहत्ये तत्वं निपात्यते। सारव इति सरयू इत्येतस्य अणि परतो यूशब्दस्य वइत्यादेशो निपात्यते। सरय्वां भवम् सारवमुदकम्। ऐक्ष्वाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते। ततोऽयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्च निपात्यते। इक्ष्वाकोरपत्यं, जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्यञ्, तत्र उकारलोपो निपात्यते। ऐक्ष्वाकः। इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादणित्यण्। ऐक्ष्वाकः। मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु पठ्यते, ततो ढञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते। मित्रयोरपत्यम् मैत्रेयः। अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो विदादिष्वेव न पठ्यते, तत्राञि कृते यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धमेवं च लोपार्थं निपातनं कर्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्यो भवति, मित्रयव इत्यञो 'यञञोश्च' इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात्? नैतदस्ति। मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणाद् वुञं बाधित्वा मैत्रेयकः संघः इत्यत्र संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण् प्राप्नोति। हिरण्मयमिति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयः॥

कार्मस्ताच्छील्ये—ताच्छील्य अर्थ में कर्मन् शब्द के 'टि' के लोप का निपातन है।

औक्षम्—अनपत्यार्थक अण् प्रत्यय के परे 'औक्ष' शब्द का निपातन होता है।

दाण्डिनायन—दाण्डिनायन, हास्तिनायन, आथर्वणिक, जैह्माशिनेय, वाशिनायनि, भ्रौणहत्य, धैवत्य, सारव, ऐक्ष्वाक, मैत्रेय तथा हिरण्मय शब्दों का निपातन होता है।

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्व्य, वास्त्व्य, वास्त्व, माध्वी, हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये। ऋतु वास्तु इत्येतयोर्यति यणादेशो निपात्यते। ऋतौ भवम् ऋत्व्यम्। वास्तौ भवं वास्त्व्यम्। वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते। वस्तुनि भवो वास्त्वः। मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते। माध्वोर्नः सन्त्वोषधीः। हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते। हिरण्ययम् ॥

इत्युपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ऋत्व्यवास्त्व्य—ऋत्व्य, वास्त्व्य, वास्त्व, माध्वी एवम् हिरण्यय शब्दों का छन्दोविषय में निपातन होता है।

षष्ठ अध्याय का चतुर्थपाद समाप्त हुआ।

षष्ठ अध्याय समाप्त हुआ।

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोरुत्सृष्टविशेषणयोरनुनासिकयणो प्रत्ययग्रहणम्, तयोः स्थाने यथासङ्ख्यमन अक इत्येतावादेशौ भवतः। योरनः, वोरकः। नन्द्यादिभ्यो ल्युः—नन्दनः। रमणः। सायमादिभ्यष्ट्युट्युलौ तुट्—सायंतनः। चिरंतनः। ण्वुल्तृचौ—कारकः। हारकः। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् (१)—वासुदेवकः। अर्जुनकः। अनुनासिकयणोरिति किम्? ऊर्णाया युस्—ऊर्णायुः। भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ। भुज्युर्मृत्युरित्येवमादीनां हि यणोऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः। युवोरिति निर्देशात् द्वन्द्वैकवद्भावपक्षेऽनित्यमागमशासनमिति नुम् न क्रियते। नपुंसकलिङ्गता वा, लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति न भवति। इतरेतरयोगपक्षेषु छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः॥

(२) युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यण्तु प्रसज्यते।
अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्भवेदयम्॥
द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता।
अशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम्॥

आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन्, एय्, ईन्, ईय्, इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ, ढ, ख, छ, घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम्। फ इत्येतस्यायनादेशो भवति। नडादिभ्यः फक्—नाडायनः। चारायणः। ढस्य एयादेशो भवति। स्त्रीभ्यो ढक्—सौपर्णेयः। वैनतेयः। खस्य ईनादेशो भवति। कुलात्खः—आढ्यकुलीनः। श्रोत्रियकुलीनः। छस्य ईयादेशो भवति। वृद्धाच्छः—गार्गीयः। वात्सीयः। घ इत्येतस्येयादेशो भवति। क्षत्राद् घः—क्षत्रियः। प्रत्ययग्रहणं किम्? फक्कति। ढौकते। खनति। छिनत्ति। घूर्णते। आदिग्रहणं किम्? ऊरुदघ्नम्, जानुदघ्नम्। एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकाल एव भवन्ति। कृतेष्वेतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति। तथा च घच्छौ चेति घचश्चित्करणमर्थवद्भवति। शङ्खः, (३) षण्डः इत्येवमादीनां हि 'उणादयो बहुलमिति' बहुलवचनादादेशा न भवन्ति। 'ऋतेरीयङि'ति वा वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य (४)। 'एजेः खश्' 'पदरुजविशस्पृशो घञि' त्येवमादिषु तु इत्संज्ञया भवितव्यम्। तद्धितेषु हि खकारघकारयोरादेशवचनमवकाशवदितीत्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते। आयनीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यं, नित्कार्यं हि सम्भवति॥

झोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम्। प्रत्ययावयवस्य झस्य अन्त इत्ययमादेशो

युवोरनाकौ—'यु' तथा 'वु' के स्थान में क्रमशः अन एवम् अक आदेश हो जाते हैं।

आयनेयीनीयियः—प्रत्यय के आदि में आनेवाले फ, ढ़, ख, छ तथा घ के स्थान में क्रमशः आयन्, एय्, ईन्, ईय् तथा इय् आदेश हो जाते हैं।

झोऽन्तः—प्रत्ययावयव झ के स्थान में 'अन्त' आदेश हो जाता है।

---

(१) न्यासेऽयं पाठो दृश्यते, तस्मान्मूले प्रक्षिप्तो भाति।

(२) इदं कारिकाद्वयं न्यासपदमञ्जर्योर्न व्याख्यातमतः प्रक्षिप्तं भाति।

(३) "शमेः खः, षणो ढः, शङ्खः, षण्ढः" इति क्वचित् पाठः।

(४) धातुविहितप्रत्ययानामादेशा न भवन्ति इति कुत्रचित्पाठः।

भवति। कुर्वन्ति। सुन्वन्ति। चिन्वन्ति। अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै। 'जॄविशिभ्यां शच्'। जरन्तः, वेशन्तः। प्रत्ययस्येत्येव । उज्झिता। उज्झितुम्। उज्झितव्यम्। अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति। तथाच झचश्चित्करणमर्थवद्भवति।

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य झकारस्य अदित्ययमादेशो भवति। ददति। ददतु। दधति। दधतु। जक्षति। जक्षतु। जाग्रति। जाग्रतु। अन्तादेशापवादोऽयम्, जुसादेशेन तु बाध्यते। अददुः (१)। अदधुः। अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति। चिन्वते। चिन्वताम्। अचिन्वत। (२) लुनते। लुनताम्। अलुनत। आत्मनेपदेष्विति किम्? चिन्वन्ति, लुनन्ति। अनत इति किम्? च्यवन्ते, प्लवन्ते। नित्यत्वादत्र विकरणे कृते झान्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न भवति। अनकारान्तेनाङ्गेन झकारविशेषणं किम्? इह मा भूत्—अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

शीङोऽङ्गादुत्तरस्य झादेशस्यातो रुडागमो भवति। शेरते। शेरताम्। अशेरत। रुडयं परादिः क्रियते। स यदि झकारस्यैव स्याददादेशो न स्यादित्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते। सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम्। तेनेह न भवति—व्यतिशेश्यते॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य झादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति। संविद्रते। संविदते। संविद्रताम्। संविदताम्। समविदत। समविद्रत। वेत्तिरिति लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम्, इह मा भूत्-विन्ते, विन्दाते, विन्दते इति॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति। देवा अदुह्र। गन्धर्वा अप्सरसो अदुह्र। दुहेर्लङि झकारस्यादादेशे कृते रुट्। "लोपस्त आत्मनेपदेषु" इति तकारलोपः। नच भवति-अदुहत। बहुलवचनादन्यत्रापि भवति-अदृश्रमस्य केतवः (३)। "ऋदृशोऽङि गुणः" इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति॥

अदभ्यस्तात्—परन्तु अभ्यस्तसंज्ञक धातुओं से उत्तरवर्ती प्रत्ययावयव झ के स्थान में अत् आदेश होता है।

आत्मने—अनकारान्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती आत्मनेपदविहित झ के स्थान में भी अत् आदेश होता है।

शीङो—अङ्गसंज्ञक 'शीङ' धातु से विहित झ के स्थान मे हुए अत् आदेश को रुट का आगम हो जाता है।

वेत्तः—अङ्गसंज्ञक 'विद्' धातु से विहित झ के स्थान में हुए अत् आदेश को विकल्प से रुट् का आगम होता है।

बहुलं छन्दसि—छन्दो-विषय में उक्त रुडागम बाहुल्येन होता है।

---

(१) अजक्षुरजागरुरित्यधिकं न्यासे।
(२) इतः पूर्वं पुनत इत्यधिकं न्यासे तदयुक्तम्, अन्योदाहरणाभावात्।
(३) अदृश्रन्निति न्यासे।

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति। वृक्षैः। प्लक्षैः। अतिजरसैः। जरामतिक्रान्तैरिति विगृह्य समासे कृते ह्रस्वत्वे च भिस ऐसादेशो भवति। 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' इति जरशब्दस्य जरसादेशः। 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति परिभाषेयमनित्या "कष्टाय क्रमणे" इति निर्देशात् (१)। अत इति किम्? अग्निभिः, वायुभिः। तपरकरणं किम्? खट्वाभिः, मालाभिः॥

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस् क्व भविष्यति।
कृतेऽप्येत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति॥

अत इत्यधिकारो "जसः शी" इति यावत्॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति। अत इत्युक्तमनतोऽपि भवति-नद्यैरिति। अतो न भवति-देवेभिः सर्वेभिः प्रोक्तमिति॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

ऐदम् अदस् इत्येतयोरककारयोर्भिस ऐस्न भवति। एभिः। अमीभिः। अकोरिति किम्? इमकैः, अमुकैः। अकोरित्येतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्—'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति। इदमदसोः कादिति नोक्तम्, विपरीतोऽपि नियमः संभाव्येत-इदमदसोरेव कादिति। (२) ततश्चेह न स्यात्-सर्वकैः, विश्वकैः; इह च स्यादेव-एभिः, अमीभिः। प्रतिषेधकरणं विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थम्॥

टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

आरान्तादङ्गादुत्तरेषां टाङसिङसाम् इन, आत्, स्य इत्येते आदेशा भवन्ति। यथासंख्यम् टा इत्येतस्येनादेशो भवति-वृक्षेण, प्लक्षेण; ङसीत्येतस्य आत्-वृक्षात्, प्लक्षात्; ङसित्येतस्य स्यादेशो भवति-वृक्षस्य, प्लक्षस्य। अत इति किम्? सख्या। पत्या। अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति, यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यत इति लक्ष्यते॥

ङेर्यः ॥ १३ ॥

ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम्। अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य ङे इत्येतस्य य इत्ययमादेशो भवति। वृक्षाय। प्लक्षाय। अत इति किम्? सख्ये। पत्ये। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या, तेन दीर्घो भवति॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अतो भिसः—अकारान्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती भिस् के स्थान में ऐस् आदेश हो जाता है।

बहुलम्—छन्दोविषय में उक्त ऐस् आदेश बाहुल्येन होता है।

नेदमदसोः—ककाररहित इदम् तथा अदस् शब्दों के भिस् के स्थान में ऐस् आदेश नहीं होता है।

टाङसि—अकारान्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती टा, ङसि तथा ङस् के स्थान में क्रमशः इन, आत् तथा स्य आदेश हो जाते हैं।

ङेर्य—अदन्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती ङे के स्थान में य आदेश हो जाता है।

सर्वनाम्नः—अदन्त सर्वनाम से उत्तरवर्त्ती ङे के स्थान में स्मै आदेश हो जाता है।

(१) न्यासपर्यालोचनया कष्टाय क्रमण इति निर्देशादिति मूलपाठो न प्रतिभाति।

(२) ततश्चेहेत्यारभ्य निवृत्त्यर्थमित्यन्तः पाठः क्वचित्पुस्तके नास्ति।

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै इत्ययमादेशो भवति। सर्वस्मै। विश्वस्मै। यस्मै। कस्मै। तस्मै। अत इत्येव। भवते। अथोऽत्रास्मै इत्यन्वादेशोऽशादेशे एकादेशः प्राप्नोति, तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात् पूर्वं स्मैभावः क्रियते, पश्चादेकादेश इति॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ॥ १५॥

ङसि ङि इत्येतयोरकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ भवतः। ङसीत्येतस्य स्मात्-सर्वस्मात्। विश्वस्मात्। यस्मात्। तस्मात्। कस्मात्। ङीत्येतस्य स्मिन्-सर्वस्मिन्। विश्वस्मिन्। यस्मिन्। अन्यस्मिन्। अत इत्येव। भवतः। भवति। सर्वनाम्न इत्येव। वृक्षात्। वृक्षे॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा॥ १६॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्ङसिङ्योः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ वा भवतः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। परस्मात्। परात्। परस्मिन्। परे। अवस्मात्। अवरात्। अवरस्मिन्। अवरे। दक्षिणस्मात्। दक्षिणात्। दक्षिणस्मिन्। दक्षिणे। उत्तरस्मात्। उत्तरात्। उत्तरस्मिन्। उत्तरे। अपरस्मात्। अपरात्। अपरस्मिन्। अपरे। अधरस्मात्। अधरात्। अधरस्मिन्। अधरे। स्वस्मात्। स्वात्। स्वस्मिन्। स्वे। अन्तरस्मात्। अन्तरात्। अन्तरस्मिन्। अन्तरे। नवभ्य इति किम्? त्यस्मात्। त्यस्मिन्॥

जसः शी॥ १७॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति। सर्वे। विश्वे। ये। के। ते। दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम्–त्रपुणी। जतुनी॥

औङ आपः॥ १८॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौङः शीत्ययमादेशो भवति। खट्वे तिष्ठतः। खट्वे पश्य। बहुराजे। कारीषगन्ध्ये। ङकारः सामान्यग्रहणार्थः, औटोऽपि ग्रहणं यथा स्यात्।

औकारोऽयं शीविधौ ङिद्गृहीतो ङिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः।
सामान्यार्थस्तस्य चासंजनेऽस्मिन् ङित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः॥
ङित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत् स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ॥
वर्णश्चायं तेन ङित्वेप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात्॥

नपुंसकाच्च॥ १९॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङः शी इत्ययमादेशो भवति। कुण्डे तिष्ठतः। कुण्डे पश्य। यस्येति लोपः प्राप्तः। ॐश्यां प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। इति न भवति–दधिनी। मधुनी। त्रपुणी। जतुनी॥

ङसिङ्योः—अदन्त सर्वनाम से उत्तरवर्त्ती ङसि तथा ङि के स्थान में क्रमशः स्मात् तथा स्मिन् आदेश हो जाते हैं।

पूर्वादिभ्यो—पूर्व आदि नौ सर्वनामों से उत्तरवर्त्ती ङसि यथा ङे के स्थान में क्रमशः स्मात् तथा स्मिन् आदेश विकल्प से होता है।

जशः—अकारान्त सर्वनाम से उत्तरवर्त्ती जस् के स्थान में शी आदेश हो जाता है।

औङ आपः—आबन्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती औङ् के स्थान में भी शी आदेश हो जाता है।

नपुंसकाच्च—नपुंसकलिङ्गवर्त्ती अङ्गसंज्ञक से उत्तरवर्त्ती औङ् के स्थान में भी शी आदेश हो जाता है।

श्याम्—औङादेश शी के परे 'यस्येति च' सूत्र से प्राप्त लोप का प्रतिषेध वक्तव्य है।

जश्शसोः शिः ॥ २० ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जश्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति। कुण्डानि तिष्ठन्ति। कुण्डानि पश्य। दधीनि। मधूनि। त्रपूणि। जतूनि। जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति-कुण्डशो ददाति। वनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टन्शब्दो गृह्यते। तस्मादुत्तरयोर्जश्शसोरौशित्ययमादेशो भवति। अष्टौ तिष्ठन्ति। अष्टौ पश्य। कृताकारस्य ग्रहणं किम्? अष्ट तिष्ठन्ति। अष्ट पश्य। एतदेव कृतात्वस्य ग्रहण ज्ञापकमष्टन आ विभक्तावित्यात्वविकल्पस्य। षड्भ्यो लुगित्य' स्यायमपवादः; नाप्राप्ते तस्मिन्निदमारभ्यते। यस्तु 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति' तस्मिन् प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न बाध्यते-अष्टपुत्रः, अष्टभार्य इति। तदन्तग्रहणमिष्यते—परमाष्टौ। प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्वं न भवति ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोर्लुग्भवति। षट् तिष्ठन्ति। षट् पश्य। पञ्च। सप्त। नव। दश। षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति-परमषट्। उत्तमषट्। यत्र। तूपसर्जनं षट् ततो न भवति-प्रियषषः, प्रियपञ्चान इति ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुग्भवति। दधि तिष्ठति। दधि पश्य। मधु पश्य। त्रपु। जतु। तद् ब्राह्मणकुलमित्यत्र लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यत्वाद्वा। लुको हि निमित्तमतोऽमितिलक्षणान्तरेण विहन्यते, न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैव, यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं निहन्यते न तदनित्यं भवति ॥

अतोऽम् (१) ॥ २४ ॥

अकारान्तान्नपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति। कुण्डं तिष्ठति। कुण्डं पश्य। वनम्। पीठम्। मकारः कस्मान्न क्रियते? दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

डतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्ड् इत्ययमादेशो भवति। कतरत्तिष्ठति। कतरत्पश्य। कतमत्तिष्ठति। कतमत्पश्य। इतरत्। अन्यतरत्। अन्यत्। पञ्चभ्य इति किम्? नेमं तिष्ठति। नेमं पश्य। डित्करणं किम्? कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घो मा भूत्। इह

जश्शसोः—नपुंसकलिङ्गवृत्ती जश् तथा शस् के स्थान में शि आदेश हो जाता है।

अष्टाभ्य—कृताकारक अष्टन् (अष्टा) शब्द से उत्तरवर्त्ती जश् तथा शस् के स्थान में औ आदेश हो जाता है।

षड्भ्यो—षट्संज्ञक से परवर्त्ती जश् तथा शस् का लुक् हो जाता है।

स्वमोः—नपुंसकलिङ्गस्थ शब्द से परवर्त्ती सु तथा अम् का लुक् हो जाता है।

अतोऽम्—अदन्त नपुंसक शब्द से विहित सु तथा अम् के स्थान में अम् आदेश हो जाता है।

अद्ड्—डतर, डतम, इतर, अन्य तथा अन्यतर शब्दों से उत्तरवर्त्ती सु तथा अम् के स्थान में अद्ड् आदेश हो जाता है।

---

(१) अमोऽम् विधानं लुग्बाधनार्थम्। (श्रीना०)

तु कतरत्पश्येति स्थानिवद्भावादमि पूर्वत्वेनापि सिद्ध्यति। एवं तर्हि तकारादेश एव कस्मान्न विधीयते ? हे कतरदिति सम्बुद्धेर्लोपो मा भूत्।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते डतरादिषु।
अड्डित्वाड्डुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता॥

नेतराच्छन्दसि॥ २६॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोरश्छन्दसि विषये अद्डादेशो न भवति। इतरमितरमण्डमजायत। वार्त्तघ्नमितरम्। छन्दसीति किम् ? इतरत्काष्ठम्। इतरत्कुड्यम्। अतोऽमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं, नेतराच्छन्दसीति वचनं योगविभागार्थम्। एकतराद्धि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते। एकतरं तिष्ठति। एकतरं पश्येति॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्॥ २७॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसोऽशित्ययमादेशो भवति। तव स्वम्। मम स्वम्। शित्करणं सर्वादेशार्थम्। अन्यथा ह्यादेशव्यपदेशप्रक्लृप्त्यर्थमादेरेव स्यात्, ततश्च योऽचीत्येतन्न स्यात्॥

ङे प्रथमयोरम्॥ २८॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः। ङ् इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्त्योः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति। तुभ्यं दीयते। मह्यं दीयते। प्रथमयोः—त्वम्। अहम्। युवाम्। आवाम्। यूयम्। वयम्। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्॥

शसो न॥ २९॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति। युष्मान् ब्राह्मणान्। अस्मान् ब्राह्मणान्। युष्मान् ब्राह्मणीः। अस्मान् ब्राह्मणीः। युष्मान् कुलानि। अस्मान् कुलानि (१)॥

भ्यसो भ्यम्॥ ३०॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति। युष्मभ्यं दीयते। अस्मभ्यं दीयते। भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने झल्येदित्येत्वं प्राप्नोति। तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति। केचित् पुनरभ्यमादेश एव। उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चादेरेव भवति॥

नेतरात्—छन्दो-विषय-प्रयोग में इतर शब्द से उत्तरवर्त्ती सु तथा अम् के स्थान में अद्ड् आदेश नहीं होता है।

युष्मदस्मद्भ्याम्—युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों से उत्तरवर्त्ती ङस् के स्थान में अश् आदेश हो जाता है।

ङे प्रथमयोः—युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों से विहित ङे तथा प्रथमा एवम् द्वितीया विभक्तियों के स्थान में अम् आदेश हो जाता है।

शसो न—युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों से विहित शस् के स्थान में नकार आदेश हो जाता है।

भ्यसो—युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों से उत्तरवर्त्ती भ्यस् के स्थान में भ्यम् आदेश हो जाता है।

---

(१) क्वचिदयं पाठोऽधिको दृश्यते "तस्माच्छसो नः पुंसीतिसिद्धे स्त्रीनपुंसकार्थं वचनम्। अलिङ्गे युष्मदस्मदी"।

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति। युष्मद्गच्छन्ति। अस्मद्गच्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति। त्वद्गच्छन्ति। मद्गच्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं गृह्यते। तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति। युष्माकम्। अस्माकम्। अथ किमर्थमागतसुट्को गृह्यते। न ह्यादेशविधानकाले सुड्विद्यते? तस्यैव तु भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम्। आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मदोरकारान्तत्वात्सुट् प्राप्नोति। स स्थानिन्यन्तर्भूतत्वान्निवर्तते। दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम्। अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति। तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति अकारकरणमेत्वनिवृत्त्यर्थमिति अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति। पपौ। तस्थौ। जग्लौ। मम्लौ। अत्रौत्वमेकादेशः स्थानिद्भावो द्विर्वचनमित्यनेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते। एकादेशादनवकाशत्वादौत्वं द्विर्वचनादपि परत्वादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु, हि इत्येतयोराशिषि विषये तातङादेशो भवत्यन्यतरस्याम्। जीवताद्भवान्। जीवतात्त्वम्। जीवतु भवान्। जीव त्वम्। ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वादेशस्तातङ् भवति। ङित्त्वाच्चास्य स्थानिवद्भावाद्यत्पित्त्वं प्राप्नोति तन्निवर्त्तते, ङिच्च पिन्न भवति। तेन ब्रुव इडिति ब्रूताद्भवानितीण् न भवति। आशिषीति किम्? ग्रामं गच्छतु भवान्। गच्छ त्वम् ॥

तातङि ङित्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिश्चेत्तच्च तथा न।
हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥
तातङो ङित्त्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः।
न तद्वदनङादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

पञ्चम्याः—युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों से परवर्त्ती पञ्चमी-सम्बन्धी भ्यस् के स्थान में अत् आदेश हो जाता है।

एकवचनस्य—युष्मत् तथा अस्मत् से उत्तरवर्त्ती पञ्चमी एकवचन—ङसि—के स्थान में भी अत् आदेश हो जाता है।

साम आकम्—युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों से परवर्त्ती सुडागमविशिष्ट आम् (=साम्) के स्थान में आकम् आदेश हो जाता है।

आत औ—आकारान्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती णल् के स्थान में औ आदेश हो जाता है।

तुह्योः—आशीरर्थक-धातु-विहित तु तथा हि के स्थान में विकल्प से तातङ् आदेश हो जाता है।

शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥

विद ज्ञान इत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति। विद्वान्। विद्वांसौ। विद्वांसः। स्थानिवद्भावादुगित्कार्ये सिद्धे वसोरुकारकरणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थम्। एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येत्येतदपि न भवति। तथा सत्युकारकरणमनर्थकं स्यात्। अन्यतरस्यां-ग्रहणं केचिदनुवर्त्तयन्ति—विदन्। विदन्तौ। विदन्तः॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥ ३७ ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति। प्रकृत्य। प्रहृत्य। पार्श्वतः कृत्य। नानाकृत्य। द्विधा कृत्य। समास इति किम्? कृत्वा। हृत्वा। अनञ्पूर्व इति किम्? अकृत्वा। अहृत्वा। परमकृत्वा। उत्तमकृत्वा। अनञिति हि नञोऽन्यदनञ् नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते। तेन नञ् अनव्ययं चानञ् न भवति। स्नात्वाकालकादिषु मयूरव्यंसकादिषु निपातनाल्ल्यबादेशो न भवति। अथवा समासे इति निर्द्धारणे सप्तमी। तेन क्त्वान्तः समास एव परिगृह्यते। स च येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। तथा चानञ्पूर्व इत्युच्यते। गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति। नञ्न गतिर्न च कारकमिति। प्रधाय, प्रस्थायेत्यादिषु हिप्रभृतीनन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधत एवेति ज्ञापितम्॥

क्त्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति, अपिशब्दाल्ल्यबपि भवति छन्दसि विषये। कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा। प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्थयित्वा। ल्यबपि भवति-उद्धृत्य जुहोति। वा छन्दसीति नोक्तं, सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्। तेनासमासे ल्यब्भवति। अर्च्य तान् देवान् गतः। छन्दोऽधिकार आज्जसेरसुगिति यावत् (१)॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये सुपां स्थाने सु, लुक्, पूर्वसवर्ण, आ, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच्, आल् इत्येते आदेशा भवन्ति। सु-अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः। पन्थान इति प्राप्ते। ॐसुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्ॐ। धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणायामिति प्राप्ते। ॐतिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम्ॐ। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। लुक्-आर्द्रे चर्मन्। लोहिते चर्मन्। चर्मणीति प्राप्ते (२) हविर्द्धाने यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाह।

शतुर्वसुः—ज्ञानार्थक 'विद' धातु से विहित शतृ के स्थान में वसु आदेश हो जाता है।

समासे—अनञ्पूर्वक समास से परवर्त्ती क्त्वा के स्थान में ल्यप् आदेश हो जाता है।

क्त्वापि—परन्तु छन्दोविषय में अनञ्पूर्वक समास से परवर्त्ती क्त्वा के स्थान में विकल्प से क्त्वा तथा ल्यप् ये दोनों आदेश होते हैं।

सुपाम्—छन्दोविषय में सुप् (सु—सुप्) के स्थान में सु, लुक्, पूर्वसवर्ण, आ, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच् तथा आल् आदेश हो जाते हैं।

सुपां सुपो—सुप् के स्थान में सुप् आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

तिङां तिङो—तिङ् के स्थान में तिङ् आदेश का व्याख्यान करना चाहिए।

---

(१) वा छन्दसीत्यारभ्य यावदित्यन्तः पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे।

(२) हविर्द्धानायेति पाठान्तरम्।

यस्मिन् सुन्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरिति प्राप्ते। पूर्वसवर्णः–धीती। मती। सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते। आ–उभा यन्तारौ। उभौ यन्तारौ इति प्राप्ते। आत्–न ताद् ब्राह्मणाद् निन्दामि। तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते। शे–न युष्मे बाजबन्धवः। अस्मे इन्द्रा बृहस्पती। यूयं वयमिति प्राप्ते। यूयादेशो वयादेशश्च छान्दसत्वान्न भवति। या–उरुया। धृष्णुया। उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते। डा–नाभा पृथिव्याम्। नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते। ड्या–अनुष्ठ्या च्यावयतात्। अनुष्टुभेति प्राप्ते। याच्–साधुया। साध्विति सोर्लुकि प्राप्ते। आल्–वसन्ता यजेत। वसन्त इति प्राप्ते। ❀इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्❀। इया–उर्विया परिधानम्। दार्विया। उरुणा दारुणेति प्राप्ते। डियाच्—सुक्षेत्रिया। सुगात्रिया। सुक्षेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते। ईकारः—दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्। सरसि शयानमिति प्राप्ते। ❀आङयाजयाराणामुपसंख्यानम्❀। आङ्–प्रबाहवा। प्रबाहुनेति प्राप्ते। अयाच्–स्वप्नया सच सेवनम्। स्वप्नेनेति प्राप्ते। अयार्–सिन्धुमिव नावया। नावेति प्राप्ते(१)॥

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मिबादेशो गृह्यते। तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति। बधीं वृत्रम्। क्रमीं वृक्षस्य शाखाम्(२)। लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः। शित्करणं सर्वादेशार्थम्। मकारस्यापि मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात्॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति। देवा अदुह्र। गन्धर्वाप्सरसो अदुह्र। अदुहतेति प्राप्ते। दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयम्। दुग्धामिति प्राप्ते। दक्षिणतः शये। शेत इति प्राप्ते। अपीत्यधिकारान्न भवति–तत्र आत्मानमनृतं कुरुते। आत्मनेपदेष्विति किम्? वत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलम्॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति। अन्तरेणोष्माणं वारयध्वात्। वारयध्वमिति प्राप्ते॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन् परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारश्छन्दसि विषये। यजध्वैनं प्रियमेधाः। यजध्वमेनमिति प्राप्ते॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति। गात्रंगात्रमस्या

इया—सुप् के स्थान में छन्दोविषय में इया, डियाच् तथा ई आदेशों का प्रतिपादन भी करना चाहिए।

आङ्—आङ्, अयाच् तथा अयार् आदेशों का प्रतिपादन भी करना चाहिए।

अमो मश्—मिबादेश अम् के स्थान में छन्दोविषय में मश् आदेश हो जाता है।

लोपस्त—आत्मनेपद के तकार का छन्दोविषय में लोप हो जाता है।

ध्वमो—ध्वम् के स्थान में छन्दोविषय में ध्वात् आदेश हो जाता है।

यजध्वैनम्—'एनम्' के परे 'यजध्वम्' के मकार का छन्दोविषय में लोप हो जाता है।

तस्य तात्—लोट् के मध्यम पुरुष के बहुवचन 'त' के स्थान में तात् आदेश हो जाता है।

---

(१) अयारिति रेफ उपोत्तमं रितीत्युपोत्तमस्योदात्तार्थ इति क्वचित्पाठः।

(२) अत्स्यधिषमक्रमिषमिति प्राप्ते इत्यधिकं क्वचित्।

नूनं कृणुतात्। कृणुतेति प्राप्ते। ऊवध्ये गोहं पार्थिवं खनतात्। खनतेति प्राप्ते। अस्मा रक्षः संसृजतात्। संसृजतेति प्राप्ते। सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। गमयतेति प्राप्ते॥

तप्तनप्तनथनाश्च॥ ४५॥

तस्येति वर्त्तते। छन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति। तप्—शृणोत ग्रावाणः। शृणुतेति प्राप्ते। सुनोत। सुनुतेति प्राप्ते। तनप्—संवरत्रा दधातन। धत्तेति प्राप्ते। तन—जुजुष्टन। जुषतेति प्राप्ते(१)। छान्दसत्वात् श्लुः। थन—यदिष्ठन। यदिच्छतेति प्राप्ते। पित्करणमङित्वार्थम्॥

इदन्तो मसि॥ ४६॥

छन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति। मसः सकारान्तस्य इकारागमो भवति, तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। पुनस्त्वां दीपयामसि। दीपयाम इति प्राप्ते। शलभं भञ्जयामसि। भञ्जयाम इति प्राप्ते। त्वयि रात्रिं वासयामसि। वासयाम इति प्राप्ते॥

क्त्वो यक्॥ ४७॥

क्त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति छन्दसि विषये। दत्वाय सविता धियः। दत्वेति प्राप्ते। क्त्वापि च्छन्दसीत्यस्यानन्तरमिदं कस्मान्नोच्यते? समास इति तत्रानुवर्त्तते॥

इष्ट्वीनमिति च॥ ४८॥

इष्ट्वीनमित्ययं शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये। यजेः क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशोऽन्त्यस्य निपात्यते। इष्ट्वीनं देवान्। इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते। पीत्वीनमित्यपीष्यते? चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सिद्धम्॥

स्नात्व्यादयश्च॥ ४९॥

स्नात्वी इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये। स्नात्वी मलादिव। स्नात्वेति प्राप्ते। पीत्वी सोमस्य वावृधे। पीत्वेति प्राप्ते। प्रकारार्थोयमादिशब्दः॥

आज्जसेरसुक्॥ ५०॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये। ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः। ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते। ये पूर्वासो य उ परास इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः प्राप्तः। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्बाधितमेवेति न भवति॥

तप्तनप्—छन्दोविषय में 'त' के स्थान में तप्, तनप्, तन तथा थन आदेश हो जाते हैं।

इदन्तो—छन्दोविषय में मस् को इकार का आगम हो जाता है।

क्त्वो यक्—छन्दोविषय में क्त्वा को यक् का आगम हो जाता है।

इष्ट्वीनम्—छन्दोविषय में 'यज्' धातु से विहित क्त्वा के आकार के स्थान में ईनम् आदेश का निपातन है।

स्नात्व्यादयश्च—छन्दोविषय में 'स्नात्वी' आदि शब्दों का भी निपातन है।

आज्जसेः—अवर्णान्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती जस् को छन्दोविषय में अक् का आगम हो जाता है।

---

(१) जुषेरनुदात्तेत्वाज्जुषध्वमिति इति युक्तः पाठः।

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्व, क्षीर, वृष, लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्यचि परतोऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति वडवा । क्षीरस्यति माणवकः । वृषस्यति गौः । लवणस्यत्युष्ट्रः । आत्मप्रीताविति किम् ? अश्वीयति । क्षीरीयति । लवणीयति । ❀अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम्❀ । ❀क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम्❀ । तृष्णातिरेको लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर आह-❀सर्वप्रातिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः❀ । दध्यस्यति, मध्वस्यति इत्येवमाद्यर्थम् । अपर आह-❀सुग्वक्तव्यः❀ । दधिस्यति, मधुस्यति इत्येवमाद्यर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते । अवर्णात् सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वासाम् । यासाम् । तासाम् । आदित्येव—भवताम् । आमीति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न ङेराम् नद्याम्नीभ्य इति, तस्य हि परत्वादाड्याटः स्याटो भवति । यश्च घादामुः, आमश्च लिटि, न तौ सर्वनाम्नः स्तः । सानुबन्धकाविति वा न गृह्येते । आमीति सप्तमीनिर्द्देश उत्तरार्थः । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्द्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति षष्ठीप्रक्लृप्तिर्भविष्यति ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् । त्रीणामित्यपि छन्दसीष्यते—त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्तान्नद्यन्ताचोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वान्तात्तावत्-वृक्षाणाम् । प्लक्षाणाम् । अग्नीनाम् । साधूनाम्(१) कर्तॄणाम्(२) । नद्यन्तात्-कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गरवीणाम् । लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । वीरबन्धूनाम् । आबन्तात्-खट्वानाम् । मालानाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्ध्यानाम् ॥

अश्वक्षीर—आत्म-प्रीति के प्रतीयमान होने पर अश्व, क्षीर, वृष तथा लवण शब्दों को क्यच् प्रत्यय के परे असुक् का आगम हो जाता है ।

अश्ववृषयोः—अश्व तथा वृष शब्दों को उक्त असुगागम केवल मैथुनेच्छा अर्थ में समझना चाहिए ।

क्षीरलवणयोः—क्षीर तथा लवण शब्दों को उक्त असुगागम लालसा अर्थ में ही समझना चाहिए ।

सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—लालसा अर्थ में सभी प्रातिपदिकों को क्यच् के परे असुक् का आगम हो जाता है ऐसा कुछ आचार्यों का मन्तव्य है ।

सुग्वक्तव्यः—कुछ आचार्यों के अनुसार सुक् का आगम होता है (असुक् का नहीं) ।

आमि—अवर्णान्त सर्वनाम से उत्तरवर्त्ती आम् को सुट् का आगम हो जाता है ।

त्रेस्त्रयः—आम् के परे त्रि शब्द के स्थान में त्रय आदेश हो जाता है ।

ह्रस्व—ह्रस्वान्त तथा नद्यन्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती आम् को नुट् का आगम हो जाता है ।

---

(१) वायूनाम् इति पण्डितपत्रे ।

(२) हर्तॄणाम् इति बहुपुस्तकेषु अस्ति ।

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति। षण्णाम्। पञ्चानाम्। सप्ता-नाम्। नवानाम्। दशानाम्। चतुर्णाम्। रेफान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता, षड्भ्यो लुगिति लुक् मा भूत्। बहुवचननिर्देशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति—परमषण्णाम्। परमपञ्चानाम्। परमसप्तानाम्। परमचतुर्णाम्। उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया न भवति–प्रियषषाम्। प्रियपञ्चाम्। प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री, ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषये आमो नुडागमो भवति। श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्। अन्यत्र सूतग्रामणीनाम्। श्रीशब्दस्य वामीति विकल्पेन नदीसंज्ञा। तत्र नित्यार्थं वचनम्। सूतग्रामणीनामिति यदा सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम्। यदा तु सूतश्च ग्रामणीश्च सूतग्रामणि। सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चेति सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादृक्पादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति। विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूरगोनाम्। पादान्त इति किम्? गवां गोत्रमुदसृजो मदङ्गिरः। सर्वे विध-यश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति पादान्तेऽपि क्वचिन्न भवति–हन्तारं शत्रूणां कृधि, विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातोर्नुमागमो भवति। कुडि–कुण्डिता। कुण्डितुम्। कुण्डितव्यम्। कुण्डा। हुडि–हुण्डिता। हुण्डितुम्। हुण्डितव्यम्। हुण्डा। इदित इति किम्? पचति, पठति। अयं धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमो भवति। कुण्डा, हुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात्। तथाहि–धिन्विकृण्व्योर चेति प्रत्ययविधावेव नुमनुषक्तयोर्ग्रहणम्। धातुग्रहणं चेह क्रियते धातूपदेशकाले एव नुमागमो यथा स्यादित्येवमर्थम्। तासिसिचोरिदित्कार्थं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यते। अभंस्तेत्येवमादौ हि हनः सिजिति किस्वविधानसामर्थ्यान्नकारलोपो न भवति। मन्तेत्यत्राप्यसिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्या-सिद्धत्वान्नलोपो न भवति। इह कस्मान्न भवति–भेत्ता, छेत्तेति? इरितां समुदायस्येत्संज्ञे-तीदित्वं नास्ति। अवयवशोऽपीत्संज्ञायां सत्यां गोः पादान्त इत्यतोऽन्तग्रहणमनुवर्त्तयित-व्यम्। तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति। मुच्लृ–मुञ्चति। लुप्लृ–लुम्पति। विद्लृ–विन्दति। लिपि–लिम्पति। सिच्–सिञ्चति। कृती–कृन्तति। खिद–खिन्दति।

षट्चतुर्भ्यश्च—षट्संज्ञक तथा चतुर् शब्द से परवर्त्ती आम् को भी नुट् का आगम हो जाता है।

श्रीग्रामण्योः—श्री तथा ग्रामणी शब्दों से विहित आम् को छन्दोविषय में ही नुट् का आगम होता है।

गोः—ऋक्पादान्त में वर्त्तमान गो शब्द से परवर्त्ती आम् को भी नुट् का आगम हो जाता है।

इदितो—इदित् धातुओं को नुम् का आगम हो जाता है।

शे मुचादीनाम्—श-प्रत्यय के परे 'मुच्' आदि धातुओं को भी नुम् का आगम हो जाता है।

पिश-पिंशति। शे इति किम्? मोक्ता। मोक्तुम्। मोक्तव्यम्। मुचादीनामिति किम्? तुदति। नुदति। ॐशे तृम्फादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ। के पुनस्तृम्फादयः? 'तृफ तृम्फ तृप्तौ', 'ऋफ ऋम्फ उत्क्लेशे', 'गुफ गुम्फ ग्रन्थे', 'उभ उम्भ पूरणे', 'शुभ शुम्भ शोभार्थे' इत्यत्र ये सानुषङ्गास्ते तृम्फादयः, तेषाम् "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" इत्यनुनासिकलोपे कृते नुम्विधीयते। स च विधानसामर्थ्यान्न लुप्यते—तृम्फति, ऋम्फति, गुम्फति, उम्भति, शुम्भति। ये तु निरनुषङ्गास्तेषां तृफति, ऋफति, गुफति, शुभतीत्येवं भवति॥

मस्जिनशोर्झलि॥ ६०॥

मस्जि, नशि इत्येतयोरङ्गयोर्झलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति। मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। मङ्क्तव्यम्। नंष्टा। नंष्टुम्। नंष्टव्यम्। झलीति किम्? मज्जनम्, नशिता। ॐमस्जेरन्त्यात् (१)पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम्ॐ। मग्नः। मग्नवान्॥

रधिजभोरचि॥ ६१॥

रधि, जभि इत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति। रन्धयति। रन्धकः। साधु रन्धी। रन्धो वर्त्तते। जम्भयति। जम्भकः। साधु जम्भी। जम्भञ्जम्भम्। जंभो वर्त्तते। परापि सती वृद्धिर्नुमा बाध्यते, नित्यत्वात्। अचीति किम्? रद्धा। जभ्यम्॥

नेट्यलिटि रधेः॥ ६२॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति। रधिता। रधितुम्। रधितव्यम्। इटीति किम्? रन्धनम्। रन्धकः। अलिटीति किम्? ररन्धिव। ररन्धिम। नुमि कृते संयोगान्तत्वादसंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वं नास्तीति नलोपो न भवति। अथ क्वसौ कथं भवितव्यम्? रेधिवानिति। कथम्? एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते। ततो नुमागमस्तस्यौपदेशिककित्त्वाश्रयो लोपः। अथ इटि लिटीत्येवं नियमः कस्मान्न क्रियते—लिट्येवेटि, नान्यत्रेटि? विपरीतमप्यवधारणं संभाव्यते—इट्येव लिटि, नान्यत्रेति। तथा हि सति ररन्धेत्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव॥

रभेरशब्लिटोः॥ ६३॥

रभेरङ्गस्य शब्लिड्वर्जितेऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति। आरम्भी। आरम्भकः। साध्वारम्भी। आरम्भमारम्भम्। आरम्भो वर्त्तते। अशब्लिटोरिति किम्? आरभते। आरेभे। अचीत्येव—आरब्धा॥

शे तृम्फादीनाम्—श-प्रत्यय के परे 'तृम्फ' आदि धातुओं के नुमागम का भी व्याख्यान करना चाहिए।

मस्जि—झलादि प्रत्यय के परे 'मस्ज्' तथा 'नश' धातुओं को भी नुम् का आगम हो जाता है।

मस्जेः—संयोगान्त लोप आदि के उपपादन के लिए 'मस्ज्' धातु के अन्त्य जकार से पूर्व ही नुम् का आगम आचार्यों का अभिमत है।

रधिजभोः—'रध' तथा 'जभ' धातुओं को अजादि प्रत्ययों के परे नुम् का आगम हो जाता है।

नेट्यलिटि—लिड्भिन्न इडादि प्रत्ययों के परे 'रध' धातु को नुम् का आगम नहीं होता है।

रभेः—शप् तथा लिट् से भिन्न अजादि प्रत्ययों के परे 'रभ' धातु को नुम् का आगम हो जाता है।

---

(१) अन्त्यात् जकारात् पूर्वः सकारादुत्तरो नुम् भवतीत्यर्थः। (श्रीना०)

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्लिड्वर्जिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भकः । साधुलम्भी । लम्भंलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशब्लिटोरित्येव । लभते । लेभे । अचीत्येव—लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आलंभ्यो गौः । आलंभ्या वडवा । प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विहतमदुपधत्वमिति ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं भवति । यति तु पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । आङ इति किम् ? लभ्यः(१) । कथमग्निष्टोम आलभ्य इति ? सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते । अथवा आलभ्य इत्यत्र नुमि कृतेऽनुषङ्गलोपः क्रियते ॥

उपात् प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । उपलम्भ्या भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि । ण्यत्प्रयान्तत्वादन्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति किम् ? उपलभ्यमस्माद् वृषलात् किंचित् । पोरदुपधत्वाद्यत्प्रत्यान्तमिदम् ॥

उपसर्गात् खल्घञोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो भवति । ईषत्प्रलम्भः । सुप्रलंभः । दुष्प्रलम्भः । घञि—प्रलम्भः, विप्रलम्भः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—उपसर्गादेव लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईषल्लाभः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो न भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि—सुलाभः दुर्लाभः । केवलाभ्यामिति किम् ? सुप्रलम्भः । सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः । अतिसुलभमित्यत्र कर्म्मप्रवचनीयत्वादतेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा त्वतिशब्दो न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवातिसुलम्भ इति । पञ्चमीनिर्देशपक्षेऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

लभेश्च—शप् तथा लिट् से भिन्न अजादि प्रत्ययों के परे 'लभ' धातु को भी नुम् का आगम हो जाता है ।

आङो यि—यकारादि प्रत्ययों के विषय में आङ्पूर्वक 'लभ' धातु को नुम् का आगम हो जाता है ।

उपात्—उपपूर्वक 'लभ' धातु को भी यकारादि प्रत्यय के विषय में नुम् का आगम हो जाता है यदि समुदाय से प्रशंसा गम्यमान हो ।

उपसर्गात्—खल् तथा घञ् प्रत्ययों के परे उपसर्गविशिष्ट 'लभ' धातु को नुम् का आगम हो जाता है ।

न सुदुर्भ्याम्—उपसर्गान्तररहित सु अथवा दुर् से विशिष्ट 'लभ' धातु को खल् तथा घञ् प्रत्ययों के परे नुम् का आगम नहीं होता है ।

---

(१) "अदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमेतत् । यीति किम् ? आलब्धा" इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ६९ ॥

चिण्, णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभम् २ । लम्भम् २ । व्यवस्थितविभाषा चेयम्, तेनानुपसृष्टस्य विकल्पः, उपसृष्टस्य नित्यनुम्भवति—प्रालम्भि, प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । भवतु—भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन्–श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । शतृ–पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्चतेः–प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । उगिदचामिति किम् ? दृषत् । दृषदौ । दृषदः । सर्वनामस्थान इति किम् ? भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्, अञ्चतेरेव धातोरन्यस्य मा भूत्—उखास्रत् । पर्णध्वत् । अधातोरिति किम् ? अधातुभूतपूर्वस्य यथा स्यात्-गोमन्तमिच्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः, गोमान् । अत्र हि धातुत्वादञ्चतिग्रहणाच्च स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । असमास इति किम् ? अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजेरितीकारनिर्द्देशात् युज समाधावित्यस्य ग्रहणं न भवति-युजमापन्ना ऋषयः ॥

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य झलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उदश्विन्ति । शकृन्ति । यशांसि । पयांसि । अजन्तस्य–कुण्डानि । वनानि । त्रपूणि । जतूनि । नपुंसकस्येति किम् ? अग्निचिद् ब्राह्मणः । झलच इति किम् ? बहुपुरि । बहुधुरि । विमलदिवि । चत्वारि । अहानि । उगितो झलन्तस्य नपुंसकस्य परत्वादनेनैव नुम्भवति । श्रेयांसि । भूयांसि । कुर्वन्ति । कृषन्ति–ब्राह्मणकुलानि । ॐबहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि । अन्त्यात् पूर्वं नुममेक इच्छन्ति—बहूर्न्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । त्रपुणी । जतुनी । तुम्बुरुणी । त्रपुणे । जतुने । तुम्बुरुणे । इक इति किम् । कुण्डे । पीठे । अज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । यद्येवम्, तत्रैव कर्त्तव्यम् ? इह तु करणे एतत्प्रयोजनम्–हे त्रपो इत्यत्र नुम् मा भूदिति । न ङिसंबुद्धयोरिति नलोपप्रतिषेधः स्यात् । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणे प्रतिषिद्धे

विभाषा—चिण् तथा णमुल् प्रत्ययों के परे 'लभ' धातु को विकल्प से नुम् का आगम होता है ।

उगिदचाम्—धातुभिन्न उगित् अङ्गसंज्ञकों तथा 'अञ्च्' धातु को सर्वनाम स्थान के परे नुम् का आगम हो जाता है ।

युजेः—'युज्' धातु को असमास में ही नुम् का आगम होता है ।

नपुंसकस्य—झलन्त तथा अजन्त नपुंसक शब्दों को भी सर्वनामस्थान के परे नुम् का आगम हो जाता है ।

बहूर्जि—बहूर्ज शब्द के नुमागम का प्रतिषेध प्रतिपादनीय है ।

इकोऽचि—अजादि विभक्तियों के परे नपुंसकलिङ्गवृत्ती इगन्त अङ्ग को नुम् का आगम हो जाता है ।

विभक्तिरेव नास्ति ? एतदेवाजग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोऽत्र न भवतीति । तथाच संबुद्धिगुणः क्रियते । विभक्ताविति किम् ? तौम्बुरवं चूर्णम् ॥

इकोऽचि व्यञ्जने माभूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।
स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥
रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि ।
नुड् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो इति ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कनपुंसकलिङ्गमिगन्तं गालवस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्भवति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्वदत्रापि न भवत इत्यर्थः । ग्रामणीर्ब्राह्मणः । ग्रामणि ब्राह्मणकुलम् । ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन । ग्रामणिना ब्राह्मणकुलेन । ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय । ग्रामणिने ब्राह्मणकुलाय । ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलात् । ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलात् । ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलस्य । ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलस्य । ग्रामण्योर्ब्राह्मणकुलयोः । ग्रामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुमचिरेति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । ग्रामणीनां ब्राह्मणकुलानाम् । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले । ग्रामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मणः । शुचि ब्राह्मणकुलम् । शुचिना ब्राह्मणकुलेन । शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मणकुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् ? ग्रामणिनी ब्राह्मणकुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुंस्कमिति किम् ? त्रपुणे । जतुने । इह कस्मान्न भवति-पीलुर्वृक्षः, पीलु फलम्, पीलुने फलायेति ? समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुंवद्भावः । इह तु वृक्षाकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि शब्दस्य । फलाकृतिर्नपुंसके । तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुंस्कमिति ? भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते । तद्योगाद्भिधेयमपि यत् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम् । तस्य प्रातिपदिकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालपा ब्राह्मणः । कीलालपं ब्राह्मणकुलम् । कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन । अचीत्येव । ग्रामणिभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु परतोऽनङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति । अस्थ्ना । अस्थ्ने । दध्ना । दध्ने । सक्थ्ना । सक्थ्ने । अक्ष्णा । अक्ष्णे । अस्थ्यादय आद्युदात्तास्तेषामनङादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम् । तत्र भसंज्ञायामल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता भवति । एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य तदन्तग्रहणमिष्यते । प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन । प्रियदध्ना(१) । तृतीयादिष्विति किम् ? अस्थिनी । दधिनी । अचीत्येव । अस्थिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

तृतीयादिषु—तृतीया आदि अजादि विभक्तियों के परे भाषितपुंस्क नपुंसकलिङ्गवृत्ती इगन्त अङ्ग को गालवाचार्य के मत में नुम् का आगम हो जाता है ।

अस्थिदधि—तृतीयाप्रभृति अजादि विभक्तियों के परे नपुंसकलिङ्गवृत्ती अस्थि, दधि, सक्थि तथा अक्षि शब्दों को उदात्त अनङ् आदेश हो जाता है ।

---

(१) प्रियास्थ्ने । प्रियदध्ने । प्रियसक्थ्ना । प्रियसक्थ्ने । प्रियाक्ष्णा । प्रियाक्ष्णे इति क्वचित्पाठः ।

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् छन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । अचीत्युक्तमनजादावपि दृश्यते-इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । भद्रं पश्येमाक्षभिः । तृतीयादिष्वित्युक्तमतृतीयादिषु दृश्यते-अस्थान्युत्कृत्य जुहोति । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि दृश्यते-अक्षण्वता लाङ्गलेन । अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषयेऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स चोदात्तः । अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले कपेरिव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । अक्षी इत्यत्र नुम् परत्वादीकारेण बाध्यते, तत्र कृते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति पुनर्नुम्न क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम्न भवति । ददत् । ददतौ । ददतः । दधत् । दधतौ । दधतः । जक्षत् । जक्षतौ । जक्षतः । जाग्रत् । जाग्रतौ । जाग्रतः । शतुरनन्तर ईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति । ददति ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जक्षति जक्षन्ति कुलानि । जाग्रति जाग्रन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः । तुदती कुले । तुदन्ती कुले । तुदती ब्राह्मणी । तुदन्ती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले । करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्र अन्तरङ्गत्वादादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यन्तादिवद्भावोपि नास्ति, भूतपूर्वगत्याश्रयणे वाऽदती ध्नतीत्येवमादिष्वतिप्रसङ्ग इति । अत्र समाधिं केचिदाहुः—शतुरवयवे शतृशब्दो वर्त्तते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति(१)। अपरे पुनराहुः—आदित्येतेन

छन्दस्यपि—छन्दोविषय में भी अस्थि, दधि, सक्थि तथा अक्षि शब्दों को बाहुल्येन अनङ् आदेश देखा जाता है ।

ई च—छन्दोविषय में द्विवचन के परे अस्थि, दधि, सक्थि तथा अक्षि शब्दों को ई आदेश हो जाता है और वह ईकार उदात्त भी होता है ।

नाभ्यस्तात्—अभ्यस्तसंज्ञक अङ्ग से विहित जो शतृप्रत्यय तदन्त को नुम् का आगम नहीं होता है ।

वा नपुंसकस्य—अभ्यस्तसंज्ञक अङ्ग से विहित जो शतृ प्रत्यय तदन्त नपुंसक शब्द को विकल्प से नुम् का आगम होता है ।

आच्छीनद्योः—शी तथा नदी के परे अवर्णान्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती शतृ प्रत्यय को नुम् का आगम हो जाता है ।

---

(१) "यथा ग्रामो दग्ध इति ग्रामैकदेशे ग्रामशब्दो निर्दिश्यते" इति क्वचिदधिकः पाठ उपलभ्यते ।

शीनद्यावेव विशेष्येते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्यौ तयोः शत्रन्तस्य नुम्भवतीति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति तकारणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिति किम् ? कुर्वती, सुन्वती । शीनद्योरिति किम् ? तुदताम्, नुदताम् ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप्, श्यन् इत्येतयोः शतुः शीनद्योः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यग्रहणं वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्यान्नित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येत ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतोऽनडुहोऽङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन् । अत्र केचिदादित्यधिकारादाममोः कृतयोर्नुमं कुर्वन्ति । तेन नुमाममागमौ न बाध्येते, आममूभ्यां च नुमिति । अपरे तु सत्यपि सामान्यविशेषत्वे आममोर्नुमश्च समावेशमिच्छन्ति न बाध्यबाधकभावम्, यथा चिचीषत्यादिषु दीर्घत्वद्विर्वचनयोरिति ॥

दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक्, स्ववस्, स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति छन्दसि विषये । ईदृङ् । तादृङ् । यादृङ् । स्ववान् । स्वतवान् पायुरग्ने ॥

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिविस्येतस्य सौ परत औदित्ययमादेशो भवति । द्यौः । दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः, स इह न गृह्यते-अक्षद्यूः ॥

पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति । पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्थानिन्यनुनासिकेऽपि आकारोऽनुनासिको न भवति । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवतीति(१) शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् ।

शप्श्यनोः—शप् तथा श्यन् से परवर्त्ती शतृ प्रत्यय को शी तथा नदी के परे नित्य नुमागम होता है ।

सावनडुहः—सु के परे अङ्गसंज्ञक अनडुह् शब्द को नुम् का आगम हो जाता है ।

दृक्स्ववस्—छन्दोविषय में दृक्, स्ववस् तथा स्वतवस् शब्दों को सु के परे नुम् का आगम हो जाता है ।

दिव औत्—सु के परे दिव् को औत आदेश हो जाता है ।

पथि—पथिन्, मथिन् तथा ऋभुक्षिन् शब्दों को सु विभक्ति के परे आत आदेश हो जाता है ।

इतोऽत्—सर्वनामस्थान विभक्तियों के परे पथिन्, मथिन् तथा ऋभुक्षिन् शब्दों के इकार के स्थान में अत आदेश हो जाता है ।

---

(१) भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति पाठान्तरम् ।

मन्थानौ। ऋभुक्षाः। ऋभुक्षाणौ। ऋभुक्षाणः। ऋभुक्षाणम्। ऋभुक्षाणौ। आदिति वर्त्तमाने पुनरद्वचनं षपूर्वार्थम्। ऋभुक्षणमित्यत्र वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पः॥

थो न्थः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्थकारस्य स्थाने न्थ इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः। पन्थाः। पन्थानौ। पन्थानः। मन्थाः। मन्थानौ। मन्थानः॥

भस्य टेर्लोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेर्लोपो भवति। पथः। पथा। पथे। मथः। मथा। मथे। ऋभुक्षः। ऋभुक्षा। ऋभुक्षे। सर्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तमानमपि विरोधादिह न सम्बध्यते॥

पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतोऽसुङित्ययमादेशो भवति। पुमान्। पुमांसौ। पुमांसः(१)। इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पन्नायां विभक्तौ असुङित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति। तदर्थमसुङ्युपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यम्। तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति। पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त एव॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥

गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं णिद्वद्भवति। णित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थः। गौः। गावौ। गावः। तपरकरणं किम्? चित्रगुः। शबलगुः। कथं हे चित्रगो, हे शबलगव(२) इति? अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति संबुद्धिजसोर्गुणे कृते णित्वं न भवति। अथवा गोत इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी। गोतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति। यच्च तदर्थस्यैकत्वादिषु सर्वनामस्थानं तद्गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते। चित्रगुशब्दात्तु यत् सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यैकत्वादीनाह। तपरकरणं तु निर्द्देशार्थमेव। केचिदोतो णिदिति पठन्ति। द्योशब्दादपि यत्सर्वनामस्थानं विद्यते तदर्थम्। द्यौः। द्यावौ। द्यावः। गोत इत्येव तपरकरणनिर्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम्। वर्णनिर्द्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम्॥

णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥

उत्तमो णल्वा णिद् भवति। णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः। अहं चकर। अहं चकार। अहं पपच। अहं पपाच॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥

थो न्थः—पथिन् तथा मथिन् शब्दों के थकार के स्थान में सर्वनामस्थान विभक्तियों के परे न्थ आदेश हो जाता है।

भस्य—'भ' संज्ञक पथिन् आदि शब्दों के 'टि' का लोप हो जाता है।

पुंसोऽसुङ्—सर्वनामस्थान के परे पुंस् शब्द को असुङ् आदेश हो जाता है।

गोतो णित्—गो शब्द से परवर्त्ती सर्वनामस्थान विभक्तियाँ णित प्रत्ययों की तरह कार्य प्राप्त करती हैं।

णलुत्तमो—उत्तमपुरुषसम्बद्ध णल् विकल्प से णिन्निमित्तक कार्य को प्राप्त करता है।

सख्युरसम्बुद्धौ—सम्बुद्धिसंज्ञकरहित सखिशब्द से परवर्त्ती सर्वनामस्थान विभक्तियाँ भी णित प्रत्ययों की तरह कार्य प्राप्त करती हैं।

---

(१) सर्वनामस्थान इत्येव—पुंसः पश्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(२) हे चित्रगव इति पाठान्तरम्।

असंबुद्धौ यः सखिशब्दस्तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्भवति । सखायौ । सखायः । असंबुद्धाविति किम् ? हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ९३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतोऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः संबुद्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् ? हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च(१) ॥ ९४ ॥

ऋकारान्तानामङ्गानामुशनस्, पुरुदंसस्, अनेहस् इत्येतेषां चाऽसंबुद्धौ सौ परतोऽनङादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता । पिता । भ्राता । उशना । पुरुदंसा । अनेहा । असंबुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरुदंसः । हे अनेहः । हे उशनः । उशनसः संबुद्धावपि पक्षेऽनङ् इष्यते—हे उशनन् । न ङिसंबुद्ध्योरितिनलोपप्रतिषेधोऽपि पक्ष इष्यते-हे उशन । तथा चोक्तम्—

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
माध्यंदिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थानेऽसंबुद्धौ परतः तृज्वद्भवति । तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिदेशोऽयम् । प्रत्यासत्तेश्च क्रुशेरेव तृजन्तस्य यद्रूपं तदतिदिश्यते । तच्च क्रोष्टृ इत्येवमन्तोदात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्थान इत्येव—क्रोष्टून् । असंबुद्धावित्येव—हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ९६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्भवति । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्दं केचिद्गौरादिषु पठन्ति । ते ङीषि प्रत्यये तृज्वद्भावं कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्ट्रीभी रथैरिति स्त्रीशब्दस्य(२) लुकि कृते न सिद्धयति । तत्र प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दस्तृज्वद्भवति । कृतेऽतिदेशे ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्प्रत्ययः । तत्रोदात्तयणो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्वद्भवति । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे ।

अनङ् सौ—सम्बुद्धिभिन्न सु के परे सखि शब्द को अनङ् आदेश हो जाता है ।

ऋदुशनस्—ऋदन्त अङ्ग तथा उशनस्, पुरुदंसस् तथा अनेहस् शब्दों को भी सम्बुद्धिभिन्न सु विभक्ति के परे अनङ् आदेश हो जाता है ।

तृज्वत्—सम्बुद्धिभिन्न सर्वनामस्थान विभक्तियों के परे क्रोष्टु शब्द तृच् प्रत्ययान्त शब्द की तरह कार्य प्राप्त करता है ।

स्त्रियाम्—स्त्रीलिङ्ग में भी क्रोष्टुशब्द तृजन्त शब्द के समान कार्य का आश्रय होता है ।

विभाषा—तृतीयाप्रभृति अजादि विभक्तियों के परे क्रोष्टुशब्द विकल्प से तृजन्त शब्द के समान कार्य को प्राप्त करता है ।

---

(१) पंडितपत्रे सर्वत्र पुरुदंशशब्दः तालव्यान्तो दृश्यते ।
(२) स्त्रीप्रत्ययस्येति पाठान्तरम् ।

क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टरि । क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः । क्रोष्ट्वोः । तृतीयादिष्विति किम् ? क्रोष्टून् । अचीति किम् ? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः । ॐतृज्वद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्नुटौ भवतःॐ । प्रियक्रोष्टुनेऽरण्याय । हितक्रोष्टुने वृषलकुलाय । नुट्-क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनडुहोराम्रुदात्तः ॥ ९८ ॥

चतुर् अनडुह् इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स चोदात्तः । चत्वारः । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् । तदन्तविधिरत्रेष्यते । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानड्वान् । प्रियानड्वाहौ । प्रियानड्वाहः । ॐअनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम्ॐ । अनडुही । अनड्वाही । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अम् सम्बुद्धौ ॥ ९९ ॥

सम्बुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । हे प्रियचत्वः । हे प्रियानड्वन् ॥

ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥

ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशो भवति । किरति । गिरति । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । धातोरिति किम् ? पितॄणाम् । मातॄणाम् । लाक्षणिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते । चिकीर्षतीत्यत्रापि यथा स्यादिति धातुग्रहणं क्रियते(१) ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारादसावोष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उकारादेशो भवति । पूर्त्ताः पिण्डाः । पुपूर्षति । मुमूर्षति । दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽप्योष्ठ्यपूर्वो भवतीत्यत्रापि भवति-वुवूर्षति ऋत्विजम् । प्रावुवूर्षति कम्बलम् । ओष्ठ्योऽत्र प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव गृह्यते, तेन ॠ गताविरयस्य सम्पूर्वस्य समीर्णमिति भवति(२) । ॐइत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनॐ । आस्तरणम् । आस्तारकः । निपरणम् । निपारकः । निगरणम् । निगारकः ॥

तृज्वद्—तृज्वद्भाव से पहले पूर्वविप्रतिषेध के कारण नुम् तथा नुट् के आगम हो जाते हैं—ऐसा समझना चाहिए ।

चतुरनडुहोः—चतुर् तथा अनडुह् शब्दों को सर्वनामस्थान विभक्तियों के परे आम् का आगम हो जाता है और वह आम् उदात्त भी हो जाता है ।

अनडुहः—स्त्रीत्वविवक्षा में अनडुह् शब्द को उक्त आमागम विकल्प से होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

असम्बुद्धौ—सम्बुद्धि के परे चतुर् तथा अनडुह् शब्दों को अम् का आगम होता है ।

ऋतः—ऋदन्त धातु को इकारादेश हो जाता है ।

उपधायाश्च—उपधास्थानीय ऋकार के स्थान में भी इत् आदेश हो जाता है ।

उदोष्ठ्य—ओष्ठ से उच्चारण किए जानेवाले वर्णों से उत्तरवर्त्ती जो ऋ तदन्त धातु को उकार आदेश हो जाता है ।

---

(१) तपरकरणमसन्देहार्थमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

(२) क्वचिदयं पाठ उपलभ्यते-"तेनेह न भवति-समीर्णमिति । ॠ गताविरयस्य सम्पूर्वस्य, यद्यपि समो मकार ओष्ठ्यपूर्वोऽस्ति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवति" इति ।

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥

छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति। ओष्ठ्यपूर्वस्येत्युक्तमनोष्ठ्यपूर्वस्यापि भवति-मित्रावरुणौ ततुरिः। दूरे ह्यध्वा जगुरिः। ओष्ठ्यपूर्वस्यापि न भवति-पप्रितमम्। क्वचिद् भवति-पपुरिः॥

इति उपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ १ ॥

इस्वोश्वाभ्याम्—इत्व तथा उत्व से पहले विप्रतिषेध के कारण गुण तथा वृद्धि आदेश हो जाते हैं—ऐसा समझना चाहिए।

बहुलं छन्दसि—छन्दोविषय में ऋकारान्त धातु को बाहुल्येन उत् आदेश होता है।

सप्तम अध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदपरे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति। अचैषीत्। अनैषीत्। अलावीत्। अपावीत्। अकार्षीत्। अहार्षीत्। अन्तरङ्गमपि गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद् बाधते। न्यनुवीद्, न्यधुवीद् इत्यत्र कुटादित्वात् ङित्वे सति प्रतिषिद्धायां वृद्धावुवङादेशः क्रियते। परस्मैपदेष्विति किम्? अच्योष्ट, अप्लोष्ट ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति परस्मैपदपरे सिचि। क्षर—अक्षारीत्। त्सर—अत्सारीत्। ज्वल—अज्वालीत्। ह्मल—अह्मालीत्। अतो हलादेर्लघोरितिविकल्पस्यायमपवादः। अत इति किम्? न्यखोरीत्। न्यमीलीत्। ल्रान्तस्येति किम्? मा भवानशीत्। मा भवानटीत्। अन्तग्रहणं किम्? अवधीत्। अश्वल्डीत्। अत्र यौ रेफलकारावङ्गस्यान्तौ न तावतः समीपौ ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वदव्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः। अवादीत्। अव्राजीत्। विकल्पबाधनार्थं वदिव्रजिग्रहणम्। हलन्तानाम्—अपाक्षीत्। अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। अरौत्सीत्। अत्र योगविभागे सति हलन्तग्रहणमन्तरेणापि सिद्ध्यति। कथम्? वदिव्रजोरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति स्थानी अनुवर्त्तते। ततो यदच इति सूत्रम्, तत्राङ्गेनाऽविशेष्यते। अङ्गस्याचः सिचि परतो वृद्धिर्भवति। तदेतद्धल्ग्रहणं हल्समुदायपरिग्रहार्थम्। इहापि स्यात्-अराङ्क्षीत्, अभाङ्क्षीत्। अन्यथा हि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात्। उदवोढामुदवोढमित्यत्र वहेः सिचि ढत्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात् पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते, पश्चाद् ढलोपनिमित्तमोत्वम्। तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति, कृतत्वात्। यत्र त्वकृता वृद्धिरोकारस्यैव तत्र भवति-सोढामित्रस्यापत्यं सौढामित्रिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति। अदेवीत्। असेवीत्। अकोषीत्। अमोषीत्। हलन्तस्येत्येव—अलावीत्। ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तं भवति? नैतदेवम्। अन्तरङ्गमपि गुणं वचनारम्भसामर्थ्यात् सिचि वृद्धिर्बाधते इत्युक्तम् ॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥

सिचि—परस्मैपद में सिच् के परे इगन्त अङ्ग को वृद्धि-आदेश हो जाता है।

अतो—रकारान्त तथा लकारान्त अङ्ग के अत् को परस्मैपद में सिच् के परे वृद्धि-आदेश हो जाता है यदि वह अत रेफ तथा लकार से अव्यवहित पूर्व में वर्त्तमान हो।

वदव्रज—'वद', 'व्रज' तथा हलन्त अङ्ग के अच् के स्थान में वृद्धि-आदेश हो जाता है।

नेटि—परस्मैपदी इडादि सिच् के परे हलन्त अङ्ग को वृद्धि-आदेश नहीं होता है।

ह्म्यन्तक्षण—हकारान्त, मकारान्त तथा यकारान्त अङ्ग, 'क्षण', 'श्वस', 'जागृ', 'णि' तथा 'श्वि' एवम् एदित धातुओं के अच् के स्थान में भी परस्मैपदी इडादिसिच् के परे वृद्धि-आदेश नहीं होता है।

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षण, श्वस, जागृ, णि, श्वि इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति। ग्रह–अग्रहीत्। स्यम–अस्यमीत्। व्यय–अव्ययीत्। टुवम–अवमीत्। क्षण–अक्षणीत्। श्वस–अश्वसीत्। जागृ–अजागरीत्। णि–औनयीत्, ऐलयीत्। श्वि–अश्वयीत्। एदिताम्–रगे, अरगीत्। कखे–अकखीत्। ह्मयन्तक्षणश्वसामेदितां च अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः। जागृणिश्वीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च नेटीति न प्रतिषिद्ध्यते। न चान्तरङ्गत्वादत्र पूर्वं गुणो भवति। सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात्। यदि पूर्वं गुणः स्यादिह णिश्विग्रहणमनर्थकं स्यात्, गुणायादेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्। तस्मादिदमेव णिश्विग्रहणं ज्ञापकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति। अथ जागृग्रहणं किमर्थम्, जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु इति जागर्त्तेर्गुणो वृद्धेरपवादो विधीयते। स यथा अचो ञ्णितीति वृद्धिं बाधते तथा सिचि वृद्धिमपि बाधिष्यते? नैतदस्ति, कृते गुणेऽतोल्रान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिद्ध्यते। अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते। यथा जागरयतीत्यत्रात उपाधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति। तथा चिण्णलोः प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति इति शक्यमिह जागृग्रहणमकर्त्तुम्? तत्तु क्रियते विस्पष्टार्थम्॥

ऊर्णोतेर्विभाषा॥ ६॥

ऊर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति। प्रौर्णावीत्। प्रौर्णवीत्। विभाषोर्णोरित्यङित्वपक्षे वृद्धिविकल्पोऽयम्। ङित्वपक्षे तु गुणवृद्ध्योरभावे उवङ् भवति–प्रौर्णुवीत्॥

अतो हलादेर्लघोः॥ ७॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति। अकणीत्। अकाणीत्। अरणीत्। अराणीत्। अत इति किम्? अदेवीत्, असेवीत्। न्यकुटीत्, न्यपुटीत् इत्यत्रात इत्यस्मिन्नसति स्थानिनिर्द्देशार्थमच इत्येतदनुवर्त्तयितव्यम्। तत्र अजलक्षणा वृद्धिरिग्लक्षणा न भवतीति "क्ङिति च" इति प्रतिषेधो न स्यात्। हलादेरिति किम्? मा भवानशीत्। मा भवानटीत्। लघोरिति किम्? अतक्षीत्, अरक्षीत्। अथेह कस्मान्न भवति—अचकासीदिति? येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति हला व्यवधानमाश्रितं न पुनरचापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति। अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमकर्तुं लघोरिति, अतक्षीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति? तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्। इटीत्येव—अपाक्षीत्॥

नेड् वशि कृति॥ ८॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति। वरमनादौ(१) प्रयोजनम्। ईशिता, ईशितुम्—ईश्वरः। दीपिता, दीपितुम्—दीप्रः। भसिता, भसितुम्—भस्म। याचिता, याचितुम्—याच्ञा। वरमनादावित्युदाहरणप्रदर्शनार्थं न परिगणनम्। तेन "नम-

---

ऊर्णोतेः—परस्मैपदी इडादि सिच् के परे 'ऊर्णु ञ्' धातु के अच् के स्थान में विकल्प से वृद्धि-आदेश नहीं होता है।

अतो—परस्मैपदी इडादि सिच् के परे हलादि अङ्ग के लघुसंज्ञक अकार के स्थान में विकल्प से वृद्धि-आदेश नहीं होता है।

नेड्वशि—वशादि कृत प्रत्यय के परे इट् का आगम नहीं होता है।

---

(१) वरः वच् प्रत्ययः, मन् मनिन् प्रभृति प्रत्ययः इत्यर्थः। (श्रीना०)

न्ताडुः" इत्येवमादावपि हि प्रतिषेधो भवति। अथ तत्र "उणादयो बहुलम्" इति समाधीयते ? संभवोदाहरणप्रदर्शनमेतत्। कृतीति किम् ? रुरुदिव, रुरुदिम(१) ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, स इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति। तीति क्तिन्क्तिचोः सामान्यग्रहणम्। क्तिच्-तनिता। तनितुम्—तन्तिः। क्तिन्-दीपिता। दीपितुम्—दीप्तिः। तु—"सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्"। सचिता। सचितुम्—सक्तुः। त्र-"दाम्नीशसयुयुजेति" ष्ट्रन्। पतिता। पतितुम्-पत्रं वाहनम्। उणादिष्वपि सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्। तनिता। तनितुम्—तन्त्रम्। त-"हसिमृग्रिण्वमिदमितमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्"। हसिता। हसितुम्—हस्तः। लविता। लवितुम्—लोतः। पविता। पवितुम्—पोतः। धूर्विता। धूर्वितुम्—धूर्त्तः। औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न पुनः क्तस्य। हसितमित्येव हि तत्र भवति। थ—"हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्"। कोषिता। कोषितुम्—कुष्ठम्। काशिता। काशितुम्—काष्ठम्। सि-"उषिकुषिगार्तिभ्यः क्सिः"—कोषिता, कोषितुम्—कुक्षिः॥ "सुक् च इषेः"—एषिता, एषितुम्—इक्षुः। सर—"अशेः क्सरन्"—अशिता, अशितुम्—अक्षरम्। क—"इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्"-शलिता, शलितुम्—शल्कः। स—"वृतृवदिहनिकमिकषियुमुचिभ्यः सः॥" वदिता। वदितुम्—वत्सः॥ *तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम्*। ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः। येषामिट् क्तिनि दृश्यते—निगृहीतिः, उपस्निहितिः, निकुचितिः, निपठितिः। कृतीत्येव—रोदिति, स्वपिति॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति। प्रकृत्याश्रयोऽयं प्रतिषेधः। के पुनरुपदेशेऽनुदात्ताः, ये तथा पठ्यन्ते त एव विस्पष्टार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्श्यन्ते—

> अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः।
> अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्वृञौश्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि॥
> गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवन्तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णवः।
> इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत॥

द्वय एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च, तत्र सर्वे स्वरान्ता एकाचोऽनुदात्ता अदन्तादीन् वर्ज्जयित्वा। दाता। नेता। चेता। स्तोता। कर्त्ता। हर्त्ता। अदन्तादय उदात्ताः—अवधिष्ट। ॠदन्तम्-तरिता। तरीता। ऋतां च वृङ्वृञौ-निर्वरिता। निर्वरीता। प्रवरिता। प्रवरीता। श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि-श्वयिता। उड्डयिता। शयिता। श्रयिता। गणस्थमूदन्तम्-लविता। पविता। उतां च रुस्नुवौ क्षुवन्तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णवः—रविता। प्रस्नविता। क्षविता। प्रोर्णविता। वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्र-

---

तितुत्र—कृत्संज्ञक ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क तथा स प्रत्ययों के परे इट् का आगम नहीं होता है।

तितुत्रेषु—ति, तु और त्र (कृत्प्रत्ययों) के परे इट के प्रसङ्ग में यह अवगन्तव्य है कि 'ग्रह' आदि धातुओं से भिन्न धातुओं को ही ति आदि के परे इडागम का प्रतिषेध होता है।

एकाचः—उपदेशावस्था में एकाच् तथा अनुदात्तेत् धातु से परे भी इडागम नहीं होता है।

---

(१) वस्तुतस्तु रुदिवः, रुदिमः इत्येव युक्तः पाठः, उक्तप्रत्युदाहरणे तु लिटि क्रादिनियमादेवेटः सिद्धत्वादिति पदमञ्जरी।

सिद्धिः प्रयोजनमित्यतिदेशादेकाच्त्वमूर्णोतेरस्तीति उदात्त उपदिश्यते । यविता । नविता । प्रणविता ॥

शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥

घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति–घस्ता । वसिः प्रसारणी–वस्ता । प्रसारणीति किम् ? वसिता वस्त्राणाम् । वस निवास इत्यस्य यजादित्वात् सम्प्रसारणं विहितं न तु वस आच्छादन इत्यस्य ॥

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ।
आरब्धा । यब्धा । लब्धा ॥

यमिर्नमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् ? मनुतेर्मनितेत्येव भवति । नन्ता । हन्ता । गन्ता ॥

दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्त्तिताः ॥

देग्धा । दोग्धा । मेढा । रोढा । वोढा । नद्धा । दग्धा । लेढा । मुक्तसंशया इति किम् ? तन्त्रान्तरे चत्वारोऽपरे पठ्यन्ते–सहिमुहिरिहिलुहयः । तत्र सहेरिडविकल्पस्य तकारादौ । मुहेरपि रधादौ । तेन तौ ससंशयौ सविकल्पौ । इतरौ तु धातुषु न पठ्येते । कैश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससंशयौ ॥

दिशिं दृशिं दशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥

देष्टा । द्रष्टा । दंष्टा । आम्रष्टा । आमर्ष्टा । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । ऋदुपधानामनुदात्तोपदेशानां सृजिदृशी वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्ध्यतिरेव नेतरे ॥

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । बन्द्धा । साद्धा । क्रोद्धा । क्षोद्धा । शोद्धा । बोद्धा । व्यद्धा । सेद्धा । बुध्यतिसिध्यत्योः श्यना 'निर्द्देशादन्यविकरणयोर्बुद्धिसिद्धयोरिड् भवत्येव । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रतिषेधाभावाद् बुधितं सिधितमित्येव भवति ॥

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान् कृषिकर्षती तथा ॥

शेष्टा । पेष्टा । शोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा । दोष्टा । द्वेष्टा । आक्रष्टा । आकर्ष्टा । कृषेस्तौदादिकस्य भौवादिकस्य च कृषिकर्षती इति निर्द्देशः ।

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥

तप्ता । तेप्ता । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता । तृप्यतिदृप्यत्योरनुदात्तत्वममागमार्थमेव । इट् च तयो रधादिपाठाद्विकल्पेन भवति । त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु तु यौ तृपिदृपी तावुदात्तावेव । स्रप्ता । सर्प्ता । शप्ता । छोप्ता । क्षेप्ता ॥

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।
तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥

अत्ता । हत्ता । स्कन्ता । भेत्ता । छेत्ता । क्षोत्ता । शत्ता । सत्ता । स्वेत्ता । स्विद्यतीति

श्यना निर्द्देशो जिष्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः। उदात्त एवायम्। पत्ता। खेत्ता। तोत्ता। नोत्ता। वेत्ता। विद्यति विन्त इत्यपि श्यना श्नमा च निर्द्देशोऽन्यविकरणनिवृत्त्यर्थः। वेत्तिविन्दन्त्यौ उदात्तावेव। वेदिता विद्यानाम्। वेदिता धनस्य ॥

पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन् निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृजतीन्।
त्यजिं यजिं युजिरुचिसञ्जिमज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्ध्यनिट्स्वरान् ॥

पक्ता। वक्ता। विवेक्ता। रेक्ता। रङ्क्ता। प्रष्टा। निर्णेक्ता। सेक्ता। मोक्ता। भक्ता। भङ्क्ता। भ्रष्टा। मर्ष्टा। त्यक्ता। यष्टा। योक्ता। रोक्ता। सङ्क्ता। मङ्क्ता। भोक्ता। परिष्वक्ता। स्रष्टा। मार्ष्टा। मृजिरयमूदित् पठ्यते। ततोऽस्य विकल्पेनेटा भवितव्यम्। मार्ष्टा, मार्जिता इति। अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते। तदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम्। केचिदस्य स्थाने विजिं पठन्ति—सृजिं विजिं विद्ध्यनिट्स्वरानिति। निजादिषु यो विजिस्सावनिडिष्यते। तथा च ग्रन्थान्तरे (१) निजिविजिष्वञ्जिवर्जमित्युक्तम्। एकाच इति किम्? अवधीत्। वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरुपदिश्यते। उपदेशग्रहणं किम्? इह हि यथा स्यात्-लविष्यति, पविष्यति। इह च मा भूत्-कर्त्ता कटान्, कर्त्तुमिति ॥

श्र्युकः किति ॥ ११ ॥

श्रि इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति। श्रित्वा। श्रितः। श्रितवान्। उगन्तानां च-युत्वा। युतः। युतवान्। लूत्वा। लूनः। लूनवान्। वृत्वा। वृतः। वृतवान्। तीर्त्वा। तीर्णः। तीर्णवान्। श्र्युक इति किम्? विदितः। कितीति किम्? श्रयिता। श्रयितुम्। श्रयितव्यम्। केचिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति। भूष्णुरित्येवं यथा स्यात्। सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य श्र्युकः कितीत्यत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वमना-श्रित्य रोरुत्वं न कृतं विसर्जनीयश्च कृत इति। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरित्यत्र स्था आ इत्याका-रप्रश्लेषेण स्थास्नोः सिद्धत्वान्न किञ्चिदेतत्। उपदेश इत्येव। तीर्णं इत्यत्रापि यथा स्यात्। इत्वे हि कृते रपरत्वे च न स्यात्। मा भूदेवम्, इट् सनि वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति। कस्य पुनः सा विभाषा? ऋतः। यद्येवमित्वे कृते नायं ऋकारान्तो भविष्यति? स्थानिवद्भावाद्भविष्यति। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अल्विधिश्चायम्। तस्मादनुवर्त्तयितव्यमुपदेश इति। तथा च सति जागरितः, जागरित-वानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थमेकाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम्। ऊर्णोतेस्तु—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम्।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

प्रोर्णुतः। प्रोर्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह, गुह इत्येतयोरुगन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति। जिघृक्षति। जुघुक्षति। उगन्तानां च-रुरूषति। लुलूषति। सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपि-सनामिति विकल्पविधानात् श्रयतिरत्र नानुकृष्यते। ग्रहेर्नित्यं प्राप्तः। गुहेरूदित्वा-द्विकल्पः ॥

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

श्र्युकः—कित् प्रत्ययों के परे 'श्रि' तथा उगन्त धातुओं को इट् का आगम नहीं होता है।

सनि—सन् प्रत्यय के परे 'ग्रह', 'गुह' तथा उगन्त धातुओं को इडागम नहीं होता है।

कृसृभृ—'कृ', 'सृ', 'भृ', 'वृ', 'स्तु', 'द्रु', 'स्रु' तथा 'श्रु' धातुओं को लिट् के परे इडागम नहीं होता है।

---

(१) तन्त्रान्तरे इति पाठान्तरम्।

कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, स्रु, श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति। कृ-चकृव। चकृम। सृ-सस्रृव। सस्रृम। भृ-बभृव। बभृम। वृञ्-ववृव। ववृम। वृङ्-ववृवहे। ववृमहे। स्तु-तुष्टुव। तुष्टुम। द्रु-दुद्रुव। दुद्रुम। स्रु-सुस्रुव। सुस्रुम। श्रु-शुश्रुव। शुश्रुम। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः-क्रादय एव लिट्यनिटस्ततोऽन्ये सेट इति। बिभिदिव। बिभिदिम। लुलुविव। लुलुविम। अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः। वृञ्वृङोस्तु प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्ययं नियमः। वृञो हि थलि ववर्थेति निपातनाद् व्यवस्था। स्तुद्रुस्रुश्रुवां तु ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोऽपि नेष्यते। तुष्टोथ। दुद्रोथ। सुस्रोथ। शुश्रोथ। ॐकृञोऽसुट इति वक्तव्यम्ॐ। ससुट्कस्य इडागमो यथा स्यात्—संचस्करिव, संचस्करिम। ऋतो भारद्वाजस्य इत्येतदप्यसुट एवेष्यते—संचस्करिथ॥

श्वीदितो निष्ठायाम्॥ १४॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति। शूनः। शूनवान्। ईदितः-ओलजी-लग्नः, लग्नवान्। ओविजी-उद्विग्नः, उद्विग्नवान्। ओदितश्च इति निष्ठातकारस्य नकारः। दीपी-दीप्तः, दीप्तवान्। डीङस्त्वोदितां मध्ये पाठो ज्ञापको निष्ठायामनिट्त्वस्य। स हि नत्वार्थः—नत्वं च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते—उड्डीनः, उड्डीनवान्। निष्ठायामित्यधिकारः आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति यावत्॥

यस्य विभाषा॥ १५॥

यस्य धातोर्विभाषा क्वचिदिडुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति। वध्यति—स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा-विधूतः, विधूतवान्। गुहू—गूढः, गूढवान्। उदितो वा—वृद्धः, वृद्धवान्। 'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति पतेर्विभाषितेट्कस्यापि द्वितीयाश्रितातीतपतित इति निपातनादिडागमः॥

आदितश्च॥ १६॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति। ञिमिदा—मिन्नः। मिन्नवान्। ञिक्ष्विदा-क्ष्विण्णः। क्ष्विण्णवान्। ञिष्विदा-स्विन्नः। स्विन्नवान्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। आध्नः। वान्तः। योगविभागकरणं किमर्थम्? आदितश्च, विभाषा भावादिकर्म्मणोरित्येवं पठितव्यम्। अन्यत्र हि भावादिकर्म्मभ्यां यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भविष्यति। ज्ञापनार्थमेतत्। ज्ञापयति-यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, तेन विभाषा गमहनविदविशामित्यत्र विदेर्लाभार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य प्रतिषेधो न भवति-विदितः, विदितवान्॥

विभाषा भावादिकर्म्मणोः॥ १७॥

कृञो—'कृ' धातु के इडागम का उपर्युक्त प्रतिषेध तभी होता है यदि 'कृ' धातु सुडागम-विशिष्ट न हो।

श्वीदितो—निष्ठाप्रत्यय के परे 'श्वि' तथा ईदित् धातुओं को इडागम नहीं होता है।

यस्य—जिस धातु को विकल्प से इडागम का विधान किया गया है उसे निष्ठा प्रत्यय के परे इडागम नहीं होता है।

आदितश्च—इत्संज्ञक आत् से विशिष्ट धातुओं को भी निष्ठाप्रत्यय के परे इडागम नहीं होता है।

विभाषा—भावार्थक तथा आदिकर्मार्थक निष्ठाप्रत्यय के परे आदित् धातुओं को विकल्प से इडागम नहीं होता है।

भावे आदिकर्म्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमो न भवति। भिन्न-मनेन। मेदितमनेन। प्रभिन्नः। प्रमेदितः। सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन—शकितो घटः कर्त्तुम्, शक्तो घटः कर्तुम्। भावे न भवत्येव-शक्तमनेन। अस्यतेर्भावे-असितमनेन। आदिकर्मणि च न भवत्येव-अस्तः काण्डः॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थ-मनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु॥ १८॥

क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लग्न, म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट, बाढ इत्येते निपात्यन्ते यथासंख्यं मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अविस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृश इत्येतेष्वर्थेषु। क्षुब्ध इति भवति मन्थाभिधानं चेत्। क्षुब्धो मन्थः। क्षुभितमन्यत्। क्षुभितं मन्थेन। क्षुब्धो गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्भविष्यति। स्वान्तमिति मनोऽभिधानं चेत्। स्वनित-मन्यत्, स्वनितो मृदङ्गः। स्वनितं मनसा। ध्वान्तमिति भवति तमोऽभिधानं चेत्। ध्वनितमन्यत्। ध्वनितो मृदङ्गः। ध्वनितं मनसा। लग्नमिति भवति सक्तं चेत्। लगितमन्यत्। म्लिष्टमिति भवति अविस्पष्टं चेत्। म्लेच्छितमन्यत्। इत्वमप्येका-रस्य निपातनादेव। विरब्धमिति स्वरश्चेत्। विरेभितमन्यत्। रेभृ शब्द इत्यस्यैत-न्निपातनम्। अन्ये तु विरिभितमन्यदिति पठन्ति। रभिं सौत्रं धातुं पठन्ति। ते विरिभित-मिति प्रत्युदाहरन्ति। फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत्। फणितमन्यत्। यदश्रुतमपिष्टं च कषायमुदकसंपर्कमात्राद् विभक्तरसमीषदुष्णं तत्फाण्टम्। तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वाद् अना-यासेन लभ्यते। बाढमिति भवति भृशं चेत्। बाहितमन्यत्। बाहृ प्रयत्न इत्यस्य धातो-रेतन्निपातनम्। अतिशयश्च भृशमिहोच्यते॥

धृषिशसी वैयात्ये॥ १९॥

वियातस्य भावो वैयात्यम्। प्रागल्भ्यमविनीतता। तत्र धृष्, शस् इत्येतयोर्निष्ठाया-मिडागमो न भवति। धृष्टोऽयम्। विशस्तोऽयम्। धृषेरादितश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव, शसेरप्युदितो वा, यस्य विभाषेति नियमार्थं वचनम्-धृषिशस्योर्वैयात्ये एवेड् न भवति, भावादिकर्म्मणोरपि वैयात्ये धृषिर्नास्ति। धृष्टः। विशस्तः। वैयात्य इति किम्? धर्षितः, विशशितः॥

दृढः स्थूलबलयोः॥ २०॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे। दृढः स्थूलः। दृढो बलवान्। किमत्र निपा-त्यते? दृंहेः क्तप्रत्यये इडभावः। हकारतकारयोर्लोपः। परस्य ढत्वम्। अथ दृहिः प्रकृत्य-न्तरमस्ति? तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम्, नकारस्याभावात्। हलोपनिपातनं पूर्वत्रा-सिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम्। यलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् द्रढिमा, द्रढीयान्, द्रढय-तीत्यत्र र ऋतो हलादेर्लघोरिति न स्यात्। इह च परिदृढयस्य गत इति ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न स्यात्। इह च परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् च प्रसज्येत। स्थूलबलयोरिति किम्? दृंहितम्, दृहितम्॥

क्षुब्ध—मन्थ, मनस्, तमस्, सक्त, अविस्पष्ट, स्वर, अनायास एवम् भृश अर्थों में क्रमशः क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लग्न, म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट तथा बाढ़ शब्दों का निपातन होता है।

धृषिशसी—निष्ठा प्रत्यय के परे 'धृष्' तथा 'शस्' धातुओं को इडागम नहीं होता है यदि समुदाय से अविनय की प्रतीति होती हो।

दृढः—स्थूल तथा बलवान् अर्थों में 'दृढ' शब्द का निपातन होता है।

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्भवति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वेण तुल्यमेतत् । बृंहेर्निपातनम् । बृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वम्, हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिव्रढयति । परिव्रढय्य गतः । पारिवृढी कन्येति । परिवृढमाचष्टे इति विगृह्य वृढशब्दादेव णिजुत्पद्यते । संग्रामयतेरेव सोपसर्गाण्णिजुत्पत्तिरिष्यते, नान्यस्मादिति । तथा सति परिव्रढयतीति तिङ्ङतिङ इति निपातः । परिव्रढय्येत्यत्र परिशब्दस्य क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यबादेशः सिद्धो भवति । प्रभाविति किम् ? परिबृंहितम्, परिबृहितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । कष्टोऽग्निः । कष्टं व्याकरणम् । ततोऽपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं तत्करणमप्यश्न्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने—कष्टानि वनानि । कष्टाः पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् ? कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषेर्धातोरविशब्दनेऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ । अविशब्दन इति किम् ? अवघुषितं वाक्यमाह । विशब्दनं प्रतिज्ञानम् । घुषिर् शब्दार्थ इति भ्वादिषु पठ्यते । घुषिरं विशब्दन इति चुरादिषु, तयोरिह सामान्येन ग्रहणम् । विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकः—चुरादिणिज् विशब्दनार्थस्यानित्य इति । तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति—महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्पमाणवा इति । स्वाभिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अर्देः संनिविभ्यः ॥ २४ ॥

सं, नि, वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यार्देर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्देरिति किम् ? समेधितः । संनिविभ्य इति किम् ? अर्दितः ॥

अभेश्चाविदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिशब्दादुत्तरस्यार्देराविदूर्येऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्णा सेना । अभ्यर्णा शरत् । आविदूर्य इति किम् ? अभ्यर्दितो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः । विदूरं विप्रकृष्टम्, ततोऽन्यदविदूरम्, तस्य भाव आविदूर्यम् । एतस्मादेव निपातनान्न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

प्रभौ—प्रभु अर्थ में परिवृढ शब्द का निपातन होता है ।

कृच्छ्र—कृच्छ्र तथा गहन अर्थों में 'कष' धातुको निष्ठा प्रत्यय के परे इडागम नहीं होता है ।

घुषिरविशब्दने—अविशब्दनार्थक 'घुषिर' धातु को निष्ठा प्रत्यय के परे इडागम नहीं होता है ।

अर्देः—सम्पूर्वक, निपूर्वक तथा विपूर्वक 'अर्द' धातु को निष्ठाप्रत्यय के परे इडागम नहीं होता है ।

अभेश्च—सामीप्य अर्थ में अभिपूर्वक 'अर्द' धातु को भी निष्ठाप्रत्यय के परे इडागम नहीं होता है ।

णेरध्ययने—अध्ययनार्थ में प्रयुक्त ण्यन्त 'वृत' धातु के णि का लुक् तथा इडागमाभाव का निपातन होता है ।

ण्यन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थे वृत्तमितीडभावो णिलुक्च निपात्यते। वृत्तो गुणो देवदत्तेन। वृत्तं परायणं देवदत्तेन। अध्ययन इति किम्? वर्त्तितमन्यत्। वृतिरयमकर्म्मकः, स ण्यर्थे वर्त्तमानः सकर्म्मको भवति। तेन निवृत्त इति हि प्रकृतेरेव कर्म्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते। तद्वदिहापि ण्यर्थवृत्तेरेव च वृतेर्वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनमनर्थम्? तत्क्रियते यदापि णिचैव ण्यर्थोऽभिधीयते तदा वर्त्तितमित्यध्ययने मा भूदिति केचित्। अपरे तु वर्त्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः॥ २७॥

णेरित्यनुवर्त्तते। दम्, शम्, पूरी, दस्, स्पश्, छद्, ज्ञप् इत्येतेषां ण्यन्तानां धातूनां वा अनिट्त्वं निपात्यते(१)। दान्तः। दमितः। शान्तः। शमितः। पूर्णः। पूरितः। दस्तः। दासितः। स्पष्टः। स्पाशितः। छन्नः। छादितः। ज्ञप्तः। ज्ञपितः। इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यते। ज्ञपेस्तु भरज्ञपिसनामिति विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम्॥

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्॥ २८॥

वेति वर्त्तते। रुषि, अम, त्वर, संघुष, आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा इडागमो न भवति। रुष्टः। रुषितः। तीषसहलुभरुषरिषः इति विकल्पविधानाद्, यस्य विभाषा इति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। अम्-अभ्यान्तः, अभ्यमितः। त्वर-तूर्णः, त्वरितः। आदितश्च इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। संघुष-संघुष्टौ पादौ, संघुषितौ पादौ। संघुष्टं वाक्यमाह, संघुषितं वाक्यमाह। संघुष्टौ अश्वौ, संघुषितौ अश्वौ। संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव विकल्पो भवति। आस्वन्-आस्वान्तो देवदत्तः, आस्वनितो देवदत्तः। आस्वान्तं मनः, आस्वनितं मनः। आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोऽभिधानेऽपि परत्वादयं विकल्पः क्षुब्धस्वान्त इति निपातनं बाधते॥

हृषेर्लोमसु॥ २९॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति। हृष्टानि लोमानि। हृषितानि लोमानि। हृष्टं लोमभिः। हृषितं लोमभिः। हृष्टाः केशाः। हृषिताः केशाः। हृष्टं केशैः। हृषितं केशैः। हृषु अलीक इत्युदित्वान्निष्ठायामनिट्। हृष तुष्टावित्ययं सेट्। तयोरुभयोरिह ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम्। लोमानि मूर्द्धजानि अङ्गजानि च सामान्येन गृह्यन्ते। यथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्त्तव्यमिति। तद्विषये च हर्षे वर्त्तमानो लोमसु वर्त्तत इत्युच्यते। लोमस्विति किम्? हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्थस्य, हृषितो देवदत्त इति तुष्ट्यर्थस्य।

वा दान्त—णिजन्त 'दम्', 'शम्', 'पूरी', 'दस्', 'स्पश्', 'छद्' तथा 'ज्ञप्' धातुओं के इडागम का निष्ठाप्रत्यय के परे विकल्प से प्रतिषेध का निपातन होता है।

रुष्यम—निष्ठाप्रत्यय के परे 'रुषि', 'अम', 'त्वर', सम्+'घुष्' तथा आङ्पूर्वक 'स्वन' धातुओं के इडागम का विकल्प से प्रतिषेध होता है।

हृषेर्लोमसु—निष्ठा प्रत्यय के परे लोमार्थक 'हृष्' धातु के इडागम का विकल्प से प्रतिषेध होता है।

---

(१) दान्त। शान्त। पूर्ण। स्पष्ट। छन्न। ज्ञप्त। इत्येतानि निपात्यन्ते। दम्यादीनां धातूनां ण्यन्ते वा इडागमो निपात्यते इति क्वचित्पाठ उपलभ्यते।

॥विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम्॥। हृष्टो देवदत्तः। हृषितो देवदत्तः। विस्मित इत्यर्थः। हृष्टा दन्ताः। हृषिता दन्ताः। प्रतिहता इत्यर्थः॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते। अपपूर्वस्य चायतेर्निष्ठायामनिट्त्वं चिभावश्च निपात्यते। अपचितोऽनेन गुरुः। अपचायितोऽनेन गुरुः। ॥क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम्॥। नित्यं चिभावो निपात्यते—अपचितिः॥

ह्रु ह्वरेश्छन्दसि ॥ ३१ ॥

ह्वरतेर्धातोर्निष्ठायां छन्दसि ह्रु इत्ययमादेशो भवति। ह्रुतस्य चाह्रुतस्य च। अह्रुतमसि हविर्धानम्। छन्दसीति किम्? ह्वृतम्॥

अपरिह्वृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिह्वृता इति निपात्यते छन्दसि विषये। ह्रु इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यते। अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम्॥

सोमे ह्वरितः ॥ ३३ ॥

ह्वरित इति ह्वरतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये सोमश्चेद्भवति। मा नः सोमो ह्वरितः, विह्वरितस्त्वम्॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥

ग्रसित, स्कभित, स्तभित, उत्तभित, चत्त, विकस्त, विशस्तृ, शंस्तृ, शास्तृ, तरुतृ, तरूतृ, वरुतृ, वरूतृ, वरूत्रीः, उज्ज्वलिति, क्षरिति, क्षमिति, वमिति, अमिति इत्येतानि छन्दसि निपात्यन्ते। तत्र ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितेति ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु इत्येतेषामुदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडागमो निपात्यते। ग्रसितं वा एतत्सोमस्य। ग्रस्तमिति भाषायाम्। स्कभित—विष्कभिते अजरे। विष्कब्ध इति भाषायाम्। स्तभित—येन स्वः स्तभितम्। स्तब्धमिति भाषायाम्। उत्तभित-सत्येनोत्तभिता भूमिः। उत्तब्धेति भाषायाम्। उत्तभितेति उत्पूर्वस्य निपातनसामर्थ्यादन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवति। चत्त विकस्तेति चतेः कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिडभावो निपात्यते-चत्ता वर्षेण विद्युत्। चतितेति भाषायाम्। विकस्त-उत्तानाया हृदयं यद् विकस्तम्। विकसितमिति भाषायाम्।

विस्मित—निष्ठा प्रत्यय के परे विस्मित तथा प्रतीघात अर्थों में वर्त्तमान 'हृष्' धातु के इडागम का भी विकल्प से प्रतिषेध वक्तव्य है।

अपचितश्च—निष्ठा प्रत्यय के परे निशामन अर्थ में प्रयुक्त 'चायृ' धातु को भी इडागम का प्रतिषेध तथा चाय् के स्थान में 'चि' आदेश विकल्प से निपातित होते हैं।

क्तिनि—क्तिन् प्रत्यय के परे 'चाय्' के स्थान में 'चि' आदेश निपातित होता है।

ह्रु ह्वरेश्छन्दसि—छन्दोविषयप्रयोग में निष्ठा प्रत्यय के परे 'ह्वृ' धातु के स्थान में 'ह्रु' आदेश हो जाता है।

अपरि—छन्दोविषय में 'अपरिह्वृत' शब्द का निपातन होता है।

सोमे—निष्ठा प्रत्यय के परे सोमार्थ में 'ह्वृ' धातु के इडागम तथा गुणादेश का निपातन होता है।

ग्रसितस्कभित—छन्दोविषय में ग्रसित, स्कभित आदि शब्द निपातित होते हैं।

निपातनबहुत्वापेक्षे विकस्ता इति बहुवचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं विभक्ति-निर्देशः । विशस्तृ शंस्तृ शास्त्रिति शसेर्विपूर्वस्य शंसेः शासेश्च तृचि इडभावो निपात्यते । विशस्तृ-एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । विशसितेति भाषायाम् । शंस्तृ-उत शंस्ता सुविप्रः । शंसितेति भाषायाम् । शास्तृ-प्रशास्ता । प्रशासितेति भाषायाम् । तरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरू-त्रीरिति तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृचि उट् ऊट् इत्येतावागमौ निपात्येते । तरुतारं रथानाम् । तरूतारम् । तरितारं तरीतारमिति भाषायाम् । वरुतारं रथानाम् । वरूतारं रथानाम् । वरितारं, वरीतारमिति भाषायाम् । वरूत्रीष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती । जसि पूर्वसवर्णोच्चारणं प्रयोगदर्शनार्थम् । अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति अहोरात्राणि वै वरूत्र्य इति । छान्दसिकमत्र ह्रस्वत्वम् । प्रपञ्चार्थमेव च ङीबन्तस्य निपातनम् । वरूतृशब्दो हि निपा-तितस्तत एव ङीपि सति सिद्धो वरूत्रीशब्दः । उज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमितीति च ज्वलतेरुत्पूर्वस्य क्षर क्षम वम अम इत्येतेषां च तिपि शप इकारादेशो निपात्यते । शपो लुग्वा इडागमः । अग्निरुज्ज्वलिति । उज्ज्वलतीति भाषायाम् । क्षरिति-स्तोकं क्षरिति । क्षरतीति भाषायाम् । क्षमिति-स्तोमं क्षमिति । क्षमतीति भाषायाम् । वमिति-यः सोमं वमिति । वमतीति भाषायाम् । अमिति-अभ्यमिति वरुणः । अभ्यमतीति भाषायाम् । इतिकरणः प्रदर्शनार्थस्तेन क्वचिदीकारो भवति-रविमभ्यमीति वरुण इत्यपि हि वेदे पठ्यते ॥

आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः ॥ ३५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति । लविता । लवि-तुम् । लवितव्यम् । पविता । पवितुम् । पवितव्यम् । आर्द्धधातुकस्येति किम् ? आस्ते । वस्ते । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्द्धधातुकग्रहणं क्रियते । वलादेरिति किम् ? लव्यम् । पव्यम् । लवनीयम् । पवनीयम् । इडितिवर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । स्नुक्रमोरार्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति, न चेत्स्नुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तम् ? यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति-भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः । क्रमेर्वृत्त्यादयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो भवतीति । प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम् । स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिट् सिद्ध एव—प्रस्नविता । प्रस्नवितुम् । प्रस्नवितव्यम् । प्रक्रमिता । प्रक्रमितुम् । प्रक्रमितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् ? प्रस्नोषीष्ट । प्रक्रंसीष्ट । प्रस्नोष्यते । प्रक्रंस्यते । प्रसुस्नूषिष्यते । प्रचिक्रं-सिष्यते । सर्वत्रैवात्र स्नौतिः क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम् । सन्नन्तादपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते । निमित्तग्रहणं किम् ? सीयुडादेस्तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रस्नवितेवाचरतीति प्रस्नवित्रीयत इति क्यङन्तमात्मनेपदस्य निमित्तं न स्नौतिः । ॐक्रमेस्तु कर्त्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । प्रक्रन्ता । उप-क्रन्ता । कर्तरीति किम् ? प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । आत्मनेपदविषयादिति किम् ? निष्क्रमिता । स्नौतेः सनि किति च प्रत्यये सनि ग्रहगुहोश्च, श्र्युकः किति इत्येव प्रतिषेधो भवति-प्रसुस्नूषति । प्रस्नुतः । प्रस्नुतवान् ॥

आर्धधातुक—वलादि आर्धधातुक को इडागम हो जाता है।

स्नुक्रमोः—आत्मनेपद के निमित्त न होने वाले 'स्नु' तथा 'क्रमु' धातुओं के वलादि आर्ध-धातुक को इडागम हो जाता है ।

क्रमेस्तु—आत्मनेपदनिमित्तत्व के अभाव में भी 'क्रम्' धातु के वलादिआर्धधातुकस्थानीय कर्त्रर्थक कृत् प्रत्यय के इडागम का प्रतिषेध समझना चाहिए।

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । अलिटीति किम् ? जगृहिव । जगृहिम । प्रकृतस्येटो दीर्घत्वमिदं चिण्वदिटो न भवति-ग्राहिता । ग्राहिष्यते ॥

वृतो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम् तस्मादुत्तरस्य ऋकारान्तेभ्यश्चेटो वा दीर्घो भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । ऋकारान्तेभ्यः-तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरीता । वृत इति किम् ? करिष्यति । हरिष्यति । अलिटीत्येव—ववरिथ । तेरिथ ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृत उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घो न भवति । विवरिषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत उत्तरस्य इटो दीर्घो न भवति । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषुः । अतारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिषुः(१) । परस्मैपदेष्विति किम् ? प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृतः सनो वा इडागमो भवति । बुवूर्षति । विवरिषिते । विवरीषते । प्राबुवूर्षति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । ऋकारान्तेभ्यः-तितीर्षति । तितरिषति । तितरीषति । आतिस्तीर्षति । आतिस्तरिषति । आतिस्तरीषति । सनि ग्रहगुहोश्चेति इट्प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इडागमो विधीयते । इटश्च वृतो वेति पक्षे दीर्घः । चिकीर्षति, जिहीर्षति इत्यत्रोपदेशाधिकारान्नाचणिकत्वाच्च इडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृतो लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति । वृषीष्ट । वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आस्तीर्षीष्ट । सिचि खल्वपि-अवृत । अवरिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीर्ष्ट । आस्तरिष्ट । आस्तरीष्ट । आत्मने-

---

ग्रहोऽलिटि—'ग्रह्' धातु से उत्तरवर्त्ती इट् यदि लिट् के पूर्व न हो तो उसे दीर्घादेश हो जाता है ।

वृतो वा—'वृ' तथा 'वृङ्' और ऋकारान्त धातुओं से उत्तरवर्त्ती इट् को विकल्प से दीर्घादेश हो जाता है ।

न लिङि—परन्तु लिङ् के परे उपर्युक्त धातुओं से विहित इट् को दीर्घादेश नहीं होता है ।

सिचि च—परस्मैपदी सिच् के परे भी 'वृ', 'वृङ्' तथा ऋकारान्त धातुओं से उत्तरवर्त्ती इट् को दीर्घादेश नहीं होता है ।

इट् सनि—सन् प्रत्यय के परे 'वृ', 'वृङ्' तथा ऋकारान्त धातुओं को विकल्प से इडागम हो जाता है ।

लिङ्सिचोः—आत्मनेपदपरक लिङ् तथा सिच् के परे 'वृ' 'वृङ्' तथा ऋकारान्त धातुओं को विकल्प से इडागम हो जाता है ।

---

(१) व्यशारिष्टाम् , व्यशारिषुः इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पदेष्विति किम् ? प्रावारिषाताम् । प्रावारिषुः । लिङः प्रत्युदाहरणं न दर्शितमसम्भवाद् यासुटोऽवलादित्वादिति ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

ऋदन्ताद्धातोः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो भवति । ध्वृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट । स्मृषीष्ट । स्मरिषीष्ट । अध्वृषाताम् । अध्वरिषाताम् । अस्मृषाताम् । अस्मरिषाताम् । ऋत इति किम् ? च्योषीष्ट । प्लोषीष्ट । अच्योष्ट । अप्लोष्ट । संयोगादेरिति किम् ? कृषीष्ट । हृषीष्ट । अकृत । अहृत । आत्मनेपदेष्वित्येव । अध्वार्षीत् । अस्मार्षीत् । संस्कृषीष्ट, समस्कृतेत्यत्रोपदेशाधिकारादभक्तत्वाच्च सुट इडागमो न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति, सूति, सूयति, धूञ् इत्येतेभ्य ऊदिद्भ्यश्चोत्तरस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । स्वर्त्ता । स्वरिता । सूति-प्रसोता । प्रसविता । सूयति-सोता । सविता । धूञ्-धोता । धविता । ऊदिद्भ्यः खल्वपि-गाहू-विगाढा । विगाहिता । गुपू-गोप्ता । गोपिता । वेति वर्त्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्द्देशः षू प्रेरण इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । धूञिति सानुबन्धकस्य निर्द्देशो धू विधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । सविता धावितेत्यत्र नित्यमेतयोर्भवति । स्वरतेरेतस्माद्विकल्पाद् ऋद्धनोः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन-स्वरिष्यति । क्विति तु प्रत्यये, श्र्युकः क्कितीति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध हिंसासंसिद्ध्योरित्येवमादिभ्योऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । रद्धा । रधिता । नंष्टा । नशिता । त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिता । मोग्धा । मोढा । मोहिता । स्नोग्धा । स्नोढा । स्नोहिता । स्नेग्धा । स्नेढा । स्नेहिता । क्रादिनियमान्नित्यमिटि रधादिभ्यः परत्वाद्विकल्पं केचिदिच्छन्ति । अपरे पुनराहुः-पूर्वविधेरिड्निषेधविधानसामर्थ्याद्बलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्येति नित्यमिटा भवितव्यम्-ररन्धिव, ररन्धिमेति भवति ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥

निर् इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टुम् । निष्कोषितुम् । निष्कोष्टव्यम् । निष्कोषितव्यम् । निर इति किम् ? कोषिता । कोषितुम् । निस इति वक्तव्ये निर इति निर्द्देशेन रेफान्तमुपसर्गान्तरमस्तीति ज्ञाप्यते । तस्य हि निलयनमित्युपसर्गस्यायताविति लत्वं भवति । निसो हि रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वं न स्यात् ॥

ऋतश्च—संयोगादि ऋदन्त धातुओं से विहित लिङ् तथा सिच् को आत्मनेपद में विकल्प से इट् का आगम हो जाता है ।

स्वरति—'स्वृ', 'षूङ्', (अदादि), 'षूङ्' (दिवादि), 'धूञ्' एवम् ऊदित धातुओं से उत्तरवर्त्ती वलादि आर्धधातुक को विकल्प से इट् का आगम हो जाता है ।

रधादिभ्यश्च—'रध' आदि आठ धातुओं से उत्तरवर्त्ती वलादि आर्धधातुक को भी विकल्प से इडागम हो जाता है ।

निरः कुषः—निर् पूर्वक 'कुष' धातु से उत्तरवर्त्ती वलादि आर्धधातुक को भी विकल्प से इडागम होता है ।

इण्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् । इड्ग्रहणं नित्यार्थम् । आरम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधकोऽन्यथा हि विकल्पार्थं एव स्याद् । अत्रैव नित्यमिडागम उत्तरत्र विकल्प एवेति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥

तकारादावार्द्धधातुके इषु, सह, लुभ, रुष्, रिष् इत्येतेभ्यो वा इडागमो भवति । इषु-एष्टा । एषिता इषु इच्छायामित्यस्यायं विकल्प इष्यते यस्तु इष गताविति दैवादिकस्तस्य प्रेषितुं प्रेषितव्यमिति नित्यं भवति । योऽपि इष आभीक्ष्ण्ये इति क्र्यादौ पठ्यते तस्याप्येवमेव । तदर्थमेव तीषसहेति सूत्रे केचिदुदितमिषं पठन्ति । सह-सोढा । सहिता । लुभ-लोब्धा । लोभिता । रुष-रोष्टा । रोषिता । रिष्-रेष्टा । रेषिता । तीति किम्? एषिष्यति ॥

सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूनां ऋधु, भ्रस्ज्, दम्भु, श्रि, स्वृ, यू, ऊर्णु, भर, ज्ञपि, सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम्-दिदेविषति । दुद्यूषति । सिसेविषति । सुस्यूषति । ऋध्-अर्दिधिषति । ईर्त्सति । भ्रस्ज-बिभ्रज्जिषति । बिभ्रक्षति । बिभर्जिषति । बिभर्क्षति । दम्भु-दिदम्भिषति । धिप्सति । श्रि-उच्छिश्रयिषति । उच्छिश्रीषति । स्वृ-सिस्वरिषति । सुस्वूर्षति । यु-यियविषति । युयूषति । ऊर्ण-प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णुनुविषति । प्रोर्णुनूषति । भर इति भृञित्येतस्य भौवादिकस्य ग्रहणं, शपा निर्देशात् । बिभरिषति । बुभूर्षति । ज्ञपि-जिज्ञपयिषति । ज्ञीप्सति । सन्-सिसनिषति । सिषासति । केचिदत्र भरज्ञपिसनितनिपतिदरिद्राणामिति पठन्ति । तितनिषति । तितंसति । तितांसति । पिपतिषति । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । सनीति किम् ? देविता । भ्रष्टा ॥

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्ट्वा । क्लिशित्वा । क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशू विबाधन इत्यस्य क्त्वायां विकल्पः सिद्ध इव निष्ठायां तु यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । क्लिश उपताप इत्येतस्य तु क्त्वायां निष्ठायां च नित्यमिडागमः प्राप्नोति । तदर्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते ॥

पूङश्च ॥ ५१ ॥

पूङश्च क्त्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । पूत्वा । पवित्वा । सोमोऽतिपूतः । सोमोऽतिपवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्र्युकः कितीति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

इण्निष्ठायाम्—निर् उपसर्ग से विशिष्ट 'कुष' धातु से विहित निष्ठा प्रत्यय को इट् का आगम हो जाता है।

तीषसह—तकारादि आर्धधातुक के परे 'इषु', 'सह', 'लुभ', 'रुष' तथा रिष्' धातुओं को इट् का आगम हो जाता है।

सनीवन्तर्ध—सन् प्रत्यय के परे इवन्त धातुओं तथा 'ऋधु', 'भ्रस्ज्', 'दम्भु', 'श्रि', 'स्वृ', 'यू', 'ऊर्णु', 'भर', 'ज्ञप' तथा 'सन' धातुओं को विकल्प से इडागम हो जाता है।

क्लिशः—'क्लिश' धातु से विहित क्त्वा तथा निष्ठा प्रत्ययों को विकल्प से इट् का आगम हो जाता है।

पूङश्च—'पूङ्' धातु से विहित क्त्वा तथा निष्ठा प्रत्ययों को भी विकल्प से इट् का आगम हो जाता है।

वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुधेश्च क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति। उषित्वा। उषितः। उषितवान्। क्षुधित्वा। क्षुधितः। क्षुधितवान्। वसतीति विकरणो निर्द्देशार्थ एव। वस्तेस्तूदात्तत्वादेव भवितव्यमिटा। पुनरिड्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥

अञ्चेः पूजायामर्थे क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति। अञ्चित्वा जानु जुहोति। अञ्चिता अस्य गुरवः। उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये विकल्पः प्राप्तः निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तदर्थमिदं प्रारब्धम्। पूजायामिति किम्? उदक्तमुदकं कूपात्। उद्धृतमित्यर्थः।

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेऽर्थे वर्त्तमानात् क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति। लुभित्वा। लोभित्वा। विलुभिताः केशाः। विलुभितः सीमन्तः। विलुभितानि पदानि। विमोहनमाकुलीकरणम्। तत्र क्त्वायां तीषसहलुभेति विकल्पो निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तः। विमोहन इति किम्? लुब्धो वृषलः। शीतेन पीडित इत्यर्थः। लुब्ध्वा। लुभित्वा। लोभित्वा। गार्ध्ये यथाप्राप्तमेव भवति।

जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥ ५५ ॥

जॄ व्रश्चि इत्येतयोः क्त्वाप्रत्यये इडागमो भवति। जरित्वा। जरीत्वा। व्रश्चित्वा। जॄ इत्येतस्य श्र्युकः कितीति प्रतिषेधः प्राप्तो व्रश्चेरूदित्वाद्विकल्पः। क्त्वाग्रहणं निष्ठानिवृत्त्यर्थम् ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदितो धातोः क्त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति। शमु-शमित्वा। शान्त्वा। तमु-तान्त्वा। तमित्वा। दमु-दान्त्वा। दमित्वा ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ॥ ५७ ॥

सकारादावसिच्यार्द्धधातुके कृत चृत छृद तृद नृत इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा इडागमो भवति। कृत-कर्त्स्यति। अकर्त्स्यत्। चिकृत्सति। कर्तिष्यति। अकर्तिष्यत्। चिकर्त्तिषति। चृत-चर्त्स्यति। अचर्त्स्यत्। चिचृत्सति। चर्त्तिष्यति। अचर्त्तिष्यत्। चिचर्त्तिषति। छृद-छर्त्स्यति। अच्छर्त्स्यत्। चिच्छृत्सति। छर्दिष्यति। अच्छर्दिष्यत्। चिच्छर्दिषति। तृद्-तर्त्स्यति। अतर्त्स्यत्। तितृत्सति। तर्दिष्यति। अतर्दिष्यत्। तितर्दिषति। नृत्-नर्त्स्यति।

वसति—'वस' तथा 'क्षुध्' धातुओं से विहित क्त्वा तथा निष्ठा प्रत्ययों को इडागम हो जाता है।

अञ्चेः—पूजार्थक 'अञ्च' धातु से विहित क्त्वा तथा निष्ठा प्रत्ययों को भी इट् का आगम हो जाता है।

लुभो—विमोहनार्थक 'लुभ्' धातु से विहित क्त्वा तथा निष्ठा प्रत्ययों को भी इट् का आगम हो जाता है।

जॄव्रश्च्योः—'जॄ' तथा 'व्रश्च्' धातु से विहित क्त्वा को इट् का आगम हो जाता है।

उदितो वा—उदित् धातु को क्त्वा प्रत्यय के परे विकल्प से इट् का आगम हो जाता है।

सेऽसिचि—'कृत', 'चृत', 'घृत', 'तृद' तथा 'नृत' धातुओं से परवर्ती सिज्भिन्न आर्धधातुक को विकल्प से इट् का आगम हो जाता हैं।

अनर्त्स्यत् । निनृत्सति । नर्त्तिष्यति । अनर्त्तिष्यत् । निनर्त्तिषति । स इति किम् ? कर्त्तिता । असिचीति किम् ? अकर्तीत् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्धातोः सकारादेरार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति । गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । गमेरिति किम् ? चेष्यति । इड्ग्रहणं नित्यार्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् ? संगंसीष्ट । संगसीष्ट । संगंस्यते । संजिगंसते । संजिगंसिष्यते । अधिजिगांसते । अधिजिगांसिष्यते । गमेरिडादेशस्याज्झनगमां सनीति दीर्घत्वम् । स इत्येव—गन्तास्मि । गन्तास्वः । गन्तास्मः । आत्मनेपदेन समानपदस्थस्य गमेरयमिडागमो नेष्यते । अन्यत्र सर्वत्रैवेष्यते । कृत्यपि भवति, परस्मैपदलुकि च-संजिगमिषिता, अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । जिगमिष त्वमिति । (१)पदशेषकारस्य पुनरिदं दर्शनं गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणम् । परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षितस्तस्मात्सकारादेरार्द्धधातुकस्येड्भवति । तन्मतेन संजिगंसिता, अधिजिगंसिता व्याकरणस्य इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥

वृतादिभ्यश्चतुर्भ्य उत्तरस्य सकारादेरार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । वृत्-वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वृधु-वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । शृधु-शर्त्स्यति । अशर्त्स्यत् । शिशृत्सति । स्यन्दू-स्यन्त्स्यति । अस्यन्त्स्यत् । सिस्यन्त्सति । चतुर्भ्य इति न वक्तव्यम् । वृद्ग्रहणं हि तत्र द्युतादिपरिसमाप्त्यर्थं क्रियते कृपू सामर्थ्ये वृदिति, तदेव यदि वृतादिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञायते न किंचिदनिष्टं प्राप्नोति ? तत्क्रियते, स्यन्देरूदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं प्रतिषेधो यथा बाधेतेति । चतुर्ग्रहणे हि सति तात्पर्येण स्यन्दिः सन्निधापितो भवति । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्तिष्यते । वर्तिषीष्ट । अवर्त्तिष्यत । विवर्त्तिषते । अथात्रात्मनेपदेन समानपदस्थेभ्यो वृतादिभ्य इडागम इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति-विवृत्सिता(२) । विवृत्स त्वमिति ॥

तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥

क्लृप उत्तरस्य तासेः सकारादेश्चार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । श्वः कल्प्ता । कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । चिक्लृप्सति । परस्मैपदेष्वित्येव । कल्पितासे । कल्पिष्यते । कल्पिषीष्ट । अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते । क्लृपेरथात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति-चिक्लृप्सिता, चिक्लृप्स त्वमिति ॥

गमेरिट्—'गम्' धातु से परवर्ती सकारादि आर्धधातुक को परस्मैपद में इट् का आगम होता है।

न वृद्भ्यः—'वृत' आदि चार धातुओं से परवर्ती सकारादि आर्धधातुक को परस्मैपद में इट् का आगम नहीं होता है।

तासि—'क्लप' धातु से परवर्त्ती तास् तथा सकारादि आर्धधातुक को भी परस्मैपद में इट् का आगम नहीं होता है।

---

(१) 'पदशेषो' ग्रन्थविशेष इति पदमञ्जरी ।

(२) विवृत्सितुम्, विवृत्सितव्यम् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवोऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव थलीडागमो न भवति। याता-ययाथ। चेता-चिचेथ। नेता-निनेथ। होता-जुहोथ। अच इति किम्? भेत्ता-बिभेदिथ। तास्वदिति किम्? लूवा-लुलविथ। थलीति किम्? याता। ययिव। ययिम। अनिड्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम्। नित्यग्रहणं किम्? विधोता—विधविता-विदुधविथ। तासि विभाषितेटस्थलि नित्यमिडागमो भवति। तास्यदिति वतिनिर्देशः किमर्थः? तासौ सतस्थलि प्रतिषेधार्थः। यो हि तासावसन्नसत्त्वाच्च नित्यानिट तस्य थलि प्रतिषेधो न भवति-जघसिथ। उवयिथ। उत्तरसूत्रेऽपि तास्वदिति वर्त्तते, अदादेशो हि घसिर्वेञादेशश्च वयिस्तासौ नास्ति॥

उपदेशेऽत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाविव थलीडागमो न भवति। पक्ता-पपक्थ। यष्टा-इयष्ठ। शक्ता-शशक्थ। उपदेश इति किम्? कर्ष्टा—चकर्षिथ। अत्वत इति किम्? भेत्ता-बिभेदिथ। तपरकरणं किम्? राद्धा-रराधिथ। तास्वदित्येव। जिघृक्षति-जग्रहिथ। नित्यमनिट इत्येव। अङ्क्ता—अञ्जिता-आनञ्जिथ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

ऋकारान्ताद्धातोर्भारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासाविव नित्यानिटस्थलि इडागमो न भवति। स्मर्त्ता-सस्मर्थ। ध्वर्त्ता-दध्वर्थ(१)। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—ऋत एव भारद्वाजस्य, नान्येषां धातूनाम्-ययिथ। वविथ। पेचिथ। शेकिथ। तदयमर्थात् पूर्वयोर्योगयोर्विकल्पः। तपरकरणमृकारान्तस्य निवृत्त्यर्थम्। तथा हि सति विध्यर्थमेतत् स्यात्॥

बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

बभूथ आततन्थ जगृभ्म ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये। निगमो वेदः। बभूथ-त्वं हि होता प्रथमो बभूथ। बभूविथेति भाषायाम्। आततन्थ—येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ। आतेनिथेति भाषायाम्। जगृभ्म-जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्। जगृहिमेति भाषायाम्। ववर्थ-ववर्थ त्वं हि ज्योतिषा। ववरिथेति भाषायाम्। क्रादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं वचनम्-निगम एव, न भाषायामिति॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि दृशि इत्येतयोस्थलि विभाषा इडागमो न भवति। ससृष्ठ। ससर्जिथ। ददृष्ठ। ददर्शिथ॥

अचः—तासिप्रत्ययविषय में नित्य अनिट् जो अजन्त धातु उनसे उत्तरवर्त्ती थल् को भी तासि के समान ही इडागम नहीं होता है।

उपदेशे—तासि प्रत्यय के परे नित्य अनिट् तथा उपदेश में अकारवान् जो धातु उससे उत्तरवर्त्ती थल् को भी तासि प्रत्यय के समान ही इट् का आगम नहीं होता है।

ऋतो—तासि प्रत्यय के परे नित्य अनिट् ऋदन्त धातु से उत्तरवर्त्ती थल् को तासि प्रत्यय के समान भारद्वाजाचार्य के मत में इडागम नहीं होता है।

बभूथा—वैदिक प्रयोग में बभूव, आततन्थ, जगृम्भ तथा ववर्थ शब्दों का निपातन होता है।

विभाषा—'सृजि' तथा 'दृशि' धातुओं से परवर्त्ती थल् को विकल्प से इडागम नहीं होता है।

---

(१) कर्ता, चकर्थेति पुस्तकान्तरेऽधिकम्।

इडत्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अत्ति अर्त्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति । आदिथ । आरिथ । संविव्ययिथ । व्येञो न व्यो लिटीत्यात्वप्रतिषेधः । अत्तिव्ययत्योर्ऋतो भारद्वाजस्येति नियमाद्विकल्पः प्राप्तः । अर्त्तेरपि नित्यः प्रतिषेधः । अत्तेरिड्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । विकल्पविधाने हि सति अर्त्तिव्ययतिग्रहणमनर्थकं, प्रतिषेधविधाने चार्त्तिग्रहणमिति नित्योऽयं विधिरिड्ग्रहण-मन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजाद्घसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विर्वचनानामेकाचां धातूनाम् आकारान्तानां घसेश्च वसाविडागमो भवति । आशिवान् । पेचिवान् । शेकिवान् । धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विर्वचना एते एकाचो भवन्ति । आत्–ययिवान् । तस्थिवान् । घस्–जक्षिवान् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः–एकाजाद्घसामेव वसाविडागमो भवति नान्येषाम् । बिभि-द्वान् । चिच्छिद्वान् । बभूवान् । शिश्रिवान् । क्रादिनियमात् प्रतिषेधाभावाच्च य इट् प्रसक्तः स नियम्यते । आद्ग्रहणमनेकाजर्थम् । द्विर्वचने हि कृते इटि हि सति आतो लोपेन भवितव्यम्, दरिद्रातेस्तु कास्यनेकाजग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्यामा भवितव्यम्–दरिद्राञ्चकार । अथाप्याम न क्रियते तथापि च दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुप्ते इडागमस्य निमित्तं विहतमिति न इडागमो भवति । ददरिद्वा-निति भवितव्यम् । घसेरपि यदि ग्रहणमिह न क्रियते तदा द्विर्वचनात् परत्वाद् घसि-भसोर्हलि चेति उपधालोपे कृते द्विर्वचनमेव न स्यादनच्कत्वात् , इह तु घसिग्रहणाद् उपधालोपमपि परत्वादिडागमो बाधते । तत्र कृते गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः । स च द्विर्वचनेऽचीति द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति, तेन जक्षिवानिति सिद्ध्यति ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥

गम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इडागमो भवति । गम–जग्मिवान् । जगन्वान् । मो नो धातोरिति नकारः । हन–जघ्निवान् । जघन्वान् । विद–विविदिवान् । विविद्वान् । विश्–विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्यादिह विदेस्तौदादिकस्य लाभार्थस्य ग्रहणम् । ज्ञानार्थस्य तु नित्यं विविद्वानित्येव भवति । ॐदृशेश्चेति वक्तव्यम्ॐ । ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

सनिंससनिवांसम् ॥ ६९ ॥

सनोतेः सनतेर्वा धातोः सनिंससनिवांसमिति निपात्यते(१) । अग्निरवाग्ने सनिंसस-निवांसम् । इडागम एत्वाद्यभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । सनिङ्पूर्वादन्यत्र सेनिवांस-

---

इडत्यर्त्ति—'अद्', 'ऋ' तथा 'व्येञ्' धातुओं से उत्तरवर्त्ती थल् को इडागम हो जाता है ।

वस्वेकाजाद्—कृतद्विर्वचन एकाच् धातुओं से, अकारान्त धातुओं से तथा 'घस' धातु से उत्तरवर्त्ती वसु प्रत्यय को इट् का आगम हो जाता है ।

विभाषा—'गम्', 'हन', 'विद' तथा 'विश' धातुओं से परवर्त्ती वसु प्रत्यय को विकल्प से इट् का आगम होता है ।

दृशेश्चेति—'दृश' धातु से परवर्ती वसु प्रत्यय को भी विकल्प से इडागम का प्रतिपादन करना चाहिए ।

सनिंससनिवांसम्—'षणु' अथवा 'षण' धातु से सनिंससनिवांसम् (द्वितोयान्त सनिम् से उत्तरवर्त्ती सनिवांसम्) का निपातन होता है ।

---

(१) "सनिपूर्वस्य सनोतेः सनतेर्वा सनिंससनिवांसमिति निपात्यते" इति क्वचित्पाठ उपलभ्यते ।

मित्येव भवति । छन्दसीदं निपातनं विज्ञायते(१) । भाषायां सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥

ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इडागमो भवति । करिष्यति । हरिष्यति । हनिष्यति । स्वरतेर्वेट्त्वादृद्धनोः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन-स्वरिष्यति । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अञ्जेः सिचि इडागमो भवति । आञ्जीत् । आञ्जिष्टाम् । आञ्जिषुः । सिचीति किम् ? अङ्क्ता । अञ्जिता । ऊदित्वात् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति । अस्तावीत् । असावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेष्विति किम् ? अस्तोष्ट । असोष्ट । अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सक् च ॥ ७३ ॥

यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगागमो भवति परस्मैपदे सिचि इडागमश्च । यम्-अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिषुः । रम्-व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषुः । नम्-अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । अनंसिषुः । आकारान्तानाम्-अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषुः । यमादीनां हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता सा नेटीति प्रतिषिध्यते । परस्मैपदेष्वित्येव । अयंस्त । अरंस्त । अनंस्त ॥

स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिङ् पूङ् ऋ अञ्जू अशू इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । ङकारग्रहणं पूञो मा भूत्-पुपूषति इत्येव तस्य भवति । अशेरूदितो ग्रहणादश्नातेर्नित्यमिडागमोऽस्त्येव ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति । कॄ-चिकरिषति । गॄ-जिगरिषति । दृङ्-दिदरिषते । धृङ्-दिधरिषते । प्रच्छ-पिप्रच्छिषति । पञ्चभ्य इति किम् ? सिसृक्षति । किरतिगिरत्योरिट् सनि वेति विकल्पः प्राप्तः । वृतो वेति चास्येटो दीर्घत्वं नेच्छन्ति ॥

ऋद्धनोः—ऋकारान्त तथा 'हन्' धातुओं से परवर्त्ती स्य प्रत्यय को इडागम हो जाता है ।

अञ्जेः—'अन्जू' धातु से पर सिच् को इडागम हो जाता है ।

स्तुसुधूञ्भ्यः—'स्तु', 'सु' तथा 'धूञ्' धातुओं के परस्मैपदी सिच् को इडागम हो जाता है ।

यमरम—'यम', 'रम' 'नम' तथा आकारान्त धातुओं को सक् का आगम हो जाता है और इनसे परवर्त्ती परस्मैपदी सिच् को इडागम भी हो जाता है ।

स्मिपूङ्—'स्मिङ्', 'पूङ्', 'ऋ' 'अन्जू' तथा 'अशू' धातुओं से परवर्त्ती सन् को इडागम हो जाता है ।

किरश्च—'कॄ' आदि पाँच धातुओं से परवर्त्ती सन् को भी इट् का आगम हो जाता है ।

---

(१) इयं चानुपूर्वी छन्दस्येव नियतेति छन्दस्येव निपातनं विज्ञायते इति पाठान्तरमन्यत्रोपलभ्यते । तदेतन्न्यासीयवाक्यस्य प्रमादप्रक्षेप इति प्रतीमः ॥ (श्रीना०)

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति। रुद्-रोदिति। स्वप्-स्वपिति। श्वस्-श्वसिति। अन्-प्राणिति। जक्ष्-जक्षिति। पञ्चभ्य इत्येव। जागर्ति। सार्वधातुक इति किम्? स्वप्ता। वलादेरित्येव—रुदन्ति॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति। ईशिषे। ईशिष्व॥

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातुकस्य इडागमो भवति। ईडिध्वे। ईडिध्वम्। ईडिषे। ईडिष्व। जनिध्वे। जनिध्वम्। जनिषे। जनिष्व। जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य छान्दसत्वात् श्यनो लुक् उपधालोपाभावश्च। जन जनन इत्यस्यापि श्लुविकरणस्य ग्रहणमत्रेष्यते। तस्य कर्मव्यतिहारे व्यतिजज्ञिषे, व्यतिजज्ञिष्व, व्यतिजज्ञिध्वे, व्यतिजज्ञिध्वम् इति च भवति। ध्वेशब्दे ईशेरपि इडागम इष्यते—ईशिध्वे, ईशिध्वमिति—तदर्थं केचिदीडजनोः ध्वे चेति सूत्रं पठन्ति। तत्र सकारादेः सेशब्दस्य सूत्र एवोपादानाच्चशब्दो भिन्नक्रम ईशेरनुकर्षणार्थो विज्ञायते। ईडीशिजनां सेध्वयोरित्येकमेव सूत्रं न पठितं, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति। ध्वे इति कृतटेरेत्वस्य ग्रहणात् लङि ध्वमि न भवितव्यमिटा। लोटि पुनरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् भवितव्यमिटा॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

(१) सार्वधातुक इति वर्त्तते। सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति। कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः? यो यासुट्सुट्सीयुटाम्। कुर्यात्। कुर्याताम्। कुर्वीत। कुर्वीयाताम्। कुर्वीरन्। अनन्त्यस्येति किम्? कुर्युः। कुर्याः। सार्वधातुक इत्येव। क्रियास्ताम्। क्रियासुः। कृषीष्ट। कृषीयास्ताम्। कृषीरन्॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो भवति। पचेत्। पचेताम्। पचेयुरित्यत्रोस्यपदान्तादिति पररूपं बाधितम्। अत इति किम्? चिनुयात्। सुनुयात्। तपरकरणं किम्? यायात्। सार्वधातुक इत्येव—चिकीर्ष्यात्। ननु चातो लोपेनात्र भवितव्यम्। पचेदित्यत्रापि हि तर्हि अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वेन भवितव्यम्। तदनेनावश्यं विध्यन्तरं बाधितव्यम्। स यथैव दीर्घस्य बाधक एवमतोलोपस्यापि बाधकः स्यात्? स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते। अथ तु तिङि विधीयते, तदा येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्यान्न पुनरतोलोपस्य। येय इत्यविभक्तिको निर्देशः। य इतिवा षष्ठीनिर्देशे यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्गुणः कृतः, सौत्रत्वान्निर्दे-

---

रुदादिभ्यः—'रुद' आदि पाँच धातुओं परवर्त्ती वलादि सार्वधातुक को इडागम हो जाता है।

ईशः—'ईश' धातु से परवर्ती 'से' स्वरूप सार्वधातुक को इट् का आगम हो जाता है।

ईडजनोः—'ईड' तथा 'जन' धातुओं से उत्तर 'से' तथा 'ध्वे' सार्वधातुकों को इडागम हो जाता है।

लिङः—सार्वधातुकविषयक लिङ् लकार के अनन्त्य सकार का लोप हो जाता है।

अतो—अदन्त अङ्ग से पर सार्वधातुकसंज्ञक 'या' के स्थान में इय् आदेश हो जाता है।

---

(१) सार्वधातुक इति वर्तत इति एकस्मिन्पुस्तके नास्ति।

शस्येति। केचिद् अत्रातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति। तेषां सकारान्तः स्थानी षष्ठी-समासश्च।

आतो ङितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य ङिदवयवस्य आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो भवति। पचेते। पचेथे। पचेताम्। पचेथाम्। यजेते। यजेथे। यजेताम्। यजेथाम्। सार्वधातुकमपिदित्यत्र न ङितीव ङिद्वदित्येवमङ्गीक्रियतेऽपि तु ङित इव ङिद्वदिति। पूर्व-सूत्र एव उच्चुकुटिषतीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम्। यदि गाङ्कुटादिसूत्रे ङित इव ङिद्वद्भ-वतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति आत्मनेपदं प्राप्नोतीति। आत इति किम्? पचन्ति। यजन्ति। पचन्ते। यजन्ते। ङित इति किम्? पचावहै। अत इत्येव। चिन्वाते। सुन्वाते। तपरकरणं किम्? मिमाते, मिमाथे॥

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोऽङ्गस्यातो मुगागमो भवति। पचमानः, यजमानः। अकारमात्रभक्तोऽयं मुक् अदुपदेशग्रहणेन गृह्यत इति अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति। यद्येव-मातो ङित इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति? तपरनिर्देशान्न भविष्यति। मुकि सत्यर्द्धमात्रो भवति। लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति? नैष दोषः। उपदेशग्रहणं तत्र क्रियते। तेन उपदेशादूर्ध्वं सत्यपि कालभेदे भवितव्यम्। तथाच पचावः पचाम इत्य-त्रापि भवति॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति। आसीनो यजते। अत्र पञ्चम्याः परस्य षष्ठी कल्प्यते॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। अष्टानाम्। अष्टासु। विभक्ताविति किम्? अष्टत्वम्। अष्टता। आ इति व्यक्तिनिर्देशोऽयम्, आकृतिनिर्देशे तु नकारस्थानेऽनुनासिकाकारः स्यात्। विकल्पेनायमाकारो भवत्येतज्ज्ञापितम्—"अष्टनो दीर्घात्" इति दीर्घग्रहणाद्। "अष्टाभ्य औश्" इति च कृतात्वस्य निर्देशात्तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति। तदन्तविधिश्चात्रेष्यते—प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः, प्रियाष्टौ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति। राभ्याम्। राभिः। हलीति किम्? रायौ, रायः। विभक्ताविति किम्? रैत्वम्, रैता। "मृजेर्वृद्धिः" इत्यतः प्राग्वि-भक्त्यधिकारः॥

आतो ङितः—अदन्त अङ्ग से उत्तर ङित सार्वधातुक के अवयव 'आ' के स्थान में 'इय्' आदेश हो जाता है।

आने—आन के परे अङ्गसंज्ञक के 'अ' को मुक् का आगम हो जाता है।

ईदासः—'आस्' से उत्तरवर्ती आन को ई आदेश हो जाता है।

अष्टनः—विभक्ति के परे अङ्गसंज्ञक अष्टन् शब्द को आ आदेश हो जाता है।

रायो—हलादि विभक्तियों के परे अङ्गसंज्ञक 'रै' को भी आकारादेश हो जाता है।

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति। युष्माभिः। अस्माभिः। युष्मासु। अस्मासु। अनादेश इति किम्? युष्मत्। अस्मत्। हलीत्यधिकारादन्यत्र न स्यात्। उत्तरत्र त्वनादेशग्रहणेन प्रयोजनम् "योऽचि" इति। तदिहैव क्रियते।

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्। युष्मान्। अस्मान्। आदेशार्थं वचनम्॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति। युवाम्। आवाम्। प्रथमाया इति किम्? युवयोः, आवयोः। द्विवचन इति किम्? त्वम्, अहम्, यूयम्, वयम्। भाषायामिति किम्? युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे॥

योऽचि ॥ ८९ ॥

अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति। त्वया। मया। त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः। अचीति किम्? युवाभ्याम्, आवाभ्याम्। "युष्मदस्मदोरनादेशे" इत्यत्र यदि हलीत्यनुवर्त्तते शक्यमकर्त्तुमचीत्येतत्। तत्क्रियते विस्पष्टार्थम्। अनादेश इत्येव। त्वद्गच्छति। मद्गच्छति॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति। कश्च शेषः? यत्राकारो यकारश्च न विहितः॥

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि।
यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु(१) लोपो विधीयते॥

त्वम्। अहम्। यूयम्। वयम्। तुभ्यम्। मह्यम्। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। त्वत्। मत्। युष्मत्। अस्मत्। तव। मम। युष्माकम्। अस्माकम्। शेषग्रहणं विस्पष्टार्थम्। शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्मान्न भवति, त्वं ब्राह्मणी, अहं ब्राह्मणी? सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य। अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति। केचित्तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्ति। कथम्? वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शेषः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य विधीयन्ते। तेन मपर्यन्ताद्योऽन्यः स शेष इति। तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति॥

युष्मदस्मदोः—आदेशरहित विभक्तियों के परे अङ्गसंज्ञक युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों को आकारादेश हो जाता है।

द्वितीयायाम्—द्वितीया विभक्ति के परे भी अङ्गसंज्ञक युष्मत् तथा अस्मद् शब्दों को आकारादेश हो जाता है।

प्रथमायाश्च—प्रथमाविभक्ति के द्विवचन के परे रहते भी अङ्गसंज्ञक युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों को भाषाविषयप्रयोगमात्र में आकारादेश हो जाता है।

योऽचि—आदेशरहित अजादिविभक्ति के परे अङ्गसंज्ञक युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों को यकारादेश हो जाता है।

शेषे—शेष विभक्तियों के परे अङ्गसंज्ञक युष्मत् तथा अस्मद् शब्दों का लोप हो जाता है।

---

(१) शेषे इति बहुपुस्तकेषु पाठः।

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्येत्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति-"युवावौ द्विवचने"-युवाम्, आवाम्। मपर्यन्तस्येति किम्? युवकामावकामिति साकच्कस्य मा भूत्। त्वमावेकवचने-त्वया। मया। मपर्यन्तस्येति किम्? सर्वस्य मा भूत्। तथा च सति त्वमयोरकारस्य, योऽचीति यकारे कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात्। मान्तस्येत्येव सिद्धेऽस्मिन् यत्परिग्रहणं कृतमवधिद्योतनार्थं तन्मान्ते मा भूत्, कदा? (१)यदा ण्यन्तयोः क्विपि मान्तत्वं विद्यते युष्मदस्मदोः स्थानिवत्त्वं च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते ॥

युवावौ द्विवचने ॥ ९२ ॥

द्विवचन इत्यर्थग्रहणम्। द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्व्यर्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः। युवाम्। आवाम्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युवयोः। आवयोः। यदा समासे द्व्यर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा भवति तदापि द्व्यर्थयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न बाध्येते। अतिक्रान्तं युवामतियुवाम्। अत्यावाम्। अतिक्रान्तान् युवामतियुवान्। अत्यावान्। अतिक्रान्तेन युवामतियुवया। अत्यावया। अतिक्रान्तैर्युवामतियुवाभिरत्यावाभिः। अतिक्रान्तेभ्यो युवामतियुवाभ्यमत्यावाभ्यम्। अतिक्रान्ताद् युवामतियुवत्। अत्यावत्। अतिक्रान्तेभ्यो युवामतियुवत्। अत्यावत्। अतिक्रान्तानां युवामतियुवाकम्। अत्यावाकम्। अतिक्रान्ते युवामतियुवयि। अत्यावयि। अतिक्रान्तेषु युवामतियुवासु अत्यावासु। त्वाहादीनां विषये तु परत्वात्त एव भवन्ति। अतिक्रान्तो युवामतित्वम्। अत्यहम्। अतिक्रान्ता युवाम् अतियूयम्। अतिवयम्। अतिक्रान्ताय युवाम् अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। अतिक्रान्तस्य युवामतितव। अतिमम। यदा तु युष्मदस्मदी एकत्वबहुत्वयोर्वर्त्तते, समासार्थस्तु द्वित्वे तदा युवावौ न भवतः। अतिक्रान्तः त्वाम् अतित्वाम्। अतिक्रान्तौ युष्मान् अतियुष्मानत्यस्मान्। एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

यूयवयौ जसि ॥ ९३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः। यूयम्। वयम्। परमयूयम्। परमवयम्। अतियूयम्। अतिवयम्। तदन्तविधिरत्र भवति। अङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति(२) तदुत्तरपदस्य चेति।

त्वाहौ सौ ॥ ९४ ॥

मपर्यन्तस्य—यहाँ से आगे युष्मत् तथा अस्मद् के स्थान में विधास्यमान आदेश युष्मत् तथा अस्मद् के मपर्यन्त अङ्ग के स्थान में होते हैं—ऐसा समझना चाहिए।

युवावौ—द्वित्वविशिष्टार्थवाचक युष्मत् तथा अस्मत् के मपर्यन्त के स्थान में क्रमशः युव तथा आव आदेश हो जाते हैं।

यूयवयौ—जश् के परे अङ्गसंज्ञक युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के मपर्यन्त अंश को क्रमशः यूय तथा वय आदेश हो जाते हैं।

त्वाहौ—सुविभक्ति के परे अङ्गसंज्ञक युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के मपर्यन्त अंश के स्थान में क्रमशः त्व तथा अह आदेश हो जाते हैं।

---

(१) माभूत् यदा तदेति पदमञ्जरीधृतः पाठः।

(२) अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेत्यादि बहुषु पुस्तकेषु नास्ति, तदेव तु युक्तम्, पदमञ्जर्यां दर्शनात्।

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः। त्वम्। अहम्। परमत्वम्। परमाहम्। अतित्वम्। अत्यहम्॥

तुभ्यमह्यौ ङयि॥ ९५॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतो ङयि परतः। तुभ्यम्। मह्यम्। परमतुभ्यम्। परममह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्॥

तवममौ ङसि॥ ९६॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो ङसि परतः। तव। मम। परमतव। परममम। अतितव। अतिमम।

त्वमावेकवचने॥ ९७॥

एकवचन इत्यर्थनिद्देशः। एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः। त्वाम्। माम्। त्वया। मया। त्वत्। मत्। त्वयि। मयि। यदा समासे एकार्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसंख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमावादेशौ भवतः। आदेशान्तराणां तु त्वाहौ सावित्येवमादीनां विषये पूर्वप्रतिषेधेन त एवेष्यन्ते। अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम्। अत्यहम्। अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम्। अतिमाम्। अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान्। अतिमान्। अतिक्रान्ताभ्यां त्वामतित्वाभ्याम्। अतिमाभ्याम्। अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वाभिः। अतिमाभिः। इत्येवमाद्युदाहार्यम्।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ ९८॥

एकवचन इत्यनुवर्त्तते। प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः। तवायं त्वदीयः। मदीयः। अतिशयेन त्वं त्वत्तरः। मत्तरः। त्वामिच्छति त्वद्यति। मद्यति। त्वमिवाचरति त्वद्यते। मद्यते। उत्तरपदे-तव पुत्त्रस्त्वत्पुत्त्रः। मत्पुत्त्रः। त्वं नाथोऽस्य त्वन्नाथो, मन्नाथः। एकवचन इत्येव। युष्माकमिदं युष्मदीयम्। अस्मदीयम्। युष्माकं पुत्त्रोऽस्माकं पुत्त्रो युष्मत्पुत्त्रोऽस्मत्पुत्त्रः। विभक्तावित्यधिकारात् पूर्वयोगो विभक्तावेव। ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमारम्भः। ननु चात्राप्यन्तर्वर्तिनी विभक्तिरस्ति, तस्यामेवादेशौ भविष्यतः? नैवं शक्यं, लुका तस्या भवितव्यम्। बहिरङ्गो लुक्, अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तौ भविष्यतः। एतदेव तर्ह्यादेशवचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोऽपि लुक् बाधते इति। तेन गोमान् प्रियोऽस्य गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुका बाध्यते। एवं च सति त्वाहौ सावित्येवमादयोऽपि प्रत्ययोत्तरपदयोरादेशा न भवन्ति। त्वं प्रधानमेषां त्वत्प्रधानाः। मत्प्रधानाः। यूयं पुत्त्रा अस्य युष्मत्पुत्त्रोऽस्मत्पुत्त्रः। तुभ्यं हितं त्वद्धितं, मद्धितम्। तवपुत्त्रः ममपुत्त्रः। अथ किमर्थमेषां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतन्न विज्ञायते? लक्ष्यस्थित्यपेक्षया। ज्ञापकार्थे ह्येतस्मिन् बहुतरमिष्टं संगृह्यते॥

तुभ्यमह्यौ—ङेविभक्ति के परे अङ्गसंज्ञक युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के मपर्यन्त अंश के स्थान में क्रमशः तुभ्य तथा मह्य आदेश हो जाते हैं।

तवममौ—ङसुविभक्ति के परे अङ्गसंज्ञक युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के मपर्यन्त अंश के स्थान में क्रमशः तव तथा मम आदेश हो जाते हैं।

त्वमावेकवचने—एकत्वविशिष्टार्थवृत्ती युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के मपर्यन्त अंश के स्थान में क्रमशः त्व तथा म आदेश हो जाते हैं।

प्रत्ययोत्तर—प्रत्यय तथा उत्तरपद के परे एकत्वविशिष्टार्थवृत्ती युष्मद् तथा अस्मद् शब्दों के मपर्यन्त अंश के स्थान में क्रमशः त्व तथा म आदेश हो जाते हैं।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ९९ ॥

त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रियां वर्त्तमानयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतो विभक्तौ परतः। तिस्रः। चतस्रः। तिसृभिः। चतसृभिः। स्त्रियामिति किम्? त्रयः। चत्वारः। त्रीणि। चत्वारि। स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य। तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं तु लिङ्गान्तरे तदाप्यादेशौ भवत एव—प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्राह्मण इति। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिसृ ब्राह्मणकुलम्। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। प्रियचतसा। प्रियचतस्रौ। प्रियचतस्रः। प्रियचतसृ। प्रियचतसृणी। प्रियचतसृणि। नद्यृतश्चेति समासान्तो न भवति। विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् (१)। यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गं तदा आदेशौ न भवतः—प्रियास्त्रयोऽस्याः, प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः। प्रियत्री। प्रियत्रयः। प्रियचत्वाः। प्रियचत्वारौ। प्रियचत्वारः। ॐतिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ। तिसृका नाम ग्रामः। ॐचतसर्याद्युदात्तनिपातनं कर्त्तव्यम्ॐ। चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत्। चतसृणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्येव स्वरो भवति। हलादिग्रहणसामर्थ्यान्निपातनस्वरो बाध्यते।

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्ऋतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः। तिस्रस्तिष्ठन्ति। तिस्रः पश्य। चतस्रस्तिष्ठन्ति। चतस्रः पश्य। प्रियतिस्र आनय। प्रियचतस्र आनय। प्रियतिस्रः स्वम्। प्रियचतस्रः स्वम्। प्रियतिस्रि निधेहि। प्रियचतस्रि निधेहि। पूर्वसवर्णोत्वङिसर्वनामस्थानगुणानामपवादः। परमपि ङिसर्वनामस्थानगुणं पूर्वविप्रतिषेधेन बाधते। अचीति किम्? तिसृभिः। चतसृभिः। ऋत इति तिसृचतस्रोः प्रतिपदार्थमन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः। जरसा दन्ताः शीर्यन्ते। जरया दन्ताः शीर्यन्ते। जरसे त्वा परिदद्युः। जरायै त्वा परिदद्युः। अचीत्येव। जराभ्याम्। जराभिः। नुमो जरसादेशो विप्रतिषेधेन। अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि। इहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग्न भवति, आनुपूर्व्या सिद्धत्वात्। अतिजर अमिति स्थिते लुगम्भावो जरसभाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति। तत्र लुक् तावदपवादत्वादम्भावेन बाध्यते। अम्भावोऽपि परत्वाज्जरसादेशेन, न च पुनर्लुक्शास्त्रं प्रवर्त्तते भ्रष्टावसरत्वाद् इत्येवमेव भवति—अतिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति। प्रथमैकवचने तृतीयाबहुवचने च अतिजरं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोन-

---

त्रिचतुरोः—स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान त्रि तथा चतुर् शब्दों के स्थान में विभक्ति के परे क्रमशः तिसृ तथा चतसृ आदेश हो जाते हैं।

तिसृभावे—कन् प्रत्यय के परे भी स्त्रीलिङ्गवृत्ती त्रिशब्द के स्थान में तिसृ आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए यदि समुदाय से संज्ञा की प्रतीति होती हो।

चतसर्याद्युदात्त—चतसृ आदेश में आद्युदात्तत्व का निपातन करना चाहिए।

अचि—अजादि विभक्तियों के परे तिसृ तथा चतसृ के स्थान में रेफादेश हो जाता है।

जराया—अजादि विभक्ति के परे जरा शब्द के स्थान में विकल्प से जरस् आदेश हो जाता है।

---

(१) बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादिति पुस्तकान्तरे पाठः।

र्दीयमतम् । किं कारणम् ? सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादीनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद्-स्यः । त्यौ । त्ये । तद्-सः । तौ । ते । यद्-यः । यौ । ये एतद्-एषः । एतौ । एते । इदम्-अयम् । इमौ । इमे । अदस्-असौ । अमू । अमी । द्वि-द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति-भवत्, भवान् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह न भवति-त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवत्येव-परमसः । परमतौ । परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः । कौ । के । साकच्कस्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार इव इमो न विधीयते, इमोदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ(१) हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः । कुत्र । कुह । तिदोरितीकार उच्चारणार्थः ॥

क्वाति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो भवति । क्व गमिष्यसि । क्व भोक्ष्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । किमोऽवदिति च प्रत्ययान्तरं न विधीयते साकच्कार्थम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः । त्यद्-स्यः । तद्-सः । एतद्-एषः । अदस्-असौ । अनन्त्ययोरिति किम् ? हे स । सा ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ । ॐऔत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः सादुत्वं चॐ । यदा चौत्वप्रतिषेधस्तदा सकारादुत्तरस्य उत्वं

त्यदादीनामः—विभक्ति के परे त्यत् आदि शब्दों के स्थान में अकारादेश हो जाता है।

किमः—विभक्ति के परे किम् शब्द के स्थान में 'क' आदेश हो जाता है।

कु तिहोः—तकारादि तथा हकारादि विभक्तियों के परे किम् शब्द के स्थान में 'कु' आदेश हो जाता है।

क्वाति—अत विभक्ति के परे किम् के स्थान में 'क्व' आदेश हो जाता है।

तदोः—सुविभक्ति के परे त्यत् आदि शब्दों के अनन्त्य तकार तथा दकार के स्थान में सकारादेश हो जाता है।

अदस्—सुविभक्ति के परे अदस् के सकार के स्थान में औकारादेश हो जाता है और सुविभक्ति का लोप भी हो जाता है।

औत्व—अकज्विशिष्ट अदस् शब्द के सकार को औकारादेश का विकल्प से प्रतिषेध तथा प्रतिषेध पक्ष में सकारोत्तर अकार के स्थान में उकारादेश भी समझना चाहिए।

---

(१) स्थानिवद्भावात् तसिलादेः विभक्तित्वम् । (श्रीना०)

भवति । असकः । असकौ । ॐउत्तरपदभूतानां त्यदादीनामकृतसन्धीनामादेशा वक्तव्याःॐ । परमाहम् । परमायम् । परमानेन ॥

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।
ह्रस्वात्सुलुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥
आप एत्वं भवेत्तस्मिन् झलीत्यनुवर्त्तनात् ।
प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्ज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोऽन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ । इमे । इयम् । इमौ । इमात्(१) ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात् स्त्रियामयं यकारः ॥

इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतोऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः । पुंसीति किम् ? इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमोऽककारस्य इद्रूपस्य स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति किम् ? इमकेन । इमकयोः । आपीति प्रत्याहारस्तृतीयैकवचनात् प्रभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमोऽककारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति । आभ्याम् । एभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति सर्वस्यायमिद्रूपस्य लोपः । अथवा नायमिल्लोपः । अनाप्यक इति अन्ग्रहणमनुवर्त्तते(२) ॥

उत्तरपद—उत्तरपदस्थानीय त्यत् आदि शब्दों के स्थान में आदेश तभी होता है यदि त्यदादि शब्द कृतसन्धिकार्य न हों—ऐसा समझना चाहिए ।

इदमो मः—सुविभक्ति के परे इदम् शब्द के स्थान में मकार अन्तादेश हो जाता है ।

दश्च—विभक्ति के परे इदम् शब्द के दकार के स्थान में मकारादेश हो जाता है ।

यः सौ—इदम् के मकार को यकारादेश हो जाता है (स्त्रीलिङ्ग में) ।

इदोऽय्—पुल्लिङ्ग में इदम् के इद अंश को अय् आदेश हो जाता है सुविभक्ति के परे ।

अनाप्यकः—आप् विभक्ति के परे अककारक इदम् शब्द के इद् अंश के स्थान में अन आदेश हो जाता है ।

हलि—हलादि विभक्ति के परे अककारक इदम् शब्द के इद् अंश का लोप हो जाता है ।

---

(१) क्वचित्पुस्तकान्तरे पाठोऽयम्—"इह साविति न सम्बद्ध्यते उत्तरसूत्रे साविति‌वचनात" इति ।

(२) अथवाऽयमनोऽलोन्त्यलोप इति पाठः ।

मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्ष्टव्यम् । मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्यय एव वेदितव्यम्, तेन कंसपरिमृड्भ्यां, कंसपरिमृड्भिरित्यत्र न भवति ॥

अचो ञ्णिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य ञिति णिति च वृद्धिर्भवति । ञिति-एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कारः । हारः । णिति-गौः । गावौ । गावः । सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यौत्रम् । च्यौत्नः । जयतेर्यौतेश्च, उणादयो बहुलमिति ष्ट्रण् प्रत्ययः । च्यवतेरपि त्नण् ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने ञिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाकः । त्यागः । यागः । पाचयति । पाचकः । पाठयति । पाठकः । अत इति किम् ? भेदयति, भेदकः । उपधाया इति किम् ? चकासयति, तक्षकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते ञिति णिति च प्रत्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । दाक्षिः । प्लाक्षिः । णिति-औपगवः । कापटवः । त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोऽङ्गस्याचादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । नडादिभ्यः फक्—नाडायनः । चारायणः । प्राग्वहतेष्ठक्—आक्षिकः । शालाकिकः ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

मृजेर्वृद्धिः—अङ्गसंज्ञक 'मृज्' धातु के इक् के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

अचो—ञित् तथा णित् प्रत्ययों के परे अजन्ताङ्ग के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

अतः—अङ्गसंज्ञक के उपधाभूत अकार के स्थान में ञित् तथा णित् प्रत्ययों के परे वृद्धि आदेश हो जाता है।

तद्धितेष्वचाम्—तद्धितसंज्ञक ञित् तथा णित् प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक के आद अच् के स्थान में वृद्धि-आदेश हो जाता है।

किति—तद्धितसंज्ञक कित् प्रत्यय के परे भी अङ्गसंज्ञक के आदि अच् के स्थान में वृद्धि-आदेश हो जाता है।

सप्तमाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त।

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिंशपा दित्यवाट् दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादेश्च स्थाने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति ञिति णिति किति तद्धिते परतः। देविकाया भवमुदकं दाविकमुदकम्। देविकाकूले भवाः शालयः, दाविकाकूलाः शालयः। पूर्वदेविका नाम प्राचां ग्रामः। तत्र भवः पूर्वदाविकः। प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साप्याकार एव भवति। शिंशपा-शिंशपाया विकारश्चमसः शांशपश्चमसः। पलाशादिरयम्। तेन पक्षे अण्, अनुदात्तादिलक्षणो वा अञ्। शिंशपास्थले भवाः शांशपास्थलाः। पूर्वशिंशपा नाम प्राचां ग्रामः, तत्र भवः पूर्वशांशपः। दित्यवाट्—दित्यौह इदं दात्यौहम्। दीर्घसत्र-दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम्। श्रेयसि भवं श्रायसम्। ॐवहीनरस्येद्वचनम्ॐ। वृद्धिविषयेऽचामादेरचः स्थाने वहीनरस्य इकारादेशो भवति। वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। केचित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरिमिच्छन्ति॥

केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥

केकय मित्त्रयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। केकयस्यापत्यं कैकेयः। जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादञित्यञ्प्रत्ययः। मित्त्रयुभावेन श्लाघते मैत्त्रेयिकया श्लाघते। गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेष्विति वुञ्। लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यते। लोके ऋषिशब्दो गोत्रमित्यभिधीयते। प्रलय-प्रलयादागतं प्रालेयमुदकम्॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकाराभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने भवति ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैजागमो भवति ञिति णिति किति च तद्धिते परतः। यकारादैकारः। वकारादौकारः। व्यसने भवं वैयसनम्। व्याकरणमधीते वैयाकरणः। स्वश्वस्यापत्यं सौवश्वः। य्वाभ्यामिति किम्? त्र्यर्थस्यापत्यं त्रार्थिः। पदान्ताभ्यामिति किम्? यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः। यतश्छात्रा याताः। प्रतिषेधवचनमैचोर्विषयप्रक्लृप्त्यर्थमिह मा भूद्दाध्यश्विः, माध्वश्विरिति। नह्यत्र य्वाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति। वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोऽपि नास्तीत्यप्रसङ्गः॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते॥ पूर्वव्यलिन्देः भवः पूर्वत्रैयलिन्दः। यत्र तूत्तरपद-

---

देविका—तद्धितसंज्ञक ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक देविका, शिंशपा, दित्यवाह् दीर्घसत्र तथा श्रेयस् शब्दों के आदि अच् के स्थान में प्राप्त वृद्धि के बदले आकार आदेश हो जाता है।

वहीनरस्य—वहीनर शब्द के आदि अच् के स्थान में उक्त प्रत्ययों के परे प्राप्त वृद्धि के बदले इकारादेश हो जाता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

केकय—तद्धितसंज्ञक ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे केकय, मित्त्रयु तथा प्रलय शब्दों यकारादि अंश के स्थान में 'इय' आदेश हो जाता है।

न य्वाभ्याम्—तद्धितसंज्ञक ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे यकार तथा वकार से उत्तरवर्त्ती आदि अच के स्थान में प्राप्त वृद्धि नहीं होती है अपितु उनसे पूर्व ऐच् का—यकार से पूर्व ऐ और वकार से पूर्व औ का—आगम हो जाता है।

संबन्धी यण् न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेधः-द्वे अशीती भृतो भूतो भावी वा द्व्याशीतिकः॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां य्वाभ्याम् उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति पूर्वौ तु ताभ्यामैजागमौ भवतः। द्वारे नियुक्तः दौवारिकः। द्वारपालस्येदं दौवारपालम्। तदादिविधिश्चात्र भवति। स्वर-स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौवरः। सौवरोऽध्यायः। सौवर्यः सहस्य इति। व्यल्कश-व्यल्कशे भवः, वैयल्कशः। स्वस्ति-स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः। स्वर्-स्वर्भवः, सौवः। ॐअव्ययानां भमात्रे टिलोपः॥ स्वर्गमाह सौवर्गमिकः। स्वाध्याय इति केचित् पठन्ति, तदनर्थकम्। शोभनोऽध्याय इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वेणैव सिद्धम्। अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते-स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इति? एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठात्सिद्धम्। तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव। स्फ्यकृत—स्फ्यकृतस्यापत्यं स्फैयकृतः। स्वादु-मृदु-स्वादुमृदुन इदं सौवादुमृदवम्। श्वन्-शुन इदं शौवनम्। अणि अन् इति प्रकृतिभावः। शुनो विकारो मांसं शौवम्। प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ्। श्वादंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्रो मणिः। स्वस्येदं सौवम्। स्वग्रामे भवः सौवग्रामिकः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। अपदान्तार्थोऽयमारम्भः। द्वार। स्वर। स्वाध्याय। व्यल्कश। स्वस्ति। स्वर्। स्फ्यकृत। स्वादुमृदु। श्वन्। स्व। द्वारादिः॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति। न्यग्रोधस्य विकारः नैयग्रोधश्चमसः। केवलस्येति किम्? न्यग्रोधमूले भवाः शालयः, न्याग्रोधमूलाः शालयः। न्यग्रोहयतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम्॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तन्न भवति। प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः। व्यावक्रोशी। व्यावलेखी। व्यावचर्ची। व्यावहासी वर्त्तते। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताण्णचः स्त्रियामञ्(१)॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तन्न भवति। स्वागतमित्याह स्वागतिकः। स्वध्वरेण चरति स्वाध्वरिकः। स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः। व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः। व्यडस्यापत्यं व्याडिः। व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः। व्यवहारशब्दोऽयं लौकिके वृत्ते वर्त्तते न तु कर्मव्यति-

---

द्वारादीनाम्—द्वार आदि शब्दों के यकार तथा वकार के परवर्त्ती आदि अच् के स्थान में तद्धितसंज्ञक ञित, णित तथा कित प्रत्ययों के परे प्राप्त वृद्धि नहीं होती है किन्तु यकार से पूर्व ऐ तथा वकार से पूर्व औ का आगम हो जाता है।

न्यग्रोधस्य—केवल (=असहाय) न्यग्रोध शब्द के यकारोत्तर आदि अच् के स्थान में वृद्धि नहीं होती है अपि तु यकार से पूर्व ऐकार का आगम हो जाता है।

न कर्म—कर्म व्यतिहार (क्रिया-विनिमय) में उक्त (वृद्धि का) प्रतिषेध और आगम (ऐच् का) नहीं होता है।

स्वागतादीनाम्—स्वागत आदि शब्दों के विषय में भी उक्त प्रतिषेध तथा आगम नहीं होते हैं।

---

(१) तदन्ताद "टिड्ढाणञ्" इति ङीप् इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके।

द्वारे। स्वपतौ साधुः स्वापतेयः। द्वारादिषु स्वशब्दपाठादत्र प्राप्तिः। स्वागत। स्वध्वर। स्वङ्ग। व्यङ्ग। व्यड। व्यवहार। स्वपति। स्वागतादिः॥

श्वादेरिञि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इञि परतो यदुक्तं तन्न भवति। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः। श्वादंष्ट्रिः। श्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम्। ॐइकारादिग्रहणं कर्त्तव्यं, श्वागणिकाद्यर्थम्ॐ। श्वगणेन चरति श्वागणिकः। श्वापूथिकः॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध इष्यते॥ श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रम्॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तन्न भवति। श्वापदस्येदं श्वापदम्। शौवापदम्॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः हनस्तो चिण्णलोरिति प्रागेतस्मात् यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यत्यवयवाद्दतोः। पूर्ववार्षिकम्। अपरवार्षिकम्। पूर्वहैमनन्। अपरहैमनम्। यत्र पञ्चमीनिर्द्देशो नास्ति जे प्रोष्ठपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः। पञ्चमीनिर्द्देशेष्वपि विस्पष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम्। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारे या वृद्धिरित्येवं विज्ञायते॥

अवयवादृतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। पूर्ववार्षिकम्। पूर्वहैमनम्। अपरवार्षिकम्। अपरहैमनम्। पूर्वं वर्षाणामपरं वर्षाणामित्येकदेशिसमासः। तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे, वर्षाभ्यष्ठक्, हेमन्ताच्च, सर्वत्राण् च तलोपश्च इत्यण् प्रत्ययः। तत ऋतोर्वृद्धिमद्विधावयववादिति(१) तदन्तविधिः। अवयवादिति किम्? पूर्वासु वर्षासु भवं पौर्ववर्षिकम्। कालाट्ठञ् इति ठञ्। अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य॥

सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥

सु सर्व अर्द्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति

श्वादेरिञि—'श्व' आदि में हो जिस अङ्गसंज्ञक के उसके विषय में तद्धित इञ् प्रत्यय के परे उक्त प्रतिषेधादि नहीं होता है।

इकारादि—इञ् के स्थान में इकारादि प्रत्यय का उल्लेख करना चाहिए ताकि श्वागणिक आदि शब्दों की निष्पत्ति हो सके।

पदान्तस्य—किन्तु पूर्वसूत्रोक्त 'श्वादि' अङ्ग यदि पदशब्दान्त हो तो उक्त प्रतिषेध विकल्प से होता है।

उत्तरपदस्य—"हनस्तो चिण्णलोः" सूत्रपर्यन्त 'उत्तरपदस्य' का अधिकार है, अर्थात् अब से "हनस्तो०" सूत्र तक विहित कार्य उत्तरपद के स्थान में होंगे।

अवयवात्—अवयववाचक शब्द से परवर्त्ती ऋतुवाचक उत्तरपद के आदि अच् के स्थान में तद्धितसंज्ञक ञित, णित तथा कित प्रत्ययों के परे वृद्धि हो जाती है।

सुसर्वार्द्धात्—तद्धितसंज्ञक ञित, णित तथा कित प्रत्ययों के परे सु, सर्व तथा अर्द्ध शब्दों से परवर्त्ती जनपदवाचक उत्तरपद के आदि अच् के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

---

(१) क्वचित् अवयवानामिति षष्ठीबहुवचनान्तः पाठः, सोऽयुक्तः, अर्थासङ्गतेरितिपदमञ्जरी।

तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। सुपाञ्चालकः। सर्वपाञ्चालकः। अर्द्धपाञ्चालकः। जनपदतदवध्योश्च, अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ्। सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः॥

दिशोऽमद्राणाम्॥ १३॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचोवृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। पूर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। दक्षिणपाञ्चालकः। पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च। दिश इति किम्? पूर्वः पञ्चालानां पूर्वपञ्चालः। तत्र भवः पौर्वपञ्चालकः। आपरपाञ्चलकः। अमद्राणामिति किम्? पौर्वमद्रः। आपरमद्रः। मद्रेभ्योञित्यञ्प्रत्ययः॥

प्राचां ग्रामनगराणाम्॥ १४॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। ग्रामाणाम्-पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः। अपरैषुकामशमः। (२)पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः। अपरकार्ष्णमृत्तिकः। नगराणाम्-पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः पूर्वपाटलिपुत्त्रकः। अपरपाटलिपुत्त्रकः। पूर्वकान्यकुब्जः। अपरकान्यकुब्जः। ग्रामत्वादेव नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोरुपादानं तत्संम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्वपदो हि समुदायः पूर्वेषुकामशम्यादिः ग्रामनामधेयम्। पाटलिपुत्त्रादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह। तत्र ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य नगरवाचिनामुत्तरपदानामवयवस्य च वृद्धिर्भवतीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते। इतरत्र तु दिश उत्तरेषां नगराणामित्येव। पूर्वैषुकामशम इत्येवमादिषु कृतायामुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च॥ १५॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। द्वौ संवत्सरावधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः। संख्यायाः-द्वे षष्टी अधीष्टो भृतो भूतो वा द्विषाष्टिकः। द्विसाप्ततिकः। द्विषष्ट्यादिशब्दो वर्षेषु संख्येयेषु वर्त्तमानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति। परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम्। तेन द्वैसमिकः, त्रैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति। द्विवर्षा, त्रिवर्षा, माणविकेति अपरिमाणबिस्ताचितेति पर्युदासो न भवति॥

वर्षस्याभविष्यति॥ १६॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च

दिशोऽमद्राणाम्—तद्धितसंज्ञक ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे दिग्वाचकशब्दोत्तरवर्त्ती मद्रभिन्न जनपदवाचक उत्तरपद के आदि अच् के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

प्राचाम्—तद्धितसंज्ञक ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे दिग्वाचकशब्दपूर्वपदक प्राग्देशवर्त्ती ग्राम और नगर के वाचक उत्तरपदों के आदि अच् के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

संख्यायाः—तद्धितसंज्ञक ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे संख्यावाचक शब्द के आदि अच् के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

वर्षस्याभविष्यति—ञित्, णित् तथा कित् तद्धितप्रत्यय यदि भविष्यत् काल के अर्थ में विहित न हों तो इनके परे संख्यावाचक शब्द से परवर्त्ती उत्तरपदस्थानीय वर्ष शब्द के आदि अच् को वृद्धि हो जाती है।

---

(२) पूर्वकार्णमृत्तिकः। अपरकार्णमृत्तिकः इति पाठभेदः षण्डितपत्रे॥

परतः, स चेत्तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो भूतो वा द्विवार्षिकः। त्रिवार्षिकः। अभविष्यतीति किम्? यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं विहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति। त्रीणि वर्षाणि भावीतित्रैवर्षिकम्। अधीष्टभृत-योरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति। गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता, न तु तद्धितार्थः। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः॥ १७॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न भवति। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्। विभाषा कार्षापण-सहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति लुको विकल्पः। द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं द्वित्रिपूर्वान्निष्काद् द्विनैष्किकम्। असंज्ञाशाणयोरिति किम्? पाञ्चलोहितकम्। पाञ्चकपालिकम्। पञ्च लोहित्यः परिमाणमस्य, पञ्च कपालानि परिमाणमस्येति विगृह्य तदस्य परिमाणमिति योगविभागात्प्रत्ययस्तद्धितान्तश्चायं समुदायः संज्ञा। द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं द्वैशाणम्। त्रैशाणम्। शाणाद्वा, द्वित्रिपूर्वादण्चेत्यण् प्रत्ययः। असंज्ञाशाण-कुलिजानामिति केचित्पठन्ति। द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः॥

जे प्रोष्ठपदानाम्॥ १८॥

ज इति जातार्थो निर्दिश्यते। तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् ञिति णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति। प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रम्, ताभिर्युक्तः काल इत्यण्। तस्य लुबविशेष इति लुप्। प्रोष्ठपदासु जातः, ऋतुनक्षत्रेभ्योऽणित्यण्, प्रौष्ठपादो माणवकः। ज इति किम्? यदा प्रौष्ठपदो मेघो धरणीमभिवर्षति(१)। प्रोष्ठप-दासु भवः प्रौष्ठपदः। प्रोष्ठपदानामिति बहुवचननिर्देशात् पर्यायोऽपि गृह्यते-भाद्रपद इति॥

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च॥ १९॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। सुहृदयस्येदं सौहार्दम्। सुहृदमस्य भावः सौहार्दम्। सुभगस्य भावः सौभाग्यम्। दौर्भाग्यम्। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। दौर्भागिनेयः। कल्याण्यादिषु सुभगदुर्भगेति पठ्यते। सुभग मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पठ्यते। तत्रोत्तरपद-वृद्धिर्नेष्यते—महते सौभगाय। छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात्। सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, सक्तुसिन्धुषु भवः साक्तुसैन्धवः। पानसैन्धवः। सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यणप्रत्ययः॥

परिमाणान्तस्य—तद्धितसंज्ञक परिमाणार्थक ञित, णित तथा कित प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक शब्द के उत्तरपद के आदि अच् के स्थान में, संख्यावाचक शब्द के पूर्वपदस्थानीय होने पर, वृद्धि हो जाती है, किन्तु यदि उक्त अङ्गसंज्ञक समुदाय संज्ञा अथवा उत्तरपद के स्थान में शोण शब्द हो तो यह कार्य नहीं होता हैं।

जे प्रोष्ठ—'जात' (उत्पन्न) अर्थ में विहित ञित, णित तथा कित तद्धित प्रत्ययों के परे प्रोष्ठपद शब्द के उत्तरपद—पद—के आदि अच् के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

हृद्भग—तद्धितसंज्ञक ञित, णित तथा कित प्रत्ययों के परे हृत-शब्दान्त, भग-शब्दान्त तथा सिन्धु-शब्दान्त अङ्ग के उभयपद के आदि अच् के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

---

(१) तदा एष विधिर्न भवतीति शेषः (श्रीना०)।

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः। अनुशतिकस्येदम् आनुशातिकम्। अनुहोडेन चरति आनुहौडिकः। असंवरणे दीयते आनुसांवरम्। अनुसंवत्सरेण दीयते आनुसांवत्सरिकः। अङ्गारवेणुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यम्, आङ्गारवैणवः। असिहत्य-तत्र भवम् आसिहात्यम्। अस्यहत्य इति केचित्पठन्ति, ततोऽपि विमुक्तादित्वादण्। अस्यहत्यशब्दोऽस्मिन्नन्यायेऽस्ति आस्यहात्यः। अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति। अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य आस्यहैतिकः। अत एव वचनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्चालुक्। वध्योग इति विदादिरयम्, तस्यापत्यं वाध्यौगः। पुष्करसत्, अनुहरत्, एतौ बाह्वादिषु पठ्येते-पौष्करसादिः। आनुहारतिः। कुरुकतो गर्गादिः, कौरुकात्यः। कुरुपञ्चाल-कुरुपञ्चालेषु भवः कौरुपाञ्चालः। जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते इति वुञ् न भवति। उदकशुद्धस्यापत्यम् औदकशौद्धिः। इहलोक, परलोक-तत्र भवः ऐहलौकिकः, पारलौकिकः। 'लोकोत्तरपदस्येति ठञ्। सर्वलोक-तत्र विदितः सार्वलौकिकः। सर्वपुरुषस्येदं सार्वपौरुषम्। सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः। प्रयोग-तत्र भवः प्रायौगिकः। परस्त्री-पारस्त्रैणेयः। कुलटाया वेतीनङ् (१) ॥ राजपुरुष्यम्। ष्यञीति किम्? राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः। उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ्। शतकुम्भसुखशयनादयः-शतकुम्भे भवः शातकौम्भः। सौखशायनिकः। पारदारिकः(२) सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः। आकृतिगणश्चायमिष्यते। तेनेदमपि सिद्धं भवति-अभिगममर्हति आभिगामिकः। अधिदेवे भवमाधिदैविकम्। आधिभौतिकम्। चतस्र एव विद्याः चातुर्वैद्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। अनुशतिक। अनुहोड। अनुसंवरण। अनुसंवत्सर। अङ्गारवेणु। असिहत्य। वध्योग। पुष्करसत्। अनुहरत्। कुरुकत। कुरुपञ्चाल। उदकशुद्ध। इहलोक। सर्वलोक। सर्वपुरुष। सर्वभूमि। प्रयोग। परस्त्री ॥ राजपुरुषात् ष्यञि ॥ सूत्रनड। अनुशतिकादिः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः। आग्निमारुतीमनड्वाहीमालभेत। आग्निमारुतं कर्म्म। यो देवताद्वन्द्वः सूक्तहविःसम्बन्धी तत्रायं विधिः। इह तु न भवति-स्कन्दविशाखौ देवते अस्य स्कान्दविशाखः। ब्रह्मप्रजापती-ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तन्न भवति। सौमेन्द्रः। आग्नेन्द्रः। परस्येति किम्?

अनुशतिकादीनाम्—तद्धितसंज्ञक ञित, णित तथा कित प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक अनुशतिक आदि शब्दों के पूर्व तथा उत्तर दोनों ही पदों के आदि अचों के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

देवता—तद्धितसंज्ञक ञित, णित तथा कित प्रत्ययों के परे देवता-द्वन्द्व समास में भी पूर्व तथा उत्तर पदों के आदि स्वरों के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

नेन्द्रस्य—किन्तु यदि देवताद्वन्द्व में उत्तरपदस्थानीय इन्द्र शब्द हो तो उत्तरपद—इन्द्र—के आदि अच् के स्थान में वृद्धि नहीं होती है (केवल पूर्वपद के आदि अच् की ही वृद्धि होती है)।

---

(१) अपपाठोऽयम्—तत्र हि स्वरूपग्रहणं कल्याण्यादिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते, तस्मात् कल्याण्यादीनामिनङ् इति पाठ इति पदमञ्जरी।

(२) क्वचित् "शतकुम्भ इत्यादितः" "पारदारिकः" इत्यन्तः पाठो नास्ति।

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत्। इन्द्रशब्दे द्वावचौ तत्र तद्धिते एकस्य यस्येति लोपोऽपरस्य पूर्वेण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेदं प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्–बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चादेकादेश इति तेन पूर्वैषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति॥

दीर्घाच्च वरुणस्य॥ २३॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तन्न भवति। ऐन्द्रावरुणम्। मैत्रावरुणम्। दीर्घादिति किम्? आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणयोरित्यस्यानङपवादस्य, इद्वृद्धाविति प्रतिषेधो विधीयते। तेन दीर्घात् परो न भवति॥

प्राचां नगरान्ते॥ २४॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः। पौण्ड्रनागरः। प्राचामिति किम्? मद्रनगरमुदक्षु, तत्र भवः–माद्रनगरः॥

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्॥ २५॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तरमुत्तरपदस्य विभाषितं तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः। कुरुजङ्गलेषु भवं कौरुजङ्गलम्। कौरुजाङ्गलम्। वैश्वधेनवम्। वैश्वधैनवम्। सौवर्णवलजः। सौवर्णवालजः॥

अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा॥ २६॥

अर्द्धशब्दात् परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः। अर्द्धद्रोणेन क्रीतमर्द्धद्रौणिकम्। आर्द्धद्रौणिकम्। अर्द्धकौडविकमार्द्धकौडविकम्। परिमाणस्येति किम्? अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकम्(१)॥

नातः परस्य॥ २७॥

अर्द्धात् परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः। अर्द्धप्रस्थिकः। आर्द्धप्रस्थिकः। अर्द्धकंसिकः। आर्द्धकंसिकः। अत

दीर्घाच्च—देवताद्वन्द्व में यदि दीर्घ से परवर्त्ती वरुणशब्द उत्तरपदस्थानीय हो तो भी उत्तरपद—वरुण—के आदि अच् को वृद्धि नहीं होती है।

प्राचाम्—तद्धितसंज्ञक ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक प्राग्देशस्थित नगर शब्दान्त समुदाय के उभय—पूर्व तथा उत्तर—पदों के आदि स्वरों के स्थान में वृद्धि हो जाती है।

जङ्गल—तद्धितसंज्ञक ञित्, ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक जङ्गल-शब्दान्त, धेनु-शब्दान्त और वलजशब्दान्त समुदाय के पूर्वपद के आदि अच् और विकल्प से उत्तरपद के आदि अच् के स्थान में भी वृद्धि हो जाती है।

अर्द्धात्—तद्धितसंज्ञक ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे (अङ्गसंज्ञक) अर्द्धशब्दपूर्वक परिमाणवाचक उत्तरपद के आदि अच् के स्थान में और विकल्प से पूर्वपद के आदि अच् के स्थान में भी वृद्धि हो जाती है।

नातः—तद्धितसंज्ञक ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे अर्द्धशब्दपूर्वक परिमाणवाचक उत्तरपद के आदि अच् के रूप में यदि ह्रस्व अकार हो तो वृद्धि नहीं होती है, पूर्वपद के आदि स्वर के स्थान में विकल्प से वृद्धि हो भी जाती है।

---

(१) परिमाणस्येति किम्? अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्य अर्द्धक्रोशिकमिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

इति किम् ? आर्द्धकौडविकः । तपरकरणं किम् ? इह मा भूत्-अर्द्धखार्यां भवा, आर्द्धखारी । किं च स्यात् ? अर्द्धखारी भार्या यस्य अर्द्धखारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्, यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिषिद्ध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्भावो न प्रतिषिद्ध्यते । यथा-वैयाकरणी भार्या यस्य स वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ढे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ढक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्धितेषु परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति । पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः(१) । प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयकम् । प्रवाहणेयकम् । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति, तद्धिते ञिति णिति वा परतः । शुचि-आशौचम् । अशौचम् । ईश्वर-आनैश्वर्यमनैश्वर्यम् । क्षेत्रज्ञ-आक्षैत्रज्ञम् । अक्षैत्रज्ञम् । कुशल-आकौशलम् । अकौशलम् । निपुण-आनैपुणमनैपुणम् । अत्र केचिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयते । न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिद्ध्यते । तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चान्नञ्समासे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचनाद्भवतीति । तदपरे न मृष्यन्ते । भाववचनादन्योऽपि हि तद्धितो वृद्धिनिमित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नञ्समासादेव विद्यते । बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद्भाववचनोऽप्यस्ति । तत्राङ्गाधिकारोपमर्द्दनं न युज्यत इति । अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्येते । ततस्ताभ्यां भावे ष्यञ् भवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः । आयथातथ्यम् । आयाथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ

प्रवाहणस्य—तद्धितसंज्ञक 'ण' प्रत्यय के परे प्रवाहण शब्द के उत्तरपद—वाहन—के आदि अच् के स्थान में और विकल्प से पूर्वपद के आदि अच् के स्थान में भी वृद्धि हो जाती है।

तत्प्रत्ययस्य—ढक्प्रत्ययान्त प्रवाहण (प्रावाहणेय अथवा प्रवाहणेय) शब्द के उत्तरपद के आदि अच् के स्थान में तथा विकल्प से पूर्वपद के आदि अच् के स्थान में भी, तद्धित प्रत्ययों के परे, वृद्धि हो जाती है।

नञः—तद्धिसंज्ञक ञित्, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे नञ् से उत्तरवर्ती (=नञ्पूर्वपदक उत्तरपदस्थानीय) शुचि, ईश्वर, क्षेत्रज्ञ, कुशल तथा निपुण शब्दों के आदि स्वरों के स्थान में और विकल्प से पूर्वपद—नञ्—के स्थान में भी वृद्धि हो जाती है।

यथातथ—तद्धितसंज्ञक ञित, णित् तथा कित् प्रत्ययों के परे नञ्पूर्वपदक यथातथ तथा यथापुर शब्दों के पूर्वपद अथवा उत्तरपद के आदि अच् के स्थान में वृद्धि होती है !

---

(१) यद्यपि पूर्वेण पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षेऽपि अनेन पूर्वपदस्यादिवृद्धौ पक्षे सत्यां रूपत्रयम्, तथापि द्वयोरेकरूपतेति न रूपत्रयोल्लेखः कृतः (श्रीना०) ।

तु यथाऽसादृश्य इति अव्ययीभावसमासौ, तथा नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं कृतम्। भाष्ये तु यथा दर्शितम् अयथातथाभाव इति तथा सुप्सुपेति समासो लक्ष्यते। अस्मिंस्तु पक्षे सौत्रत्वाद् दीर्घस्य स्थाने ह्रस्वः ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥

तद्धितेष्विति निवृत्तम्। तत्सम्बद्धं कितीत्यपि। ञ्णितीति वर्त्तते। हनस्तकारादेशो भवति ञ्णिति प्रत्यये परतः, चिण्णलौ वर्जयित्वा। घातयति। घातकः। साधुघाती। घातंघातम्। घातो वर्त्तते। अचिण्णलोरिति किम्? अघानि। जघान। धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः प्रत्यये विज्ञायते। इह न भवति—वार्त्रघ्नमितरदिति ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ञ्णिति युगागमो भवति। अदायि। अधायि। कृति—दायः, दायकः। धायः, धायकः। चिण्कृतोरिति किम्? ददौ। दधौ। चौडिः, बालाकिः। बाह्वादित्वादिञ्। ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिवर्जितस्य चिणि कृति च ञ्णिति यदुक्तं तन्न भवति। किं चोक्तम्? अत उपधाया इति वृद्धिः। अशमि। अतमि। अदमि। कृति खल्वपि—शमकः। तमकः। दमकः। शमस्तमो दमः। उदात्तोपदेशस्येति किम्? यामकः, रामकः। कथमुद्यमोपरमौ? अड उद्यमे, यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ। उपदेशग्रहणं किम्? शमी दमी तमीत्यत्र यथा स्यादिह मा भूत्—यामकः, रामक इति। मान्तस्येति किम्? चारकः, पाटकः। अनाचमेरिति किम्? आचामकः। *अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्*। वामः। कामः। आचामः। आम इति चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ सत्यां भवति। तत्र हि मित्वं नास्ति—नान्ये मितोऽहेताविति। सूर्यविश्रामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमस्याऽयमेव मन्यन्ते। चिण्कृतोरित्येव—शशाम, तताम ॥

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ञ्णिति यदुक्तं तन्न भवति। अजनि। जनकः। प्रजनः। अवधि। वधकः। वधः। वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोऽस्ति, तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते 'अघकश्चेन्न विद्येत वधकोऽपि न विद्यते' इति हि प्रयोगो दृश्यते। वधादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः। चिण्कृतोरित्येव—जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः—ञित् तथा चिण् और णल् से भिन्न णित् प्रत्ययों के परे 'हन्' धातु के (न् के) स्थान में तकारादेश हो जाता है।

आतो युक्—आकारान्त अङ्ग को चिण् तथा ञित् अथवा णित् कृत् प्रत्ययों के परे युक् (>य्) का आगम हो जाता है।

नोदात्तोपदेशस्य—आ+'चम्' धातु से भिन्न उदात्तोपदेश मकारान्त धातुओं को चिण् और ञित् अथवा णित् कृत्-प्रत्ययों के परे प्राप्त उपधावृद्धि नहीं होती है।

अनाचमिकमि—आ+'चम्' के साथ-साथ 'कम्' तथा 'वम्' धातुओं का भी समावेश समझना चाहिए—अर्थात् उक्त प्रतिषेध आ+'चम्' के साथ-साथ 'कम्' तथा 'वम्' के प्रसङ्ग में भी नहीं होता है।

जनिवध्योश्च—चिण् और ञित् अथवा णित् कृत् प्रत्ययों के परे 'जन्' तथा 'वध्' धातुओं को भी प्राप्त वृद्धि नहीं होती है।

अर्त्तिह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्त्तते। अर्त्ति ह्री ब्ली री क्नूयी क्ष्मायी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः। अर्त्ति-अर्पयति। ह्री-ह्रेपयति। ब्ली-ब्लेपयति। री-रेपयति। क्नूयी-क्नोपयति। क्ष्मायी-क्ष्मापयति। आकारान्तानाम्-दापयति। धापयति। अर्त्तीति ऋ गतिप्रापणयोः, ऋ गताविति द्वयोरपि धात्वोर्ग्रहणम्। रीत्यपि री गतिरेषणयो रीङ् श्रवण इति। पुकः पूर्वान्तकरणमदीदपदित्यत्रोपधाह्रस्वो यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा छा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः। शा-निशाययति। छा-अवच्छाययति। सा-अवसाययति। ह्वा-ह्वाययति। व्या-संव्याययति। वे-वाययति। पा-पाययति। पा ग्रहणे, पै ओवै शोषण इत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति पा रक्षण इत्यस्य लुग्विकरणत्वान्न भवति। ॐलुगागमस्तु तस्य वक्तव्यःॐ। पालयति। ॐधुञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यःॐ धूनयति। प्रीणयति। एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते। तेन न्यशीशयत्, अपीपलत्, अधूधुनत्, अपिप्रिणत् इत्युपधाह्रस्वत्वं भवति। शाच्छासाह्वाव्यावेपां कृतात्वानां ग्रहणं पुकः प्राप्तिमाख्यातुम्। किमेतस्याख्याने प्रयोजनम्? एतस्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते। तेनाध्यापयति, जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेऽर्थे वर्त्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः। पक्षेणोपवाजयति। विधूनन इति किम्? आवापयति केशान्। किमर्थं सूत्रम्, वज गताविति ण्यन्तस्य सिद्धत्वात्? वातेः पुक् मा भूदित्येवमर्थम्। पै ओवै शोषणे इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोरङ्गयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो णौ परतः स्नेहविपातनेऽर्थे। घृतं विलाययति। विलीनयति। घृतं विलालयति। विलापयति। ली ई इतीकारः प्रश्लिष्यते, तत ईकारान्तस्यैव नुग्भवति, न तु कृतात्वस्य विभाषा लीयतेरिति। स्नेहनिपातन इति किम्? जतु विलापयति। जटाभिरालापयते। ली इति लीलीङोर्ग्रहणम्। ला इति लातेः, कृतात्वस्य च लीयतेः ॥

अर्त्तिह्री—णिच् के परे 'ऋ', 'ह्री', 'ब्ली', 'री', 'क्नूयी', 'क्ष्मायी' और आकारान्त अङ्गों को पुक् (>प्) का आगम हो जाता है।

शाच्छासा—णि के परे अङ्गसंज्ञक 'शा', 'छा', 'सा', 'ह्वा' 'व्या', 'वे' तथा 'पा' (धातुओं) को युक् (>य्) का आगम हो जाता है।

लुगागमस्तु—किन्तु रक्षणार्थक 'पा' धातु को लुक् (>ल्) का आगम समझना चाहिए।

धूञ्प्रीञोः—'धूञ्' तथा 'प्रीञ्' धातुओं को णि के परे नुक् (>न्) का आगम अवगन्तव्य है।

वो विधूवने—विधूनन (कम्पन) अर्थ वाले अङ्गसंज्ञक 'वा' धातु को णि के परे जुक् (>ज्) का आगम हो जाता है।

लीलोः—स्नेहविपातन (चुआना) अर्थ में णि के परे अङ्गसंज्ञक 'ली' तथा 'ला' को क्रमश विकल्प से, नुक् (>न्) तथा लुक् (>ल्) का आगम हो जाता है।

भियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे षुगागमो भवति णौ परतः । मुण्डो भीषयते । जटिलो भीषयते । अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य पुङ्निवृत्त्यर्थः । मुण्डो भापयते इत्येवं हि तत्र भवति । हेतुभय इति किम् ? कुञ्चिकयैनं भाययति । नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणम् । किं तर्हि ? कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय् इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति णौ परतः । स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदेरङ्गस्यागतावर्थे वर्त्तमानस्य तकारादेशो भवति णौ परतः । पुष्पाणि शातयति(१) । अगताविति किम् ? गाः शादयति गोपलकः ॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्तरस्यां पकारादेशो भवति णौ परतः । व्रीहिन् रोपयति । व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति आपि परतः स चेदाप्सुपः परो न भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका हारिका । एतिकाश्चरन्ति । प्रत्ययग्रहणं किम् ? शक्नोतीति शका । स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम् । ककारमात्रं प्रत्ययो नाऽस्तीति सामर्थ्यात् प्रत्ययस्थस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् । कादिति किम् ? नन्दना । रमणा । पूर्वस्येति किम् ? (२)पटुका । मृदुका । अत इति किम् ? गोका । नौका । तपकरणं किम् ? राका । धाका । आपीति किम् ? कारकः, धारकः । अथापीत्यनेन किं विशिष्यते ? ककारः । यद्येवं कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति अकारेण व्यवहितत्वात् ? एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमीदृशं यत्स्थानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते । रथकट्यादिषु तु श्रुतिकृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति इत्वं न भवति । असुप इति किम् ? बहवः परिव्राजका अस्यां मथुरायां बहुपरिव्राजका

भियो हेतु—णि के परे अङ्गसंज्ञक 'भी' को षुक् (>ष्) का आगम हो जाता है यदि हेतु—प्रयोजक—से भय हो तो ।

स्फायो वः—णि के परे अङ्गसंज्ञक 'स्फाय्' धातु को वकार अन्तादेश हो जाता है ।

शदेरगतौ—णि के परे अङ्गसंज्ञक 'शद्' को गतिभिन्न अर्थ में तकार अन्तादेश हो जाता है ।

रुहः—णि के परे अङ्गसंज्ञक 'रुह्' का विकल्प से पकार अन्तादेश हो जाता है ।

प्रत्ययस्थात्—सुप् से पर जो आप् न हो उसके परे प्रत्ययस्थ ककार से पूर्ववर्त्ती अकार के स्थान में इकारादेश हो जाता है ।

मामक—यतः ममक तथा नरक शब्दों के ककार प्रत्ययस्थ नहीं हैं अतः इन ककारों से पूर्व अकारों के स्थान में भी, 'मामिका' तथा 'नरिका' शब्दों की उपपत्ति के लिए, इकारादेश अवगन्तव्य है ।

प्रत्ययनिषेधे—त्यक् तथा त्यप् प्रत्ययों के आकारस्थानिक अत् के स्थान में भी प्रत्ययस्थ ककार के परे इत्वादेश का प्रतिपादन करना चाहिए ।

---

(१) फलानि शातयति इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

(२) परस्य माभूत् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

मथुरा। सुबन्तादयं बहुपरिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधो भवति। प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं न पर्युदासः। पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात् पर आबितीत्वमत्र स्यादेव। अविद्यमानः सुप् अस्मिन् सोऽयमसुबित्येवमपि नाश्रीयते। तथा हि सति बहुचर्मिकेत्यत्रापि न स्यात्। *मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यमप्रत्ययस्थत्वात्*। मम इयं मामिका। नरिका। अणि ममकादेशः। केवलमामकेति नियमात् संज्ञाछन्दसोरीकारो नास्त्यत्र तेनाण्प्रत्ययान्तादपि टाप् भवति। नरान् कायतीति नरिका। आतोऽनुपसर्गे क इति कः प्रत्ययः। *प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम्*। उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका। इहत्यिका॥

न यासयोः॥ ४५॥

या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति। यका। सका। या सा इति निर्देशो न तन्त्रं, यत्तदोरुपलक्षणमेतत्। इहापि प्रतिषेध इष्यते-यकांयकामधीमहे, तकांतकां पचामह इति। *(१)यत्तदोः प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानम्*। उपत्यका। अधित्यका। *पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्*। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः। यासु अलोमकाः। छन्दसीति किम्? पाविका। *आशिषि चोपसंख्यानम्*। जीवताद्-जीवका। नन्दतात्-नन्दका। भवतात्-भवका। *उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम्*। देवदत्तिका। देवका। यज्ञदत्तिका। यज्ञका। *क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम्*। क्षिपका। ध्रुवका। *तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम्*। तारका। ज्योतिषीति किम्? तारिका दासी। *वर्णका तान्तव उपसंख्यानम्*। वर्णका प्रावरणभेदः। तान्तव इति किम्? वर्णिका भागुरी लौकायते। *वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम्*। वर्त्तका शकुनिः। प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्त्तिका। शकुनाविति किम्?

न यासयोः—प्रत्ययस्थ ककार से पूर्ववर्त्ती होने पर भी या तथा सा (यत्, तत्) के अकार के स्थान में इकारादेश नहीं होता है।

यत्तदोः—यत् तथा तत् के ककारपूर्ववर्त्ती अकार के स्थान में इत्वप्रतिषेध के प्रसङ्ग में त्यकन्-प्रत्ययान्त शब्द के तथाविध अकार के स्थान में भी इत्व के प्रतिषेध का प्रतिपादन करना चाहिए।

पावकादीनाम्—'पावकाः' आदि शब्दों में प्रत्ययस्थ ककार से पूर्व अकार के स्थान में, छन्दोविषय प्रयोग में, इत्व के प्रतिषेध का प्रतिपादन करना चाहिए।

आशिषि—आशीर्वादार्थक वुन्-प्रत्ययस्थानीय ककार से पूर्व अकार के स्थान में भी इकारादेश के निषेध का प्रतिपादन करना चाहिए।

उत्तरपदलोपे—प्रकृतिभूत अनेकपदघटित शब्द के उत्तरपद का यदि लोप हो गया हो तो भी प्रत्ययस्थ ककार से पूर्ववर्त्ती अकार के स्थान में इकारादेश का प्रतिषेध प्रतिपाद्य है।

क्षिपकादीनाम्—'क्षिपका' आदि शब्दों में भी प्रत्ययस्थ ककार से पूर्ववर्त्ती अकार के स्थान में इत्व के प्रतिषेध का प्रतिपादन करना चाहिए।

तारका—ज्योतिरर्थक 'तारका' शब्द के प्रत्ययस्थ ककार से पूर्ववर्त्ती अकार के स्थान में इत्वादेश का प्रतिषेध प्रतिपाद्य है।

वर्णका—तन्तुनिर्मित प्रावरणविशेषवाचक 'वर्णका' शब्द के प्रत्ययस्थ ककार से पूर्ववर्त्ती अकार के स्थान में इकारादेश के प्रतिषेध का प्रतिपादन करना चाहिए।

वर्त्तका—प्राग्देशवर्त्ती आचार्यों के मत में पक्षिवाचक 'वर्त्तका' शब्द के प्रत्ययस्थ ककार से पूर्ववर्त्ती अकार के स्थान में इत्वादेश का प्रतिषेध प्रतिपाद्य है।

---

(१) यासयोरित्वप्रतिषेधे इति पाठान्तरम्।

वर्त्तिका(१) भागुरी लौकायतस्य। ॐअष्टका(२) पितृदैवत्येॐ। अष्टका। पितृदैवत्य इति किम्? अष्टिका खारी। ॐवा सुतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानम्ॐ। सूतिका। सूतका। पुत्रिका। पुत्रका। (३)वृन्दारिका। वृन्दारका॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्च(४) योऽकारस्तस्यातः स्थाने इकारादेशो भवति। उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थम्। इभ्यका। इभ्यिका। क्षत्रियका। क्षत्रियिका। ककारपूर्वायाः—चटकका। चटकिका। मूषिकका। मूषिकिका। आत इति किम्? सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका। स्थानग्रहणमनुवादेऽपि स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम्। आत इत्यनेन ह्यत इति विशिष्यते। यकपूर्वायाः इति किम्? अश्वा, अश्विका। यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थम्। इह न भवति-शुभं यातीति शुभंयाः-शुभंयिका। ॐयकपूर्वत्वे धात्वन्तप्रतिषेधःॐ। 'धात्वन्तयोर्यकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुनयिका। सुशयिका। सुपाकिका। सुशोकिका॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

एषामातः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन। भस्त्रा-भस्त्रिका। भस्त्रका। अभस्त्रका। अभस्त्रिका। एषका। एषिका। अजका। अजिका। अनजका। अनजिका। ज्ञका। ज्ञिका। अज्ञका। अज्ञिका। द्वके। द्विके। स्वका। स्विका। अस्वका। अस्विका। एषाद्वे नञ्पूर्वे न प्रयोजयतः। किं कारणम्? तत्र हि सति यदि साकच्काभ्यां नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच्, उभयथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पद्यते तस्यां त्यदाद्यत्वे सति टापा भवितव्यं, सोऽन्तर्वर्त्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति इत्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति। तेन अनेषका, अद्वके इत्येव नित्यं भवितव्यम्। स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्यायां नञ्पूर्वोऽपि प्रयोजयति। भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्कस्तस्याभाषितपुंस्काच्चेत्येव सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्जनार्थम्—अविद्यमाना भस्त्रा यस्या अभस्त्रा।

अष्टका—पितरस्वरूप देवताओं के उद्देश्य से किए जाने वाले वैदिककर्मविशेष (श्राद्धविशेष) के वाचक 'अष्टका' शब्द के प्रत्ययस्थ ककार से पूर्ववर्त्ती अकार के स्थान में इत्वादेश के प्रतिषेध का प्रतिपादन करना चाहिए।

वा सुतका—'सूतका', 'पुत्रका' तथा 'वृन्दारका' शब्दों के प्रत्ययस्थ ककार से पूर्ववर्त्ती के स्थान में विकल्प से अकारादेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

उदीचाम्—उदीच्य आचार्यों के मत में यकारपूर्वक तथा ककारपूर्वक आकारस्थानीय अत् के स्थान में (विकल्प से) इत्वादेश होता है।

यकपूर्वत्वे—किन्तु यदि उक्त यकार तथा ककार धातु के अन्त्यावयव हों तो उक्त (विकल्प से होने वाले) इत्वादेश का प्रतिषेध अर्थात् नित्य इत्वादेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

भस्त्रैषा—नञ्पूर्वक, अन्यपूर्वक अथवा अपूर्वक (केवल) भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, द्वा तथा स्वा शब्दों के आकारस्थानिक अत् के स्थान में उदीच्य आचार्यों के मतानुसार इत्व नहीं होता है।

---

(१) अत्र नित्यमेवेत्वमिति भावः (श्रीना०)।

(२) अत्र प्रक्रमानुसारमुपसंख्यानमिति पठनीयम् (श्रीना०)

(३) अत्र वा + अ इति च्छेदः। तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः, अन्यत्र तु अस्यैवात्वम्। तथा च कात्पूर्वस्य अत्वं वेत्यर्थः (श्रीना०)।

(४) अत्र आतः स्थाने योऽकारस्यातः स्थाने इति सर्वत्रोपलभ्यमानोऽपि पाठः आतः स्थान इति योऽकार इति व्यवहितेन सम्बन्ध इति न्याससम्वादादौचित्याच्च परिहृतः (श्रीना०)।

साल्पा अभस्त्रका । अभस्त्रिका । अत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते पुनर्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद्य-ष्टाबुत्पद्यते तस्य केऽण इति यो ह्रस्वो नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति। नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दादन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते। निर्भस्त्रका। निर्भस्त्रिका। बहुभस्त्रका। बहुभस्त्रिका—इत्येवमनयोरपीष्यते। तत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनमनुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामाचार्याणां मतेन इकारादेशो न भवति। खट्विका। खट्वका। अखट्विका। अखट्वका। परमखट्विका। परमखट्वका। बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यमनेन विधिना। तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवत्यकार इति। यदा तु अविद्यमाना खट्वा अस्याः अखट्वा, अल्पा अखट्वा अखट्विकेति तदा न भवति। तथा अतिक्रान्ता खट्वामतिखट्वा, अल्पा अतिखट्वा अतिखट्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति। खट्वाका। अखट्वाका। परमखट्वाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्ठः, कश्चाङ्गस्य निमित्तम्? प्रत्ययः, तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्ययमादेशो भवति। प्राग्वहतेष्ठक्—आक्षिकः। शालाकिकः। लवणाट्ठञ्—लावणिकः। ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोऽकारस्तदा इहाप्यकार उच्चारणार्थः। वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते। संघाते तु प्रत्ययेऽत्रापि संघातग्रहणमेव। तत्र कणेष्ठः, कण्ठ इत्येवमादीनामुणादयो बहुलमिति न भवति। मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे कृते इसुसुक्तान्तात्क इति स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति। यस्येत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वा, पूर्वस्मादपि हि विधौ स्थानिवद्भावः ॥

इसुसुक्तान्तात् कः ॥ ५१ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क इत्ययमादेशो भवति। इस्—सार्पिष्कः। उस्—धानुष्कः। याजुष्कः। उक्—नैषादकर्षुकः। शाबरजम्बुकः। मातृकम्। पैतृकम्। तान्तात्—औदश्वित्कः। शाकृत्कः। याकृत्कः। इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणादिह न भवति—आशिषा चरति—आशिषिकः। उषा चरति औषिकः। *दोष उपसंख्यानम्*। दोष्कः ॥

अभाषित—अभाषितपुंस्क (जिसका पुंलिङ्ग में प्रयोग कभी नहीं होता है।) से विहित आत्-स्थानिक अत् के स्थान में भी उदीच्य आचार्यों के मतानुसार इत्व नहीं होता है।

आदाचार्याणाम्—अभाषितपुंस्क शब्दों से विहित आत् के स्थान में आदिष्ट अत् को आचार्यों के मतानुसार आकारादेश हो जाता है।

ठस्येकः—प्रत्ययात्मक ठ के स्थान में इक आदेश हो जाता है।

इसुसु—इसन्त, उसन्त, उगन्त तथा त्तान्त अङ्गों से उत्तरवर्त्ती ठ के स्थान में क आदेश हो जाता है।

दोषः—दोस् शब्द से विहित ठ के स्थान में भी क आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः। घिति-पाकः, त्यागः। ण्यति(१) पाक्यम्। वाक्यम्। रेक्यम् ॥

न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्कु इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति। न्यङ्कुः। नावञ्चेरिति उप्रत्ययः। मद्गुः। मिमस्जिभ्य उरिति मस्जेरुप्रत्ययः। भृगुः। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेत्युप्रत्ययः। दूरेपाकः। फलेपाकः। दूरे पच्यते स्वयमेव। फले पच्यते स्वयमेव। पचाद्यच्, निपातनाद् वृद्धिः। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक्। क्षणेपाक(२) इत्यपि हि केचित् पठन्ति। दूरेपाका, फलेपाका इति टाबन्तमपरेऽधीयते। उकारान्तावपरे-दूरेपाकुः, फलेपाकुरिति। तेषामुप्रत्ययो निपातनादेव। तक्रं, वक्रमिति-तञ्चतेर्वञ्चतेश्च स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिना सूत्रेण रक्। व्यतिषङ्गः। व्यतिषजतीति पचाद्यच्। अनुषङ्गः। अवसर्गः। उपसर्गः। मेघः। श्वपाकः। मांसपाकः। कपोतपाकः। उलूकपाक इति कर्म्मोपपदादण्प्रत्ययः। संज्ञायामर्घः। अवदाघः। निदाघः। अर्हतेर्घञ्-अर्घः। अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरवदाघः। निदाघः। संज्ञाया अन्यत्र अर्हः। अवदाहः। निदाहः। न्यग्रोधः, वीरुदित्यत्र न्यवपूर्वस्य रुहेः पचाद्यचि विपूर्वस्य क्विपि धकारो विधीयते। न्यग्रोहयतीति न्यग्रोधः। विरोहयतीति वीरुत् ॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति ञिति णिति प्रत्यये परतो नकारे च। घातयति। घातकः। साधुघाती। घातंघातम्। घातो वर्त्तते। नकारे-घ्नन्ति। घ्नन्तु। अघ्नन्। ह इति किम्? अलोन्त्यस्य माभूत्। हन्तेरिति किम्? प्रहारः। प्रहारकः। ञ्णित्प्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम्। नकारो हकारस्य। नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति। तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं संनिपातकृतमाश्रीयते। स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तदविघातकं वचनसामर्थ्यात्। यद्यपि सर्वैरेव ञ्णिन्नैर्हन्तिहकारो विशिष्यते तथापि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहिते वचनप्रामाण्यादिति ञ्णिति धात्वन्त्रयवेन व्यवहितेऽपि सति भवति। इह तु न भवति-हननमिच्छति हननीयति, हननीयतेर्ण्वुल्—हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति। जिघांसति। जंघन्यते। अहं जघन। अभ्यासनिमित्ते हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादेवैतत्कुत्वम्। इह न भवति-हननीयितुमिच्छति जिहननीयिषति ॥

चजोः—घित तथा णित प्रत्ययों के परे चकार तथा जकार को कवर्गादेश हो जाता है।

न्यङ्क्वादीनाम्—न्यङ्कु आदि शब्दों की सिद्धि के लिए भी कवर्गादेश हो जाता है।

हो हन्तेः—ञित तथा णित प्रत्ययों और नकार के परे 'हन्' धातु के हकार को कवर्गादेश हो जाता है।

अभ्यासाच्च—अभ्याससंज्ञक शब्द से उत्तरवर्ती 'हन्' धातु के हकार के स्थान में भी कवर्गादेश हो जाता है।

---

(१) याज्यमितिपाठान्तरं पण्डितपत्रे।

(२) क्षणेपाकः इति पाठान्तरम् पण्डितपत्रे।

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचङि । प्रजिघीषति । प्रजेघीयते । प्रजिघाय । अचङीति किम् ? प्राजीहयद् दूतम् । अचङीति शक्यमकर्त्तुम् । कथम् ? चङभ्यासनिमित्ते णौ हिनोतिरङ्गं भवति । तत्राऽभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज्ज्ञापकार्थम् । एतज्ज्ञाप्यते-हेरचङीति चङोऽन्यत्र हेर्ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति । जिगीषति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् ? जेजीयते । जिनातेः संप्रसारणे कृते यद्यपि जिर्भवति तथापि लाक्षणिकत्वात्तस्य ग्रहणं न भवति-जिज्यतुः, जिज्युः इत्येव भवति ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति । चिचीषति । चिकाय । चिचाय । सन्लिटोरित्येव—चेचीयते ॥

न क्वादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेर्धातोश्चजोः कवर्गादेशो न भवति । कूजो वर्त्तते । खर्जः । गर्गः । कूज्यं भवता । खर्ज्यं गर्ज्यं भवता ॥

अजिव्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि व्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति । समाजः । उदाजः । व्रजि-परिव्राजः । पारिव्राज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यघञपोरिति वीभावस्य विधानाण्ण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाणावुपतापे च । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते । उब्ज आर्जवे, न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगस्तत्रैव घञि कुत्वाभावो निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् ? भोगः । समुद्गः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानुयाजाः(१) । त्वमग्ने

हेरचङि—अभ्यासोत्तरवर्त्ती 'हि' धातु के हकार के स्थान में कवर्गादेश हो जाता है, किन्तु यह आदेश चङ् के परे नहीं होता है ।

सन्—सन् तथा लिट् प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक 'जि' धातु के अभ्यास से उत्तरवर्त्ती जकार के स्थान में कवर्गादेश हो जाता है ।

विभाषा—सन् तथा लिट् प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक 'चि' धातु के अभ्यासोत्तरवर्त्ती चकार के स्थान में विकल्प से ककारादेश होता है ।

न क्वादेः—कवर्गादि धातु के चकार तथा जकार के स्थान में कवर्गादेश नहीं होता है ।

अजि—'अजि' तथा 'व्रजि' धातुओं के जकार के स्थान में भी कवर्गादेश नहीं होता है ।

भुजन्युब्जौ—हस्त तथा उपताप (रोग) अर्थों में क्रमशः भुज तथा न्युब्ज शब्दों का निपातन है ।

प्रयाजानु—यज्ञ के अङ्ग के अर्थ में प्रयाज तथा अनुयाज शब्दों का निपातन है ।

---

(१) त्रयोऽनुयाजा इति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः ।

प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात्। यज्ञाङ्ग इति किम्? प्रयागः, अनुयागः। प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न भवति-एकादशोपयाजाः। उपांशुयाजमन्तरा यजति। अष्टौ पत्नीसंयाजा भवन्ति। ऋतुयाजैश्चरन्ति इत्येवमादि सिद्धं भवति॥

वञ्चेर्गतौ॥ ६३॥

वञ्चेरङ्गस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति। वञ्च्यं वञ्चन्ति वणिजः। गताविति किम्? वङ्क्यं काष्ठम्। कुटिलमित्यर्थः॥

ओक उचः के॥ ६४॥

उचेर्धातोः के प्रत्यये ओक इति निपात्यते। किं पुनरत्र निपात्यते? कुत्वं गुणश्च। न्योकः शकुन्तः। न्योको वृक्षः। कर्त्तरि इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः। अधिकरणादौ तु कारकान्तरे घञर्थे कविधानमिति। किमर्थं पुनरयं घञ्येव न व्युत्पाद्यते? स्वरार्थमन्तोदात्तोऽयमिष्यते, घञि सत्याद्युदात्तः स्यात्। दिवौकसः, जलौकसः इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यये उणादयो बहुलमिति कुत्वं द्रष्टव्यम्॥

ण्य आवश्यके॥ ६५॥

ण्ये परत आवश्यकेऽर्थे कवर्गो न भवति। अवश्यपाच्यम्। अवश्यवाच्यम्। अवश्यरेच्यम्। आवश्यक इति किम्? पाक्यम्, वाक्यम्, रेक्यम्॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च॥ ६६॥

यज याच रुच प्रवच ऋच इत्येतेषां ण्ये परतः कवर्गादेशो न भवति। यज-याज्यम्। याच-याच्यम्। रुच-रोच्यम्। प्रवच-प्रवाच्यम्। ऋच-अर्च्यम्। ऋदुपधादपि ऋचेरत एव निपातनाण्ण्यद्भवति। प्रवचग्रहणं शब्दसंज्ञार्थम्-प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थोऽस्ति। अपरे पुनराहुरुपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम्। प्रपूर्वस्यैव वचेरशब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात्। अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति। अविवाक्यमहरिति पठन्ति। एतत्तु विशेष एवेष्यते-दशरात्रस्य यद्दशममहः। अन्यत्राविवाच्यमेव भवति। ॐ ण्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम् ॐ। त्याज्यम्॥

वचोऽशब्दसंज्ञायाम्॥ ६७॥

वचोऽशब्दसंज्ञायां ण्यति परतः कवर्गो न भवति। वाच्यमाह। अवाच्यमाह। अशब्दसंज्ञायामिति किम्? अवघुषितं वाक्यमाह॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे॥ ६८॥

वञ्चेर्गतौ—अङ्गसंज्ञक गत्यर्थक 'वञ्च्' धातु के चकार के स्थान में ककारादेश नहीं होता है।

ओकः—क प्रत्यय के परे 'उच' धातु से ओक शब्द का निपातन है।

ण्य आवश्यके—आवश्यकार्थ ण्य प्रत्यय के परे कवर्गादेश नहीं होता है।

यजयाच—'यज', 'याच', 'रुच', प्र+'वच' तथा 'ऋच' धातुओं के चकार के स्थान में भी ण्य प्रत्यय के परे कवर्गादेश नहीं होता है।

ण्यति—ण्यत् के परे कवर्गादेश के प्रतिषेध के प्रसङ्ग में 'त्यज' धातु का भी परिगणन अर्थात् कुत्वप्रतिषेध का प्रतिपादन करना चाहिए।

वचः—ण्यत् के परे 'वच' के चकार के स्थान में भी ककारादेश नहीं होता है यदि प्रत्ययान्त शब्दसंज्ञा न हो तो।

प्रयोज्य—शक्यार्थक ण्यत् प्रत्यय के परे प्र+'युज्' तथा नि+'युज्' के जकार को कवर्गादेश नहीं होता है।

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्येते । शक्यः प्रयोक्तुं प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः । शक्यार्थ इति किम् ? प्रयोग्यः, नियोग्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येऽभिधेये । भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः । इह भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् । भक्ष्य इति किम् ? भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रत्नानि दाशुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । न च भवति-यदग्निरग्नये ददात् । आडागमे सति लोपेऽपि ददादिति सिद्धं भवति, तत्र वावचनं विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्य चिदाशङ्का स्याद्ददादित्येव नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्यमाणो बाधत एवैतद्रूपमिति ॥

ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥

ओकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो-निश्यति । छो-अवच्छ्यति । दो-अवद्यति । सो-अवस्यति ।

क्सस्याचि ॥ ७२ ॥

क्सस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुक्षाताम् । अधुक्षाथाम् । अधुक्षि । अचीति किम् ? अधुक्षत । अधुक्षताम् । ककारवत उपादानं किम् ? इह मा भूत्-उत्सौ, उत्साः; वत्सौ, वत्साः ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः क्सस्य वा लुग्भवति । अदुग्ध । अधुक्षत । अदुग्धाः । अधुक्षथाः । अधुग्ध्वम् । अधुक्षध्वम् । अदुह्वहि । अधुक्षावहि । दिह-अदिग्ध । अधिक्षत । लिह-अलीढ । अलिक्षत । गुह-न्यगूढ । न्यघुक्षत । दुहादीनामिति किम् ? व्यत्यक्षत । आत्मनेपद इति किम् ? अधुक्षत् । दन्त्य इति किम् ? अधुक्षामहि । लोप इति वर्त्तमाने लुग्ग्रहणं सर्वादेशार्थं, तच्च वक्ष्यर्थम् । अन्यत्र ह्यन्त्यस्यैव लोपे कृते झलो झलीति सकारलोपेन सिद्धयति । स्थानिवद्भावोऽपि अकारलोपस्य नास्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । दन्त्योष्ठ्योऽपि वकारो दन्त्य इति गृह्यते । यदि स न गृह्येत ततस्तौग्रहणमेवात्र कृतं स्यात् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घो भवति श्यनि परतः । शम्-शाम्यति । तम्-ताम्यति । दम्-दाम्यति । श्रम्-श्राम्यति । भ्रम्-भ्राम्यति । क्षम्-क्षाम्यति । क्लम्-क्लाम्यति । मदी-माद्यति । अष्टानामिति किम् ? असयति । श्यतीति किम् ? भ्रमति । बभ्राम । वा भ्राशेति श्यनो विकल्पः ॥

भोज्यम्—भक्ष्य अर्थ में 'भुज्' के जकार के स्थान में कवर्गादेश नहीं होता है ।

घोर्लोपः—लेट् लकार के परे घुसंज्ञक धातुओं का विकल्प से (अन्त्य·) लोप हो जाता है ।

ओतः—श्यन् के परे अङ्गसंज्ञक ओकारान्त धातुओं का लोप (अन्त्य-ओ-का लोप) हो जाता है ।

क्सस्याचि—अजादि प्रत्यय के परे 'क्स' प्रत्यय का लोप हो जाता है ।

लुग्वा—आत्मनेपद में दन्त्यादि प्रत्ययों के परे 'दुह', 'दिह', 'लिह' तथा 'गुह' धातुओं से विहित 'क्स' का लोप हो जाता है ।

शमामष्टानाम्—श्यन् के परे 'शम्' आदि आठ धातुओं को दीर्घ हो जाता है ।

ष्ठिवुक्लम्याचमां शिति ॥ ७५ ॥

ष्ठिवु क्लमु आचम इत्येतेषां दीर्घो भवति शिति परतः। ष्ठीवति। क्लमु-क्लामति। आचमु-आचमति। क्लमिग्रहणं शबर्थम्। चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणम्। इह मा भूत्-चमति, विचमति ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घो भवति। क्रामति। क्रामतः। क्रामन्ति। परस्मैपदेष्विति किम्? आक्रमते आदित्यः। इह उत्क्राम संक्रामेति हेर्लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्दीर्घो न प्राप्नोति? नैष दोषः, लुमताशब्देन लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये स प्रतिषेधः। न च हौ क्रमिरङ्गम्, किं तर्हि? शपि ॥

इषुगमियमां छः ॥ ७७ ॥

इषु गमि यम इत्येतेषां शिति परतश्छकारादेशो भवति। इच्छति। गच्छति। यच्छति। इषेरुदितो ग्रहणम्। इह मा भूत्-इष्यति, इष्णातीति। ये इषिमुदितं नाधीयते तेऽचीत्यनुवर्त्तयन्ति। तत्र प्रधानमङ्गग्रहणं शितीत्यनेन विशेष्यत इति वर्णयन्ति। तथा च सति तदादिविधिर्न भवति। यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इत्येतदपि विशेषणेनैवेष्यते। तेन इषाणेत्यत्र छत्वं न भवति। नह्ययमजेव शिदिति ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण् दृशि अर्ति सर्त्ति शद सद इत्येतेषां पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परतः। पा-पिबति। घ्रा-जिघ्रति। ध्मा-धमति। स्था-तिष्ठति। म्ना-मनति। दाण्-यच्छति। दृशि-पश्यति। अर्त्ति-ऋच्छति। सर्त्ति-धावति। शद-शीयते। सद्-सीदति। पिबतेर्लघूपधगुणः प्राप्नोति, सोऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति। अथवा अकारान्तोऽयमादेश आद्युदात्तो निपात्यते। सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति। अन्यत्र सरति, अनुसरतीत्येव भवति ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥

ज्ञा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परतः। जानाति। जायते। जनेर्दैवादिकस्य ग्रहणम् ॥

ष्ठिवु—शित् प्रत्यय के परे 'ष्ठिवु', 'क्लमु' तथा आङ्पूर्वक 'चम्' धातुओं को दीर्घ हो जाता है।

क्रमः—परस्मैपद में शित् प्रत्ययों के परे 'क्रम्' धातु को दीर्घ हो जाता है।

इषुगमि—शित् प्रत्यय के परे 'इष्', 'गम्' तथा 'यम्' धातुओं को 'छ' आदेश हो जाता है।

पाघ्राध्मा—शित् प्रत्यय के परे 'पा', 'घ्रा', 'ध्मा', 'स्था', 'म्ना', 'दाण्', 'दृशि', 'ऋ' (अर्ति), 'सृ', 'शद्' तथा 'सद्' धातुओं के स्थान में क्रमशः पिब, जिघ्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, ऋच्छ, धौ, शीय तथा सीद आदेश हो जाते हैं।

ज्ञाजनोर्जा—शित् प्रत्यय के परे 'ज्ञा' तथा 'जन्' धातुओं के स्थान से 'जा' आदेश हो जाता है।

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः। प्वादयः क्र्यादिषु पठ्यन्ते। पूञ् पवने इत्यतः प्रभृति व्ली गतौ वृदिति यावत्केचिदिच्छन्ति। वृत्करणमेतल्ल्वादीनां प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति। अपरे तु ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति। आगणान्ताः प्वादय इति। पूञ्-पुनाति। पुनाति। लूञ्-लुनाति। स्तॄञ्-स्तृणाति। येषामागणान्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति। ज्ञाजनोर्जा इति दीर्घकरणसामर्थ्यान्न भवति। जनेरपि हि जआदेशे सति अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वेन जायत इति सिद्ध्यति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये। प्रमिणन्ति व्रतानि। हिनुमीनेति णत्वम्(१)। निगम इति किम्? प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः। मेद्यति। मेद्यतः। मेद्यन्ति। शितीत्येव—मिद्यते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परे इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति। अजुहवुः। अबिभयुः। अबिभरुः। अथ चिनुयुः, सुनुयुरित्यत्र कस्मान्न भवति? अत्र द्वे ङित्त्वे सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च। तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयङित्त्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते। यासुडाश्रयङित्त्वनिमित्तं तु न बाधते। तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यत इति ॥

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति। तरति। नयति। भवति। आर्द्धधातुके-कर्त्ता। चेता। स्तोता। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति किम्? अग्नित्वम्, अग्निकाम्यति। यदि हि प्रत्यये सङीति(२) वोच्यते, इहापि स्यात् ॥

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ८५ ॥

जागृ इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिण्णल्ङित्सु परतः। जागरयति। जागरकः। साधुजागरी। जागरंजागरम्। जागरो वर्त्तते। जागरितः। जागरितवान्। वृद्धिविषये

प्वादीनाम्—शित् प्रत्ययों के परे 'पू' आदि धातुओं को ह्रस्व हो जाता है।

मीनातेः—निगमविषयप्रयोग में शित् प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'मी' धातु को ह्रस्व हो जाता है।

मिदेर्गुणः—शित् प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'मिद्' धातु के इक् के स्थान में गुण हो जाता है।

जुसि च—जुस् प्रत्यय के परे इगन्त अङ्ग को गुण हो जाता है।

सार्वधातुकार्ध—सार्वधातुक तथा आर्धधातुक प्रत्ययों के परे इगन्त अङ्ग को गुण हो जाता है।

जाग्रोऽवि—वि (=क्विन्), चिण्, णल् तथा ङित् प्रत्ययों से भिन्न प्रत्ययों के परे 'जागृ' धातु के इक् को गुण हो जाता है।

---

(१) हिनुमीनेतिणत्वम् अयं पाठः पण्डितपत्रे नास्ति ॥

(२) सङिति प्रत्याहारः, सन्प्रत्ययस्य सकारादारभ्य महिङ्प्रत्ययस्य ङकारं यावदिति बोध्यम् (श्रीना०)।

प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति जागर्त्तेरयं गुण आरभ्यते। तस्मिन् कृते याऽत उपधाया वृद्धिः प्राप्नोति सा न भवति। यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिण्णलोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम्। अविचिण्णल्ङित्स्विति किम्। जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्-जागृविः। चिण्-अजागारि। णल्-जजागार। ङित्-जागृतः। जागृथः। वीति केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति। क्वसावपि वकारादौ गुणो न भवति-जजागृवान्। अथ अजागरुः, अहं जजागर इत्यत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति? नाप्रतिषेधात्। अविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासोऽयम्। अथवा जाग्र इति प्राप्तिरसावनन्तर्याद् विचिण्णल्ङित्सु प्रतिषिद्ध्यते। या तु जुसि च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति च प्राप्तिः सा न प्रतिषिद्ध्यते॥

पुगन्तलघूपधस्य च॥ ८६॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः गुणो भवति। पुगन्तस्य-क्लेपयति। ह्रेपयति। क्नोपयति। लघूपधस्य-भेदनम्। छेदनम्। भेत्ता। छेत्ता। प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यते इति ज्ञापितमेतत् क्नुसनोः किरकरणेन। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। हलन्ताच्चेति।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिद्ध्यति।
विध्यपेक्षे लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति॥
धातोर्नुमः कथं रञ्जेः स्यन्दिश्रन्थ्योनिपातनात्।
अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिद्ध्यतः॥
अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थं तत्कृतं भवेत्।
क्नुसनोर्यत्कृतं कित्वं ज्ञापकं स्याद्व्योर्गुणे॥

उपधात्र ह्नेव गृह्यते। ततो भिनत्तीति गुणो न भवति। अपरे पुकि अन्तः पुगन्तः, लध्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके॥ ८७॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौ पिति सार्वधातुके गुणो न भवति। नेनिजानि। अनेनिजम्। परिवेविषाणि। पर्यवेविषम्। अभ्यस्तस्येति किम्? वेदानि। अचीति किम्? नेनेक्ति। पिद्ग्रहणमुत्तरार्थम्। सार्वधातुक इति किम्? निनेज। लघूपधस्येत्येव—जुहवानि, अजुहवम्। ॐबहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्ॐ। जुजोषदिति यथा स्यात्। पस्पशाते। चाकशीति। वावशीति। यङ्लुकि छान्दसमुपधाह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम्। पस्पशात इत्यत्राभ्यासह्रस्वत्वं च। प्रकृत्यन्तराणां वा स्पशिकशिवशीनामेतानि रूपाणि॥

भूसुवोस्तिङि॥ ८८॥

भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति। अभूत्। अभूः। अभूवम्। सुवै। सुवावहै। सुवामहै। सूतेर्लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम्। सुवतिसूयत्योर्विकरणेन तिङो व्यवधानम्। विकरणस्यैव ङित्वाद् गुणाभावः सिद्धः। तिङीति किम्? भवति। सार्वधातुक

पुगन्त—सार्वधातुक तथा आर्धधातुक प्रत्ययों के परे पुगन्त तथा लघूपध अङ्ग को गुण हो जाता है।

नाभ्यस्तस्याचि—अजादि पित् सार्वधातुक प्रत्यय के परे अभ्यस्तसंज्ञक लघूपध अङ्गको गुण नहीं होता है।

बहुलम्—यह प्रतिषेध वेद में बाहुल्येन (अर्थात् अनियमित रूप में) होता है—ऐसा समझना चाहिये।

भूसुवोस्तिङि—सार्वधातुक तिङ् प्रत्यय के परे 'भु' तथा 'सू' धातुओं के इक् के स्थान में गुण नहीं होता है।

इत्येव—व्यतिभविषीष्ट। अथ बोभवीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्मान्न भवति? ज्ञापकात्। यदयं बोभूत्विति गुणाभावार्थं निपातनं करोति॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि॥ ८९॥

सार्वधातुके पितीति वर्त्तते। उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके। यौति। यौषि। यौमि। नौति। नौषि। नौमि। स्तौति। स्तौषि। स्तौमि। उत इति किम्? एति। एषि। एमि। लुकीति किम्? सुनोति। सुनोषि। सुनोमि। हलीति किम्? यवानि। रवाणि। पितीत्येव—युतः, रुतः। अपि स्तुयाद्राजानमित्यत्र हि ङिच्च पिन्न भवतीति पित्वप्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः। नाऽभ्यस्तस्येतदिहानुवर्त्तते योयोति इत्येवमाद्यर्थम्॥

ऊर्णोतेर्विभाषा॥ ९०॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके। प्रोर्णौति। प्रोर्णोति। प्रोर्णौषि। प्रोर्णोषि। प्रोर्णौमि। प्रोर्णोमि। हलीत्येव—प्रोर्णवानि॥

गुणोऽपृक्ते॥ ९१॥

ऊर्णोतेर्धातोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति। प्रौर्णोत्। प्रौर्णोः। हलीति वर्त्तमाने यदपृक्तग्रहणं क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते भवत्येषा परिभाषा—यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति॥

तृणह इम्॥ ९२॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके। तृणेढि। तृणेक्षि। तृणेह्मि। अतृणेट्। वर्णाश्रयेऽप्यत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते। हलीति किम्? तृणहानि। पितीत्येव। तृण्ढ(१)। तृणह इत्यागतश्नम्को गृह्यते, श्नमि कृते इमागमो यथा स्यादिति॥

ब्रुव ईट्॥ ९३॥

ब्रू इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति। ब्रवीति। ब्रवीषि। ब्रवीमि। अब्रवीत्। हलीत्येव—ब्रवाणि। पितीत्येव—ब्रूतः॥

यङो वा॥ ९४॥

यङ उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा। शाकुनिको लालपीति। दुन्दुभिर्वावदीति। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां आविवेश। न च

उतो वृद्धिः—हलादि पित् सार्वधातुक प्रत्यय का यदि लुक् हो जाय तो उसके परे उकारान्त अङ्ग को वृद्धि हो जाती है।

ऊर्णोतेः—हलादि पित् सार्वधातुक के परे 'ऊर्णुञ्' धातु के इक् को विकल्प से वृद्धि हो जाती है।

गुणोऽपृक्ते—अपृक्तसंज्ञक हलादि पित् सार्वधातुक प्रत्यय के परे 'ऊर्णुञ्' धातु के इक् के स्थान में गुण हो जाता है।

तृणह इम्—हलादि पित् सार्वधातुक प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक 'तृणह' शब्द को इम् का आगम हो जाता है।

ब्रुव ईट्—'ब्रू' से परवर्त्ती हलादि पित् सार्वधातुक प्रत्ययों को ईट् का आगम हो जाता है।

यङो वा—'यङ्' से परवर्त्ती हलादि पित् सार्वधातुक प्रत्ययों को विकल्प से ईट् का आगम होता है।

---

(१) तृण्ढ इति युक्तं पदमञ्जरीदर्शनात्।

भवति वर्वर्त्ति चक्रम् । वर्वर्मि । हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्योदाहरणम् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥

तु इति सौत्रोऽयं धातुः । रु शब्दे । ष्टुञ् स्तुतौ । शम उपशमे । अम गत्यादिषु । इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति । उत्तौति । उत्तवीति । उपरौति । उपरवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति । शाम्यध्वम् । शमीध्वम् । अभ्यमति । अभ्यमीति । आपिशम्यमोर्बहुलं छन्दसीति विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं सम्भवति । आपिशलास्तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकासुच्छन्दसीति पठन्ति । तत्र सर्वेषामेव छन्दसि विषये विधिरयं भवति । सार्वधातुक इति वर्त्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम्—स्तुवीत, शमीध्वमित्यत्रापि यथा स्यादिति ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ९६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । अस्तेः—आसीत् । आसीः । सिजन्तात्—अकार्षीत् । असावीत्(१) । अपृक्त इति किम् ? अस्ति । अकार्षम् । आडिभुवोरीटि प्रतिषेध इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधादिह न भवति—आत्थ, अभूदिति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं छन्दसि विषये । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रियापदम् । अहरेवासीन्न रात्रिः । सिचः खल्वपि—गोभिरक्षाः प्रत्यञ्चमत्साः । अभैषीर्मा पुत्रकेति च भवति, छान्दसत्वात् माङ्योगेऽप्यडागमो भवति । अक्षा, अत्सा इति सिच इडभावः ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ९८ ॥

रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति । अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्राणीत् । प्राणीः । अजक्षीत् । अजक्षीः । पञ्चभ्य इति किम् ? अजागर्भवान् । अपृक्तस्येत्येव—रोदिति ॥

अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ ९९ ॥

रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्यगालवयोर्मतेन । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । अश्वसत् । अश्वसः । प्राणत् । प्राणः । अजक्षत् । अजक्षः । गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थम् ॥

तुरुस्तु—'तु', 'रु' स्तु', 'शम' 'तथा 'अम' धातुओं से उत्तरवर्ती हलादि पित् सार्वधातुक को विकल्प से ईट् का आगम होता है।

अस्ति—अङ्गसंज्ञक 'अस्' धातु तथा सिजन्त धातुओं से परवर्त्ती अपृक्तसंज्ञक आर्धधातुक प्रत्ययों को ईट् का आगम हो जाता है।

बहुलम्—उपर्युक्त ईडागम छन्दोविषय में बाहुल्येन होता है।

रुदश्च—'रुद्' आदि पाँच धातुओं से परवर्त्ती अपृक्तसंज्ञक हलादि सार्वधातुक प्रत्ययों को ईट् का आगम हो जाता है।

अड्गार्ग्य—गार्ग्य तथा गालव आचार्यों के मतानुसार 'रुद्' आदि पाँच धातुओं से परवर्त्ती अपृक्तसंज्ञक हलादि सार्वधातुक प्रत्ययों को अट् का आगम होता है।

---

(१) अपावीत्, अलावीत् इत्यधिकं क्वचित्।

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अत्ति । अत्सि ॥

अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यञादौ सार्वधातुके परतः । पचामि । पचावः । पचामः । पचयामि । पचयावः । पचयामः । अत इति किम् ? चिनुवः । चिनुमः । यञीति किम् ? पचतः । पचथः । सार्वधातुक इत्येव । अङ्गना, केशवः । केचिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां भववानिति क्त्वतां सार्वधातुकदीर्घो न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घो यञीत्यनुवर्त्तते । सुपि च यञादौ परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । वृक्षाय । प्लक्षाय । वृक्षाभ्याम् । प्लक्षाभ्याम् । अत इत्येव । अग्निभ्याम्(१) । यञीत्येव । वृक्षस्य । प्लक्षस्य ॥

बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने झलादौ सुपि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षेभ्यः । प्लक्षेभ्यः । वृक्षेषु । प्लक्षेषु । बहुवचन इति किम् ? वृक्षाभ्याम् । प्लक्षाभ्याम् । झलीति किम् ? वृक्षाणाम् । सुपीत्येव । यजध्वम् । पचध्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

ओसि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षयोः स्वम् । प्लक्षयोः स्वम् । वृक्षयोर्निधेहि । प्लक्षयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥

आङिति पूर्वाचार्यनिर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्नाऽऽङि परतश्चकारादोसि च आबन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । खट्वया । मालया । खट्वयोः । मालयोः । बहुराजया । कारीषगन्ध्यया । बहुराजयोः । कारीषगन्ध्ययोः । आप इति पितो ग्रहणं किम् ? कीलालपा ब्राह्मणेन । कीलालपोर्ब्राह्मणकुलयोः । ङ्याब्ग्रहणे दीर्घग्रहणमिति वचनादिह न भवति—अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

अदः—भक्षणार्थक 'अद' धातुसे परवर्ती अपृक्तसंज्ञक हलादि सार्वधातुक प्रत्ययों को सब आचार्यों के मत में अट् का आगम हो जाता है ।

अतो दीर्घः—यञादि सार्वधातुक प्रत्ययों के परे अकारान्त अङ्ग को दीर्घ हो जाता है ।

सुपि च—यञादि सुप् प्रत्ययों के परे भी अदन्त अङ्ग को दीर्घ हो जाता है ।

बहुवचने—बहुवचन के झलादि सुप् प्रत्ययों के परे अकारान्त अङ्ग को एकारादेश हो जाता है ।

ओसि—ओस् प्रत्यय के परे भी अकारान्त अङ्ग को एकारादेश हो जाता है ।

आङि—(तृतीया एकवचन) आङ् तथा ओस् के परे भी आबन्त अङ्ग को एकारादेश हो जाता है ।

सम्बुद्धौ—सम्बुद्धि (सम्बोधन प्रथमा-एकवचन) के परे भी आबन्त अङ्ग को एकारादेश हो जाता है ।

---

(१) वायुभ्यामित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति । हे खट्वे । हे बहुराजे । हे कारीषगन्ध्ये ॥

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । नद्याः खल्वपि-हे कुमारि । हे शार्ङ्गरवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे पौरबन्धु । ॐडलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । ॐछन्दसि वेति वक्तव्यम्ॐ । हे अम्बाड । हे अम्बाडे । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे अम्बिके । ॐतलो ह्रस्वो वा ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यम्ॐ । देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे देवत । हे देवते । छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते । ॐमातॄणां मातच् पुत्त्रार्थमर्हतेॐ । मातॄणां मातजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ, पुत्त्राय पुत्त्रमभिधातुं, कीदृशाय ? अर्हते । मात्रा व्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाद्यः पुत्त्रस्तदर्थम् । हे गार्गीमात । नद्यृतश्चेति समासान्तापवादो मातजादेशः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अग्ने । हे वायो । हे बटो(१) । हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति । यदि गुण इष्टः स्यात्, अम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोर्गुण इत्येवं ब्रूयात् ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अग्नयः । वायवः । पटवः । धेनवः । बुद्धयः । ॐजसादिषु छन्दसि वावचनम्ॐ । प्राक् णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येतस्मादितः प्रकरणात् प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पश्वे भृत्यः किकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णा दर्वि । पूर्णा दर्वी । अधाशतक्रत्वः । शतक्रतवः । पश्वे भृत्यः । पशवे भृत्यः । किकिदीव्या । किकिदीविना ॥

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्त्तते । ऋकारान्तस्याङ्गस्य ङौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो भवति ।

अम्बार्थ—अम्बार्थक (माता का वाचक) अङ्गसंज्ञक तथा नदीसंज्ञकान्त शब्दों को सम्बुद्धिसंज्ञक प्रत्यय के परे ह्रस्वादेश हो जाता है ।

डलकवतीनाम्—डकारान्त, लकारान्त तथा ककारान्त अम्बार्थक अङ्ग के ह्रस्वादेश का प्रतिषेध प्रतिपाद्य है ।

छन्दसि—उक्त प्रतिषेध का प्रतिपादन वेद में विकल्प से अवगन्तव्य है ।

तलः—ङि तथा सम्बुद्धि के परे तल् (ता) के स्थान में विकल्प से ह्रस्व का विधान भी अवगन्तव्य है ।

मातॄणाम्—अत्यन्त प्रिय होने के कारण माता के साथ-साथ उल्लिखित पुत्र से परवर्त्ती मातृशब्द को मातच् आदेश समझना चाहिए ।

ह्रस्वस्य—सम्बुद्धिप्रत्यय के परे ह्रस्वान्त अङ्ग को गुण हो जाता है ।

जसि च—जस् प्रत्यय के परे भी ह्रस्वान्त अङ्ग को गुण हो जाता है ।

जसादिषु—यहाँ से लेकर "णौ चङि" से पूर्व की विधियाँ वेद में विकल्प से प्रवृत्त होती हैं ।

ऋतो ङि—ङिप्रत्यय तथा सर्वनामस्थान प्रत्ययों के परे ऋकारान्त अङ्ग को गुण हो जाता है ।

---

(१) हे पटो इति पाठान्तरं पडितपत्रे ।

ङौ-मातरि। पितरि। भ्रातरि। कर्त्तरि। सर्वनामस्थाने-कर्त्तारौ। कर्त्तारः। मातरौ। पितरौ। भ्रातरौ(१)॥

घेर्ङिति ॥ १११ ॥

घ्यन्तस्याङ्गस्य ङिति प्रत्यये परतो गुणो भवति। अग्नये। वायवे। अग्नेरागच्छति। वायोरागच्छति। अग्नेः स्वम्। वायोः स्वम्। घेरिति किम्? पत्ये। ङितीति किम्? अग्निभ्याम्। सुपीत्येव—पट्वी। कुरुतः॥

आण् नद्याः ॥ ११२ ॥

नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्याडागमो भवति। कुमार्यै। ब्रह्मबन्ध्वै। कुमार्याः। ब्रह्मबन्ध्वाः॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति। खट्वायै। बहुराजायै। कारीषगन्ध्यायै। खट्वायाः। बहुराजायाः। कारीषगन्ध्यायाः। अतिखट्वायेत्यत्राकृते दीर्घे ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वचनाद्याडागमो न भवति। कृते तु लाक्षणिकत्वात्॥

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च भवति। सर्वस्यै। विश्वस्यै। यस्यै। तस्यै। कस्यै। अन्यस्यै। सर्वस्याः। विश्वस्याः। यस्याः। तस्याः। कस्याः। अन्यस्याः। आप इत्येव। भवते। भवति॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडागमो भवति। द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। तृतीयस्यै। तृतीयायै॥

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्तान्नीत्येतस्माच्चोत्तरस्य ङेरामित्ययमादेशो भवति। कुमार्याम्। गौर्याम्। ब्रह्मबन्ध्वाम्। धीबन्ध्वाम्। आपः-खट्वायाम्। बहुराजायाम्। कारीषगन्ध्यायाम्। नी-राजन्याम्। सेनान्याम्(२)॥

घेर्ङिति—घिसंज्ञकान्त अङ्गसंज्ञक को ङित् प्रत्ययों के परे गुण हो जाता है।

आण्नद्याः—नदीसंज्ञकान्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती ङित् प्रत्ययों को आट् का आगम हो जाता है।

याडापः—आबन्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती ङित् प्रत्ययों को याट् का आगम हो जाता है।

सर्वनाम्नः—सर्वनामस्थानसंज्ञक आबन्त अङ्ग से उत्तरवर्त्ती ङित् प्रत्ययों को स्याट् का आगम तथा आबन्त अङ्ग को ह्रस्वादेश भी हो जाता है।

विभाषा—द्वितीया तथा तृतीया से उत्तरवर्त्ती ङित् प्रत्ययों को विकल्प से स्याट् का आगम होता है।

ङेराम्नद्याम्—नदीसंज्ञकान्त, आबन्त तथा नी शब्दों से उत्तरवर्त्ती ङिप्रत्यय को आम् आदेश हो जाता है।

---

(१) तपरकरणं मुखसुखार्थमित्यधिकं क्वचित्।

(२) ग्रामण्यामिति पुस्तकान्तरेऽधिकम्।

इदुद्भ्याम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य ङेरामादेशो भवति । कृत्याम् । धेन्वाम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौकारादेशो भवति । यन्न नदीसंज्ञं नापि घिसंज्ञमिकारान्तं तदिहोदाहरणम् । सख्यौ । पत्यौ ॥

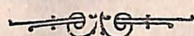
अच्च घेः ॥ ११९ ॥

औदिति वर्त्तते । घिसंज्ञकादुत्तरस्य ङेरौकारादेशो भवति ,तस्य च घेरकारादेशो भवति । अग्नौ । वायौ । कृतौ । धेनौ । पटौ । अदिति तपरकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम् । औदच्च घेरिति येषामेकमेवेदं सूत्रं ते प्रधानशिष्टमिदुद्भ्यामौत्वं वर्णयन्ति । अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेरुत्तरस्याङो नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । पटुना । पुंसि इति नोक्तमसुना ब्राह्मणकुलेन । अस्त्रियामिति किम् ? कृत्या । धेन्वा ॥

इति श्रीवामनकृतायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

इदुद्भ्याम्—नदीसंज्ञक इकार तथा उकार से उत्तरवर्त्ती ङिप्रत्यय के स्थान में आम् आदेश हो जाता है ।

औत्—इत् तथा उत् से उत्तरवर्त्ती ङिप्रत्यय के स्थान में औ आदेश हो जाता है ।

अच्च घेः—घिसंज्ञक शब्द से परवर्त्ती ङिप्रत्यय को औकार और घिसंज्ञक को अकार आदेश हो जाते हैं ।

आङो ना—स्त्रीलिङ्ग को छोड़कर घिसंज्ञक से परवर्त्ती आङ् (तृ० ए० व०) के स्थान में ना आदेश हो जाता है ।

सप्तमाध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति वर्त्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति । अचीकरत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपठत् । अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्वत्वयोः प्राप्तयोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वं, तत्र कृते द्विर्वचनम् । इह तु मा भवानटिटदिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विवचनं प्राप्नोति । तथा सति ह्रस्वभाविनोऽङ्गस्याकारस्योपधात्वं विहतमिति ह्रस्वो न स्यात् ? नैष दोषः । ओणेर्ऋदित्करणं ज्ञापकं नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेव बाध्यत इति । णाविति किम् ? चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमानेऽलीलवदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गामपि वृद्धिमादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुको बाधः स्यात् । अपीपचदित्येवमादौ तु नैव स्यात् । चङीति किम् ? कारयति । हारयति । उपधाया इति किम् ? अचकाङ्क्षत् । अववाञ्छत् । तदेतदुपधाग्रहणमुत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थं येन नाव्यवधानमित्येतन्नाश्रयितव्यमिति । *उपधाह्रस्वत्वे णेणिच्युपसंख्यानम्* (१) । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन । योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावेनाऽग्लोपित्वादङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति ? व्याकृतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासेर्ऋदितां च णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति । अग्लोपिनां तावत्-मालामाख्यत् अममालत् । मातरमाख्यत् अममातत् । राजानमतिक्रान्तवान् अत्यरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवान् अन्वलुलोमत् । अगेव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धम् । हलचोरादेशे तु न सिद्धयतीति तदर्थमेतद्वचनम् । शासेः-अशशासत् । ऋदिताम्-बाधृ-अबबाधत् । याचृ-अययाचत् । ढौकृ-अडुढौकत् ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

भ्राज भास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् । भ्राज-अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् । भास-अबीभसत् । अबभासत् । भाष-

---

णौ चङ्युपधायाः—चङ् प्रत्यय हो बाद में जिसके ऐसे णि प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक की उपधा को ह्रस्व आदेश हो जाता है।

उपधाह्रस्वत्वे—णिजन्त से विहित णिच् के परे भी उपधाह्रस्व का विधान समझना चाहिए।

नाग्लोपि—चङ् प्रत्यय हो पर में जिसके ऐसे णि प्रत्यय के परे जिन अङ्गसंज्ञकों के अक् का लोप हुआ हो उनकी, और 'शास्' धातु एवं ऋदित धातुओं की उपधा को ह्रस्वादेश नहीं होता है।

भ्राजभास—चङ्प्रत्यय हो पर में जिसके ऐसे णि प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'भ्राज', 'भास', 'भाष', 'दीप', 'जीव', 'मील' तथा 'पीड' शब्दों (धातुओं) की उपधा को विकल्प से ह्रस्वादेश हो जाता है।

---

(१) णौ णिच्युपसंख्यानमिति पाठान्तरम् । णौ परतो यो णिस्तस्मिन् इत्यर्थः ॥

अबीभषत्। अबभाषत्। दीप-अदीदिपत्। अदिदीपत्। जीव-अजीजिवत्। अजिजीवत्। मील-अमीमिलत्। अमिमीलत्। पीड-अपीपिडत्। अपिपीडत्। भ्राजभासोऋंदिस्करणमपाणिनीयम्। ॐकाण्यादीनां वेति वक्तव्यम्ॐ। अचीकणत्। अचकाणत्। अवीवणत्। अववाणत्।

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारादेशो भवति। अपीप्यत्। अपीप्यताम्। अपीप्यन्। उपधालोपे कृते ओः पुयण्ज्वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति। अतिष्ठिपत्। अतिष्ठिपताम्। अतिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति। अजिघ्रिपत्। अतिघ्रिपताम्। अजिघ्रिपन्। अजिघ्रपत्। अजिघ्रपताम्। अजिघ्रपन् ॥

उर्ऋत् ॥ ७ ॥

णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति। इररारामपवादः। इर्-अचिकीर्त्तत्। अचीकृतत्। अर्—अववर्त्तत्। अवीवृतत्। आर्-अममार्जत्। अमीमृजत्। वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो बाध्यन्ते। तपरकरणं दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात् अचीकृतदिति। न चायं भाव्यमानः, किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति नित्यम्। अवीवृधत् पुरोडाशेन। अवीवृधताम्। अवीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयतेरङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति। अवदिग्ये। अवदिग्याते। अवदि-

---

काण्यादीनाम्—'काणि' आदि धातुओं की उपधा को उपर्युक्त ह्रस्वादेश विकल्प से समझना चाहिए।

लोपः—चङ्परक णि प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'पिब' धातु (पा धातु) की उपधा का लोप तथा अभ्याससंज्ञक को ईकारादेश हो जाता है।

तिष्ठतेरित्—चङ्परक णिप्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'स्था' धातु को उपधा को इकार आदेश हो जाता है।

जिघ्रतेर्वा—चङ्परक णि प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'घ्रा' धातु की उपधा को विकल्प से इकारादेश होता है।

उर्ऋत्—चङ्परक णि प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक धातु के उपधाभूत ऋकार के स्थान में विकल्प से ऋत् आदेश हो जाता है।

नित्यम्—किन्तु छन्दोविषय में चङ्परक णिप्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक धातु के उपधास्थानीय ऋकार के स्थान में नित्य ऋत् आदेश हो जाता है।

दयतेर्दिगि—लिट् के परे अङ्गसंज्ञक 'दय' धातुको दिगि आदेश हो जाता है।

ग्यिरे। दयतेरिति दीङो ग्रहणं न तु दय दान इत्यस्य। तस्य हि लिटयाम् विहितः। दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यते ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः। स्वृ-सस्वरतुः। सस्वरुः। ध्वृ-दध्वरतुः। दध्वरुः। स्मृ-सस्मरतुः। सस्मरुः। ऋत इति किम्? चिक्षियतुः। चिक्षियुः। संयोगादेरिति किम्? चक्रतुः। चक्रुः। प्रतिषेधविषयेऽपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः। वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते। सस्वार। सस्मार। लिटीत्येव। स्मृतः। स्मृतवान्। ॐसंयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थं कर्त्तव्यम्ॐ। संचस्करतुः, संचस्करुः इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्यत्र दर्शने लिटि कृते तदाश्रये च द्विर्वचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यडभ्यासव्यवायेऽपीति सुट् क्रियते। एवञ्च कृत्वा संस्कृषीष्ट, उपस्कृषीष्टेत्यत्र सुतो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादृतश्च संयोगादेरिति इडागमो न भवति ॥

ऋच्छत्यॄताम् ॥ ११ ॥

ऋच्छतेरङ्गस्य ऋइत्येतस्य ऋकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति। ऋच्छ-आनर्च्छ। आनर्च्छतुः। आनर्च्छुः। ऋ-आर। आरतुः। आरुः। ऋकारान्तानाम्-निचकरतुः। निचकरुः। निजगरतुः। निजगरुः। ऋच्छेरलघूपधत्वादप्राप्तो गुणो विधीयते। ऋतां तु प्रतिषिद्धः। वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते-निचकार, निजगार ॥

शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शॄ दॄ पॄ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति। विशश्रतुः। विशश्रुः। विशशरतुः। विशशरुः। विदद्रतुः। विदद्रुः। विददरतुः। विददरुः। निपप्रतुः। निपप्रुः। निपपरतुः। निपपरुः। ह्रस्ववचनमित्वोत्वनिवृत्त्यर्थम्। केचिदेतत् सूत्रं प्रत्याचक्षते। श्रा पाके, द्रा कुत्सायां, प्रा पूरणे इत्येतेषामनेकार्था धातव इति शॄदॄप्रामर्थे वर्तमानानां विशश्रतुः, विशश्रुः, विदद्रुः, निपप्रतुः, निपप्रुः इत्येतानि रूपाणि साधयन्ति। तथाच सति क्सौ विशश्रवानित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

केऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो भवति। ज्ञका। कुमारिका। किशोरिका। अण इति किम्? गोका। नौका। राका, धाकेत्यत्र उणादयो बहुलमिति ह्रस्वो न भवति। न कपीतिप्रतिषेधसामर्थ्यात् कनोऽपि सानुबन्धकस्य ग्रहणमिह भवति ॥

ऋतश्च—संयोग हो आदि में जिसके ऐसे ऋकारान्त अङ्गसंज्ञक को लिट् के परे गुण हो जाता है।

संयोगादेः—संयोगादि ऋकारान्त अङ्ग को गुणादेश के विधान के प्रसङ्ग में 'कृञ्' धातु के समादेश के लिए संयोगोपध ऋकारान्त का भी ग्रहण अवगन्तव्य है।

ऋच्छत्यॄताम्—अङ्गसंज्ञक 'ऋच्छ' के ऋ तथा ऋकारान्त धातुओं को लिट् के परे गुण आदेश हो जाता है।

शॄदॄप्राम्—अङ्गसंज्ञक 'शॄ', 'दॄ' तथा 'पॄ' धातुओं को लिट् के परे विकल्प से ह्रस्व आदेश हो जाता है।

केऽणः—क प्रत्यय के परे अण् के स्थान में ह्रस्व आदेश हो जाता है।

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुकुमारीकः । बहुवधूकः । बहुलक्ष्मीकः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति । समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्तसमासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोऽन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुखट्वकः । बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुमालाकः ॥

ऋदृशोऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च अङि परतो गुणो भवति । शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत् । अहं तेभ्योऽकरं नमः । असरत् । आरत् जरा । दृशेः-अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥

अस्यतेस्थुक् ॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्गस्य थुगागमो भवत्यङि परतः । आस्थत् । आस्थताम् । आस्थन् ॥

श्वयतेरः ॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपप्तत् । अपप्तताम् । अपप्तन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य अङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचतात् । अवोचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङोऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेते । शयाते । शेरते । सार्वधातुक इति किम् ? शिश्ये ॥

अयङ् यि क्ङिति ॥ २२ ॥

शीङोऽङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् ? शिश्ये । क्ङितीति किम् ? शेयम् ॥

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

न कपि—कप् प्रत्यय के परे अण् के स्थान में ह्रस्व आदेश नहीं होता है ।

आपोऽन्य—कप् प्रत्यय के परे आबन्त अङ्ग को ह्रस्व आदेश विकल्प से होता है ।

ऋदृशोऽङि—अङ् के परे 'ऋ' तथा 'दृश्' धातुओं के स्थान में गुण आदेश हो जाता है ।

अस्यतेस्थुक्—अङ् के परे 'अस्' धातु को थुक् का आगम हो जाता है ।

श्वयतेरः—अङ् के परे अङ्गसंज्ञक 'श्वि' धातु को अकारादेश हो जाता है ।

पतः पुम्—अङ् के परे 'पत्' धातु को पुम् का आगम हो जाता है ।

वच उम्—अङ् के परे अङ्गसंज्ञक 'वच्' धातु को उम् का आगम हो जाता है ।

शीङः—सार्वधातुक प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक 'शीङ्' धातु को गुणादेश हो जाता है ।

अयङ्—यकारादि कित् अथवा ङित् प्रत्ययों के परे अङ्गसंज्ञक 'शीङ्' धातु को अयङ् आदेश हो जाता है ।

उपसर्गात्—यकारादि कित् अथवा ङित् प्रत्ययों के परे उपसर्ग से उत्तरवर्ती अङ्गसंज्ञक 'ऊह्' धातु को ह्रस्व हो जाता है ।

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः। समुह्यते। समुह्य गतः। अभ्युह्यते। अभ्युह्य गतः। उपसर्गादिति किम्? ऊह्यते। ऊहतेरिति किम्? समीह्यते। यीत्येव। समूहितम्। क्ङितीत्येव। अभ्यूह्योऽयमर्थः। अण इत्येव। आ ऊह्यते ओह्यते। समोह्यते॥

एतेर्लिङि॥ २४॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ क्ङिति परतो ह्रस्वो भवति। उदियात्। समियात्। अन्वियात्। आशिषि लिङि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वोऽनेन भवति। उपसर्गादित्येव—ईयात्। अणइत्येव—आ+ईयात्-एयात्। समेयात्॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः॥ २५॥

अकृद्यकारे असार्वधातुकयकारे च क्ङिति परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति। भृशायते। सुखायते। दुःखायते। चीयते। चेचीयते। स्तूयते। तोष्टूयते। चीयात्। स्तूयात्। अकृदिति किम्? प्रकृत्य। प्रहृत्य। परत्वाद्दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात्। असार्वधातुक इति किम्? चिनुयात्। सुनुयात्। क्ङितीत्येव। उरुया। धृष्णुया॥

च्वौ च॥ २६॥

च्विप्रत्यये परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति। शुचीकरोति। शुचीभवति। शुचीस्यात्। पटूकरोति। पटूभवति। पटूस्यात्।

रीङ् ऋतः॥ २७॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परतो रीङित्ययमादेशो भवति। मात्रीयति। मात्रीयते। पित्रीयति। पित्रीयते। चेक्रीयते। मात्रीभूतः। क्ङितीत्येतन्निवृत्तम्, तेनेहापि भवति-पितुरागतं पित्र्यम्। ऋत इति तपरकरणं किम्? चेकीर्यते। निजेगिल्यते॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु॥ २८॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति। श-आद्रियते। आध्रियते। यक्-क्रियते। ह्रियते। लिङ-क्रियात्। ह्रियात्। असार्वधातुक इत्येव। बिभृयात्। यीत्येव। कृषीष्ट। हृषीष्ट॥

गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः॥ २९॥

ऋतो यकि लिङि इति वर्त्तते। श इत्यत्रासंभवान्नानुवर्त्तते। गुणो भवत्यर्त्तेः संयोगा-

---

एतेर्लिङि—लिङ्स्थानीय यकारादि कित् तथा ङित् प्रत्ययों के परे उपसर्ग से परवर्ती अङ्गसंज्ञक 'इण्' धातु को ह्रस्व हो जाता है।

अकृत्—कृत् तथा सार्वधातुक से भिन्न यकारादि कित् तथा ङित् प्रत्ययों के पर अजन्त अङ्ग को दीर्घ हो जाता है।

च्वौ च—च्वि प्रत्यय के परे भी अजन्त अङ्ग को दीर्घ हो जाता है।

रीङ्—कृत् तथा सार्वधातुक से भिन्न यकारादि तथा च्वि प्रत्ययों के परे ऋकारान्त अङ्ग को रीङ् आदेश हो जाता है।

रिङ्—सार्वधातुकभिन्न यकारादि लिङ् तथा श एवम् यक् प्रत्ययों के परे ऋकारान्त अङ्ग को रिङ् आदेश हो जाता है।

गुणोऽर्ति—सार्वधातुकभिन्न यकारादि लिङ् तथा यक् प्रत्ययों के परे 'ऋ' धातु तथा संयोगादि ऋकारान्त धातुओं को गुणादेश हो जाता हैं।

दीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादावसार्वधातुके । अर्यते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह संस्क्रियते, संस्क्रियादिति सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणो न प्रवर्त्तते । यीत्येव । स्वृषीष्ट । ध्वृषीष्ट । असार्वधातुक इत्येव । इयृयात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतः अर्त्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणो भवति । अरार्यते । सास्वर्यते । दाध्वर्यते । सास्मर्यते । अर्त्तेरव्यर्थ्यूर्णोतीनामुपसंख्यानमिति यङ् । नन्द्राः संयोगादय इति द्विर्वचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥ *हन्तेर्हिंसायां यङि ध्नीभावो वक्तव्यः* । जेघ्नीयते । हिंसायामिति किम् ? जङ्घन्यते ॥

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥

घ्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥

अस्य च्वौ ॥ ३२ ॥

ई इति वर्त्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्वौ परत ईकारादेशो भवति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वर्त्तते । क्यचि परतोऽवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति । पुत्रीयति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इत्यस्यापवादः । पृथग् योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्द्ध इत्येतेष्वर्थेषु । अशनायेत्यशनशब्दस्यात्वं क्यचि । अशनायतीति भवति बुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्येवान्यत्र । उदन्येति उदकशब्दस्य उदन्नादेशो निपात्यते । उदन्यतीति भवति पिपासा चेत् । उदकीयतीत्येवान्यत्र । धनायेति धनशब्दस्यात्वं निपात्यते । धनायतीति भवति गर्द्धश्चेत् । धनीयतीत्येवान्यत्र ॥

न च्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तन्न भवति । किं चोक्तम् ?

यङि च—यङ् प्रत्यय के परे भी 'ऋ' धातु तथा संयोगादि ऋदन्त धातु को गुणादेश हो जाता है ।

हन्तेः—हिंसा अर्थ में प्रयुक्त 'हन्' धातु को यङ् प्रत्यय के परे घ्नी आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए ।

ई घ्राध्मोः—यङ् प्रत्यय के परे 'घ्रा' तथा 'ध्मा' धातुओं को ईकार आदेश हो जाता है ।

अस्य—च्वि प्रत्यय के परे अवर्णान्त अङ्ग को ईकार आदेश हो जाता है ।

क्यचि—क्यच् प्रत्यय के परे भी अवर्णान्त अङ्ग को ईकार आदेश हो जाता है ।

अशनायोदन्य—बुभुक्षा, पिपासा तथा गर्ध (लोभ) अर्थों में क्रमशः अशनाय, उदन्य तथा धनाय शब्दों का निपातन होता है ।

न छन्दस्य—पुत्रशब्दभिन्न अवर्णान्त अङ्ग को क्यच् के परे विहित कोई भी कार्य नहीं होता है यदि प्रयोग वैदिक हो तो ।

दीर्घत्वमीत्वं च। मित्रयुः। (१)संस्वेदयुः। देवाञ्जिगाति सुम्नयुः। अपुत्रस्येति किम्? पुत्रीयन्तः सुदानवः। ॐअपुत्रादीनामिति वक्तव्यम्ॐ। जनीयन्तोऽन्वग्रवः॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति॥ ३६॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि छन्दसि निपात्यन्ते। दुष्ट शब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते। अवियेना दुरस्युः। दुष्टीयतीति प्राप्ते। द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावो निपात्यते। द्रविणस्युर्विपन्यया। द्रविणीयतीति प्राप्ते। वृषशब्दस्य वृषण्भावो निपात्यते। वृषण्यति। वृषीयतीति प्राप्ते। रिष्टशब्दस्य रिषण्भावो निपात्यते। रिषण्यति। रिष्टीयतीति प्राप्ते॥

अश्वाघस्यात्॥ ३७॥

अश्व अघ इत्येतयोः क्यचि परतश्छन्दसि विषये आकारादेशो भवति। अश्वायन्तो मघवन्। मा त्वा वृका अघायवो विदन्। एतदेवात्ववचनं ज्ञापकम्—न च्छन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके॥ ३८॥

देव सुम्न इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके। देवायन्तो यजमानाय। सुम्नायन्तो हवामहे। यजुषीति किम्? देवाञ्जिगाय सुम्नयुः। काठक इति किम्? सुम्नयुरिदमासीत्॥

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः॥ ३९॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति ऋचि विषये। कवि—कव्यन्तः सुमनसः। अध्वर—अध्वर्यन्तः। पृतना—पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति॥

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति॥ ४०॥

द्यति स्यति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः। द्यति—निर्दितः। निर्दितवान्। स्यति—अवसितः। अवसितवान्। मा—मितः। मितवान्। स्था—स्थितः। स्थितवान्। तीति किम्? अवदाय। कितीति किम्? अवदाता॥

शाछोरन्यतरस्याम्॥ ४१॥

अपुत्रादीनाम्—उक्त सूत्र में अपुत्र शब्द का पुत्रादि-भिन्न अर्थ करना चाहिए।

दुरस्युः—दुरस्युः, द्रविणस्युः, वृषण्यति तथा रिषण्यति—ये शब्द वेद में निपातित हैं।

अश्वाघस्यात्—छन्दोविषय में क्यच् प्रत्यय के परे अश्व तथा अघ शब्दों को आकारादेश हो जाता है।

देव—कठप्रोक्त यजुर्वेद के प्रयोग में देव तथा सुम्न शब्दों को क्यच् प्रत्यय के परे आकारादेश हो जाता है।

कव्यध्वर—ऋग्वेद के प्रयोग में क्यच् प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक कवि, अध्वर तथा पृतना शब्दों का लोप हो जाता है।

द्यतिस्यति—तकारादि कित् प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'द्यति', 'स्यति', 'मा' तथा 'स्था' को इकारादेश हो जाता है।

शाछोः—तकारादि कित् प्रत्यय के परे 'शा' तथा 'छा' धातुओं को विकल्प से इकारादेश हो जाता है।

---

(१) पुत्रयुः इति पण्डितपत्रे पाठः। स च चिन्त्यः, सूत्रे तस्य वर्जितत्वात्।

शा छा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति। शा-निशितम्। निशातम्। निशितवान्। निशातवान्। छा-अवच्छितम्। अवच्छातम्। अवच्छितवान्। अवच्छातवान्। ॐश्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम्ॐ। संशितो ब्राह्मणः। संशितव्रत इत्यर्थः। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम्॥

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः॥

दधातेर्हिः॥ ४२॥

दधातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः। हितः। हितवान्। हित्वा॥

जहातेश्च क्त्वि॥ ४३॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परतः। हित्वा राज्यं वनं गतः। हित्वा गच्छति। जहातेर्निर्देशाज्जिहीतेर्न भवति-हात्वा॥

विभाषा छन्दसि॥ ४४॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये क्त्वाप्रत्यये परतः। हित्वा शरीरं यातव्यम्। हात्वा(१)॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च॥ ४५॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते। तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य दधातेः क्त्वाप्रत्यये इत्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते। गर्भं माता सुधितम्। सुहितमिति प्राप्ते। वसुधितमग्नौ जुहोति। वसुहितमिति प्राप्ते। नेमधिता बाधन्ते। नेमहिता इति प्राप्ते। धिष्वेति लोण्मध्यमैकवचने दधातेरित्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य द्विर्वचनाभावश्च निपात्यते। धिष्व सोमम्। धत्स्वेति प्राप्ते। धिषीयेति आशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमैकवचने दधातेरित्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते। धिषीयेति। धासीयेति प्राप्ते॥

दो दद् घोः॥ ४६॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः। दत्तः। दत्तवान्। दत्तिः। द इति किम्? धीतः। धीतवान्। धेट एतद्रूपम्। घोरिति

श्यतेरित्वम्—व्रत अर्थ में 'शा' को इत्व नित्य होता है—ऐसा प्रतिपादन करना चाहिए।

दधातेर्हिः—तकारादि कित् प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'धा' धातु के स्थान में हि आदेश हो जाता है।

जहातेश्च—क्त्वा प्रत्यय के परे 'हा' धातु को भी हि आदेश हो जाता है।

विभाषा—किन्तु प्रयोग यदि वैदिक हो तो क्त्वा के परे भी 'हा' धातु को हि आदेश विकल्प से ही होता है।

सुधित—छन्दोविषय में सुधित, वसुधित, नेमधित, धिष्व तथा धिषीय शब्दों का निपातन होता है।

दो दथ्—तकारादि कित् प्रत्यय के परे घुसंज्ञक 'दा' धातु के स्थान में दथ् आदेश हो जाता है।

---

(१) छान्दसत्वादीत्वाभाव इति पदमञ्जरी।

किम् ? दाप् लवने-दातं बर्हिः । दैप् शोधने-अवदातं मुखम् । अयमादेशस्थान्त इष्यते । एवं ह्युक्तम्—

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।
धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्तेऽदोषस्तस्मात्थान्तम् ॥

यदि तु दस्ति इति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेऽप्यदोषः । दान्तधान्तयोरपि सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नत्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्म्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

अच उपसर्गात्त इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा एते अवादयः क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्तम् । अवत्तम् । नीत्तम् । परीत्तम् । अच इति किम् ? निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् । उपसर्गादिति किम् ? दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येव । अवदातं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशादादेरलः प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः-अच इत्येतदावर्त्तते । तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गविशेषणार्थम् , अपरमपि षष्ठ्यन्तं स्थानिनिर्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति । द्वितकारो वा संयोगोऽयमादिश्यते । सोऽनेकाल्त्वात् सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यत्र पञ्चम्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन पकारमात्रस्य भविष्यति । ॐद्यतेरित्वाद्दचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेनॐ । अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति । अद्भिः । अद्भ्यः । भीति किम् ? अप्सु । स्ववः स्वतवसोर्मास उषसश्च तकारादेश इष्यते छन्दसि भकारादौ । स्ववद्भिः । स्वतवद्भिः । माद्भिष्ट इन्द्रो वृत्रहा । समुषद्भिरजायथाः ॥

सः स्यार्द्धधातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावार्द्धधातुके परतस्तकारादेशो भवति । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् ? वप्स्यति । सीति किम् ? घासः । वासः । आर्द्धधातुक इति किम् ? आस्से । वस्से ॥

तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः-कर्त्तासि । कर्त्तासे । अस्तेः-त्वमसि । व्यतिसे । अस्तेरकारसकारयोर्लुप्तयोः से इति प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सात्पदाद्योरिति षत्वं न भवति ॥

अचः—तकारादि कित् प्रत्यय के परे अजन्त उपसर्ग से परवर्त्ती घुसंज्ञक 'दा' के स्थान में 'त' आदेश हो जाता है ।

द्यतेः—अजन्त उपसर्ग से परवर्त्ती 'दो' धातु के स्थान में ('द्यतिस्यति' सूत्र से) प्राप्त इत्व के प्रसङ्ग में विप्रतिषेध के कारण उक्त सूत्र से 'त' आदेश ही हो जाता है—ऐसा समझना चाहिए ।

अपो भि—भकारादि प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'अप्' शब्द को 'त' आदेश हो जाता है ।

सः स्यार्ध—सकारादि आर्धधातुक प्रत्यय के परे सकारान्त अङ्ग के स्थान में तकारादेश हो जाता है ।

तासस्त्योः—सकारादि प्रत्यय के परे 'तास्' तथा 'अस्' के सकार का लोप हो जाता है ।

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति। कर्त्तारौ। कर्त्तारः। अध्येतारौ। अध्येतारः। अस्तेर्लिटि–व्यतिरे(१) ॥

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः। कर्त्ताहे। अस्तेः–व्यतिहे ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधीवेव्योर्लोपो भवति। यकारादौ–आदीध्य गतः। आवेव्य गतः। आदीध्यते। आवेव्यते। इवर्णादौ–आदीधिता। आवेविता। लिङि। आदीधीत। आवेवीत। यीवर्णयोरिति किम्? आदीध्यनम्। आवेव्यनम् ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद इत्येतेषामङ्गानामचः स्थाने इसित्ययमादेशो भवति। मी इति मीनातिमिनोत्योर्द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते। मित्सति। प्रमित्सति। मा इति गामादाग्रहणेष्वविशेषः–मित्सते। अपमित्सते। घु–दित्सति। धित्सति। रभ–आरिप्सते। लभ–आलिप्सते। शक–शिक्षति। पत–पित्सति। पद–प्रपित्सते। सनीति किम्? दास्यति। सीत्येव–पिपतिषति। तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति पतेरिडागमविकल्पः। ❀सनि राधोहिंसायामच इस्वक्तव्यः❀। प्रतिरित्सति। हिंसायामिति किम्? आरिरात्सति ॥

आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ ५५ ॥

आप ज्ञपि ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादौ परतः। आप–ईप्सति। ज्ञपि–ज्ञीप्सति। ऋधु–ईर्त्सति। ज्ञपेर्द्विवचौ, तत्र णेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोप इतरस्य त्वीत्वम्। सनीत्येव। प्राप्स्यति। सीत्येव। जिज्ञपयिषति। सनीवन्तर्द्धेति ज्ञपेः ऋधेश्चेटो विकल्पः ॥

दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः। धीप्सति। धिप्सति। सीत्येव–दिदम्भिषति ॥

रि च—रादि प्रत्यय के परे भी तास् तथा 'अस्' के सकार का लोप हो जाता है।

ह एति—एत् के परे तास् तथा 'अस्' के सकार के स्थान में 'ह' आदेश हो जाता है।

यीवर्ण—'दीधी' तथा 'वेवी' धातुओं का यकारादि तथा इवर्णादि प्रत्ययों के परे लोप हो जाता है।

सनि—सकारादि सन् प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक, 'मी', 'मा', 'घु', 'रभ्', 'लभ्', 'शक', 'पत' तथा 'पद' धातुओं के अच् के स्थान में इस् आदेश हो जाता हैं।

सनि राधो—सन् के पर हिंसार्थक 'राध' धातु के अच् के स्थान में भी इस् आदेश अवगन्तव्य है।

आपज्ञाप—सकारादि सन् प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'आप्', 'ज्ञप्' तथा 'ऋध्' धातुओं के अच् के स्थान में ई आदेश हो जाता है।

दम्भ इच्च—सकारादि सन् प्रत्यय के परे अङ्गसंज्ञक 'दम्भ' धातु के अच् के स्थान में इत् तथा विकल्प से ईत् आदेश भी हो जाते हैं।

---

(१) एतच्च न मूलपाठ इति न्यासदर्शनेन ज्ञायते। (श्रीना०)

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोऽकर्म्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः। हलन्ताच्चेति किरवप्रतिषेधो विकल्प्यते। मोक्षते वत्सः स्वयमेव। मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव। अकर्म्मकस्येति किम्? मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः। कर्म्मकर्त्तरि मुचिरकर्मको भवति कर्मविशेषस्याऽविवक्षितत्वाद्वा॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोऽकर्मकस्येति यावत्, अत्राभ्यासलोपो भवति। तथैवोदाहृतम्। अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यमाऽध्यायपरिसमाप्तेः। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति-ह्रस्वः। डुढौकिषते। तुत्रौकिषते। सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यासलोपश्चेत्येवं सिद्धे यदत्रग्रहणमिह क्रियते तद्विषयावधारणार्थमत्रैवाभ्यासलोपो भवति, सन्वद्भावविषये न भवति-अमीमपत्। अदीदपत्। सन्वल्लघुनि चङ्परे इति सन्वद्भावात्प्राप्नोति। सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते, तदर्थमेव केचिदत्रग्रहणं वर्णयन्ति। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य। डुढौकिषते। तुत्रौकिषते। डुढौके। तुत्रौके। अडुढौकत्। अतुत्रौकत्। ॐअभ्यासस्यानचिॐ। अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि तद्भवतीति वक्तव्यम्। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हलादिः शेषो न भवति॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिर्लुप्यते। जग्लौ। मम्लौ। पपाच। पपाठ। आट। आटतुः। आटुः। आदिशेषनिमित्तोऽयमनादेर्लोपो विधीयते। तत्राभ्यासजातेराश्रयणात् क्वचिदपि वर्त्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति। अपरे ब्रुवते-शेषशब्दोऽयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह। तदवस्थानमुक्तितो यद्यपि प्रधानमविधेयत्वात्तु तदप्रधानम्। निवृत्तिरेव तु विधेयत्वात् प्रधानम्। तत्रायमर्थोऽस्य जायते—अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति। सा किमित्यादेरविधेयां सतीमनिवृत्तिमपेक्ष्यत इति॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते, अन्ये हलो लुप्यन्ते। चुश्च्योतिषति। तिष्ठासति। पिस्पन्दिषसे। शर्पूर्वा इति किम्? पपाच। खय इति किम्? सस्नौ। ॐखर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम्ॐ। उचिच्छिषतीत्यत्र उच्छेरन्तरङ्गत्वात्तुकि कृते द्विर्वचनं तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तकारः श्रूयेत॥

मुचोऽकर्मकस्य—सकारादि सन् प्रत्यय के परे अकर्मक 'मुच्' धातु को विकल्प से गुण हो जाता है।

अत्र—'सनि मीमा' से लेकर 'मुचोऽकर्मकस्य' सूत्र तक जितने उल्लिखित हैं इन सब के अभ्यास का लोप हो जाता है।

ह्रस्वः—अभ्यास के स्थान में ह्रस्व हो जाता है।

अभ्यासस्य—अभ्यास के स्थान में जो कार्य विहित हो वह अज्भिन्न के परे हो ही—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

हलादिः—अभ्यास का आदि हल् बचा रहता है और अन्य (अनादि) का लोप हो जाता है।

शर्पूर्वाः—शर् प्रत्याहार हो पूर्व में जिसके ऐसे अभ्यासगत खय् (प्रत्याहार) को छोड़कर शेष का लोप हो जाता है।

खर्पूर्वाः—खर् प्रत्याहारपूर्वक खय् का भी लोप होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति। चकार। चखान। जगाम। जघान। हकारस्य—जहार। जिहीर्षति। जहौ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति। कोकूयते उष्ट्रः। कोकूयते खरः। कवतेरिति विकरणनिर्देशः कौतेः कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः। तयोश्चुत्वमेव भवति—चोकूयते। यङीति किम्? चुकुवे॥

कृषेश्छन्दसि ॥ ६४ ॥

कृषेश्छन्दसि विषये यङि परतोऽभ्यासस्य चुर्न भवति। करीकृष्यते यज्ञकुणपः। छन्दसीति किम्? चरीकृष्यते कृषीबलः॥

दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधर्त्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते अलर्षि आपनीफणत् संसनिष्यदत् करिक्रत् कनिक्रदत् भरिभ्रत दविध्वतः दविद्युतत् तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजत् मर्मृज्य आगनीगन्ति इत्येतानि अष्टादश छन्दसि विषये निपात्यन्ते। दाधर्त्ति दर्धर्ति दर्धर्षीति धारयतेर्धृञो वा श्लौ यङ्लुकि वा अभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलोपश्च। दाधर्त्ति। एवं दर्धर्ति। श्लौ रुगभ्यासस्य निपात्यते। तदा दर्धर्षीति। अत्र च यङ्लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम्, बोभूत्विति। भवतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपात्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्, अत्र भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः सिद्धः? ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत्। ज्ञापयति—अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति–बोभोति। बोभवीति। तेतिक्ते। तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते। यङो ङित्वात्प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं सिद्धमेव। ज्ञापनार्थं त्वात्मनेपदनिपातनमन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं न भवति। अलर्षीति। इयर्त्तेर्लटि सिपि अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते। सिपा निर्देशोऽतन्त्रं, तिप्यपि दृश्यते-अलर्त्ति दक्षः। आपनीफणदिति। फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीगिनपात्यते। संसनिष्यददिति। स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुक् शतयवाभ्यासस्य निक्, धातुसकारस्य षत्वं निपात्यते। न चास्य संपूर्वता तन्त्रम्, अन्यत्रापि हि दृश्यते-आसनिष्यददिति। करिक्रददिति करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि चुत्वाभावोऽभ्यासककारस्य रिगागमो निपात्यते। कनिक्रददिति। क्रन्देर्लुङि च्लेरङादेशो द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च निपात्यते। तथा चास्य विवरणं कृतम्-अक्रन्दीदिति भाषायाम्। भरिभ्रदिति बिभ्रतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि भृञामिति इत्वाभावो जश्त्वाभावोऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते। दविध्वत इति ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि जसि रूपमेतत्। अत्राभ्यासस्य विगागम

कुहोश्चुः—अभ्यास के कवर्ग तथा हकार के स्थान में चवर्ग आदेश हो जाता है।

न कवतेः—यङ् प्रत्यय के परे 'कु' धातु के अभ्यास के कवर्ग के स्थान में चवर्गादेश नहीं होता है।

कृषेः—छन्दोविषय-प्रयोग में यङ् प्रत्यय के परे 'कृष्' धातु के अभ्यास के ककार के स्थान में चकार नहीं होता है।

दाधर्त्ति—छन्दोविषय में दाधर्त्ति आदि १८ पदों का निपातन है।

ऋकारलोपश्च निपात्यते । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दविद्युतदिति द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावः, अत्वं विगागमश्च निपात्यते । तरित्रत इति तरतेः शतरि श्लौ षष्ठ्येकवचनेऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरीसृपतमिति सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचनेऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते । वरीवृजदिति वृजेःशतरि श्लौ रीगागमो निपात्यतेऽभ्यासस्य । मर्मृज्येति मृजेर्लिटि णलि अभ्यासस्य रुगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते । ततो मृजेर्वृद्धिर्न भवत्यलघूपधत्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । आगनीगन्तीति आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते । वषयन्तो वेदा गनीगन्ति कर्णम् । इतिकरणमेवंविधानामन्येषामप्युपसंग्रहार्थम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

ऋवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । ववृते । ववृधे । नर्नर्ति । नरिनर्ति । नरीनर्ति इत्येवमादौ अभ्यासविकारेषु अपवादो नोत्सर्गान् विधीन् बाधत इत्युरदत्वे कृते रुगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोरभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विदिद्युते । व्यदिद्युतत् । विदिद्योतिषते । विदिद्युतिषते । विदेद्युत्यते । स्वापेः–सुष्वापयिषति । स्वापिर्ण्यन्तो गृह्यते, तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते । इह न भवति–स्वापयतेर्ण्वुल्–स्वापकः, तस्मात्क्यचि स्वापकीयति । स्वापकीयतेः सन्–सिष्वापकीयिषति ॥

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथेर्लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्यथाते । विव्यथिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां संप्रसारणं क्रियते । वकारस्य न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिध्यते । लिटीति किम् ? वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोऽङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः । ईयतुः । ईयुः । इणो यणिति यणादेशे कृते स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । कितीति किम् ? इयाय । इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासादेरकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः । अतो गुणे पररूपत्वस्यापवादः । आट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् ? पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोऽभ्यासाद्दीर्घीभूतादुत्तरस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति । आनङ्ग । आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुः । द्विहल इति किम् ? आट । आटतुः । आटुः । ऋकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते । तेनेहापि द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति–आनृधतुः । आनृधुः ॥

उरत्—ऋवर्णान्त अभ्यास के स्थान में अकारादेश हो जाता है।

द्युति—'द्युति' तथा 'स्वापि' धातुओं के अभ्यास को सम्प्रसारण हो जाता है।

व्यथो लिटि—लिट् के परे 'व्यथ्' धातु के अभ्यास को सम्प्रसारण हो जाता है।

दीर्घ इणः—कित् लिट् के परे अंगसंज्ञक 'इण्' धातु के अभ्यास को दीर्घ हो जाता है।

अतः आदेः—लिट् के परे अभ्यास के आदिभूत अकार को दीर्घ हो जाता है।

तस्मान्नुड्—कृतदीर्घ अभ्यासस्थ अत् से उत्तरवर्त्ती हल्द्वयघटित अंग को नुट् का आगम हो जाता है।

अश्नोतेश्च ॥ ७२ ॥

अश्नोतेश्च दीर्घीभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । व्यानशे । व्यानशाते । व्यानशिरे । अश्नोतेरिति विकरणनिर्द्देशः अश्नातेर्मा भूदिति-आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । भवतेरिति धातुनिर्द्देशादिहापि भवति-अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन । बभूवे । लिटीत्येव । बुभूषति । बोभूयते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । ससूव स्थविरं विपश्चिताम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजिर्-नेनेक्ति । विजिर्-वेवेक्ति । विष्लृ-वेवेष्टि । त्रिग्रहणमुत्तरार्थम् । एषां हि वृत्करणं समाप्त्यर्थं पठ्यत एवेति । श्लाविति किम् ? निनेज ॥

भृञामित् ॥ ७६ ॥

भृञादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृञ्-बिभर्ति । माङ्-मिमीते । ओहाङ्-जिहीते । त्रयाणामित्येव । जहाति । श्लावित्येव । बभार ॥

अर्त्तिपिपर्त्योश्च ॥ ७७ ॥

अर्ति पिपर्त्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । इयर्ति धूमम् । पिपर्त्ति सोमम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥

छन्दसि विषयेऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् । तथा वचेः-जनिमा विवक्ति । सचेः-वत्सं न माना (१) सिषक्ति । जिघर्ति सोमम् । न च भवति-ददातीत्येवं ब्रूयात् । जजनमिन्द्रं माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥

अश्नोतेश्च—दीर्घीभूत अभ्यासस्थ अत् से परवर्त्ती 'अश्' धातु को भी नुट् का आगम हो जाता है ।

भवतेरः—'भू' धातु के अभ्यास के स्थान में लिट् के परे 'अ' आदेश हो जाता है ।

ससूवेति—निगमविषयक प्रयोग के रूप में ससूव शब्द का निपातन है ।

निजां त्रयाणाम्—श्लु होने पर 'निज्' आदि तीन धातुओं के अभ्यास के स्थान में गुण हो जाता है ।

भृञामित्—श्लु होने पर 'भृञ्' आदि तीन धातुओं के अभ्यास के स्थान में इकारादेश हो जाता है ।

अर्त्ति—श्लु होने पर 'ऋ' तथा 'पृ' धातुओं के अभ्यास को गुण हो जाता है ।

बहुलम्—प्रयोग के छन्दोविषयक होने पर श्लु होने पर भी अभ्यास के स्थान में गुण बाहुल्येन होता है ।

---

(१) माता इति पाठः क्वचित् ।

सन्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोऽकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति। पिपक्षति। यियक्षति। तिष्ठासति। पिपासति। सनीति किम्? पपाच। अत इति किम्? लुलूषति। तपरकरणं किम्? पापचिषते॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति वर्त्तते इदिति च। उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः। पवर्गेऽपरे–पिपविषते। पिपावयिषति। बिभावयिषति। यण्यपरे–यियविषति। यियावयिषति। रिरावयिषति। लिलावयिषति। ज्यपरे–जु इति सौत्रोऽयं धातुः–जिजावयिषति। एतदेव पुयण्ज्यपर इति वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेऽपि णौ स्थानिवद्भवतीति। ओरिति किम्? पापच्यतेः सन्–पापचिषते। पुयण्जीति किम्? नवनुनावयिषति। जुहावयिषति। अपर इति किम्? बुभूषति॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥

स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओरवर्णपरे यणि वा इकारादेशो भवति सनि परतः। सिस्रावयिषति। सुस्रावयिषति। शृणोति–शिश्रावयिषति। शुश्रावयिषति। द्रवति–दिद्रावयिषति। दुद्रावयिषति। प्रवति–पिप्रावयिषति। पुप्रावयिषति। प्लवति–पिप्लावयिषति। पुप्लावयिषति। च्यवति–चिच्यावयिषति। चुच्यावयिषति। वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यणो व्यवधानमाश्रीयते। पूर्वसूत्रे त्वनन्तर एव यणि भवितव्यमित्यप्राप्तविभाषेयम्। अपर इत्येव। सुस्रूषति। शुश्रूषते॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति। चेचीयते। लोलूयते। यङ्लुकि–जोहवीति। यङो वेतीड्विकल्पः। चोक्रुशीति॥

दीर्घोऽकितः ॥ ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च। पापच्यते। पापचीति। यायज्यते। यायजीति। अकित इति किम्? यंयम्यते। यंयमीति। रंरम्यते। रंरमीति। ननु चात्रापवादत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घत्वं न भविष्यति? एवं तर्ह्यकित इत्यनेनैतज्ज्ञाप्यते–अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्त इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्? डोढौक्यत इत्यत्र दीर्घोऽकित इत्यनेन संयोगपरह्रस्वो न बाध्यते, अचीकरदित्यत्र दीर्घो लघोरित्यनेन सन्वदित्वं न बाध्यते, मान्प्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते–मीमांसते, ई च गण इतीत्वेन हलादिः शेषो न बाध्यते–अजीगणत्॥

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

सन्यतः—सन् प्रत्यय के परे अदन्त अभ्यास के स्थान में इकारादेश हो जाता है।

ओः—सन् प्रत्यय हो पर में जिसके ऐसे अवर्णपरक (अवर्ण हो पर मे जिसके) पवर्ग, यण् तथा जकार के परे उवर्णान्त अभ्यास के स्थान में इकारादेश हो जाता है।

स्रवति—सन् प्रत्यय हो पर में जिसके ऐसे अवर्णपरक यण् के परे 'स्रु' आदि धातुओं के अभ्यास को इत्व हो जाता है।

गुणः—यङ् तथा यङ्लुक् के परे इगन्त अभ्यास के स्थान में गुण हो जाता है।

दीर्घः—यङ् के परे तथा यङ्लुक् में भी किद्भिन्न अभ्यास को दीर्घ हो जाता है।

नीग्वञ्चु—यङ् के परे तथा यङ्लुक् में भी 'वञ्चु', 'स्रंसु', 'ध्वंसु', 'भ्रंशु', 'कस', 'पत', 'पद' तथा 'स्कन्द' धातुओं के अभ्यास को नीक् का आगम हो जाता है।

वञ्चु स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च। वञ्चु–वनीवच्यते। वनीवञ्चीति। स्रंसु–सनीस्रस्यते। सनीस्रंसीति। ध्वंसु–दनीध्वस्यते। दनीध्वंसीति। भ्रंसु–बनीभ्रस्यते। बनीभ्रंसीति। कस–चनीकस्यते। चनीकसीति। पत–पनीपत्यते। पनीपतीति। पद–पनीपद्यते। पनीपदीति। स्कन्द–चनीस्कद्यते। चनीस्कन्दीति॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः। तंतन्यते। तंतनीति। जंगम्यते। जंगमीति। यंयम्यते। यंयमीति। रंरम्यते। रंरमीति। नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्। स्थानिना ह्यादेशो लक्ष्यते। तेन यंयम्यत इत्येवमादावङ्गपरत्वेऽप्यनुस्वारो भवति॥ ॐपदान्तवच्चेति वक्तव्यम्॥ ॐ॥ वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो यथा स्यादिति। अत इति किम्? तेतिम्यते। तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम्। बाभाम्यते। अनुनासिकान्तस्येति किम्? पापच्यते॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः। जंजप्यते। जंजपीति। जभ–जंजभ्यते। जंजभीति। दह–दंदह्यते। दंदहीति। दश–दंदश्यते। दंदशीति। दश इति दंशिरयं नकारलोपार्थमेव निर्दिष्टः। तेन यङ्लुक्यपि नकारलोपो भवति। भञ्ज–बंभज्यते। बंभञ्जीति। पश इति सौत्रो धातुः। पंपश्यते। पंपशीत॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः। चंचूर्यते। चंचुरीति। पंफुल्यते। पंफुलीति॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः। चंचूर्यते। चंचुरीति। पंफुल्यते। पंफुलीति। परस्येति किम्? अभ्यासस्य मा भूत्। अत इति किम्? अलोऽन्त्यस्य मा भूत्। उदिति तपरकरणं–चंचूर्ति, पंफुलीति इत्यत्र लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम्। दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं न निवर्त्तते॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफलोरकारस्य उकारादेशो भवति। चरणं चूर्त्तिः। ब्राह्मण-

---

नुगतः—यङ् के परे तथा यङ्लुक् में अनुनासिकान्त अङ्ग के अकारान्त अभ्यास को नुक् का आगम हो जाता है।

पदान्त—वह नुक् पदान्तवत् हो जाता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए।

जपजभ—यङ् तथा यङ्लुक् के परे 'जप', 'जभ', 'दह', 'दश', 'भञ्ज' तथा 'दश' धातुओं के अभ्यास को भी नुक् का आगम हो जाता है।

चरफलोश्च—यङ् तथा यङ्लुक् के परे 'चर' तथा 'फल' धातुओं के अभ्यास को भी नुक् का आगम हो जाता है।

उत्परस्यातः—यङ् तथा यङ्लुक् के परे 'चर' तथा फल' धातुओं के अभ्यास से उत्तरवर्ती अकार के स्थान में उकारादेश हो जाता है।

ति च—तकारादि प्रत्यय के परे भी 'चर' तथा 'फल' धातुओं के अभ्यासोत्तरवर्त्ती अकार के स्थान में उकारादेश हो जाता है।

श्चूर्त्तिः। प्रफुल्तिः। प्रफुल्ताः सुमनसः। यङ्यङ्लुकोरभ्यासस्येति चानुवर्त्तमानमपि वचनसामर्थ्यादिह नाभिसंबद्ध्यते॥

रीगृदुपधस्य च॥९०॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः। वरीवृत्यते। वरीवृद्ध्यते। वरीवृतीति। वरीवृधीति। नरीनृत्यते। नरीनृतीति। ॐरीगृत्वत इति वक्तव्यम्ॐ। इहापि यथा स्यात्—वरीवृश्च्यते। परीपृच्छ्यते॥

रुग्रिकौ च लुकि॥९१॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतश्चकाराद्रीक्च। नर्नर्त्ति। नरिनर्त्ति। नरीनर्त्ति। वर्वर्त्ति। वरिवर्ति। वरीवर्ति। उकार उच्चारणार्थः। ॐमर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम्ॐ। मर्मृज्यते। मर्मृज्यमानासः॥

ऋतश्च॥९२॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतो रीक्च यङ्लुकि। चर्कर्ति। चरिकर्त्ति। चरीकर्त्ति। जर्हर्त्ति। जरिहर्त्ति। जरीहर्त्ति। तपरकरणं किम्? किरतेश्चाकर्त्ति॥

किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत्।
प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः(१)॥

तत्रेयं प्राप्तिस्तपरकरणसामर्थ्यादङ्गविशेषणमृतइत्येतत्तथाप्राप्तिः किरतेरुगादीनामिति॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे॥९३॥

लघुनि धात्वक्षरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ् परे णौ परतः सनीव कार्यं भवति अनग्लोपे। सन्यत इत्युक्तं चङ्परेऽपि तथा—अचीकरत्। अपीपचत्। ओः पुयण्ज्यपर इत्युक्तं चङ्परेऽपि तथा—अपीपवत्। अलीलवत्। अजीजवत्। स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वेत्युक्तं चङ्परेऽपि तथा—असिस्रवत्। असुस्रवत्। अशिश्रवत्। अशुश्रवत्। अदिद्रवत्। अदुद्रवत्। अपिप्रवत्। अपुप्रवत्। अपिप्लवत्। अपुप्लवत्। अचिच्यवत्। अचुच्यवत्। लघुनीति किम्? अततक्षत्। अररक्षत्। जागरयतेः—अजजागरत्।

रीगृदुप—यङ् तथा यङ्लुक् के परे ऋदुपध (ऋकार हो उपधा में जिसकी ऐसे) अङ्ग के अभ्यास को रीक् का आगम हो जाता है।

रीगृत्वतः—ऋदुपध के स्थान ऋद्वान्—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

रुग्रिकौ—यङ्लुक् में ऋदुपध अङ्ग के अभ्यास को रीक् के साथ-साथ रुक् तथा रिक् के आगम भी हो जाते हैं।

मर्मृज्यते—मर्मृज्यते तथा मर्मृज्यमानासः पदों की सिद्धि के लिए भी रुक् का विधान अवगन्तव्य है।

ऋतश्च—यङ्लुक् में ऋकारान्त अङ्ग के अभ्यास को रुक्, रिक् तथा रीक् आगम हो जाते हैं।

सन्वल्लघुनि—लघु धात्वक्षर के परे जो अभ्यास उसके स्थान में, चङ् हो पर में जिसके ऐसे णि के परे यदि अक् का लोप न हुआ हो तो, सन् प्रत्यय के परे होने पर होनेवाले सब कार्य हो जाते हैं।

---

(१) किरतिमिति ऋकारान्तोपलक्षणं, चर्करीतमितियङ्लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा। पचतीति लट उपलक्षणम्। तेन चाकर्तीत्यादीनि रूपाणि किरतेर्नोनभवेदित्यर्थः। प्राप्तिज्ञं रुगादीनां विषयविभागेन या प्राप्तिस्तज्ज्ञम्, संग्रहः साधुशब्दसंग्रहः। इति पदमञ्जरी॥

अत्र केचिद् गणशब्दं लघुमाश्रित्य सन्वद्भावमिच्छन्ति, सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्यवधानेऽपि वचनप्रामाण्याद्भवितव्यम्, तदसत्। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेन। यद्येवं, कथमचिक्षणदिति? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवञ्जातीयकानामित्त्वमिति, यदयं तद्बाधनार्थं स्मरत्यादीनामत्वं विदधाति। चङ्पर इति किम्? अहं पपच। परग्रहणं किम्? चङ्येव केवले मा भूत्-अचकमत। अनग्लोप इति इति किम्? अचकथत्। दृषदमाख्यातवान् अददृषत्। वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवददित्यत्र योऽसौ णौ णेर्लोपो नासावग्लोप इत्याश्रीयते। किं कारणम्? चङ्परइति णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात्ततोन्यस्याको लोपः परिगृह्यते। मीमादीनामत्रग्रहणात् सन्वद्भावेनाभ्यासलोपो न भवतीत्युक्तम्। किञ्च सन्वदिति सनाश्रयं कार्यमतिदिश्यते। न च लोपः सनमेवापेक्षते किं तर्हि? इसूभावाद्यपि। तदभावादमीमपदित्यादावभ्यासलोपो न भविष्यति॥

दीर्घो लघोः॥ ९४॥

दीर्घो भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि णौ चङ्परेऽनग्लोपे। अचीकरत्। अजीहरत्। अलीलवत्। अपीपवत्। लघोरिति किम्? अबिभ्रजत्। लघुनीत्येव। अततक्षत्। अररक्षत्। चङीत्येव। अहं पपच। परे इत्येव। अचकमत। अनग्लोप इत्येव। अचकथत्॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्॥ ९५॥

स्मृ दृ त्वर प्रथ म्रद स्तॄ स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यादित्ययमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः। स्मृ-असस्मरत्। दृ-अददरत्। त्वर-अतत्वरत्। प्रथ-अपप्रथत्। म्रद-अमम्रदत्। स्तॄ-अतस्तरत्। स्पश-अपस्पशत्। सन्वद्भावादित्वं प्राप्तमनेन बाध्यते। तपरकरणसामर्थ्याद्दिति कृते दीर्घो लघोरित्येतदपि न भवति-अददरत्॥

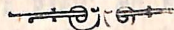
विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः॥ ९६॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः। अववेष्टत्। अविवेष्टत्। अचचेष्टत्। अचिचेष्टत्। अभ्यासहस्वत्वे कृते अत्वं पक्षे भवति॥

ई च गणः॥ ९७॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे णौ परतः, चकारादच्च। अजीगणत्। अजगणत्॥

इति वामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ७॥ ४॥ समाप्तोऽध्यायश्च सप्तमः॥ ७॥

दीर्घो लघोः—लघु धात्वक्षर के परे लघु अभ्यास को दीर्घ हो जाता है चङ्परक णि के परे, यदि अक् का लोप न हुआ हो तो।

अत्स्मृदृ—चङ्परक णि के परे 'स्मृ', 'दृ', 'त्वर', 'प्रथ', 'म्रद', 'स्तृ' तथा 'स्पश' धातुओं के अभ्यास के स्थान में अत् (अकार) आदेश हो जाता है)

विभाषा—चङ्परक णि के परे 'वेष्टि' तथा 'चेष्टि' धातुओं के अभ्यास के स्थान में विकल्प से अत् आदेश होता है।

ई च गणः—चङ्परक णि के परे 'गण' धातु के अभ्यास के स्थान में ई तथा अत् (विकल्प से) आदेश हो जाते हैं।

सप्तमाध्याय का चतुर्थपाद समाप्त।

सप्तमाध्याय समाप्त हुआ।

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः पदस्येत्यतः प्राक् सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति–नित्यवीप्सयोरिति । तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवतः ? ये शब्दतश्चार्थतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः । पचति २ । ग्रामो २ रमणीयः । यदा तु द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्त्तते, तस्य द्वे आवृत्ती भवतः । सर्वस्येति किम् ? विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्मान्नोच्यते ? नैवं शंक्यमिह हि न स्यात् प्रपचति प्रपचतीति(१) । इह द्रोग्धा(२) द्रोढा इति घत्वढत्वयोरसिद्धत्वादकृतयोरेव तयोर्द्विर्वचनं प्राप्नोति, तत्र पक्षाद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात्—द्रोग्धा द्रोढा । द्रोढा द्रोग्धेति । तस्माद्वक्तव्यमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति । सर्वस्येत्येतदेव वा कृतसर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं(३) द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमाम्रेडितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाम्रेडितसंज्ञं भवति । चौर चौर ३ । वृषल वृषल ३ । दस्यो दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वा, बन्धयिष्यामि त्वा । आम्रेडितप्रदेशा आम्रेडितं भर्त्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्भवति यदाम्रेडितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पशून् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्त्तते तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता ? तिङ्क्षु अव्ययकृत्सु(४) च । कुत एतत् ? आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्त्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तन्नित्यम् । पचति २ । जल्पति २ । भुक्त्वा २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनीहिलुनीही त्येवायं लुनाति । क्त्वाणमुलोर्लोटश्च द्विर्वचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । यङ् तु तन्निरपेक्षः प्रकाशयति–पुनः २ पचति पाप-

---

सर्वस्य—अब से लेकर 'पदस्य' सूत्र तक 'सर्वस्य द्वे' (अर्थात् सब के स्थान में द्वित्व) का अधिकार समझना चाहिए ।

तस्य—कृतद्वित्व (=द्विरुक्त) के द्वितीय शब्दस्वरूप की आम्रेडित संज्ञा है ।

अनुदात्तं च—जिसकी आम्रेडित संज्ञा हो वह अनुदात्त भी हो जाता है ।

नित्य—नित्यार्थ तथा वीप्सा में वर्तमान शब्दों का द्वित्व हो जाता है ।

---

(१) प्रपचतीति वाक्यमेतत्, पदसमुदायात्मकत्वात् ।

(२) द्रोग्धेति—द्रोग्धा द्रोढा, द्रोढा द्रोग्धा, एतद्द्वयमप्यनिष्टं रूपम् । द्रोढा द्रोढा, द्रोग्धा द्रोग्धा इति त्विष्टं रूपम् ।

(३) कृतेति—कृतं सर्वं ढत्वादिकार्यं यस्य तस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । कृतं सर्वेति व्यस्तपाठस्त्वसाधुरेव ॥

(४) अव्ययकृत्सु अव्ययानि च तानि कृन्ति चेति कर्मधारयः । अव्यये कृत्सु इति मूलमुद्रितपाठोऽपपाठः ।

च्यत(१) इति। यदा तु तत्र द्विर्वचनं तदा क्रियासमभिहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यं पापच्यते पापच्यत इति। अथ केषु वीप्सा? सुप्सु वीप्सा। का पुनः सा? व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा। का पुनरसौ? नानावाचिनामधिकरणानां(२) क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा। नानाभूतार्थवाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा। ग्रामो २ रमणीयः। जनपदो २ रमणीयः। पुरुषः पुरुषो(३) निधनमुपैति। यत्तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात् प्रकर्षप्रत्यय इष्यते। पचति २ तरामिति। इह तु आढ्यतरमाढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते॥

परेर्वर्जने ॥ ५ ॥

परीत्येतस्य वर्जनेऽर्थे द्वे भवतः। परि २ त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः। परि २ सौवीरेभ्यः। परि २ सर्वसेनेभ्यः। वर्जनं परिहारः। वर्जन इति किम्? ओदनं परिषिञ्चति। *परेर्वर्जनेऽसमासे वेति वक्तव्यम्*। परि २ त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। परि त्रिगर्त्तेभ्यः। समासे तु तेनैवोक्तत्वाद्वर्जनस्य नैव भवति-परित्रिगर्त्तं वृष्टो देव इति॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्पादः पूर्यते। प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे। संसमिद्युवसे वृषन्। उपोप मे परामृश। किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ। (४)पादपूरण इति किम्? प्रदेवं देव्या धिया। सामर्थ्याच्छन्दस्येवैतद्विधानम्। भाषायामनर्थकं स्यात् प्रयोगाभावात्॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते। सामीप्यं(५) प्रत्यासत्तिः, कालकृता देशकृता च। (६) उपर्युपरि दुःखम्। उपर्युपरि ग्रामम्। अध्यधि ग्रामम्। अधोधो नगरम्। सामीप्य इति किम्? उपरि चन्द्रमाः। इह कस्मान्न भवति-उपरि शिरसो घटं धारयति? औत्तराधर्यमेव विवक्षितं न सामीप्यमिति द्विर्वचनं न भवति॥

परेर्वर्जने—वर्जन (त्याग) अर्थ में प्रयुक्त परि शब्द का द्वित्व हो जाता है।

परेर्वर्जनेऽसमासे—वर्जनार्थक परि का समासाभाव में विकल्प से द्वित्व होता है ऐसी व्याख्या करनी चाहिए।

प्रसमुपोदः—प्र, सम्, उप तथा उत् शब्दों का द्वित्व हो जाता है यदि द्वित्व करने से छन्दःपाद की पूर्त्ति होती हो तो।

उपर्यध्यधसः—सामीप्य के विवक्षित होने पर उपरि, अधि तथा अधस् शब्दों का द्वित्व हो जाता है।

---

(१) पापच्यते—सकला अवयवक्रियाः स्वयमेव संपादयन् पुनः पुनः पचतीत्यर्थः।

(२) नानावाचिनामित्यादि पूर्ववृत्तिषु वीप्सालक्षणं तस्यैव व्याख्यानम् 'नानाभूतेत्यादि।' "अधिकरणानि"—वाच्यानि।

(३) "पुरुष" इति—निधनं मरणं, जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः, यद्वा निधनं साम्नां भक्तिविशेषः, सर्व एव ऋत्विजो निधनमुपयन्तीत्यर्थः॥

(४) पादपूरणे इति भावलक्षणे सप्तमीति पुस्तकान्तरेऽधिकम्।

(५) न्यासपदमंजर्योर्दर्शनादयं मूलपाठो न प्रतिभाति।

(६) "अध्यधि ग्रामम्"—अधिरुपरिभावे "उपर्युपरिग्रामम्"—ग्रामस्य समीप इत्यर्थः। "उपर्युपरि दुःखम्"—समीपं यद्दुःखमचिरकालातिक्रान्तमचिरकालभावि वा तदेवमुच्यते।

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः(१) पदसमूहो वाक्यम्। वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः, असूया संमति कोप कुत्सन भर्त्सन इत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति। तत्र परगुणानामसहनमसूया। पूजा संमतिः। कोपः क्रोधः। निन्दनं कुत्सनम्। अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम्। एते च प्रयोक्तृधर्मा नाभिधेयधर्माः। असूयायां तावत्–माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम्। संमतौ–माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि। कोपे–माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। कुत्सने–शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः। भर्त्सने–चौर ३ चौर वृषल ३ वृषल घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा। असूयादिषु स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वपदस्य प्लुतः। भर्त्सने इत्याम्रेडितस्यैव प्लुतः। वाक्यादेरिति किम्? अन्तस्य मध्यस्य च मा भूत्। शोभनः खल्वसि माणवक। आमन्त्रितस्येति किम्? उदारो देवदत्तः। असूयादिष्विति किम्? देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति। बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरं पठति। एकैकयाहुत्या जुहोति। सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ताः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते, तेनातिदेशिके बहुव्रीहौ न भवन्ति। एकैकस्मै। न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवति। बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिरिति विज्ञानात्। न न। सु सु। नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति। ऋक् ऋक्। पूः पूः। ऋक्पूरिति समासान्तो न भवति॥

आबाधे च ॥ १० ॥

आबाधनमाबाधः पीडा, प्रयोक्तृधर्मः(२)। तत्र वर्त्तमानस्य द्वे भवतः बहुव्रीहिवच्चास्य कार्यं भवति। गतगतः। नष्टनष्टः। पतितपतितः। गतगता। नष्टनष्टा। पतितपतिता। प्रियस्य चिरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवं प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम्। कर्मधारयत्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि। सुब्लोपः–पटुपटुः। मृदुमृदुः। पण्डितपण्डितः। पुंवद्भावः–पटुपट्वी। मृदुमृद्वी। कालककालिका। कोपधाया अपि हि कर्मधारयवद्भावात् "पुंवत्कर्मधारयेति" पुंवद्भावो भवति। अन्तोदात्तत्वम्–पटुपटुः पटुपट्वी। समासान्तो-

---

वाक्यादेः—यदि वाक्य का पर्यवसान असूया, संमति, कोप, कुत्सन अथवा भर्त्सन अर्थों में अन्यतम में हो, तो वाक्य के आदि में आए आमन्त्रित का द्वित्व हो जाता है।

एकम्—'एकम्' इस शब्दस्वरूप का द्वित्व हो जाता है तथा वह बहुव्रीहिवत् भी हो जाता है।

आबाधे—पीडा अर्थ में वर्तमान शब्दों का द्वित्व तथा बहुव्रीहिवद्भाव हो जाता है।

कर्मधारय—अब से जो द्वित्व कार्य होनेवाला है वह कर्मधारय की तरह कार्य प्राप्त करता है—ऐसा समझना चाहिए।

---

(१) "एकार्थ" इति—"आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति" न्यासे वाक्यलक्षणदर्शनात् इदंवाक्यलक्षणं मौलं, पदमंजर्यां त्वेतद्दृश्यते। तत्रापि कश्चिन्नास्त्येव पाठ इत्युक्तम्।

(२) अस्याग्रे "नाभिधेयधर्मः" इति क्वचिदधिकः पाठः।

दात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वं बाध्यते । अधिकारेणैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते । प्रकारे वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपूर्णगुण इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येवं प्रयुज्यते । ॐजातीयरोऽनेन द्विर्वचनेन बाधनं नेष्यतेॐ । पटुजातीयः, मृदुजातीयः इत्यपि हि भवति । तत्कथम् ? वक्ष्यमाणमन्यतरस्यांग्रहणमुभयोः शेषो विज्ञायते । प्रकार इति किम् ? पटुर्देवदत्तः । गुणवचनस्येति किम् ? अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः । यद्यप्यत्राग्निशब्दो गोशब्दश्च मुख्यार्थसम्बन्धादवधृतभेदं(१) तैक्ष्ण्यजाड्यादिकमर्थान्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यते । ॐआनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्ॐ । मूले २ स्थूलाः । अग्रे २ सूक्ष्माः । ज्येष्ठं २ प्रवेशय । ॐस्वार्थे अवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम्ॐ । अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं २ देहि । स्वार्थ एतद्द्विर्वचनं न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेव माषौ दीयेते न सर्वे कार्षापणसंबन्धिनो माषाः, तेन वीप्सा न विद्यते । अवधार्यमाण इति किम् ? अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि । द्वौ माषौ देहि । त्रीन् वा माषान् देहि । अनेकस्मिन्निति किम् ? अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि । ॐचापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्ॐ । संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिरहिः, बुध्यस्व २ । नावश्यं द्वावेव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ किं तर्हि ? यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थोऽवगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः ३, बुध्यस्व ३ इति । ॐक्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्ॐ । स भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । ॐआभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्ॐ । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्य(२) इत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तम् । ॐडाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्ॐ । पटपटा करोति । पटपटायते । अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्य द्विर्वचनमिष्यते । इह न भवति-द्वितीया करोति, तृतीया करोति । तदर्थं कंचिद् डाचि बहुलमिति पठन्ति । ॐपूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम्ॐ ।

प्रकारे—सादृश्यात्मक प्रकार अर्थ में वर्तमान गुणवचन शब्दस्वरूप का द्वित्व हो जाता है ।

जातीयरः—इस द्वित्व से जातीयर् प्रत्यय का बाध नहीं होता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए ।

आनुपूर्व्ये—आनुपूर्व्य में भी द्वित्व का प्रतिपादन करना चाहिए ।

स्वार्थे—स्वार्थ अवधारण होने पर अनेकार्थ की प्रतीति के लिए द्वित्व का विधान समझना चाहिए ।

चापले—सम्भ्रमपूर्वक प्रवृत्ति के प्रकाशन के लिए भी द्वित्व का प्रतिपादन करना चाहिए ।

क्रिया—क्रिया के समभिहार (बारम्बार होना) की अभिव्यक्ति के लिए द्वित्वविधान करना चाहिए ।

आभीक्ष्ण्ये—पुनः पुनः क्रिया होने पर भी क्रियावाचक शब्द का द्वित्व हो जाता है ।

डाचि—डाच् प्रत्यय के परे द्वित्व का विधान अवगन्तव्य है ।

पूर्वप्रथमयोः—पूर्व तथा प्रथम शब्दों के अर्थ में यदि अतिशय प्रतिपाद्य हो तो दोनों शब्दों का द्वित्व समझना चाहिए ।

---

(१) अवधृतभेदम्—निश्चितभेदम् ।

(२) नित्यवीप्सयो रित्यर्थः (श्रीना०)

पूर्वं २ पुष्यन्ति। प्रथमं २ पच्यन्ते। आतिशायिकोऽपि दृश्यते-पूर्वतरं पुष्यन्ति। प्रथमतरं पच्यन्त इति॥ ॐडतरडतमयोः(१) समसंप्रधारणयोः स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम्ॐ। उभाविमावाढ्यौ, कतरा कतरा अनयोराढ्यता। सर्वे इमे आढ्याः, कतमा कतमा एषामाढ्यता। डतरडतमाभ्यामन्यत्रापि हि दृश्यते—उभाविमावाढ्यौ, कीदृशी २ अनयोराढ्यता। तथा स्त्रीनिगदाद्भावादन्यत्रापि हि दृश्यते-उभाविमावाढ्यौ, कतरः कतरोऽनयोर्विभव इति। ॐकर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम्ॐ। समासवच्च बहुलम्। यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य। अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति। अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति। अन्योन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति। इतरेतरान् भोजयन्ति॥ ॐस्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य चाम्भावो वक्तव्यःॐ। अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः। अन्योन्यं भोजयतः। इतरेतरां भोजयतः। इतरेतरं भोजयतः। अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः। इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः। इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः॥

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्॥ १३॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे द्योत्ये। कृच्छ्रं दुःखं, तदभावोऽकृच्छ्रम्। प्रियप्रियेण ददाति(२)। सुखसुखेन ददाति। प्रियेण ददाति। सुखेन ददाति। अखिद्यमानो ददातीत्यर्थः। अकृच्छ्र इति किम्? प्रियः पुत्रः। सुखो रथः॥

यथास्वे यथायथम्॥ १४॥

यो य आत्मा यद्यदात्मीयं तत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते। यथा शब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते। ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथम् यथास्वभावमित्यर्थः। सर्वेषां तु यथायथं यथात्मीयमित्यर्थः(३)॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु॥ १५॥

डतरडतमयोः—स्त्रीलिङ्गशब्दप्रतिपाद्य विभूति (ऐश्वर्य) के प्रतिपादक डतरप्रत्ययान्त तथा डतमप्रत्ययान्त शब्दों का द्वित्व हो जाता है यदि समान (आढ्यत्व आदि) गुणों से 'ये दोनों धनी हैं' इस प्रकार की सम्प्राधरणा (निश्चय) कर्तव्य हो।

कर्म—क्रियाविनिमय होने पर सर्वनाम शब्दों का द्वित्व समझना चाहिए।

स्त्रीनपुंसक—स्त्रीलिङ्ग तथा नपुंसकलिङ्ग के सर्वनाम यदि क्रियाविनिमय से सम्बद्ध हों तो उत्तरपद के अवयवभूत विभक्ति को विकल्प से आम् आदेश समझना चाहिए।

अकृच्छ्रे—दुःखाभाव द्योत्य होने पर प्रिय तथा सुख शब्दों का विकल्प से द्विवंचन हो जाता है।

यथास्वे—'अपने-अपने' इस अर्थ की अभिव्यक्ति के लिए यथा शब्द के द्वित्व तथा नपुंसकत्व का निपातन है।

द्वन्द्वम्—दो व्यक्तियों द्वारा सम्पद्यमान रहस्य, शब्दोपात्त मर्यादा, पृथक्-पृथक् हो जाने, यज्ञपात्र के प्रयोग तथा साहचर्यमूलक अभिव्यक्ति अर्थों में द्विशब्द के द्वित्व, पूर्वपद के अम् आदेश तथा उत्तरपद के अत्व का निपातन होता है।

---

(१) "संप्रधारणा"—समेन गुणेनाढ्यत्वादिना निरूपणा योभाविमावाढ्यावित्येवमादिप्रकारा सा। "स्त्रीनिगद" इत्यादि—भावो भूतिः सम्पत, आढ्यता, निगद्यत इति निगदः, स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दोऽभिधीयते, स्त्रीलिङ्गाभिधेयायां भूत्यादौ वर्तमानस्येत्यर्थः।

(२) प्रियप्रियेण ददाति'—अत्यन्तदयितमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः।

(३) यद्यदात्मीयमित्यर्थः।

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्रप्रयोग अभिव्यक्ति इत्येतेषु अर्थेषु। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विषयीभूताः। द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते(१)। मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः। आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति, पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः। व्युत्क्रमणे-द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः। व्युत्क्रमणं भेदः, पृथगवस्थानम्। द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते। यज्ञपात्रप्रयोगे-द्वन्द्वं न्यञ्चि यज्ञपात्राणि प्रयुनक्तिः धीरः। अभिव्यक्तौ-द्वन्द्वं नारदपर्वतौ। द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ। द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतद् दृश्यते, तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः। द्वन्द्वं युद्धं वर्त्तते। द्वन्द्वानि सहते धीरः। चार्थे द्वन्द्व इति॥

पदस्य॥ १६॥

पदस्येत्यमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति-संयोगान्तस्य लोपः। पचन्। यजन्। पदस्येति किम्? पचन्तौ यजन्तौ। वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पदस्याधिकृतस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या-क्वचित्स्थानषष्ठी, क्वचिदवयवषष्ठी॥

पदात्॥ १७॥

पदादित्ययमधिकारः प्राक् "कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ" इत्येतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति-"आमन्त्रितस्य"। आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति। पचसि देवदत्त। पदादिति किम्? देवदत्त पचसि॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ॥ १८॥

अनुदात्तमिति च, सर्वमिति च, अपादादाविति च एतत् त्रयमधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति-"आमन्त्रितस्य चे"ति। पचसि देवदत्त। अपादादाविति किम्? यत्ते नियतं रजसं मृत्यो अनवधृष्यम्। "बहुवचनस्य वस्नसौ"। ग्रामो वः स्वं जनपदो नः स्वम्। अपादादाविति किम्?

> रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता।
> स एव नाथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दनः॥

पादग्रहणेनात्र ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते। सर्वग्रहणं सर्वमनूद्यमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति। तेन युष्मदादेशानामपि वाक्यभेदेनानुदात्तत्वं विधीयते। युष्म-

---

पदस्य—'पदान्तस्य' के अधिकार से पूर्व तक 'पदस्य' का अधिकार है, अर्थात् सब कार्य पद के स्थान में होंगे।

पदात्—'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' से पूर्व तक पदात् का अधिकार है, अर्थात् सब कार्य पद से पर होंगे।

अनुदात्तम्—यहाँ से आगे 'अनुदात्तम्' 'सर्वम्' तथा 'अपादादौ' का अधिकार समझना चाहिए।

---

(१) 'द्वन्द्वं मन्त्रयन्त' इति-द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयन्त इत्यर्थः। 'द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इति'—द्वौ पक्षौ भूत्वा पृथगवस्थिता इत्यर्थः। 'द्वन्द्वं न्यञ्चीति'—द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति, सादयति, न्यञ्चि न्यग्भूतानि अवाम्बिलानि द्वन्द्वं स्फयश्च कपालानि चेति द्वे द्वे इत्यर्थः। मुद्रितमूलपुस्तकेषु "न्यञ्चीति नोपलभ्यते, पदमंजर्यां तु व्याख्यातम्। 'द्वन्द्वानि सहन्त' इति—शीतमुष्णं चेत्येकं, सुखदुःखे चापरं, क्षुत्तृष्णे चापरं द्वन्द्वम्॥

दस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा स्युः। यत्रापि स्वादिषु(१) पदसंज्ञं भवति-ग्रामो वां दीयते। जनपदो नौ दीयते॥

आमन्त्रितस्य च॥ १९॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो भवति। पचसि देवदत्त। पचसि यज्ञदत्त। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्। ※समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः※। इह मा भूवन्-अयं दण्डो हरानेन(२) ओदनं पच तव भविष्यति। ओदनं पच मम भविष्यति। इह च यथा स्यात्-इह देवदत्त माता ते कथयति। नद्यास्तिष्ठति कूले। शालीनां त ओदनं दास्यामि इति। आमन्त्रितान्तं तिङन्तं युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात् पराणि न तेषां सामर्थ्यमिति तदाश्रया निघातयुष्मदस्मदादेशा न स्युः, समर्थः पदविधिरिति वचनात्॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ॥ २०॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वान्नौ इत्येतावादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ। पदस्य, पदादनुदात्तं सर्वमपादादाविति सर्वमिह संबध्यते। ग्रामो वां पश्यति। जनपदो नौ पश्यति। एकवचनबहुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञायेते। षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किम्? ग्रामे युवाभ्यां कृतम्। स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थम्। इह मा भूत्—(३) इति युष्मत्पुत्र(४) इति॥

बहुवचनस्य वस्नसौ॥ २१॥

बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः। ग्रामो वः स्वम्। जनपदो नः स्वम्। ग्रामो वो दीयते। जनपदो नो दीयते। ग्रामो वः पश्यति। जनपदो नः पश्यति॥

तेमयावेकवचनस्य॥ २२॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्थयोर्यथासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः। ग्रामस्ते स्वम्। ग्रामो मे स्वम्। ग्रामस्ते दीयते। ग्रामो मे दीयते। द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधानसामर्थ्यात् षष्ठीचतुर्थ्योरेवायं योगः॥

आमन्त्रितस्य—पद से परवर्त्ती आमन्त्रित-संज्ञक पद यदि पाद के आदि में न हो तो उसका सर्वानुदात्त हो जाता है।

समानवाक्ये—सर्वानुदात्तत्व (=निघात) तथा युष्मत् एवम् अस्मत् शब्दों के स्थान में ते, मे आदि आदेश तभी होते हैं यदि वाक्य एक हो, अर्थात् निमित्त एवं नैमित्तिक को निघात आदि के विधानार्थ एकवाक्यनिष्ठ होना चाहिए।

युष्मदस्मदोः—षष्ठी, चतुर्थी तथा द्वितीया में वर्तमान युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के स्थान में क्रमशः वाम् तथा नौ आदेश हो जाते हैं और वे अनुदात्त होते हैं।

बहुवचनस्य—षष्ठी, चतुर्थी तथा द्वितीया के बहुवचन में वर्तमान युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के स्थान में वस् एवम् नस् हो जाते हैं।

तेमया—षष्ठी, चतुर्थी तथा द्वितीया के एकवचन में वर्तमान युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के स्थान में क्रमशः ते तथा मे आदेश हो जाते हैं।

---

(१) स्वादि पदमिति न्यासपाठः।
(२) भवतीह विष्णुमित्रो देवदत्तागच्छेति पुस्तकान्तरेऽधिकम्।
(३) अयमिति न्यासे पाठः।
(४) अतोऽग्रेऽयमस्मत्पुत्र इति न्यासेऽधिकम्।

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वर्त्तते। द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः। ग्रामस्त्वा पश्यति। ग्रामो मा पश्यति ॥

न चवाहाहैवयुक्ते(१) ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव एभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति। पूर्वेण प्रकारेण प्राप्ताः प्रतिषिध्यन्ते। ग्रामस्तव च स्वम्। ग्रामो मम च स्वम्। युवयोश्च स्वम्। आवयोश्च स्वम्। युष्माकं च स्वम्। अस्माकं च स्वम्। ग्रामस्तुभ्यं च दीयते। ग्रामो मह्यं च दीयते। युवाभ्यां च दीयते। आवाभ्यां च दीयते। युष्मभ्यं च दीयते। अस्मभ्यं च दीयते। ग्रामस्त्वां च पश्यति। ग्रामो मां च पश्यति। युवां च पश्यति। आवां च पश्यति। युष्मांश्च पश्यति। अस्मांश्च पश्यति। वा-ग्रामस्तव वा स्वम्। ग्रामो मम वा स्वम्। युवयोर्वा स्वम्। आवयोर्वा स्वम्। युष्माकं वा स्वम्। अस्माकं वा स्वम्। ग्रामस्तुभ्यं वा दीयते। ग्रामो मह्यं वा दीयते। युवाभ्यां वा दीयते। आवाभ्यां वा दीयते। युष्मभ्यं वा दीयते। अस्मभ्यं वा दीयते। ग्रामस्त्वां वा पश्यति। ग्रामो मां वा पश्यति। युवां वा पश्यति। आवां वा पश्यति। युष्मान् वा पश्यति। अस्मान्वा पश्यति। ह-ग्रामस्तव ह स्वम्। ग्रामो मम ह स्वम्। युवयोर्ह स्वम्। आवयोर्ह स्वम्। युष्माकं ह स्वम्। अस्माकं ह स्वम्। ग्रामस्तुभ्यं ह दीयते। ग्रामो मह्यं ह दीयते। युवाभ्यां ह दीयते। आवाभ्यां ह दीयते। युष्मभ्यं ह दीयते। अस्मभ्यं ह दीयते। ग्रामस्त्वां ह पश्यति। ग्रामो मां ह पश्यति। युवां ह पश्यति। आवां ह पश्यति। युष्मान् ह पश्यति। अस्मान् ह पश्यति। अह-ग्रामस्तवाह स्वम्। ग्रामो ममाह स्वम्। युवयोरह स्वम्। आवयोरह स्वम्। युष्माकमह स्वम्। अस्माकमह स्वम्। ग्रामस्तुभ्यमह दीयते। ग्रामो मह्यमह दीयते। युवाभ्यामह दीयते। आवाभ्यामह दीयते। युष्मभ्यमह दीयते। अस्मभ्यमह दीयते। ग्रामस्त्वामह पश्यति। ग्रामो मामह पश्यति। युवामह पश्यति। आवामह पश्यति। युष्मानह पश्यति। अस्मानह पश्यति। एव-ग्रामस्तवैव स्वम्। ग्रामो ममैव स्वम्। युवयोरेव स्वम्। आवयोरेव स्वम्। युष्माकमेव स्वम्। अस्माकमेव स्वम्। ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते। ग्रामो मह्यमेव दीयते। युवाभ्यामेव दीयते। आवाभ्यामेव दीयते। युष्मभ्यमेव दीयते। अस्मभ्यमेव दीयते। ग्रामस्त्वामेव पश्यति। ग्रामो मामेव पश्यति। युवामेव पश्यति। आवामेव पश्यति। युष्मानेव पश्यति। अस्मानेव पश्यति। युक्तग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम्, (२)युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति-ग्रामश्च ते स्वम्। नगरं च मे स्वम् ॥

त्वामौ—द्वितीयैकवचनान्त युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के स्थान में क्रमशः त्वा तथा मा आदेश हो जाते हैं।

न चवा—च, वा, ह, अह और एव से युक्त युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के स्थान में उक्त वाम् एवम् नौ आदि आदेश नहीं होते हैं।

---

(१) 'चः'—समुच्चये, 'वा' विकल्पे, 'ह' 'अहे' त्यद्भुते, 'ह' खेदे च, 'एवोऽवधारणे'। 'चा' दयो युष्मदस्मदर्थगतान्समुच्चयादीश्चाँदयो द्योतयन्ति तदा

(२) "युक्तग्रहणं साक्षादि"ति—यदा युष्मदस्मदर्थगतान्समुच्चयादीश्चाँदयो द्योतयन्ति तदा तैस्तयोः साक्षाद्योगः। प्रत्युदाहरणे ग्रामशब्दो नगरशब्दश्च चशब्देन युक्तः। तदर्थगतस्य समुच्चयस्य तेन द्योतनात्। युष्मदस्मच्छब्दौ तु ग्रामनगराभ्यां युक्तौ। तयोस्ताभ्यां स्वस्वामिकस्तसम्बन्धस्यार्थस्येह संभवात्।

(१)पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्यार्था दर्शनार्थाः। दर्शनं ज्ञानम्। आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम्। तैः पश्यार्थैरनालोचने वर्त्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति। ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्यागमः(२)। ग्रामो मम स्वं समीक्ष्यागतः। ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः। ग्रामो मह्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः। ग्रामस्त्वां समीक्ष्यागतः। ग्रामो मां समीक्ष्यागतः। अनालोचन इति किम्? ग्रामस्त्वा पश्यति। ग्रामो मा पश्यति। पश्यार्थैर्युक्तयुक्तेऽपि च प्रतिषेध इष्यते। तथा चैवोदाहृतम्॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वान्नावादयो न भवन्ति। ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्। ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्। ग्रामे कम्बलो मे स्वम्। ग्रामे कम्बलो मम स्वम्। ग्रामे कम्बलस्ते दीयते। ग्रामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते। ग्रामे कम्बलो मे दीयते। ग्रामे कम्बलो मह्यं दीयते। ग्रामे छात्रास्त्वा पश्यन्ति। ग्रामे छात्रास्त्वां पश्यन्ति। ग्रामे छात्रा मा पश्यन्ति। ग्रामे छात्रा मां पश्यन्ति। सपूर्वाया इति किम्? कम्बलस्ते स्वम्। कम्बलो मे स्वम्। प्रथमाया इति किम्? कम्बलो ग्रामे ते स्वम्। कम्बलो ग्रामे मे स्वम्। ॐयुष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेश इति वक्तव्यम्ॐ। इह मा भूत्-अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्। अपर आह—ॐसर्व एव वान्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याःॐ। कम्बलस्ते स्वम्। कम्बलस्तव स्वम्। कम्बलो मे स्वम्। कम्बलो मम स्वम्। अनन्वादेश इति किम्? अथो कम्बलस्ते स्वम्। अथो कम्बलो मे स्वम्। न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं, सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति? वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्? अन्वादेशार्थम्। अन्वादेशे हि विभाषा यथा स्यात्। अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम्॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥

तिङन्तात् पदात् पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति। पचति गोत्रम्(३)। जल्पति गोत्रम्। आभीक्ष्ण्ये-पचति पचति गोत्रम्(४)।

पश्यार्थैः—चाक्षुषज्ञानभिन्न दर्शनार्थक शब्दों से युक्त युष्मत् तथा अस्मत् के स्थान में भी वाम्, एवम्, नौ आदि आदेश नहीं होते हैं।

सपूर्वायाः—जिसके पहले कुछ शब्द विद्यमान हो वैसे प्रथमान्त पद से उत्तरवर्त्ती युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों के स्थान में विकल्प से वाम्, नौं आदि आदेश नहीं होते हैं।

युष्मदस्मदोः—उक्त वैकल्पिक प्रतिषेध अन्वादेश न रहने पर ही समझना है, अन्वादेश में तो नित्य आदेश ही होता है।

सर्व एव—कुछ आचार्यों का कहना है कि वाम्, नौ आदि सब आदेश अनन्वादेश में विकल्प से ही होते हैं।

तिङः—तिङन्त पद से परवर्त्ती गोत्र आदि शब्द यदि निन्दा अथवा आभीक्ष्ण्य अर्थ में वर्तमान हों तो अनुदात्त हो जाते हैं।

---

(१) दर्शनं पश्यः, अस्मादेव निपातनात् भावे शः प्रत्ययः, 'पाघ्रादि' सूत्रेण च पश्यादेशः, पश्योऽर्थो येषां ते पश्यार्थाः।

(२) 'समीक्ष्यागतः'—मनसा निरूप्यागत इत्यर्थः।

(३) "पचति गोत्रमिति"—भोजनार्थं गोत्रं ख्यापयतीत्यर्थः।

(४) "पचति पचति गोत्रमिति"-विवाहादिविषये पुनः पुनर्गोत्रं ख्यापयतीत्यर्थः।

जल्पति २ गोत्रम् । ब्रुवः-पचति ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् । पचति २ ब्रुवम् । जल्पति २ ब्रुवम् । ब्रुव इति ब्रुवः कन्निपातनाद् वच्यादेशाभावश्च । गोत्र । ब्रुव । प्रवचन । प्रसहन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रचक्षण । प्राय । विचक्षण । अवचक्षण । स्वाध्याय । भूयिष्ठ । नाम वा(१) । नामेत्येतद्वा निहन्यते । पक्षे आद्युदात्तमेव भवति-पचति नाम । पठति नाम । गोत्रादिः । तिङ इति किम् ? कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् ? पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति किम् ? खनति गोत्रं समेत्य कूपम्(२) । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति पाठविशेषणं द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणेन कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव कार्यं भवति ॥

तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥

तिङन्तं पदमतिङन्तात् पदात् परमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति । यज्ञदत्तः पचति । तिङिति किम् ? नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ इति किम् ? भवति पचति(३) ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुडन्तं नानुदात्तं भवति । श्वः कर्ता । श्वः कर्त्तारौ । मासेन कर्त्तारः । तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे सति सर्वंतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलोपस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ॥

(४)निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्त्तते । यत् यदि हन्त कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र इत्येतैर्निपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि-यदि करोति । यदि पचति । हन्त-हन्त करोति । हन्त पचति । कुवित्-कुवित्करोति । कुवित्पचति । नेत्-नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम । चेत्-स चेद्भुङ्क्ते । स चेदधीते । चण् णिद्विशिष्टोऽयं चेदर्थे वर्त्तते । अयं च मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । समुच्चयादिषु तु यश्चशब्दस्तेन योगेन विधिरयं न भवति । कच्चित्-कच्चिद्भुङ्क्ते । कच्चिदधीते । यत्र-यत्र भुङ्क्ते । यत्राधीते । निपातैरिति किम् ? यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकटमित्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् । युक्तमिति किम् ? यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

तिङ्ङतिङः—अतिङन्त पद से परवर्त्ती तिङन्तपद अनुदात्त हो जाता है ।

न लुट्—अतिङन्त पद से उत्तरवर्त्ती होने पर भी लुट् लकारस्थ तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है ।

निपातैः—यत , यदि, हन्त, कुवित , नेत , चेत , चण् , कच्चित तथा यत्र पदों से परवर्त्ती तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है ।

नह—पुनरारम्भवृत्ति नह शब्द से परवर्त्ती तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है ।

---

(१) प्रदशन । प्रयजन । न्याय । प्रपञ्च इत्येते पुस्तकान्तरेऽत्र गणेऽधिकाः ।

(२) खनति गोत्रमिति—गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः ।

(३) 'भवतिपचतीति'—पचतीत्येतद्भवति, पाकक्रिया भवतीत्यर्थः । तत्र साध्यसाधनभावेन द्वयोः क्रिययोरन्वयादस्ति सामर्थ्यं, यथोक्तं पच्यादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति, तत्र पाकस्य स्वसाधनानि प्रति साध्यस्यापि भवनं प्रति सिद्धत्वम् ।

(४) 'निपातैरिति'—'यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे यदि सेच्चणः । हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । कच्चित्प्रश्ने नेन्निषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृतम् ।'

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति । (१)चोदितस्यावधीरणे उपलिप्सया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोक्ष्यसे । नहाध्येष्यसे । प्रत्यारम्भ इति किम् ? नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । सत्यमध्येष्यसे । प्रश्न इति किम् ? सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति । अङ्ग कुरु । अङ्ग पच । अङ्ग पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् ? अङ्ग कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन् प्रतिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुरु । स हि पच । स हि पठ । अप्रातिलोम्य इत्येव । स हि कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्त्तते । छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमित्यर्थः । तत्रानेकं तावत्–अनृतं हि मत्तो वदति, पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमप्येतन्न निहन्यते । एकं खल्वपि–अग्निर्हि अग्ने उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्दयुक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादिरुदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम् । सा वा अपश्यज्जनितारमग्ने । अजनिष्टेत्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्भुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । यावदधीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति यथा । परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

सत्यं प्रश्ने—प्रश्न के गम्यमान होने पर सत्य शब्द से परवर्त्ती तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है ।

अङ्गात्—प्रातिलोम्याभाव गम्यमान होने पर अङ्ग शब्द से उत्तरवर्त्ती तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है ।

हि च—प्रातिलोम्याभाव गम्यमान होने पर हि शब्द से युक्त तिङन्त अनुदात्त नहीं होता है ।

छन्दस्यनेकादि—छन्दोविषय प्रयोग होने पर हि से उत्तरवर्त्ती अनेक तिङन्त पद भी, साकाङ्क्ष होने पर, अनुदात्त नहीं होते हैं ।

यावत्—यावत् और यथा शब्दों से परवर्त्ती तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है यदि पूजा (आदर) गम्यमान हो तो ।

---

(१) चोदितस्येत्यादि—कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरवधीरणेऽवज्ञाने सति तस्यावधीरयितुरुपालिप्सया उपालब्धुमिच्छया तस्यैव भोजनादेः प्रतिषेधेन सम्बन्धः प्रत्यारम्भः, पुनरुपन्यासः, क्रियते इति ।

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति। किं तर्हि? अनुदात्तमेव। यावत्पचति शोभनम्। यथा पचति शोभनम्। यावत् करोति चारु। यथा करोति चारु। पूजायामिति किम्? यावद्भुङ्क्ते। यथा भुङ्क्ते। अनन्तरमिति किम्? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम्। यथा देवदत्तः करोति चारु। पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्यथाभ्यां युक्तमुपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति। किं तर्हि? अनुदात्तमेव भवति। पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थोयमारम्भः। यावत्प्रपचति शोभनम्। यथा प्रपचति शोभनम्। यावत्प्रकरोति चारु। यथा प्रकरोति चारु। अनन्तर-मित्येव। यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम्। यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं न भवति पूजायां विषये। तु-माण-वकस्तु भुङ्क्ते शोभनम्। पश्य-पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम्। पश्यत-पश्यत माण-वको भुङ्क्ते शोभनम्। अह-अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम्। पूजायामिति किम्? पश्य मृगो धावति। पूजायामिति वर्त्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम्। तद्धि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धमिति॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये। अहो देवदत्तः पचति शोभनम्। अहो विष्णुमित्रः करोति चारु। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति। कश्च शेषः? यदन्य-त्पूजायाः। कटमहो करिष्यसि। मम गेहमेष्यसि। असूयावचनमेतत्। पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं विस्पष्टार्थम्॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं भवति। परीप्सा त्वरा।

पूजायाम्—पूजा के गम्यमान होने पर भी यदि तिङन्त पद यावत् अथवा यथा शब्द से अव्यवहित पर में आता हो तो उसका अनुदात्तत्व-प्रतिषेध नहीं होता है।

उपसर्ग—पूजा के गम्यमान होने पर यावत् अथवा यथा शब्द से उत्तरवर्त्ती तिङन्त पद यदि उपसर्ग से व्यवहित भी हो तब भी अनुदात्तत्व-प्रतिषेध नहीं होता है।

तुपश्य—पूजा के गम्यमान होने पर तु, पश्य, पश्यत, अह शब्दों से परवर्त्ती तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है।

अहो च—पूजा के गम्यमान होने पर अहो शब्द से परवर्त्ती तिङन्त पद भी अनुदात्त नहीं होता है।

शेषे—पूजा से अतिरिक्त अर्थ में अहो शब्द से परवर्त्ती तिङन्त पद विकल्प से अनुदात्त नहीं होता है।

पुरा च—शीघ्रता अर्थ में पुरा शब्द से उत्तरवर्त्ती तिङन्त पद विकल्प से अनुदात्त नहीं होता है।

अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत्। पुरा स्तनयति स्तनयित्नुः। पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयति। परीप्सायामिति किम् ? न तेन स्म पुराधीयते। अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुराशब्दो द्योतयति। ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये। अनुज्ञाया एषणा अनुज्ञैषणा। (१)अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः। ननु करोमि भोः। अनुजानीष्व मां करणं प्रतीत्यर्थः। अनुज्ञैषणायामिति किम् ? अकार्षीः कटं देवदत्त ? ननु करोमि भोः। पृष्टप्रतिवचनमेतन्नानुज्ञैषणा ॥

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं नानुदात्तं भवति। किं देवदत्तः पचति, आहोस्विद्भुङ्क्ते ? किं देवदत्तः शेते आहोस्विदधीते ? अत्र केचिदाहुः—पूर्वं कियुक्तमिति तन्न निहन्यते। उत्तरं तु न कियुक्तमिति तन्निहन्यत एवेति। अपरे त्वाहुः—यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति। क्रियाग्रहणं किम् ? साधनप्रश्ने माभूत् किं देवदत्त ओदनं पचति आहोस्विच्छाकमिति ? प्रश्न इति किम् ? किमधीते देवदत्तः। क्षेपे किंशब्दोऽयं न प्रश्ने। अनुपसर्गमिति किम् ? किं देवदत्तः प्रपचति आहोस्वित्प्रकरोति ? अप्रतिषिद्धमिति किम् ? किं देवदत्तो न पठति आहोस्विन्न करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं भवति। क्व चास्य लोपः ? यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किंशब्दः। देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठति ? विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते। प्राप्तविभाषेयं किमर्थेन योगात्। पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि(२) ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे। प्रकृष्टो हासः प्रहासः, क्रीडा। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे, नहि भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः। एहि मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि यातस्तेन पिता। प्रहास इति किम् ? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति। सुष्ठु च मन्यसे। साधु च मन्यसे। गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—एहिमन्येयुक्तं प्रहास एव यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति—एहि मन्यसे ओदनं

नन्वित्यनु—अनुज्ञा की प्रार्थना के गम्यमान होने पर ननु शब्द से उत्तरवर्ती तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है।

किं क्रिया—क्रिया के विषय में प्रश्न के लिए यदि 'किम्' शब्द का प्रयोग हो तो उससे अन्वित उपसर्गरहित तथा निषेध का विषय न होने वाला तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है।

लोपे—क्रियाप्रश्नवृत्ति 'किम्' शब्द का यदि लोप हो गया हो तो उपर्युक्त अनुदात्तत्व-प्रतिषेध विकल्प से होता है।

एहि मन्ये—यदि प्रहास (उपहास) गम्यमान हो तो 'एहि मन्ये' पदसमुदाय से युक्त लृडन्त तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है।

---

(१) अनुज्ञेति—किंचित्कर्तुं स्वयमेवोद्युक्तस्यैवं क्रियतामित्येवंरूपोऽभ्युपगमोऽनुज्ञा।

(२) पूर्ववत्प्रत्युदाहरणानीति—तान्येव किंशब्दरहितानीत्यर्थः।

ओदनं भोक्ष्य इति। एहिमन्य इत्युत्तमोपादानमतन्त्रम्। प्रहास एव हि मन्यतेरुत्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव भवति। तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति॥

जात्वपूर्वम्॥ ४७॥

जातु इत्येतदविद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति। जातु भोक्ष्यसे। जातु करिष्यामि। अपूर्वमिति किम्? कटं जातु करिष्यति॥

किंवृत्तं च चिदुत्तरम्॥ ४८॥

किमो वृत्तं किंवृत्तं, किंवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्, डतरडतमौ च प्रत्ययौ, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति। कश्चिद्भुङ्क्ते। कश्चिद्भोजयति। कश्चिदधीते। केन चित्करोमि। कस्मै चिद्ददाति। कतरश्चित्करोति। कतमश्चिद्भुङ्क्ते। चिदुत्तरमिति किम्? को भुङ्क्ते। अपूर्वमित्येव। देवदत्तः किंचित्पठति॥

आहो उताहो चानन्तरम्॥ ४९॥

निघातप्रतिषेधोऽनुवर्त्तते, अपूर्वमिति च। आहो उताहो इत्येताभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति। आहो भुङ्क्ते। उताहो भुङ्क्ते। आहो पठति। उताहो(१) पठति। अनन्तरमिति किम्? शेषे विभाषां वक्ष्यति। अपूर्वमित्येव। देवदत्त आहो भुङ्क्ते। देवदत्त उताहो भुङ्क्ते॥

शेषे विभाषा॥ ५०॥

आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति। कश्च शेषः? यदन्यदनन्तरात्। आहो देवदत्तः पचति २। उताहो देवदत्तः पचति २। आहो देवदत्तः पठति २। उताहो देवदत्तः पठति २॥

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्॥ ५१॥

गमिना समानार्था गत्यर्थाः, (२) गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट्, तेन गत्यर्थलोटा युक्तं लृडन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति। यत्रैव कारके कर्त्तरि कर्म्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लृडपि भवतीत्यर्थः। कर्तृकर्मणी एवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन गृह्येते। न करणादि कारकान्तरम्। आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम्। आगच्छ देवदत्त

जात्वपूर्वम्—जिसके पूर्व कोई अन्य शब्द न हो (वाक्य में) ऐसे जातु (= कदाचित्) शब्द से अन्वित तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है।

किंवृत्तं च—(जिसके पूर्व वाक्य में कोई अन्य शब्द न हो ऐसे) विभक्त्यन्त अथवा डतरप्रत्ययान्त अथवा डतमप्रत्ययान्त 'किम्' शब्द से उत्तर यदि 'चित्' शब्द आया हो तो उस (चिदुत्तर किम्) शब्द से अन्वित होने वाला तिङन्त पद भी अनुदात्त नहीं होता है।

आहो—वाक्य में जिसके पूर्व अन्य कोई पद न हो ऐसे आहो तथा उताहो शब्दों से युक्त तथा इनसे अव्यवहितोत्तरवर्त्ती तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है।

शेषे—अन्य परिस्थितियों में अर्थात् आहो तथा उताहो शब्दों और इनसे युक्त तिङन्त पद के बीच यदि शब्दान्तर-व्यवधान हो तो अनुदात्तत्व-प्रतिषेध विकल्प से होता है।

गत्यर्थ—जिस कर्ता अथवा कर्मकारक को गत्यर्थक धातु से विहित लोट्लकार प्रतिपादित करता हो उसी कर्ता अथवा कर्म का प्रतिपादक लृडन्त तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है।

---

(१) आहो अधीते इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके।

(२) अर्थप्रदर्शनमेतद्। विग्रहस्तु गतिरर्थो येषामिति बोध्यः।

ग्राममोदनं भोचयसे। उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः-तेनैव भोदयन्ते। उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः, यज्ञदत्तेन भोचयन्ते। गत्यर्थग्रहणं किम्? पच देवदत्तौदनं भोचयस एनम्। लोटेति किम्? आगच्छेर्देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम्। लृडिति किम्? आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यस्येनम्। न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम्? आगच्छ देवदत्त ग्रामं पिता ते ओदनं भोदयते। उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः सक्तवस्तेन पास्यन्ते। सर्वग्रहणं किम्? आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो यथा स्यात्। लृडन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन् कारकेऽन्यस्मिन्न भवितव्यम्। इह तु यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते इति॥

लोट् च ॥ ५२ ॥

लोडन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति। लोडन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः। आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य। आव्रज विष्णुमित्र ग्रामं शाधि। आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो दृश्यताम्। गत्यर्थानामित्येव-पच देवदत्तौदनं भुङ्क्ष्वेनम्। लोटेत्येव—आगच्छेर्देवदत्त ग्रामं पश्यैनम्। न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव। आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यत्वेनं यज्ञदत्तः। सर्वग्रहणानुवृत्तेरिवह भवत्येव। आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वं पूर्वमनुवर्त्तते। प्राप्तविभाषेयम्, लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति। आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश २। आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रशाधि २। सोपसर्गमिति किम्? आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य। अनुत्तममिति किम्? आगच्छानि देवदत्त ग्रामं प्रविशानि॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वं सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोटं वर्जयित्वा। हन्त इत्यनेन युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति। हन्त प्रविश २। हन्त प्रशाधि २। सोपसर्गमित्येव, हन्त कुरु। निपातैर्यद्यदिहन्तेति नित्यमत्र निघातप्रतिषेधो भवति। अनुत्तममित्येव, हन्त प्रभुनजावहै। हन्त प्रभुनजामहै॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति। आम् पचसि देवदत्त३। आम् भो देवदत्त ३। भो इत्यामन्त्रितान्तमपि, नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाविद्यमानवद्भवति। आम इति किम्? शाकं पचसि देवदत्त ३। एकान्तरमिति किम्। आम् प्रपचसि देवदत्त ३। आमन्त्रितमिति किम्? आम्पचति देवदत्तः। अनन्तिक इति किम्? आम् देवदत्त। आम एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य एकश्रु-

---

लोट् च—उक्त परिस्थिति में लोडन्त तिङन्त पद भी अनुदात्त नहीं होता है।

विभाषितम्—किन्तु उक्त परिस्थिति में भी उपसर्गविशिष्ट तथा उत्तमपुरुषभिन्न लोट्-लकारान्त तिङन्त पद विकल्प से अनुदात्त नहीं होता है।

हन्त च—जिस कर्त्ता अथवा कर्म कारक को धातुमात्र-विहित लोट् लकार अभिव्यक्त करता हो उसी कर्ता अथवा कर्मकारक का प्रतिपादक सोपसर्ग, उत्तमपुरुषभिन्न तथा 'हन्त' शब्दयुक्त लोट्लकारान्त तिङन्त पद भी विकल्प से अनुदात्त नहीं होता है।

आम एकान्तरम्—'आम्' शब्द से उत्तरवर्त्ती, एक पद से व्यवहित अत एव दूरवर्त्ती आमन्त्रितसंज्ञकान्त पद अनुदात्त नहीं होता है

तेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते। तदुभयमनेन क्रियत इति केचिदाहुः। प्लुतोदात्तः पुनरसिद्धत्वान्न प्रतिषिद्धयते। अपरेषां दर्शनमनन्तिक इत्यनेन यन्न दूरं न संनिकृष्टं तत्परिगृह्यते। तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति। प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्त्तव्य इति॥

यद्धितुपरं छन्दसि॥ ५६॥

आमन्त्रितमित्येतदस्वरितत्वान्नानुवर्त्तते। तिङिति वर्त्तत एव। यत्परं हिपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति। यत्परं तावत्-गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः। हिपरम्-इन्द्रवो वामुशन्ति हि। तुपरम्-आख्यास्यामि तु ते। निपातैर्यद्यदिहन्तेति हि चेति तुपस्यपश्यताहैरिति च निघातप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्—एभिरेव परैर्योगे प्रतिषेधो भवति, नान्यैरिति। इह न भवति-जाये स्वोरोहावेहि। एहीत्यनेन गत्यर्थलोटा युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोडन्तस्य निघातो भवत्येव॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः॥ ५७॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्धित आम्रेडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुदात्त भवति। चन-देवदत्तः पचति चन। चित्-देवदत्तः पचति चिद्। इव-देवदत्तः पचतीव। गोत्रादि-देवदत्तः पचति गोत्रम्। देवदत्तः पचति ब्रुवम्। देवदत्तः पचति प्रवचनम्। इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्ते। तद्धित-देवदत्तः पचतिकल्पम्। देवदत्तः पचतिरूपम्। अनुदात्तस्तद्धित इह उदाहरणमन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यते-पचतिदेश्यः। आम्रेडित-देवदत्तः पचति २। अगतेरिति किम्? देवदत्तः प्रपचति चन। अत्रागतिग्रहणे सगतिरपि तिङित्यत्र च उत्सर्गग्रहणं द्रष्टव्यम्। इह मा भूत्-शुक्लीकरोति चन। यत्काष्ठं शुक्लीकरोति। यत्काष्ठं कृष्णीकरोति॥

चादिषु च॥ ५८॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति। चादयो नचवाहाहैवयुक्ते इत्यत्र ये निर्दिष्टाः त इह परिगृह्यन्ते। चशब्दे तावत्-देवदत्तः पचति च खादति च। वा-देवदत्तः पचति वा खादति वा। ह-देवदत्तः पचति ह खादति ह। अह-देवदत्तः पचत्यह खादत्यह। एव-देवदत्तः पचत्येव खादत्येव। अगतेरित्येव। देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च। प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातःप्र तिषिद्धयते, एवपरं तु निहन्यते॥

चवायोगे प्रथमा॥ ५९॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टमित्यत्र नानुवर्त्तते। च वा इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्-

---

यद्धितुपरम्—'यत्', 'हि' अथवा 'तु' शब्द जिसके उत्तर में हो वह तिङन्त पद छन्दोविषय-प्रयोग होने पर अनुदात्त नहीं होता है।

चनचिदिव—'चन', 'चित्', 'इव', गोत्रादिगणपठित शब्द, तद्धित प्रत्यय तथा आम्रेडित-संज्ञक पद के परे गतिसंज्ञक शब्द से उत्तर न आनेवाला तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है।

चादिषु—'च', 'वा', 'ह', 'अह' तथा 'एव' शब्दों के परे भी गतिसंज्ञक शब्द से उत्तर न आनेवाला तिङन्त पद अनुदात्त नहीं होता है।

चवायोगे—'च' तथा 'वा' से युक्त पहली तिङ्विभक्ति (से युक्त पद) अनुदात्त नहीं होता है।

विभक्तिर्नानुदात्ता भवति। गद्र्दभांश्च कालयति। वीणां च वादयति। गद्र्दभान् वा कालयति, वीणां वा वादयति। योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति। प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूदिति। चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति। स चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानायाम्। क्षिया धर्मव्यतिक्रमः, आचारभेदः। स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति। स्वयं हौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून् पाययति। प्रथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिद्ध्यते। क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकांक्षमिति च प्लुतो भवति।

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने, चशब्दात् क्षियायां च। नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः। त्वमह ग्रामं गच्छ। त्वमहारण्यं गच्छ। क्षियायाम्-स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति। स्वयमहौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून्पाययति। पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः प्लुतश्च ॥

चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे च प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति। एवेत्येतच्चेदवधारणार्थं प्रयुज्यते। क्व चास्य लोपः? यत्र गम्यते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते, तत्र लोपः। तत्र चशब्दः समुच्चयार्थः, अहशब्दः केवलार्थ इति समानकर्तृके चलोपः नानाकर्तृके अहलोपः। चलोपे-देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु। ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः। अहलोपे-देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु यज्ञदत्त एवारण्यं गच्छतु। ग्रामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः। अवधारणमिति किम्? देवदत्तः क्वेव भोक्ष्यते। अनवक्लृप्तावयमेवशब्दः। न क्वचिद्भोक्ष्यत इत्यर्थः। एवे चानियोग इति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहाहैवयुक्त इति सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्ते, तेषां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा। चलोपे-शुक्ला व्रीहयो भवन्ति २ श्वेता गा आज्याय दुहन्ति। भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्यते। वालोपे—व्रीहिभिर्यजेत। यवैर्यजेत। एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

हेति—यदि वाक्य से धर्म का उल्लङ्घन प्रतीत होता हो तो 'ह' से युक्त पहली तिङ्विभक्ति अनुदात्त नहीं होती है।

अहेति—अनेक प्रयोजन से होने वाली प्रेरणा अथवा धर्मोल्लङ्घन के गम्यमान होने पर 'अह' शब्द से युक्त प्रथम तिङ्विभक्ति अनुदात्त नहीं होती है।

चाहलोपे—'च' अथवा 'अह' का यदि लोप हो गया हो तथा 'एव' शब्द के द्वारा अवधारण किया गया हो तो प्रथम तिङ् विभक्ति अनुदात्त नहीं होती है।

चादिलोपे—'च', 'वा', 'ह', 'अह' तथा 'एव' शब्द का लोप यदि हुआ हो तो प्रथम तिङ् [विभक्ति वि]कल्प से अनुदात्त नहीं होती है।

वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । अहवैं देवानामासीत् २ रात्रीरसुराणामासीत् । बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ शण्डामर्कावसुराणाम् । वाव–अयं वाव हस्त आसीत् २ नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । प्रजामेका जिन्वति २ ऊर्जमेका रक्षति । जिन्वतीत्येतत्पदे न निहन्यते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति २ अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । अत्तीत्येतत् पदे न निहन्यते । समर्थाभ्यामिति किम् ? एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यार्थे न वर्त्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थग्रहणं, व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा छन्दसीति निवृत्तं, निघातप्रतिषेध इत्येव । यदो वृत्तं यद्वृत्तम् । यत्र पदे यद्वर्त्तते तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । डतरडतमौ च प्रत्ययौ इत्येतन्नाश्रीयते । तस्माद्यद्वृत्तादुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्म ददाति । यत्कामास्ते जुहुमः । यदद्र्यङ् वायुर्वाति । यद्वायुः । पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ—काष्ठाध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दारुण–दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः । अमातापुत्र–अमातापुत्राध्यापकः । अयुत–अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अद्भुत—अद्भुताध्यापकः । अनुक्त–अनुक्ताध्यापकः । भृश–भृशाध्यापकः । घोर–घोराध्यापकः । परम–परमाध्यापकः । सु–स्वध्यापकः । अति–अत्यध्यापकः(१) । ॐमलोपश्चॐ । इति वार्तिककारमतम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । समासे चैतदनुदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते । दारुणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आख्यायते । यत्र विभक्तेरभावात् मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो नैवेष्यते । दारुणमधीते दारुणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिह प्रकरणे पञ्चमीनिर्द्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते इति ।

वैवावेति—छन्दोविषय-प्रयोग में 'वै' तथा 'वाव' शब्दों से युक्त प्रथम तिङ्विभक्ति भी विकल्प से अनुदात्त नहीं होती है ।

एकान्याभ्याम्—समानार्थक 'एक' शब्द तथा 'अन्य' शब्द से युक्त प्रथम तिङ्विभक्ति भी छन्दोविषय-प्रयोग में विकल्प से अनुदात्त नहीं होती है ।

यद्वृत्तात्—यत्-शब्दनिष्पन्न पद से उत्तरवर्त्ती तिङन्तपद अनुदात्त कभी नहीं होता है ।

पूजनात्—पूजनार्थक काष्ठादिशब्दों के उत्तरावयव के रूप में आया हुआ पूज्यार्थक शब्द अनुदात्त हो जाता है ।

मलोपश्च—यथासम्भव मकार का लोप भी, उक्त परिस्थिति में, हो जाता है ।

---

(१) "अनुज्ञात—अनुज्ञाताध्यापकः । कल्याण—कल्याणाध्यापकः । वेश—वेशाध्यापकः" इत्यधिकं क्वचिद्ग्रन्थान्तर उपलभ्यते ।

तथा च यद्वृत्तान्नित्यमित्यत्रोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति । यत्काष्ठं पचति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्दारुणं पचति । यद्दारुणं प्रपचति । तिङ्ङतिङ इति निघातस्य निपातैर्यद्यदिहन्तेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनर्विधानम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते । गतिग्रहणे चात्र उपसर्गग्रहणमिष्यते । इह न भवति–यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्सन इति किम् ? पचति शोभनम् । सुपीति किम् ? पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादाविति किम् ? पचति गोत्रम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् । ॐक्रियाकुत्सन इति वक्तव्यम्ॐ । कर्त्तुः कुत्सने मा भूत्–पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूतिः । ॐपूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम्ॐ । तेनायं चकारानुबन्धकत्वात् अन्तोदात्तो भवति । ॐविभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम्ॐ । पचन्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ॥

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टोऽतिङीति चोक्तार्थे ।
पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतोऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्धरति । समुदानयति । अभिसंपर्याहरति । गतिरिति किम् ? देवदत्तः प्रपचति । गताविति किम् ? आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । याहीत्येतत् प्रति क्रियायोगादाङित्येष गतिः, तस्य गतावित्येतस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रितपरनिमित्तकमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

सगतिरपि—गतिसंज्ञक उपसर्गयुक्त अथवा उससे रहित पूजनार्थक तिङन्त पद भी पूजनार्थक काष्ठादि शब्द से उत्तरवर्त्ती यदि हो तो अनुदात्त हो जाता है ।

कुत्सने च—निन्दार्थक गोत्रादिवर्जित सुबन्त के परे भी गतिसंज्ञकोपसर्गविशिष्ट अथवा तद्रहित तिङन्त पद अनुदात्त हो जाता है ।

क्रियाकुत्सने—कुत्सनार्थक सुबन्त से क्रियाकुत्सनार्थक सुबन्त विवक्षित है कर्तृकुत्सनार्थक नहीं—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए ।

पूतिश्च—(सूत्रस्थ) चकार के अनुबन्ध के रूप में पूति शब्द का समावेश है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

विभाषितं चापि—अनेकार्थक तिङन्त के वैकल्पिक अनुदात्तत्व का व्याख्यान भी करना चाहिए ।

गतिर्गतौ—गतिसंज्ञक के परे गतिसंज्ञक शब्द अनुदात्त हो जाता है ।

तिङि—उदात्तत्वविशिष्ट तिङन्त पद के परे भी गतिसंज्ञक शब्द उदात्त हो जाता है ।

गतिरिति वर्त्तते। तिङन्ते उदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति। यत्प्रपचति। यत्करोति। तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम्। अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्रानुदात्तो भवतीति धाताविवोदात्तवति स्यात्, प्रत्यये न स्यात्–यत्प्रकरोतीति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति तिङन्ते धातुमेव प्रति गतिसंज्ञा। आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति–प्रपचतितराम्, प्रपचतितमामिति? अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति। तेषामव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सत्यक्रियमाणेऽपि तिङ्ग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिघातो नैव सिद्ध्यति। अथ तरबन्तस्य गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरे सति गतेरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवानुदात्तत्वं सिद्धम्। येषां गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सुबुत्पत्तेः समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति। पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामनेन प्रयोजनमस्ति। तदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः। उदात्तवतीति किम्? प्रपचति। प्रकरोति॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॥ ७२॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति तस्मिन् सति यत्कार्यं तन्न भवति। असति यत्तद्भवति। कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि! आमन्त्रिततिङ्निघातयुष्मदस्मदादेशाभावाः। देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति निघातो न भवति। षाष्ठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति। देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति। देवदत्त तव ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम ग्रामः स्वमित्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति। पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम्। यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां नानन्तरमित्येष प्रतिषेधो भवति। जात्वपूर्वमित्येतद्–देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि भवति। आहो उताहो चानन्तरमिति–आहो देवदत्त पचसि, उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति। आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इति–आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति। आमन्त्रितमिति किम्? देवदत्तः पचति। पूर्वमिति किम्? देवदत्त इत्येतस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति। पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति परस्यैव कार्यं स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानवद्भवति, न तु स्वकार्ये। देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव। इह इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुने शब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयमविद्यमानवत्त्वान्निमित्तं न भवति। मेशब्दस्य निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्॥ ७३॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः। आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति। किं तर्हि? विद्यमानवदेव। अग्ने गृहपते माणवक जटिलकाध्यापक। पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति। आमन्त्रित इति किम्? देवदत्त पचसि। समानाधिकरण इति किम्? देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त। अत्र यज्ञदत्तविशेषणं पण्डितशब्दः न पूर्वेण समानाधिकरणः। सामान्यवचनमिति किम्? पर्यायेषु मा भूत्–अघ्न्ये देवि सरस्वति ईडे काव्ये विहव्ये। पर्यायशब्दा एते। एवं ह्युक्तमेतानि ह्यघ्न्येनामानीति॥

आमन्त्रितम्—पूर्ववर्त्ती आमन्त्रितसंज्ञक अविद्यमानवत् हो जाता है अर्थात् पद के पूर्व रहने पर जो कार्य विहित हैं वे आमन्त्रित पद के पूर्ववर्त्ती होने पर नहीं होते हैं।

नामन्त्रिते—समानाधिकरण आमन्त्रितान्त के परे पूर्व आमन्त्रितान्त सामान्यवाची शब्द अविद्यमानवत् नहीं होता है।

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वेणाविद्यमानवत्त्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते। विशेषवचने समानाधिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति। देवाः शरण्याः २। ब्राह्मणा वैयाकरणाः २। सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचन इति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम्। बहुवचनमिति किम्? माणवक। जटिलक। नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तावष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

विभाषितम्—विशेषवाचक समानाधिकरण आमन्त्रितान्त शब्द के परे पूर्ववर्त्ती बहुवचनान्त आमन्त्रितान्त शब्द विकल्प से अविद्यमानवत् हो जाता है।

अष्टमाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ।

अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आध्यायपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम्। तत्र येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादोनोऽध्यायोऽसिद्धो भवति। इत उतरं चोत्तरोत्तरो योगः पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धो भवति। असिद्धवद्भवति(१)। सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः। तदेतदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम्, उत्सर्गलक्षणभावार्थं च। अस्मा उद्धर। द्वा अत्र। द्वा आनय। असा आदित्यः, इत्यत्र य्वलोपस्यासिद्धत्वाद् आद्गुण इत्यकः सवर्णे दीर्घ इति च न भवति। अमुष्मै। अमुष्मात्। अमुष्मिन् इति उत्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति ॥

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथा।
मतोर्वत्वे झलां जश्त्वे गुडलिण्मान्निदर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुषः क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इत्येतन्न भवति। शुष्कजङ्घा इति न कोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति। क्षामिमानिति क्षामस्यापत्यं क्षामिः, क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामी। क्षामिः क्षामी वा यस्यास्तीति क्षामिमान्। क्षायो म इत्यस्यासिद्धत्वान्मादुपधायाश्चेति वत्वं न भवति। औजढदिति वहेर्निष्ठायामूढस्तमाख्यदिति णिच् तदन्ताल्लुङ्। चङीति द्विर्वचने कर्त्तव्ये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वाण्णौ च यष्टिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद् ढत इत्येतद् द्विरुच्यते। अनग्लोप इति प्रतिषेधात्सन्वदित्वं नास्ति। तेन औजढदिति भवति। औजिढदित्येतत्तु क्विन्नन्तस्य उढिशब्दस्य भवति। गुडलिण्मानिति गुडलिहोऽस्य सन्ति इति मतुप्। तत्रढत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वाद् झय इति वत्वं न भवति। येऽत्र षष्ठीनिर्द्देशाः सप्तमीनिर्द्देशाः पञ्चमीनिर्द्देशाश्च तेषां षष्ठी स्थानेयोगा, तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति। कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषमिति पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति। विप्रतिषेधे परमित्येषा तु परिभाषा येन पूर्वेण लक्षणेन सह स्पर्द्धते परं लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वान्न प्रवर्त्तते। तथाच सति विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुणः परेण हलि चेति दीर्घत्वेन न बाध्यते। अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गे कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति। विधिशब्दोऽयं प्रत्येकमाभिसंबध्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्मषष्ठीयुक्तैर्भावसाधनोऽ-

---

पूर्वत्रासिद्धम्—इस 'अष्टाध्यायी' के सवा सात अध्यायों तक उल्लिखित कार्यों के प्रति अवशिष्ट तीन (अष्टम अध्याय के द्वितीय, तृतीय तथा चतुर्थ) पाद के अन्तर्गत आनेवाली विधियाँ असिद्ध हो जाती हैं और इन तीन पादों में आई विधियों में भी पूर्ववर्त्ती विधि के प्रति परवर्त्ती विधि असिद्ध हो जाती है।

नलोपः—सुब्विधि, स्वरविधि, संज्ञाविधि तथा कृत्प्रत्ययसम्बन्धी तुग्विधि के प्रसङ्ग में नलोप असिद्ध हो जाता है।

---

(१) असिद्धवद्भवतीति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति।

मिसंबध्यते। सुपा तु सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन कर्म्मसाधनः। तेन सुपः स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते, सर्वोऽसौ सुब्विधिरिति सर्वत्रासिद्धत्वं भवति। सुब्विधौ तावत्—राजभिः, तक्षभिरित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादतो भिस ऐसिति न भवति। राजभ्याम्, तक्षभ्याम्, राजसु, तक्षस्विति, सुपि चेति, बहुवचने झल्येदिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति। स्वरविधौ—राजवतीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादन्तोवत्या इति न भवति। पञ्चार्मं दशार्ममिति। अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् अर्मे चावर्णद्व्यजिति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति। पञ्चबीजीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति। संज्ञाविधौ—पञ्च ब्राह्मण्यो, दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वात् ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा भवति। ततश्च न षट्स्वस्रादिभ्य इति टापः प्रतिषेधो भवति। तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति, यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतद्दर्शनम्। या हि जश्शसोर्लुगर्था षट्संज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न क्रियत इति सा पुनः प्रवर्त्तयितव्येति। तुग्विधौ—वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिरिति नलोपस्यासिद्धत्वाध्ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्न भवति। अत्र केचित् सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति तुकं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वाद् बहिरङ्गलक्षणेन वाऽसिद्धत्वात्तुग्विधिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः, तत्तु क्रियते परिभाषाद्वयस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुम्। कृतीति किम्? वृत्रहच्छत्रम्। वृत्रहच्छाया। छे चेति तुग्भवति। अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः। एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो भवति, नान्यत्र। तेन राजीयति, राजायते, राजाश्व इति ईत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च सिद्धो भवति॥

न मु ने॥ ३॥

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति। किं तर्हि? सिद्ध एव। अमुना। मुभावस्यासिद्धत्वाद् घिलक्षणो नाभावो न स्यात्। कृते तु नाभावे मुभावस्यासिद्धत्वात्, सुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति। अथवा योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चारितम्। अथवा ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येष एवात्र सूत्रार्थः। ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीतम्। तेनात्र मुभावस्य सिद्धत्वान्नाभावश्च भवति। दीर्घत्वं च न भवति। ॐएकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यॐ। किं प्रयोजनम्? अयाद्यावेकादेशशतृस्वरैकानुदात्तसर्वानुदात्तार्थम्। वृक्ष इदम्, प्लक्ष इदम्। अत्र प्रातिपदिकान्तसस्येकवचनयोरुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यतः अयादेश उदात्तो यथा स्यात्। आय्—कुमार्या इदम्। कथमिदमुदाहरणम्? यदि उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे कृते विभक्तेराटश्चेत्येकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम्। अथ कृते एकादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति। आव्—वृक्षाविदं, प्लक्षाविदम्। एकादेशस्वरः—गाङ्गेऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्तेन इत्युदात्तः। तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेङः पदान्तादतीति एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति, एतद्भवति। शतृस्वरः—तुदती। तुदते। अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः तदुदात्तस्य सिद्धत्वात्, शतुरनुमो नद्यजादी, अन्तोदात्तादिति, एष स्वरो भवति। अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः—एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति। न हि सनुमं शत्रन्तं किंचिदेकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति। एकानुदात्तः—तुदन्ति। लिखन्ति। एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्य-

---

न मु ने—'ना' आदेश कर्त्तव्य होने पर 'मु' आदेश असिद्ध नहीं होता

एकादेश—एकादेशनिमित्तक स्वर अन्तरङ्ग होने के कारण अय् आदि के प्रसङ्ग में सिद्ध ही बना रहता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

मानता भवति। सर्वानुदात्तः-ब्राह्मणास्तुदन्ति। ब्राह्मणा लिखन्ति। एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिंस्तिङ्ङतिङ इति निघातो भवति। अन्तरङ्ग इति वचनाद् बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव-पचतीति। प्रपचतीति। ॐसंयोगान्तस्य लोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यःॐ। किं प्रयोजनम्? हरिवो मेदिनं त्वा। हरिव इति मतुबन्तमेतत्। तत्र, छन्दसीर इति वत्वं संयोगान्तस्य लोपे च कृते, मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसीति रुत्वम्। तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वाद्धशि चेत्युत्वं न प्राप्नोति। ॐसिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यःॐ। अलावीत्। अपावीत्। इट ईटीति सिज्लोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घत्वं भवति। ॐनिष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यःॐ। वृक्णः। वृक्णवान्। निष्ठादेशस्य सिद्धत्वात् झलीति षत्वं न भवति। कुत्वं प्रत्यसिद्ध एवेति तद्भवति। स्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु क्षीबशब्द उदाह्रियते। तत्र च निपातनमनेकधा समाश्रीयते। यदा क्षीबेर्निष्ठायामिटि कृते इत्शब्दलोपो निपात्यते तदा क्षीब इति संज्ञायामित्शब्दलोपस्याऽसिद्धत्वान्निष्ठा च द्व्यजनादित्येष स्वरो न प्राप्नोति। क्षीबेन तरति क्षीबिक इति द्व्यज्लक्षणष्ठन्न प्राप्नोति। यदा तु तुकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादिडागमः प्राप्नोति। ॐप्लुतविकारस्तुग्विधौ छे सिद्धो वक्तव्यःॐ। अग्ना३ इच्छत्रम्। पटा३ उच्छत्रम्। प्लुतविकारस्यासिद्धत्वाच्छे चेति ह्रस्वलक्षणस्तुगिनत्यं न प्राप्नोति। ॐश्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम्ॐ। श्च्युतिर् क्षरणे इत्ययं धातुः सकारादिः पठ्यते। तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अटश्च्योतति, रटश्च्योतति इति डः सि धुट् इति प्राप्नोति। अटतीत्यड्। रटतीतिरड्। क्विबन्तोऽयम्। किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते? इह मधु श्च्योततीति मधुश्च्युत्। क्विबन्तः। मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिच्। मधुश्च्ययति। मधुश्च्ययतेः पुनः क्विपि कृते संयोगादित्वात् सलोपः संयोगान्तत्वाद् थलोपः चकारस्य कुत्वं मधुगिति सिद्धम्। शकारादौ पुनरेतस्मिन् संयोगान्तलोपेन यकारचकारयोर्लुप्तयोः शकारस्य षत्वे सति मधुडिति स्यात्। ॐअभ्यासजश्त्वचर्त्वे एत्वतुकोः सिद्धे वक्तव्येॐ। बभणतुः। बभणुः। अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वाद-वादेशादेरित्येवं प्राप्नोति(१)। छिदेः—चिच्छित्सति, उच्छेः—उचिच्छिषतीति अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वात् छे चेति तुक् न प्राप्नोति। ॐद्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम्ॐ। सय्ँय्यन्ता, सव्ँव्वत्सरः, यल्ँल्लोकम्, तँल्लोकमिति। परसवर्णस्यासिद्धत्वाद्यर

संयोगान्तस्य—'रु' के स्थान में उत्व के विधान के प्रसङ्ग में संयोगान्त-लोप सिद्ध बना रहता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

सिज्लोपः—एकादेश करते समय सिच् प्रत्यय का लोप सिद्ध बना रहता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए।

निष्ठा—षत्वविधि, स्वरविधि, प्रत्ययविधि तथा इड्विधि के प्रसङ्ग में निष्ठा (क्त, क्तवतु) के स्थान में विहित आदेश सिद्ध बना रहता है—यह समझना चाहिए।

प्लुतविकारः—छ के परे तुक् के विधान के प्रसङ्ग में स्वर का प्लुतत्व तथा अन्यान्य विकार सिद्ध बने रहते हैं—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

श्चुत्वम्—धुट् के आगम के प्रसङ्ग में श्चुत्व की सिद्धता व्याख्येय है।

अभ्यास—एत्व तथा तुग्विधि के प्रसङ्ग में अभ्यास के स्थान में जश्त्व तथा उसके स्थान में चर्त्व की सिद्धता अवगन्तव्य है।

द्विर्वचने—द्विर्वचन कर्त्तव्य होने पर परसवर्ण सिद्ध बना रहता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

---

(१) चनादेशादेः। अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोतीति भाष्यसंमतः पाठः।

इति द्विर्वचनं न स्यात्। *पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्वनत्वलत्वषत्वणत्वानुनासिकछ्त्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि*। लत्वम्-गलो गलः। गरो गरः। घत्वं-द्रोग्धा २। ढत्वं-द्रोढा २। नत्वं-नुन्नो नुन्नः। नुत्तो नुत्तः। लत्वम्-अभिनोऽभिनः, अभिनद्भिनत्। षत्वम्-मातुः ष्वसा। मातुःस्वसा। णत्वं-माषवापाणि। माषवापानि। अनुनासिक-वाङ्नयनम्। वाग्नयनम्। छत्वं-वाक्छ्शयनम्। वाक्शयनम्। लत्वादीनां विकल्पितानामसिद्धत्वात् कृते द्विर्वचने सत्युपरिष्टाद्विकल्पे सति गरोगलः गलोगरः इत्येवं रूपमपि द्विरुक्तं स्यात्। तदेतत् सर्वं न मुने इति योगविभागेन साध्यते। न इत्येतावद-निष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धत्वस्य प्रतिषेधार्थम्। ततो मु ने इति। नेत्येतदनुवर्त्तते॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति। उदात्तयणः-कुमार्यौ। कुमार्यः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणायमीकार उदात्तः, तस्य स्थाने यणादेशः स उदात्तयण्, तस्मात् परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति। स्वरितयणः-सकृल्ल्व्याशा। खलप्व्याशा। सकृल्लूः, खलपूरिति कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयोरोःसुपीति यणादेशः स उदात्तयण्। ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण्, तस्मात् स्वरितयणः परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति। ननु च सप्तम्येकवचनस्य यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं यणादेशे। तत्कथमयं स्वरितयण् भवति? आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति। यदि एवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति, एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति। ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात्। तस्मादयमेव यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः। केचित्तु ब्रुवते, उदात्तात् स्वरितयणोऽपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं दृश्यते। तथाच तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते-यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति। अग्ने इत्ययमकारः स्वरितः पठ्यते। तथा ब्राह्मणेऽपि-दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति। यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथा उदात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यानेन स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम्। तथाच भाष्ये स्वरितयण्ग्रहणमिदं प्रत्याख्यायते। सकृल्ल्व्याशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् स्वरितयण्व्यवधानमव्यवधानमेव, स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति। तत्तु क्रियते, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमस्ति। स्वरदीर्घयलोपेषु च लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिद्ध्यते इति। उदात्तस्वरितयोरिति किम्? वैद्री आशा वैद्याशा। शार्ङ्गरव्याशा। अनुदात्तयणादेशोऽयम्। अनुदात्तस्येति किम्? कुमार्यत्र। किशोर्यत्र। अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लित्स्वरेण॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति। अनुदात्तस्येति वर्त्तते। अग्नी। वायू। वृक्षैः। प्लक्षैः। उदात्तेनेति किम्? पचन्ति। यजन्ति। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः। पररूपे कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात्॥

पदाधिकारः—यदि 'पदस्य' का अधिकार हो तो लत्व, घत्व, ढत्व, नत्व, रुत्व, षत्व, णत्व, अनुनासिकत्व तथा छत्व की सिद्धता समझनी चाहिए।

उदात्त—उदात्तस्थानीय तथा स्वरितस्थानीय यण् से परवर्ती अनुदात्त के स्थान में स्वरित आदेश हो जाता है।

एकादेशः—उदात्त के साथ अनुदात्त का एकादेश उदात्त हो जाता है।

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा। सु उत्थितः-सूत्थितः। वि ईक्षते-वीक्षते। वसुकः असि-वसुकोऽसि। सूत्थित इति सुशब्दः सुः पूजायामिति कर्म्मप्रवचनीयः, तस्य प्रादित्वात् समासे सति अव्ययपूर्वप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति। वीक्षते। वसुकोऽसीति। अत्रापि तिङ्ङतिङ इति निघाते कृतेऽनुदात्ते पदादावेकादेशः। स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थम्। उदात्तो हि विकल्पिते तस्मिन्नसत्यानन्तर्यत एव स्वरितो भविष्यतीति। अनुदात्त इति किम्? देवदत्तोऽत्र। पदादाविति किम्? वृक्षौ, वृक्षाः॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते। प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोपो भवति। राजा। राजभ्याम्। राजभिः। राजता। राजतरः। राजतमः। प्रातिपदिकग्रहणं किम्? अहन्नहिम्। अन्तग्रहणं किम्? राजानौ। राजानः। प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुका निर्दिष्टम्। ॐअह्नो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। अहः। अहोभ्याम्। अहोभिः। रोऽसुपि, अहन्निति रेफरुत्वयोरसिद्धत्वाद् नलोपः प्राप्नोति। सावकाशं तदुभयं संबुद्धौ-हेऽहः। हे दीर्घाहो निदाघेति। तत्र समाधिमाहुः-अहन्निति रुविधौ यदुपादीयते प्रथमैकवचनान्तमकृतनलोपं तदावर्त्यते, तत्रैकयाऽऽवृत्त्या तदेवं रूपं नलोपाभावार्थमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य रुर्विधीयते॥

न ङिसम्बुद्ध्योः ॥ ८ ॥

ङौ परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति। आर्द्रे चर्म्मन्। लोहिते चर्मन्। सुपां सुलुगिति ङेर्लुक्। संबुद्धौ-हे राजन्। हे तक्षन्। अस्मादेव नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषिद्ध्यते इति ज्ञाप्यते। भसंज्ञा च न भवतीति। तथा हि राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति। अत्र नलोपश्च भवति। अल्लोपश्च न भवति॥ ॐङावुत्तरपदे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यॐ। चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः। हे राजवृन्दारक इत्यत्र समुदायार्थसंबोधनं, न पूर्वपदार्थसंबोधनं प्रतीयत इति संबुद्ध्यन्तं पूर्वपदं नैव समस्यते। ॐवा नपुंसकानामिति वक्तव्यम्ॐ। हे चर्मन्। हे चर्म॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोरिह कार्यित्वेनोपादानात् सामर्थ्यलब्धं प्रातिपदिकं तन्मादिति मकारावर्णाभ्यां

स्वरितो वा—पद के आदि में आए अनुदात्त का उदात्त के साथ एकादेश विकल्प से स्वरित अथवा उदात्त हो जाता है।

नलोपः—प्रातिपदिकान्त नकार का लोप हो जाता है।

अह्नो—अहन् शब्द के नलोप का प्रतिषेध व्याख्येय है।

न ङि—ङि तथा सम्बुद्धि के परे नकार का लोप नहीं होता है।

ङावुत्तरपदे—उत्तरपदपूर्वक ङि के परे नलोप के प्रतिषेध का प्रतिषेध (अर्थात् नलोप) हो जाता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए।

वा नपुंसकानाम्—नपुंसकलिङ्गवृत्ती प्रातिपदिक के अन्त्य नकार का विकल्प से लोप होता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए।

मादुपधायाश्च—मकारान्त, मकारोपध, अवर्णान्त तथा अवर्णोपध शब्दों से विहित मतुप् प्रत्यय के मकारके स्थान में वकार आदेश हो जाता है; किन्तु यव आदि शब्दों के प्रसङ्ग में यह आदेश नहीं होता है।

विशिष्यते। मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इत्ययमर्थो भवति—मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्वं इत्ययमादेशो भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति। मकारान्तात्-किंवान्। शंवान्। मकारोपधात्-शमीवान्। दाडिमीवान्। अवर्णान्तात्-वृक्षवान्। प्लक्षवान्। खट्वावान्। मालावान्। अवर्णोपधात्-पयस्वान्। यशस्वान्। भास्वान्। मादुपधायाश्चेति किम्? अग्निमान्। वायुमान्। अयवादिभ्य इति किम्? यवमान्। दल्मिमान्। ऊर्म्मिमान्। यव। दल्मि। उर्म्मि। भूमि। कृमि। क्रुञ्चा। वशा। द्राक्षा (१)एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति। ध्रजि। ध्वजि। सञ्जि(२) इत्येतेषां छन्दसीर इति। हरित् ककुत् गरुत् इत्येतेषां झय इति। इक्षु मधु द्रुम मण्ड धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति। आकृतिगणश्च यवादिः। अकृतवत्वो मतुप् यवादिषु द्रष्टव्यः। यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः(३)। इह नृमत इदं नार्मतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मतुपो वत्वं न भवति॥

झयः॥ १०॥

झयन्तादुत्तरस्य मतोर्वं इत्ययमादेशो भवति। अग्निचित्वान् ग्रामः। उदश्वित्वान् घोषः। विद्युत्वान् बलाहकः। इन्द्रो मरुत्वान्। दृषद्वान् देशः॥

संज्ञायाम्॥ ११॥

संज्ञायां विषये मतोर्वं इत्ययमादेशो भवति। अहीवती। कपीवती। ऋषीवती। मुनीवती॥

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत् कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती॥ १२॥

आसन्दीवद् अष्ठीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्म्मण्वती इत्येतानि संज्ञायां निपात्यन्ते। वत्वं पूर्वेणैव सिद्धमादेशार्थानि निपातनानि। आसन्दीवदिति। आसनशब्दस्यासन्दीभावो निपात्यते। आसन्दीवान् ग्रामः। आसन्दीवदहिस्थलम्। आसनवानित्येवान्यत्र। अपरे त्वाहुः-आसन्दीशब्दोऽपि प्रकृत्यन्तरमेवास्ति। तथा चोक्तमौदुम्बरी राजासन्दी भवतीति। तस्य संज्ञायामिति वत्वेन सिद्धम्। आसन्दीवदित्येतत्प्रपञ्चार्थमिह पठ्यते। अष्ठीवदिति। अस्थनोऽष्ठीभावः। अष्ठीवानिति शरीरैकदेशसंज्ञा। अस्थिमानित्येवान्यत्र। चक्रीवदिति। चक्रशब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते। चक्रीवान् राजा। चक्रवानित्येवान्यत्र। चक्रीवन्ति सदो हविर्द्धानानि भवन्तीत्येतत्तु छान्दसत्वात् अनुगन्तव्यम्। कक्षीवदिति। कक्ष्यायाः संप्रसारणं निपात्यते। कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानित्येवान्यत्र। रुमण्वदिति लवणशब्दस्य रुमण्भावो निपात्यते। लवणवानित्येवान्यत्र। अपरे त्वाहुः-रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति। तस्यैतन्निपातनं नकारलोपाभावार्थं णत्वार्थं च। मतोर्वा नुडर्थमिति। चर्मण्वतीति। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च निपात्यते। मतोर्वा नुडागमः। चर्मण्वती नाम नदी। चर्म्मवतीत्येवान्यत्र॥

झयः—झय्प्रत्याहारान्त शब्द से उत्तरवर्त्ती मतुप् के स्थान में वकारादेश हो जाता है।

संज्ञायाम्—संज्ञाविषय में भी मतुप् के मकार को वकारादेश हो जाता है।

आसन्दी—संज्ञा शब्दों के रूप में आसन्दीवत्, अष्ठीवत्, चक्रीवत् आदि शब्दों का निपातन है।

---

(१) वृक्षा। वेशा इत्यधिकं क्वचिदुपलभ्यते।

(२) वजि। ब्रजि। शञ्जि। सिञ्जि। इत्यधिकं क्वचिदुपलभ्यते।

(३) यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्ति कस्मिँश्चित्पुस्तके।

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मतावुदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे, संज्ञायां विषये च। उदन्वान्नाम ऋषिर्यस्यौदन्वतः पुत्रः। उदधौ-उदन्वान्। यस्मिन्नुदकं धीयत स एवमुच्यते। उदधाविति किम्? उदकवान् घट इत्यत्र तु दधात्यर्थो न विवक्ष्यते, किं तर्हि? उदकसत्तासंबन्धसामान्यम् ॥

राजन्वान् सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने। शोभनो राजा यस्मिन्निति स राजन्वान् देशः। राजन्वती पृथ्वी। राजवानित्येवान्यत्र ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥

छन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्चोत्तरस्य मतोर्वत्वं भवति। इवर्णान्तात्तावत्- त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति। हरिवो मेदिनं त्वा। अधिपतिवतो जुहोति। चरुरग्निवानिव। आरेवानेतु मा विशत्। रयेर्मताविति संप्रसारणम्। सरस्वतीवान्। भारतीवान्। दधीवांश्चरुः। छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इतीह न भवति-सप्तर्षिमन्तम्। ऋषिमान्। ऋतीमान्। सूर्यं ते द्यावापृथिवीमन्तमिति। रेफान्तात्-गीर्वान्। धूर्वान्। आशीर्वान् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥

छन्दसीति वर्तते। अनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति छन्दसि विषये। अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः। अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति। अक्षण्वता लाङ्गलेन। शीर्षण्वती। मूर्द्धन्वती। नुटोऽसिद्धत्वात्तस्य च वत्वं न भवति। ततः परस्य च भवति ॥

नाद् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति छन्दसि विषये। सुपथिन्तरः। दस्युहन्तमः। *भूरिदाव्नस्तुड्वक्तव्यः*। भूरिदावत्तरः। *ईद्रथिनः*। रथिन ईकारान्तादेशो घे परतः। रथीतरः। रथशब्दादेव मत्वर्थीयोऽयमीकारः छन्दसीवनिपाविति ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपेर्द्धातो रेफस्य लकारादेशो भवति। र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते। तेन यः

उदन्वान्—उदधि (= समुद्र) अर्थ में तथा संज्ञाविषय में भी उदकशब्द के स्थान में मतुप् प्रत्यय के परे उदन् आदेश हो जाता है।

राजन्वान्—सौराज्य अर्थ में राजन्वान् शब्द निपातित है।

छन्दसीरः—छन्दोविषयप्रयोग में इवर्णान्त तथा रेफान्त शब्दों से उत्तरवर्ती मतुप् के मकार के स्थान में वकारादेश हो जाता है।

अनो नुट्—छन्दोविषयप्रयोग में अन्‌शब्दान्त शब्द से परवर्ती मतुप् के मकार के स्थान में नकारादेश हो जाता है।

नाद् घस्य—छन्दोविषयप्रयोग में नकारान्त शब्द से उत्तरवर्ती 'घ' संज्ञक (तरप् तथा तमप्) प्रत्ययों को नुट् का आगम हो जाता है।

भूरि—भूरिदावन् शब्द से उत्तरवर्ती 'घ' संज्ञक प्रत्ययों को तुट् का आगम हो जाता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए।

ईद्रथिनः—'घ' संज्ञक प्रत्ययों के परे रथिन् शब्द को ईकार अन्तादेश हो जाता है।

कृपो—'कृप्' धातु के रेफ के स्थान में लकारादेश हो जाता है।

केवलो रेफो यश्च ऋकारस्थस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम्। ल इत्यपि सामान्यमेवोपादीयते। ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते, ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लृकारस्तथा च लुटि च क्लृप इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते। कल्प्ता। कल्प्तारौ। कल्प्तारः। क्लृप्तवान्। कृपा इत्येतत्कृपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्भवति। तस्य हि कृतसंप्रसारणस्य लाक्षणिकत्वात्। इह कृप इति ग्रहणं नास्ति। कृपणकृपाणकृपीटकपूरादयोऽपि क्रपेरेव द्रष्टव्याः। उणादयो बहुलमिति वा क्रपेरेव लत्वाभावः। ॐबालमूललघ्वसुरालमङ्गुलीनां वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम्ॐ। बालः। वारः। मूलम्। मूरम्। लघु। रघु। असुरः। असुलः। अलम्। अरम्। अङ्गुलिः। अङ्गुरिः। ॐकपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोर्वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम्ॐ। कपिरकः। कपिलकः। तिल्पिलीकम्। तिर्पिरीकम्। लोमानि। रोमाणि। पांशुरम्। पांशुलम्। कर्म। कल्म। रलयोरेकत्वस्मरणमिति केचित्। किमिदमेकत्वस्मरणमिति? समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यत इत्यर्थः॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति। प्लायते। पलायते। अत्र च योऽयमेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादयतेरुपसर्गस्य च विभागे सति यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेऽपि सति लत्वं भवति। तथा च पल्ययते इत्यत्रापि भवति। उपसर्गस्य विशेषणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत् सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेऽपि प्राप्नोति। तत्र केषांचिद्दर्शनं भवितव्यमेव प्लत्ययत इति। प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्तु प्रत्ययत इत्येव भवतीति मन्यन्ते। अपरे तु प्रतिशब्दोपसृष्टस्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति। दुस् निस् इत्येतयोस्तु रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वेन नैव भवितव्यम्। निरयणम्। दुरयणम्॥

ग्रो यङि ॥ २० ॥

गॄ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः। निजेगिल्यते। निजेगिल्येते। निजेगिल्यन्ते। भावगर्हायां ग्रो यङ्विहितः(१)। केचित् ग्र इति गिरतेगृणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति। अपरे तु गिरतेरेव, न गृणातेः। गृणातेर्हि यङेव नास्ति, अनभिधानादिति। यङीति किम्? निगीर्यते॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो ग्रो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति। निगिरति। निगिलति। निगरणम्। निगलनम्। निगारकः। निगालकः। इयं तु व्यवस्थितविभाषा। तेन गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं भवति। गर इति विषे नित्यं न भवति। निगार्यते। निगाल्यत इति

बालमूल—बाल, मूल, लघु, असुर, अलम् तथा अङ्गुलि शब्दों का लकार विकल्प से रेफादेश को प्राप्त कर लेता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए।

कपिलकादीनाम्—कपिलक आदि शब्दों का लकार भी विकल्प से रेफादेश को प्राप्त कर लेता है संज्ञाविषय तथा छन्दोविषय में—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

उपसर्ग—'अय' धातु के परे उपसर्गघटक रेफ के स्थान में लकारादेश हो जाता है।

ग्रो यङि—यङ् प्रत्यय के परे 'ग' धातु के रेफ के स्थान में लकारादेश हो जाता है।

अचि—अजादि प्रत्यय के परे 'गृ' धातु के रेफ के स्थान में विकल्प से लकारादेश हो जाता है।

---

(१) कचिदधिकोयं पाठः—"लत्वे कृते रपरत्वे च दीर्घस्यासिद्धत्वान्नित्यत्वाच्च लत्वे कृते तन्निमित्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न भवति" इति।

णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव, तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति । गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति लत्वं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधावधिकृतो गृणातेरेतद्रूपम् ॥

परेश्च घाङ्कयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्देऽङ्कशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिघः । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः । घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्यते, न तरप्तमपौ घइति । ॐयोगे चेति वक्तव्यम्ॐ । परियोगः । पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् । हतवान् । इह श्रेयान् भूयानिति रुत्वं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं न बाधते । जश्त्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यत इति तस्य बाधकं भवति—यशः पय इति । दध्यत्र मध्वत्रेत्यत्र तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् ? गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्यस्य सकारस्य लोपो भवति । गोभिरक्षाः, प्रत्यञ्चमत्साः, त्सरतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्छान्दसत्वादीडभावो बहुलं छन्दसीति वचनाद्दीर्घे सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति ऋत उदिति उत्वे कृते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—रात्सस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जः क्विप्-ऊर्क् । मृजेर्लङि-अमार्ट् ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्ययेपरतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अलविढ्वम् । अपविध्वम् । अपविढ्वम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात्, सिचः षत्वे जश्त्वे च विभाषेट इति मूर्द्धन्याभावपक्षेऽपि न धकारः श्रूयेत । इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यते । इह न भवति-चकाद्धि पलितं शिर इति । तथा पयो धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सग्धिर्बब्धामिति छान्दसो वर्णलोपः । भाष्यकारस्त्वाह-चकाधीत्येव भवितव्यमिति । तेन पयो धावतीत्येवमादौ यत्नान्तरमास्थेयम् ॥

> धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।
> आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥
> सर्वमेव प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।
> लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥

परेश्च—घ शब्द अथवा अङ्क शब्द के परे 'परि' के रेफ के स्थान में विकल्प से लकारादेश हो जाता है ।

योगे—योग शब्द के परे भी 'परि' के रेफ के स्थान में लकारादेश का व्याख्यान करना चाहिए ।

संयोगान्तस्य—संयोगान्त पद का (अन्त्य-) लोप हो जाता है ।

रात्सस्य—संयोगान्त पद के रेफ से उत्तरवर्ती अन्त्य सकार का लोप हो जाता है ।

धि च—धकारादि प्रत्यय के परे भी सकार का लोप हो जाता है ।

घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात् सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥
निष्कर्त्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

झलो झलि ॥ २६ ॥

झल उत्तरस्य सकारस्य झलि परतो लोपो भवति । अभित्त । अभित्थाः । अच्छित्त । अच्छित्थाः । अवात्ताम् , अवात्तेत्यत्र वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात् सः स्यार्द्धधातुक इति सकारस्य तकारः । झल इति किम् ? अमंस्त । अमंस्थाः । झलीति किम् ? अभित्साताम् । अभित्सत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति–सोमसुत् स्तोता । दृषत् स्थानमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति झलि परतः । अकृत । अकृथाः । अहृत । अहृथाः । ह्रस्वादिति किम् ? अच्योष्ट । अप्लोष्ट । अङ्गादिति किम् ? अलाविष्टाम् । अलाविषुः । झलीत्येव । अकृषाताम् । अकृषत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति–द्विष्टरां द्विष्टमामिति । सुजन्ताद् द्विशब्दात्तरप्तमपौ । अद्रव्यप्रकर्षे आतिशयिक आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । अदावीत् । असेवीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । इट इति किम् ? अकार्षीत् । अहार्षीत् । ईटीति किम् ? अलाविष्टाम् । अलाविषुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगः झलि परतो वा यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति । लस्जेः–लग्नः । लग्नवान् । साधुलक् । ककारस्य–तक्षेः, तट् । तष्टवान् । काष्ठतट् । ॐझलि सडीति वक्तव्यम्ॐ । किमिदं सडीति ? सनः सात्प्रभृति महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । इह मा भूत्–काष्ठशक्स्थातेति थकारे झलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति । तदत्र शकेः क्विबन्तस्य प्रयोग एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुतोऽयं काष्ठशकि तिष्ठेदिति । वास्यर्थं, वाक्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादिलोपो न भवति । स्कोरिति किम् ? नर्नर्त्ति, वर्वर्ति । संयोगाद्योरिति किम् ? पयः शक् । अन्ते चेति किम् ? तक्षिता । तक्षकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तुम् । पक्तव्यम् ।

झलो झलि—झल् से उत्तरवर्त्ती सकार का झल् से परे रहते लोप हो जाता है ।

ह्रस्वात्—ह्रस्वान्त अङ्ग से परवर्त्ती सकार का झल् के परे रहते लोप हो जाता है ।

इट ईटि—इट् से परवर्त्ती सकार का ईट् के परे रहते लोप हो जाता है ।

स्कोः—पद के अन्त में अथवा झल् के परे जो संयोग हो उसके आदि में आनेवाले सकार तथा ककार का लोप हो जाता है ।

झलि—सन् से लेकर महिङ् प्रत्यय के अन्तर्गत आनेवाले झल् के परे ही उक्त सलोप होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

चोः कुः—झल् के परे तथा पदान्त में वर्त्तमान होने पर भी चवर्ग के स्थान में कवर्ग आदेश हो जाता है ।

ओदनपक्। वक्ता। वक्तुम्। वक्तव्यम्। वाक्। कुञ्चत्यत्र सतीति वचनात् ञकारस्य चकारे झलि कुत्वं न भवति। युजिक्रुञ्चां चेति निपातनाद्वा। ककारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च कुच कौटिल्याल्पीभावयोरिति पठ्यते। नकारलोपे हि निकुचिरिति दृश्यते। युजिक्रुञ्चां चेति तस्यैव रेफोऽधिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते। तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासिद्धत्वात् ञकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति॥

हो ढः॥ ३१॥

हकारस्य ढकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च। सोढा। सोढुम्। सोढव्यम्। तुराषाट्। वोढा। वोढुम्। प्रष्ठवाट्। दित्यवाट्।

दादेर्धातोर्घः॥ ३२॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च। दग्धा। दग्धुम्। दग्धव्यम्। काष्ठधक्। दोग्धा। दोग्धुम्। दोग्धव्यम्। गोधुक्। दादेरिति किम्? लेढा। लेढुम्। लेढव्यम्। गुडलिट्। धातोरिति दादिसमानाधिकरणमेतन्न, किं तर्हि? तद्विशेषणमवयवषष्ठ्यन्तं धातोरवयवो यो दादिः शब्दस्तवयवस्य हकारस्येति। किमेवं कृतं भवति? अधोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवति। कथं दोग्धा दोग्धुमिति? व्यपदेशिवद्भावात्। अथवा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विज्ञायते। तथा च दामलिहमिच्छति दामलिह्यति, दामलिह्यतेः क्विप् प्रत्ययः, दामलिडित्यत्रापि न भवति॥

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्॥ ३३॥

द्रुह मुह ष्णुह ष्णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च। द्रुह्-द्रोग्धा। द्रोढा। मित्रध्रुक्। मित्रध्रुट्। मुह-उन्मोग्धा। उन्मोढा। उन्मुक्। उन्मुट्। स्नुह-उत्स्नोग्धा। उत्स्नोढा। उत्स्नुक्। उत्स्नुट्। स्निह-स्नेग्धा। स्नेढा। स्निक्। स्निट्। द्रुहेर्दादित्वात् घत्वं नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते॥

नहो धः॥ ३४॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति झलि परे पदान्ते च। नद्धम्। नद्धुम्। नद्धव्यम्। उपानत्। परीणत्॥

आहस्थः॥ ३५॥

आहो हकारस्य थकारादेशो भवति झलि परतः। इदमात्थ। किमात्थ। आदेशान्तरकरणं झषस्तथोर्धोऽध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम्। झलीत्येव। आह। आहतुः। आहुः। ॐहग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम्ॐ। गर्दभेन संभरति। प्रभीता। जभ्रिरे। उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्॥

हो ढः—झल् के परे अथवा पदान्त में वर्त्तमान हकार के स्थान में ढकारादेश हो जाता है।

दादेः—झल् के परे अथवा पदान्त में वर्त्तमान दकारादि धातु के हकार के स्थान में घकारादेश हो जाता है।

वा द्रुह—'द्रुह', 'मुह्', 'ष्णुह' तथा 'ष्णिह' धातुओं के हकार के स्थान में, झल् के परे अथवा पदान्त में वर्त्तमान होने पर, विकल्प से घकारादेश होता है।

नहो धः—'नह्' धातु के हकार के स्थान में, झल् के परे अथवा पदान्त में वर्त्तमान होनेपर, धकारादेश हो जाता हैं।

आहस्थः—झल् के परे 'आह' धातु के हकार के स्थान में थकारादेश हो जाता है।

हग्रहोः—छन्दोविषय-प्रयोग में 'ह' तथा 'ग्रह' धातुओं के हकार के स्थान में भकारादेश हो जाता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ३६ ॥

व्रश्च भ्रस्ज सृज मृज यज राज भ्राज इत्येतेषां छकारान्तानां शकारान्तानां च षकार आदेशो भवति झलि परतः पदान्ते च। व्रश्च-व्रष्टा। व्रष्टुम्। व्रष्टव्यम्। मूलवृट्। भ्रस्ज-भ्रष्टा। भ्रष्टुम्। भ्रष्टव्यम्। धानाभृट्। सृज-स्रष्टा। स्रष्टुम्। स्रष्टव्यम्। रज्जुसृट्। मृज-मार्ष्टा। मार्ष्टुम्। मार्ष्टव्यम्। कंसपरिमृट्। यज-यष्टा। यष्टुम्। यष्टव्यम्। उपयट्। राज-सम्राट्। स्वराट्। विराट्। भ्राज-विभ्राट्। राजभ्राजयोः पदान्तार्थं ग्रहणं, झलादिरा-भ्यामिटा पर्यवपद्यते। केचित्तु राष्टिरिति किन्नन्तमिच्छन्ति। छकारान्तानाम्-प्रच्छ-प्रष्टा। प्रष्टुम्। प्रष्टव्यम्। शब्दप्राट्। च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यत्र विङतीत्यनुवर्त्तते इति छग्रह-णमिह क्रियते। शकारान्तानाम्-लिश्-लेष्टा। लेष्टुम्। लेष्टव्यम्। लिट्। विश्-वेष्टा। वेष्टुम्। वेष्टव्यम्। विट्॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ॥ ३७ ॥

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तः तदवयवस्य बशः स्थाने भष् आदेशो भवति झलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च। बुध-भोत्स्यन्ते। अभुद्ध्वम्। अर्थभुत्। गुह-निघोक्ष्यते। न्यघुढ्वम्। पर्णघुट्। दुह-धोक्ष्यते। अधुग्ध्वम्। गोधुक्। अजर्घाः-गृधेर्यङ्-लुगन्तस्य लङि सिपि अटि लघूपधगुणे कृते सिपो हल्ङ्यादिलोपे च धातोरवयवस्यैकाचो बशः स्थाने भष्भावस्ततो धकारस्य जश्त्वं दश्चेति रुत्वं, रो रीति पूर्वरेफस्य लोपः, ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वम्। गर्द्दभयतेरप्रत्ययः-गर्द्धप्। एकाच इति किम्? दाम-लिहमिच्छति दामलिह्यति, दामलिह्यतेरप्रत्ययः-दामलिट्। असति ह्येकाज्ग्रहणे धातोरि-त्येतद्बशो विशेषणं स्यात्। बश इति किम्? क्रुध-क्रोत्स्यति। झषन्तस्येति किम्? दास्यति। स्ध्वोरिति किम्? बोद्धा। बोद्धुम्। बोद्धव्यम्। धकारस्य बकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम्? दादद्धि। दध धारण इत्येतस्य यङ्लुकि लोटि हुझल्भ्यो हेधिरिति धिभावे सत्येतद्भवति। अत्र चत्वारो बशः स्थानिनो भषादेशाश्चत्वार एव। तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते डकारस्य स्थानिनोऽभावात् ढकारादेशो न भवति। आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विर्वचनो निर्दिश्यते। तस्य झषन्तस्य बशः स्थाने भष् आदेशो भवति तकारथकारयोः परतश्चकारात् स्ध्वोश्च परतः। धत्तः। धत्थः। धत्से। धत्स्व। धद्ध्वम्। वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति। अभ्यासजश्त्वस्य चासि-द्धत्वम्। तथोरिति किम्? आनन्तर्यात्स्ध्वोरेव विज्ञायेत। चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः। झष-न्तस्येत्येव-दधाति।

झलां जशोऽन्ते ॥ ३९ ॥

झलां जश आदेशा भवन्ति पदस्यान्ते वर्त्तमानानाम्। वागत्र। श्वलिडत्र। अग्निचि-

---

व्रश्च—'व्रश्च', 'भ्रस्ज', 'सृज', 'मृज', 'यज', 'राज', 'भ्राज' एवम् छकारान्त और शकारान्त धातुओं के स्थान में, झल् के परे अथवा पदान्त में, षकारादेश हो जाता है।

एकाचः—धातु के झषन्त एकाच् अवयव के अंशभूत वश् (प्रत्याहार) के स्थान में भष् (प्रत्याहार) आदेश हो जाता है यदि वह वश् सकारात्मक झल् अथवा 'ध्व' शब्द के परे अथवा पदान्त में हो तो।

दधस्तथोश्च—तकार, थकार, सकार तथा 'ध्व'-शब्द के परे भी 'दध' (कृतद्विर्वचन 'धा') धातु के झषन्त वश् के स्थान में भष् आदेश हो जाता है।

झलाम्—पदान्त में वर्त्तमान झल् के स्थान में जश् आदेश हो जाता है।

वृन्न । त्रिष्टुबन्न । अन्तग्रहणं झलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ॥ ४० ॥

झष उत्तरयोस्तकारथकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति दधातिं वर्जयित्वा । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । दुह-दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह-लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । अलीढ । अलीढाः । बुध्-बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धाः । अध इति किम् ? धत्तः । धत्थः ॥

षढोः कः सि ॥ ४१ ॥

षकारढकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । षकारस्य-विष्-विवेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् । विविक्षति । ढकारस्य-लिह-लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । लिलिक्षति । सीति किम् ? पिनष्टि । लेढि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च दकारस्य । रेफान्तात्तावत-आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । निगीर्णम् । अवगूर्णम् । दकारात्-भिन्नः । भिन्नवान् । छिन्नः । छिन्नवान् । रदाभ्यामिति किम् ? कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्रुतिसामान्यं नोपादीयते, किं तर्हि व्यञ्जनमात्रम् । रेफसामान्यनिर्देशेऽपि सति रेफात् परा याऽर्भक्तिस्तद्व्यवधानान्नत्वं न भवति । निष्ठेति किम् ? कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम् ? चरितम् । मुदितम् । पूर्वस्येति । किम् ? परस्य मा भूत् । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । इह कृतस्यापत्यं कातिरिति वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणाया असिद्धत्वान्नत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ४३ ॥

संयोगादिर्यो धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम् ? यातः । यातवान् । आत इति किम् ? च्युतः । च्युतवान् । प्लुतः । प्लुतवान् । धातोरिति किम् ? निर्यातः । निर्वातः । यण्वत इति किम् ? स्नातः । स्नातवान् ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लूञ् छेदने इत्येतत्प्रभृति वृञ वरणे इति यावत् वृत्करणेन समापिता ल्वादयो गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लूनः । लूनवान् । धूनः ।

झषः—'धा' धातु को छोड़कर अन्य धातुओं के झष् से उत्तरवर्त्ती तकार एवं थकार के स्थान में धकारादेश हो जाता है ।

षढोः—सकार के परे धातु के षकार तथा ढकार के स्थान में ककारादेश हो जाता है ।

रदाभ्याम्—रेफ तथा दकार से उत्तरवर्त्ती निष्ठा (क्त तथा क्तवतु) के तकार तथा उससे पूर्ववर्त्ती दकार के स्थान में भी नकारादेश हो जाता है ।

संयोगादेः—संयोगादि, आकारान्त तथा यण्-विशिष्ट धातु से उत्तरवर्त्ती निष्ठा के तकार के स्थान में भी नकारादेश हो जाता है ।

ल्वादिभ्यः—'लूञ् छेदने' से लेकर 'वृञ् वरणे' तक के धातुओं से परवर्त्ती निष्ठा के तकार के स्थान में भी नकारादेश हो जाता है ।

धूनवान् । जीनः । जीनवान् । ❀ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम्❀ । कीर्णिः । गीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । पूनिः । ❀दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम्❀ । दु—आदूनः । गु—विगूनः । ❀पूञो विनाश इति वक्तव्यम्❀ । पूना यवाः, विनष्टा इत्यर्थः । विनाशः इति किम् ? पूतं धान्यम् । ❀सिनोतेर्ग्रासकर्म्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम्❀ । सिनो ग्रासः स्वयमेव । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किम् ? सिता पाशेन सूकरी । ग्रासोऽपि यदा कर्मैव भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति–सितो ग्रासो देवदत्तेनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेतो धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्जी–लग्नः । लग्नवान् । ओविजी–उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओप्यायी वृद्धौ–आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः-षूङ्–सूनः । सूनवान् । दूङ्–दूनः । दूनवान् । दीङ्–दीनः । दीनवान् । डीङ्–डीनः । डीनवान् । धीङ्–धीनः । धीनवान् । मीङ्–मीनः । मीनवान् । रीङ्–रीणः । रीणवान् । लीङ्–लीनः । लीनवान् । व्रीङ्–व्रीणः । व्रीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः क्लेशाः । क्षीणो जाल्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे, वाऽऽक्रोशदैन्ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् ? अक्षितमसि मामेक्षेष्ठाः । अक्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे । भावश्च ण्यदर्थं इति दीर्घाभावः । ह्रस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्य इह इयङा निर्देशः । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थ इत्यत्र दीर्घग्रहणं क्रियते । विपराभ्यां जेरित्येवमादौ तु धातुत्वमनुकार्यगतं सद्व्यविवक्षितत्वाद् जिरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्योऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

श्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य स्पर्शे नकार आदेशो भवति । शीनं घृतम् । शीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्श इति किम् ? शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतोऽपि स्पर्शो नत्वप्रतिषेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्तं भवति । गुणे च स्पर्शे प्रतिषेधोऽयं न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

ऋकार—ऋकारान्त तथा 'लूञ्' आदि धातुओं से विहित क्तिन् प्रत्यय निष्ठा प्रत्ययों के समान कार्य प्राप्त करता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

दुग्वोः—'दु' तथा 'गु' धातुओं के निष्ठा-तकार के स्थान में नकारादेश के साथ-साथ दीर्घ का भी व्याख्यान करना चाहिए ।

पूञो—'पूञ्' धातु के निष्ठा-तकार के स्थान में तभी नकारादेश होता है जब धातु विनाशार्थ में प्रयुक्त हो—ऐसा प्रतिपादन करना चाहिए ।

सिनोतेः—'सि' धातु के निष्ठातकार के स्थान में नकारादेश तभी होता है यदि धातु का कर्त्ता स्वभावतः उसके कर्मकारक के रूप में आनेवाला 'ग्रास' हो—ऐसी व्यवस्था करनी चाहिए ।

ओदितश्च—ओकार की इत्संज्ञा हुई हो जिस धातु के उससे विहित निष्ठा-तकार के स्थान में भी नकारादेश हो जाता है ।

क्षियः—'क्षि' धातु के दीर्घ अवयव (ईकार) से परवर्त्ती निष्ठा-तकार के स्थान में भी नकारादेश हो जाता है ।

श्योऽस्पर्शे—स्पर्श अर्थ में प्रयुक्त 'श्या' धातु से विहित निष्ठा-तकार के स्थान में नकारादेश हो जाता है ।

अञ्चोऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र भवति। समक्नौ शकुनेः पादौ। तस्मात् पशवो न्यक्नाः। अनपादान इति किम्? उदक्तमुदकं कूपात्। व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे। आद्यूनः। परिद्यूनः। अविजिगीषायामिति किम्? द्यूतं वर्त्तते। विजिगीषया हि तत्राक्षपातनादि क्रियते ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निरपूर्वाद्वातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति। निर्वाणोऽग्निः। निर्वाणः प्रदीपः। निर्वाणो भिक्षुः। अवात इति किम्? निर्वातो वातः। निर्वातं वातेन। निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो वातस्तु तस्य करणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेर्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति। शुष्कः। शुष्कवान् ॥

पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेर्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति। पक्वः। पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षैधातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति। क्षामः। क्षामवान्।

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति। प्रस्तीमः। प्रस्तीमवान्। प्रस्तीतः। प्रस्तीतवान्। यदा मत्वं नास्ति तदा संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते। तत्र कृते निमित्ताभावातान्नत्वं न भवति ॥

अञ्चोऽन—यदि अपादान (विश्लेष = विभाग) न हो तो 'अञ्च्' धातु से विहित निष्ठा-तकार के स्थान में भी नकारादेश हो जाता है।

दिवः—जीतने की इच्छा (धात्वर्थ के रूप में विवक्षित) न हो तो 'दिव्' धातु से उत्तरवर्त्ती निष्ठा-तकार के स्थान में भी नकारादेश हो जाता है।

निर्वाणः—निस् + 'वा' धातु से परवर्ती निष्ठा-तकार के स्थान में भी, यदि धात्वर्थ-व्यापाराश्रय वात (= वायु) न हो तो नकारादेश हो जाता है।

शुषः—'शुष्' धातु से परवर्त्ती निष्ठा-तकार के स्थान में ककारादेश हो जाता है।

पचो वः—'पच्' धातु से परवर्त्ती निष्ठा-तकार के स्थान में वकारादेश हो जाता है।

क्षायो मः—'क्षैं' धातु से उत्तरवर्त्ती निष्ठातकार के स्थान में मकारादेश हो जाता है।

प्रस्त्यः—'प्र'-पूर्वक 'स्त्यै' धातु के निष्ठा-तकार के स्थान में विकल्प से मकारादेश होता है।

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः(१) ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीब कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति । फुल्ल इति ञिफला विशरण इत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपात्यते । उत्वमिडभावश्च सिद्ध एव । क्तवत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यते । फुल्लः । फुल्लवान् इति । क्षीब-कृशोल्लाघा इति क्षीबकृशिभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्तप्रत्ययस्य तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इट्लुब्द्वलोपः । क्षीबः । कृशः । उल्लाघः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रफुल्ताः सुमनसः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । लाघेरुदोऽन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यते । ※उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्※ । उत्फुल्लः । संफुल्लः । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयोगात् कृशि प्रत्यनुपसर्ग एव । परिगतः कृशः परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्दी त्रा घ्रा ह्री इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद-नुन्नः । नुत्तः । विद-विन्नः । वित्तः । उन्द-समुन्नः । समुत्तः । त्रा-त्राणः । त्रातः । घ्रा-घ्राणः । घ्रातः । ह्री-ह्रीणः । ह्रीतः । ह्री इत्येतस्मादप्राप्तं नत्वमितरेषां नित्यं प्राप्तं विकल्प्यते । विद विचारण इत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिष्यते । एवमुक्तम्—

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।
विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पॄ मूर्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति । ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूर्त्तः । पूर्त्तवान् । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मत्तः । मत्तवान् । रदाभ्यां संयोगादेरिति च प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

वित्त इति विदेर्लाभार्थादुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे प्रत्यये चाभिधेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बह्वित्यर्थः । धनं हि भुज्यत इति भोगोऽभिधीयते । प्रत्यये-वित्तोऽयं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयत इति प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् ? विन्नः ॥

अनुपसर्गात्—उपसर्ग से परवर्त्ती न होने पर 'ञिफला', 'क्षीब', 'कृश' तथा उत्+'लाघ' धातुओं से निष्ठाप्रत्ययान्त फुल्ल, क्षीब, कृश तथा उल्लाघ शब्द निपातित होते हैं ।

उत्फुल्ल—उत्फुल्ल तथा संफुल्ल शब्दों के निपातन का भी व्याख्यान करना चाहिए ।

नुदविदोन्द—'नुद', 'विद', 'उन्दी', 'त्रा', 'घ्रा' तथा 'ह्री' धातुओं से विहित निष्ठा के तकार के स्थान में विकल्प से नकारादेश हो जाता है ।

न ध्याख्या—'ध्या', 'ख्या', 'पॄ', 'मूर्च्छ' तथा 'मद' धातुओं से विहित निष्ठा के तकार के स्थान में नकारादेश नहीं होता है ।

वित्तः—भोग तथा प्रत्यय (विश्वास-पात्रता) के अर्थ में प्रयुक्त (लाभार्थक) 'विद्' धातु से उत्तरवर्त्ती 'क्त' प्रत्यय के तकार के स्थान में भी नकारादेश के अभाव का निपातन किया जाता है ।

---

(१) उल्लाघ इत्यतोनुपसर्गादिति प्रतिषेध उपसर्गान्तरस्येति बोध्यम् (श्रीना०) ।

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥

भित्तमिति निपात्यते शकलं चेत्तद्भवति । भित्तं तिष्ठति । भित्तं प्रपतति । शकलपर्यायोऽयम् । अत्र भिदिक्रिया शब्दव्युत्पत्तेरेव निमित्तम् । भिदिक्रियाविवक्षायां हि शकलविषये भिन्नमित्येव भवति ॥

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋइत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधमर्ण्यविषये । अधम ऋणे, अधमर्णः । एतस्मादेव निपातनात् सप्तम्यन्तेनोत्तरपदेन समासः । तद्भाव आधमर्ण्यम् । यद्येवमुत्तमर्ण इति न सिद्ध्यति ? नैष दोषः । कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण इत्यपि हि भवति । ऋणं ददाति । ऋणं धारयति । आधमर्ण्य इति किम् ? ऋतं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । नसत्तनिषत्तेति सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । नसन्नमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषण्ण इति भाषायाम् । अनुत्तमित्युन्देर्नञ्पूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मघवन् । अनुन्नमिति भाषायाम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तूर्वीइत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्त्तं वाजिनम् । प्रतूर्णमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति सृ इत्येतस्य उत्वं निपात्यते । सूर्त्ता गावः । सृता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी इत्येतस्यनत्वाभावो निपात्यते । गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्णमिति भाषायाम् ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वर्त्तते । क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । क्विन्प्रत्ययो यस्माद्धातोः स क्विन्प्रत्ययः । तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्य कवर्गादेशो भवति । स्पृशोऽनुदके क्विन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् । क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानाऽर्थम्—क्विन् प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्राक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां हि क्विन् विहितः । तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माङ्योगेऽपि छान्दसत्वादडागमः । ईडपि न भवति बहुलं छन्दसीति । तथा दृग्भ्यां दृग्भिरिति क्विबन्तस्यापि दृशेः कुत्वं भवति । एवं च सति रज्जुसृड्भ्यामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति ? अथ तु नेष्यते, ततस्तत्प्रतिविधातव्यमिति ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्त्तते । नशेः पदस्य वा कवर्गादेशो भवति । सा वै जीवनगाहुतिः । सा वै

भित्तम्—शकल (खण्ड) अर्थ में 'भिद्' धातु से विहित 'क्त' के तकार के स्थान में नकारादेशाभाव का भी निपातन है ।

ऋणम्—अधमर्णता के विवक्षित होने पर 'ऋ' धातु से विहित 'क्त' प्रत्यय के तकार के स्थान में नकारादेश का निपातन है ।

नसत्त—छान्दस शब्दों के रूप में नसत्त, निषत्त, अनुत्त, प्रतूर्त्त, सूर्त्त तथा गूर्त्त शब्दों का निपातन है ।

क्विन्—क्विन् प्रत्ययान्त धातु के अन्त्य व्यञ्जन के स्थान में कुत्व हो जाता है ।

नशेर्वा—क्विन् प्रत्ययान्त पदसंज्ञक 'नश्' धातु के अन्त्य के स्थान में विकल्प से कुत्व होता है ।

जीवनडाहुतिः। नशेश्यं संपदादित्वाद् भावे क्विप्। जीवस्य नाशो जीवनक्। जीवनट्। षत्वे प्राप्ते कुत्वविकल्पः॥

मो नो धातोः॥ ६४॥

मकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादेशो भवति। प्रशान्। प्रतान्। प्रदान्। शमितमिदमादीनां क्विप्। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घत्वम्(१)। नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति। म इति किम्? भित्। छित्। धातोरिति किम्? इदम्। किम्। पदस्येत्येव। पतामौ। पतामः॥

म्वोश्च॥ ६५॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति। अगन्म तमसः पारम्। अगन्व। गमेर्लङि बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। जगन्वान्। विभाषा गमहनजनविदविशामिति क्वसाविडागमस्याभावः। अपदान्तार्थं आरम्भः॥

ससजुषो रुः॥ ६६॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुष इत्येतस्य च रुर्भवति। सकारान्तस्य–अग्निरत्र। वायुरत्र। सजुषः–सजूर्ऋषिभिः। सजूर्देवेभिः। जुषेः क्विपि सपूर्वस्य रूपमेतत्॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च॥ ६७॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते। अवपूर्वस्य यजेः श्वेतपूर्वस्य वहेः पुरस्पूर्वस्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्, अवे यज इति ण्विनि कृते श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति डस्प्रत्यये निपातनान्येतानि। किमर्थं तर्हि निपातनं यावता पूर्वेणैव रुः सिद्धः, दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोरिति? संबुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते। अत्वसन्तस्य चाधातोरित्यत्र हि असंबुद्धाविति वर्त्तते। हे अवयाः। हे श्वेतवाः। हे पुरोडाः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। हे उक्थशाः॥

अहन्॥ ६८॥

अहन्नित्येतस्य पदस्य रुर्भवति। अहोभ्याम्। अहोभिः। नलोपमकृत्वा निर्देशो ज्ञापकः–नलोपाभावो यथा स्यादिति। दीर्घाहो निदाघः। हे दीर्घाहोऽत्रेति। अहन्नित्यत्र तु लाक्षणिकत्वादहन्शब्दस्य रुत्वं भवति। *अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्*। अहो रूपम्। अहो रात्रः। अहो रथन्तरम्। रोऽसुपीत्यस्यापवादो रुत्वमुपसंख्यायते। अपर आह–सामान्येन रेफादौ रुत्वं भवति–अहो रम्यम्। अहो रत्नानीति॥

रोऽसुपि॥ ६९॥

अहनित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः। अहर्ददाति। अहर्भुङ्क्ते। असुपीति

मो नो—पदसंज्ञक मकारान्त धातु को नकारादेश हो जाता है।

म्वोश्च—मकार तथा वकार के परे भी मकारान्त धातु को नकारादेश हो जाता है।

ससजुषो—सकारान्त पद तथा सजूष् शब्द के स्थान में 'रु' हो जाता है।

अवयाः—अवयाः, श्वेतवाः तथा पुरोडाः शब्दों का निपातन है।

अहन्—पदसंज्ञक अहन् शब्द को 'रु' हो जाता है।

अह्नो—रूप, रात्रि तथा रथन्तर शब्दों के परे भी पदसंज्ञक अहन् शब्द के स्थान में रुत्व की व्याख्या करनी चाहिए।

रोऽसुपि—अहन् शब्द को रेफादेश हो जाता है, किन्तु सुप् प्रत्यय के परे नहीं।

---

(१) शमितमिदमादीनामित्यारभ्य दीर्घत्वमित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति।

किम्? अहोभ्याम्। अहोभिः। ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुबस्ति—अहर्ददाति, अहर्भुङ्क्त इति? नैतदस्ति। उक्तमेतत्। अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमहः शब्दः सुप्परो भवति। यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। यथा—हे दीर्घाहोऽत्र, दीर्घाहो निदाघ इति। अत्र हि हल्ङ्याबिति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥

अम्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति—रुर्वा रेफो वा। अम्नस्—अम्न एव। अम्नरेव। ऊधस्—ऊध एव। ऊधरेव। अवस्—अव एव। अवरेव। यदा रुत्वं तदा भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति यकारः। ॐछन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ। प्रचेता राजन्। प्रचेतो राजन्। ॐअहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ। अहर्पतिः। अहः पतिः। गीर्पतिः। गीःपतिः। धूर्पतिः। धूःपतिः। विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेश्छन्दसि विषये उभयथा भवति—रुर्वा रेफो वा। भुवरित्यन्तरिक्षम्। भुव इत्यन्तरिक्षम्। महाव्याहृतेरिति किम्? भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्ञियः (१)। भुवरित्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥

ससजुषो रुरित्यतः स इति वर्त्तते। तेन संभवाद् व्यभिचाराच्च वसुरेव विशेष्यते। न स्रंसुध्वंसू, व्यभिचाराभावात्। असंभवाच्च नानडुहशब्दः। वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य स्रंसुध्वंसु अनडुह् इत्येतेषां च दकारादेशो भवति। वसु—विद्वद्भ्याम्। विद्वद्भिः। पपिवद्भ्याम्। पपिवद्भिः। स्रंसु—उखास्रद्भ्याम्। उखास्रद्भिः। ध्वंसु—पर्णध्वद्भ्याम्। पर्णध्वद्भिः। अनडुह्—अनडुद्भ्याम्। अनडुद्भिः। स इत्येव। विद्वान्। पपिवान्। नकारस्य न भवति। रुत्वे नाप्राप्ते इदमारभ्यत इति तद् बाध्यते। संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेन तदेव रुत्वं बाध्यते। अनडुहोऽपि ढत्वमनेन बाध्यते। नुमस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवति। अनड्वान्। हे अनड्वन्निति। पदस्येत्येव। विद्वांसौ। विद्वांसः॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

अम्न—छन्दोविषय-प्रयोग में अम्नस्, अधस्, अवस् शब्दों के स्थान में विकल्प से 'रु' भी होता है और रेफादेश भी।

छन्दसि—छन्दोविषयक तथा भाषाविषयक प्रयोग में भी राजन् शब्द के परे प्रचेतस् शब्द के स्थान में विकल्प से 'रु' तथा रेफादेश होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

अहरादीनाम्—पति आदि शब्दों के परे अहन् आदि शब्दों के स्थान में विकल्प से 'रु' तथा रेफादेश होता है—ऐसा व्याख्यान भी करना चाहिए।

भुवश्च—महाव्याहृत्यात्मक भुवस् शब्द के स्थान में भी विकल्प से 'रु' तथा रेफादेश हो जाते हैं।

वसुस्रंसु—पदसंज्ञक तकारान्त वसु-(क्वसु-) प्रत्ययान्त, स्रंसुधात्वन्त, ध्वंसुधात्वन्त तथा अनडुह् शब्द के स्थान में दकारादेश हो जाता है।

तिप्यनस्तेः—अस्धातु से भिन्न धातु से निष्पन्न सकारान्त पद के स्थान में तिप् के परे दकारादेश हो जाता है।

---

(१) भुवो मध्यम्, भुव इदम् इति पुस्तकान्तरेऽधिकम्।

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति। अचकाद्भवान्। अन्वशाद् भवान्। तिपीति किम्? चकास्तेः क्विप्। चकाः। अनस्तेरिति किम्? आप एवेदं सलिलं सर्वमाः। आ इत्यस्तेर्लङि तिपि बहुलं छन्दसीति ईड् न कृतः॥

सिपि धातो रुर्वा॥ ७४॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो रुरित्ययमादेशो भवति दकारो वा। अचकास्त्वम्। अचकात्त्वम्। अन्वशास्त्वम्। अन्वशात्त्वम्। धातुग्रहणं चोत्तरार्थं रुग्रहणं च॥

दश्च॥ ७५॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो रुर्भवति दकारो वा। अभिनस्त्वम्। अभिनत्त्वम्। अच्छिनस्त्वम्। अच्छिनत्त्वम्॥

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः॥ ७६॥

रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति। गीः। धूः। पूः। आशीः। वाग्रहणमुत्तरार्थम्। उपधाग्रहणं किम्? अबिभर्भवान्। अभ्यासेकारस्य मा भूत्। इक इति किम्? अत्रैव प्रत्युदाहरणे भशब्दाकारस्य मा भूत्। धातोरित्येव। अग्निः। वायुः। पदस्येत्येव। गिरौ। गिरः॥

हलि च॥ ७७॥

हलि च परतो रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति। आस्तीर्णम्। विस्तीर्णम्। विशीर्णम्। अवगूर्णम्। वकारान्तस्य-दीव्यति। सीव्यति। धातोरित्येव। दिवमिच्छति दिव्यति। चतुर इच्छति-चतुर्यति। इक इत्येव। स्मर्यते। भव्यम्। अपदान्तार्थोऽयमारम्भः॥

उपधायां च॥ ७८॥

हलीत्यनुवर्त्तते। धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घो भवति। हुर्छा-हूर्छिता। मुर्छा-मूर्छिता। उर्वी-ऊर्विता। धुर्वी-धूर्विता। हलीत्येव। चिरि, जिरि-चिरिणोति। जिरिणोति। इह कस्मान्न भवति। री गतौ-रिर्यतुः। रिर्युः। वी गत्यादिषु-विव्यतुः। विव्युरिति? यणादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् असिद्धत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः। चतुर्यितेत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वादतो लोपस्य धातोरुपधाभूतो रेफो न भवति। प्रतिदीव्नेत्यत्र तु हलि चेति दीर्घत्वम्। दीर्घविधौ लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतत्तु नाश्रयितव्यम्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिव्रिः किर्योगिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति॥

सिपि—सकारान्त पदसंज्ञक धातु के स्थान में सिप् के परे विकल्प से 'रु' तथा दकारादेश हो जाते हैं।

दश्च—दकारान्त पदसंज्ञक धातु के स्थान में भी सिप् के परे विकल्प से 'रु' तथा दकारादेश हो जाते हैं।

र्वोरुपधायाः—रेफान्त तथा वकारान्त पदसंज्ञक धातु के उपधाभूत इक् के स्थान में दीर्घादेश हो जाता है।

हलि च—हल् के परे भी रेफान्त तथा वकारान्त पदसंज्ञक धातु के उपधाभूत इक् के स्थान में दीर्घादेश हो जाता है।

उपधायाम्—धात्ववयव हल् हो पर में जिनके ऐसे धातूपधाभूत रेफ अथवा वकार के उपधास्थानीय (अव्यवहितपूर्व) इक् के स्थान में भी दीर्घादेश हो जाता है।

न भकुर्छुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर् छुर् इत्येतयोश्च दीर्घो न भवति। धुरं वहति धुर्यः। धुरि साधुर्धुर्यः। दिव्यम् । कुर–कुर्यात्। छुर्–छुर्यात्। रेफवकाराभ्यां भविशेषणं किम् ? प्रतिदीव्ना। प्रतिदीव्ने ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसोऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः। अमुम्। अमू । अमून् । अमुना। अमूभ्याम् । भाव्यमानेनाप्युकारेण सवर्णानां ग्रहणमिष्यत इत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति। असेरिति किम् ? अद इच्छति, अदस्यति । ॐअदसोऽनोस्र इति वक्तव्यम्ॐ । ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति। अदोऽत्र। अदः। तदर्थं केचित्सूत्रं वर्णयन्ति। अः सेर्यस्य सोऽयमसिः । यत्र सकारस्य अकारः क्रियत इति। तेन त्यदाद्यत्वविधाने एतद्, अन्यत्र न भवितव्यमेवेति। अद्र्यादेशे कथम् ?

अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेहि दृश्यते ॥ इति।

यैरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति च परिभाषा नाश्रीयते, तेषामुभयोरपि मुत्वेन भवितव्यम्–अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्च इति। यथा चलीक्लृप्यत इति लत्वम्। ये तु परिभाषामाश्रयन्ति तेषामन्त्यसदेशस्यैव भवितव्यम्–अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च इति । येषां तु त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न भवितव्यम्–अदद्र्यङ्। अदद्र्यञ्चौ। अदद्र्यञ्च इति। दादिति किम् ? अलोऽन्त्यस्य मा भूत्–अमुया। अमुयोः ॥

एत ईद् बहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ। अमी। अमीभिः । अमीभ्यः। अमीषाम्। अमीषु। बहुवचन इत्यर्थनिर्देशोऽयं, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणेऽमी इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोऽयम्। वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतत्त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति–प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः, आयुष्मानेधि देवदत्त ३। पदाधिकारोऽनुवर्त्तत एव। वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम्। टिग्रहणं व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः प्लुतो यथा स्यात्–अग्निचि ३ दिति ॥

न भकुर्छुराम्—रेफान्त अथवा वकारान्त भसंज्ञक पद एवं कुर तथा छुर् शब्दों के उपधाभूत इक् के स्थान में दीर्घादेश नहीं होता है।

अदसो—अदस् शब्द के दकार से पर असकारान्त वर्ण के स्थान में दकार तथा दकार के स्थान में मकार आदेश हो जाते हैं।

अदसोऽनोस्रः—ओकार, सकार तथा रेफ जिस अदस् शब्द में उपलब्ध न हों वैसे अदस् शब्द के विषय में पूर्वोक्त विधि की प्रवृत्ति होती है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए।

एत इत्—किन्तु बहुवचन में अदस् शब्द के दकार से उत्तरवर्ती वर्ण के एकार के स्थान में ईकार और दकार के स्थान में मकार आदेश हो जाते हैं।

वाक्यस्य—अब से इस पाद की समाप्ति तक 'वाक्यस्य टेः' (= वाक्य के 'टि' संज्ञक भाग के स्थान में), 'प्लुतः' तथा 'उदात्तः' का अधिकार समझना चाहिए।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशूद्रविषये यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः, आयुष्मानेधि देवदत्त३ । अशूद्र इति किम् ? अभिवादये तुषजकोऽहं भोः, आयुष्मानेधि तुषजक । ॐस्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ । अभिवादये गार्ग्यहं भोः, आयुष्मती भव गार्गि । असूयकेऽपि केचित् प्रतिषेधमिच्छन्ति । अभिवादये स्थाल्यहं भोः, आयुष्मानेधि स्थालिन् । यावच्च तस्या-सूयकत्वं न ज्ञायते तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन विज्ञाते प्रत्यभिवाद एव नास्ति, कुतः प्लुतः । तथा ह्युक्तम्, असूयकस्त्वं जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्थालिन्निति । अभिवादवाक्ये यत् संकीर्त्तितं नाम गोत्रं वा तद् यत्र प्रत्य-भिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते । इह न भवति–देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति । ॐभोराजन्यविशां वेति वक्तव्यम्ॐ । भो अभिवादये देवदत्तोऽहम् । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः३ । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य–अभिवादये इन्द्रवर्म्माऽहंभोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मं ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन् । विश्–अभिवादये इन्द्रपालितोऽहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥

दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति स चोदात्तः । आह्वानं हूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरं यद्यप्यपेक्षाभेदादनवस्थितं तथापि हूतापेक्षं यत्तदाश्रीयते इति । यत्र प्राकृतात् प्रयत्नाद्य-त्नविशेषे आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तद्दूरम् । हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन यत्राप्याह्वानं नास्ति तत्रापि प्लुतिर्भवति । सक्तन्पिब देवदत्त ३ । पला-यस्व देवदत्त ३ इति । अस्याश्च प्लुतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यते । दूरादिति किम् ? आगच्छ भो माणवक देवदत्त । दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपदं भवति तत्रायं प्लुत इष्यते । तेनेह न भवति–देवदत्त आगच्छ(१) ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैहेप्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तत्र हैहयोरेव प्लुतो भवति । है ३ देवदत्त । देवदत्त है ३ । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । पुनर्हैहयोर्ग्रहणमन्त्ययोरति यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादेऽशूद्र इत्येवमादिना यः प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यते ।

प्रत्यभिवादे—शूद्र को छोड़कर द्विजाति के लिए प्रयुक्त प्रत्यभिवाद वाक्य (=अभिवादन के उत्तर में गुरुजनों द्वारा कथित आशीर्वादात्मक वाक्य) के 'टि' संज्ञक अंश के स्थान में प्लुत (त्रिमात्रिक) आदेश हो जाता है और वह उदात्त भी हो जाता है ।

दूराद्—दूर से किसी को बुलाने के लिए उच्चरित वाक्य के 'टि' के स्थान में भी प्लुत आदेश तथा उसके स्थान में भी उदात्त आदेश हो जाते हैं ।

हैहेप्रयोगे—दूर से बुलानेवाले वाक्य के 'है' अथवा 'हे' (सम्बोधनार्थक) शब्द से सम्पन्न होने पर 'है' तथा 'हे' शब्द के स्थान में ही प्लुतादेश तथा उसके स्थान से उदात्तादेश होता है ।

गुरोः—सम्बोधनपदवृत्ती ऋकाररहित अन्त्य तथा अनन्त्य गुरुसंज्ञक 'टि' के स्थान में क्रमशः (= पर्यायेण = कदाचित् अन्त्य तथा कदाचित् अनन्त्य के स्थान में, एक ही साथ दोनों 'टि' के स्थान में नहीं) प्लुत तथा उसे उदात्तादेश हो जाता है प्राचीन आचार्यों के मत से ।

---

(१) दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्रेत्यारभ्य देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्य, अपिशब्दादन्त्यस्यापि टेरेकैकस्य सम्बोधने वर्त्तमानस्य प्लुतो भवति प्राचामाचार्य्याणां मतेन। दे३ वदत्त। देवद ३ त्त। देवदत्त ३। य ३ ज्ञदत्त। यज्ञद ३ त्त। यज्ञदत्त ३। गुरोरिति किम्? वकारात् परस्य मा भूत्। अनृत इति किम्? कृष्णमि ३ त्र। कृष्णमित्र ३। एकैकग्रहणं पर्यायार्थम्। प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम्। आयुष्मानेधि देवदत्त। तदनेन यदेतदुच्यते सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति तदुपपन्नं भवति॥

ओमभ्यादाने॥ ८७॥

अभ्यादानं प्रारम्भः। तत्र य ओम्शब्दः तस्य प्लुतो भवति। ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम्। अभ्यादान इति किम्? ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत॥

ये यज्ञकर्म्मणि॥ ८८॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्म्मणि प्लुतो भवति। ये ३ यजामहे। यज्ञकर्म्मणीति किम्? ये यजामह इति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत्। ये यजामह इत्यत्रैवायं प्लुत इष्यते। इह हि न भवति-ये देवासो दिव्येकादशस्थ इति॥

प्रणवष्टेः॥ ८९॥

यज्ञकर्म्मणीति वर्त्तते। यज्ञकर्म्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति। क एष प्रणवो नाम? पादस्य वार्द्धर्चस्य वान्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोङ्कारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते। अपां रेतांसि जिन्वतो३म्। देवान् जिगाति सुम्नयो३म्। टिग्रहणं सर्वादेशार्थम्(१)। ओकारः सर्वादेशो यथा स्यात्। व्यञ्जनान्ते अपत्यस्य मा भूदिति। यज्ञकर्म्मणीत्येव। अपां रेतांसि जिन्वति॥

याज्यान्तः॥ ९०॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स प्लवते यज्ञकर्मणि। स्तोमैर्विधेमाग्नये ३। जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहाम् ३। अन्तग्रहणं किम्? याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपास्तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति। सर्वान्त्यस्यैवेष्यते, तदर्थमन्तग्रहणम्॥

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः॥ ९१॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् वौषट् आवह इत्येतेषामादेः प्लुतो भवति यज्ञकर्मणि। अग्नयेऽनुब्रू३हि। प्रेष्य-अग्नये गोमयान् प्रे३ष्य। श्रौषट्-अस्तु श्रौ३षट्। वौषट्-सोमस्याग्ने

ओम्—प्रारम्भ में प्रयुक्त ओम् शब्द के 'टि' के स्थान में प्लुत आदेश तथा उसे उदात्तादेश हो जाता है।

ये यज्ञ—यज्ञकर्मप्रयुक्त 'ये' शब्द के स्थान में प्लुतत्व तथा उसके स्थान में उदात्तत्व हो जाता है।

प्रणवष्टेः—यज्ञकर्म में प्रयुक्त मन्त्र के (अन्त्य) 'टि' के स्थान में प्रणव (ओम्) आदेश हो जाता है।

याज्यान्तः—याज्याकाण्ड में पठित मन्त्रों के अन्तिम 'टि' के स्थान में प्लुतादेश हो जाता है।

ब्रूहिप्रेष्य—ब्रूहि, प्रेष्य, श्रौषट्, वौषट् तथा आवह शब्दों के आदि स्वर प्लुत हो जाते हैं यज्ञकर्म में यदि ये शब्द प्रयुक्त हों तो।

---

(१) टेरिति वर्तमाने इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

ब्रीहि वौ३षट्। आवह–अग्निमा३वह। आवह देवान् यजमानायेत्येवमादावयं प्लुतो न भवति, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम्। तत्रादेः प्लुतो भवति परस्य च। आ३श्रा३वय। ओ३श्रा३वय। अत्रैवायं प्लुत इष्यते। तेनेह न भवति–अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहीति। तदर्थं केचिद्वक्ष्यमाणं विभाषेत्यभिसंबन्धन्ति। सा च व्यवस्थितविभाषेति। अपर आह–सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेय इति। इह तु उद्धर३, उद्धर; अभिहर३, अभिहरेति छान्दसः प्लुतव्यत्ययः। यज्ञकर्मणीत्येव। ओश्रावय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः प्लुतो भवति। अकार्षीः कटं देवदत्त? अकार्षं हि३। अकार्षं हि। अलावीः केदारं देवदत्त? अलाविषं हि३। अलाविषं हि। पृष्टप्रतिवचन इति किम्? कटं करिष्यति हि। हेरिति किम्? करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमतात्प्रच्यावनं निग्रहः। अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम्। तत्र निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति विभाषा। अनित्यः शब्द इति केनचित्प्रतिज्ञातम्, तमुपालिप्सुरुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते–अनित्यः शब्द इत्यात्थ३, अनित्यः शब्द इत्यात्थ। अद्य श्राद्धमित्यात्थ३। अद्य श्राद्धमित्यात्थ। अद्यामावास्येत्यात्थ३। अद्यामावास्येत्यात्थ। अद्य अमावास्येत्येवं वादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यते ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्तं तस्याम्रेडितं प्लवते। चौर चौर३, वृषल, वृषल ३, दस्यो३, दस्यो घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा ॐभर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम्ॐ। चौर ३ चौर। चौर चौर ३। तदर्थमाम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥

अग्नीत्—'अग्निमिन्धे' (अग्नि प्रज्वलित कर रहा हूँ) ऐसा कहने वाले ऋत्विक् का यदि प्रेषण—नियोजन—हो तो आदि तथा उससे परवर्त्ती स्वरों के स्थान में भी प्लुतादेश हो जाता है।

विभाषा—प्रश्न के उत्तर में कहे वाक्य का अवयव 'हि' शब्द विकल्प से प्लुतत्व को प्राप्त करता है।

निगृह्यानु—युक्तियों द्वारा दूसरे व्यक्ति के पक्ष का खण्डन कर उसे चुप कर देने (=निग्रह) के बाद पुनः उपहासादि के लिए उसी के पक्ष के प्रतिपादक वाक्य का 'टि' उदात्त-प्लुत हो जाता है।

आम्रेडितम्—भर्त्सन (=निन्दा) के लिए प्रयुक्त वाक्य में आए आमन्त्रित संज्ञक पद के द्विर्वचन के विहित होने के कारण उस वाक्य के आम्रेडित-संज्ञक पद (दूसरे रूप) का 'टि' उदात्त-प्लुत हो जाता है।

भर्त्सने—भर्त्सनार्थ में पर्याय से (क्रमशः) पूर्व तथा उत्तर भाग के उदात्त-प्लुतत्व की व्याख्या करनी चाहिए।

अङ्गयुक्तम्—भर्त्सन-वृत्ती वाक्य के 'अङ्ग' शब्दान्वित साकांक्ष तिङन्त पद का 'टि' उदात्त-प्लुत हो जाता है।

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्लवते। अङ्ग कूज ३। अङ्ग व्याहर३। इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। तिङिति किम्? अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि। आकाङ्क्षमिति किम्? अङ्ग पच। नैतदपरमाकाङ्क्षति। भर्त्सन इत्येव। अङ्गाधीष्व, ओदनं ते दास्यामि॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥

मानेन वस्तुपरीक्षणं विचारः। तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्लुतो भवति। होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ। होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते। तिष्ठेद्यूपा ३ इ। अनुप्रहरेद्यूपा ३ इ। यूपे तिष्ठेद्यूपे अनुप्रहरेदिति विचार्यते॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥

भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते। अहिर्नु ३। लोष्टो नु ३। कपोतो नु३(१)। प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम्। इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्छन्दसि विज्ञायते॥

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युगमः प्रतिज्ञानम् श्रवणाभिमुख्यं च, तत्राविशेषात् सर्वस्य ग्रहणम्। प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति। गां देहि भोः, अहं ते ददामि ३। नित्यः शब्दो भवितुमर्हति, देवदत्त भोः किमात्थ ३॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥

अनुदात्तः प्लुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते(२) च। अगम ३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न्। अग्निभूता ३ इ। पटा ३ उ। अग्निभूते पटो इत्येतयोः प्रश्नान्ते वर्त्तमानयोरनुदात्तः प्लुतो भवति। अगम इत्येवमादीनां तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतो भवति। अभिपूजिते—शोभनः खल्वसि माणवक ३॥

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते। चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति। प्लुतोऽप्यत्र विधीयते, न गुणमात्रम्। अग्निचिद्भाया३त्। राजचिद्भायात् ३। अग्निरिव भायात्। राजेव भायादित्यर्थः। उपमार्थ इति किम्? कथंचिदाहुः। प्रयुज्यमान इति किम्? अग्निर्माणवको भायात्॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते। उपरिस्विदासीदित्येतस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति। अधः स्वि-

---

विचार्य—विचारात्मक वाक्यों का 'टि' उदात्त-प्लुत हो जाता है।

पूर्वन्तु—किन्तु 'भाषा' में विचारात्मक वाक्यों में प्रथमपक्ष के उपस्थापक पूर्व पद का 'टि' ही प्लुत होता है।

प्रतिश्रवणे—प्रतिज्ञार्थक वाक्य का 'टि' भी प्लुत हो जाता है।

अनुदात्तम्—प्रश्नवाक्य के अन्त में प्रयुक्त और अभिपूजितार्थक वाक्य का 'टि' अनुदात्त-प्लुत हो जाता है।

चिदिति—उपमार्थक 'चित्' शब्द से सम्पन्न वाक्य का 'टि' भी अनुदात्त-प्लुत हो जाता है।

उपरि—'उपरिस्विदासीत्' इस वाक्य का 'टि' भी अनुदात्त-प्लुत हो जाता है।

---

(१) स्थाणुर्नु ३। पुरुषो नु ३ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(२) क्वचिदधिकोऽयं पाठः—नानेन प्लुतो विधीयते, किन्तु दूराद्धूतादिषु विहितस्यानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्वरितप्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयते इति पदमञ्जरी।

दासी३त् । उपरिस्विदासी३त् । अधः स्विदासीदित्यत्र विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अनेनानुदात्तः ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्लुतो भवति आम्रेडिते परतः असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने च गम्यमाने । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेष्विति द्विर्वचनमुक्तं, तत्रायं प्लुतविधिः । असूयायां तावत्—माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं त आभिरूप्यम् । संमतौ—माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे—माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने—शाक्तीक ३ शाक्तीक याष्टीक ३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः । ॐअसूयादिषु वावचनं कर्त्तव्यम्ॐ।माणवक माणवकेत्येवमाद्यपि यथा स्यात् ॥

क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । (१)क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत्—स्वयं रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयतीति । स्वयम् ओदनं ह भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून् पाययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं भवति । आशिषि—सुतांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । छन्दोऽध्येष्ट ३ व्याकरणं च भद्र । प्रैषे—कटं कुरु ३ ग्रामं च गच्छ । यवान् लुनीहि ३ सक्तूंश्च पिब । आकाङ्क्षमिति किम् ? दीर्घं ते आयुरस्तु । अग्नीन् विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्त्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । अगम३ः पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः प्लुतः । अन्त्यस्य अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति अनुदात्तोऽपि पक्षे भवति । आख्याने—अगम ३ः पूर्वा ३न् ग्रामा ३न् भो ३ः ॥

प्लुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितः । तत्र ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुतौ प्लुतौ । ऐ३तिकायन । औ३पगव । अत्र यदेवर्णोवर्णयोरवर्णस्य च समविभागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन प्लुतौ क्रियेते । प्लुताविति हि क्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः । इदुतौ प्लवेते

स्वरितम्—असूया, सम्मति, कोप तथा कुत्सन के प्रतिपादक वाक्य में आम्रेडितसंज्ञक पद के परे 'टि' स्वरित-प्लुत हो जाता है ।

असूयादिषु—असूया आदि में 'टि' के स्थान में स्वरित-प्लुत विकल्प से होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

क्षियाशीः—क्षिया (= आचारोल्लङ्घन), आशीः तथा प्रैष (= प्रेरणा) के गम्यमान होने पर साकांक्ष तिङन्त पद का 'टि' स्वरित-प्लुत हो जाता है ।

अनन्त्यस्यापि—प्रश्न तथा आख्यान (उत्तर अथवा वस्तुस्थिति-वर्णन) के प्रतिपादक वाक्य के अन्त्य तथा अनन्त्य 'टि' भी स्वरित-प्लुत हो जाते हैं ।

प्लुतावचः—दूर से आह्वान आदि अर्थों में विहित प्लुत यदि वाक्य-घटक-पद-घटक ऐच् के स्थान में हो तो उस ऐच् के अवयवभूत इत् तथा उत् प्लुत हो जाते हैं ।

---

(१) क्षिया इत्यत आरभ्य प्रैष इत्यन्तो वृत्तिग्रंथो न सार्वत्रिक इति पदमञ्जरीसम्वादेनावगम्यते (श्रीना०) ।

वृद्धिं गच्छत इत्यर्थः। तावती च सा प्लुतिर्भवति यया तावेचौ त्रिमात्रौ संपद्येते। यदा त्वर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तदा तावर्द्धतृतीयमात्रौ क्रियेते इति। भाष्ये तूक्तम्—इष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति। तत्कथम्? समप्रविभागपक्षे इदुतोरनेन त्रिमात्रः प्लुतो विधीयते॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ॥ १०७॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते प्लुतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति च स प्लुतः उत्तरस्येकारोकारावादेशौ भवतः। विषयपरिगणनं कर्त्तव्यम्-॰प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम्॰। प्रश्नान्ते-अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता ३इ। पटा३उ। अभिपूजिते-भद्रं करोषि माणवक३ अग्निभूता ३इ। पटा३उ। विचार्यमाणे-होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ। प्रत्यभिवादे-आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ। पटा३उ। याज्यान्ते-उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे। स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ। सोऽयमाकारः प्लुतो यथाविषयमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः। इदुतौ पुनरुदात्तावेव भवतः। परिगणनं किम्? विष्णुभूते विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वा। आगच्छ भो माणवक विष्णुभूते। परिगणने च सत्यदूराद्धूत इति न वक्तव्यम्। पदान्तग्रहणं तु कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्-भद्रं करोषि गौरिति। अप्रगृह्यस्येति किम्? शोभने खलु स्तः खट्वे३। ॰आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः॰। अग्ना३इ पत्नी व३ः॥

तयोर्य्वावचि संहितायाम्॥ १०८॥

तयोरिदुतोर्यकारवकारादेशौ भवतोऽचि संहितायां विषये। संहितायामित्येतच्चाधिकृतमित उत्तरमध्यायपरिसमाप्तेर्यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम्। अग्ना३याशा। पटा३वाशा। अग्ना३यिन्द्रम्। पटा३वुदकम्। अचीति किम्? अग्ना३इ। पटा३उ। संहितायामिति किम्? अग्ना३इ इन्द्रम्। पटा३उ उदकम्। इदुतोरसिद्धत्वादिको यणचीति न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः। अथापि कथंचित्तयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृत्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत्। अथापि तन्निवृत्त्यर्थं यत्नान्तरमस्ति तथापि यण्स्वरनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते। यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरियोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो न भवति॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ॥
इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम्।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

एचो—दूर से आह्वान (सम्बोधन) यदि न हो तो प्रगृह्यसंज्ञक-भिन्न प्लुतविषय एच् के पूर्वार्ध के स्थान में प्लुत आकारादेश तथा उत्तरार्ध के स्थान में क्रमशः इकार तथा उकार आदेश हो जाते हैं।

प्रश्नान्ताभि—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए कि उक्त आदेश प्रश्नान्त, अभिपूजित, विचार्यमाण, प्रत्यभिवाद तथा याज्या के अन्त में आए एच् के स्थान में ही हो।

आमन्त्रिते—आमन्त्रितसंज्ञक छान्दस पद में भी यह प्लुतरूपी विकार समझना चाहिए।

तयोः—अच् के परे संहिताविषय में पूर्वसूत्रविहित आदेशभूत इकार तथा उकार के स्थान में यकार तथा वकार आदेश हो जाते हैं।

अष्टमाध्याय का द्वितीयपाद समाप्त हुआ।

अथ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामिति वर्त्तते। मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये। मत्वन्तस्य तावत्-इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्। हरिवो मेदिनं त्वा। मरुतोऽस्य सन्ति, हरयोऽस्य सन्ति इति मतुप्। सुप्तकारयोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य रुर्भवति। वस्वन्तस्य खल्वपि-मीढ्वस्तोकाय तनयाय इन्द्र साह्वः। क्वसोर्निपातनं दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानिति। मतुवसोरिति किम्? ब्रह्मन्स्तोष्यामः। संबुद्धाविति किम्? य एवं विद्वानग्निमाधत्ते। छन्दसीति किम्? हे गोमन्। हे पपिवन्। ॐवन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ। यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः। इणः प्रातःपूर्वस्य छन्दसि क्वनिप्। ॐविभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्यॐ। छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा रुर्वक्तव्योऽवशब्दस्य च ओकारादेशः। सामान्येन छन्दसि भाषायां चेदं वचनम्। भवत्—हे भोः। हे भवन्। भगवद्-हे भगोः। हे भगवन्। अघवत्-हे अघोः। हे अघवन्। निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम्। अथवा भो इत्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः। असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते-भो देवदत्तयज्ञदत्तौ। भो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः। तथा स्त्रियामपि च दृश्यन्ते—भो ब्राह्मणि इत्यादि। संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्थौ निमित्तनिमित्तिनौ—नश्छव्यप्रशानिति(१)॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम्। इत उत्तरं यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र। वक्ष्यति-समः सुटि। सँस्कर्त्ता। सँस्कर्त्तुम्। सँस्कर्त्तव्यम्। अत्रग्रहणं रुणा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम्। अधिकारपरिमाणापरिग्रहे हि सति ढो ढे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्याऽनुनासिक आशङ्क्येत॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति। दीर्घादटि समा·

मतुवसो—छन्दोविषयक संहिता में मत्वन्त तथा वस्वन्त पद के स्थान में सम्बुद्धि के परे रहते रु आदेश हो जाता है।

वनः—उक्त परिस्थिति में वन्-प्रत्ययान्त पद के स्थान में भी रु आदेश का व्याख्यान करना चाहिए।

विभाषा—भवत्, भगवत् तथा अघवत् शब्दों को विकल्प से रु आदेश का तथा 'अव' शब्द के स्थान में ओत् आदेश का भी व्याख्यान करना चाहिए।

अत्रानु—"यहाँ से आगे जिसके स्थान में रु आदेश का विधान किया जायगा उससे पूर्व का वर्ण विकल्प से अनुनासिक हो जाता है"—इस विषय का अधिकार समझना चाहिए।

आतोऽटि—अट् के परे रु से पूर्ववर्त्ती आकार के स्थान में नित्य अनुनासिक आदेश हो जाता है।

---

(१) संहिताधिकार उत्तरत्रेत्यत आरभ्य नश्छव्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति।

नपाद इति रुत्वं वक्ष्यति । ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । महाँ असि । महाँ इन्द्रो य ओजसा । देवाँ अच्छादीव्यत् । केचिदनुस्वारमधीयते । स छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः । आत इति किम् ? ये वा वनस्पतींरनु । अटीति किम् ? भवांश्चरति । भवांश्लाघयति(१) । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्(२) ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्दोऽत्राध्याहर्त्तव्यः । तदपेक्षया चेयमनुनासिकादिति पञ्चमी । अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परोऽनुस्वार आगमो भवति । वक्ष्यति-समः सुटि—संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तव्यम् । पुमः खय्यम्परे—पुंस्कामा । नश्छव्यप्रशान्—भवांश्चरति । केचित्तु परशब्दमेवान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात् परोऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति । यस्मिन् पक्षेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो भवति ? रोः पूर्वस्यैवेति वर्त्तते, व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

रुर्वर्त्तते । सम इत्येतस्य रुर्भवति सुटि परतः संहितायां विषये । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् । संस्स्कर्त्ता । संस्स्कर्त्तुम् । संस्स्कर्त्तव्यम् । अत्र रोर्विसर्जनीये कृते वा शरीति पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा निर्दिश्यते—समः सुटीति द्विसकारको निर्द्देशः । सम इति किम् ? उपस्कर्त्ता । सुटीति किम् ? संकृतिः । कश्चिदाह—छसंपुंकानां सो वक्तव्यःछ । रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः । संस्स्कर्त्ता । पुंस्कामा । कांस्कानिति ॥

पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमित्येतस्य रुर्भवति अम्परे खयि परतः । पुँस्कामा । पुंस्कामा । पुँस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । पुँस्फलम् । पुंस्फलम् । पुँश्चली । पुंश्चली । पुंस्कामेत्यत्र विसर्जनीयस्य कुप्वोः ≍क≍पौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विसकारकनिर्द्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात् स इत्यनुवर्त्तते । रुत्वं त्वनुवर्तमानमपि नात्राभिसंबध्यते । संबन्धानुवृत्तिस्तव्येति । खयीति किम् ? पुंदासः । पुंगवः । अम्पर इति किम् ? पुंक्षीरः । पुंक्षुरः । परग्रहणं किम् ? पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्पर इति वर्त्तते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्वर्जितस्य रुर्भवत्यम्परे छवि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनोति २ । भवांष्टीकते २ । भवांस्तरति २ । छवीति किम् ?

अनुनासिकात्—रु से पूर्व अनुनासिक से भिन्न अर्थात् जिसके स्थान में अनुनासिक आदेश न हुआ हो उससे पर अनुस्वार का आगम हो जाता है ।

समः—संहिताविषय में सुट् के परे रहते सम् के स्थान में रु आदेश हो जाता है ।

सम्पुङ्कानाम्—सम्, पुम् तथा किम् के स्थान में सकारादेश हो जाता है—ऐसा किसी आचार्य का मत है ।

पुमः—अम् हो पर में जिसके ऐसे खय् के परे पुम् के स्थान में रु आदेश हो जाता है ।

नश्छव्य—अम् हो पर में जिसके ऐसे छव् के परे प्रशान् शब्द से भिन्न नकारान्त शब्द के स्थान में रु आदेश हो जाता है ।

---

(१) भवाँश्छादयति इति पाठान्तरं पंडितपत्रे ।

(२) नित्यग्रहणं नियमाशङ्कापरिहारार्थमिति पाठः पुस्तकान्तरे ।

भवान् करोति । अप्रशानिति किम् ? प्रशान्छादयति । प्रशाञ्चिनोति । अम्पर इत्येव—भवान् त्सरुकः ॥

उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य छवि परतः अम्परे उभयथा ऋक्षु भवति-रुर्वा नकारो वा । तस्मिंस्त्वा दधाति । तस्मिन्त्वा दधाति । ऋचिवति किम् ? तांस्त्वं खाद सुखादितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्त्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुर्भवत्यटि परतस्तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ समानपादे भवतः । ऋचिवति प्रकृतत्वादृक्पाद इह गृह्यते । परिधीं रति । देवां अच्छादीध्यत् । महां इन्द्रो य ओजसा । दीर्घादिति किम् ? अहन्नहिम् । अटीति किम् ? इभ्यान्त्वत्रियान् । समानपाद इति किम् ? यातुधानानुपस्पृशः । उभयथेत्येव—आदित्यान् हवामहे ।

नॄन्पे ॥ १० ॥

नॄनित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पशब्दे परतः । अकार उच्चारणार्थः । नॄँःपाहि । नॄःपाहि । नॄँःप्रीणीहि । नॄःप्रीणिहि । प इति किम् ? नॄन्भोजयति । उभयथेत्यपि केचिदनुवर्त्तयन्ति । नॄन्पाहीत्यपि यथा स्यात् ॥

स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाँः पायुरग्ने ॥

कानाम्रेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति आम्रेडिते परतः । कांस्कानामन्त्रयते । कांस्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कुप्वोः ≍क≍पौ चेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारोऽनुवर्त्तते, स एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिसंबन्धः । आम्रेडित इति किम् ? कान् कान् पश्यति । एकोऽत्र कुत्सायाम् ॥

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥

ढकारस्य ढकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासंभवादपदान्तस्य ढकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीढम् । उपगूढम् । ष्टुत्वस्यात्र सिद्धत्वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् । श्लिडढौकत इत्यत्र तु जश्त्वे कृते कार्यं नास्तीति लोपाभावः । न च ढलोपो जश्त्वापवादो विज्ञातुं शक्यते ? तस्य हि लीढादिर्विषयः संभवति । तत्र हि श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति,

---

उभय—किन्तु ऋग्वैदिक प्रयोग में अम्परक छव् के परे नकारान्त पद के स्थान में विकल्प से रु तथा नकार आदेश होते हैं ।

दीर्घात्—दीर्घ स्वर से परवर्त्ती पदान्त नकार के स्थान में अट् के परे रु आदेश हो जाता है यदि निमित्त (नकार) तथा नैमित्तिक (अट्) एक ही पाद में वर्त्तमान हों तो ।

नॄन्पे—पकार के परे नॄन् शब्द के अन्त्य नकार के स्थान में रु आदेश हो जाता है ।

स्वतवान्—पायु शब्द के परे स्वतवान् शब्द के नकार के स्थान में रु आदेश हो जाता है ।

कानाम्रेडिते—आम्रेडित के परे कान् शब्द के नकार के स्थान में रु आदेश हो जाता है ।

ढो ढे—ढकार के परे ढकार का लोप हो जाता है ।

शास्त्रकृतं तु यदा नानन्तर्यं ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तत्तु सूत्रकरणसामर्थ्याद् बाध्यते। अलिड्ढौकत इत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमिति अविषयोऽयं ढलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । अग्नी रथः । इन्दू रथः । पुना रक्तं वासः । प्राता राजक्रयः । पदस्येत्यत्र विशेषणे षष्ठी । तेनापदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । जगृ धेरजर्घाः । पास्पर्द्धेरपास्पाः इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि परतोऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति(१) । अवसाने-वृक्षः । प्लक्षः । खरवसानयोरिति किम् ? अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इह नृकुट्यां भवः नार्कुटः, नृपतेरपत्यं नार्पत्य इति वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

रु इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सर्पिःषु । यशःसु । सुपीति सप्तमीबहुवचनं गृह्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः-रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो नान्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥

भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति । अघो ददाति । अवर्णपूर्वस्य-क आस्ते । कय् आस्ते । ब्राह्मणा ददति । पुरुषा ददति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम् ? अग्निरत्र । वायुरत्र । अशुग्रहणं किम् ? वृक्षः । प्लक्षः । नैतदस्ति, संहितायामित्यनुवर्त्तते ? तर्हि अशग्रहणमुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपोऽशि हलि यथा स्यात् । इह मा भूत्-वृक्षं वृश्चतीति वृक्षवृट्, तमाचष्टे यः स वृक्षवयति । वृक्षवयतेरप्रत्ययः, वृक्षव् करोति । अथ तत्रैव अशुग्रहणं कस्मान्न कृतम् ? उत्तरार्थम् । मोनुस्वार इति हल्मात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य, लोपः शाकल्यस्येत्येतच्च वृक्षव् करोतीत्यत्र मा भूदित्यशग्रहणम् । रोरित्येव—प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो भवति अशि

रो रि—रेफ के परे रेफ का लोप हो जाता है ।

खरवसानयोः—खर् के परे तथा अवसान में वर्त्तमान पदान्त रेफ के स्थान में विसर्ग आदेश हो जाता है ।

रोः—सुप् के परे रु के रेफ के स्थान में विसर्गादेश हो जाता है ।

भोभगो—भोशब्दपूर्वक, भगोशब्दपूर्वक, अघोशब्दपूर्वक तथा अवर्णपूर्वक रु के अवयवभूत रेफ के स्थान में अश् के परे यकारादेश हो जाता है ।

व्योर्लघु—भो, भगो, अघो तथा अवर्ण से परवर्त्ती पदान्त यकार तथा वकार को अश् के परे रहते शाकटायन आचार्य के मतानुसार लघुप्रयत्नतर आदेश हो जाता है, अर्थात् इनका शिथिल उच्चारण करना चाहिए ।

---

(१) वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । इति क्वचिदधिकम् ।

परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । भगो अत्र । अघोयत्र । अघो अत्र । क आस्ते । कयास्ते । अस्मायुद्धर । अस्मा उद्धर । असावादित्यः । असा आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रयत्नतरत्वमुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थानं तात्वादि । करणं जिह्वामूलादि । तयोरुच्चारणे शैथिल्यं मन्दप्रयत्नता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोरवर्णपूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा उद्धर । अस्मायुद्धर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तदापि व्योः पक्षे श्रवणं भवति ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । भो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । योऽयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोऽनेन निवर्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । केचित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पदान्तयोर्लोपो भवति उञि च पदे परतः । स उ एकविंशतिः । स उ एकाग्निः । पद इति इति किम् ? तन्त्र उतं, तन्त्रयुतम् । वेञः संप्रसारणे कृते उञिति भूतपूर्वेण ञकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ उञित्येवंरूपो निपातः प्रतिपदोक्तोऽस्ति, तदा लाक्षणिकत्वाद्वेञादेशस्य ग्रहणमिह नास्ति, उत्तरार्थं पदग्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य(१) लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो याति । भगो याति । अघो याति । वृक्षा हसन्ति । सर्वेषां ग्रहणं शाकटायनस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मोऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति । वनं

लोपः—अवर्ण हो पूर्व में जिनके ऐसे पदान्त यकार तथा वकार का अश् के परे रहते शाकल्य आचार्य के मतानुसार लोप हो जाता है ।

ओतो—अश् के परे ओकार से उत्तरवर्त्ती यकार का गार्ग्याचार्य के मतानुसार लोप हो जाता है ।

उञि—पदसंज्ञक उञ् के परे पदान्त वकार तथा यकार का लोप हो जाता है ।

हलि—हल् के परे भो, भगो, अघो तथा अवर्ण से परवर्त्ती पदान्त यकार का लोप सब आचार्यों के मतानुसार हो जाता है ।

मोऽनुस्वारः—हल् के परे पदान्त मकार को अनुस्वार हो जाता है ।

---

(१) भोभगोसूत्रे अवर्णपूर्वस्य वकारस्यापि लोपो न भवति इत्युक्ततया भोभगोअघोपूर्वस्य च वकारस्यासम्भवेन केवलं यकारस्यैव लोप उक्तः (श्रीना०) ।

हसति । वनं याति । कुण्डं याति । हलीत्येव—त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव—गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥

नकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति झलि परतः । पयांसि । यशांसि । सर्पींषि । धनूंषि । मकारस्य–आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते । अधिजिगांसते । अपदान्तस्येति किम् ? राजन् भुङ्क्ष्व । झलीति किम् ? रम्यते । गम्यते ॥

मो राजि समः क्वौ ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजतौ क्विप्प्रत्ययान्ते परतः । सम्राट् । साम्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति किम् ? संयत् । सम इति किम् ? किं राट् । क्वाविति किम् ? संराजिता । संराजितम् । संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं ह्मलयति । किम् ह्मलयति । कथं ह्मलयति । कथम् ह्मलयति । ॐयवलपरे यवला वा॰। यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति वक्तव्यम् । कियँ ह्यः । किं ह्यः । किवँ ह्वलयति । किं ह्वलयति । किलँ ह्लादयति । किंह्लादयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरे हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् ह्नुते । किं ह्नुते । कथन् ह्नुते । कथं ह्नुते ।

ङ्णोः कुक्टुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् टुग् इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क्शेते । प्राङ्शेते । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क्साये । प्राङ् साये । णकारस्य–वण्ट्शेते । वण् शेते । पूर्वान्तकरणं प्राङ्क् छेते इत्यत्र छत्वार्थम् । शश्छोटीति हि पदान्ताद्धय इति तद्विज्ञायते । इह मा भूत्–पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । प्राङ्क् साय इत्यत्रापि सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधार्थञ्च । वण्ट् साय इत्यत्र च न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

डः सि धुट् ॥ २९ ॥

डकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति । श्वलिट्त्साये ।

नश्चापदान्तस्य—पदान्तभिन्न नकार तथा मकार को भी झल् के परे अनुस्वार हो जाता है ।

मो राजि—क्विप्-प्रत्ययान्त 'राज्' धातु के परे सम् के मकार के स्थान में मकारादेश हो जाता है ।

हे मपरे—मकार हो पर में जिसके ऐसे हकार के परे मकार के स्थान में विकल्प से मकारादेश होता है ।

नपरे—नकार हो पर में जिसके ऐसे हकार के परे मकार के स्थान में विकल्प से नकार आदेश हो जाता है ।

ङ्णोः—शर् के परे पदान्त ङकार तथा णकार को क्रमशः कुक् तथा टुक् का आगम हो जाता है ।

डः सि—डकारान्त पद से उत्तरवर्त्ती सकारादि पद को विकल्प से धुट् का आगम हो जाता है ।

मधुलिट्त्साये । श्वलिट् साये । मधुलिट् साये । परादिकरणं न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति । भवान्त्साये । महान्त्साये । भवान्साये । महान्साये । धुटश्चर्त्वस्य चासिद्धत्वाच्चश्छव्यप्रशानिति रुत्वं न भवति ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति । भवाञ्च्छेते । पूर्वान्तकरणं छत्वार्थम् । यद्येवं कुर्वञ्च्छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वाण्णत्वं प्राप्नोति ? तत्र समाधिमाहुः–स्तोः श्चुनाश्चुरित्यत्र योगविभागः क्रियते णत्वप्रतिषेधार्थं स्तोः श्चुना णकारो न भवतीति । ततः श्चुरिति ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ङमुडागमो भवति नित्यम् । ङणनेभ्यो यथासंख्यं ङणना भवन्ति । ङकारान्ताद् ङुट्–प्रत्यङ्ङास्ते । णकारान्ताण्णुट्–वण्णास्ते । वण्णवोचत् । नकारान्तान्नुट्–कुर्वन्नास्ते । कुर्वन्नवोचत् । कृषन्नास्ते । कृषन्नवोचत् । ङम इति किम् ? त्वमास्से । ह्रस्वादिति किम् ? प्राङास्ते । भवानास्ते । अचीति किम् ? प्रत्यङ् करोति । इह परमदण्डिनौ परमदण्डिनेति उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति ङमुण्न भवति । अथवा, उञि च पद इत्यतः सप्तम्यन्तं पद इत्यनुवर्त्तते । तेन अजादौ पदे ङमुड् भवति ॥

मय उञो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उञो वा वकारादेशो भवति अचि परतः । शमु अस्तु वेदिः । शम्वस्तु वेदिः । तदु अस्य परेतः । तद्वस्य परेतः । किमु आवपनम् । किम्वावपनम् । प्रगृह्यत्वादुञः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते । तस्यासिद्धत्वाद्धलीति मोऽनुस्वारो न भवति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

खरीत्यनुवर्त्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षष्ठकारः । प्लक्षष्ठकारः । वृक्षस्थकारः । प्लक्षस्थकारः । वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

शर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशः क्षुरम् । पुरुषः

नश्च—नकारान्त पद से उत्तरवर्त्ती सकार को भी विकल्प से धुट् का आगम हो जाता है ।

शि तुक्—शकार के परे पदान्त नकार को तुक् का आगम हो जाता है ।

ङमो—ह्रस्व से परवर्त्ती ङम् प्रत्याहार हो अन्त में जिसके ऐसे पद से उत्तरवर्त्ती अच् को ङमुट् (क्रमशः ङुट्, णुट् तथा नुट्) के आगम हो जाते हैं ।

मयः—मय् से परवर्त्ती उञ् के स्थान में अच् के परे रहते विकल्प से वकारादेश हो जाता है ।

विसर्जनीयस्य—खर् के परे रहते विसर्जनीय के स्थान में सकारादेश हो जाता है ।

शर्परे—शर हो पर में जिसके ऐसे खर् के परे रहते विसर्जनीय के स्थान में विसर्जनीय आदेश ही हो जाता है ।

क्षुरम् । अद्भिःप्सातम् । वासःक्षौमम् । पुरुषः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृक्षः शेते । प्लक्षः शेते । वृक्षश्शेते । प्लक्षश्शेते । वृक्षः षण्डे । वृक्षष्षण्डे । वृक्षः साये । वृक्षस्साये । *खर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः* । वृक्षा स्थातारः । वृक्षाः स्थातारः । वृक्षास्स्थातारः ॥

कुप्वोः ≍क≍पौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्गयोः परतोः विसर्जनीयस्य यथासंख्यं≍क≍प इत्येतावादेशौ भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च । वृक्ष≍करोति । वृक्षः करोति । वृक्ष≍खनति । वृक्षः खनति । वृक्ष≍पचति । वृक्षः पचति । वृक्ष≍फलति । वृक्षः फलति । कपावुच्चारणार्थौ । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेतावादेशौ विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्नप्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्तु न बाध्यते—वासः क्षौमम् । अद्भिः प्सातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति शर्परे विसर्जनीय इत्येतदेव भवति । केचित्तु एतदर्थं योगविभागं कुर्वन्ति । कुप्वोः । शर्परयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भवति । किमर्थमिदम् ? ≍क≍पौ चेति वक्ष्यति, तद्बाधनार्थमिति ॥

सोऽपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्वोरपदाद्योः परतः पाशकल्पककाम्येषु । याप्ये पाशप्-पयस्पाशम्(१) । ईषदपरिसमाप्तौ कल्पप्-पयस्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्रागिवात्कः-पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च—पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् ? पय≍कामयते । पय≍पिबति । *सोऽपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम्* । इह मा भूत्-प्रातः कल्पम् । पुनः कल्पमिति । *रोः काम्ये नियमार्थम्* । रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । इह मा भूत्-गीः काम्यति । धूः काम्यति । *उपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकार आदेशो भवतीति

वा शरि—शर् के परे विसर्ग के स्थान में विकल्प से विसर्ग आदेश होता है ।

खर्परे—खर् हो पर में जिसके ऐसे शर् के परे रहते विसर्ग का विकल्प से लोप हो जाता है—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए ।

कुप्वोः—कवर्ग के परे रहते विसर्ग के स्थान में क्रमशः ≍क तथा ≍प एवं चकारबललभ्य विसर्गादेश भी हो जाते हैं ।

सोऽपदादौ—पद के आदि में न आनेवाले कवर्ग तथा पवर्ग के परे विसर्जनीय के स्थान में सकारादेश हो जाता है ।

सोपदादावित्य—'सोऽपदादौ' सूत्र से विसर्जनीय के स्थान में विहित सकारादेश उपसर्गावयव विसर्जनीय से भिन्न विसर्जनीय के स्थान में ही होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

रोः काम्ये—'काम्य' शब्द के परे 'रु' स्थानीय विसर्ग के स्थान में ही 'सोऽपदादौ' से सत्वविधान होता है—ऐसा व्याख्यान (नियमार्थ) करना चाहिए ।

उपध्मानीयस्य—कवर्ग के परे रहते उपध्मानीय के स्थान में 'सोऽपदादौ' से सकारादेश का व्याख्यान करना चाहिए ।

---

(१) यशस्पाशमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् ? उब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यत इति दर्शने अभ्युद्गः इति यथा स्यात् ॥

इणः षः ॥ ३९ ॥

अपदादाविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति कुप्वोरपदाद्योः परतः पाशकल्पककाम्येषु । पाश—सर्पिष्पाशम् । यजुष्पाशम् । कल्प—सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क—सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य—सर्पिष्काम्यति । यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति । अग्निः पचति । वायुः पचति । कुप्वोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं स इति इणः ष इति च वर्त्तते, तत्र इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारो भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्पुरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः । नमस्कर्त्ता । नमस्कर्त्तुम् । नमस्कर्त्तव्यम् । गत्योरिति किम् ? पूः पुरौ पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति कुप्वोः परतः । निर्दुर्बहिराविश्चतुरप्रादुस् । निस्—निष्कृतम् । निष्पीतम् । दुस्—दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस्—बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आविस्—आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुर्—चतुष्कृतम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कन्दलम् । चतुष्कलम् । प्रादुस्—प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् ? अग्निः करोति । वायुः करोति । मातुः करोति । पितुः करोति । अत्र रात्सस्येति सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वं प्राप्नोति । कस्कादिषु तु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात् षत्वप्रतिषेधस्य । *पुम्मुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । पुंस्कामा । मुहुः कामा(१) । नैष्कुल्यम् । दौष्कुल्यम् । निष्कुलम् । दुष्कुलम् । दुष्पुरुषः । बहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धिप्लुतयोरसिद्धत्वात् षत्वं प्रवर्त्तते ॥

तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः । तिरस्कर्ता । तिरस्कर्त्तुम् । तिरस्कर्त्तव्यम् । तिरःकर्त्ता । तिरःकर्त्तुम् । तिरः कर्त्तव्यम् । गतेरित्येव—तिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

इणः षः—अपदादि कवर्ग तथा पवर्ग के परे रहते इण् से परवर्त्ती विसर्ग के स्थान में षकारादेश हो जाता है ।

नमः—कवर्ग तथा पवर्ग के परे रहते गति-संज्ञक नमस् तथा पुरस् शब्दों के सम्बन्धी (अवयवभूत) विसर्ग के स्थान में सकारादेश हो जाता है ।

इदुदुपधस्य—इकार अथवा उकार हो उपधा में जिसकी ऐसे प्रत्ययस्थानिकभिन्न विसर्ग के स्थान में षकारादेश हो जाता है ।

पुम्मुहुसोः—किन्तु उक्त सकारादेश पुम् तथा मुहुस् शब्दों के अवयवभूत विसर्जनीय के स्थान में नहीं होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

तिरसः—कवर्ग तथा पवर्ग के परे रहते तिरस् शब्द के विसर्जनीय के स्थान में विकल्प से सकारादेश हो जाता है ।

---

(१) कचित्तु मुहुस्कामेति पठ्यते सोऽपपाठः, नह्यत्र सत्वसंभवः, सूत्रवार्तिकयोरनिबद्धत्वादित्युक्तम् इति पदमञ्जरी । (श्रीना०)

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥

ष इति संबद्ध्यते। द्विस् त्रिस् चतुर् इत्येतेषां कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानां विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुप्वोः परतः। द्विष्करोति। द्विः करोति। त्रिष्करोति। त्रिः करोति। चतुष्करोति। चतुः करोति। द्विष्पचति। द्विः पचति। त्रिष्पचति। त्रिः पचति। चतुष्पचति। चतुः पचति। कृत्वोर्थ इति किम्? चतुष्कपालम्। चतुष्कण्टकम्। पूर्वेण नित्यं षत्वं भवति। इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वोर्थविषयेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे द्विस्त्रिचतुरिति शक्यमकर्त्तुम् ॥

कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा।
षत्वं विभाषयाभून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥
सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोऽर्थे।
लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम्।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थः कश्चिदप्यस्ति ॥
अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत।
चतुरो न सिद्ध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति।
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

एवं तु क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे चतुःशब्दस्य कृत्वोऽर्थेऽपि वर्त्तमानस्य पूर्वेणैव नित्यं षत्वं स्यात्। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य ॥

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

षः इति संबद्ध्यते। इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्ये कुप्वोः परतः। सर्पिष्करोति। सर्पिः करोति। यजुष्करोति। यजुः करोति। सामर्थ्य इति किम्? तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम्। सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा, न पुनरेकार्थीभावः, उभयं वा ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्त्तते। समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षत्वं भवति कुप्वोः परतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्। सर्पिष्पानम्। धनुष्फलम्। अनुत्तरपदस्थस्येति किम्? परमसर्पिः कुण्डिका। परमधनुः कपालम्। पूर्वसूत्रेण विकल्पोऽप्यत्र न भवति। एतदेवानुत्तरपदस्थस्येति वचनं ज्ञापकमिसुसोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरित्ययं नियमो न भवति। तेन वाक्येऽपि परमसर्पिष्करोति, परमसर्पिः करोति, इसुसोः सामर्थ्य इत्येतद्भवति। व्यपेक्षा च तत्र सामर्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

द्विस्त्रिः—कवर्ग तथा पवर्ग के परे रहते कृत्वसुच् प्रत्यय के अर्थ (=बार) का प्रतिपादन करनेवाले द्विस्, त्रिस् तथा चतुर् शब्दों के विसर्जनीय के स्थान में विकल्प से षकारादेश हो जाता है।

इसुसोः—कवर्ग तथा पवर्ग के परे रहते इस् तथा उस् शब्दों के विसर्ग के स्थान में विकल्प से षकारादेश हो जाता है यदि सामर्थ्य (व्यपेक्षा) गम्यमान हो तो।

नित्यम्—कवर्ग और पवर्ग के परे रहते समासविषय में इस् तथा उस् शब्दों के, उत्तरपद में न रहनेवाले, विसर्जनीय के स्थान में नित्य षत्व हो जाता है।

अतः कृकमिकसंकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृ कमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परतः। कृ-अयस्कारः। पयस्कारः। कमि-अयस्कामः। पयस्कामः। कंस-अयस्कंसः। पयस्कंसः। कुम्भ-अयस्कुम्भः। पयस्कुम्भः। अयस्कुम्भी, पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। पात्र-अयस्पात्रम्। पयस्पात्रम्। अयस्पात्री। पयस्पात्री। कुशा-अयस्कुशा। पयस्कुशा। कर्णी—अयस्कर्णी। पयस्कर्णी शुनस्कर्णं इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः। अत इति किम्? गीःकारः। धूःकारः। तपरकरणं किम्? भाःकरणम्। भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः। अनव्ययस्येति किम्? श्वःकारः। पुनःकारः। समास इत्येव। यशः करोति। यशः कामयते। अनुत्तरपदस्थस्येत्येव। परमपयः कारः। परमपयः कामः॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरदस्थस्य सकार आदेशो भवति पदशब्दे परतः। अधस्पदम्। शिरस्पदम्। अधस्पदी। शिरस्पदी। समासे इत्येव। अधः पदम्। अनुत्तरपदस्थस्येत्येव। परमशिरःपदम्। अधस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात् समासः॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः षकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुप्वोःपरतः। कस्कः। कौतस्कुतः। कुत आगत इत्यण्। भ्रातुष्पुत्रः। शुनस्कर्णः। सद्यस्कालः। सद्यस्क्रीः। क्रीणातेरयं संपदादित्वात् क्विप् प्रत्ययः। तत्र भवः क्रतुः-साद्यस्क्रः। कांस्कान्। कानाम्रेडित इति रुत्वमत्र। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्। बर्हिष्पूलम्। यजुष्पात्रमित्येषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा स्यादिति, परमसर्पिः फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणादिति पारायणिका आहुः। भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यत्र परमसर्पिः कुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम्। अयस्काण्डः। मेदस्पिण्डः। अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः॥

छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ॥ ४९ ॥

छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः प्रशब्दम् आम्रेडितं च वर्जयित्वा। अयः पात्रम्। अयस्पात्रम्। विश्वतः पात्रम्। विश्वतस्पात्रम्। उरुणः कारः। उरुणस्कारः। अप्राम्रेडितयोरिति किम्? अग्निः प्रविद्वान्। परुषः परुषः परि सूर्यरश्मिहरिकेशः पुरस्तात्। स नः पावक इत्येवमादिषु सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति सत्वं न भवति॥

अतः—'कृ', 'कमि', कंस, कुम्भ, पात्र, कुशा तथा कर्णी शब्दों के परे रहते अकारोत्तरवर्ती, अव्ययभिन्न एवम् उत्तरपद के अनवयव विसर्जनीय के स्थान में नित्य सकारादेश हो जाता है समास में।

अधः—समासविषय में पद शब्द के परे रहते उत्तरपद के अनवयव अधस् तथा शिरस् शब्दों के विसर्ग के स्थान में सकारादेश हो जाता है।

कस्कादिषु—कवर्ग और पवर्ग के परे रहते 'कस्क' आदि शब्दों के विसर्जनीय के स्थान में यथासम्भव सकार अथवा षकार हो जाते हैं।

छन्दसि—कवर्ग तथा पवर्ग के परे रहते छन्दोविषयप्रयोग में विसर्जनीय के स्थान में विकल्प से सकारादेश हो जाता है; किन्तु 'प्र' शब्द अथवा आम्रेडितसंज्ञक शब्द के परे रहते यह आदेश नहीं होता है।

कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः करत् करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति छन्दसि विषये। कः–विश्वतस्कः। करत्–विश्वनस्करत्। करति–पयस्करति। कृधि–उरुणस्कृधि। कृत–सदस्कृतम्। अनदितेरिति किम्? यथा नो अदितिः करत्॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्येव। पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः अध्यर्थे। दिवस्परि प्रथमं जज्ञे। अग्निर्हिमवतस्परि। दिवस्परि। महस्परि। पञ्चम्या इति किम्? अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम्। पराविति किम्? एभ्यो वा एतल्लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत्। अध्यर्थ इति किम्? दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्भृतम्। अत्र परिः सर्वतोभावे, अध्यर्थः उपरिभावः॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये। दिवस्पातु। राज्ञस्पातु। न च भवति–परिषदः पातु॥

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पयस् पोष इत्येतेषु परतः छन्दसि विषये। वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये। पुत्र–दिवस्पुत्राय सूर्याय। पृष्ठ–दिवस्पृष्ठे धावमानं सुपर्णम्। पार–अगन्म तमसस्पारम्। पद–इडस्पदे समिध्यसे। पयस्–सूर्यं चक्षुर्दिवस्पयः। पोष–रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम्। षष्ठ्या इति किम्? मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परतश्छन्दसि विषये। इडायास्पतिः। इडायाः पतिः। इडायास्पुत्रः। इडायाः पुत्रः। इडायास्पृष्ठम्। इडायाः पृष्ठम्। इडायास्पारम्। इडायाः पारम्। इडायास्पदम्। इडायाः पदम्। इडायास्पयः। इडायाः पयः। इडायास्पोषम्। इडायाः पोषम्॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः। अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् आपा-

---

कः—छन्दोविषयप्रयोग में अदिति शब्द से भिन्न शब्दों के विसर्जनीय के स्थान में, कः करत , करति, कृधि एवम् कृत शब्दों के परे रहते, सकारादेश हो जाता है।

पञ्चम्याः—अधि के अर्थ (ऊपर) में वर्त्तमान परि शब्द के परे छन्दोविषय में पञ्चमी के विसर्ग के स्थान में सकारादेश हो जाता है।

पातौ—'पा' धातु के परे भी छन्दोविषय में पञ्चमी के विसर्ग के स्थान में बाहुल्येन सकारादेश हो जाता है।

षष्ठ्याः—छन्दोविषय में पति, पुत्र, पृष्ट, पार, पद, पयस् और पोष शब्दों के परे रहते षष्ठी के विसर्जनीय के स्थान में सकारादेश हो जाता है।

इडाया वा—इडा शब्द से विहित षष्ठी के विसर्जनीय के स्थान में पति आदि शब्दों के परे रहते भी छन्दोविषय में विकल्प से सकारादेश होता है।

अपदान्तस्य—अब से 'अपदान्त को मूर्धन्य आदेश हो जाता है' इस विषय का अधिकार समझना चाहिए।

दपरिसमाप्तेः। वक्ष्यति—आदेशप्रत्यययोः। सिषेव। सुष्वाप। अग्निषु। वायुषु। अपदान्तस्येति किम्? अग्निस्तत्र। वायुस्तत्र। ष इत्येवं सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणं ढकारार्थम्। अकृढ्वम्। चकृढ्वे॥

सहेः साडः सः॥ ५६॥

सहेर्द्धातोः साड्रूपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति। जलाषाट्। तुराषाट्। पृतनाषाट्। सहेरिति किम्? सह डेन वर्त्तते सडस्तस्यापत्यं साडिः। साड्ग्रहणं किम्? यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात्। इह मा भूत्—जलासाहम्। स इति किम्? आकारस्य मा भूत्॥

इण्कोः॥ ५७॥

इण्कोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम्। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः इणः कवर्गाच्चेत्येव तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति—आदेशप्रत्यययोः। सिषेव। सुष्वाप। अग्निषु। वायुषु। कर्तृषु। हर्तृषु। गीर्षु। धूर्षु। वाक्षु। त्वक्षु। इण्कोरिति किम्? दास्यति। सस्रौ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि॥ ५८॥

नुम्व्यवायेऽपि विसर्जनीयव्यवायेऽपि शर्व्यवायेऽपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते। नुम्व्यवाये तावत्—सर्पींषि। यजूंषि। हवींषि। विसर्जनीयव्यवाये—सर्पिःषु। यजुःषु। हविःषु। शर्व्यवाये—सर्पिष्षु। यजुष्षु। हविष्षु। नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते, न समस्तैः। तेनेह न भवति—निंस्से। निंस्स्व इति। णिसि चुम्बन इत्येतस्यैतद्रूपम्। अत्र हि नुमा सकारेण च शरा व्यवधानम्॥

आदेशप्रत्यययोः॥ ५९॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते स इति च। आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन संबद्ध्यते। आदेशो यः सकार प्रत्ययस्य च यः सकारः इण्कोरुत्तरस्तस्य मूर्द्धन्यो भवति। आदेशस्य तावत्—सिषेव। सुष्वाप। प्रत्ययस्य—अग्निषु। वायुषु। कर्तृषु। हर्तृषु। इन्द्रो मा वक्षत्। स देवान् यक्षदिति व्यपदेशिवद्भावात् प्रत्ययस्येति षत्वं भवति। यजतेर्वहतेश्च पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकवचन इकारलोपः, लेटोऽडाटावित्यट्, सिब्बहुलं लेटीति सिप्, ततः सिद्धम्—यक्षत्, वक्षत् इति॥

शासिवसिघसीनां च॥ ६०॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति। अन्व-

---

सहेः—'साट्' के रूप में परिवर्त्तित 'सह' धातु के सकार के स्थान में मूर्धन्य (ष) आदेश हो जाता है।

इण्कोः—अब से 'इण् से परवर्त्ती' तथा 'कवर्ग से परवर्त्ती' का अधिकार समझना चाहिए।

नुम्—निमित्त तथा नैमित्तिक के बीच नुम्, विसर्जनीय तथा शर्प्रत्याहारस्थ वर्णों के वर्त्तमान होने पर भी इण् तथा कवर्ग (निमित्त) से परवर्त्ती सकार के स्थान में षकार हो जाता है।

आदेश—आदेशभूत तथा प्रत्ययावयव सकार यदि इण् अथवा कवर्ग से परवर्त्ती हो तो उसके स्थान में षकारादेश हो जाता है।

शासि—इण् अथवा कवर्ग से उत्तरवर्त्ती 'शासि', 'वसि' तथा 'घसि' धातुओं के सकार के स्थान में भी मूर्धन्य (ष) आदेश हो जाता है।

शिषत्। अन्वशिषताम्। अन्वशिषन्। शिष्टः। शिष्टवान्। वसि-उषितः। उषितवान्। उषित्वा। घसि-जक्षतुः। जक्षुः। घसिभसोरित्युपधालोपः-अक्षन्नमीमदन्त पितरः। अनादेशार्थं वचनम्। घसिर्यद्यप्यादेशः, सकारस्त्वादेशो न भवति। इण्कोरित्येव। शास्ति। वसति। जघास॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्॥ ६१॥

स्तौतेर्ण्यन्तानां च षत्वभूते सनि परतः अभ्यासादिण उत्तरस्य आदेशसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। तुष्टूषति। ण्यन्तानाम्-सिषेवयिषति। सिषञ्जयिषति। सुष्वापयिषति। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासाद्यथा स्यादन्यस्य मा भूत्। सिसिक्षति। सुसूषति। एवकारकरणमिष्टतोऽवधारणार्थम्। स्तौतिण्योः षण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न स्यात्। इह च स्यादेव सिसिक्षतीति। षणीति किम्? अन्यत्र नियमो माभूत्-सिषेव। को(१) विनतेऽनुरोधः? अविनते नियमो मा भूत्-सुषुप्सति। तिष्ठासति। कः सानुबन्धेऽनुरोधः? षशब्दमात्रे नियमो मा भूत्-सुषुपिष इन्द्रम्(२)। अभ्यासादिति किम्? अभ्यासाद् या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्धातोर्या(३) प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्। प्रतीषिषति। अधीषिषति॥

सः स्विदिस्वदिसहीनां च॥ ६२॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतोऽभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य सकारादेशो भवति। स्विदि-सिस्वेदयिषति। स्वदि-सिस्वादयिषति। सहि-सिसाहयिषति। सकारस्य सकारवचनं मूर्द्धन्यनिवृत्त्यर्थम्॥

प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि॥ ६३॥

सेवसितेति वक्ष्यति, प्राक्सितसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राड्व्यवायेऽपि मूर्द्धन्यो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यमपिशब्दादनड्व्यवायेऽपि वक्ष्यति। उपसर्गात्सुनोतिस्तुवतीति षत्वम्। अभिषुणोति। परिषुणोति। विषुणोति। निषुणोति। अभ्यषुणोत्। पर्यषुणोत्। व्यषुणोत्। न्यषुणोत्॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य॥ ६४॥

प्राक् सितादिति वर्त्तते। उपसर्गात् सुनोतीत्यत्र स्थासेनयसेधेति स्थादयस्तेषु स्थादिष

स्तौति—कृतषत्व सन् प्रत्यय के परे 'स्तु' तथा ण्यन्त धातुओं के अभ्यासभूत इण् से परवर्त्ती सकार के स्थान में षकारादेश हो जाता है।

सः—कृतषत्व सन् प्रत्यय के परे ण्यन्त 'स्विद', 'स्वद' तथा 'सह' (= स्वेदि, स्वादि तथा साहि) धातुओं के अभ्यासोत्तरवर्त्ती सकार को सकारादेश हो जाता है।

प्राक्—'(परिनिविभ्यः सेव-) सित०' शब्द के उल्लेख से पूर्व तक जितने मूर्धन्यादेश विहित होनेवाले हैं वे अट् के व्यवधान होने अथवा न होने पर भी होते हैं—ऐसा समझना चाहिए।

स्थादि—'(परिनिविभ्यः सेव-) सित०' शब्द के उल्लेख से पूर्व तक 'स्था', 'सेनय', 'सेध', 'सिच', 'सञ्ज' तथा 'स्वञ्ज' धातुओं के सकार के स्थान में अभ्यास के व्यवधान होने पर भी तथा अभ्यास के सकार के स्थान में भी षकारादेश हो जाता है—ऐसा समझना चाहिए।

---

(१) विनत इति षत्वणत्वयोः प्रातिशाख्यप्रथिता संज्ञा, तत्र कः अनुरोधः? किम्प्रयोजनम्? इत्यर्थः (श्रीना०)।

(२) स्वपेर्लिटि थासः स इति रूपमित्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(३) धातोरित्यत्र द्वितीयेति पाठान्तरम्।

प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्यवाये मूर्द्धन्यो भवत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवाये-परितष्ठौ । अषोपदेशार्थं च-अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च-अभितष्ठौ । परितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थं च-अभिषिषिक्षति । परिषिषिक्षति । अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थं स्थादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्द्धन्यो भवति नान्यत्र-अभिसुसूषति । अभिसिषासति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेध-सिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते स इति च । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुनोति-अभिषुणोति । परिषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । सुवति-अभिषुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । पर्यषुवत् । स्यति-अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्तौति-अभिष्टौति । परिष्टौति । अभ्यष्टौत् । पर्यष्टौत् । स्तोभति-अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्यष्टोभत । पर्यष्टोभत । स्था-अभिष्ठास्यति । परिष्ठास्यति । अभ्यष्ठात् । पर्यष्ठात् । अभितष्ठौ । परितष्ठौ । सेनय-अभिषेणयति । परिषेणयति । अभ्यषेणयत् । पर्यषेणयत् । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । सेध-अभिषेधति । परिषेधति । अभ्यषेधत् । पर्यषेधत् । सिच-अभिषिञ्चति । परिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । पर्यषिञ्चत् । अभिषिषिक्षति । परिषिषिक्षति । सञ्ज-अभिषजति । परिषजति । अभ्यषजत् । पर्यषजत् । अभिषिषङ्क्षति । परिषिषङ्क्षति । स्वञ्ज-अभिष्वजते । परिष्वजते । अभ्यष्वजत । पर्यष्वजत । अभिषिष्वङ्क्षते । परिषिष्वङ्क्षते । सेध इति शब्विकरणनिर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति किम् ? दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गताः सेचका अस्माद्देशान्निःसेचको देश इति । नायं सिचेरुपसर्गः । अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोगः, किं तर्हि ? सावकीयं प्रति । अभिषावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रियायोगो न सावयतिम्प्रतीति षत्वं भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सदेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादप्रतेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । निषीदति । विषीदति । न्यषीदत् । व्यषीदत् । निषसाद । विषसाद । अप्रतेरिति किम् ? प्रतिसीदति ॥

स्तम्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । स्तम्भेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । अभिष्टभ्नाति । परिष्टभ्नाति । अभ्यष्टभ्नात् । पर्यष्टभ्नात् । अभितष्टम्भ । परितष्टम्भ । अप्रतेरित्येतदिह नानुवर्त्तते, तेनैतदपि भवति—प्रतिष्टभ्नाति । प्रत्यष्टभ्नात् । प्रतितष्टम्भ ॥

अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

उपसर्गात्—उपसर्गस्थ निमित्त (इण् तथा कवर्ग) से परवर्त्ती 'सु' आदि धातुओं के सकार के स्थान में षकारादेश हो जाता है ।

सदिरप्रतेः—'प्रति' से भिन्न उपसर्ग में वर्त्तमान निमित्त से परवर्त्ती 'सद्' धातु के सकार के स्थान में षकारादेश हो जाता है ।

स्तम्भेः—उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती 'स्तम्भु' धातु के सकार के स्थान में षकारादेश हो जाता है ।

अवात्—'अव' उपसर्ग से उत्तरवर्ती 'स्तम्भु' धातु के सकार के स्थान में षकारादेश हो जाता है यदि धात्वर्थ आश्रयण (आलम्बन) तथा निकटता (आविदूर्य) हो तो ।

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तम्भेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति आलम्बनेऽर्थे आविदूर्ये च। आलम्बनमाश्रयणम्। अविदूरस्य भाव आविदूर्यम्। आलम्बने तावत्-अवष्टभ्यास्ते। अवष्टभ्य तिष्ठति। आविदूर्ये-अवष्टब्धा सेना। अवष्टब्धा शरत्। आलम्बनाविदूर्ययोरिति किम्? अवस्तब्धो वृषलः शीतेन। अनिगर्थ आरम्भः॥

वेश्च स्वनो भोजने॥ ६९॥

वेरुपसर्गादवाच्चोत्तरस्य भोजनार्थे स्वनतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। विष्वणति। व्यष्वणत्। विषष्वाण। अवष्वणति। अवाष्वणत्। अवषष्वाण। अभ्यवहारक्रियाविशेषोऽभिधीयते, यत्र स्वननमस्ति। भोजन इति किम्? विस्वनति मृदङ्गः(१)॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्॥ ७०॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिवु सह सुट् स्तु स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति। परिषेवते। निषेवते। विषेवते। पर्यषेवत। न्यषेवत। व्यषेवत। परिषिषेविषते। निषिषेविषते। विषिषेविषते। सित-परिषितः। निषितः। विषितः। सय-परिषयः। निषयः। विषयः। सिव-परिषीव्यति। निषीव्यति। विषीव्यति। पर्यषीव्यत्। न्यषीव्यत्। व्यषीव्यत्। पर्यसीव्यत्। न्यसीव्यत्। व्यसीव्यत्। सह-परिषहते। निषहते। विषहते। पर्यषहत। न्यषहत। व्यषहत। पर्यसहत। न्यसहत। व्यसहत। सुट्-परिष्करोति। पर्यष्करोत्। पर्यस्करोत्। स्तु-परिष्टौति। निष्टौति। विष्टौति। पर्यष्टौत्। न्यष्टौत्। व्यष्टौत्। पर्यस्तौत्। न्यस्तौत्। व्यस्तौत्। स्वञ्ज-दंशसञ्जस्वञ्जामिति नलोपः। परिष्वजते। निष्वजते। विष्वजते। पर्यष्वजत। पर्यस्वजत। पूर्वेणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम्, अड्व्यवाये विभाषा यथा स्यात्॥

सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि॥ ७१॥

अनन्तरसूत्रे सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः। सिवादीनामड्व्यवायेऽपि परिनिविभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति। तथा चैवोदाहृतम्(२)॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु॥ ७२॥

अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति। अनुष्यन्दते। विष्यन्दते। परिष्यन्दते। अभिष्यन्दते तैलम्। निष्यन्दते। अनुस्यन्दते। विस्यन्दते। परिस्यन्दते। अभिस्यन्दते। निस्यन्दते। अप्राणिष्वति किम्? अनुस्यन्दते मत्स्य उदके। प्राण्यप्राणिविषयस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति। अनुष्यन्देते मत्स्योदके। अनुस्यन्देते। अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः॥

वेश्च—'वि' तथा 'अव' उपसर्गों से उत्तरवर्त्ती भोजनार्थक 'स्वन' धातु के सकार के स्थान में भी षकारादेश हो जाता है।

परिनिविभ्यः—'परि', 'नि' तथा 'वि' उपसर्गों से उत्तरवर्त्ती 'सेव', 'सित', 'सय', 'सिवु', 'सह', 'सुट्', 'स्तु' तथा 'स्वञ्ज' धातुओं के सकार के स्थान में षकारादेश हो जाता है।

सिवादीनाम्—उक्त सूत्र में उल्लिखित 'सिवु' से 'स्वञ्ज' तक के धातुओं के उक्त उपसर्गों से परवर्त्ती सकार के स्थान में अड्व्यवधान होने पर भी विकल्प से षकारादेश हो जाता है।

अनुवि—'अनु', 'वि', 'परि', 'अभि' तथा 'नि' उपसर्गों से परवर्त्ती अप्राणिवृत्ती 'स्यन्द' धातु के सकार के स्थान में विकल्प से षकारादेश हो जाता है।

---

(१) अवस्वनति वीणेत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

(२) क्वचित्पुस्तके पूर्वसूत्रोदाहृतान्यड्घटितानि रूपाण्यत्रैवोदाहृतानि।

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

वेरुपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् । विस्कन्तव्यम् । अनिष्ठायामिति किम् ? विस्कन्नः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चोत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिस्कन्ता । परिस्कन्तुम् । परिस्कन्तव्यम् । पृथग्योगकरणसामर्थ्यादनिष्ठायामित्येतन्नानुवर्त्तते । परिष्कण्णः । परिस्कन्नः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः । अचि निपातनम् । अथवा निष्ठातकारस्य लोपः, भरतग्रहणं प्राच्यविशेषणम् ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । स्फुरति–निष्ष्फुरति । निस्स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । विष्फुरति । विस्फुरति । स्फुलति–निष्ष्फुलति । निस्स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । विष्फुलति । विस्फुलति ॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वेरुत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कम्भिता । विष्कम्भितुम् । विष्कम्भितव्यम् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्धन्य इति वर्त्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति । च्योषीढ्वम् । प्लोषीढ्वम् । लुङ्–अच्योढ्वम् । अप्लोढ्वम् । लिट्–चकृढ्वे । ववृढ्वे । इण्कोरिति वर्त्तमाने पुनरिण्ग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पक्षीध्वम् । यक्षीध्वम् । षीध्वंलुङ्लिटामिति किम् ? स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् ? परिवेविषीध्वम् । अर्थवद्ग्रहणादपि सिद्धम् ? तत्तु नाश्रितम् ॥

वेः—'वि' उपसर्ग से उत्तरवर्त्ती 'स्कन्द' धातु के सकार के स्थान में विकल्प से मूर्धन्यादेश हो जाता है यदि धातु निष्ठाप्रत्ययान्त न हो तो ।

परेश्च—'परि' उपसर्ग से परवर्त्ती 'स्कन्द' धातु के सकार के स्थान में भी विकल्प से षकारादेश हो जाता है ।

परिस्कन्दः—प्राच्यभरतदेशीय प्रयोग में 'परि' उपसर्ग से विशिष्ट 'स्कन्द' धातु के सकार के स्थान में निष्ठा प्रत्यय के परे रहते षकारादेश नहीं होता है ।

स्फुरति—'निस्', 'नि' अथवा 'वि' उपसर्ग से युक्त 'स्फुर' तथा 'स्फुल' धातुओं के सकार के स्थान में विकल्प से मूर्धन्यादेश हो जाता है ।

वेः—'वि' उपसर्ग से विशिष्ट 'स्कम्भु' धातु के सकार के स्थान में नित्य मूर्धन्यादेश होता है ।

इणः—इणन्त अङ्ग से परवर्त्ती षी, ध्वम् , लुङ् तथा लिट् के सम्बन्धी धकार के स्थान में मूर्धन्य आदेश हो जाता है ।

विभाषेटः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादिट उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभाषा। लविषीढ्वम्। लविषीध्वम्। पविषीढ्वम्। पविषीध्वम्। लुङ्-अलविढ्वम्। अलविध्वम्। लिट्-लुलुविढ्वे। लुलुविध्वे। इण इत्येव, आसिषीध्वम्। अथेह कथं भवितव्यम्—उपदिदीयिध्वे? केचिदाहुः-इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट आनन्तर्यं युटा व्यवहितमिति न भवितव्यं ढत्वेनेति। अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिण इत्यनुवर्त्तते। ततश्च यकारादेव इणः परोऽनन्तरमिडिति पक्षे भवितव्यं मूर्द्धन्येनेति॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुलेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति समासे। अङ्गुलेः सङ्गः अङ्गुलिषङ्गः। अङ्गुलिषङ्गा यवागूः। अङ्गुलिषङ्गो गाः सादयति। समास इति किम्? अङ्गुलेः सङ्गं पश्य॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोरुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। भीरुष्ठानम्। समास इत्येव। भीरोः स्थानं पश्य॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे। अग्निष्टुत्। अग्निष्टोमः। अग्नीषोमः। अग्नेर्दीर्घात् सोमस्येष्यते। तेनेह न भवति-अग्निसोमौ माणवकौ। अथापि ज्योतिरग्निः सोमो लताविशेषः-अग्निसोमौ तिष्ठतः। समास इत्येव। अग्नेः सोमः॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे। ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः। समास इत्येव। ज्योतिः स्तोमं दर्शयति॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति। मातृष्वसा। पितृष्वसा॥

विभाषेटः—इण् से परवर्त्ती इट् (आगम) से उत्तरवर्त्ती षी, ध्वम्, लुङ् तथा लिट् के सम्बन्धी धकार के स्थान में विकल्प से मूर्धन्यादेश होता है।

समासे—समास में अङ्गुलि शब्द से उत्तरवर्त्ती 'सङ्ग' शब्द के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

भीरोः—भीरु शब्द से उत्तरवर्त्ती स्थान शब्द के सकार को समास में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

अग्नेः—समास में अग्नि शब्द से परवर्त्ती स्तुत्, स्तोम एवं सोम शब्दों के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

ज्योतिः—समास में ज्योतिस् तथा आयुस् शब्दों से परवर्त्ती स्तोम शब्द के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

मातृ—समास में मातृ तथा पितृ शब्दों से परवर्त्ती स्वसृ शब्द के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे। मातुःष्वस्वा। मातुः स्वसा। पितुःष्वसा। पितुःस्वसा। मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्ग्रहणम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयान्तात् सकारान्ताच्च षत्वं भवति। समास इत्येव। वाक्ये मा भूत्–मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति॥

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम्। अभिनिष्टानो वर्णः। अभिनिष्टानो विसर्जनीयः। अभिनिस्तानो वर्णः। अभिनिस्तानो विसर्जनीयः (१)। शब्दसंज्ञायामिति किम्? अभिनिस्तनति मृदङ्गः (२)। समास इत्यतः प्रभृति निवृत्तम्॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्प्रादुस्शब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्तिसकारस्य मूर्द्धन्यो भवति। अभिषन्ति। निषन्ति। विषन्ति। प्रादुःषन्ति। अभिष्यात्। निष्यात्। विष्यात्। प्रादुःष्यात्। उपसर्गादिति किम्? दधि स्यात्। मधु स्यात्। अस्तीति किम्? अनुसृतम्। विसृतम्। अथासत्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते। प्रादुःशब्दस्य च कृभ्वस्तिष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्गः? तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्त्तव्यम्–अनुसूते अनुसूः। अनुस्वोऽपत्यम् आनुसेयः, शुभ्रादित्वाड्ढक्। ढेलोपोऽकद्र्वा इत्युवर्णलोपः। यच्पर इति किम्? निस्तः। विस्तः। प्रादुस्तः॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यते–सुषुप्तः। विषुप्तः। निःषुप्तः। दुःषुप्तः। सूतिरिति स्वरूपग्रहणम्–सुषूतिः। विषूतिः। निःषूतिः। दुःषूतिः। सम–सुषमम्। विषमम्। निःषमम्। दुःषमम्॥

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न। हलादिशेषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम्॥
स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः। अनर्थकौ विषुषुपुः षुषिभूतो द्विरुच्यते॥
पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति कृते षत्वे ततो द्विर्वचनम्॥

मातुः—किन्तु समास में ही यदि स्वसृ शब्द मातुर् तथा पितुर् शब्दों से परवर्त्ती हो तो उसके सकार को मूर्धन्यादेश विकल्प से होता है।

अभि—यदि समुदाय शब्द के प्रकार-विशेष का वाचक हो तो 'अभि' अथवा 'निस्' उपसर्ग से उत्तरवर्त्ती 'स्तन' धातु के सकार के स्थान में विकल्प से मूर्धन्यादेश हो जाता है।

उपसर्ग—उपसर्गस्थ निमित्त (इण् तथा कवर्ग) अथवा प्रादुस शब्द से उत्तरवर्त्ती 'अस्' धातु के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है यदि उस सकार से पर में यकार अथवा कोई स्वर हो तो।

सुविनिर्दुर्भ्यः—'सु', 'वि', 'निर्' अथवा 'दुर्' उपसर्गों से परवर्त्ती 'स्वप्', 'सूति' तथा 'सम' के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

---

(१) विसर्जनीयस्यैषा संज्ञेत्यधिकं पुस्तकान्तरे।
(२) क्वचिदिदन्नास्ति।

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले गम्यमाने। निष्णातः कटकरणे। निष्णातो रज्जुवर्त्तने। नद्यां स्नातीति नदीष्णः। सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः। कौशल इति किम्? निस्नातः। नद्यां स्नातो नदीस्नात इति॥

सूत्रं प्रतिष्णातम्॥ ९० ॥

प्रतिष्णातमिति निपात्यते सूत्रं चेद्भवति। प्रतिष्णातं सूत्रम्। शुद्धमित्यर्थः। प्रतिस्नातमित्येवान्यत्र॥

कपिष्ठलो गोत्रे॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये। कपिष्ठलो नाम यस्य सः कापिष्ठलिः पुत्रः। गोत्र इति किम्? कपेः स्थलं कपिस्थलम्॥

प्रष्ठोऽग्रगामिनि॥ ९२ ॥

प्रष्ठ इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये। प्रतिष्ठत इति प्रष्ठोऽश्वः। अग्रतो गच्छतीत्यर्थः। अग्रगामिनीति किम्? प्रस्थे हिमवतः पुण्ये। प्रस्थो व्रीहीणाम्॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये। विपूर्वस्य स्तृणातेः षत्वं निपात्यते। विष्टरो वृक्षः। विष्टरमासनम्। वृक्षासनयोरिति किम्? औलपिवाक्यस्य विस्तरः(१)॥

छन्दोनाम्नि च॥ ९४ ॥

विष्टार इति निपात्यते। विपूर्वात् स्तृ इत्येतस्माद्धातोः छन्दोनाम्नि घञित्येवं विहितो घञ् इति विष्टर इत्यपि प्रकृतेर्विष्टार इति विज्ञायते। विष्टारपङ्क्तिः छन्दः। विष्टारो बृहती छन्दः। छन्दोनाम्नीति किम्? पटस्य विस्तारः॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः॥ ९५ ॥

निनदीभ्याम्—'नि' अथवा नदी शब्द से उत्तरवर्त्ती 'स्ना' धातु के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है यदि समुदाय से कौशल की प्रतीति होती हो तो।

सूत्रम्—सूत्र (तन्तु) अर्थ में 'प्रति' उपसर्ग से परवर्त्ती 'स्ना' धातु के सकार के स्थान में षत्व का निपातन है।

कपिष्ठलः—गोत्र अर्थ में कपि-शब्दोत्तरवर्त्ती स्थल शब्द के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश का निपातन है।

प्रष्ठः—अग्रगामी अर्थ में प्रष्ठ शब्द का (अर्थात 'प्र' उपसर्ग से परवर्त्ती अधिकरणार्थक क प्रत्ययान्त 'स्था' धातु के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश का) निपातन है।

वृक्षासनयोः—वृक्ष तथा आसन अर्थों में विष्टर शब्द (वि + स्तृ + अच् = विस्तर, मूर्धन्यादेश = विष्टर) का निपातन है।

छन्दो—बृहती आदि छन्दों के नाम के रूप में विष्टार शब्द का भी निपातन है।

गवि—गवि अथवा युधि शब्द से परवर्त्ती 'स्थिर' शब्द के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

---

(१) एतदुत्तरं विस्तरं वाक्यमाहेति पुस्तकान्तरेऽधिकम्।

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति। गविष्ठिरः। युधिष्ठिरः। गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेव निपातनात् सप्तम्या अलुग्भवति॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्॥ ९६॥

वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। विष्ठलम्। कुष्ठलम्। शमिष्ठलम्। परिष्ठलम्॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जि-परमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः॥ ९७॥

अम्ब आम्ब गो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु शेकु शङ्कु अङ्गु मञ्जि पुञ्जि परमे बर्हिस् दिवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति। अम्बष्ठः। आम्बष्ठः। गोष्ठः। भूमिष्ठः। सव्येष्ठः। अपष्ठः। द्विष्ठः। त्रिष्ठः। कुष्ठः। शेकुष्ठः। शङ्कुष्ठः। अङ्गुष्ठः। मञ्जिष्ठः। पुञ्जिष्ठः। परमेष्ठः। बर्हिष्ठः। दिविष्ठः। अग्निष्ठः। ॐस्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम्ॐ। सव्येष्ठाः। परमेष्ठी। सव्येष्ठसारथिः॥

सुषामादिषु च॥ ९८॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। शोभनं साम यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः। दुष्षामा। निष्षामा। निष्षेधः। दुष्षेधः। सुशब्दस्य कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञकत्वान्निर्दुःशब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति पाठोऽयम्। सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधबाधनार्थः। सुषन्धिः। दुःषन्धिः। निषन्धिः। सुष्ठु। दुष्ठु। तिष्ठतेरुणादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते। ॐगौरिषक्थः संज्ञायाम्ॐ। ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम्। प्रतिष्णिका। प्रतिष्णाशब्दादयं कन् प्रत्ययः। जलाषाहम्। नौषेचनम्। दुन्दुभिषेवनम्॥

(१)एति संज्ञायामगात्॥ ९९॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति इण्कोरुत्तरस्यागकारात् परस्य संज्ञायां विषये। हरिषेणः। वारिषेणः। जानुषेणी। एतीति किम्? हरिसक्थम्। संज्ञायामिति किम्? पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा। अगादिति किम्? विष्वक्सेनः। इण्कोरित्येव। सर्वसेनः॥

विकुशमि—'वि', 'कु', 'शमि' तथा 'परि' शब्द से परवर्त्ती स्थलशब्दावयव सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

अम्बाम्ब—अम्ब से लेकर अग्नि शब्द तक के किसी भी सूत्रपरिगणित शब्द से परवर्त्ती 'स्थ' शब्द के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

स्थास्थिन्—उक्त शब्दों में अन्यतम से परवर्त्ती 'स्था', 'स्थिन्' तथा 'स्थॄ' शब्दों के सकार के स्थान में भी मूर्धन्यादेश-विधान का व्याख्यान करना चाहिए।

सुषामादिषु—सुषामा आदि शब्दों की सिद्धि के लिए सकार के स्थान में षकारादेश हो जाता है।

गौरिषक्थः—संज्ञाशब्द के रूप में गौरिषक्थ शब्द की सिद्धि हेतु मूर्धन्यादेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

एति—यदि समुदाय संज्ञाशब्द हो तो गकार से पर न आनेवाले तथा एकार हो पर में जिसके ऐसे सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

---

(१) अस्योत्तरस्य च सूत्रस्य विषये प्रथमभागस्य प्रस्तावना (पृ० ५७) द्रष्टव्या (श्रीना०)

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकारात् मूर्द्धन्यो भवति। रोहिणीषेणः। रोहिणीसेनः। भरणीषेणः। भरणीसेनः। अगकारादित्येव। शतभिषक्सेनः। अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः। तर तम तय त्व तल् तस् त्यप एतानि प्रयोजयन्ति। तर—सर्पिष्टरम्। यजुष्टरम्। तम—सर्पिष्टमम्। यजुष्टमम्। तय-चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः। त्व-सर्पिष्ट्वम्। यजुष्ट्वम्। तल्-सर्पिष्टा। यजुष्टा। तस्-सर्पिष्टः। यजुष्टः। त्यप्-आविष्ट्यो वर्द्धते। ह्रस्वादिति किम्? गीस्तरा। धूस्तरा। तादाविति किम्? सर्पिस्सात्भवति। प्रत्ययसकारस्य सात्पदाद्योरिति सत्यपि प्रतिषेधे प्रकृतिसकारस्य स्यात्। तद्धित इति किम्? सर्पिस्तरति। ॐतिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यःॐ। भिन्द्युस्तराम्। छिन्द्युस्तराम्॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निसः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तपतौ परतोऽनासेवनेऽर्थे। आसेवनं पुनःपुनःकरणम्। निष्टपति सुवर्णम्। सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः। अनासेवन इति किम्? निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। पुनः पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः। निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातय इत्यत्र सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते। छान्दसो वा वर्णविकारः॥

युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् ततक्षुस इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति स चेत्सकारोऽन्तःपादं भवति। युष्मदादेशास्त्वं त्वां ते तव। अग्निष्ट्वं नामासीत्। त्वा—अग्निष्ट्वा वर्द्धयामास। ते-अग्निष्टे विश्वमानय। तव-अप्स्वग्ने सधिष्टव। तत्-अग्निष्टद्विश्वमापृणाति। ततक्षुस्-द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। अन्तःपादमिति किम्? नित्यमात्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराह जातवेदा विचर्षणिः॥

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्ततक्षुषु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो

नक्षत्राद्वा—परन्तु उक्त परिस्थितियों में भी नक्षत्रवाचकशब्द से परवर्ती सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश विकल्प से होता है।

ह्रस्वात्—तकारादि तद्धित प्रत्यय के परे रहते ह्रस्व से परवर्ती सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है।

तिङन्तस्य—परन्तु तकारादि तद्धित प्रत्यय के परे रहते भी ह्रस्वोत्तरवर्ती सकार यदि तिङन्त पद का अवयव हो तो उसके स्थान में मूर्धन्यादेश के प्रतिषेध का प्रतिपादन करना चाहिए।

निसः—'तपति' शब्द के परे रहते 'निस्' के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश हो जाता है यदि धात्वर्थ आसेवन (पुनः पुनः सन्तपन) न हो तो।

युष्मत्—युष्मद् शब्द के स्थान में हुए तकारादि आदेश (त्व, त्वा, ते तथा तव), तकारादि तत् और ततक्षुस् शब्दों के परे सकार को मूर्धन्यादेश हो जाता है यदि सकार पाद के अन्त में न आया हो तो।

यजुषि—किन्तु यजुर्वेदसम्बन्धी प्रयोग में युष्मत्, तत् और ततक्षुस् शब्दों के परे रहते कुछ ही आचार्यों के अनुसार सकार के स्थान में षकारादेश होता है।

भवति। अर्चिर्भिष्टुम्। अर्चिर्भिस्स्तवम्। अग्निष्टेऽग्रम्। अग्निस्तेऽग्रम्। अग्निष्टत्। अग्निस्तत्। अर्चिर्भिष्टतचुः। अर्चिर्भिस्ततचुः॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि॥ १०५॥

एकेषामिति वर्त्तते। स्तुत स्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन। त्रिभिष्टुतस्य। त्रिभिस्तुतस्य। गोष्टोमं षोडशिनम्। गोस्तोमं षोडशिनम्। पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम्॥

पूर्वपदात्॥ १०६॥

छन्दसीति वर्त्तते एकेषामिति च। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन। द्विषन्धिः। त्रिषन्धिः। द्विसन्धिः। त्रिसन्धिः। मधुष्ठानम्। मधुस्थानम्। द्विषाहस्रं चिन्वीत। द्विसाहस्रं चिन्वीत। असमासेऽपि यत्पूर्वपदं तदपीह गृह्यते। त्रिःषमृद्धत्वाय। त्रिःसमृद्धत्वाय॥

सुञः॥ १०७॥

सुञिति निपात इह गृह्यते, तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये। अभीषुणः सखीनाम्। ऊर्द्ध्व ऊषुणः। इकः सुञीति दीर्घः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम्(१)॥

सनोतेरनः॥ १०८॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। गोषाः। नृषाः। अन इति किम्? गोसनिं वाचमुदीरयन्। पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तत्र केचित्सवनादिपाठाद्गोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति। सिसनिषतेरप्रत्ययः सिसनीरित्यपरे॥

सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च॥ १०९॥

पृतना ऋत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। पृतनाषाहम्। ऋताषाहम्। केचिद्योगविभागं सहेरिति कुर्वन्ति। ऋतीषहमित्यत्रापि यथा स्यात्। ऋतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामेतद्दीर्घत्वम्। अवग्रहे तु ऋतिसहमित्येव भवति। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन ऋतीषहमिति सिद्धम्॥

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्॥ ११०॥

स्तुत—कुछ आचार्यों के अनुसार वैदिक प्रयोग होने पर स्तुत तथा स्तोम शब्दों के परे भी सकार के स्थान में भी षकारादेश हो जाता है।

पूर्वपदात्—कुछ आचार्यों के मतानुसार पूर्वपदस्थ निमित्त (इण् तथा कवर्ग) से परवर्त्ती सकार के स्थान में षकारादेश हो जाता है यदि प्रयोग छन्दोविषयक हो तो।

सुञः—पूर्वपदस्थ निमित्त से परवर्त्ती निपातसंज्ञक 'सुञ्' के सकार के स्थान में, प्रयोग के छान्दस होने पर, षकारादेश हो जाता है।

सनोतेः—अनकारान्त 'सन्' धातु के सकार के स्थान में षकारादेश हो जाता है।

सहेः—पृतना तथा ऋत शब्दों से परवर्त्ती 'सह' धातु के सकार से स्थान में षकारादेश हो जाता है।

न रपर—रेफ हो पर में जिसके ऐसे सकार, 'सृपि', 'सृजि', 'स्पृशि', 'स्पृहि' तथा सवन आदि शब्दों के अवयव सकार के स्थान में षकारादेश नहीं होता है।

---

(१) इकः सुञि इति दीर्घः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम् इति पुस्तकान्तरे नास्ति।

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि स्पृशि स्पृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो न भवति। रपर-विस्रंसिकायाः काण्डं जुहोति। विस्रब्धः कथयति। सृपि-पुरा क्रूरस्य विसृपः। सृजि-वाचो विसर्जनात्। स्पृशि-दिवस्पृशम्। स्पृहि-निस्पृहं कथयति। सवनादीनाम्-सवने २। सूते २। सामे २। सवनमुखे २। किं स्यतीति किंसम् २। अनुसवनम् २। गोसनिम् २। अश्वसनिम् २। पूर्वपदादिति प्राप्तेः प्रतिषेधः। अश्वसनिग्रहणमनिणोऽपि षत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम्। तेन जलाषाहमश्वषाहमित्येतत् सिद्धं भवति। क्वचिदेवं गणपाठः-सवनेस्सवने। अनुसवने २। संज्ञायां बृहस्पतिसवः। शकुनिसवनम्। सोमे २। सूते २। संवत्सरे २। किंसम् २। विसम् २। मुसलम् २। गोसनिमश्वसनिम्। सवनादिः॥

सात्पदाद्योः॥ १११॥

सादिति एतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति। (१)विभाषा साति कार्त्स्न्ये। प्रत्ययसकारत्वात् प्राप्तिः। पदादेश्चादेशसकारत्वात्। सात्-अग्निसात्। दधिसात्। मधुसात्। पदादेः-दधि सिञ्चति। मधु सिञ्चति॥

सिचो यङि॥ ११२॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति। सेसिच्यते। अभिसेसिच्यते। उपसर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सिचो यङीति। तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति। यङीति किम्? अभिषिषिक्षति॥

सेधतेर्गतौ॥ ११३॥

गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति। अभिसेधयति गाः। परिसेधयति गाः। गताविति किम्? शिष्यमकार्यात् प्रतिषेधयति॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च॥ ११४॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते। स्तम्भेरिति प्राप्तं षत्वं प्रतिषिध्यते। प्रतिस्तब्धः। निस्तब्धः॥

सोढः॥ ११५॥

सहिरयं सोढभूतो गृह्यते, तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति। परिसोढः। परिसोढुम्। परिसोढव्यम्। सोढभूतग्रहणं किम्? परिषहते॥

स्तुम्भुसिवुसहां चङि॥ ११६॥

स्तम्भु सिवु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति। स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविभ्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते। स्तम्भु-पर्यस्तम्भत्। अभ्यस्तम्भत्।

सात्पदाद्योः—सात् के सकार तथा पद के आदि में आये सकारों के स्थान में षकारादेश नहीं होता है।

सिचः—यङ् प्रत्यय के परे सिच् के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश नहीं होता है।

सेधतेः—गत्यर्थक 'सिध्' धातु के सकार को षकारादेश नहीं होता है।

प्रतिस्तब्ध—'प्रति' तथा 'नि' उपसर्गों से परवर्त्ती क्त-प्रत्ययान्त 'स्तम्भु' धातु के सकार को भी षकारादेश नहीं होता है।

सोढः—'सोढ' रूप को प्राप्त 'सह' धातु के सकार के स्थान में भी षकारादेश नहीं होता है।

स्तम्भु—चङ् के परे रहते 'स्तम्भु', 'सिवु' तथा 'सह' धातुओं के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश नहीं होता है।

---

(१) इत आरभ्यादेशसकारादित्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति।

सिवु-पर्यसीषिवत् । व्यसीषिवत् । सह-पर्यसीषहत् । व्यसीषहत् । ॐस्तम्भुसिवुसहां चङि उपसर्गादिति वक्तव्यम्ॐ । उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्य मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥

सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसोष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि किमुदाहरणम् ? सुसूषति । नैतदस्ति प्रयोजनं, तत्र स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति नियमात् न भविष्यति । इदं तर्हि-अभिसुसूषते ? एतदपि नास्ति, स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति नियमात् । इदं तर्ह्यभिसुसूषतेरप्रत्ययः अभिसुसूरित्युदाहरणमिति । अत्र हि सन् षभूतो न भवतीत्यभ्यासात् प्राप्तिरस्ति । स्यसनोरिति किम् ? सुषाव ॥

सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वञ्ज इत्येतयोर्द्धात्वोर्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्यो न भवति । अभिषसाद । परिषसाद । निषसाद । विषसाद । परिषस्वजे । परिषस्वजाते । परिषस्वजिरे । अभिषस्वजे । स्वञ्जेः संयोगान्तादपि विभाषा लिटः किरवभिच्छन्तीति पक्षेऽनुषङ्गलोपः ॥

निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरस्य सकारस्याड्व्यवाये छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । न्यषीदत्पिता नः । न्यसीदत् । व्यषीदत्पिता नः । व्यसीदत् । अभ्यषीदत् । अभ्यसीदत् । सदिस्वञ्जोरिति तदिह नानुवर्त्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यष्टौत् । व्यस्तौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् । इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

इति श्रीवामनकृतायां काशिकायां वृत्तावष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

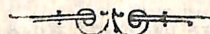
स्तम्भुसिवु—ऐसी व्याख्या करनी चाहिए कि चङ् के परे 'स्तम्भु', 'सिवु' तथा 'सह' के उन्हीं सकारों के स्थान में षकारादेश का प्रतिषेध होता है जो उपसर्ग से परवर्त्ती हों; अभ्यास से परवर्त्ती सकारों के स्थान में तो षकारादेश हो ही जाता है ।

सुनोतेः—स्य तथा सन् प्रत्ययों के परे 'सु' धातु के सकार के स्थान में मूर्धन्यादेश नहीं होता है ।

सदि—लिट् लकार के परे 'सदि' तथा 'स्वञ्ज' धातुओं के (अभ्यास से) परवर्त्ती सकार के स्थान में षकारादेश नहीं होता है ।

निव्यभि—छन्दोविषय-प्रयोग में 'नि', 'वि' तथा 'अभि' उपसर्गों से उत्तरवर्त्ती सकार के स्थान में निमित्त तथा नैमित्तिक के बीच अट् के व्यवधान होने पर भी विकल्प से मूर्धन्यादेश नहीं होता है ।

अष्टमाध्याय का तृतीयपाद समाप्त हुआ ।

अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥

रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति समानपदस्थौ चेन्निमित्त-निमित्तिनौ भवतः। आस्तीर्णम् । षकारात्–कुष्णाति । पुष्णाति । मुष्णाति । षग्रहण-मुत्तरार्थम्, ष्टुत्वेनैव हि सिद्धमेतत्। समानपद इति किम्? अग्निर्नयति । वायुर्नयति । ॐऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्ॐ । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुति सामान्यनिर्देशात् सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेऽपि णत्वं भवतीति क्षुभ्नादिषु नृनमन-तृप्नोतिग्रहणं ज्ञापकम् । अथवा ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ २ ॥

अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेऽपि रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति। अड्व्यवाये तावत्–करणम् । हरणम् । किरिणा । गिरिणा । कुरुणा । गुरुणा । कवर्गव्यवाये–अर्केण । मूर्खेण । गर्गेण । अर्घेण । पवर्गव्यवाये–दर्पेण । रेफेण । गर्भेण । चर्म्मणा । वर्म्मणा । आङ्व्यवाये–पर्याणद्धम् । निराणद्धम् । अड्व्यवाय इति सिद्धे आङ्-ग्रहणं पदव्यवाय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम्व्यवाये–बृंहणम् । बृंहणीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन तृंहणीयमित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेऽपि णत्वं भवति । सत्यपि च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते तत्र न भवति–प्रेन्वनम् । प्रेन्वनीय-मिति । व्यवायोपलक्षणार्थत्वादडादीनामिह व्यस्तैः समस्तैर्व्यवायेऽपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जितात् नकारस्य णकार आदेशो भवति संज्ञायां विषये । द्रुणसः । वार्ध्रीणसः । खरणसः(१) । शूर्पणखा । संज्ञायामिति किम्? चर्म-नासिकः । अग इति किम्? ऋगयनम् । केचिदेतन्नियमार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात् संज्ञाया-मेव णत्वं नान्यत्रेति । समासेऽपि हि समानपदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिरिति च । नियमः पूर्वपदसंबन्धादुत्तरपदस्थस्यैव णत्वं निवर्त्तयति चर्म्मनासिक इति, न तद्धितपूर्वपदस्थस्य–खारपायणः, मातृभोगीणः, करणप्रिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यत् नित्यं

रषाभ्याम्—रेफ तथा षकार से परवर्त्ती नकार के स्थान में णकारादेश हो जाता है यदि निमित्त (रेफ. षकार) तथा निमित्ती (नकार) समानपद में वर्त्तमान हों तो।

ऋवर्णाच्चेति—ऋवर्ण से परवर्त्ती नकार के स्थान में भी णकारादेश, उक्त परिस्थिति में, हो जाता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

अट्—रेफ तथा षकार (निमित्त) और नकार (निमित्ती) के बीच अट्, कवर्ग, पवर्ग, आङ् तथा नुम् के वर्त्तमान होने पर भी णकारादेश हो जाता है।

पूर्वपदात्—समुदाय के संज्ञावाचक होने पर पूर्वपद में वर्त्तमान निमित्त—रेफ, षकार तथा ऋकार से उत्तरवर्त्ती परपदस्थ नकार के स्थान में णकारादेश हो जाता है यदि निमित्त तथा निमित्ती के बीच गकार न हो तो।

---

(१) क्वचित् खरणस इति नास्ति।

पदं तत्समानपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषाम प्राप्तमेवणत्वमनेन विधीयते। समासे हि पूर्वपदोत्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामिति वर्तते। पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा अग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां विषये। पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्रेवणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—एतेभ्य एव परस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुबेरवनम् । शतधारवनम् । असिपत्रवनम् ॥

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर् अन्तर् शर इक्षु प्लक्ष आम्र कार्ष्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र-प्रवणे यष्टव्यम् । निर्-निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर्-अन्तर्वणे । शर-शरवणम् । इक्षु-इक्षुवणम् । प्लक्ष-प्लक्षवणम् । आम्र-आम्रवणम् । कार्ष्यवणम् । खदिर-खदिरवणम् । पीयूक्षा-पीयूक्षावणम् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । ओषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । ओषधिवाचिभ्यस्तावत्-दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्वावणम् । मूर्वावनम् । वनस्पतिभ्यः-शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् । *द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत्-देवदारुवनम् । भद्रदारुवनम् । *इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । इरिकावनम् । मिरिकावनम् । सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अह्नोऽदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्याह्नो नकारस्य णकार आदेशो भवति। पूर्वाह्णः । अपराह्णः । अदन्तादिति किम् ? निरह्नः । दुरह्नः । अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः । अह्न इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घाह्नी शरदित्यत्र न भवति ॥

वनम्—पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, शारिका, कोटरा तथा अग्रे इन पूर्वपदों से उत्तरवर्त्ती वन शब्द के नकार के स्थान में णकारादेश हो जाता है, यदि समुदाय संज्ञा वाचक हो तो ।

प्रनिरन्तः—प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्र, कार्ष्य, खदिर तथा पीयूक्षा शब्दों से परवर्त्ती वन शब्द के नकार के स्थान में, संज्ञा तथा असंज्ञा दोनों विषयों में, णकारादेश हो जाता है।

विभाषा—ओषधिवाची तथा वनस्पतिवाची शब्दों में वर्त्तमान निमित्त से परवर्त्ती वन शब्द के नकार के स्थान में विकल्प से णकारादेश होता है

द्व्यक्षर—ओषधिवाची अथवा वनस्पतिवाची शब्दों में केवल दो अक्षरों या तीन अक्षरों वाले शब्दों का ग्रहण विवक्षित है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

इरिकादिभ्यः—किन्तु इरिका आदि त्र्यक्षरशब्दों में निमित्त के रहते भी वन शब्द के नकार के स्थान में णकारादेश के प्रतिषेध का प्रतिपादन करना चाहिए।

अह्नोऽदन्तात्—अदन्त पूर्वपद में वर्त्तमान निमित्त से उत्तरवर्त्ती अह्न शब्द के नकार के स्थान में णकारादेश हो जाता है ।

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार आदेशो भवति । इक्षुवाहणम् । शरवाहणम् । दर्भवाहणम् । वाहने यद् आरोपितमुच्यते तदाहितमुच्यते । आहितादिति किम् ? दाक्षिवाहनम् । दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयत इति पानम्, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्म्मणि ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभिधानेऽपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा वाह्लीकाः । कषायपाणा गन्धाराः । देश इति किम् ? दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्त्तते । क्षीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापाणम् । सुरापानम् । करणे-क्षीरपाणः कंसः । क्षीरपानः । *वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम्* । गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रणितम्बा । चक्रनितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत्-माषवापिणौ । माषवापिनौ । व्रीहिवापिणौ । व्रीहिवापिनौ । नुमि-माषवापाणि । माषवापानि । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । विभक्तौ-माषवापेण । माषवापेन । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन । पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्थो योऽन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते । इह हि न भवति-गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । यदा त्वेवं भवति गर्गाणां भगो गर्गभगः, गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति-तदा मातृभोगीणमित्यादिवन्नित्यं णत्वमेवेति वेदितव्यम् । माषवापिणी, माषवापिनीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति कृदन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो नकारो भवति(१) । तथा

वाहनम्—वाहन पर लदे पदार्थ (आहित) के वाचक पूर्वपद में वर्तमान निमित्त से परवर्त्ती वाहन शब्द के नकार के स्थान में णकारादेश हो जाता है ।

पानम्—समुदाय के देशवाचक होने पर पूर्वपदस्थ निमित्त से परवर्त्ती पान शब्द के नकार के स्थान में णकारादेश होता है ।

वा भाव—पूर्वपदस्थ निमित्त से परवर्त्ती भावव्युत्पन्न अथवा करणव्युत्पन्न पान शब्द के नकार के स्थान में विकल्प से णकारादेश हो जाता है ।

वाप्रकरणे—विकल्प से णत्वविधि के प्रकरण में गिरिणदी आदि शब्दों का भी परिगणन करना चाहिए, अर्थात् गिरिणदी एवम् गिरिनदी आदि उभयविध—कृतणत्व तथा णत्वरहित रूपों की सिद्धि के लिए विकल्प से णकारादेश का विधान करना चाहिए ।

प्रातिपदिकान्त—प्रातिपदिकान्त, नुम् तथा विभक्ति के परे पूर्वपदस्थ निमित्त से उत्तरवर्त्ती नकार के स्थान में विकल्प से णकार हो जाता है ।

---

(१) क्वचित्तु प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यान्तो नकारो भवति इति पाठः ।

नुम्ग्रहणं कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति । ॐयुवादीनां(१) प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ । आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि(२) । दीर्घाह्नी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि-क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ-क्षीरपेण । सुरापेण । ण इति वर्त्तमाने पुनर्णग्रहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्गकामिणौ । वृषगामिणौ । नुमि-वस्त्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ-वस्त्रयुगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ण उपदेशे यस्यासौ णोपदेशः । णोपदेशस्य धातोर्यो नकारः तस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेऽपि । प्रणमति । परिणमति । (३)प्रणायकः । परिणायकः । उपसर्गादिति किम् ? प्रगता नायका अस्माद्देशात् प्रनायको देशः । असमासेऽपीति किम् ? पूर्वपदाधिकारात् समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थम् । णोपदेशस्येति किम् ? प्रनर्दति । प्रनर्दकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु मीना इत्येतयोरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । हीनुमीनाग्रहणे विकृतस्यापि भवति, अजादेशस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो

युवादीनाम्—परन्तु युवन् आदि शब्दों के नकार को उक्त परिस्थिति में भी णकारादेश नहीं होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

एकाच्—जिसमें उत्तरपद एक ही स्वर (=अच्) से सम्पन्न हो उस समास में प्रातिपदिकान्त, नुम् तथा विभक्ति के परे रहते पूर्वपदस्थ निमित्त से परवर्त्ती नकार के स्थान में णकारादेश हो जाता है ।

कुमति च—प्रातिपदिकान्त, नुम् , विभक्ति तथा कवर्गयुक्त उत्तरपद (=समासचरमावयव) के परे भी पूर्वपदस्थ निमित्त से परवर्त्ती नकार के स्थान में णकारादेश हो जाता है ।

उपसर्गात्—उपदेश काल में जिस धातु में णकार रहा हो उस धातु के उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती नकार के स्थान में, समास न होने पर भी, णकारादेश हो जाता है ।

हिनुमीना—उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती हिनु तथा मीना (√हि + श्नु, √मी + श्ना) शब्दों के नकार के स्थान में णकारादेश हो जाता है ।

आनि—उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती लोट्-स्थानिक 'आनि' के नकार के स्थान में णकारादेश हो जाता है ।

---

(१) युवादीनां नेति वक्तव्यम् इति न्याससम्मतः पाठः प्रतीयते (श्रीना०) ।

(२) परिपक्वानीत्यधिकमन्यत्र ।

(३) प्रणयति । परिणयति । प्रणामकः । परिणामकः । इति क्वचिदधिकोऽयं पाठः ।

भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोडिति किम् ? प्रवपानि मांसानि ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपति-वहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥

नेरित्येतस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद नद पत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि इत्येतेषु परतः । गद-प्रणिगदति । परिणिगदति । नद-प्रणिनदति । परिणिनदति । पत-प्रणिपतति । परिणिपतति । पद-प्रणिपद्यते । परिणिपद्यते । घु-प्रणिददाति । परिणिददाति । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । माङ्-प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । मेङ्-प्रणिमयते । परिणिमयते । मा इति माङ्मेङोर्ग्रहणमिष्यते । स्यति-प्रणिष्यति । परिणिष्यति । हन्ति-प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । याति-प्रणियाति । परिणियाति । वाति-प्रणिवाति । परिणिवाति । द्राति-प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्साति-प्रणिप्साति । परिणिप्साति । वपति-प्रणिवपति । परिणिवपति । वहति-प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति-प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति । चिनोति-प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि-प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि । अड्व्यवायेऽपि नेर्गदादिषु णत्वमिष्यते-प्रण्यगदत् ॥

शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्त्तते उपसर्गादिति च । अककारखकारादिरषकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः शेषस्तस्मिन् परत उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य विभाषा णकार आदेशो भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । प्रणिभिनत्ति । प्रनिभिनत्ति । अकखादाविति किम् ? प्रनिकरोति । प्रनिखादति । अषान्त इति किम् ? प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणं किम् ? इह च प्रतिषेधो यथा स्यात्-प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेक्ष्यतीति । इह च मा भूत्-विशेः-प्रणिवेष्टा । प्रणिवेक्ष्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति । पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्त्तते । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे पराण् । पदान्तस्येति प्रतिषेधस्यापवादोऽयम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । केचित्तु पूर्वसूत्र एवैतदन्तग्रहणं सामीप्यार्थमभिसंबध्नन्ति, निमित्तप-

---

नेर्गद—उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती 'नि' (उपसर्ग) के अवयवभूत नकार के स्थान में 'गद' आदि धातुओं के परे रहते णकारादेश हो जाता है ।

शेषे—जो धातु उपदेशावस्था में ककारादि, खकारादि अथवा षकारान्त न हो उसके परे रहते उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती 'नि' (उपसर्ग) के नकार के स्थान में णकारादेश विकल्प से हो जाता है ।

अनितेः—उपसर्गस्थनिमित्त से उत्तरवर्ती 'अन' धातु के नकार के स्थान में णकारादेश होता है ।

अन्तः—उपसर्गस्थ निमित्त से उत्तरवर्त्ती 'अन' धातु के पदान्त नकार के स्थान में भी णकारादेश हो जाता है ।

मीपस्थस्यैकवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात्। इह मा भूत्-पर्यनितीति। तद्द्वितीयमपि पदान्तस्य णत्वार्थमन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव। येषां तु पर्यणितीति भवितव्यमिति दर्शनम् तेषां पूर्वसूत्रे नार्थोऽन्तग्रहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्योभयोर्नकारयोर्णकार आदेशो भवति। प्राणिणिषति। प्राणिणत्। पराणिणिषति। पराणिणत्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतस्मिन्नसति पूर्वेणैव कृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेतदन्तरेणापि वचनम्, तत्तु नाश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते। तेन औजढदिति सिद्धं भवति(१) ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति। प्रहण्यते। परिहण्यते। प्रहणनम्। परिहणनम्। अत्पूर्वस्येति किम् ?। प्रघ्नन्ति। तपरकरणं किम् ? घिणि-प्राघानि। पर्यघानि ॥

वमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वर्त्तते। वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति। प्रहण्वः। परिहण्वः। प्रहन्वः। परिहन्वः। प्रहण्मः। परिहण्मः। प्रहन्मः। परिहन्मः(२) ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने। अन्तर्हण्यते। अन्तर्हणनं वर्त्तते। अदेश इति किम् ? अन्तर्हननो देशः। अत्पूर्वस्येत्येव। अन्तर्घ्नन्ति। तपरकरणं किम् ? अन्तरघानि ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेश इति वर्त्तते। अयननकारस्यचान्तःशब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने। अन्तरयणं वर्त्तते। अन्तरयणं शोभनम्। अदेश इत्येव। अन्तरयनो देशः ॥

उभौ—उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती 'अभ्यास'-विशिष्ट 'अन' धातु के अभ्यासगत तथा उत्तरवर्त्ती नकारों के स्थान में णकारादेश हो जाता है।

हन्तेः—उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती ह्रस्व-अकारपूर्वक 'हन्' धातु के नकार के स्थान में णकार हो जाता है।

वमोर्वा—वकार तथा मकार के परे भी उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती 'हन्' धातु के नकार को विकल्प से णकार हो जाता है।

अन्तरदेशे—अन्तः शब्द से उत्तरवर्त्ती अकारपूर्वक 'हन्' धातु के नकार के स्थान में भी णकारादेश हो जाता है यदि समुदाय देशवाचक शब्द न हो तो।

अयनम्—अन्तर् शब्द से उत्तरवर्त्ती अयन शब्द के नकार को भी णकारादेश हो जाता है यदि समुदाय संज्ञाशब्द न हो तो।

---

(१) तेनेत्यादिग्रन्थस्यन्तं क्वचिन्नास्ति।

(२) पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प इति क्वचिदधिकम्।

छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । ऋकारान्तादवग्रहात् पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि विषये । नृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि नृमणाः पितृयाणमिति ऋकारोऽवगृह्यते । अवग्रहग्रहणं किमर्थमुच्यते । यावता संहिताधिकार आध्यायपरिसमाप्तेरित्युक्तम् ? विषयोपलक्षणार्थमवग्रहग्रहणमवगृह्यमाणाद्यथा स्यादनवगृह्यमणान्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥

नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्योरुशब्दात् षुशब्दाच्च छन्दसि विषये । धातुस्थात्तावत्-अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरुशब्दात्-उरुणस्कृधि । षुशब्दात्-अभीषु णः सखीनाम् । ऊर्ध्वं ऊषु ण ऊतये । अस्मदादेशोऽयं नस्शब्दो बहुवचनस्य वस्नसाविति ॥

उपसर्गाद् बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति बहुलम् । प्रणः शूद्रः । प्रणसः । प्रणो राजा । न च भवति-प्र नो मुञ्चतम् । बहुलग्रहणाद्भाषायामपि भवति-प्रणसं मुखम्(१) । उपसर्गाच्चेति नासिकाया णसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्स्थो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति । अन-प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान-प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनीय-प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः-अप्रयाणिः । अपरियाणिः । इनि-प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः-प्रहीणः । परिहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् ? प्रभुग्नः । (२) भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । चोः कुरिति कुत्वे सिद्धं परिभुग्न इति । ॐकृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ । निर्विण्णोऽहमत्र वासेन ॥

छन्द—ऋदन्त अवग्रहात्मकपूर्वपद से परवर्त्ती नकार के स्थान में छन्दोविषय में णकारादेश हो जाता है ।

नश्च—धातुस्थ निमित्त, उरु शब्द तथा षु शब्द से उत्तरवर्त्ती 'नस्' शब्द के नकार के स्थान में छन्दोविषय मे णकारादेश हो जाता है ।

उपसर्गाद्—उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती 'नस्' शब्द के नकार के स्थान में बहुलतया णकारादेश हो जाता है ।

कृत्यचः—उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती कृत्प्रत्ययावयव नकार के स्थान में, यदि वह अच् (स्वर) से उत्तर आया हो तो, णकारादेश हो जाता है ।

कृत्स्थस्य—उक्त सूत्र से कृत्स्थ नकार के स्थान में णकारादेश का व्याख्यान निर्विण्ण शब्द (निर् + विद् + क्त > न) की सिद्धि के निमित्त करना चाहिए ।

---

(१) छन्दसीति निवृत्तं तेन भाषायामपि भवतीति क्वचित्पाठः ।

(२) भुजो कौटिल्य इत्यारभ्य परिभुग्न इत्यन्तं क्वचिन्नास्ति ।

णेर्विभाषा ॥ ३० ॥

ण्यन्ताद्यो विहितः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् । परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । अप्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ । विहितविशेषणं किम् ? प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेऽपि यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्त्तते । हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रकोपणम् । परिकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपनम् । हल इति किम् ? प्रेहणम् । प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् ? प्रवपणम् । परिवपणम् । कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव । परिभुग्नः । इजुपधस्य सर्वस्य हलन्तत्वादिह हल्ग्रहणमादिविशेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्त्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हलन्ताद्धातोर्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारो भवति । प्रेङ्खणम् । परेङ्खणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् । सिद्धे सत्यारम्भोनियमार्थः—इजादेरेव सनुमो नान्यस्मादिति । प्रमङ्गनम् । परिमङ्गनम् । हल इत्यधिकारादण्यन्ते नित्यं विद्ध्यर्थमेतन्न भवति ॥

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निंस निक्ष निन्द इत्येषां नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कमि गमि प्यायी वेप इत्येतेषामुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थस्य नकारादेशो न भवति । भा-प्रभानम् । परिभानम् । भू-प्रभवनम् । परिभवनम् । पू-प्रपवनम् । परिपवनम् । पूञ्ग्रहणं द्रष्टव्यम् । पूङो हि भवत्येव णत्वम्—प्रपवणं सोमस्येति । कमि-प्रकमनम् । परिकमनम् । गमि-प्रगमनम् । परिगमनम् । प्यायी-प्रप्यानम् ।

णेर्विभाषा—उपसर्गस्थनिमित्त से उत्तरवर्त्ती ण्यन्तधातु-विहित कृत्प्रत्यय के अवयवभूत नकार के स्थान में विकल्प से णकारादेश होता है ।

हलश्च—हलादि इजुपध धातु से विहित कृत्प्रत्ययके अवयवभूत अनुत्तरवर्त्ती नकार के स्थान में भी, निमित्त के उपसर्गस्थ होने पर, विकल्प से णकारादेश हो जाता है ।

इजादेः—नुम्विशिष्ट इजादि हलन्त धातु से विहित कृत्प्रत्यय के अवयवभूत नकार के स्थान में, निमित्त के उपसर्गस्थ होने पर, णकारादेश हो जाता है ।

वा निंस—उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती 'निंस्', 'निक्ष' तथा 'निन्द्' धातुओं के कृत्प्रत्ययस्थ नकार के स्थान में विकल्प से णकारादेश हो जाता है ।

न भाभू—उपसर्गस्थ निमित्त से परवर्त्ती होने पर भी 'भा', 'भू', 'पू', 'कमि', 'गमि', 'प्यायी' तथा 'वेप्' धातुओं से विहित कृत्प्रत्यय के नकार के स्थान में णकारादेश नहीं होता है ।

परिष्यानम् । वेप-प्रवेपनम् । परिवेपनम् । ॐण्यन्तानां आदीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्ॐ । प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

षकारात्पदान्तादुत्तरस्य णकारादेशो न भवति । निष्पानम् । दुष्पानम । सर्पिष्पानम् । यजुष्पानम् । षादिति किम् ? निर्णयः । पदान्तादिति किम् ? कुष्णाति । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न भवति-सुसर्पिष्केण । सुयजुष्केण । शेषाद्विभाषेति कप् ॥

नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशेः षकारान्तस्य णकारादेशो न भवति । प्रनष्टः । षान्तस्येति किम् ? प्रणश्यति । परिणश्यति । षान्तग्रहणं षान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात्-प्रनङ्क्ष्यति । परिनङ्क्ष्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । वृक्षान् । प्लक्षान् । अरीन् । गिरीन् ।

पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः-पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदे व्यवायेऽपि सति निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । प्रावनद्धम् । पर्यवनद्धम् । प्रगान्नयामः । परिगान्नयामः । ॐपदव्यवायेऽतद्धित इति वक्तव्यम्ॐ । इह मा भूत्-आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । गोश्च पुरीष इति मयट् । स्वादौ पूर्वं पदमिति गोशब्दः पूर्वपदं, तेन व्यवायः ॥

क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्तते । क्षुभ्ना इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । क्षुभ्नाति । अजादेशस्य स्थानिवद्भावादिहापि प्रतिषेधो भवति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । नृनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । छन्दस्यृदवग्रहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दय । नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति-हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति-नरीनृत्यते । नृप्नुतृप्नोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनम् । परिगहनमिति संज्ञायां पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसर्गादसमासेऽपीति

ण्यन्तानाम्—उक्त परिस्थिति में ण्यन्त 'भा' आदि धातुओं से विहित कृत्प्रत्यय के अवयवभूत नकार के स्थान में भी णकारादेश के प्रतिषेध का प्रतिपादन करना चाहिए ।

षात्—षकारान्त पद से उत्तरवर्त्ती कृत्प्रत्ययावयव नकार को भी णकार नहीं होता है ।

नशेः—षकारान्त 'नश्' धातु के नकार को भी णकार नहीं होता है ।

पदान्तस्य—पदान्त नकार को भी णकार नहीं होता है ।

पद—निमित्त तथा निमित्ती के बीच किसी पद के विद्यमान होने पर भी नकार को णकार नहीं होता है ।

पदव्यवाये—निमित्त एवं निमित्ती के बीच किसी पद के विद्यमान होने पर तद्धितभिन्न नकार के स्थान में ही णकारादेश का प्रतिषेध होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

क्षुभ्नादिषु—'क्षुभ्ना' इत्यादि शब्दस्वरूपों के अवयवभूत नकार के स्थान में भी णकारादेश नहीं होता है ।

प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शराग्निः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः । ※आचार्यादणत्वं च※ । आचार्यभोगीनः । आचार्यानी(१) ※इरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम्※ । इरिका । तिमिर । समीर । कुवेर । हरि । कर्म्मार । इत्युत्तरपदवनशब्दस्य संज्ञायाम् । क्षुम्नादिराकृतिगणः । अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां सन्निपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तोः श्चुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि संनिपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च सन्निपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग इति । सकारस्य शकारेण सन्निपाते-वृक्षश्शेते । प्लक्षश्शेते । तस्यैव चवर्गेण-वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । तवर्गस्य शकारेण-अग्निचिच्छेते । सोमसुच्छेते । तस्यैव चवर्गेण-अग्निचिच्चिनोति । सोमसुच्चिनोति । अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति । सोमसुज्जयति । अग्निचिज्झकारम् । सोमसुज्झकारम् । अग्निचिञ्ञकारः । सोमसुञ्ञकारः । मस्जेः-मज्जति । भ्रस्जेः-भृज्जति । वश्चेः-वृश्चति । यजेः-यज्ञः । याचेः-याच्ञा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोः श्चाविति सप्तमीनिर्देशो न कृतः, पूर्वेण परेण च श्चुत्वं यथा स्यादिति ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षकारटवर्गावादेशौ भवतः । अत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः । षकारेण सकारस्य-वृक्षष्षण्डे । प्लक्षष्षण्डे । तस्यैव टवर्गेण-वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षष्ठकारः । प्लक्षष्ठकारः । तवर्गस्य षकारेण-पेष्टा । पेष्टुम् । कृषीष्ट । कृषीष्ठाः । तस्यैव टवर्गेण-अग्निचिट्टीकते । सोमसुट्टीकते । अग्निचिट्ठकारः । सोमसुट्ठकारः । अग्निचिड्डीनः । सोमसुड्डीनः । अग्निचिड्ढौकते । अग्निचिण्णकारः । अट्ट्-अट्टति । अड्ड्-अड्डति ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति नामित्येतद्वर्जयित्वा । श्वलिट्साये । मधुलिट्तरति । पदान्तादिति किम् ? ईड स्तुतौ- ईट्टे । टोरिति किम् ? सर्पिष्टमम् । अनामिति

आचार्यात्—आचार्य शब्द से उत्तरवर्त्ती नकार के स्थान में णत्व व्यवस्थित रूप में कहीं नहीं होता है और कहीं हो भी जाता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

इरिकादिभ्यः—इरिका आदि शब्दों से परवर्त्ती (समासघटक) वन शब्द के नकार के स्थान में भी णकारादेश नहीं होता है यदि समुदाय से संज्ञा की प्रतीति होती हो तो ।

स्तोः श्चुना—शकार अथवा चवर्ग के योग में सकार के स्थान में शकार तथा तवर्ग के स्थान में चवर्ग हो जाते हैं ।

ष्टुना—किन्तु षकार अथवा टवर्ग के योग में सकार के स्थान में षकार तथा तवर्ग के स्थान में टवर्ग हो जाते हैं ।

न पदान्तात्—नाम् शब्दावयव तवर्ग को छोड़कर पदान्त टवर्ग से परवर्त्ती सकार अथवा तवर्ग के स्थान में षकार अथवा टवर्ग नहीं होते हैं ।

---

(१) तथा हायनस्य नेष्यते । त्रिहायनः, चतुर्हायनः कर्मार इति चोत्तरपदस्य संज्ञायामित्यधिकं क्वचित् ।

शय्या। अदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर एको यकारो यणो मय इति क्रमजो द्वितीयः। तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति—आदित्यः। आदित्य्यः। आदित्यो देवता अस्य किम् ? षण्णाम्। अत्यल्पमिदमुच्यते। ※अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम्※। षण्णाम्। षण्णवतिः। षण्णगर्यः॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते। तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तन्न भवति। अग्निचित्षण्डे। भवान्षण्डे। महान्षण्डे॥

शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते। शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तन्न भवति। प्रश्नः। विश्नः॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते। यरः पदान्तस्यानुनासिके परतो वाऽनुनासिकादेशो भवति। वाङ्नयति। वाग्नयति। श्वलिण्नयति। श्वलिड्नयति। अग्निचिन्नयति। अग्निचिद्नयति। त्रिष्टुम्नयति। त्रिष्टुब्नयति। पदान्तस्येत्येव। वेद्मि। क्षुभ्नाति। ※यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम्※। वाङ्मात्रम्। कियन्मात्रम्। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम्॥

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते। अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे भवतः। अर्क्कः। मर्क्कः। ब्रह्म्मा। उपह्न्नुते। अच इति किम् ? ह्नुते। ह्मलयति॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्त्तते यर इति च। अच उत्तरस्य यरो द्वे वा(१) भवतोऽनचि परतः। दद्ध्यत्र। मद्ध्वत्र। अच इत्येव। स्मितम्। ध्मातम्। ※यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम्※। केचिदत्र यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति व्याचक्षते। तेषामुल्क्का, वाल्म्मीक

अनाम्—प्रतिषेध के प्रसङ्ग में नाम् के साथ-साथ नवति तथा नगरी शब्दों का भी परिगणन करना चाहिए।

तोः षि—षकार के परे रहते तवर्ग के स्थान में टवर्ग नहीं होता है।

शात्—शकार से परवर्त्ती तवर्ग के स्थान में चवर्ग नहीं होता है।

यरोऽनु—अनुनासिक के परे रहते पदान्त यर् के स्थान में विकल्प से अनुनासिकादेश हो जाता है।

यरोऽनुनासिके—परवर्त्ती अनुनासिक यदि प्रत्यय हो तो पदान्त यर् के स्थान में अनुनासिकादेश नित्य होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

अचः—अच् से परवर्त्ती रेफ तथा हकार से उत्तरवर्त्ती यर् का द्वित्व हो जाता है।

अनचि—अच्भिन्न वर्ण के परे रहते अच् से परवर्त्ती यर् का विकल्प से द्वित्व होता है।

यणो मयः—यण् से परवर्त्ती मय् (प्रत्याहार) अथवा मय् से परवर्त्ती यण् के द्वित्व का प्रतिपादन करना चाहिए।

---

(१) पूर्वसूत्रेऽपि वा इत्यस्यानुवृत्तिर्बोध्या।

इत्युदाहरणम् । अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्य्यत्र, मध्व्वत्रेत्युदाहरणम् । *शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी तदा स्थ्थातः स्थ्थातेत्युदाहरणम् । अथवा खय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वत्स्सराः । अप्स्सरा । *अवसाने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । षट्ट् । षट् । तत्त् । तत् ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी शब्दे परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचि चेति प्राप्तिः प्रतिषिद्धयते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोश इति किम् ? तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रानत्तीति पुत्त्रादिनी-शिशुमारी व्याघ्री । *तत्परे चेति वक्तव्यम्* । पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे । *वा हतजग्धपर इति वक्तव्यम्* । पुत्त्रहती । पुत्रहती । पुत्त्रजग्धी । पुत्रजग्धी । *चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः* । चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः-वथ्सः । ककारस्य खकारः-अख्षरम् । पकारस्य फकारः-अफ्सराः ॥

शरोऽचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्त्तते । शरोऽचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहाभ्यामिति प्राप्तिः प्रतिषिद्धयते । कर्षति । वर्षति । आकर्षः । अक्षदर्शः । अचीति किम् ? दर्श्शयते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन द्वित्वं न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । भ्राष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विर्वचनं न भवति । अर्कः । मर्कः । ब्रह्मा । अपह्नुते ॥

शरः—शर् से परवर्त्ती खय् अथवा खय् से परवर्त्ती शर् के द्वित्व का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

अवसाने—अन्त में आए यर् के द्वित्व का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

नादिन्याक्रोशे—आदिनी शब्द के परे रहते पुत्र शब्द के अवयव—त् का द्वित्व नहीं होता यदि वाक्य से आक्रोश अवगत होता हो तो ।

तत्परे—पुत्रादिनी शब्द के परे रहते भी पुत्रशब्दावयव यर्—त् का द्वित्व नहीं होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए ।

वा हत—हत तथा जग्ध् शब्दों के परे पुत्रशब्दावयव यर् का विकल्प से द्वित्व नहीं होता है—ऐसा प्रतिपादन करना चाहिए ।

चयः—पौष्करसादि आचार्य के मत में चय् (प्रत्याहार) के स्थान में वर्ग के द्वितीय व्यञ्जन आदेश हो जाते हैं ।

शरोऽचि—अच् के परे रहते शर् का द्वित्व नहीं होता है ।

त्रिप्रभृतिषु—शाकटायन आचार्य के मत में तीन से लेकर अधिक व्यञ्जनों के संयोग में किसी का द्वित्व नहीं होता है ।

सर्वत्र—शाकल्य आचार्य के मत में किसी भी संयोग में द्वित्व नहीं होता है ।

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । मूत्रम् । सूत्रम् ॥

झलां जश् झशि ॥ ५३ ॥

झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परतः । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । झशीति किम् ? दत्तः । दत्थः । दध्मः ॥

अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्त्तमानानां झलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च । चिखनिषति । चिच्छिऽत्सति । टिठकारयिषति । तिष्ठासति । पिफकारयिषति । बुभूषति । जिघत्सति । डुढौकिषते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचीषति । टिटीकिषते । तितनिषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्ति । जिजनिषते । बुबुधे । ददौ । डिड्ये ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो झलां चरादेशो भवति । झलग्रहणं नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिप्सते । आलिप्सते ॥

वाऽवसाने ॥ ५६ ॥

झलां चरिति वर्त्तते । अवसाने वर्त्तमानानां झलां वा चरादेशो भवति । वाक् । वाग् । त्वक् । त्वग् । श्वलिट् । श्वलिड् । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुब् ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः प्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्त्तमानस्य वानुनासिकादेशो भवति । दधिँ दधि । मधुँ मधु । कुमारीँ कुमारी । अण इति किम् ? कर्तृ । हर्तृ । अप्रगृह्यस्येति किम् ? अग्नी । वायू ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्ण आदेशो भवति । शङ्किता । शङ्कितुम् । शङ्कितव्यम् । उञ्छिता । उञ्छितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डितव्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पितुम् । कम्पितव्यम् । इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नकारस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्यसिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । एवमनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति । ययीति किम् ? आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते ॥

दीर्घात्—आचार्यों के मत में दीर्घ से उत्तरवर्त्ती संयोग का द्वित्व नहीं होता है ।

झलाम्—झश् के परे रहते झल् के स्थान में जश् आदेश हो जाता है ।

अभ्यासे—अभ्यास में वर्त्तमान झल् के स्थान में यथायोग्य चर् अथवा जश् आदेश हो जाते हैं ।

खरि च—खर् के परे रहते भी झल् के स्थान में चर् आदेश हो जाता है ।

वाऽवसाने—अवसान में आए झल् के स्थान में विकल्प से चर् आदेश होता है ।

अणः—अवसान में वर्त्तमान प्रगृह्यसंज्ञकभिन्न अण् विकल्प से अनुनासिक हो जाता है ।

अनुस्वारस्य—मय् प्रत्याहार के परे रहते अनुस्वार के स्थान में परवर्त्ती वर्ण के समान आदेश (परसवर्ण) हो जाता है ।

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य यथि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तङ्कथञ्चित्रपक्षण्डयमान-न्नभः स्थम्पुरुषोऽवधीत् । तं कथं चित्रपक्षं डयमानं नभःस्थं पुरुषोऽवधीत् ॥

तोर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिल्लुनाति । सोमसुल्लुनाति । भवाँ-ल्लुनाति । महाँल्लुनाति ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्त्तते । उद उत्तरयोः स्था स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो भवति । उत्थिता । उत्थातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भेः खल्वपि-उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । उत्तम्भि-तव्यम् । स्थास्तम्भोरितिकिम्? उत्स्नातः ॥ ॐउदः पूर्वसवर्णत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्या-नम्ॐ । अग्ने दूरमुत्कन्दः । ॐरोगे चेति वक्तव्यम्ॐ । उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यतद्रूपम् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

झय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्घसति । वाग्ह-सति । श्वलिड्ढसति । श्वलिड् हसति । अग्निचिद्धसति । अग्निचिद् हसति । सोमसु-द्धसति । सोमसुद् हसति । त्रिष्टुब्भसति । त्रिष्टुब् हसति । झय इति किम्? प्राङ्हसति । भवान् हसति ॥

शश्छोटि ॥ ६३ ॥

झय इति वर्त्तते अन्यतरस्यामिति च । झय उत्तरस्य शकारस्याटि परतश्छकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते । वाक् शेते । अग्निचिच्छेते । अग्निचित् शेते । सोमसु-च्छेते । सोमसुत् शेते । श्वलिट् छेते । श्वलिट् शेते । त्रिष्टुप्छेते । त्रिष्टुप् शेते । ॐछत्वम-मीति वक्तव्यम्ॐ । किं प्रयोजनम्? तच्छ्लोकेन, तच्छ्मश्रुणेत्येवमर्थम् ॥

वा पदान्तस्य—पदान्तगत अनुस्वार के स्थान में यय् के परे रहते विकल्प से परसवर्ण होता है।

तोर्लि—लकार के परे रहते तवर्ग के स्थान में भी परसवर्णादेश हो जाता है।

उदः—उद् से उत्तरवर्त्ती 'स्था' तथा 'स्तम्भ' धातुओं के सकार के स्थान में पूर्ववर्त्ती वर्ण के समान आदेश (पूर्वसवर्ण) हो जाता है।

उदः पूर्व—उद् से परवर्त्ती शब्द के पूर्वसवर्णत्व के प्रसङ्ग में यह भी व्याख्यान करना चाहिए कि छान्दस प्रयोग में (उद् से परवर्त्ती) 'स्कन्द' धातु के सकार के स्थान में भी पूर्वसवर्ण आदेश हो जाता है।

रोगे—समुदाय यदि रोगवाचक हो तो भी उत् से परवर्त्ती 'स्कन्द्' के सकार के स्थान में पूर्वसवर्ण आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए।

झयः—झय् से परवर्त्ती हकार के स्थान में विकल्प से पूर्वसवर्ण आदेश हो जाता है।

शश्छोऽटि—अट् के परे रहते झय् से उत्तरवर्त्ती शकार के स्थान में विकल्प से छकारादेश हो जाता है।

छत्वम्—उक्त छकारादेश अम् प्रत्याहार के परे रहते होता है—ऐसा व्याख्यान करना चाहिए।

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते। हल उत्तरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम्। शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमस्यात्र वा लोपो भवति। शय्या। शय्य्या। अदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर एको यकारो यणो मय इति क्रमजो द्वितीयः। तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति–आदित्यः। आदित्य्यः। आदित्यो देवता अस्य स्थालीपाकस्येति आदित्यः। आदित्य इत्यत्रापि द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयः। तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति। हल इति किम्? अक्षम्। यमामिति किम्? अग्निः। अर्घ्यम्। यमीति किम्? शार्ङ्गम्॥

झरो झरि सवर्णे ॥ ६५ ॥

हल इति वर्त्तते अन्यतरस्यामिति च। हल उत्तरस्य झरो झरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम्। प्रत्तमवत्तमित्यत्र त्रयस्तकाराः। क्रमजश्चतुर्थः। तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति। मरुत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः क्रमजः पञ्चमस्तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमानां वा लोपो भवति। मरुच्छब्दस्य ह्युपसंख्यानसामर्थ्यादच उपसर्गात्त इति तत्वं भवति। झर इति किम्? शार्ङ्गम्। झरीति किम्? प्रियपञ्च्ञ्जः। अङ्कोपरस्य चपूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधादत्र चकारस्य अकारे लोपः स्यात्। सवर्ण इति किम्? तर्प्तुम्। तर्ह्यम्। सवर्णग्रहणसामर्थ्यात्संख्यातानुदेशो न भवति। सवर्णमात्रे लोपो विज्ञायते। तेन शिण्ढि, पिण्ढि इति ढकारे डकारस्य लोपो भवति॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति। गार्ग्यः। वात्स्यः। पचति। पठति। अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतन्न प्रवर्त्तते। तेनोदात्तस्वरितावुभावपि श्रूयेते॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति, पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते, अगार्ग्यकाश्यपगालवानां मतेन। उदात्त उदयो यस्मात्स उदात्तोदय उदात्तपर इत्यर्थः। एवं स्वरितोदयः। उदात्तोदयस्तावत्-गार्ग्यस्तत्र। वात्स्यस्तत्र। तत्र शब्द आद्युदात्तः। तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति। स्वरितोदयः-गार्ग्यः क्व। वात्स्यः क्व। क्वशब्दः स्वरितः तस्मिन् परतोऽनुदात्तः स्वरितो न भवति। अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति किम्? गार्ग्यस्तत्र। गार्ग्यः क्व। तेषां हि मतेन स्वरितो भवत्येव। उदात्तपरस्येति वक्तव्ये उदयग्रहणं मङ्गलार्थम्। अनेकाचार्यसंकीर्तनं पूजार्थम्॥

हलः—हल् से परवर्त्ती यम् (प्रत्याहार) का यम् के परे रहते विकल्प से लोप हो जाता है।

झरः—हल् से उत्तरवर्त्ती झर् का सवर्ण झर् के परे रहते विकल्प से लोप हो जाता है।

उदात्तात्—उदात्त से परवर्त्ती अनुदात्त के स्थान में स्वरित आदेश हो जाता है।

नोदात्त—गार्ग्य, काश्यप तथा गालव आचार्यों से भिन्न आचार्यों के मत में उदात्तोदय (उदात्तपरक) तथा स्वरितोदय (स्वरितपरक) अनुदात्त के स्थान में स्वरित नहीं होता है।

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोऽत्र विवृतोऽन्यः संवृतस्तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते। अकारो विवृतः संवृतो भवति। वृक्षः। प्लक्षः इह शास्त्रे कार्यार्थमकारो विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते। दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते। तेन तयोः संवृतो न भवति। संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते। तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

[इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा (१)विवृतगूढसूत्रार्था ॥
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥ १ ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ॥
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ २ ॥]

इति श्रीवामनकृतायां काशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥
समाप्तश्चायमध्यायो ग्रन्थश्च ॥ ८ ॥ ४ ॥

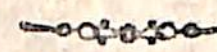

अ अ इति—विवृत अकार के स्थान में सम्वृत अकार हो जाता है।

अष्टम अध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ।

अष्टमाध्याय समाप्त हुआ।

यह 'काशिका' वृत्ति समाप्त हुई।

---

(१) इदं पद्यद्वयं न्यासकृन्मते अत्र अन्ते वर्त्तते, हरदत्तमते तु प्रारम्भे एव वृत्तेः इति अस्माभिः अत्र प्रकोष्ठे स्थापितम् (श्रीना०)।

काशिका-उत्तरार्ध

सूत्रानुक्रमणिका

